

DÜNYANIN İQTİSADI VƏ SOSIAL COĞRAFIYASI

Dərslik

**Həbibə Soltanovanın ümumi
redaktəsi ilə**

*Dərslik Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 03.05.2011 tarixli,
741 sayılı əmri ilə (protokol №42) təs-
diq edilmişdir.*

Bakı – «Sabah» – 2011

+ 91
297

Müəlliflər:

prof. C.A.Məmmədov, prof. Ç.N.İsmayılov, dos.
H.B.Soltanova, dos. E.B.Nuriyev, dos. İ.İ.Əhmədova, c.e.n.
G.C.Cəfərova

Rəyçilər:

c.e.d., prof.T.G.Həsənov, c.e.d., prof. A.H.Salmanov, c.e.n.,
dos. N.Ə. Paşayev

667772

Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Ali məktəblər üçün
dərslük/dos. H.B.Soltanovanın redaktəsi ilə. –B.: «Sabah» nəşriyyatı,
2011, 584 səh.

ISBN 978-9952-453-49-2

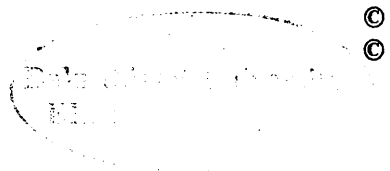
«Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası» BDU-nun coğrafiya fakültəsində tədris olunan əsas fənlərdən biridir. İxtisaslaşmasından asılı olmayaraq, bu fənn fakültənin bütün tələbələrinə tədris olunur.

Dərslük 3 hissədən ibarətdir. Dünya təsərrüfatının coğrafiyası adlanan birinci hissədə dünya təsərrüfatında baş vermiş struktur dəyişikliklər, inkişaf səviyyəsi, dünya təsərrüfatının sahələri, global problemlər, həmçinin dünya əhalisindən bəhs olunur. Regional coğrafiya adlanan ikinci hissədə dünyanın bütün regionları üzrə planetin iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynayan 25 ölkənin sosial-iqtisadi «portreti» verilmişdir. Əlavələr kimi verilmiş üçüncü hissə xüsusi cədvəllər və diaqramlardan ibarətdir. Materialın yaxşı mənimsənilməsi məqsədilə mövzuların sonunda təkrar üçün suallar verilmişdir.

Dərslük BDU-nun coğrafiya, regionşünaslıq, beynəlxalq münasibətlər, şərqşünaslıq fakültələri, həmçinin Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin coğrafiya fakültəsinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsinin, Bakı Slavyan Universitetinin müvafiq fakültələrinin və xarici ölkələr tədris olunan digər ali təhsil ocaqlarının tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslükdən bakalavr pilləsində III və IV kurs tələbələri, həm də magistrantlar, doktorantlar, orta ümumtəhsil məktəblərinin coğrafiya müəllimləri yararlına bilərlər.

H 1805020000
029 – 2011

© H.B.Soltanova – 2011
© «Sabah». Bakı – 2011

ÖN SÖZ

Dövlətimiz elə yüksək iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni inkişaf səviyyəsinə çatıb ki, onun dünyadan təcrid olunmuş şəkildə mövcudluğu qeyri mümkündür. Bunun üçün də ilk növbədə xarici ölkələr, xüsusilə beynəlxalq miqyasda çəkisi olan, sözü keçən dövlətlər, əsasən vətənimiz ilə dost münasibətdə qarşılıqlı əməkdaşlığı olan ölkələr barədə gənclərimiz geniş məlumatlı olmalıdırlar.

Bu baxımdan biz BDU-nun coğrafiya fakültəsinin bakalavr pilləsində tədris olunan «Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası» fənninin dərsliyini yazmaq qərarına gəldik. Gələcək coğrafiyaşünas tələbələri dünyanın mövcud iqtisadi durumu, regionları və həmin regionun aparıcı dövlətləri ilə tanış etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq. Qeyd etməliyik ki, respublikamızın coğrafiyaşünas alimləri tərəfindən dünyanın bəzi regionlarını əhatə edən kitablar, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri və s. çap olunmuşdur. Amma indiyə qədər ana dilimizdə iqtisadi-sosial və siyasi coğrafi baxımdan dünya təsərrüfatı, dünya regionları və ölkələri barədə vahid dərslik yaxud dərs vəsaiti yoxdur.

Müvafiq fənn proqramı əsasında və iqtisadi-sosial-siyasi coğrafiyada qəbul olunmuş elmi-metodiki istiqamətdə yazılmış dərslik üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə dünya təsərrüfatına, onun formalaşma mərhələlərinə, dünya təsərrüfatının aparıcı sahələri və bəşəriyyətin qlobal problemləri ilə tanışlığa həsr olunmuşdur. Regional coğrafiya adlanan ikinci hissədə müxtəlif regionlarda yerləşmiş dünyanın 26 dövlətinin iqtisadi-sosial-siyasi coğrafiyasından bəhs olunur. Üçüncü hissədə verilmiş cədvəllər, diaqramlar tələbələrin məşğələ dərslərində müstəqil işləmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Elə bu hissədə kitabda işlədilən terminlərin izahı da verilmişdir. Dərsliyin ayrı-ayrı bölmələri və paraqrafları bu sahədə uzun illər dərs deyən və tədqiqat işləri aparmış səriştəli alimlər və mütəxəssislər tərəfindən yazılmışdır: «Giriş» - **prof. C.A.Məmmədov** və

dos. H.B.Soltanova; I hissədə «Dünya əhalisinin coğrafiyası», «Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr», «Dünya kənd təsərrüfatının coğrafiyası», «Dünya nəqliyyatının coğrafiyası», «Bəşəriyyətin qlobal problemləri» - **prof. Ç.N.İsmaylov;** «Dünya sənayesinin coğrafiyası» - **dos. E.B. Nuriyev;** I bölmədə «Regional coğrafiya», II, III, V, VI, VII bölmələrdə «Region haqda ümumi məlumat». II bölmədə «AFR, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı», V bölmədə «ABŞ və Kanada», VII bölmədə «Avstraliya İttifaqı» - **prof. C.A.Məmmədov;** II bölmədə «Fransa, İtaliya» - **dos.İ.İ.Əhmədova;** III bölmədə «Çin Xalq Respublikası, Hindistan Respublikası, İndoneziya Respublikası, İran İslam Respublikası, İsrail dövləti, Malayziya Respublikası, Pakistan Respublikası, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə Respublikası, Yaponiya dövləti», V bölmədə «Braziliya Federativ Respublikası, Meksika Birləşmiş Ştatları», VI bölmədə «Cənubi Afrika Respublikası, Misir Ərəb Respublikası» - **dos. H.B.Soltanova;** IV bölmədə «MDB ölkələri» - **c.e.n. G.C.Cəfərova.**

Dərslikdə verilmiş cədvəllər, xəritələr və diaqramlar İnternet saytlarından və müxtəlif statistik məcmuələrdən faydalanaraq tərtib edilmişdir.

Redaktordan

GİRİŞ

Milli müstəqilliyimizin bizə bəxş etdiyi mənəvi dəyərlər içərisində dünya ölkələri və dünya təsərrüfatı ilə bütöv şəkildə və dərinlən tanışlığın əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir. 20-25 il əvvəl biz, tələbələr üçün fənn proqramları, dərslik və ya dərs vəsaitləri üzərində işlərkən ilk növbədə rus-sovet mütəxəssislərin əsərlərindən istifadə edirdik. Həmin əsərlərdə isə sabiq Sovet dövlətinin dostluq etdiyi və münasibətlərini yaratmaq istədiyi dövlətlərlə dərin və geniş tanışlığa, münasibətləri qeyri-qənaətbəxş olan ölkələr məsələn, İslam dünyasının dövlətləri, Qərbin yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dövlətləri və ya dünyanın ucqar guşələrində yerləşmiş dövlətləri ilə coğrafi tanışlığa səthi münasibət bəslənilməsi açıq-aydın hiss olunurdu.

Hazırda isə rus mütəxəssislərinin müvafiq mövzular və problemlər ilə əlaqədar yazdıqları əsərlərinə istinad etməklə yanaşı, başqa mənbələrdən əsasən, qələmə alınan dövlətin mütəxəssislərinin nəşr etdirdikləri əsərlərdən, xüsusilə BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının nəşr etdirdikləri sorğu materiallarından geniş istifadə etmək imkanını əldə etmişik. Bu baxımdan tələbələri dünya iqtisadiyyatının müasir durumu barədə dünya siyasətində və iqtisadiyyatında sözü keçən bütün dövlətlərlə tanış etmək problemi qarşımızda duran əsas məqsəd olmuşdur.

Ümumiyyətlə, iqtisadi coğrafiyanı ictimai-tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində ətraf mühitdən istifadə prosesində məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi, uyğunluğu və qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğunluqları haqda elm olduğu çoxdan məlumdur. Lakin müasir dövrün tələbləri iqtisadi coğrafiyanın tədqiqat obyektinin daha əhatəli olmasına zərurət doğurur. İqtisadi coğrafiya ətraf mühitin sərvətlərindən istifadə və istehsal prosesində məhsuldar qüvvələrin öyrənilməsilə kifayətlənmir. Onun tədqiqat obyektinə ictimai həyatın bütün aspektlərinin ərazi təşkili daxil edilmişdir. Bu isə iqtisadi coğrafiyanın tədqiqat obyektinin genişlənməsinə və onun sosial-iqtisadi coğrafiyaya-

insanların ictimai fəaliyyətinin görünüşü haqda elmə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Deməli, sosial-iqtisadi coğrafiya inkişafın müxtəlif mərhələlərində yaşayış mühitində cəmiyyətin fəaliyyətinin maddiləşmiş nəticələrinin yerləşməsi, uyğunluğu və qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Bugün iqtisadi və sosial coğrafiya ətraf mühitin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi, cəmiyyətin ərazi təşkili barədə ictimai-siyasi elmə çevrilmişdir.

Təkamül prosesində sosial-iqtisadi coğrafiyanın predmeti ilə yanaşı, onun qanunauyğunluqları öyrənmə xarakterinə yanaşma dəyişmişdir. Təbiət-cəmiyyət münasibətlərində məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə insanların ətraf mühitdən daha çox sərvət əldə etmək “nəfsi” artır. Bu isə onları təbiəti qorumaq, ekoloji tarazlığı pozmağa cəhd göstərməyə sövq edir.

Məlumdur ki, hər bir ölkə özünə xas olaraq bəşəri qanunauyğunluqları qəbul edir, xüsusi inkişaf yolu keçir, lakin onun tarixi yüksəlişi və böhranları heç də həmişə dünyəvi vəziyyətlə uyğun gəlmir. Deməli, tarix boyu dünyada inkişaf və mədəniyyətin yayıldığı kifayət qədər sabit müəyyən ərazilər formalaşmışdır ki, bunların daxilində texnologiyanın dəyişməsi dinamikası, ictimai və coğrafi əmək bölgüsünün inkişafı baş verir. Bu isə yekunda bəşər sivilizasiyalarını yaradır, bunları fərqləndirir və ya bir-birinə yaxınlaşdırır. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyasında sivilizasiya cəhətdən yanaşma xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Başqa sözlə desək, iqtisadi və sosial coğrafiya ərazi sistemləri və onları yaradan elementlərin qarşılıqlı təsiri və asılılığının təzahürlərini öyrənən elm sahəsidir. Siyasi və sosial ərazi sistemləri iqtisadiyyatın ərazi və təsərrüfat sahələrinin yaratdığı sistemlərlə, həmçinin əhalinin məskunlaşma sistemləri ilə iqtisadi bölgələr arasındakı məhsullar mübadiləsi ilə, qonşu ölkələrlə iqtisadi, sosial və siyasi münasibətlərin qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

Yaşadığımız dünyanı xəyalən böyük və möhtəşəm binaya bənzətsək, onun bütün mərtəbələrində (iri regionlarda) olan otaqların (ölkələrin) əşyalarını, otağın böyük-küçüklüyünü, hansı otağa yaxın olduğunu tələbələrin bilməsi vacibdir. Başqa

sözlə desək, ilk növbədə dövlətimiz üçün önəmli olan dost ölkələr barədə tələbənin əxz etdiyi biliklər tam və dəqiq olmalıdır. Bu onlara gələcək fəaliyyətlərində çox faydalı ola bilər. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, dövlətimizin strateji məqsədi dünyaya inteqrasiya etməkdir.

Respublikamızda dünya ölkələrinin tədrisi fənninə ötən əsrin ikinci yarısından Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU) müvafiq kafedranın açılışından sonra başlandı. Doğrudur, keçmişdə Azərbaycan səyyahları gəzdikləri ölkələr, gördükləri coğrafi obyektlər barədə yazılar çap etdirirdilər, amma ölkəşünaslıq və ya regionşünaslıq fənni Azərbaycanın ali məktəblərində lazımi səviyyədə tədris olunmurdu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu fənnə dair rus dilində nəşr olunmuş kitablar dilimizə tərcümə edilib, tədris olunurdu.

Azərbaycanda «Dünya ölkələrinin iqtisadi və siyasi coğrafiyası» fənninin professional şəkildə tədrisinə ötən əsrin 60-cı illərindən başlandı. Bu işlə o vaxt Azərbaycan Dövlət Universitetinin «Xarici ölkələrin iqtisadi və siyasi coğrafiyası» kafedrasına rəhbərlik edən professor Hadı Əliyev olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, hazırda respublikamızda bu fənni tədris edənlər və ya ölkə və regionşünaslığa dair monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, elmi məqalələr yazanların hamısı Hadı Əliyevin yaratdığı elmi məktəbin davamçılarıdır.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ölkəşünaslıq və regionşünaslıq istiqamətində C. A. Məmmədov, G. A. Hacıyeva, A. İ. İbrahimov, H. B. Soltanova və başqalarının nəşr etdirdikləri əsərlər Hadı Əliyevin başladığı elmi-pedoqoji işin sonralar təkmilləşdirərək davam etdirilməsinin bariz nümunəsidir.

I HİSSƏ

DÜNYA TƏSƏRRÜFATININ COĞRAFIYASI

1.1. Dünya əhalisinin coğrafiyası

Yer kürəsində əhalinin sayı sürətlə artmaqdadır. Əgər 2009-cu ildə dünya əhalisinin sayı 6,8 milyard nəfər təşkil edirdisə, artıq 2012-ci ildə 7 milyard, 2025-ci ildə 8 milyard və 2045-ci ildə - 9 milyard nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır. Artım ilk növbədə inkişaf etməkdə olan Braziliya, Hindistan, İndoneziya, Pakistan və Nigeriya kimi ölkələrin hesabına saxlanılacaqdır. Eyni zamanda Rusiya və 45 inkişaf etmiş ölkədə əhalinin sayı xeyli azalacaq. 2050-ci ildə Rusiya əhalisinin 33 milyon, Yaponiya – 25 milyon, Ukrayna – 15 milyon, Almaniya – 8,4 milyon və Polşa əhalisinin 7,7 milyon nəfər azalacağı qeyd edilir. Bu ölkələrdə əhalinin sayının azalması ilə yanaşı onun nəzərə çarpan dərəcədə qocalması da davam edəcək. Yaşı 60 və daha yuxarı olan insanların sayı azı 3 dəfə artacaq və 2 milyard nəfər təşkil edəcək. Bu zaman şəhər əhalisinin sayı 6,4 milyard nəfərə çatacaq.

Müasir dövrdə dünya əhalisinin 50%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Mütəxəssislərin fikrincə 2050-ci ildə bu göstərici 67%-ə qədər artacaqdır. BMT-nin Əhali fondunun məlumatına əsasən 2009-cı ildə şəhərlərdə 3,2 mlrd. nəfər əhali yaşayırdı və bu rəqəm 2015-ci ilə 3,9 mlrd-a qədər artacaqdır. Milyonçu şəhərlərin əhalisinin 75 %-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşəcəkdir.

1975-2015-ci illər ərzində əhalisi 10 milyondan çox olan şəhərlərin sayı 5-dən 23-ə qədər artacaqdır. Tokio dünyanın ən iri şəhəri olaraq qalacaqdır. Bununla yanaşı 2015-ci ilə 10 milyondan çox əhalisi olan şəhərlərin siyahısına yeni adlar əlavə olacaq. Bu kimi şəhərlər Laqos, Dəkkə, Cakarta, Karaçı və b. olduğu göstərilir. Bununla yanaşı, Qərbi Avropa və ABŞ-da nəhəng

konurbasiyalar böyüyərək bir neçə meqasitilərin əmələ gəlməsinə səbəb olacaqdır.

Şimali Amerika dünyada meqalopolislərin cəmləşdiyi yer hesab olunduğu üçün burada Boston-Vaşinqton, Çikaqo-Detroyt-Pitsburq, San Fransisko-Los Anceles - San Dieqo və Monreal-Toronto-Vindzor konurbasiyaları inkişaf edir. İngiltərədə London ətraf əraziləri ilə birlikdə iri meqalopolis zonası hesab olunur. Burada əhalinin sayı artıq 20 mln-u ötmüşdür. Avropanın mərkəz hissəsində urbanizasiya prosesi Düseldorfda, Essendə və Kölnə daha intensiv müşahidə olunur. Hollandiyada Amsterdam-Rotterdam-Haaqa “üçbucaq” meqapolisi inkişaf edir.

Şəhər əhalisinin sayının artması birbaşa urbanizasiya prosesinin gedişinə təsir edir. Bu baxımdan nəhəng şəhərlərdə əhalinin artması ölkə miqyasında urbanizasiyada öz əksini tapır. Lakin urbanizasiyanın ərazi üzrə yayılması regionlar və ölkələrə görə fərqlidir. Məsələn, Hindistanda bir neçə nəhəng şəhər yerləşdiyi halda urbanizasiyanın səviyyəsi 28% təşkil edir. Almaniya belə nəhəng şəhərlər mövcud deyil, lakin burada urbanizasiya 86 % -i ötmüşdür.]

Cədvəl 1.1

Dünya əhalisinin ölkələr üzrə artımı, mln. nəfərlə

Ölkələr	1950-ci il	Ölkələr	01.01.2010-cu il
1.Çin	562,5	1. Çin	1343,4
2.Hindistan	369,8	2. Hindistan	1175,9
3.ABŞ	152,2	3. ABŞ	310,2
4.SSRİ	101,9	4. Indoneziya	242,9
5.Yaponiya	83,8	5. Braziliya	201,0
Dünya üzrə	2555,9		6833,2

Dünya əhalisinin ölkələr üzrə perspektiv artımı, mln. nəfərlə

Ölkələr	2050-ci il	Ölkələr	2050-ci il
1.Hindistan	1807,8	6.Banqladeş	279,9
2.Çin	1424,1	7.Efiopiya	278,2
3.ABŞ	420,0	8.Nigeriya	264,2
4.Indoneziya	313,0	9.Braziliya	260,6
5.Pakistan	295,2	10.Konqo DR.	189,3
Dünya üzrə			9538,9

Dünyada əhalinin ən yüksək artımı XX əsrdə müşahidə olunmuşdur. Son 150 il ərzində dünya əhalisinin sayı 6 dəfə artmışdır. Yalnız 1987-1999-cu illər ərzində dünya əhalisi 1 mlrd. nəfər artaraq 6 mlrd.-a çatmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə artıq 2025-ci ilə dünya əhalisinin sayı 8 mlrd. nəfərə çatacaqdır. Belə artım əsasən Çin, Hindistan və inkişafda olan digər ölkələrin hesabına baş verəcəkdir. Bu istiqamətdə hər bir ölkədə müvafiq demoqrafik siyasət həyata keçirilir. Məsələn, Çində kişilərin sayı qadınlara nisbətən 51 mln. nəfər çoxdur. Çin cəmiyyətində kişi ailənin aparıcı qüvvəsi sayıldığı üçün hər bir ailədə oğlanın dünyaya gəlməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən qız doğulduğu halda ailə gələcəkdə bir çox çətinliklərlə qarşılaşma məcburiyyətində qalır. Məlum olduğu kimi, Çində uzun illərdir ki, ikinci övladın doğulması ailənin maliyyə cərimələndirilməsi ilə nəticələnirdi. Bu qanun ölkədə əhalinin artımını müəyyən dərəcədə tənzimləyir. Ailələrdə oğlanların olmasının vacibliyini nəzərə alaraq, artıq bir neçə ildir ki, Çində mövcud qanun dəyişdirilmişdir. Yeni qanuna əsasən artıq hər bir ailəyə cəriməsiz iki uşağın doğulmasına icazə verilmişdir.

Yer üzərində əhali qeyri-bərabər yayılmışdır. Dünya əhalisinin 85%-dən çoxu şərq və 90%-i şimal yarımkürələrində

məskunlaşmışdır.Eyni zamanda, dünya əhalisinin təxminən 60%-i dənizsahili ərazilərdə yaşayır.

Cədvəl 1.3

Dünyanın ən iri meqalopolisləri (XXI əsrin əvvəli)

Meqopolisların adları və əsas aqlomerasiyalar	Əhalinin sayı, mln. nəfər	Ərazinin sahəsi, min. km²	Əsas istiqamət üzrə uzunluq (km-lə)
Bosvaş (Boston, Vaşinqton, Baltimor, Nyu-Boston, Vaşinqton, Baltimor, Nyu-York, Filadelfiya)	50	179	1000
Çipits (Çikaqo, Pitsburq, Klivlend, Detroyt)	35	160	900
San-San (San-Fransisko, San-Dieqo, Los-Ancelos)	18	100	800
Tokaydo (Tokio, Naqoya, Osaka, Kobe, Kioto, Kavasaki, İokoqama)	55	70	700
İngilis (Birminqem,Liverpul, London, Mançester)	30	60	400

Dünya əhalisinin orta sıxlığı 1 kv. km-də 45 nəfər təşkil edir. Lakin qurunun 15%-i (ekstremal iqlim şəraiti olduğundan) insan tərəfindən hələ də mənimsənilməmişdir.

Regionlar üzrə də əhalinin sıxlığı kifayət qədər fərqlidir. Dünyanın sənaye mərkəzləri və meqapolislərində (Rur rayonu, Boston - Vaşinqton zonası) əhalinin sıxlığı 1 kv km-ə 1500 nəfərə çatır. Cənub və Cənub-Şərqi Asiyada bu göstərici 1000 nəfərdən artıqdır.

Əhalinin sıxlığına görə ölkələr arasında birinci yerləri Monako (1 kv km 15,5 min nəfər), Sinqapur (4,5 min nəfər) Banqladeş (900 nəfər) tutur. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda bu göstərici 103 nəfər, Rusiyada - 8,3 nəfər, Kanada və Avstraliyada isə cəmi 2 nəfər təşkil edir.

Müasir dünya əhalisi etnik tərkibi və dini mənsubiyyətinə görə çox rəngarəngdir. Mütəxəssislərin fikrincə dünyada təxminən 4 minə yaxın xalqlar və etnik qruplar yaşayır. Etnolinqvistik genealoji təsnifata görə dünya xalqları ailələrə və qruplara bölünür.

Mənşəyinə görə eyni olan xalqlar ailələrə bölünür. Hər bir etnos yaşadığı məkanı, dili, mədəniyyəti və özünə bənzər xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hindavropa, çin-tibet, niger-kardofan, afrasiya, avstroasiya və altay ailələrinə aid olan xalqlar dünya əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edir. Bu xalqların böyük əksəriyyəti Asiya və Avropada məskunlaşmışdır.

Dünya əhalisi mənsubiyyətinə görə tərkibində xristianlıq, islam, buddizm, induizm və iudaizm kimi aparıcı dinlərə etiqad edir.

Xristianların tərkibində katoliklər (56%) və protestantlar (29%) üstünlük təşkil edir. Xristianlar əsasən Amerika, Avropa və Avstraliyada məskunlaşmışlar. Daha çox sayda olan katoliklər əsasən Qərbi və Cənubi Avropada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada yaşayırlar. Protestantlar isə əsasən ABŞ-da, Mərkəzi və Şimali Avropada yayılmışlar. Almaniya, Hollandiya və İsveçrə əhalisinin təxminən yarısı protestantlardan ibarətdir. Xristianlar arasında pravoslavlar əsasən Şərqi və Cənub-Şərq Avropada yayılmışdır. Rusiya, Ukrayna, Belarus, Bolqarıstan,

Serbiya, Yunanıstan və Gürcüstanda yaşayan əhalinin çox hissəsi provoslavıyaya itaət edir.

İslam dünyəvi din olmaqla yanaşı ən gənc din hesab olunur. İslam dini VII əsrdə ərəb aləmində yaranmışdır. Müsəlmanların yayıldığı regionlar əsasən Yaxın və Orta Şərq, Qafqaz, Şimali Afrika və Mərkəzi Asiyadır. Müsəlmanlar daha çox sayda İndoneziya, Pakistan, Türkiyə, İran və Misirdə məskunlaşmışlar. Müsəlman dininə itaət edənlər əsasən sünni və şiələrə bölünür. Müsəlman aləminin böyük əksəriyyəti sünnülərdən ibarətdir. Şiyələrin çox hissəsi İran, Əfqanıstan, Azərbaycan, Tacikistan və İrakda məskunlaşmışdır.

Buddizm başlıca olaraq Şərqi Asiyada yayılmışdır. Çin, Koreya, Vyetnam, Tayland, Laos, Myanma, Monqolustan və Şri-Lankada buddizm aparıcı din hesab olunur.

İnduzimin yayıldığı məkən əsasən Hindistandır. İnduistlər Banqladеш, Nepal, Şri-Lanka və Pakistanda da məskunlaşmışlar. Konfusiçilik və daosizm Çində yayıldığı halda, sintoizm və buddizm Yaponiyada aparıcı din hesab olunur.

İudaizm dininə etiqad edənlər demək olar ki dünyanın hər yerində yayılmışdır. Lakin onların böyük əksəriyyəti ABŞ, İsrail və Avropa ölkələrində məskunlaşır. Bu dinə əsasən bir etnik qrup – yahidilər itaət edir. Dünyəvi dinlərlə yanaşı dünyada çox sayda yerli əhəmiyyətli dinlər (məsələn, Hindistan, İran və Pakistanda yayılmış zərdüştlük) mövcuddur.

Təkrar üçün suallar:

1. İnkişaf etmiş ölkələrdə baş verən demoqrafik proseslərin gedişinin fərqləndirici cəhətləri hansılardır?
2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən demoqrafik proseslərin gedişinin fərqləndirici cəhətləri hansılardır?
3. İri şəhərlərin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətində hansı tədbirlər görülməlidir?

4. Dünyanın 10 ən iri milyonçu şəhərinin siyahısını müəyyənləşdirin.
5. Əhalinin təbii artımının idarə edilməsi istiqamətində aparılan işləri təhlil edin.
6. Dünyada əhalinin qeyri-bərabər paylanması hansı problemlərin yaranmasına səbəb olur və onların həlli yolları nədən ibarətdir?
7. Əhalinin sayına görə ən iri ölkələrin (Çin, Hindistan, ABŞ və s.) demoqrafik vəziyyətini təhlil edin.

1.2. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Müasir dünyada cərəyan edən iqtisadi proseslər ölkələri ayrılıqda iqtisadi inkişaf və regional əməkdaşlıqdan, bütövlükdə dünya miqyasında, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə keçməsinə zəmin yaratmışdır. İstehsalın beynəlmilləşdirilməsi əsasında yaranan iqtisadi əlaqələr vahid dünya təsərrüfat sisteminin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında formalaşan azad əmtəə dövriyyəsi, xidmət və kapitalın yayıldığı vahid qlobal geoiqtisadi məkan dünya təsərrüfatının əsasını təşkil edir. Dünya təsərrüfatı qlobal iqtisadi orqanizm olaraq, ölkələrin milli iqtisadiyyatının daim və qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri əsasında inkişaf edir.

Ölkələrin tarixi dövrlər ərzində formalaşan, inkişaf edən, bir-biri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətdə olan milli təsərrüfatlarının vəhdəti dünya təsərrüfat sistemini yaratmışdır.

Müasir dövrdə formalaşan qlobal iqtisadi reallıqlar ölkələrin milli təsərrüfat mexanizmlərinin yeni şəraitə uyğunlaşmasını tələb edir. Son illər dövlətlərin milli iqtisadiyyatında arzu olunmayan xarici iqtisadi və siyasi təsirlərlə tənzimlənməsi istiqamətində ölkənin funksiyasının azalması müşahidə olunur. Bununla əlaqədar dünya təsərrüfat sistemində xeyli dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, inkişaf etmiş aparıcı ölkələrdə siyasi və

maliyyə-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi bilavasitə dünya iqtisadiyyatında öz əksini tapır. Vəziyyətin dəyişməsi daha aydın müxtəlif ictimai böhranların gedişində də əks olunur.

Məkan və zaman çərçivəsində cərəyan edən qloballaşma obyektiv proses olaraq dünya təsərrüfat sisteminin inkişafında yeni bir mərhələdir. Ümumdünya iqtisadi, maliyyə, informasiya və telekommunikasiya məkanının formalaşması dünya təsərrüfatının keyfiyyətə yeni mərhələdə olduğunu təsdiq edir. Yeni şəraitdə dünya təsərrüfatının subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha da dərinləşməkdədir. Dövlətlər artıq yeni beynəlxalq iqtisadi münasibətlər subyektlərinin fəaliyyəti ilə hesablaşmaq məcburiyyətindədirlər. Eyni zamanda, müasir dünya təsərrüfatı çoxpilləli inkişaf edən sistem olmaqla beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə davamlı istehsal, istehlak və müxtəlif xidmət sahələrinə əsaslanır.

Dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması hələ ötən əsrlərdə başlamışdır. Onun inkişafında mühüm sıçrayış böyük coğrafi kəşflər dövründə baş vermişdir. Uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaranması əmtəə mübadiləsinin coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olmaqla bir çox ölkələrin təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxmasına imkan yaratdı.

XX əsrin ikinci yarısı (xüsusən İkinci Dünya müharibəsindən sonra) dünya təsərrüfatının inkişafında yeni mərhələ başlayır. Bir çox ölkələr siyasi və iqtisadi müstəqillik qazanaraq dünya təsərrüfatına qovuşma imkanını əldə edir. Dünya təsərrüfat sisteminə tədricən iqtisadi inkişaf mərkəzləri formalaşır. Dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerləri ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, SSRİ və Yaponiya tuturlar. Eyni zamanda, bu dövrdə dünya təsərrüfat sisteminə kapitalist və sosialist iqtisadiyyatları aparıcı qüvvə olaraq rəqabət edən regionlara çevrilirlər. Sosialist iqtisadiyyatının inkişafı SSRİ, Şərqi Avropa və Çindəki vəziyyətlə müəyyən olunurdu. XX əsrin sonunda sosialist sisteminin dağılması dünyanın siyasi və iqtisadi simasının köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Bunun nəticəsi kimi dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq əmək bölgüsündə yeni mühit yarandı. Keçmiş sosialist

ölkələrində planlı təsərrüfatın dağılması “keçid iqtisadiyyatın” formalaşmasına zəmin yaratdı.

Qeyd etməliyik ki, dövlətlərlə yanaşı digər təsərrüfat sistemi subyektləri də inkişaf etməkdədir. Sonuncular həmçinin sayca da artmaqdadırlar. Yeni subyektlər kimi milli sərhədlərdən xeyli kənara çıxmış transmilli şirkətləri, istehsal-investisiya birliklərini, beynəlxalq təşkilatlar (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, OPEK, NAFTA, BMT-nin bölmələri – UNİDO, UNCTAD, YUNESKO, FAO və b.), qeyri-dövlət təşkilatlarını və müxtəlif fondları göstərmək olar.

Müasir dünya təsərrüfatının inkişafını postsənayeləşmə iqtisadiyyatın liberallaşması və transmilliləşməsi müəyyən edir. Ötən əsrin 50-60-cı illərində inkişaf etmiş ölkələrdə aparılmış iqtisadiyyatın liberallaşması siyasəti başlıca olaraq xarici iqtisadi münasibətləri (beynəlxalq ticarət, maliyyə-kredit əməliyyatları, gömrük işi və b.) əhatə etmişdir. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə isə əsasən ölkə daxili liberallaşmaya üstünlük verilmişdir. Bu tip ölkələrin çoxunda dövlət strateji əhəmiyyətli sahələri (məsələn, müdafiə sənayesi, yanacaq-enerji kompleksi, beynəlxalq nəqliyyat və b.) öz təsiri altında saxlayır.

Postsənaye cəmiyyətində aşağıdakı xüsusiyyətlər öz əksini tapır:

- İstehsalda və istehlakda xidmət sahələrinin əhəmiyyəti artır;
- İqtisadiyyatda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin xüsusi çəkisi artır;
- Kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti artır;
- Ətraf mühitin mühafizə edilməsi məsələlərinə diqqət artır;
- İnformasiya cəmiyyəti inkişaf edir.

İnkişaf etmiş ölkələr səciyyələndirildikdə, onların yalnız ucuz təbii ehtiyat mənbələrinin və satış bazarlarının əldə edilməsi məqsədi daşdıqları kimi izah etmək düzgün deyildir. Yeni şəraitdə diqqət, əsasən, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə, yeni

244799

texnologiyaların əldə edilməsinə və qlobal rəqabətdə daha əlverişli satış bazarlarında öz mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə verilir. Eyni zamanda, postsənaye cəmiyyətdə yeni problemlər də yaranır. İstehsal olunan bəzi məhsullara tələbatın getdikcə azalması, ixtisaslı mütəxəssislər arasında rəqabətin artması və işsizliyi bu kimi problemlərə aid etmək olar.

Dünya iqtisadi məkanında baş verən proseslər tədricən vahid təsərrüfat sisteminin yaranmasına zəmin yaradır. Qlobal maliyyə sistemi, ümumdünya informasiya şəbəkəsi və beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələrin iqtisadiyyatının digər iqtisadi münasibətlər subyektləri ilə birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi kimi geoiktisadi məkanda yeni iqtisadi münasibətlər mənzərəsi yaranmaqdadır. Nəticədə, müasir dünya təsərrüfatında özünəməxsus xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsi;
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin yaranması;
- Ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələri tənzimləyən beynəlxalq mexanizmin formalaşması;
- Ərazi üzrə təsərrüfatın qeyri-bərabər inkişafı və nəticədə iqtisadi inkişafı təmin edən mərkəzlərinin yerdəyişməsi.

Qloballaşma dövrünün fərqləndirici cəhətlərindən biri dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi olan ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsidir. Dünyada baş verən iqtisadi inteqrasiya proseslərinə keçmiş sosialist ölkələri də qoşulurlar. Bu ölkələr planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatına keçdiyi üçün artıq burada təsərrüfatın inkişafı bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində baş verir. İnkişafda olan "keçid iqtisadiyyatı" tipli ölkələr müxtəlif beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, onların sıralarına qatılmağa can atırlar. Belə təşkilatlara Beynəlxalq Ticarət, Gömrük, Turizm Təşkilatları və başqalarını misal göstərmək olar. Dünya təsərrüfat sistemində iqtisadi və sosial inkişafın səviyyəsinə və quruluşuna görə fərqli ölkələrin daxil olması onun gələcək inkişafında problemlərin yaranmasına zəmin

yaradır. Bu səbəbdən onun daxilində ziddiyyətlər müşahidə olunur.

Dünya bazarı ümumdünya iqtisadi münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dünyada hər bir ölkənin inkişafı onun maddi və qeyri-maddi məhsullarının beynəlxalq məhsul mübadiləsində iştirakından bilavasitə asılıdır. Bununla bağlı olaraq, iqtisadi əlaqələrin coğrafiyası avtomobil, dəmiryol, dəniz və boru nəqliyyat növlərinin inkişafı əsasında daim genişlənir. Nəticədə nəqliyyat növlərinin böyük əksəriyyətində yük daşımalarının həcmi artmışdır. Yük daşımalarında ümumi yük dövriyyəsinin həcminin artması, əsasən dəniz nəqliyyatı hesabıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ölkələrarası yük daşımalarının təxminən 80%-i dəniz nəqliyyatının payına düşür. Yük daşımaların dəniz nəqliyyatı ilə intensivliyini La-Manş, Cəbəllü-Tariq və Bosfor boğazları, Süveyş, Panama və Kil kəməlləri təmsalında görmək olar. Bununla əlaqədar iri dəniz limanları dünya iqtisadiyyatının global mərkəzlərinə çevrilmişlər. Dünyanın ən iri dəniz limanlarına Şanxay (Çin), Sinqapur, Rotterdam (Hollandiya), Honkonq, Ninbo və Quançouunu (Çin) göstərmək olar.

Dünyanın ən iri limanlarının anbar və paylayıcı kompleksləri dünya təsərrüfat sisteminin inkişafında getdikcə böyük rol oynayır. Bu sahədə xüsusilə konteyner terminallarının əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu baxımdan Honkonq, Sinqapur, Şanxay, Pusan, Rotterdam, Los-Ancelos və Hamburq konteyner limanları yük dövriyyəsinə görə dünyanın ən iri limanları hesab olunurlar.

Uzun illər ərzində dünya əhalisinin cəmi 15-20%-nin cəmləşdiyi inkişaf etmiş ölkələrin payına dünya istehsalının 70%-dən çoxu düşür. Lakin son illər dünya təsərrüfatında vəziyyət kəfiyyət qədər dəyişmişdir. Belə ki, Dünya Valyuta Fondunun mütəxəssislərinin hesablamalarına görə dünya iqtisadiyyatında inkişafda olan ölkələrin xüsusi çəkisi 18%-dən 30%-ə qədər artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin isə xüsusi çəkisi əksinə, təxminən 52%-ə qədər aşağı düşmüşdür. İnkişafda olan ölkələrdə müşahidə

edilən belə artım başlıca olaraq istehsalın artım tempi ilə izah olunur.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın vəziyyəti yeni hesablama sisteminə əsasən valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin nisbətində uyğun müəyyən edilir. Bu sistemin tətbiqi inkişaf etmiş ölkələrin əhəmiyyətinin aşağı düşməsinə və əksinə olaraq inkişafda olan ölkələrin (Braziliya, Meksika, Çin, Türkiyə, Hindistan və başqaları) "status"unun yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhz buna görə bu ölkələr böyük 20-lər qrupuna daxil edilmişlər.

Müasir dünya təsərrüfatının inkişafında ölkələrarası iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr vacib meyarlar kimi çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatında vəziyyət elə şəkil alıb ki, ayrılıqda heç bir ölkə sənaye və kənd təsərrüfatının hər hansı bir məhsulunu eyni dərəcədə səmərəli istehsal etməyə qadir deyil. Bununla əlaqədar ölkə ərazisində müvafiq olaraq təsərrüfatın ixtisaslaşması formalaşır və buna əsasən iqtisadi əlaqələrin istiqamətləri inkişaf edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formaları mövcuddur: xarici ticarət, maliyyə-kredit münasibətləri, elmi-texniki əməkdaşlıq, birgə müəssisələrin yaradılması, beynəlxalq turizm və s. Ölkənin sosial – iqtisadi inkişafında və beynəlxalq əmək bölgüsündəki təsərrüfat ixtisaslaşmasından asılı olaraq, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərindəki formaları müəyyən edilir. Müasir dünyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsini təşkil edən ölkələr arasında sıx qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Xarici ticarət bir çox ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas formasını təşkil edir. İdxal – ixrac əməliyyatlarının strukturu və coğrafiyası ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak səviyyəsini göstərir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq maliyyə institutları kimi bir çox qurumlar fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Avropanın Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Asiya İnkişaf Bankı (AİB), İslam İnkişaf

Bankı (İİB) və başqalarını belə maliyyə qurumlarına aid etmək olar. Bu təşkilatlar valyuta əməliyyatları həyata keçirməklə və beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləməklə dünyada ticarətin artmasına yardım edir. Eyni zamanda, beynəlxalq maliyyə qurumları inkişafda olan ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafını dəstəkləmək məqsədi ilə onlara uzun müddətli kreditlər ayırırlar.

Dünya təsərrüfatı çərçivəsində beynəlxalq ticarət əsasən bir neçə coğrafi istiqamətdə formalaşmışdır. Məlumdur ki, dünyada xarici ticarət və mal dövriyyəsi əsasən inkişaf etmiş aparıcı ölkələr arasında gedir. Dünya üzrə mal dövriyyəsində Qərbi Avropa, Şimali Amerika və Yaponiyanın xüsusi çəkisi 70%-ə yaxındır. Maraqlı odur ki, onlar arasında mübadilədə olan malların 80%-dən çoxu hazır məhsulların payına düşür.

Son illər beynəlxalq ticarətdə inkişafda olan ölkələrin xüsusi çəkisi artmışdır. Bu qrupa aid ölkələrdə tədricən baş verən iqtisadi inkişaf əsasən xammal ehtiyatlarının ixrac edilməsi, maşınlar, avadanlıq və ərzaq məhsullarının idxal edilməsi hesabına əldə olunmuşdur.

İnkişafda olan ölkələr dünya bazarında özlərinə layiqli yer tutmaq üçün bu istiqamətdə səylərini artıraraq bir çox iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları yaratmışlar. Regional iqtisadi əməkdaşlıq birlikləri kimi ASEAN, MERKOSUR, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və digərlərini göstərmək olar. Sabiq sosialist sistemində daxil olan ölkələr də beynəlxalq əmək bölgüsündə yeni mövqə əldə etməyə can atırlar. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar (Baltikyanı ölkələr və Gürcüstan istisna olmaqla) “keçid iqtisadiyyatlı ölkələr” kimi, həmçinin müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaratmışlar.

Azərbaycan özünün xarici iqtisadi fəaliyyətində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formalarından istifadə edir. Respublikamız MDB təşkilatı ilə yanaşı, GUAM, İslam Konfransı Təşkilatı, Qara dəniz Əməkdaşlıq Şurası, Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı və digər birlik və ittifaqların üzvüdür.

Ölkələr arasında elmi-texniki əməkdaşlığın əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Elmi - texniki informasiya sahəsində əməkdaşlığın inkişafı bir çox ölkələrdə prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Artıq bəllidir ki, postsənaye cəmiyyətində, müasir telekommunikasiya sistemi tətbiq olunmadan inkişaf qeyri-mümkündür. Belə sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyini zəruri informasiyanın lazımı həcmdə istehlakçıya qısa müddətdə çatdırılması təşkil edir.

Kompüter texnologiyaları sahəsində əldə olunan nailiyyətlər istehlakçılara Qlobal İnternet şəbəkəsindən istifadə imkanları yaratmışdır və bu imkanlar getdikcə genişlənilir. İnternet şəbəkəsinin istifadəsi əsasında kommersiya informasiya mübadiləsi, “alış-veriş” iqtisadi əməliyyatlarının və müxtəlif ödənişlərin aparılması mümkün olmuşdur. Elektron xidmət növlərinin (sığortaolunma, əmək haqqı, pensiyaların və təqayüdlərin ödənişləri və s.) artması tədricən ənənəvi maliyyə əməliyyatlarının əvəz olunmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, Qlobal İnternet şəbəkəsinin istifadəsi ölkələrarası münasibətlər çərçivəsinin kifayət qədər genişlənməsinə yeni şərait yaratmışdır.

Təkrar üçün suallar:

1. Müasir dünya təsərrüfatının formalaşması və inkişafına hansı əsas amillər təsir edir?
2. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında Transmilli şirkətlərin rolunu necə izah edərsiniz?
3. Müasir dünya iqtisadiyyatında inkişaf qütbləri hansılardır?
4. İnkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr arasında mövcud fərqləri nə səbəbdən aradan qaldırmaq olmur?
5. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə-iqtisadi böhranlar nə səbəbə digər ölkələrdə də əks olunur?
1. Dünya təsərrüfatının coğrafi baxımdan formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini açıqlayın.
2. Qlobal miqyasda mövcud olan iqtisadi və sosial proseslərin regional səviyyədə təzahür olunmasını izah edin.

3. Dünya təsərrüfatının inkişafında beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsünün əhəmiyyətini təhlil edin.
4. Dünya təsərrüfatının sahələr və ölkələr üzrə inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edin.

1.3. Dünya sənayesinin coğrafiyası

Sənaye maddi istehsalın ən əsas sahəsi olaraq qalmaqdadır. Sənaye sahələrinə əvvəllər olduğu kimi indi də böyük investisiyalar ayrılır. Sənaye təkcə iqtisadiyyata deyil, eyni zamanda ictimai həyatın başqa sahələrinə də güclü təsir göstərir. Sənaye dünya təsərrüfatının ərazi strukturunu müəyyən edərək bir növ onun əsasını qoyur. Sənayenin inkişafı, ümummillə məhsulun payının artması iqtisadi inkişafın əsas amilidir. Dünya sənaye istehsalında təqribən 500 mln nəfərə qədər adam çalışır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, sənaye malları həm həcminə, həm də dəyərinə görə dünya ticarətinin 85-90%-ni təşkil edir. Məhsulun iqtisadi cəhətdən təyin olunma əlamətinə görə sənaye əsasən iki sahə qrupuna "A"- ağır (istehsal vasitələri istehsalı) və "B"- yüngül və yeyinti (istehlak malları istehsalı) sahələrinə bölünür.

Dünya sənayesinin sahə strukturundakı dəyişikliklər hasilat və emaledici sahələr arasında mütənəsibliyin pozulmasında özünü biruzə verir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq sənaye istehsalında hasilat sahələrinin payı azalmış və bu meyl hazırda da davam etməkdədir. Hazırda dünya sənaye məhsulları istehsalının təqribən 10%-i hasilat, 90%-i isə emaledici sənayenin payına düşür.

Hasilat sənayesi yalnız dağ-mədən sənayesini deyil, eyni zamanda meşə və oduncaq tədarükü sahələrini də özündə birləşdirir. Dağ-mədən sənayesinin tərkibinə neft-qaz, kömür və filizçixarma sənaye sahələri daxildir.

Emaledici sənaye sahələri daha mürəkkəb tərkibə malikdir. Bura 100-dən artıq müxtəlif sahələr daxildir.

Emaledici sənayə sahələrini mütəxəssislər 4 bloka ayırırlar:

- tikinti materialları, kimya və meşə məhsulları istehsalı;
- maşınqayırma və metal emalı;
- yüngül sənaye;
- yeyinti sənayesi;

Dünya emaledici sənayenin strukturunda birinci yeri maşınqayırma (40%), ikinci yeri kimya sənayesi (15%), daha sonra yeyinti sənayesi (14%), yüngül sənaye (9%), metallurgiya (7%) və digərləri (15%) təşkil edir.

Emaledici sənayenin strukturunda elektron və elektrotexnika dünya maşınqayırmasının ən tez inkişaf edən sahəsidir. Ümumi maşınqayırma üçün də artım səciyyəvidir. Kənd təsərrüfatı, toxuculuq maşınları və avadanlıqları, dəmiryolu qatarlarının istehsalı azalsa da, yol-nəqliyyat maşınlarının və xüsusilə də robotların, konstruktor avadanlıqlarının və s. istehsalı artır.

Dünya sənayesinin sahə strukturundakı dəyişikliklərlə yanaşı, onun ərazi strukturunda da dəyişikliklər baş verir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə inkişafda olan ölkələr arasında nisbət son 10-15 il ərzində xeyli dəyişilmişdir. İOÖ-in ÜDM-dakı sənaye istehsalının payı təqribən 40-45% artmışdır.

Dünya sənayesinin xəritəsində onun yerləşməsinin qeyri-bərabərliyi, nisbətən bəzi iri regionlarda aydın nəzərə çarpır. Dünya sənayesinin coğrafi "mənzərəsi" sənaye istehsalının və şəhər əhalisinin yerləşməsi arasında sıx əlaqəni əks etdirir. Həm də sənaye istehsalının dünya okeanı sahələrinə meyl etməsi aydın müşahidə edilir və onun məhsulları coğrafi əmək bölgüsündə getdikcə böyük rol oynayır.

Sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin yerləşdirilməsi həm təbii, həm də ictimai-iqtisadi amillərin təsiri altında formalaşır. Məsələn, çıxarma (hasilat) sənaye rayonları təbii xammalın yayılma rayonlarına uyğun gəlir. Lakin belə asılılığa baxmayaraq, bu ehtiyatların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi ilk növbədə

müəyyən ictimai-iqtisadi şəraitdən, istismarın faydalılığından və s. asılıdır.

Yüksək material və enerji tutumlu emaledici sənaye sahələrinin yerləşdirilməsi təbii ehtiyat amillərinin güclü təsiri altındadır.

Emaledici sənayenin ən müasir sahələri isə demək olar ki, tamamilə əmək ehtiyatlarına malik olan və məhsullarının satışı üçün əlverişli şərait yaradan rayonlara istiqamətləndirilir. Onların ərazi strukturuna ictimai-iqtisadi amillər həlledici təsir göstərir.

1.3.1. Yanacaq-energetika sənayesi

XIX əsrin ortaları XX əsrin əvvəllərində avtomobil və hava nəqliyyatının inkişafı, sənayedə daxili yanacaq mühərriklərinin tətbiqi ilə əlaqədar neft və qazın rolunu xeyli artırdı. Yanacaq-energetika sənayesi (YES) kompleksi müxtəlif növ enerji (yanacaq) hasilatı, istehsalı və istehlakçıya çatdırılmasını özündə birləşdirir. YES yanacaq sənayesi və elektroenergetika sahələrinə bölünür. Energetika ehtiyatlarının istehsalı və istehlakı daim artır. XX əsr ərzində enerji istehlakı 10-11 dəfə artmışdır. XXI əsrdə də bu artım davam edir.

Ötən əsrin 60-cı illərində yaradılan OPEK (neft ixrac edən əsas ölkələrin təşkilatı) dünya üzrə neft hasilatını öz əlinə alaraq, neftin satış qiymətini bir neçə dəfə qaldırmışdır. Hazırda neftin bir barelinin qiyməti (159 litr) sabit deyil. Ötən əsrin 70- ci illərinin əvvəllərində İEO-də baş verən energetika böhranına təbii ehtiyatların məhdudluğu deyil, sosial amillərdən yaranmışdır.

XX əsrin ortalarından başlıca yanacaq sayılan kömür öz mövqeyini neft və qaza görə dəyişdi (35% kömür, 50% neft və qaz). Yaxın və Orta Şərqi neft ehtiyatları beynəlxalq şirkətlərin nəzarəti altında olduğundan Qərbi ölkələri üçün neft, daş kömürə nisbətən ucuz başa gəlirdi. Ona görə də yanacaq-enerji balansında neftin payı bir qədər azalmışdır. Ötən əsrin 1980-ci illərindən

bərpa olunan və tükənməyən enerji ehtiyatlarından istifadəyə maraq artmışdır və bu istiqamətdə işlər hələ də davam etdirilir.

Energetika ehtiyatlarının istehsalı və istehlakı daim artır. 2000-ci ilə qədər onun istehsalı 1 trln ton şərti yanacaqdan (t.ş.y.) 10-11 trln.t.ş.y. qədər artmışdır, 2010-cu ildə isə bu göstərici 13-14 trln.t.ş.y. çatmışdır. Lakin onun istehsalında olduqca böyük fərqlər vardır. Məsələn dünya əhalisinin 15%-i yaşayan İEO-lər dünya energetika ehtiyatlarının demək olar ki, 60%-i, dünya əhalisinin 5%-i yaşayan ABŞ isə 25%-dən artığını istehlak edir. İOO-də istehlak olunan yanacaq və enerjinin böyük hissəsi ABŞ-a, Qərbi Avropa ölkələrinə, Yaponiyaya, Çin və Hindistana istiqamətlənir.

Hər bir ölkə və regionda yanacaq-enerji balansının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məsələn, Norveç, İsveç, Finlandiya, Kanada hidroenerji, İran körfəzi ölkələrində neft ümumi balansda yüksək faiz təşkil edir.

Dünyanın yanacaq-energetika balansında neft (45%), təbii qaz (31%) və kömürün (20%) ümumi payı 96% təşkil edir (2009). Atom enerjisinin xüsusi çəkisi 3%, qalanların isə (torf, yanar şist, oduncaq) 1%-ə bərabərdir.

Neft sənayesi. Neft sənayesi dünya yanacaq-energetika sənayesinin aparıcı sahəsi olmaqla, dünya iqtisadiyyatına, həm də dünya siyasətinə çox ciddi təsir göstərir. Neft sənayesi iri həcmli kapital tutumu ilə seçilir. Bu sənayenin coğrafiyası əsasən neft ehtiyatlarının (dünya üzrə 270-300 mlrd. ton) yerləşməsi ilə müəyyən edilir. Son illər dünyada neft hasilatı 3.5 mlrd. tona çatmışdır. Proqnozlara görə 2020-ci ildə isə 5 mlrd. tona çatması gözlənilir. Neft sənaye istehsalı XIX əsrin ortalarında əsasən Rusiya, Azərbaycan və ABŞ-da inkişaf etməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində dünyanın 20 ölkəsində neft hasil edilirdi. O dövrdə neft istehsalına görə ABŞ, Venesuela, sabiq SSRİ və Yaxın Şərq üstün mövqeyə malik idi. Ötən əsrin 1990-cı illərində neft hasil edən ölkələrin sayı artıq 95-ə çatmışdı.

Neft bir çox ölkələrdə hasil edilsə də, onun əsas hissəsi bir neçə regionda cəmlənmişdir. Bu regionlar Yaxın və Orta Şərqi (Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ və s.), Şərqi Avropa (Rusiya) və Azərbaycan, Mərkəzi və Cənubi Amerika (Meksika, Venesuela), Cənub Şərqi Asiya (İndoneziya), Afrika (Nigeriya, Liviya, Əlcəzair), Şimali Amerika (ABŞ, Kanada), Qərbi Avropadır (Böyük Britaniya, Norveç). Neft ehtiyatının 2/3-si Yaxın və Orta Şərqdə (əsasən Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraqda) cəmlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu regionu dünyanın “neft çəlləyi” adlandırırlar. Yaxın və Orta Şərqdə neft hasilatı dayanarsa dünya iqtisadiyyatı iflic vəziyyətə düşə bilər. 2008-ci ildə hasil edilən 800 mln. ton dəniz neftinin 260 mln. tonu Şimali və Cənubi Amerikanın, 220 mln. tonu Asiyanın, 195 mln tonu Avropanın,

Cədvəl 1.3.1.a

Dünyanın neft hasil edən başlıca ölkələri (2009)

Ölkələr	Hasilat, mln.t.	Ölkələr	Hasilat, mln.t.
Rusiya	494.2	Kanada	125.0
Səudiyyə Ərəbistanı	393.2	İraq	119.0
ABŞ	264.9	BƏƏ	112.7
Çin	187.3	Venesuela	107.7
İran	184.9	Norveç	100.5
Meksika	129.3	Küveyt	99.8
OPEK üzvləri, cəmi			1464.7
Dünya üzrə,cəmi			3501.7

102 mln tonu Afrikanın və 23 mln. tonu Avstraliyanın payına düşmüşdür. Dünyanın neft hasil edən ölkələri sırasında birinci üçlüyə Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Rusiya daxildir (cədv. 1.3.1.a).

Neft hasilatı ilə yanaşı neftayırma sənayesinin də əhəmiyyəti böyükdür. XXI əsrin əvvəllərində dünyada ilkin emal üzrə ümumi gücü 3.7 mlrd ton olan təxminən 700 neftayırma müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Neftayırma müəssisələri əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə yerləşir. Emal olunan neftin 930 mln. tonu Şimali Amerika, 700 mln. tonu Qərbi Avropa, 250 mln. tonu Yaponiya, 650 mln. tonu Şərqi Avropa və MDB ölkələri, qalanı isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Son illər İOÖ-də neftayırma müəssisələrinin gücü daha çox artmışdır. Məsələn, Latın Amerikasında 300 mln ton, Yaxın və Orta Şərqdə 300 mln. ton, Afrikada 150 mln. ton neft emal olunur. Hazırda dünya neftayırma müəssisələrinin 43%-i İOÖ-in payına düşür və bu göstərici getdikcə yüksəlməkdədir. Bu, ilk növbədə İran körfəzinin neft hasil edən (Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Küveyt, və BƏƏ) ölkələrinə aiddir. Bu ölkələrin neftayırma müəssisələri əsasən ixracata istiqamətlənmişdir və böyük emal gücünə malikdirlər. (cə.d.1.3.1.b).

Neft emal edən digər ölkələrə (Venesuela, Meksika, İndoneziya) Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan, Braziliya, Hindistan, Argentina, Tayland aiddir. Dəniz yolları üzərində olan Sinqapur, Karib dənizində olan bəzi adalardakı neftayırma müəssisələri də iri mərkəzlərə çevrilmişdir. Bu müəssisələr emal gücü ilə (30-35 mln. ton) fərqlənirlər.

XXI əsrin başlanğıcında Xəzər hövzəsində yerləşən Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan neftin və təbii qazın mühüm hasilatçıları və ixracatçılarına çevrildilər. XXI əsrin ilk illərində neft daşınması üçün daha sərfəli olan yeni boru kəməri Bakı-Tibilisi-Ceyhan (uzunluğu 1710 km) çəkildi. Bu kəmərlə ildə 35 mln. ton neft ixrac edilir.

Cədvəl 1.3.1.b

Neft və neft məhsulları ixrac və idxal edən ölkələr

İxrac edən ölkələr	mln. ton	İdxal edən ölkələr	mln. ton
Səudiyyə Ərəbistanı	338	ABŞ	550
Rusiya	317	Yaponiya	265
Venesuela	119	Almaniya	100
İran	118	Çin	90
BƏƏ	108	Koreya Respublikası	85
Nigeriya	100	Fransa	80
Küveyt	94	İtaliya	75
İraq	90	Hollandiya	60
Kanada	89	İspaniya	55
Niderland	89	Sinqapur	50

Neft istehsalı və istehlakının əsas rayonları arasında ərazi uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması güclü yük dövriyyəsinə malik “neft portları”nın, əsasən okean “neft portları”nın inkişafına səbəb olmuşdur. Neft istehlakı rayonları arasında istiqamətlərə aşağıdakıları göstərmək olar.

İran Körfəzi - Yaponiya, Koreya Respublikası;

İran Körfəzi - Qərbi Avropa;

İran Körfəzi - ABŞ;

Cənub Şərqi Asiya - Yaponiya;

Karib dənizi hövzəsi - ABŞ;

Şimali Afrika - Qərbi Avropa;

Qərbi Afrika - Qərbi Avropa;

Qərbi Afrika - ABŞ;

Bu istiqamətlərə Rusiyanı Xarici Avropa və MDB ölkələri ilə əlaqələndirən əsas quru yollarını da əlavə etmək olar.

Qaz sənayesi Ən sərfəli, ekoloji cəhətdən təmiz yanacaq olan təbii qaz kimya sənayesinin mühüm xammalıdır. Təbii qazın əsas hissəsi kondensat (neft və qaz birlikdə) yataqlarda hasil edilir. Təbii qaz yanacaq kimi bir çox müsbət xassələrə malikdir. Yüksək istilik vericilik qabiliyyəti, nəql olunmanın asanlıığı, neft və kömürlə müqayisədə ekoloji cəhətdən təmizliyi və s. Bütün bunlar onun həm kommunal təsərrüfatda, həm elektroenergetika daxil olmaqla sənayedə, həm də nəqliyyatda istifadəsinin artırılması üçün zəmin yaradır.

Dünya qaz sənayesi inkişaf tarixi iki mühüm mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ XX əsrin 50-60-cı illərində davam etmişdir. İkinci mərhələ isə təbii qazın hasiatının sürətlə artması və onun istehlakı dövrünü əhatə edir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya qaz hasilatında ABŞ üstünlük təşkil edirdi. Sonralar təbii qaz hasilatında MDB ölkələri, Cənub-Qərbi Asiyada, Qərbi Avropa, Şimali Afrika və digər bölgələrdə qaz sənayesinin yeni rayonlarının formalaşması mərhələsi başladı.

Dünya qaz hasilatının dinamikasının təhlilindən aydın görünür ki, XX əsrin ikinci yarısından hasilat təxminən 12 dəfə artıb. Bəzi proqnozlara görə yeni əsrin ortalarında təbii qaz hasilatının 7 trln. m³ olacağı güman edilir.

Son onilliklər ərzində, o cümlədən 2005-ci ildə müvafiq dəyişiklik dünyanın qaz hasilatçısı olan əsas ölkələrinin tərkibində də öz əksini tapır. Belə ki, dünya ölkələrinin çoxunda (MDB və Latın Amerikasını ölkələri istisna olmaqla) təbii qaz istehsalının (cə.d. 1.3.1.c) həcmi artmışdır.

Dünyada təbii qazın istehlakı onun hasilatından çox fərqlənir. Ona görə ki, hasil edilən və alınan qaz dərhal nəql olunur. Şimali Amerika həm təbii qazın hasilatı, həm də onun istehlakı üzrə birinciliyi saxlayır. Təbii qazın ixrac-idxal əməliyyatı iki yolla: magistral qaz kəmərləri vasitəsilə (75%) və mayeləşdirilmiş şəkildə dəniz nəqliyyatından (25%) istifadə etməklə həyata keçirilir.

Dünyanın təbii qaz hasil edən əsas ölkələri (2009)

Ölkələr	Hasilat mlrd.m ³	Ölkələr	Hasilat mlrd.m ³
ABŞ	597.0	Çin	83.3
Rusiya	596.4	Qatar	75.0
Kanada	152.7	Səudiyyə Ərəbistanı	73.0
Norveç	102.0	Niderland	69.4
İran	97.0	İndoneziya	67.8
Əlcəzair	83.6	Böyük Britaniya	62.2
Dünya üzrə			2,6*

* trln. m³

Qazın mayeləşdirilməsi onun daşınması imkanlarını genişləndirmiş, qaz ixracını artırmışdır. Əlcəzair-İtaliya boru kəməri istifadəyə verilmiş, hazırda isə Əlcəzair-Fransa, Liviya-İtaliya, Nigeriya-Avropa, Azərbaycan-Türkiyə, Azərbaycan-Qərbi Avropa (NABUKO) və oradan Rusiya-Qərbi Avropa qaz kəmərləri çəkilir.

Əsas qaz ixracatçıları İran körfəzi ölkələri (əsasən Qətər), Əlcəzair, Kanada, Niderland, Norveç, Avstraliya, Rusiya, Bruney və s.-dir. Əsas idxalçılar Avropa ölkələri, ABŞ və Yaponiyadır.

Dünya okeanı akvatoriyasında neft və qaz hasiatının tarixi çox qədimdir. XIX əsrdə Rusiya (Xəzər hövzəsində), ABŞ (Kaliforniyada) və Yaponiyada (Yapon dənizində) həyata keçirilirdi. XX əsrin 30-cu illərində Xəzər dənizi (Məşhur neft daşları) və Meksika körfəzində ilk cəhdlər həyata keçirildi. Dəniz neft və qaz hasilatının sürətli artımı isə 1960-cı illərdə baş verdi.

1990-cı illərin əvvəllərində şelf zonasından neft və təbii qaz hasil edən ölkələrin sayı artıq 50-yə çatmışdır. Dünya dəniz neft hasilatı ümumi hasilatın təqribən 35-40%, təbii qaz hasilatı isə

(15%) təşkil edir. Bu sahədə ilk cığır açan ölkələr Azərbaycan və ABŞ (Pensilvaniya ştatı) olmuşdur.

Böyük Britaniya, Norveç, və Hollandiya tərəfindən istismar edilən Şimal dəniz qaz hasilatının rolu böyükdür. Xarici Asiyada əsas qaz hasilatı İran körfəzindədir. Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, BƏƏ, Küveytdə hasilat işləri aparılır. Cənub-Şərqi Asiya dənizlərinin şelf zonasında da Malayziya, Bruney, Tayland, Çin, Vyetnam) qaz hasilatı xeyli artmışdır. Afrika materikində təbii qaz hasil edən ölkələrin sayı çoxalmışdır. Nigeriya, Misir, Kamerun, Konqo, Qabon, Afrikanın Qərb sahilləri zolağı bu cəhətdən əlverişli imkanlara malikdir.

[Şimali Amerikada qazın əsas istehsalçısı ABŞ-dır. Ölkədə ümumi qaz hasilatının 30%-i dəniz yataqlarının payına düşür.

Latin Amerikasında Venesuela, Karib dənizi akvatoriya-sındakı iri neft və qaz hövzələrinin Trinidad və Tobaqo, Argentina, Çili, Peru və digər ölkələrin sahillərində də təbii qaz hasilatına başlanılmışdır. Avstraliya İttifaqında hələ ötən əsrin 60-cı illərindən qaz hasil edilir. Ölkənin qərb sahillərində və şimalında, Timor dənizində neft-qaz yataqları aşkar edilmişdir.

Rusiya Qərbi Sibirdə, Uzaq Şərqdə böyük həcmdə 15-20 mlrd m³ təbii qaz hasil edir. Saxalinin şelf zonasında perspektivli (1.4 trln m³) təbii qaz yataqları aşkar edilmişdir. Rusiyanın Arktik şelf zonasında 11 neft və qaz yatağı istismara verilmişdir ki, bu yataqlardan da ildə 50 mlrd m³-ə qədər qaz çıxarılır.

Kömür sənayesi. Kömür sənayesi dünya energetikasının mühüm sahələrindən biri olmaqla yanaşı dünya enerji istehlakının strukturunda neftdən sonra üçüncü yeri tutur. Kömür sənayesinin inkişafı neft sahəsi ilə müqayisədə öz sabitliyini daim qoruyub saxlayır.

Digər tərəfdən neftin qiymətinin bahalaşması ilə bağlı ötən əsrin 70-ci illərindən kömür hasilatı artmışdır. Belə ki, 1990-cı ilin birinci yarısında hasilat 46-47 mlrd. ton olduğu halda, hazırda dünyada 6.9 mlrd tona yaxın kömür çıxarılır ki, onun da 1 mlrd tonu qonur kömürün payına düşür (cəđ. 1.3.1.ç).

Cədvəl 1.3.1.ç

Dünyanın kömür hasil edən əsas ölkələri (2009)

Ölkələr	Hasilat mln. ton	Ölkələr	Hasilat mln. Ton
Çin	3050	Almaniya	183,7*
ABŞ	973,2	Polşa	135,1
Hindistan	557,6	Qazaxıstan	101,5
Avstraliya	409,2	Kolumbiya	73
Rusiya	298,1	Çexiya	65*
İndoneziya	252,5	Yunanıstan	60*
CAR	250,0	Türkiyə	60*

* qonur kömür

! Kömürün əsas hasilatçıları Çin (ölkənin şərqində), ABŞ (Appalaç), Rusiya (Peçora Avropa hissəsi; Kuznetsk, Lena, Kansk-Açinsk, İrkutsk-Asiya hissəsi), AFR (Rur, Saar), Avstraliya (Yeni Cənubi Uels; Kvinslend; Viktoriya), Hindistan (ölkənin şimal-şərqində), Polşa (Sileziya), CAR, Ukrayna (Donetsk), Qazaxıstan (Karaqanda), Böyük Britaniya (Midlend), Kanadadır (Daxili düzənliklər).

ABŞ, Avstraliya və CAR-da kömür açıq üsulla çıxarılır ki, bu da Avropa ölkələri ilə müqayisədə 3 dəfə ucuz başa gəlir. Kömür hasilatı və ticarətinin coğrafiyası sübut edir ki, bu sahədə inkişaf etmiş ölkələr xüsusilə seçilir. Koklaşan kömürün əsas id-xalçıları Fransa, İtaliya, Belçika və digər Avropa ölkələri, Yaponiyadır.

1.3.2. Elektroenergetika sənayesi.

ETİ-nin təsiri altında dünya elektrik enerjisinin hasilatı sürətlə artır. Hazırda onun istehlakı 18-19 trln KVT/saat təşkil edir. 2020-ci ildə isə 26-27 trln KVT/saat olması proqnozlaşdırılır.

Elektrik enerjisi bütün ölkələrdə istehsal edilir, lakin onun 70%-i İEÖ-in payına düşür. Elektrik enerjisinin ümumi istehsalında ABŞ (4343 mlrd KVt/s), adambaşına istehsalına görə (30 min KVt/s) Norveç birinci yeri tutur.

Dünya elektrik enerjisi istehsalının 2/3 hissəsi istilik elektrik stansiyalarının (İES) payına düşür və energetikanın coğrafi mənzərəsini əks etdirir. ABŞ, MDB, Avropa, Asiya ölkələrinin əksəriyyətində və Avstraliyada İES-lər üstünlük təşkil edir. İstilik enerjisindən istifadəyə görə ABŞ, Çin, Yaponiya başlıca yer tutur.

Elektrik enerjisi istehsalında su elektrik stansiyaları (SES) da mühüm rol oynayır (20%). Dünya hidroenerji potensialının cəmi 17%-dən istifadə edilir (Cənubi Amerikada 10%, Afrikada 5%-dən az). Hidroenerjidən istifadəyə görə ABŞ və Rusiya fərqlənirlər. SES-lər Avropanın Skandinaviya və Alp bölgələrində, Kanadada, Çində, Latin Amerikasının, Afrikanın və Asiyanın bir sıra ölkələri hidroenerji istehsalında mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən Çin, Brziliya, Konqo, Rusiya, Kanada və digər ölkələrin perspektiv imkanları böyükdür SES-lərin tikintisi gec və baha başa gəlsə də, ətraf mühiti çirkləndirmir.

Dünyanın ən iri SES İtaypu (Braziliya; 12.6 mln KVt), Qrand-Kuli (ABŞ; 10.8 mln. KVt), Quri (Venesuela; 10.3 mln. KVt), Tukuri (Braziliya; 8 mln. KVt), Sayan-Şuşensk (Rusiya; 6.4 mln. KVt), Krasnoyarskaya (Rusiya; 6 mln. KVt), La-Qrand-2 (Kanada; 5.3 mln KVt), Çerçill Folz (Kanada; 5.2 mln KVt) və s.-dir.

AES-lər elektrik enerjisi istehsalında getdikcə daha böyük rol oynayır. İstehsalın 1/5-ə qədəri AES-lərin hesabındadır. AES-lər 30-dan çox ölkədə mövcuddur. Elektrik enerjisi istehsalında AES-lərin üstünlük təşkil etdiyi ölkələr Fransa, Belçika, Slovakiya, Sloveniya, Litvadır. Elektrik enerjisinin iri ixracatçıları Fransa, Kanada, Paraqvay, Almaniya olduğu halda, idxalatçı rolunda ABŞ, Almaniya, İtaliya, Braziliya, İsveçrə çıxış edir. Rusiya elektrik stansiyalarının gücünə görə dünyada yalnız ABŞ-dan geri qalır. Hesablamalara görə elektrk enerjisi istehsalının yarından çoxu ABŞ, Fransa, Yaponiya, AFR və Rusiyanın payına düşür.

Mütəxəssislər XXI əsrin əvvəlində AES-lərin gücünün 1600 KVt-a və yaxud bütün elektrik stansiyalarının ümumi gücünün yarısına çata biləcəyini, AES-lərin isə dünyanın 50 ölkəsində inşa ediləcəyini hesab edirlər. 2020-ci il üçün verilən proqnoza əsasən dünya yanacaq və enerji istehlakında atom energetikasının payı 30% təşkil etməlidir.

Bu gün dünyanın 31 ölkəsində 248 AES-də gücü 354 mln. KVt-dan çox olan 441 sənaye atom enerji bloku istismar olunur. Bu enerji blokları dünyada istehsal olunan elektrik enerjisinin 18%-ni hasil edir. Gücü 35 mln. KVt təşkil edən təqribən 40 enerji bloku tikinti ərəfəsindədir. Hindistan, Koreya, Pakistan, Braziliya, Argentina və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə AES-lər tikilmişdir (cədv. 1.3.2.a).

Cədvəl 1.3.2.a

Elektrik enerjisi istehsalçısı olan əsas ölkələr (2008-ci il)

Ölkələr	İstehsal, mlrd KVt saat	Ölkələr	İstehsal, mlrd. KVt saat
ABŞ	4343	Koreya Respublikası	443
Çin	3456	Böyük Britaniya	385
Yaponiya	1074	İtaliya	313
Rusiya	1038	İspaniya	311
Hindistan	830	Meksika	258
Kanada	651	CAR	255
Almaniya	631	İran İR	214
Fransa	570	Səudiyyə Ərəbistanı	204
Braziliya	463	Türkiyə	198

Cədvəl 1.3.2.b

Elektrik enerjisi istehsalında AES-lərin rolu olan əsas ölkələr

Ölkələr	İstehsal, mlrd. KVt saat	Ölkələr	İstehsal, mlrd. KVt saat
ABŞ	810,7	Kanada	92
Fransa	451,5	Ukrayna	88,7
Yaponiya	304,7	Böyük Britaniya	81,6
Almaniya	163	İsveç	72,4
Rusiya	149,4	İspaniya	57,5
Koreya Respublikası	146,7	Çin	53

AES-lər enerji xammalı az, lakin enerjiyə tələbat çox olan ərazilərdə tikilir. AES-lərin üstünlüyü uran və torium ehtiyatlarının üzvi yanacaq ehtiyatlarından çox olması, mənfi tərəfi isə baha başa gəlməsi, təhlükəsizlik təminatında problemlərin olması və s.dir. Energetiklər belə hesab edirlər ki, 2015-ci ildə dünyadakı AES-lərin ümumi gücü 500 mln. KVt-a, digər ehtimalla görə isə 600 mln. kVt-a qədər arta bilər.

Energetika sənayesi istehsalında əhəmiyyətli olmayan (alternativ) enerji mənbələri də vardır. Bunlara günəş, külək, geotermal, qabarma enerjisi və s. aiddir. ABŞ, Rusiya, Yaponiya, Fransa, Çin, Meksika, Braziliya, Avstraliya və s. ölkələrdə artıq bu enerji mənbələrindən istifadə edilir. Gələcəkdə ekoloji cəhətdən təmiz olan bu enerji mənbələrindən istifadənin coğrafiyasının genişlənməsinə şübhə yoxdur.

1.3.3. Qara və əlvan metallurjiya sənayesi

Metallurjiya sənayesi hər hansı bir ölkənin iqtisadi potensialını müəyyən edən əsas təsərrüfat sahələrindən biridir. Metal-

lurğiya müxtəlif növ xammalın, xüsusilə mineral xammalın emalı ilə məşğul olur və əsasən 2 mühüm sahədən: qara və əlvan metallurğiyadan ibarətdir. Dünya qara metallurğiya sənayesinin coğrafiyasına xammal və yanacaq ehtiyatlarının (dəmir filizi, kokslaşan kömür) yerləşməsi xeyli təsir göstərir.

Dünyada dəmir filizinin ümumi ehtiyatı 400, tədqiq edilmiş ehtiyatı 150 mlrd. ton qiymətləndirilir. Hazırda dəmir filizi hasilatı 2 mlrd. tonu ötüb keçmişdir. Dəmir filizi ehtiyatları yer kürəsində geniş yayılmışdır. Dünyanın 90 ölkəsində filiz ehtiyatlarının olması aşkar edilmişdir. Dəmir filizi ehtiyatlarına görə Rusiya, Braziliya, Avstraliya, Kanada, Hindistan, Çin, CAR, eyni zamanda ABŞ, Liberiya, Venesuela, İsveç, Ukrayna, Qazaxıstan fərqlənirlər (cədv. 1.3.3.a).

Cədvəl 1.3.3.a

Dünyanın ölkələrində dəmir filizi ehtiyatı və hasilatı (2009)

Dünya və ölkələr	Dəmir filizi	
	Ümumi geoloji ehtiyatı, mlrd. ton	Hasilat, mln. ton
Çin	40	900
Braziliya	49.3	380
Avstraliya	23.4	370
Hindistan	19.5	260
Rusiya Federasiyası	-	85
Ukrayna	-	56
CAR	9.4	53
İran	-	33
Kanada	25.3	27
ABŞ	25.4	26
Qazaxıstan	-	21
İsveç	3.4	18
Venesuela	-	16
Meksika	-	12
Dünya üzrə	400	2.300

Hasil olunan dəmir filizinin 50%-i ixrac olunur. Əsas ixracatçılar Rusiya, Qazaxıstan, Braziliya, Kanada, Hindistan, Venesuela, Liberiya, İsveç, idxalatçılar isə Yaponiya, ABŞ, Qərbi və Şərqi Avropa ölkələridir.

Dəmir filizi ehtiyatının 80% qədəri Rusiya Federasiyası, Braziliya, Çin, ABŞ, Avstraliya İttifaqı, Kanada və Hindistanın payına düşür. Gələcəkdə dəmir filizi hasilatında Rusiya, Qazaxıstan, Çin, Avstraliya, ABŞ, Kanada, Hindistan və CAR-ın, reytinginin yüksək olacağı gözlənilir.]

Dəmir tərkibli xammalların hasilatı ilə onun istehlakının coğrafiyası getdikcə daha çox fərqlənir.

İstehsalın həcminə görə qara metallurgiya fərqlənir. Aparılan bütün hesablamalara görə, qara metal-polad və dəmirin digər xəlitələri XXI-əsrə də əsas konstruksiya materialları olaraq qalmaqdadır. Polad, çuğun və digər metal məmulatlarının istehsalında da yeni texnologiyanın tətbiqi öz səmərəsini verməkdədir.

Dünya qara metallurgiya sahəsinin inkişaf xüsusiyyətləri polad istehsalının dinamikasında daha geniş əks olunur. XX əsrin 70-ci illərinə qədər dünya polad istehsalında artım daha sürətli olmuşdur. Son illər qara metallurgiya sənayesinin inkişafında əlamətdar xüsusiyyət polad istehsalı ilə yanaşı onun istehlakının artım sürətinin azalmasıdır.

Ağır sənayenin coğrafiyasında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin səbəbini dörd amillə izah edirlər:

- Metala qənaət etməklə məhsul vahidinə sərf olunan metalın azalması;
- Konstruksiya materialı kimi plastik kütlənin metalı əvəz etməsi;
- Çirkli istehsal kimi metallurgiyanın inkişafda olan ölkələrə köçürülməsi və bu ölkələrin maşınqayırma sahələrinin inkişafı ilə bağlı metala tələbatın yüksəlməsi nəticəsində dünyada payının artması;
- İnkişafda olan ölkələrdə idxalla bağlı müəssisələrin dəniz sahillərində yerləşdirilməsi, keyfiyyətli polada tələbatın artması

legirlənən metalların istehlakını genişləndirmişdir. Onlara manqan, xrom, volfram, nikel və s. aiddir. Bu metalların ehtiyatı və çıxarılması olduqca böyük ərazi təmərküzləşməsi ilə fərqlənir. Manqan filizindən poladın bütün növlərinin istehsalında istifadə edilir (1 ton polad istehsalı üçün 15-17 kq manqan tələb olunur). Manqanın tədqiqlənmiş ehtiyatının 75%-dən artığı İÖÖ-də cəmlənmişdir. CAR, Avstraliya, Zair, Qana, Mərakeş, Yaponiya manqan ehtiyatı ilə zəngindir. Eyni zamanda MDB ölkələrində manqan ehtiyatı çoxdur və onun çıxarılmasına görə dünyada 1-ci yerlərdən birini tutur. Okean dibinin dərinliklərində də zəngin manqan yataqları vardır.

Xrom əsasında hazırlanmış ərintilər odadavamlılığı və oksidləşməyə müqviməti ilə fərqlənilir. Yüksək keyfiyyətli xrom filizlərinin yataqları CAR və Zimbabvedədir. Xrom filizi yataqlarının 96%-i bu ölkələrin payına düşür. Türkiyə, Filippin, Madagaskar və s. ölkələrdədir.

Nikeldən paslanmayan polad istehsalında istifadə edilir. Nikel polada elastiklik və möhkəmlik verir. Poladın əridilməsində volframdan da istifadə edilir.

Metal istehsalı və istehlakı. 2007-ci ildə dünyada polad əridilməsi 800 mln., çuqun əridilməsi 600 mln. tonu ötmüşdür. Qara metalın ən iri istehlakçıları MDB ölkələri, Çin, Yaponiya, ABŞ və Almaniya. İEÖ arasında Yaponiyanın qara metallurgiya sənayesi olduqca sürətlə inkişaf etməkdədir.

İEÖ-in əksəriyyətində qara metallurgiya istehsalın və satışın yüksək təmərküzləşməsi dərəcəsi ilə səciyyəlidir. Bu baxımdan Yaponiya başlıca yer tutur. Qara metallurgiyada istehsal 3 mərhələdə aparılır.

Əvvəlcə metallurgiya zavodlarının domna sobalarında dəmir filizindən çuqun əridilir (80-90% poladlıq çuqun, qalanı isə tökmə üçün). Poladlıq çuqundan martin və elektrik sobalarında, konvertorlarda polad emal edilir. Tökmə sex üçün əridilmiş çuqundan bilavasitə maşınqayırma istifadə edilir. Poladın xeyli hissəsi poladəritmə sexlərindən prokat sexlərinə daxil olur, az

hissəsi isə maşınqayırma müəssisələrinə ötürülür. Bütün üç mərhələyə malik olan metallurgiya müəssisələri tam dövrlü müəssisə adlanır.

Domna peçlərində 1 ton çuqun əridilməsi üçün 3-4 tona qədər xammal və yanacaq sərf edilir. Tam dövrlü müəssisələrin yerləşdirilməsi üçün dəmir filizi, kokslaşan kömür, su, həm də metallurgiya prosesi üçün zəruri olan başqa materiallar lazımdır.

Belə rayonlara ABŞ-da Böyük göllər rayonu, Ukraynada Donetsk-Dnepr sahili, Rusiyada Krivoy-Roq, Kuzbas, Hindistanda, Braziliyada və s. nümunə ola bilər. Buna görə də tam dövrlü metallurgiya müəssisələrinin çoxu uzaq məsafələrdən daşınan daş kömürdən istifadə edərək, dəmir filizi hasilatı yaxınlığında; yaxud uzaq məsafələrdən gətirilən filizdən istifadə edərək, kömür çıxarılan rayonlarda yerləşdirilir. Məsələn, Fransada Lotaringiyadakı metallurgiya zavodları Almaniyadan gətirilən kokslaşan kömürlə təmin olunur.

Bəzən tam dövrlü müəssisələri böyük yükkeçirmə qabiliyyətinə malik olan əlverişli su və dəmir yollarının, dəmir filizi hasilatı rayonlarının və kömür hövzələrinin birləşdiyi mərkəzlərdə yerləşdirilir. ABŞ-da Atlantik okeanı sahillərinə, Latın Amerikasına ölkələrində dəniz nəqliyyatı ilə filiz, Appalaç hövzəsindən isə kömür gətirilir.

Hazırda metal əridilməsinin böyük hissəsi kömür hövzələri daxilində yerləşdirilmişdir (Pensilvaniya, Midlend, Rur, Saar, Belçika kömür hövzələri və başqaları). Polad istehsalı üçün çuqundan başqa dəmir qırıntılarından istifadə edilir. Domna sobalarına malik olmayan polad və prokat istehsalı zavodları təkrar emal müəssisələri adlanır və adətən çoxlu dəmir qırıntısı yığılan yerlərdə- iri maşınqayırma mərkəzlərində, portlarda və mühüm dəmir yolu qovşaqlarında yerləşdirilir. Təkrar emal müəssisəsi elektrik sobaları ilə təchiz edilir.

Əlvan metallurgiya. Metalların hasilatı, istehsalı və emalı ilə yanaşı ağır sənayenin mühüm sahələrindən biridir. Onun əsas xammalı əlvan metal filizləridir. Əlvan metallar tərkibinə və

istifadəsinə görə 4 qrupa əsas (mis, sink, qurğuşun, alüminium, nikel, titan, qalay və maqnezium), legirlənən-aşqarlanan (volfram, vanadium, molibden və s.), nəcib (qızıl, gümüş, platin) və nadir (qallium, germanium, indium, tantal və s.) metal qruplarına bölünür.

Əlvan metallurgiya mürəkkəb daxili quruluşa malikdir. Əlvan metallurgiya müəssisələri 70-ə qədər metal növünün emalı ilə məşğuldur. Bu metallardan bir neçəsi alüminium, mis, sink və qurğuşun həm istehsal həcminə, həm də məhsulun qiymətinə görə üstünlük təşkil edir. Əlvan metallardan və onların ərintilərindən maşınqayırmada (avtomobil və təyyarəqayırma), elektrotexnikada, qara metallurgiyada (ferroərintilərin istehsalı üçün), kimya sənayesində, eyni zamanda elektrik verilişləri və rabitə xətlərinin çəkilişində geniş istifadə edilir. Əlvan metalların çoxu hərbi sənayenin müxtəlif sahələri üçün də zəruridir.

Əlvan metal filizi tərkibində az metal (çıxarılan filizin tərkibində 0.5-3.5%) olması ilə fərqlənir (tərkibində 30% metal olan alüminium, maqnezium, qurğuşun istisna olmaqla). Ağır-əlvan metalların (mis, sink, qurğuşun, nikel, qalay) bu xüsusiyyəti onların hasil olunduğu yerdə saflaşdırılmasını və ilkin emalını tələb edir. Alüminium əridilməsi elektrik enerjisi çox tələb etdiyindən onun müəssisələri sərfəli elektrik enerjisi mənbələrinə və istehlakçıya mümkün qədər yaxın olmalıdır. Əgər filizin tərkibində bir neçə metal varsa (polimetal filizlər) saflaşdırma ilə yanaşı onun tərkibində olan metalları ayırırlar. Məsələn, qurğuşun-sink filizinin saflaşdırılmasında iki konsentrat qurğuşun və sink əldə etmək mümkündür. Əlvan metal konsentratlarının daşınması filizin daşınmasından daha əlverişlidir. Çünki, onun tərkibində metal 30-40%-dən artıq olmur.

Dünya əlvan metallurgiya sənayesində ildə 40-42 mln. tona qədər metal əridilir. Onun 17-18 mln. tonu təkə alüminiumun payına düşür. Alüminium sənayesi üçün əsas xammal boksit, həmçinin alunit və nefelindir.

Əlvan metallurgiya sənayesi qara metallurgiya kimi sənaye çevrilişi dövründə yaranan köhnə sahələrdən hesab olunur. XX əsrdə onun inkişafını üç mərhələyə ayırırlar.

Birinci mərhələ mis, qurğuşun, sink, qalay kimi ağır əlvan metalların istehsalının üstünlük etməsi ilə xarakterizə edilir. 1950-ci illərdən başlayaraq 1970-ci illərin ortalarına qədərki ikinci mərhələdə alüminium, maqnezium, titan kimi yüngül əlvan metalların istehsalı yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində alüminium sənayesi istehsalı artaraq, digər sənaye sahələrini üstələmiş hətta birinci yərə çıxmışdır.

Üçüncü mərhələ dünya təsərrüfatında enerji və xammal böhranı (70-ci illərin ortalarından) ilə yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olub və indiyədək davam edir.

Alüminium istehsal prosesinin əsas mərhələsi ilkin alüminiumun alınmasıdır. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində bu sahədə artım müşahidə edilmişdir. Əlvan metallurgiyada təkrar emalın daha geniş şəkildə yayılması dünyada qalay (1/5), alüminium (1/4), sink (1/3), mis (2/5) və qurğuşunun (1/2) istehsalının yüksəlməsinə səbəb oldu.

Əlvan metalların müxtəlif inkişaf mərhələlərində istehsalının artımı müşahidə olunsa da, alüminium istehsalı daha sürətli olmuş və hazırda 17-18 mln tona çatmışdır. Alüminium yer kürəsində ən çox yayılmış metal hesab olunur.

Metallurgiya sahəsində iqtisadi səmərəliliyinə görə dəmirdən sonra ikinci yeri tutur. Çəkisinin yüngül və çox istehsal olunmasına görə əlvan metallurgiyada aparıcı sahə hesab olunur. Alüminiumdan istehsalatın bütün sahələrində konstruksiya materialı kimi, nəqliyyat və hərbi maşınqayırma, atom energetikası, kimya sənayesində, məişətdə və s. sahələrdə geniş istifadə edilir. Alüminium filizinin hasilatı ilk əvvəllər Qərbi Avropada və Şimali Amerikada (dünya hasilatının 98%-i) cəmlənmişdi.

Cədvəl 1.3.3.b
Boksit hasil edən əsas ölkələr (2007-ci il)

Ölkələr	Hasilat mln. ton	Ölkələr	Hasilat mln. ton
Avstraliya İttifaqı	62,4	Yamayka	14,5
Çin	30,0	Rusiya	6,4
Braziliya	22,1	Venesuela	5,9
Hindistan	19,2	Surinam	4,9
Qvineya	18,0	Qazaxıstan	4,8

Alüminium sənayesinin əsas xammalı olan boksit hasilatçıları Avstraliya İttifaqı, Qvineya, Braziliya, Yamayka, Çin, Surinam, Qayana, Rusiya, Yunanıstan, Macarıstan, Qazaxıstan, Fransa və s.-dir (cədv. 1.3.3.c).

Cədvəl 1.3.3.c
Alüminium hasil edən əsas ölkələr (2007-ci il)

Ölkələr	Hasilat mln. ton	Ölkələr	Hasilat mln. ton
Çin	19,5	Rusiya	3,3
Avstraliya İttifaqı	18,8	Hindistan	2,9
Braziliya	6,8	Surinam	2,2
Yamayka	3,9	Venesuela	1,9
ABŞ	3,9	Ukrayna	1,7

Respublikamızda Daşkəsən rayonunda alüminium sənayesinin inkişafı üçün zəngin xammal alunit yataqları vardır.

Alüminium istehsalına görə ABŞ, Yaponiya, Rusiya, Kanada, Almaniya və Norveç başlıca yer tutur. Son illər İran körfəzi

ölkələri (BƏƏ, Qətər, Küveyt), Misir, Latın Amerikasını ölkələri (Braziliya, Vest Hind dövlətləri) fərqlənir.

Alüminium sənayesində istehsal iki mərhələdə aparılır:

1. Xammal çıxarılan ölkələrdə alüminium oksidi əldə olunur;

2. Ucuz elektrik enerjisi olan ölkələrdə alüminium oksidi məhsula çevrilir;

Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrində idxal olunan xammala əsaslanan əlvan metallurgiya əsasən dəniz portlarında yerləşir. Digər tərəfdən isə ağır əlvan metalların emalı müəssisələri filiz rayonlarına doğru meyl edir.

Dünyanın "mis qurşağı" And dağları (Çili) və Mərkəzi Afrika (Konqo, Zair, Zambiya) sayılır. Saflaşdırıcı mis istehsalı üzrə Çin xüsusilə fərqlənir. Saflaşdırılmış misin əsas ixracatçıları Çili, Rusiya, Kanada, Zambiya, Peru, Polşa, Qazaxıstan; idxalatçıları isə ABŞ, AFR, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Koreya Respublikası və Böyük Britaniyadır. Nikel hasilatı üzrə lider ölkələrə Rusiya, Kanada, Avstraliya İttifaqı ilə yanaşı İndoneziya, Kuba, Çin, Braziliya aid edilir. Qurğuşun konsentratının əsas istehsalçıları Avstraliya İttifaqı, ABŞ, Kanada, Çin, Peru, Meksika, Mərakeş, Boliviya, istehlakçıları ABŞ, AFR, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və Koreya Respublikasıdır. Sink konsentratının ən mühüm istehsalçıları Avstraliya İttifaqı, Kanada, Çin, ABŞ, Peru, Braziliya, Boliviya, Meksika aid edilir. Qalay daha çox Çin, İndoneziya, Peru və Braziliyada istehsal olunur. Dünyada volfram istehsalının 70%-i yalnız Çinin hesabınadır. Dünya molibden konsentratları istehsalının 50%-i Kanadanın payına düşür. Qızılın ümumi həcmi 135 min ton təşkil edir. Onun 40%-dən çoxu zərgərlik məmulatlarının istehsalında istifadə edilir. 30%-i dövlət ehtiyatı kimi qorunur, 20%-i fərdi şəxslərə məxsusdur, 10% -i sənayenin müxtəlif sahələrində işlədilir. Qızıl dünyanın 100 ölkəsində hasil olunur. Bu dövlətlər arasında əsas yeri Çin (314 t.), Avstraliya İttifaqı (227 t.), ABŞ (216 t.), CAR (205 t.), Rusiya (205 t.), Peru (180 t.) Kanada (95

t.), və s. tuturlar (2009). Son illər CAR və Rusiyada qızıl istehsalı azaldığı halda Avstraliya İttifaqı, Çin və İndoneziyada istehsal artmağa başlamışdır.

1.3.4. Maşınqayırma sənayesi

Maşınqayırma təsərrüfatın bütün sahələri üçün maşın və avadanlıq, onların hissələrini istehsal edir, insanların təsərrüfat həyatında böyük rol oynayır. Maşınqayırma həm məşğul olanların sayına (90 mln. nəfərə yaxın), həm də istehsal etdiyi məhsulların dəyərinə görə sənaye sahələri arasında birinci yeri tutur. O, metal emalı ilə bərabər 200-ə qədər müxtəlif istehsal və yarımistehsal sahələrdən ibarətdir. Müasir maşınqayırma sənayesi sahələrin mürəkkəb kompleksi olmaqla bölünür: ümumi maşınqayırma, elektrotexnika və elektronika, nəqliyyat maşınqayırması.

Onları yanan tarixinə (köhnə, yeni və ən yeni sahələr), təyinatına görə (ümumi, nəqliyyat maşınqayırması, elektronika və elektrotexnika, kənd təsərrüfatı, tikinti-yol avadanlığı və maşınları, cihazqayırma), texnoloji xüsusiyyətlərinə görə (metaltutumlu, əmək tutumlu, elmtutumlu) qruplaşdırmaq mümkündür. ETT dövründə elmtutumlu maşınqayırma istehsalına daha çox diqqət yetirilir. Köhnə maşınqayırma sahələrinə lokomotiv, vaqon, gəmi və mürəkkəb olmayan bəzi avadanlıqlar, yeni sahələrə avtomobil, təyyarə, elektrotexnika, EHM, robot istehsalı, ən yeni sahələrə isə aviakosmik texnika, radioelektronika, raketqayırma və s. daxildir. Ağır maşınqayırma metaltutumlu (dəzgah, traktor və s.) sahələrin inkişafı ixtisaslı kadrlar olan rayonlara meyl edir.

Dəzgahqayırma sənayesinə metal emalı dəzgahları, dəmirçi-presləmə avadanlıqlarının istehsalı daxildir. Sənaye robotlarının istehsalını da bu sahəyə aid edirlər. Dəzgahqayırma həm də ümumi maşınqayırma sənayesinin aparıcı sahəsidir. Dünyanın ən iri dəzgah ixracatçıları AFR, İtaliya, İsveçrə və ABŞ-dır. Qeyd edək ki, ən iri idxalatçılara ABŞ, Çin, Almaniya, istehlakçılara isə ABŞ, Çin, AFR, Rusiya, Koreya Respublikası

daxildir. Sənaye robotlarının istehsalı daha yüksək sürətlə inkişaf etməkdədir. Bu sahədə Yaponiya və Çin liderdir.

Cədvəl 1.3.4.

Maşınqayırmanın bəzi məhsullarının istehsalı (2007-ci il)

Dünya və ölkələr	Metal kəsən dəzgah min. əd.	Dünya və ölkələr	Traktor min. əd.	Dünya və ölkələr	Minik avtomobil mln. əd.	Dünya və ölkələr	Televizor mln. əd.
Çin	200	MDB	580	ABŞ	12.1	Çin	25
Yaponiya	163	Yaponiya	172	Yaponiya	8.6	ABŞ	24
MDB	152	ABŞ	98	AFR	5.3	Yaponiya	15.8
ABŞ	100	Hindistan	92	Fransa	3.2	Cənubi Koreya	14.3
AFR	98	İtaliya	87	Koreya Resp.	2.9	MDB	9.8
İtaliya	97	B.Britaniya	86	İspaniya	2.6	AFR	4.1
Rumıniya	95	AFR	65	MDB	1.8	B.Britaniya	3.0
Polşa	46	Polşa	62	B.Britaniya	1.6	İtaliya	2.4
Çexiya	40	Serbiya	60	Kanada	1.6	Braziliya	2.2
Bolqarıstan	21	Çin	59	İtaliya	1.5	Fransa	2.0
Dünya	1500	Dünya	1800	Dünya	51	Dünya	135

Gəmiqayırma köhnə sənaye sahəsi olmaqla yanaşı, onun inkişaf mərhələsi XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. 1975-ci ildə istifadəyə verilən gəmilərin tonnaajı 35 mln. ton təşkil edib. Bu ən yüksək göstərici idi. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində ən çox yeni gəmi hazırlanması sifarişləri Yaponiya və Cənubi Koreya tərsanələrinə məxsus olmuşdur. (100) arasında Braziliya Respublikası bu baxımdan fərqlənir. Ümumiyyətlə, gəmiqayırma nəqliyyat maşınqayırmasında 2-ci yeri tutur. Bu sahədə inkişaf səviyyəsinə görə Yaponiya (ən iri tərsanələr İokoqama, Kobe), Koreya Respublikası (Pasan), Fransa (Marsel), AFR (Hamburq, Kil), Böyük Britaniya (Qlazqo), Rusiya (Sankt-Peterburq, Murmansk), ABŞ, Yunanıstan, İsveç, Norveç, Finlandiya və s. ölkələr fərqlənir. |

Maşınqayırmanın əsas sahələrindən biri avtomobil istehsalıdır. Avtomobilqayırma dünya təsərrüfatına təsir dairəsinə görə yalnız neft sənayesindən geridə qalır. Avtomobil sənayesi nəqliyyat maşınqayırmasının əsas tərkib hissəsidir. Avtomobilqayırma ilə bir çox istehsal sahələri (plastik kütlə, rezin, şüşə, boyaq) bağlıdır. Dünya avtomobil istehsalında əvvəllər hakim mövqə ABŞ, Qərbi Avropa, sabiq SSRİ-ya məxsus idisə, hazırda bu sahənin coğrafiyası genişlənmiş, Çin, Cənubi Koreya, Braziliya və s. ölkələr də bu sahəyə cəlb olunmuşlar.

Dünyanın iri avtomobil şirkətlərinə "Ceneral-Motors", "Ford-Motors", "Kraysler" (ABŞ), "Tayota", "Nissan", "Honda", "Mazda" (Yaponiya), "Folsvagen", "Mersedes", "BMV", "Opel" (Almaniya), "Fiat" (İtaliya), "Reno", "Pejo", "Sitroyen" (Fransa), "Zil", "QAZ", "AvtoVAZ", "KAMAZ" (Rusiya) daxildir. Beynəlxalq əhəmiyyətli bu korporasiyalara Cənubi Koreyanın "Deu", "Sank-Yonk", "Kia", Çinin "Ceri", "Lifan", "BYD" şirkətləri də əlavə olundu. Artıq dünyanın bir çox ölkələrində adları qeyd olunan avtomobil şirkətlərinin çoxsaylı filialları yaradılmışdır.

Avtomobil dünya ticarətinin əsas mallarından biridir. Dünyada avtomobil istehsalının təqribən 40-42%-i ixrac olunur.

Dünya bazarında avtomobil ixracatçılarından Yaponiya (4 mln minik, 880 min yük avtomobili), Almaniya (3.4 mln minik və 268 min yük), Fransa və Cənubi Koreya xüsusilə seçilir.

Aviasiya maşınqayırması mürəkkəbliyi ilə fərqlənir və təqribən dünyanın 20 ölkəsində inkişaf etmişdir. Bu sahədə ABŞ (“Makdonnel-Duqls”, “Loksid-Martin”, “Boinq”, “Nortrop”, “Yunayted”), Böyük Britaniya (“Britiş Eyrveys”), Rusiya (“İl”, “Tu”, “Miq”, “Atlant”) fərqlənilirlər.

Raket texnikasının və kosmik aparatlarının istehsalı ərazi baxımından bir qədər məhdud olsa da, bu sahədə ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya fərqlənilirlər. Son illər bu sahədə İran və Pakistan dövlətləri də müəyyən uğurlar qazanmışlar.

Elektrotexnika və elektron avadanlıqları istehsalına görə ABŞ, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya, Rusiya Federasiyası və inkişaf etmiş digər ölkələr başlıca yer tutur. Maşınqayırma məhsullarının beynəlxalq ticarəti getdikcə artır və hər bir ölkə dünya bazarında həm ixracatçı, həm də idxalatçı kimi çıxış edir.

1.3.5. Kimya sənayesi

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri də kimya sənayesidir. Kimya sənayesi istehsal və texnikanın yeni sahələri üçün (radioelektronika, atom sənayesi və s.) lazım olan bir çox məhsulların istehsalına imkan yaradır. Bəşəriyyət kimya sənayesinin köməyi ilə torpağın münbitliyini artırır, kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlikləri ilə mübarizə aparır və s. Maddi istehsalın və məişətin bütün sahələrində kimya sənayesi məhsullarından istifadə edilməsi getdikcə genişlənir. Kimya sənayesinin yüksək iqtisadi faydalılığı onunla izah edilir ki, bu sahə xammalın tam istifadəsinə imkan yaradır. Bir sıra zəruri məhsulların əldə edilməsi də kimya müəssisələrində emal edilir.

Kimya sənayesində əsas xammal neft və qazdır, kömür emalının əhəmiyyəti isə kəskin sürətdə aşağı düşmüşdür. Kimya

məhsullarının çeşidləri genişlənilir. Yeni-yeni texnologiya tətbiq olunur. Kimya sənayesi sahə strukturunun mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. 230-a qədər müxtəlif növ istehsalat sahəsinə malikdir və bu sahənin istehsal etdiyi məhsulun çeşidlərinin sayı 1 mln.-a çatmışdır. Kimya sənayesinin istehsal həcmi isə 1,8 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Külli miqdarda texnoloji proseslərdən istifadə edən, mürəkkəb sahə strukturuna malik olan, minlərlə müxtəlif məhsul növləri istehsal edən kimya sənayesini 2 sahəyə: üzvi sintez yaxud polimerlər kimyasına və qeyri üzvi yaxud əsas kimya sahələrinə bölmək olar.

Qeyri-üzvi kimya qeyri üzvi birləşmələr istehsal edir (turşular, qələvilər, duzlar, mineral gübrə və s.). Qeyri-üzvi kimya sənayesində xammal kimi əsasən kükürd, pirit, fosforit, xörək və kalium duzlarından və s. istifadə edilir. Onun bəzi sahələri kömür, neft və qazın iri istehlakçılarıdır (azot gübrələri istehsalı və s.).

Üzvi sintez yaxud polimerlər kimyası karbohidrogen xammalı (etilen, asitlen, benzol və s.), sintetik materiallar (plastik kütlə, sintetik qətran, sintetik kauçuk, kimyəvi lif və s.) və üzvi yarımfabrikatlar (etil spirti, fenol, aseton və s.) istehsal edir (cə.d.1.3.5.a).

Üzvi sintez sənayesinin xammalı əsasən neft, qaz, kömürdür. Süni kauçuk istehsalı neft emalının əlavə məhsullarına əsaslanırsa və buna görə də, bu sahə həm kömür-metallurgiya rayonlarında, həm də neft emalı rayonlarında yerləşdirilir. Müasir kimya sənayesində neft emalının və koklaşmanın əlavə məhsullarından daha geniş istifadə edilir. Kimya sənayesi həm də enerjinin və istiliyin çox iri istehlakçısıdır. Kimya sənayesinin eyni zamanda böyük miqdarda suya tələbatı olduğundan onun müəssisələri çay və dəniz yaxınlığında yerləşdirilir. Kimya sənayesi mürəkkəb aparatlar, maşın və cihazlarla təmin olunmalı və müasir elmi-texniki bazaya malik olmalıdır.

Dünya təsərrüfatı sistemində kimya məhsulları istehsalının 90%-i İEO-in, o cümlədən 50%-i ABŞ-in, 20%-i Yaponiyanın və 30%-i digər ölkələrinin payına düşür.

Kimya məhsulları istehsalı (2008-ci il)

Plastmas		Kimyəvi lif		Sintetik kauçuk	
Ölkələr	İstehsal mln. ton	Ölkələr	İstehsal mln. ton	Ölkələr	İstehsal mln. ton
ABŞ	3,3	ABŞ	33	ABŞ	
Yaponiya	23,8	Çin	23.8	Yaponiya	2150
AFR	16,7	Tayvan adası	16.7	Rusiya	1000
Koreya Resp.	9,8	Koreya Resp.	9.8	Fransa	670
Tayvan adası	9,8	Hindistan	9.8	AFR	603
Çin	7,7	Yaponiya	7.7	Çin	638
Fransa	6,0	İndoneziya	6	Koreya Resp..	601
Hollandiya	4,9	AFR	4.9	Tayvan adası	490
B.Britaniya	3,9	İtaliya	3.9	B.Britaniya	370
Belçika	3,7	Tayland	3.7	İtaliya	340

Ötən əsrin 50-ci illərində mineral gübrələrin 40%-i Qərbi Avropada (Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya), təqribən 30%-i Şimali Amerikada (ABŞ, Kanada) və 20%-i sabiq SSRİ-də istehsal olunurdu. Müasir dövrdə isə bu sahədə Asiya regionu liderdir (40%), ikinci yerdə Şimali Amerika (25%), üçüncü yerdə MDB ölkələri (15%) və dördüncü yerdə isə Qərbi Avropa (12%) regionudur.

Mineral gübrə istehsal edən əsas ölkələr (2005)

Ölkələr	İstehsal, mln. ton	Ölkələr	İstehsal, mln. ton
Çin	29.8	AFR	5.2
ABŞ	28	Belarusiya	4.3
Kanada	16.3	İndoneziya	4.2
Hindistan	14.2	Fransa	3.5
Rusiya	10.1	Ukrayna	3.1

Mineral gübrə istehsalında birinci üçlüyə Çin, ABŞ və Kanada daxildir (cədv. 1.3.5.b). Mineral gübrələrin 50%-dən çoxu (90 mln. ton) azot gübrələrinin payına düşür. Bu sahədə mühüm istehsal rayonları formalaşmışdır: Meksika körfəzi sahili (ABŞ), Reyn-Rur (Almaniya), Fransada Rono-Alp, Reyn və Şeld deltaları (Niderland və Belçka), Moskva, Volqa ətrafı rayonlar (Rusiya), Tokio (Yaponiya) və s. 2009-cu ildə mineral gübrə istehsalı **498 min** ton olmuşdur. Yaxın vaxtlara qədər İOÖ arasında yalnız Meksika, Braziliya, İran, Argentina və Hindistanda kimya sənayesi inkişaf etmişdi. Son on beş il ərzində kimya sənayesinin coğrafiyası genişlənmiş və Latın Amerikasının, Asiyanın, Afrikanın bir çox ölkələrində yayılmışdır.

Mədən kimya sənayesi. Mədən kimya xammalının emalı onun istehlakının coğrafiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu sahə üçün xammal ehtiyatları olduqca çoxdur. Lakin onların ən iri ehtiyatları bir sıra ölkələrdə cəmlənmişdir. Belə ki, fosfor xammalı hasilatının (130-140 mln t.) 80%-i cəmi üç ölkənin (Rusiya, ABŞ və Mərakeş) payına düşür. Kalium duzlarının çıxarılmasında (30 mln t.) Rusiya, Kanada, Almaniya liderdir.

Təbii kükürd hasilatının əsas hissəsi ABŞ, Özbəkistan, Polşa və Meksikanın payına düşür. Bu ölkələr müvafiq xammalın başlıca ixracatçılarıdır. Əsas idxalatçılar isə Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyadır.

İkinci Dünya müharibəsi neft-kimya sənayesinin inkişafına xüsusi təkan verdi. Bu dövrdə neftayırma sənayesi müəssisələri dəniz portlarında (Rotterdam, Marsel, Tokio, Mina-əl-Əhmədi və s.) yerləşdirilmişdir. Neft kimyası (neft-qaz) xeyli dərəcədə xammal istehlakı ilə səciyyələnir və ona görə də bu sahə neft və qaz çıxarılan rayonlara, neft emalı mərkəzlərinə, boru kəməri magistrallarına yaxın yerləşdirilir. Dünyanın neft kimya istehsalında Rusiya, Avropa, ABŞ və Yaponiya başlıca rol oynayır. Son illərdə Yaxın və Orta Şərqi neft çıxaran ölkələrində kimya sənayesinin yeni iri rayonları və mərkəzləri formalaşır. İran, İraq, Əlcəzairdə plastik kütlə, süni lif, süni kauçuk istehsalı yaradılmasına başlanmışdır. İri neft kimyası kompleksləri Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində (Meksika, Braziliya, Argentina və Venesuelada) yaradılmışdır.

1.3.6. Meşə sənayesi

Meşə və ağac emalı sənayesinin coğrafiyası meşələrin yerləşməsi ilə müəyyən edilir. Meşə sənayesinin əhəmiyyəti təsərrüfatda və insanların gündəlik həyatında müəyyən rol oynayır. Məlumdur ki, dünyanın ayrı-ayrı regionlarında meşələr qeyri-bərabər istismar edilir. Meşə sənayesinin sahə strukturu və texnologiyası öz mürəkkəbliyi, buraxılan məhsulun təyinatına görə fərqlənir. Buraya ağac tədarükü, ağacın mexaniki emalı, taxta-şalban hazırlanması, faner, ağac plitələrin istehsalı, mebel, sellüloz-kağız istehsalı daxildir.

Meşə tədarükü sənayesinin əsas funksiyası ağac materiallarının tədarükündən, daşınmasından ibarətdir. Hazırda dünyada 350-400 mlrd. m³ oduncaq ehtiyatının olması qeyd olunur. Onun illik artımı 4 mlrd m³-ə çatmışdır.

Ağac tədarükünə görə Şimal meşə qurşağı (ABŞ, Rusiya, Kanada, İsveç, Finlandiya) qabaqcıl yer tutur. Kanada, İsveç və Finlandiya meşə və ağac emalı üzrə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşmış ölkələrdir. Kağız istehsalına görə Kanada dünyada

birinci yeri tutur. Qəzet kağızı ixracatının 70%-i Kanadanın, 20%-i İsveçin, Finlandiyanın və Norveçin payına düşür. Ən çox taxta-şalban ABŞ (120 mln. ton), Kanada (68 mln. ton), Çin, Rusiya, Yaponiya, Braziliya, Hindistanda istehsal olunur. Faner istehsalında da əsasən bu ölkələr seçilir. Lakin ağac plitələrin istehsalına görə Qərbi Avropanın bəzi ölkələri də (AFR, Fransa, İsveç, Finlandiya) bu siyahıya daxildir. Taxta-şalban materiallarının iri ixracatçıları ABŞ, Kanada, İsveç, Finlandiya və Rusiyadır. Son zamanlar isə bu ölkələrin sırasına Braziliya, Nigeriya, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri daxil olmuşdur. Rusiya oduncaq istehsalına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Dünya oduncaq tədarükündə İOÖ-in payı xeyli aşağıdır. Bu qrup ölkələrdə sellüloz-kağız sənayesi daxili bazarı tam təmin etmir. İOÖ-in əksəriyyətində hər sakinin istifadə etdiyi kağız 1-2 kq-dan artıq olmur, İEO-də isə 100-200 kq olur. Dünyada kağız və karton istehsalının 4%-i, istehlakçılarının isə 10%-i bu ölkələrin payına düşür (cə.d.1.3.6).

Cədvəl 1.3.6.

Kağız və karton istehsalı

Ölkələr	Kağız və karton istehsalı mln. ton	O cümlədən qəzet kağızı istehsalı mln. ton
ABŞ	89	7
Çin	38	1
Yaponiya	36	3.7
Kanada	22	11
Almaniya	18	2.1
Finlandiya	14.1	1.6
İsveç	12	3
Fransa	9.8	1
Koreya Respublikası	9.4	-
İtaliya	8.3	0.9

Cənub meşə qurşağında meşə sənayesinin əsas arealları Amazon hövzəsi, Tropik Afrika (Nigeriya, Kot-d'İvuar, Qabon), Cənub Şərqi Asiyadır (İndoneziya, Malayziya). Bu ölkələrin tədarük etdikləri oduncaq dəniz nəqliyyatı vasitəsilə Yaponiya, ABŞ və Qərbi Avropaya ixrac edilir. Həmin ölkələrdə meşə sənayesinin artımı bu sahənin coğrafiyasına böyük təsir göstərir.

1.3.7.Yüngül və yeyinti sənayesi

ETT dövründə yüngül sənayenin inkişafında və yerləşməsində baş verən dəyişikliklər onun əsas sahəsi olan toxuculuq sənayesində daha aydın əks olunur. Kustar istehsalı da nəzərə alsaq bu sahə bütün ölkələrdə təmsil olunmuşdur. Yüngül sənayenin vacib sahəsi toxuculuqdur. Hazırda təbii və kimyəvi lifdən təqribən 130 mlrd. m²-ə qədər parça istehsal olunur.

Toxuculuq sənayesi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və xammal bazasının əsaslı dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Müasir avadanlıqla təchiz edilmiş müəssisələrdə toxuculuq istehsalı tamamilə avtomatlaşdırılmışdır. Toxuculuq sənayesinə kimyəvi liflərin emalının genişlənməsi çox böyük təsir göstərmişdir. Bir sıra İEÖ-in toxuculuq sənayesində istifadə edilən ümumi xammalın yarısından çoxu kimyəvi liflərin payına düşür. Kimyəvi lif nəinki toxuculuq sənayesinin xammal bazasını genişləndirmişdir, həm də bu sahədə texnoloji proseslərə və struktur irəliləmələrə təsir etmişdir. Hazırda toxuculuq sənayesində iplik sapların istehsalı inkişaf etdirilir. Bu saplardan əsas etibarən ilə trikotaj sənayesində istifadə edilir. Dünya toxuculuq sənayesinin strukturunda trikotajla bərabər, xalça istehsalının genişlənməsi də sürətlə artmışdır. Dünyanın toxuculuq istehsalında trikotaj və qeyri-toxuma məmulatlarının payı 20%-dan artıqdır. Toxuculuq istehsalında təbii liflərin müxtəlif növlərindən istifadə edilir. Bitkilərin toxumundan (pambıq, xepək və s.), küləşdən (kətan, cut və s.), yarpaqlardan (sizal və s.) alınan bitkilərdən hasil edilən liflər daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Heyvanlardan hasil edilən

liflər arasında müxtəlif heyvan yunu (qoyun, keçi və dəvə) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın bir sıra ölkələrində təbii ipək hələ də əhəmiyyətini saxlayır. Minerallardan hasil edilən lifdən (asbest) məhdud miqdarda istifadə edilir.

Pambıq ən mühüm toxuculuq xammalıdır. Pambıq 30-dan artıq ölkədə becərilir. Hazırda pambıq lifinin istehsalı 20 mln tona çatmışdır. Pambıq əkini sahəsinə və yığımina görə Asiya birinci, Amerika ikinci, Afrika isə üçüncü yeri tutur. Pambıq ixracatçıları Latin Amerikasında-Braziliya, Peru, Meksika, Afrikada-Misir, Sudan, Asiyada-Suriya, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycanıdır. Pambığın əsas alıcıları Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyadır. Dünyada pambıq parça istehsalı 82 mlrd. m²-dən artıqdır (adambaşına 13-14 m²). İpək parça 24 mlrd. m² (adambaşına 10 m²), yun parça 3.6 mlrd. m² (adambaşına 0.8 m²) istehsal olunur.

Dünyada lif istehlakında pambıq başlıca yer tutur (50%). Pambıq təbii və kimyəvi lif qarışığından ibarət olan parça istehsalında geniş istifadə olunur. Pambıq parçanın ən iri istehsalçısı Çin, Hindistan, ABŞ, Braziliya, Rusiya, Yaponiya, Almaniya, İtaliya, Tayvan adası, Pakistan və Misirdir. Pambıq lifindən hazırlanmış məhsulun iri ixracatçıları Yaponiya, ABŞ, Hindistan və Pakistandır.

Yun parça sənayesi pambıq parça istehsalından geridə qalır. Toxuculuq xammalının ümumi emalında yunun payı cəmi 5%-dir. Sintetik lif qarışığı ilə yun parça istehsalı artır. Yun parça istehsalına görə İtaliya, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, Rusiya fəqlənir.

İpək sənayesində həm təbii, həm də süni və sintetik lifdən istifadə edilir. İpəyin əsas istehsalçıları Çin, Yaponiya və Rusiyadır. Toxuculuq sənayesində cut və kətan xüsusi yer tutur. Dünyada cut istehsalının xeyli hissəsi Banqladeş və Hindistanın payına düşür. Cut sənayesinin beynəlxalq bazara çıxarılan başlıca məhsulları giş (kisəlik parça), cut parça və xalça ərişidir. Bu məhsulları ən çox Banqladeş və Hindistan ixrac edir. Kətan

sənayesi yüksək keyfiyyətli toxuculuq lifi emal edir. Kətan parçanın 75%-dən çoxu keçmiş sosialist (Avropa və sabiq SSRİ) ölkələrinin payına düşürdü. Polşa Respublikası kətan sənayesi sahəsində daha çox inkişaf etmişdir. Kətan parça istehsalının 20%-i Avropa ölkələrinin (Belçika, Almaniya, Fransa və s.) payına düşür.

Hindqozu lifinin əsas istehsalçısı və ixracatçısı Şri-Lankadır. Bu lifdən materiallara üz çəkilməsində, döşəklərin, avtomobil oturmaqlarının içinin doldurulmasında, hava süzgeçlərinin istehsalında istifadə edilir. Ağ rəngli hindqozu lifindən ölkə daxilində iplik istehsalında istifadə edilir.

Sızal və xepəkin istehsalı süni əvəzedicilərin (polipropilenin) təsiri altında azalır. Hazırda bu liflərdən möhkəm ip istehsal edilir. Bu lifin əsas istehsalçıları Braziliya, Tanzaniya və Meksikadır.

Avropanın İEO-də pambıq parça sənayesi ixracat əhəmiyyətini itirmişdir və hazırda əsas etibarını ilə daxili bazar üçün işləyir. Böyük Britaniya isə pambıq parça məhsullarının idxalatçısına çevrilmişdir. Bununla bərabər Yaponiyanın pambıq parça sənayesi məhsulları böyük miqdarda ABŞ və başqa İEO-in bazarına daxil olur. İEO-in daxili bazarı üçün işləyən yun parça sənayesi, xarici bazarda kimyəvi liflə rəqabətində baxmayaraq, öz mövqeyini saxlamışdır. Hazırda bu sahə Avstraliya, Yeni Zelandiya və CAR-dan idxal edilən yun əsasında işləyir. Yun parça istehsalında Yaponiya, İtaliya, ABŞ və İngiltərə başlıca yer tutur.

Yeyinti sənayesi. Yeyinti sənayesi ASK-nin son məhsul istehsal edən sahəsidir. Onun əlamətdar xüsusiyyəti sənayenin bu sahəsinin hər yerdə yerləşməsidir. İstehsalının ümumi həcmində, inkişaf sürətinə görə qabaqcıl mövqə tutur. Ötən əsrin 70-90-cı illərində ümumi sənaye məhsulunun həcmi üç dəfə artdığı halda, yeyinti sənayesinin həcmi dörd dəfədən çox artmışdır. Bu dövrdə artım sürətinə görə yeyinti sənayesi maşınqayırma kompleksindən sonra ikinci yerə yüksəlmişdir. Yeyinti sənayesi kənd təsərrüfatı

ilə yanaşı digər sənaye sahələri ilə də əlaqədardır. Müasir yeyinti sənayesində mürəkkəb texnoloji avadanlıq, müxtəlif maşın, cihaz və qurğulardan istifadə edilir. Yeyinti sənayesi özünün çoxsahəli tərkibi ilə seçilir. Yeyinti sənayesinin balıqçılıq, şərəbçilik, duz hasilatı, un üyütmə, çörəkbişirmə, şərəbçilik, meyvə-tərəvəz konservləri, çay və s. kimi sahələri vardır (cədv. 1.3.7.).

Cədvəl 1.3.7

Yeyinti sənaye məhsulları istehsalı

Məhsullar	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009
Ət mln. t.	41.4	79.4	104.8	141.8	183.2	210.2	280
Balıq və dəniz m. mln.t.	21.1	40.7	68.7	72.1	98	122.9	131.1
Şəkər mln.t.	33.7	52.3	74	86.5	110	120	154.7
Kərə yağı mln.t.	2.9	4.4	6	6.4	7.6	8.7	12.0
Pendir mln.t.	-	-	-	11.5	14.5	16.1	23.5
Marqarin yağı mln.t.	2.2	3.7	4.9	9.0	13	14.0	20.1
Buğda unu mln.t.	-	99	122	187	131	142	190.5
Şərəb mlrd.l.	-	24.3	30.3	35.2	28.3	27.4	34.4
Pivə mlrd.l.	-	40.2	63.4	92	110	130.5	181.1
Papiros trln. ədəd	1.3	1.9	2.7	4.2	5.2	6.0	8.5

Yeyinti sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri ət-süd sənayesidir. Əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını

ödəmək məqsədilə ət və süd emalı müəssisələri yaradılmışdır. Ət, süd emalı sənayesinin həcmi, yerləşməsi xammal və istehlak amilləri ilə bağlıdır. Bu məhsulların istehsalı çoxaldıqca emal müəssisələrinin də gücü artır. Süd istehsalının artımı sayəsində sənayedə onun emalı güclənmiş, yağ, pendir və s. istehsalı da çoxalmışdır. Xammal meyilli sahələr (şəkər, balıq, meyvə-tərəvəz konservləri, ət, süd məhsulları və s.) istehsal rayonlarında yerləşdirilir. İstehlak mərkəzlərində çörək, bulka bişirmə, şirniyyat, tütün sənayesi və s. cəmləşmişdir. Şimali Amerikada da yeyinti sənayesi ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı rayonlarına doğru meyl edir. Çünki, burada kənd təsərrüfatı məhsulları sənaye emalına məruz qalır. Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrində yeyinti sənayesi yerli və idxal xammalı əsasında inkişaf edir. Bir çox sahələr (ət, süd, yağ istehsalı, balıq, şərabçılıq) ixracat əhəmiyyətlidir. İOÖ-də sənaye kənd təsərrüfatı məhsullarının az hissəsini emal edir. Bu məhsulların xeyli hissəsi xammal şəklində ixrac olunur.

Təkrar üçün suallar:

1. Dünya sənaye istehsalında struktur dəyişiklikləri nə ilə izah olunur.
2. Yanacaq-energetika ehtiyatlarının istehsalı və istehlakına görə regional fərqləri izah edin.
3. Neft və qaz istehsalına görə seçilən regionlar və lider ölkələr hansılardır?
4. Qaz sənayesinin coğrafiyasında dəyişiklikləri izah edin.
5. Elektroenergetikanın xammal bazası və yerləşmə xüsusiyyətlərini izah edin.
6. İES, SES, AES-lərin regionlar və ölkələr üzrə coğrafiyasını təhlil edin.
7. Bu stansiyaların üstünlükləri və mənfi cəhətlərini nədə görürsünüz? Bunlardan hansılar daha sərfəlidir?
8. Qara metallurgiya sənayesinin coğrafiyasında nə kimi dəyişikliklər baş vermişdir?

9. Əlvan metallurgiya sənayesinin yerləşdirilməsində hansı amillər nəzərə alınır?
10. Əlvan metallurgiya istehsalçıları olan mühüm dövlətlər sayın.
11. Maşınqayırmanın mühüm sahələri hansılardır və bu sahələr arasında struktur dəyişikliklər nə ilə izah olunur?
12. Maşınqayırmanın müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşan dövlətlərə misal göstərin.
13. Maşınqayırma ixracatçıları və idxalatçıları olan başlıca ölkələr hansılardır?
14. Avtomobil istehsalında məşhur olan şirkətlər hansılardır?
15. Kimya sənayesinin xammal bazası və kimya sənayesinin sahələri haqda nə bilirsiniz?
16. Kimya müəssisələrinin yerləşdirilməsində hansı amillər nəzərə alınır?
17. Meşə tədarükü sənayesində ixtisaslaşma istiqamətləri və aparıcı dövlətləri sayın.
18. Dünya toxuculuq sənayesində struktur dəyişiklikləri və yerləşmə coğrafiyasını izah edin.
19. Toxuculuq sənayesinin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmış ölkələri sayın.
20. Ərzaq məhsulları ilə təminat səviyyəsinə görə fərqlənən ölkələri seçin.

1.4. Dünya kənd təsərrüfatının coğrafiyası

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı heyvandarlıq və əkinçilik (bitkiçilik) sahələrindən ibarətdir. Dünya üzrə kənd təsərrüfatının sahə quruluşunda heyvandarlıq və əkinçiliyin payı təxminən bərabərdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə heyvandarlıq kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əksinə - əkinçilik daha çox inkişaf etmişdir.

Heyvandarlıq. Heyvandarlığın yaranma tarixi qədim dövərə aid edilir. Məlum olduğu kimi, vəhşi heyvanların əhliləşdiril-

məsi neolit dövrünə təsadüf edir. Müxtəlif vəhşi heyvanlar tədricən insanların tələbatını ödəmək məqsədilə istifadə edilirdi. Bunun əsasında kifayət qədər uzun müddət ərzində heyvandarlıq sahəsi formalaşmışdır.

İstehsal olunan məhsulun həcminə və əhəmiyyətinə görə heyvandarlığın tərkibində bir neçə sahəni xüsusilə ayırmaq olar. Bu, ətlik və südlük maldarlığı, qoyunçuluq, quşçuluq və donuzçuluqdur. Maldarlığın inkişaf səviyyəsi və ixtisaslaşması bilavasitə yem bazasının imkanlardan asılıdır. Yem bazasına tələbat iribuyuzlu mal-qara (xüsusən südlük istiqaməti) sahəsində özünü daha çox birüzə verir. Heyvandarlığın südlük istiqamətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait mülayim iqlim zonası hesab olunur. Bu zonada təbii çəmənliklər geniş əraziləri əhatə edir. Belə çəmənliklər ABŞ-da, Şimali Avropada, Rusiyada, Belarusda, Baltikyanı ölkələrdə və Yeni Zenlandiya geniş yayılmışdır. Əlverişli iqlim şəraiti olan ölkələrdə (Avstraliya, Yeni Zenladiya və b.) otlaq heyvandarlığın bütün il ərzində istifadə edildiyi halda, daha sərt iqlimi ilə fərqlənən ölkələrdə (Rusiya, Finlandiya, Danimarka, Hollandiya və b.) otlaq heyvandarlıq qış dövründə mal-qaranın tövlə şəraitində saxlanılması ilə əvəz olunur.

Yer üzərində otlaqlar əsasən düzən, dağətəyi və dağlıq ərazilərdə yayılmışdır. Düzən ərazilərdə otlaqlardan əsasən qış, yaz, və payız mövsümündə istifadə edildiyi halda, dağ və dağətəyi yerlərdə yaylaqlardan istifadə olunur. Otlaqların yayılma coğrafiyası heyvandarlığın köçəri və yarımköçəri istiqamətdə ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə heyvandarlığın davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə təbii otlaqlarda lazımı meliorativ işlər aparılır. Eyni zamanda otlaqlarda onların sahəsinə uyğun olaraq müvafiq sayda mal - qara otarılır. Bu addım ilk öncə otlaq zonalarında antropogen səhrələşmənin qarşısını almaq üçün atılır. Nəticədə isə heyvandarlıqda yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün imkan yaranır. Məsələn; ABŞ, Hollandiya, Danimarka və İsveçdə bir inəkdən ildə 6 min kq. süd alınır, Yaponiyada bu göstərici - 5 min, Rusiyada - 2,8 min və Argentinada -2,6 min kq

təşkil edir. İribuynuzlu mal-qara ən çox sayda Hindistanda, Braziliyada, Çin, ABŞ, Argentina, Avstraliya, Rusiya, Yeni Zelandiya, Fransa, Almaniya və digər ölkələrdə yayılmışdır. Dünyada istehsal olunan ətin 30%-i iribuynuzlu mal-qaranın payına düşür. Hazırda ət istehsalına görə dünya bazarında aparıcı yerləri Avstraliya, Braziliya, Hollandiya, Kanada, ABŞ və Argentina tutur. Dünyada hər il 500 mln. tona yaxın süd istehsal olunur. Adambaşına süd istehsalına görə qabaqcıl yerləri Yeni Zelandiya (2400 kq), İslandiya (1500 kq), Hollandiya (900 kq), Danimarka (500 kq) və Fransa (490 kq) tutur.

Dağ rayonlarında, quru çöl və yarımsəhra ərazilərdə qoyunçuluq daha geniş yayılmışdır. Qoyunların sayına görə dünyada aparıcı yerləri Avstraliya (130 mln.baş), Çin (120 mln. baş), Yeni Zelandiya, Hindistan, Türkiyə, Qazaxıstan, Monqolustan və Rusiya tutur. Dünyada qoyun əti və yuna olan tələbatın xeyli hissəsi Avstraliya, Yeni Zelandiya və Argentinanın hesabına ödənilir. Donuzçuluq üçün əsas yem bazasını yeyinti sənayesi və ərzaq tullantıları təşkil edir. Bu səbəbdən iri donuzçuluq fermaları əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşdirilir. Donuzların sayına görə Çin (65%-ə qədər), ABŞ, Braziliya, Meksika, Almaniya, Polşa, Rusiya və Ukrayna dünyada aparıcı yerləri tuturlar.

Quşçuluq heyvandarlığın daha intensiv inkişaf edən sahəsidir. Dünyada ət istehsalının 20%-ni təmin edən quşçuluq, eyni zamanda dəyərli qida məhsulu hesab olunan yumurta istehsalı ilə fərqlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə broyler istehsalı üçün iri sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Quş əti ən çox Çin (3,1 mlrd. ədəd), ABŞ (1,6 mlrd.ədəd), Braziliya, Hindistan, Rusiya və Meksikada istehsal olunur.

Balıqçılıq. Yer səthinin 71%-nin dünya okeanından ibarət olması buradakı ehtiyat potensialının, xüsusən balıq ehtiyatlarının kifayət qədər zəngin və böyük həcmdə olmasını müəyyən edir. Okeanda müxtəlif axın cərəyanlarının yayılması, coğrafi enlikdən asılı olaraq suyun temperatur və fiziki-kimyəvi tərkibində olan fərqlər təbii ki, akvatoriya üzrə bioloji aləmin müxtəlifliyinin

formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məhz bunun nəticəsində balıq növlərinin yayıldığı ərazilər formalaşır, bu isə öz növbəsində balıqçılığın coğrafiyasını müəyyənləşdirir.

Müasir dövrdə dünyanın balıq təsərrüfatında 50 mln-dan çox balıqçı çalışır, balıqçılıq donanmasında isə 2 mln-dan çox gəmi istismar edilir. Balıqçılıqda istifadə edilən gəmilərin böyük əksəriyyəti orta və az tonnajlı gəmilərdir. Məsələn, ABŞ-ın balıq donanmasının 97%-i 50 ton yükötürmə qabiliyyəti olan gəmilərdir. Norveçdə isə bu göstərici 80% təşkil edir. Təxminən eyni vəziyyət İspaniya, Fransa, İtaliya, Hindistan və digər ölkələr üçün də səciyyəvidir.

Son illər balıqçılığın inkişaf etdiyi ölkələrdə kiçik ölçülü gəmilərin sayının azaldılması hesabına iri tonnajlı traulerlərin inşasına daha çox diqqət verilir. Bir çox ölkələr iri gəmilərdə balıq ovu ilə yanaşı eyni zamanda dondurucu qurğuların quraşdırılması və konserv istehsalının təşkilinə üstünlük verirlər.

Okeanda balıq və digər canlı orqanizmlərin ovu ildən-ilə artmaqdadır. Son yüzillik ərzində dünya okeanında balıq ovlanmasının həcmi 10 dəfədən çox artmışdır. Son 30 il ərzində isə okeanda balıq ovunun həcmi 4 dəfə artaraq, 110 mln tonu keçmişdir. Lakin balıq ovunun belə artımı tədricən okeanın bioloji məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, okeana külli miqdarda çirkləndirici suların axıtılması balıqların sayının azalmasına birbaşa təsir edir. Yaranmış vəziyyət isə bəzi beynəlxalq təşkilatların narahatlığına səbəb olmuş və nəticədə bir çox balıq növlərinin (balina, atlantik siyənəyi, Peru ançousu) ovlanmasına qadağa və məhdudiyət qoyulmuşdur. Balıq ovlanmasına görə dünyada arapıcı yerləri iri dəniz hövzələrinə çıxışı olan ölkələr tutur. Bunlar Yaponiya, Peru, ABŞ, Norveç, Fransa, İspaniya və Almaniyadır. Dünyada ən güclü gəmiqayırma sənayesi Yaponiyada inkişaf etmişdir. Ölkənin balıq donanmasında 450 min gəmi vardır. Yaponiyada balıqçılıqla məşğul olanların sayı 1 mln. nəfərdən çoxdur. 2008-ci ilin məlumatına əsasən Yaponiyada 12 mln.ton balıq ovlanmışdır. Dünya okeanında ovlanan

bir çox balıq növləri üzrə (iri yirtıcı balıq, yengəc, istridyə və s.) Yaponiya dünyada lider ölkədir. Balıq ovunun həcminə görə dünyada ikinci yeri Peru tutur. Təxminən 2 min km məsafədə Sakit okeanı sahilinə çıxış olması Peruya ildə 9 mln. ton balıq ovlamasına imkan verir. Ovlanan balıqların təxminən 97%-i Peru ançousunun (siyənəyə oxşar) payına düşür. İri balıqçılıq təsərrüfatının inkişaf etdiyi digər ölkələr əsasən Atlantik okeanı hövzəsi ilə bağlıdırlar. Balıq ovunun həcminə görə dünyada üçüncü yeri ABŞ tutur. Ölkədə ovlanan balıqların ümumi həcmnin təxminən 75%-i Atlantik okeanının payına düşür.

Balıqçılığın inkişafında Avropada aparıcı ölkələrdən biri Norveçdir. Burada sahilyanı sulara siyənək və treska ovlanır. Eyni zamanda, Norveç dünyada balina ovlayan yeganə dövlət olaraq qalmaqdadır. Balıqçılıq, həmçinin daxili dənizlərdə də inkişaf etmişdir. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən hövzələrdən biri Xəzər dənizidir. Burada kilkə, siyənək, sazan, suf, çömçə balığı və s. balıq növləri ovlanır. Lakin Xəzərdə ən dəyərli balıq növlərinə nərəkimilər aiddir. Nərəkimilərin ovlanması balıqçılıq təsərrüfatının inkişafında önəmli yer tutur. Məlum olduğu kimi, dünyada olan nərəkimilərin 90%-dən çoxu Xəzər dənizinin payına düşür. Son illər ərzində Xəzər dənizində nərəkimilərin ümumi sayının kəskin azalması onun ovlanmasına qadağan qoyulmasına səbəb olmuşdur. Əgər 1992-ci ildə Xəzər dənizində nərə balığının sayı 200 milyondan çox idisə, 2007-ci ildə bu göstərici 40 dəfə azalmışdır. Bunun nəticəsi olaraq CİTES beynəlxalq təşkilatı tərəfindən üç il ərzində (2005-2007-ci illərdə) qara kürünün satışına tam qadağa qoyulmuşdur. Xəzəryanı ölkələr tərəfindən nərəkimilərin sayının bərpa edilməsi istiqamətində apardıqları səyləri nəzərə alaraq yalnız son illər bu təşkilat qara kürünün satışına icazə vermişdir. Bu istiqamətdə aparılan işlərin miqyası və səmərəliyi əsasında CİTES təşkilatı Xəzəryanı ölkələrə müvafiq norma ayırır. Bu baxımdan İran və Rusiya bölgədə lider ölkələrdir. 2011-ci ildə İranın norması 40 ton, Rusiyanın isə 22 tona bərabərdir.

Əkinçilik və yaxud bitkiçilik bir neçə sahədən ibarətdir. Buraya dənli və texniki bitkiçilik, meyvəçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük, kartof və yem məhsulların istehsalını aid etmək olar. Bitkiçiliyin əsas sahəsi olan dənli bitkilər demək olar ki, hər yerdə becərilir. Belə ki, dünyada əkin sahələrinin təxminən 50%-i dənli bitkilər üçün istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan dənli bitkilərin 70-75%-i mal-qara üçün yem məhsulu kimi istifadə edildiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əldə olunan məhsulun 90%-i ərzaq məhsullarının istehsalına yönəldilir. Dünyada istehsal olunan dənli bitkilərdən buğda, çəltik və qarğıdalının xüsusi çəkisi 80%-ə çatır. Əkin sahələrinə görə isə aparıcı yeri buğda əkinləri tutur.

Buğda əsasən mülayim iqlim zonasında çöl və meşə-çöl ərazilərdə becərilir. Kanada, Rusiya, Şimali Qazaxıstan, Monqolustan, Çin, Avstraliyanın çöl zonaları buğda istehsalının əsas rayonları hesab olunur. Çin, ABŞ, Hindistan, Fransa, Rusiya, Kanada, Avstraliya və Argentina dünyada buğda istehsal edən ölkələrdir. 2009-cu ildə Çində 114,5 mln. ton, Hindistanda 80,6 mln.ton, ABŞ-da 60,3 mln ton və Rusiyada 61,7 mln.ton buğda istehsal olunmuşdur.

Qarğıdalı 7000 il bundan əvvəl Meksikada yetişdirilirdi. Avropaya və Rusiyaya qarğıdalı Türkiyədən gətirilmişdir. Qarğıdalı əkinləri sahəsinə görə buğdadən sonra ikinci yeri tutur. Dünyada qarğıdalının əkin sahəsi 129,3 mln hektardır. Qarğıdalı istehsalında məhsuldarlıq 24-29 s/ha, bəzi yerlərdə isə 50s/ha-dan artıqdır.

Dünyada istehsal olunan qarğıdalının çox hissəsi Şimali və Cənubi Amerika ölkələrinin (ABŞ, Meksika, Braziliya və Argentina) və Çinin payına düşür. Qarğıdalı istehsalı və ixracına görə lider ölkə ABŞ-dır. Qarğıdalı eyni zamanda bir çox Avropa (Fransa, Macarıstan, Rumıniya, Moldova, Ukrayna, Rusiya və b.) və Afrika (CAR, Anqola, Keniya, Mozambik və b.) ölkələrində becərilir.

Çeltiyin becərilməsi birbaşa iqlimdən, ilk növbədə temperatur və rütubətdən asılıdır. Çeltiyinin becərilməsi üçün ən əlverişli təbii-iqlim şəraiti tropik və subtropik zonalardadır. Bu bitkinin vegetasiya dövründə əkilmiş sahələr suyun altında qalmalıdır. Yalnız yüksək rütubətli ərazilərdə çeltiyin becərilməsində suvarılmanın aparılması tələb olunmur. Çəltikdən alınan düyü Cənub və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində əsas qida məhsulu kimi istifadə edilir. Çin, Yaponiya, Koreya, Tayland, Myanma, Vyetnam, Laos, Hindistan, Pakistan, İndoneziya, Filippin və digərləri dünyanın əsas düyü istehsal edən ölkələridir. Asiya ölkələrindən başqa düyü Şimali və Cənubi Amerikada (ABŞ və Braziliya), Afrikada (Misir, Tunis və b.) və MDB dövlətlərində (Azərbaycan, Özbəkistan, Tacikistan və s.) istehsal olunur.

Düyü istehsalına görə dünyada aparıcı yerləri Çin (dünya istehsalının 1/3-i), Hindistan, İndoneziya, Banqladeş, Tayland və Filippin tutur. Eyni zamanda düyünün istehlakı başlıca olaraq məhz bu ölkələrin payına düşür. Dünyanın düyü ixrac edən aparıcı ölkələri Tayland, Vyetnam, ABŞ, Myanma və Pakistan olduğu halda, əsas idxalçıları İndoneziya, Banqladeş, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Koreya Xalq Demokratik Respublikasıdır.]

Texniki bitkilərdən daha geniş becərilən şəkər çuğunduru, şəkər qamışı, pambıq və günəbaxandır. Şəkər çuğunduru əsasən mülayim zonada becərilir. Şəkər çuğunduru ən çox Avropa ölkələrində (Ukrayna, Fransa, Almaniya, Rusiya, Polşa və b.) və ABŞ-da yetişdirilir.

Şəkər qamışı istisəvər olduğu üçün subtropik və tropik zonada yayılmışdır. Əsasən, Cənubi Amerika və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində becərilir. Şəkər ixracına görə aparıcı ölkələr Braziliya, Hindistan, Tayland, Avstraliya, Meksika və Kubadır.

Pambıq daha çox isti və rütubətsevən bitki olduğu üçün əsasən tropik və subtropik zonalarda becərilir. Asiya ölkələri pambıq istehsalına görə aparıcı yerləri tutur. Dünyada istehsal olunan pambığın təxminən 30% -i Çinin payına düşür, sonrakı yerləri ABŞ, Hindistan, Pakistan, Meksika, Braziliya, Vyetnam,

Suriya və Türkiyə tutur. Pambıq həm də Afrika (Misir, Sudan, Efiopiya və b.) və MDB ölkələrində (Özbəkistan, Azərbaycan və Türkmənistan) becərilir.

Hər bir ölkənin fərqli coğrafi mövqeyi, müxtəlif təbii iqlim şəraiti, ərazisinin sahəsi və quruluşu onun kənd təsərrüfatının inkişaf imkanlarını müəyyən edir. Bu baxımdan sahəcə böyük olan və ərazisinin çox hissəsi mülayim, subtropik və tropik zonalarda yerləşən ölkələr kənd təsərrüfatının inkişafı üçün daha əlverişli imkanlara malikdirlər.

Təbii ki, buna görə də ərazicə iri ölkələr kənd təsərrüfatının bir çox məhsulları istehsalı üzrə dünyada lider ölkələr hesab olunurlar. Bunu aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar (cədv.1.4.1; 1.4.2.).

Cədvəl 1.4.1.

Ən iri əkin və otlaq sahələri olan ölkələr

Ölkələr	Əkin sahəsi, mln.ha	Ölkə ərazisinə görə xüsusi çəkisi, %-lə	Ölkələr	Otlaq sahəsi, mln.ha	Ölkə ərazisinə görə xüsusi çəkisi, %-lə
ABŞ	117,0	19,2	Avstraliya	414,5	54,2
Hindistan	161,8	54,4	Çin	400,0	42,9
Rusiya	125,0	7,4	ABŞ	239,2	26,1
Çin	124,1	15,3	Qazaxıstan	186,8	69,9
Kanada	45,5	5,0	Braziliya	185,0	21,9
Braziliya	53,2	7,0	Argentina	142,0	51,9

Cədvəl 1.4.2

Dünyada becərilən əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə aparıcı ölkələr

BUGDA	QARGIDALI	KARTOF	ÇƏLTİK
Çin	ABŞ	Çin	Çin
Hindistan	Çin	Rusiya	Hindistan
ABŞ	Braziliya	Hindistan	İndoneziya
Rusiya	Meksika	ABŞ	Banqladеш
Fransa	Fransa	Ukrayna	Vyetnam
GÜNABAXAN	SOYA	ŞƏKƏR ÇUĞUNDURU	ŞƏKƏR QAMIŞI
Rusiya	ABŞ	Fransa	Braziliya
Ukrayna	Braziliya	Almaniya	Hindistan
Argentina	Argentina	ABŞ	Çin
Çin	Çin	Rusiya	Tailand
Ruminya	Hindistan	Ukrayna	Meksika
PAMBIQ	TÜTÜN	QƏHVƏ	ÇAY
Çin	Çin	Braziliya	Hindistan
ABŞ	Hindistan	Vyetnam	Çin
Hindistan	Braziliya	Kolumbiya	Şri-Lanka
Pakistan	Türkiyə	İndoneziya	Keniya
Braziliya	İndoneziya	Meksika	İndoneziya

Kənd təsərrüfatının, xüsusən əkinçiliyin, intensiv inkişafı torpaqların məhsuldarlığının tədricən aşağı düşməsinə və bütövlüklə onların tənəzzülünə səbəb olur. Maraqlı odur ki, kənd təsərrüfatının inkişafında daha müasir texnologiyalardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, Avropada tənəzzülə uğramış torpaqların xüsusi çəkisi artıq 23% təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Asiyada bu göstərici 20%, Afrikada isə 22%-ə bərabərdir (cədv.1.4.3.).

Torpaqların qlobal tənəzzülü (mln. ha)

Region	Cəmi	Tənəzzülə uğramış torpaqların xüsusi çəkisi, %-lə
Asiya	746	20
Afrika	494	22
Cənubi Amerika	244	14
Avropa	220	23
Şimali və Mərkəzi Amerika	158	8
Avstraliya	103	13
Dünya üzrə	1965	17

Əkinçiliyin inkişafında su ehtiyatlarının mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Su ehtiyatların qıtlığı bəzi regionlarda əkinçiliyin inkişafında əsas maneə olaraq qalmaqdadır. Belə vəziyyət xüsusən çox quraq və quraq zonalarda daha aydın əks olunur. Məsələn, Afrikada kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq təxminən 94% yağışların olmasından asılıdır, Asiyada isə bu göstərici 66% təşkil edir. Misirdə əkinçiliyin inkişafı bütövlükdə suvarmadan asılı olduğu halda, Böyük Britaniyada bitkilərin yetişdirilməsi atmosfer yağıntılarını hesabına təmin olunur. Əkinçilikdə süni suvarılma əsasən Çin (68%), Yaponiya (57%), İraq (53%), İran (45%), Səudiyyə Ərəbistanı (43%), Pakistan (42%) və İsraildə (38%) aparılır.

Müasir dövrdə Yerdə olan şirin su mənbələrinin yalnız 1%-i dünya əhalisi üçün əlçatan hesab edilir. 2030-cu ildə dünya əhalisinin 47%-inin su qıtlığı mövcud olan quraq ərazilərdə yaşayacağı gözlənilir.

Keçən əsr ərzində dünyada su istehlakı 6 dəfə artmışdır. Bunun əsas səbəbləri əhalinin artımı və kənd təsərrüfatında sudan istifadənin çoxalmasıdır. Alimlərin fikrincə, XXI əsrdə suya

tələbat və su mənbələrinin əldə edilməsi cəhdləri hərbi münaqişələrin yaranmasında əsas səbəblərdən biri olacaq. Dünyada su ehtiyatları qeyri-bərabər paylanmışdır. Su təminatına görə dünyada Braziliya (8,2 min km³), Rusiya (4,5 min km³), ABŞ (3,0 min km³), Kanada (2,9 min km³), İndoneziya (2,8 min km³) və Çin (2,8 min km³) aparıcı yerləri tuturlar.

Dünya üzrə adambaşına ildə 24,6 min m³ həcmində su düşür. Suyun adambaşına təminatına görə Fransa Qvianası (609 min m³), İslandiya (539 min m³), Hayana (539 min m³), Surinam (236 min m³) və Konqo (230 min m³) ön sıradadırlar. Bu göstəriciyə görə Küveyt (6,85 m³), BƏƏ (33,4 m³), Qətər (45,2 m³) və Oman (91,6 m³) dünyada sonuncu yerləri tuturlar. Təbiidir ki, su ehtiyatlarının bolluğu kənd təsərrüfatının gələcək inkişafında həlledici amillərdən birinə çevriləcəkdir.

Təkrar üçün suallar:

1. Kənd təsərrüfatının inkişafına təsir edən əsas təbii amillər hansılardır?
2. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına təsir edən əsas iqtisadi amillər hansılardır?
3. Heyvandarlığın inkişafına görə dünyanın aparıcı ölkələrini sayın.
4. Dənli bitkilərin becərilməsinə görə dünyanın aparıcı ölkələrini sayın.
5. Dünyada su istehlakının hədsiz dərəcə də artımının qarşısını necə almaq olar?
6. Kənd təsərrüfatının qeyri-bərabər yerləşdirilməsini izah edin.
7. Torpaqların global tənəzzülünün səbəblərini izah edin.
8. Kənd təsərrüfatının inkişaf imkanlarını nəyə əsasən müəyyən etmək olar?
9. Dənli bitkilərin istehlakına görə dünyanın aparıcı ölkələri hansılardır?

1.5. Dünya nəqliyyatının coğrafiyası

Nəqliyyat maddi istehsal sahələri arasında əhəmiyyətinə görə üçüncü hesab olunur. Bütünlükdə kommunikasiya sisteminə aid olan nəqliyyat istehsal infrastrukturunun əsasını təşkil edir. Eyni zamanda nəqliyyat istehsal və istehlak arasında zaman və məkan ölçüsündə əlaqəni təmin edir. [Coğrafi əmək bölgüsünün əsasını təşkil edərək, nəqliyyat şəbəkəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən ən vacib meyarlardan biridir. Nəqliyyatın fəaliyyəti dünya təsərrüfatının inkişafını və ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin coğrafiyasını müəyyən edir. Əksər ölkələrin ümumdaxili məhsulunda nəqliyyatın xüsusi çəkisi 4-9% arasında dəyişir. Bu isə eyni zamanda ölkədaxili nəqliyyatın inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Nəqliyyatın fəaliyyəti və inkişaf səviyyəsi bir sıra iqtisadi göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Buraya nəqliyyat yollarının ümumi uzunluğu, onların sıxlığı, yük dövriyyəsinin həcmi və tərkibi, sərnişin daşınmalarının sayı və s. daxildir. [Bu və digər göstəricilərə görə inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr arasında kifayət qədər böyük fərqlər vardır. [Belə ki, dünya nəqliyyat şəbəkəsinin təxminən [80%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Ərazinin nəqliyyat cəhətdən yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ilə yanaşı burada əhalinin hərəkəti daha sürətlidir. Məsələn, son 100 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin hərəkəti təxminən 30 dəfə artdığı halda, inkişafda olan ölkələrdə bu göstərici 20 dəfə aşağıdır. Nəqliyyat sistemi quruda, suda və hava məkanında inkişaf edir. Nəqliyyat hər hansı coğrafi mühitdə özünəməxsus xüsusiyyətlər əsasında inkişaf edir.

Dəmiryol nəqliyyatı. Dəmiryol nəqliyyatı XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Dəmir yollarının tikintisi XIX və XX əsrin birinci yarısında bir çox ölkələrdə aparılırdı. Məhz bu səbəbdən əksər ölkələrdə dəmiryol nəqliyyatı aparıcı nəqliyyat növlərindən birinə çevrilmişdi. Artıq 1840-cı ildə dünyada dəmiryol xətlərinin uzunluğu 2,5 min km-ə çatmışdı. Müasir

dövrədə bu göstərici (1,3) mln. km təşkil edir. Dəmiryol xətlərinin ümumi uzunluğuna görə ərazicə böyük və əsasən inkişaf etmiş ölkələr fərqlənirlər (cəđ. 1.5.1).

Cəđvəl 1.5.1

Dəmiryollarının uzunluğuna görə dünyanın aparıcı ölkələri

№	Ölkələr	Dəmir yollarının uzunluğu (min km)
1	ABŞ	226,6
2	Rusiya	87
3	Çin	86
4	Hindistan	63,2
5	Almaniya	48,2
6	Kanada	48,1
7	Avstraliya	38,5
8	Argentina	32
9	Fransa	29,3
10	Braziliya	29,2

Dəmiryol nəqliyyatı quru nəqliyyatının əsas növlərindən biri olaraq, dünyada ümumi yük və sərnişin daşımalarının təxminən 10%-ni təmin edir.

Ölkədə dəmiryol nəqliyyatının inkişaf səviyyəsini əks etdirən digər göstəricilərdən biri onların sıxlığıdır. Bu baxımdan aparılan təhlil onu göstərir ki, dəmiryol xətləri daha sıx olan ərazilər sahəcə orta və kiçik ölçülü ölkələr üçün səciyyəvidir (cəđ. 1.5.2.).

Qloballaşma dövründə dəmiryol xətlərinin salınmasında transkontinental magistral layihələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Artıq tarixi İpək yolu marşrutu üzrə, uzunluğu 10 min km-ə çatan, dəmiryol şəbəkəsi yaradılır. Bu layihəyə əsasən Qərbi Avropa ölkələri ən qısa yolla Çinə yüklərini daşımaq imkanı əldə edəcəklər. Daha dəqiq desək, İstanbuldan daşınan yüklər, istifadə

edilən ənənəvi yollardan fərqli olaraq zaman çərçivəsində Pekinə təxminən 30% daha tez çatdırılacaqdır.

Cədvəl 1.5.2
Dəmiryollarının sıxlığına görə dünyanın aparıcı ölkələri

№	Ölkələr	Dəmiryol xətlərinin sıxlığı (km/min kv. km)
1	Belçika	313.2
2	Almaniya	125
3	İsveçrə	121.1
4	Polşa	85
5	Yaponiya	75
6	Böyük Britaniya	70
7	İtaliya	65
8	Fransa	60

Dəmir yol nəqliyyatının salınmasında relyef amili böyük rol oynayır. Belə ki dağlıq ərazilərdə dəmir yollarının salınması və lokomotivlərin istismarı daha baha başa gəlir. Bu səbəbdən dünyada istismarda olan dəmiryol xətlərinin təxminən 85%-i 1000 metr hündürlüyə qədər olan ərazilərdə salınmışdır.

Su nəqliyyatı. Yer kürəsinin 71%-inin Dünya okeanından ibarət olması və materiklərarası iqtisadi əlaqələrin inkişafı dəniz nəqliyyatının həddən çox əhəmiyyət daşımasını müəyyən edir. Yük dövriyyəsinə görə son 50 il ərzində dünyada birinci yeri məhz dəniz nəqliyyatı tutur. Belə ki, dünyada ümumi yük dövriyyəsinin 60%-i dəniz nəqliyyatının payına düşür. Bu nəqliyyat növü yük daşımalarının orta uzunluğu ilə də fərqlənir. Bu göstərici 7 min km-dən çoxdur.

Dəniz nəqliyyatının fəaliyyəti ilk öncə istismar edilən dəniz limanlarının inkişafından asılıdır. Dünyada fəaliyyətdə olan iri dəniz limanlarının sayı 3 minə çatır. Ən iri dəniz limanlarından ildə 50 mln. tondan çox yük daşınır. Yük dövriyyəsinə görə ildə

200 mln tondan çox mal ötürən limanların sayı 15-ə çatır (cəđ. 1.5.3.).

Cəđvəl 1.5.3

Dünyanın 10 ən iri dəniz limanları (2006 ci il)

№	Şəhər	Ölkə	Yük dövriyyəsi həcmi, mln. ton
1	Şanxay	Çin	537,0
2	Sinqapur	Sinqapur	448,5
3	Rotterdam	Hollandiya	378,4
4	Ninbo	Çin	309,7
5	Quançou	Çin	302,8
6	Tyanzsın	Çin	257,6
7	Syanqan (Hon Konq)	Çin	238,2
8	Zindao	Çin	224,2
9	Pusan	Koreya	217,9
10	Naqoya	Yaponiya	208,0

Dəniz nəqliyyatında konteynerlə daşınmaların artımı, dəniz limanlarında xidmətlərin mürəkkəbləşməsi, bu sahədə rəqabətin artmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə inkişaf etmiş ölkələrin gəmiləri daha “ucuz” (xidmətə, ekoloji tələblərə, vergilərə və işçi qüvvəsinə verilən əmək haqqına görə) hesab olunan ölkələrin bayraqları altında üzür. Bu baxımdan bir çox ölkələrin gəmiləri Panama, Liberiya və Yunanıstan və s. dövlətlərin bayraqları altında üzməyə üstünlük verirlər.

Çay nəqliyyatının inkişafı üçün imkanların kifayət qədər geniş olmasına baxmayaraq, bu imkanlardan lazımı dərəcədə istifadə edilmir. Çayda suyun səviyyəsinin dəyişməsi, burada texniki baxımdan lazımı tənzimləmə işlərinin aparılmasının vacibliyi, mütəmadi dərinləşdirmə işlərinin görülməsi və digər səbəbləri çay nəqliyyatının inkişafına maneçilik edən səbəblərə

aid etmək olar. Çay nəqliyyatı nisbətən ucuz və ekoloji baxımdan təhlükəsiz nəqliyyat növlərinə aiddir. Buna görə hər bir materikdə ölçücə iri və çay nəqliyyatının istifadəsi üçün əlverişli sayılan yerlərdə çay limanları inşa edilmişdir.

Məsələn, Avropada – Dunay və Volqada, Şimali Amerikada – Missisipi və Missuridə, Asiyada – Xuanxe və Yansızıda, Afrikada – Nildə çay limanları istismar edilir. Bu çaylarda turizm əhəmiyyətli kruizlərlə yanaşı yük daşımaları da həyata keçirilir.

Avropada çay nəqliyyatı üçün yararlı olan su arteriyalarının təxminən 37 min km-i hələ istifadə edilmir. Müasir dövrdə Avropada çay nəqliyyatı ilə yükdaşıma imkanlarından yalnız 15%-ə qədər istifadə olunur. Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, Avropa Birliyi ölkələri tərəfindən çay nəqliyyatının inkişafına yönəldilmiş birgə “Marko Polo” proqramı həyata keçirilir.

Avtomobil nəqliyyatı. Quruda ən geniş yayılmış nəqliyyat növü avtomobil nəqliyyatıdır. Avtomobil nəqliyyatının inkişaf səviyyəsi yolların uzunluğu və keyfiyyətindən, avtomobillərin sayından və bu sahədə xidmətin səviyyəsindən asılıdır.

Dünyada ilk avtomobillərin istehsalına XIX əsrin əvvəllərində başlanılmış və yalnız 1923-cü ildə ABŞ-da və İtaliyada avtomobil yolları inşa edilmişdir. Müasir dövrdə dünyada asfalt və bərk örtüklü avtomobil yollarının uzunluğu 31 mln. km-ə çatır. Onların təxminən yarısı inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür (cəđ. 1.5.4).

Azərbaycanda avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 59,1 min km təşkil edir. İstifadə edilən bərk örtüklü avtomobil yolların uzunluğu 29,2 min km-dir, onlardan – 1,684 min km beynəlxalq, 2,669 min km – strateji və 13 min km yerli əhəmiyyət daşıyan yollardır.

Avtomobil nəqliyyatı ilə dünyada sərnişin daşınmalarının 80%-i təmin olunur. Dünyada avtomobil parkı daim genişlənir. Müxtəlif mənbələrə əsasən, hazırda dünyada 800-850 mln. av-

tomobil istifadə edilir. Lakin mövcud olan avtomobil parkı mərkəzlər və regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır (cədv. 1.5.6).

Cədvəl 1.5.4

Avtomobil yollarının uzunluğuna görə aparıcı ölkələr

№	Ölkələr	Avtomobil yollarının uzunluğu, mln.km-lə
1	ABŞ	6,5
2	Hindistan	2,2
3	Braziliya	1,5
4	Yaponiya	1,2
5	Çin	0,9
6	Fransa	0,85
7	Kanada	0,85
8	Avstraliya	0,8
9	Almaniya	0,65
10	Rusiya	0,92

Cədvəl 1.5.5

Avtomobil yollarının sıxlığına görə dünyanın aparıcı ölkələri

№	Ölkələr	Avtomobil yollarının sıxlığı (km/min kv. km)
1	Belçika	4986
2	Sinqapur	4539
3	Hollandiya	3932
4	Yaponiya	3157
5	İtaliya	2219
6	Macarıstan	2036
7	Sloveniya	1898
8	Fransa	1824

Dünya avtomobil parkının regionlar üzrə paylanması

Nö	Regionlar	Xüsusi çəkisi, %-lə
1	Şimali Amerika	37
2	Qərbi Avropa	31
3	Asiya	20
4	Digər regionlar	12

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, dünyada avtomobillərin sayı hər il 50 mln artır. Təbiidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə avtomobillərin sayı çoxdur. Əsas göstərici kimi hər 1000 nəfərə düşən avtomobilin sayı götürülür. Bu göstəriciyə görə son illər lider dövlət ABŞ-dır. Dünya şəhərləri arasında da birinci yeri Nyu-York tutur. Şəhərdə hər bir nəfərə 2-dən çox avtomobil düşür.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2010-ci ilin yanvarında respublikada 925, 9 min avtomobil qeydə alınmışdır. Buna əsasən ölkədə hər min nəfərə 105 avtomobil düşür. Respublikadakı avtomobil parkında (82%) minik avtomobilləri üstünlük təşkil edir.

Hava nəqliyyatı. Ən sürətli və dinamik inkişaf edən nəqliyyat növü hesab olunur. Aviasiya vasitəsi ilə səfərlərin və yüklərin daşınmasına yalnız I Dünya müharibəsindən sonra başlanmışdır. Əgər 1937-ci ildə dünyada hava nəqliyyatı ilə 4 mln. nəfər səfərin daşınmışsa, XXI əsrin əvvəllərində bu göstərici 2,2 mlrd. nəfər təşkil etmişdir.

Səfərlərin və xüsusi dəyərli yüklərin lazım olan məntəqəyə qısa müddətə çatdırılması hava nəqliyyatının üstün cəhətlərini müəyyən edir. İstifadə edilən təyyarələrin fərqli texniki xüsusiyyətləri hava məkanında müxtəlif hündürlüklərdə hava xətləri şəbəkəsinin yaradılmasına imkan vermişdir. Müasir dövrdə belə hava xətləri şəbəkəsinin ümumi uzunluğu 10 mln. km təşkil edir.

Cədvəl 1.5.7

Hava nəqliyyatı ilə sərnişin daşımalarının materiklər üzrə paylanması

№	Regionlar	Sərnişin daşımalarında xüsusi çəkisi, %-lə
1	Şimali Amerika	40
2	Qərbi Avropa	22
3	Asiya	20
4	Şərqi Avropa	5-6
5	MDB ölkələri	5-6
6	Cənubi Amerika	5-6
7	Afrika	2

Dünyanın əsas beynəlxalq hava xətlərinin istiqaməti beynəlxalq təyyarə limanlarının coğrafiyası ilə bağlıdır. 2009-cı ildə dünyada 1150 sayda beynəlxalq təyyarə limanı istifadə edilmişdir. Bu təyyarə limanlarının vasitəsi ilə hər il təxminən 70 mln. sərnişin daşınır. Şimali Atlantika və Sakin okean hövzələri üzərində istifadə edilən hava xətləri sərnişin daşımalarında aparıcı yerləri tutur. Materiklər üzrə sərnişin daşımalarında aparıcı yerləri Şimali Amerika (40%) və Avropa (28%), sonuncu yeri isə Afrika (2%) tutur (cədv. 1.5.7).

Boru-kəmər nəqliyyatı. Bu nəqliyyat digər nəqliyyat növlərindən kifayət qədər fərqlənir. Belə ki, boru xətləri yerin üstü və altında salınmaqla yanaşı, suyun altında da çəkilir. Bununla yanaşı boru nəqliyyatı ən ucuz nəqliyyat növlərindən biri hesab olunur.

Boru kəmərlərinin inşa edilməsi bir sıra təbii və iqtisadi amillərdən asılıdır. Dünyada boru kəmərlərinin coğrafiyası ilk öncə nəql olunan xammal mənbələrinin və istehlakçıların yerləşməsi əsasında formalaşır. Məhz bu iki mərkəz arasında mövcud olan məkanın relyefi, infrastruktur şəbəkəsinin yerləşmə

xüsusiyyətləri, yaşayış məntəqələrinin yerləşməsi, regionun ekoloji vəziyyəti və digər amillər inşa ediləcək boru xətlərinin istiqamətinin müəyyən edilməsində başlıca rol oynayır.

Boru nəqliyyatı vasitəsi ilə əsasən qaz və maye halında olan məhsullar (əsasən neft, qaz, su, kimyəvi maddələr və s.) nəql edilir. Burada aparıcı yeri karbohidrogen mənşəli xammal tutur. Belə ki, boru nəqliyyatı ilə daşınan xammalın 82% -i neft və qazın payına düşür. Müasir dövrdə transmagistral boru xətləri əhəmiyyətə daha vacib hesab olunur. “Transalyaska”, “Mavi axın”, “Bakı-Tiflis-Ceyhan” və “Urenqoy-Qərbi Avropa” boru kəmərlərini belə magistral xətlərə aid etmək olar. Bu kimi boru xətlərinin uzunluğu 1-5 min km arasında dəyişir. Boru xətlərinin uzunluğuna görə dünyada aparıcı yerləri ABŞ, Rusiya, Çin və Kanada tutur.

Təkrar üçün suallar:

1. Nəqliyyat nə üçün istehsal sahəsinə aid olunur?
 2. Dəmiryol nəqliyyatının yerləşdirilməsinə təsir edən əsas amillər hansılardır?
 3. Dəmiryol xətlərinin sıxlığının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
 4. Avtomobil yollarının uzunluğu və keyfiyyəti iqtisadi inkişafdan nə dərəcə asılıdır?
 5. Dəniz limanlarında yük dövriyyəsinin dəyişməsi nədən asılıdır?
 6. Hava nəqliyyatının istismarının digər nəqliyyat növlərindən fərqi izah edin.
1. Təsərrüfatın inkişafında nəqliyyatın əhəmiyyətini açıqlayın.
 2. Avtomobil nəqliyyatının yükdaşımalarda əhəmiyyətini izah edin.
 3. Transmagistral nəqliyyat xətlərinin salınmasında əsas meyarlar hansılardır?
 4. Müasir dövrdə avtomobil yolları şəbəkəsinin təşkilində fərqləndirici mühüm cəhətləri izah edin.

5. Sərnışın daşınmalarında əsas nəqliyyat növləri hansılar hesab olunur və bunu nə ilə izah edə bilərsiniz?

1.6. Bəşəriyyətin qlobal problemləri

Planetimizdə cərəyan edən iri miqyaslı və qarşılıqlı əlaqəli iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni proseslər müasir dünyada bəşəri əhəmiyyətli problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin gərginliyi və gedişi hər bir insanın həyatında və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında özünü biruzə verir. Cəmiyyətdə gərginləşən enerji, xammal və ərzaqla təchizat, içməli su çatışmazlığı, ətraf mühitin mühafizəsi və demoqrafik problemlər məsələnin beynəlmilləşməsinə səbəb olmuşdur.

Keçmiş dövrlərdə də mövcud olan bu problemlər yerli miqyasda olduğundan, bəşəriyyət üçün təhlükə yaratmırdı. Lakin sonrakı dövrlərdə problemlərin dərinləşməsi coğrafiyasının genişlənməsi tədricən onların milli sərhədlərdən kənara çıxaraq qlobal mahiyyətli olmasına şərait yaratdı. Bu səbəbdən qlobal problemlərin həllindəki uğurlar ölkələrin bu istiqamətdə müstəqil cəhdlərindən yox, onların məqsədyönlü birgə fəaliyyətlərindən asılıdır.

Cəmiyyətin inkişafında son illər qlobal miqyaslı bir sıra problem yaranmışdır. Mütəxəssislər qlobal problemlərin təsnifatına müxtəlif cür yanaşırlar. Bəziləri qlobal problemlərin sayını daha çox göstərir. Lakin dərslərdə bu problemlərin ən mühümləri haqda məlumatla kifayətlənmişik. Bunlar əhalinin artımı, enerji və ərzaq təchizatı, ekoloji problemdir.

Əhalinin artımı. Dünyada mövcud olan sosial problemlər bilavasitə demoqrafik proseslərin gedişi ilə bağlıdır. Demoqrafik vəziyyət yalnız dünya əhalisinin artımı ilə müəyyən olunmur. Bu, eyni zamanda urbanizasiya prosesinin gedişini, millətlərarası münasibətlər, qaçqınlar, aclıq, miqrasiya və digər məsələləri əhatə edir. Cəmiyyətdə narahatlıq doğuran ən vacib problemlərdən biri dünya əhalisinin daim artmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya əhalisi hər dəqiqə 180 nəfər artır. Dünya əhalisinin sayı XIX əsrdə

1 mlrd. nəfər təşkil etdiyi halda, 1920-ci ildə (təxminən 110 il sonra) – 2 mlrd., 1950-ci illərin sonunda 3 mlrd., 1974-cü ildə 4 mlrd., 1987-ci ildə 5 mlrd. və artıq 1999-cu ildə 6 mlrd. nəfərə çatmışdır. 2010-cu ildə dünya əhalisinin sayının 6,83 mlrd.nəfər təşkil etdiyi göstərilir.

Dünya əhalisinin artımı planetar miqyasda bir çox sosial və iqtisadi problemlər yaratdığı üçün o, artıq global problemə çevrilmişdir. Ölkələr arasında sosial-demoqrafik vəziyyətin fərqli olmasına baxmayaraq, bu sahədə yaranan gərginlik tədricən ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərini aşaraq, digər ölkələrə də öz təsirini göstərir. Məlumdur ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında demoqrafik inkişafı bağlı vəziyyət çox fərqlidir. İnkişaf etmiş qərb aləmində təbii artım çox aşağı səviyyədə olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əksinə - əhalinin yüksək artımı davam etməkdədir. İnkişafdan geridə qalmış ölkələrdə isə təbii artım göstəricisi daha yüksəkdir. Bu qrupa aid ölkələrin səciyyəsi verildikdə “demoqrafik partlayış” ifadəsindən istifadə olunur.

Afrika ölkələrinin böyük əksəriyyətində səhiyyə sahəsində əldə olunmuş nisbi irəliləyişlər ölümün sayının azalmasına səbəb olaraq, təbii artımın daha da yüksəlməsinə gətirib-çıxarmışdır. Uşaqlar arasında müxtəlif xəstəliklərə qarşı bəzi vaksinlərin vurulması uşaq ölümünün azalmasına təsirini göstərmişdir. Bunun nəticəsində əhalinin yaş tərkibində dəyişiklik baş vermişdir, uşaq və gənc qrupun xüsusi çəkisi artmışdır. Məsələn, inkişafdan geridə qalmış ölkələrdə əhalinin tərkibində 15 yaşa qədər olan uşaqların xüsusi çəkisi təxminən 40% təşkil edir. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə doğum aşağıdır və bu qrupa aid olan ölkələrdə əhalinin təkrar artımı sahəsində məsələ daha da mürəkkəbləşmişdir. Hesablamalara görə, 2025-ci ildə bu ölkələrdə təqaüd yaşında olanların xüsusi çəkisi təxminən 25%-ə çatacaqdır. Bunun nəticəsində isə səhiyyə və sosial təminat sahələrində xərclər xeyli artacaqdır.

Əhalinin artımı, miqrasiya, işsizlik, təhsil və səhiyyə sahələrində olan problemlər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırır. Bu, urbanizasiya zonalarında daha aydın nəzərə çarpır. Qurunun cəmi bir neçə faizini əhatə edən urbanizasiya zonalarında dünya əhalisinin 55%-dən çoxu yaşayır. Bunun nəticəsi kimi, məhz şəhərlərdə (London, Nyu-York, Şanxay, Frankfurt, Hongkonq və s.) dünya iqtisadiyyatının böyük hissəsi cəmləşir və bu səbəbdən atmosfərə atılan tullantıların təxminən 80%-i onların payına düşür.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşması, asudə vaxtın artması, müxtəlif nəqliyyat növlərinin və xidmət sahələri infrastrukturunun inkişafı beynəlxalq turizmin inkişafına təsir etmişdir. 1950-2010-cu illər ərzində istirahət üçün ölkədən xaricə gedənlərin sayı 20 dəfədən çox artaraq il ərzində təxminən 1 milyardı ötmüşdür. 2010-cu ilin məlumatına görə turizm sənayesindən əldə olunan gəlirlərin həcmi 1 trilyon dolları ötmüşdür. Avropa xarici turistlərin gəlişinə görə dünyada aparıcı yer tutur və onun bu göstəriciyə görə xüsusi çəkisi təxminən 60% təşkil edir. Ölkələr arasında isə Fransa, İspaniya, ABŞ, Çin, İtaliya, B. Britaniya və Almaniya lider mövqedədirlər. Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozlarına görə 2015-ci ildə dünyada turistlərin sayı 1,5 milyardan çox olacaqdır.

2000-ci ildə keçirilmiş "Minilliyin Sammiti"ndə dünya əhalisinin içməli su ilə təmin edilməsi planetimizdəki ən vacib məsələlərdən biri hesab olunmuşdur. Planetimizdə olan su ehtiyatları həddən çox qeyri-bərabər paylanmışdır. Belə ki, Yerdə mövcud olan su ehtiyatlarının 94%-i Dünya okeanında, 4%-i yeraltı sulara, 1,6%-i buzlaqlar və qarda və yalnız 0,4%-i çaylarda, göllərdə və bataqlıqlarda cəmləşmişdir. Sonuncu göstərici (0,4%) hesabına dünya əhalisi öz tələbatını təmin etməkdədir.

Yer üzərində ümumi çay axınının həcmi ildə 40 min km³ təşkil etdiyi halda, dünya əhalisi müxtəlif mənbələrdən ildə 3,5 min km³ içməli su istehlak edir. Bu həcmə təxminən yarısı

çirklənmiş halda yenidən su mənbələrinə axıdılır. Nəticədə içməli su mənbələrinin ekoloji vəziyyəti kifayət qədər pozulur.

XX əsrdə dünya əhalisinin sayı təxminən 2 dəfə artdığı halda, su istehlakı 6 dəfə artmışdır. Müasir dövrdə dünya əhalisinin 1,1 mlrd. nəfəri içməli su ilə tam təmin olunmamış vəziyyətdədir. Bunun əsas səbəblərindən biri su ehtiyatlarının Yer üzərində qeyri-bərabər yayılmasıdır. Bu sahədə daha gərgin vəziyyət Yaxın Şərq regionu və Afrikadadır.

Yaranmış demoqrafik vəziyyəti nəzərə alaraq, gələcək nəsillər üçün yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilk öncə dünya əhalisinin sayının stabiləşdirilməsindən asılı olacaqdır. Bu məsələnin həlli cəmiyyətin gələcək inkişafına mane olan başlıca problemlərdən biri kimi qalmaqdadır.

Enerji təchizatı. Cəmiyyətin inkişafı enerji istehlakı olmadan qeyri-mümkündür. Enerji istehsalı və istehlakının həcmi cəmiyyətin tələbatı əsasında müəyyən olunur. Müasir dünya təsərrüfatı sistemində və beynəlxalq əmək bölgüsündə inkişaf etmiş ölkələr əsas enerji istehlakçıları olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələr əksinə, enerji ehtiyatlarını hasil və ixrac edən ölkələr kimi çıxış edirlər.

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1,6 mlrd. insan enerjiden istifadə etmək imkanından məhrumdur. Eyni zamanda təxminən 2,3 mlrd. insan hələ də yanacaq kimi biokütlədən (əsasən meşə ehtiyatlarından) istifadə edir. Təbii ki, belə vəziyyət də ətraf mühitə kifayət qədər mənfi təsir göstərir və bilavasitə insanların sağlamlığında öz əksini tapır.

Yanacaq-enerji ehtiyatlarının mənimlənməsi xüsusən XX əsrin ikinci yarısından artmağa başlamışdır. Müasir dövrdə istehsalatda və məişətdə yanacaq-enerji xammalına ən çox tələbat neftin və qazın payına düşür.

Dünyada neft ehtiyatları 270-300 mlrd. ton həcmində dəyərləndirilir. Dünyada neft istehlakı isə ildə 3,5-3,7 mlrd. ton arasında dəyişir. Neft hasilatının həcmiminin artması ilə yanaşı hər il yeni perspektivli yataqlar kəşf olunur və bu səbəbdən dünyada

neft ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini əks etdirən göstərici daim artır. Eyni vəziyyət qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi sahəsində müşahidə olunur. Dünyada təbii qaz ehtiyatları 145 trln. kub m həcmində qiymətləndirilir. Son illər təbii qaza olan tələbat kifayət qədər artmışdır. Bunu ilk öncə sənaye və məişət sahələrində tələbatın artması ilə izah etmək olar.

Karbohidrogen xammalının istehlak həcminin artması, eyni zamanda, getdikcə gərginləşən ekoloji problemlərin həllini tələb edir. Bu istiqamətdə əsas diqqət yeni, daha çox təkmilləşdirilmiş texnologiyaların tətbiqinə verilməlidir. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalda və məişətdə enerjiyə qənaət edən texnologiyalar geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır.

Hidroenerji istehsalı sahəsində ən ucuz enerji əldə edilməsinə baxmayaraq, geniş ərazilər su altında qaldığından ətraf mühitə böyük ziyan dəyir. Belə ki, su elektrik stansiyaları üçün yaradılan su anbarları ətraf mühitə öz mənfi təsirini göstərir (yararlı torpaqlar və yaşayış məntəqələri su altında qalır, ərazidə seysmik proseslər müşahidə olunur, mikroiklim dəyişir və s.).

Dünyada enerji təchizatı probleminin həllində geniş istifadə olunmamış imkanlar alternativ enerji mənbələrinin (günəş, külək, geotermal və s.) istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bu növ enerji mənbələrindən istifadə olunmasının tədricən artması həmçinin ərazidə ekoloji gərginliyin azalmasına öz təsirini göstərir. Əfsuslar olsun ki, dünyanın enerji balansında alternativ enerji mənbələrindən alınan enerjinin xüsusi çəkisi cüzi olaraq qalır. Belə vəziyyət istifadə olunan avadanlığın və nəticədə istehsal edilən enerjinin yüksək maya dəyəri ilə izah olunur. Bununla belə, son illər bu sahədə irəliləyişlər müşahidə olunur. Məsələn, ötən əsrin 50-ci illərində günəş şüalarından enerji alınması üçün istifadə olunan avadanlığın faydalı iş əmsalı 5-6% təşkil etdiyi halda, müasir dövrdə bu göstərici 50%-i ötmüşdür.

2008-2009-cu illərdə baş vermiş dünya iqtisadi böhranı global enerji siyasətində yeni inkişaf meyarlarının yaranmasında təkanverici rol oynamışdır. Belə ki, maliyyə vəsaitlərin azalması

enerji daşıyıcılara tələbatın azalmasına səbəb olaraq müxtəlif neft-qaz layihələrin realizə edilməsində problemlər yaratmışdır. Belə vəziyyət neft və qaz ixrac edən ölkələrini yeni şəraitə uyğunlaşılması məcburiyyəti qarşısında qoyaraq, neftə bağlı daxili və xarici siyasətdə zəruri dəyişikliklərin aparılmasını tələb etmişdir. Bununla yanaşı enerji daşıyıcılarını idxal edən ölkələr öz növbəsində, karbohidrogen ehtiyatlarının azalmasını nəzərə alaraq, nisbətən ucuz qiymətə təklif olunan xammalın əldə edilməsi imkanlarından istifadə etməyə can atmaqdadırlar.

Maliyyə-iqtisadi böhranı şəraitində enerji daşıyıcılarını ixrac və idxal edən ölkələr arasında mövcud olan enerji siyasəti əsasən dörd istiqamətdə inkişaf edir:

1. Yeni tərəfdaşlıq modelinin yaradılması;
2. İstismara verilən perspektivli yataqların mənimsənilməsi məqsədi ilə birgə müəssisələrin yaradılması;
3. Yanacaq-energetika sahəsində özəlləşdirilmə və iqtisadi islahatların davam etdirilməsi;
4. Milli neft şirkətlərinin inkişaf strategiyasında lazımı dəyişikliklərin aparılması.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, qlobal maliyyə iqtisadi böhranı şəraitində, enerji daşıyıcılarını ixrac və idxal edən ölkələri qarşılıqlı maraq əsasında əlverişli alyansların yaradılmasına vadar edir.

Ərzaq təchizatı problemi. İnsanın yaranmasından müasir dövrə qədər inkişafın ən vacib problemlərindən biri qida məhsullarının əldə olunmasıdır. İqtisadi inkişaf, ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin yaranması bu problemin gərginliyinin tədricən azalmasına şərait yaratmış, lakin onu tam aradan qaldıra bilməmişdir.

Dünyada istehsal olunan ərzaq məhsullarının həcmi bütövlükdə dünya əhalisinin tələbatını təmin edir. Lakin ərzaq məhsullarının istehlakının qeyri-bərabər paylanması dünyada aclıq probleminin coğrafiyasını genişləndirir. Müxtəlif hesablamalara əsasən dünyada aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı təxminən 1 mlrd. nəfərə çatır. Aclıqdan əziyyət çəkənlər əsasən yoxsul və inkişaf

etməkdə olan ölkələrdə olduğu halda, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin çox hissəsi əksinə, həddən çox qida qəbul etməkdən əziyyət çəkirlər. Məsələn, ABŞ əhalisinin təxminən 30%-i həddən çox yüksək çəkili insanlardır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın vəziyyəti və ərzaq məhsullarının istehsalı dünyada təxminən 12 mlrd. nəfər insanı qida məhsulları ilə təmin etmək iqtidarındadır. Lakin müasir inkişaf mərhələsində əsas məsələ qida məhsullarının dünya üzrə məkanda tələbata uyğun paylanmasının təmin edilməsidir.

Ekoloji vəziyyət. Dünyada baş verən proseslər daim dəyişikliyə məruz qalaraq bizi əhatə edən ətraf mühitdə özünü büruzə verir. Nəticədə bitki və heyvanat aləmi nümunələrinin bir qismi tədricən yox olur, iqlim dəyişiklikləri gözə çarpır, buzlaqların əriməsi, meşələrin qırılması və torpaqın eroziyası güclənir. Eyni zamanda ayrı-ayrı areallarda ekosistemin tarazlığı pozulur, içməli su və ərzaq çatışmazlığı, müxtəlif yeni keçici xəstəliklərin yayılması və daxili etnik münaqişələrin yaranması təhlükələri artır.

Təbii mühitdə yaranan ekoloji gərginliklər bir tərəfdən təbii proseslərin (zəlzələr, tufanlar, vulkan püskürmələri, sunami, torpaq sürüşmələri, su basmaları və s.) təsiri nəticəsində əmələ gəlir, digər tərəfdən isə - insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

İnsan təbiətdə cərəyan edən global miqyaslı təbii proseslərə təsir etmək imkanlarına malik olmadığı üçün bu məsələdə əsas diqqət insanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə yönəldilməlidir. Atmosferin çirklənməsi, meşələrin qırılması, məhsuldar torpaq sahələrinin azalması, antropogen səhralaşma və bu kimi digər proseslər ilk öncə insanın fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir.

Ətraf mühitə olan ən güclü təsirlərdən biri əhalinin artımı ilə əlaqədar meşələrin qırılmasıdır, halbuki bu meşələr neçə yüz min illər ərzində əmələ gəlmişdir. 1900-cü illərin əvvəllərindən başlayaraq dünyada meşə örtüyünün sahəsi 50%-ə yaxın

azalmışdır. Bunun əsas səbəbi əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin genişlənməsi, yanacağa və taxta-şalbana ehtiyacın artmasıdır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı bölməsinin hesabatına əsasən, dünyada hər saniyədə 0,4 hektar sahədə sıx meşələr məhv olur. Hazırda Yer üzünün cəmi 7%-i sıx meşələrdən ibarətdir və bunların yarısı bir neçə min il əvvəl həmin ərazilərdə əmələ gəlmişdir. Meşələrin yenidən salınması uzun müddət ərzində başa gəlir və onların qırılması bioloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur.

Havanın və suyun çirklənməsi ətraf mühitin dəyişməsinə böyük təsir göstərir. Bu, eyni zamanda insanlar və bütövlükdə canlı aləmin gələcəyini müəyyənləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda 1 milyarddan çox insanın içməli suya ehtiyacları təmin olunmur. Məlum olduğu kimi, yoluxucu xəstəliklərin əksəriyyəti çirklənmiş sular vasitəsilə yayılır. Məsələn: çirkab suları olan ərazilərdə malyariya xəstəliyinin yayılma ehtimalı xeyli artır. Bu xəstəlikdən dünyada hər il 2 mln. insan dünyasını dəyişir. Havaya zəhərli tullantıların buraxılması nəticəsində isə ildə 3 mln. insan ölür.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji gərginlik daha aydın özünü biruzə verir. Dünyada çox sayda olan “milyonçu” şəhərlərdə atmosferin çirklənməsi və “smoq”un yayılması adi hala çevrilmişdir. Bununla yanaşı, əkin sahələrində müxtəlif kimyəvi maddələrin istifadəsi, səmərəsiz suvarma nəticəsində torpaqların şoranlaşması, radioaktiv tullantıların torpaqların çirklənməsi və bir çox digər ekoloji neqativ təsir inkişaf etməkdə olan ölkələrin yerləşdiyi arealda müşahidə olunur. Əgər inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji gərginlik əsasən sənayenin inkişafı ilə əlaqədirdisə, geridə qalmış və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu məsələ təbii sərvətlərin mənimsənilməsi ilə bağlıdır.

İri beynəlxalq transmilli şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyətinin güclənməsi ekoloji şəraitin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Təbii sərvətlərin vəhşicəsinə istismar edilməsi onların qısa müddət ərzində tükənməsinə səbəb

olmaqla yanaşı ətraf mühitdə təbii fəlakətlərin yaranmasına da zəmin yaradır. XXI əsrdə baş vermiş təbii fəlakətlərin (yanğınlar, sürüşmələr, iqlimin istiləşməsi, sunami, qasırğalar və s.) yaranması, eyni zamanda sənayedə və nəqliyyatda müsaidə olunan qəzalar əsasən insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bunun nəticəsi kimi davam edən ekoloji dəyişikliklər insanın sağlamlığı və yaşayışı üçün təhlükə yaradır.

Dünyanın bəzi regionları (əsasən insan fəaliyyəti daha intensiv olan regionlar) artıq texnogen təsirə qarşı təbii müqavimətini itirmişdir. Bunun əsasında belə bir fikir yaranır ki, sanki ictimai inkişaf özünü məhv etmək istiqamətində cərəyan edir. Belə vəziyyətin anlaşılması isə inkişafda yeni istiqamətlərin tapılmasını gündəmə gətirir.

Daim mürəkkəbləşən ekoloji problemlərin həlli yollarının tapılmasında ekoloji tərbiyəyə, maarifləndirməyə, təbii sərvətlərdən daha səmərəli istifadə olunmasına, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi üçün lazımı vəsaitlərin ayrılmasına və istifadəsinə xüsusi diqqətin verilməsi tələb olunur.

Dünyada yaranan qlobal problemlər onların həlli yollarının axtarışını tələb edir. Bəşəri miqyaslı problemlərin həlli üçün təbii ki bir çox ölkələrin birgə səyi tələb olunur. Misal olaraq, 1997-ci ildə, iqlim dəyişkənliyi ilə bağlı 100-dən çox ölkənin imzaladığı Kioto protokolunu göstərmək olar. Digər qlobal problemlərə dair də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir.

2000-ci ildə BMT-nin üzv ölkələri Minillik Bəyannaməsini imzalayaraq XXI əsrdə dünya əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı öhdəlikləri qəbul etmişlər:

1. 1990-cı illə müqayisədə dünyada aclığın səviyyəsinin 2 dəfə aşağı salınması;
2. Dünya üzrə tam ibtidai təhsilin təmin edilməsi;
3. Gender sahəsində, dünya üzrə qadın və kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi;

4. 1990–ci illə müqayisədə, 5 yaşadək olan uşaqlar arasında ölümün 70%-ə qədər aşağı salınması;
- 5 1990-ci illə müqayisədə, doğum zamanı ana ölümünün 75%-ə qədər aşağı salınması;
6. QİÇS, vərəm və malyariya xəstəlikləri ilə mübarizənin gücləndirilməsi;
7. Ekoloji tarazlığın təmin edilməsi;
8. İnkişaf üçün iqtisadi yardımın istifadəsinin səmərəliliyinin qaldırılması.

Təkrar üçün suallar

1. Müasir dövrdə cərəyan edən global problemlər hansılardır?

2. Dünyada yaranan problemlərin global miqyasa keçməsinə necə izah etmək olar?

3. Dünyada demoqrafik vəziyyətə görə regional fərqləri nə ilə izah edə bilərsiniz?

4. Dünya bazarında enerji daşıyıcılarına tələbat nə səbəbdən dəyişir?

5. Dünyada ərzaq təchizatına görə ərazi fərqlərini necə izah edə bilərsiniz?

6. Qlobal miqyasda ekoloji tarazlığı qorumaq məqsədilə əsasən hansı tədbirlərin görülməsi vacibdir?

II HİSSƏ

I BÖLMƏ REGIONAL COĞRAFIYA

2.1.1. Dünyanın müasir siyasi xəritəsinin formalaşma] mərhələləri. Ölkələrin tipologiyası

Siyasi xəritə ilk növbədə dünya ölkələrinin müasir durumunu, onların idarə olunma formalarını, müasir dövlət quruluşlarını, inzibati ərazi bölgülərini özündə əks etdirir. Siyasi xəritənin bütün aspektlərinin dinamik cəhətcə öyrənilməsi tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, siyasətşünasların, regionşünasların, ümumiyyətlə cəmiyyət elmləri ilə maraqlanan digər mütəxəssislərin maraq dairəsindədir.

Dünyanın siyasi xəritəsi üçün yüksək dinamiklik səciyyəvi haldır. Siyasi xəritə başlıca siyasi-coğrafi dəyişiklikləri, o cümlədən müstəqil dövlətlərin yaradılmasını, onların siyasi statusunda baş verən dəyişiklikləri, iri dövlətlərin (əsasən federativ şəkildə idarə olunanlar) bir neçə müstəqil dövlətə bölünməsi və ya iri dövlətin bir vahid dövlət tərkibində birləşməsi, dövlətin tutduğu ərazinin yaxud paytaxtın dəyişməsi və s. məsələlərlə məşğul olur.

Siyasi xəritədə baş verən dəyişikliklər iki yolla həyata keçirilir:

1. Kəmiyyət dəyişiklikləri
2. Keyfiyyət dəyişiklikləri

Kəmiyyət dəyişiklikləri əsasən siyasi xəritənin ilk formalaşma mərhələləri üçün əsas olmuşdur. Keyfiyyət dəyişikliklərinə keçmiş müstəmləkə ərazilərinin müstəqillik əldə etməsi, əvvəllər olmayan yeni idarəetmə sistemlərinin yaradılması və s. misal ola bilər. Son vaxtlar siyasi xəritədə baş vermiş kəmiyyət dəyişiklikləri keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əvəz olunur. Dünyada baş verən müasir siyasi proseslərin ana xətti də elə budur. Üçüncü minilliyə qədər qoymuş bəşəriyyət

müxtəlif siyasi proseslərin həlli yolunda beynəlxalq münəqişələrin silah gücünə deyil, dialoq yoluna üstünlük verir.

(Siyasi xəritənin formalaşma mərhələləri. Siyasi xəritənin formalaşma prosesi minilliklər ərzində baş verir. Mütəxəssislər dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşma mərhələlərini 4 dövrə (qədim, orta əsr, yeni və ən yeni) ayırmağı məsləhət bilirlər.

Qədim dövr (yəni, ilk dövlət qurumlarının yaranmasından eramızın V əsrinə qədər) əsasən **quldarlıq dövrünü** əhatə edir. Bu dövr Yer üzərində ilk böyük dövlətlərin (Misir, Karfagen, Yunanıstan, Roma) yaranmasını əks etdirir. Bu dövlətlər dünya sivilizasiyasına öz möhtəşəm töhvəsini verə bilmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, elə o vaxtlarda da ərazi mübahisələri ancaq hərbi yürüşlər vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Orta əsrlər (V-XVI əsrlər) əslində **feodalizm dövrü** ilə əlaqədardır. Feodal dövlətlərin siyasi idarəetmə sistemi quldarlıq dövrünün dövlətlərinə nisbətən daha mürəkkəb və rəngarəng idi. Feodal dövlətlər daha uzaq və geniş əraziləri zəbt etməyə meyilli idilər. Məsələn, Avropanın feodal dövlətləri uzaq Hindistana dəniz ticarət yolları axtarmağa çalışırdılar. Belə ki, Konstantinopolun çökməsi nəticəsində Şərq ölkələrinə gedən Osmanlı imperiyası nəzarət edirdi. Avropalılar isə Osmanlı türklərə qarşı müharibə aparmaqdan çəkinirdilər.

Bu dövrdə siyasi xəritədə artıq Bizans, Müqəddəs Roma, Osmanlı-türk imperiyası, İngiltərə, İspaniya, Portuqaliya kimi nəhəng dövlətlər mövcud idi. Böyük coğrafi kəşflər dövründən sonra dünyanın siyasi xəritəsi böyük dəyişikliyə məruz qaldı. Bu dövrün siyasi xəritəsinə təsir edən xronologiyaya diqqət yetirək.

- 1420-ci illərdə Portuqaliya Madeyra, Azor adaları və Afrikanın qərbində yerləşmiş əraziləri (o vaxtlar bu yerləri qul sahili adlandırırdılar).
- 1453-cü il məşhur Konstantinopol şəhərinin çökməsi.
- 1492-1502-ci illər Amerikanın kəşfi. İspaniya Amerikada ilk müstəmləkə mülklərini yaratdı.

- 1494-cü il Tordessilya müqaviləsinə əsasən dünyanın İspaniya və Portuqaliya arasında bölüşdürülməsi.
- 1498-ci il Vasko de Qamanın Avropadan başlayıb, Afrika sahillərini ötməklə Hindistana dəniz yolunun kəşfi.
- 1499-1504-cü illər Ameriqo Vespuçinin Cənubi Amerikaya səyahəti.

1519-1520-ci illər Ferdinand Magellanın dünya dəniz səyahəti. Məhz XV əsrin axırları XVJ əsrin əvvəllərini əhatə edən dövr, siyasi xəritə üçün yeni mərhələnin başlanmasına işarə idi. Birinci Dünya müharibəsinə qədər davam etmiş bu dövr dünyanın siyasi xəritəsində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Bu, kapitalizm rüşeymlərinin yaranması və genişlənməsi dövrü idi. Bu dövrdə Avropa dövlətləri geniş müstəmləkə mülklərinə sahib oldular.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə İspaniya və Portuqaliya geniş müstəmləkə mülklərinə sahib oldular. Amma manufaktura istehsalının meydana gəlməsi dünyanın tarix sahəsinə İngiltərə, Fransa, Niderland, Almaniya kimi dövlətlərin çıxmasına səbəb oldu. Bir müddətdən sonra bu qrupa ABŞ da qoşuldu. Məhz bu dövrdə dünyanın siyasi xəritəsi büsbütün bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qaldı.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi xəritəsi çox qeyri-sabit idi. Buna səbəb isə dünyanın aparıcı dövlətlər arasında müstəmləkə torpaqlarının yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən mübarizə oldu. Məsələn, 1876-cı ildə Afrika ərazisinin cəmi 10 faizi Qərbi Avropa dövlətlərinin müstəmləkələri hesab olunduğu halda, 1900-cü ildə bu rəqəm 90 faizə çatdı.

Siyasi xəritənin ~~ən yeni~~ dövrünün başlanmasını mütəxəssislər Birinci Dünya müharibəsinin qurtarması ilə əlaqələndirir və onun ən yeni dövrün birinci mərhələsi adlandırırlar. İkinci dünya müharibəsindən sonra siyasi xəritədə baş vermiş dəyişiklikləri isə ən yeni dövrün ikinci mərhələsi adlandırırlar.

1990-cı ildən sonra siyasi xəritədə baş vermiş dəyişiklikləri ən yeni dövrün üçüncü mərhələsi adlandırılır. Üçüncü mərhələdə dünyanın siyasi xəritəsində aşağıdakı dəyişikliklər baş verdi:

- 1991-ci ildə SSRİ dağıldı və Avrasiyanın siyasi xəritəsinə 15 müstəqil dövlət yarandı.

- MDB adlanan müstəqil qurum yaradıldı.

- Şərqi Avropanın sosialist ölkələrində məxmər inqilablar baş vermiş, ölkələr sosializm yolundan uzaqlaşmışlar.

- Yəmən Ərəb Respublikası ilə Yəmən Xalq Demokratik Respublikası bir dövlətdə birləşmiş (may, 1990) və Səna paytaxt şəhər elan olunmuşdur.

- Bu vaxta qədər mövcud olan iki alman dövləti birləşmişdir (oktyabr, 1990).

- Afrikanın sonuncu böyük müstəmləkəsi olan Namiya müstəqillik əldə etmişdir (mart, 1996).

- Mikroneziya bölgəsində yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

- Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası adlanan təşkilatlar öz fəaliyyətlərini dayandırdı.

- Çexoslovakiya Federasiyası iki müstəqil (Çexiya və Slovakiya) dövlətə parçalandı (yanvar, 1993).

-Azadlıq uğrunda 30 illik mübarizə aparan Eritreya Efiopiyadan ayrılıb, müstəqil dövlət oldu (1993).

- Yuqoslaviya Federasiyası 5 müstəqil dövlətə (Serbiya və Çernoqoriya, Sloveniya, Bosniya və Hersoqovina, Makedoniya və Xorvatiya) parçalandı.

- Çernoqoriya Serbiyanın tərkibindən çıxaraq müstəqil dövlətə çevrildi (2006).

- Kosova Serbiyanın tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil dövlət elan etdi (2008).

- Osetiya və Abxaziya Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq özlərini müstəqil dövlət elan etdilər.

Ölkələrin tipologiyası. Hazırda dünyanın siyasi xəritəsində 220-dən artıq dövlət və ərazi mövcuddur. Bunlardan 192-si BMT-nin üzvləridir. Bu ölkələr içərisində çox böyük əraziyə və çoxsaylı əhaliyə malik dövlətlər (Rusiya, Kanada, Çin, ABŞ, Hindistan, Braziliya) ilə yanaşı həmin göstəricilərə görə mikro («cırdan») dövlətlər (Vatikan, Monako, San-Marino, Tonqo Tuvalu) də mövcuddur.

Dünyanın monoetnik (bir millətli) dövlətləri (Yaponiya, Estoniya, İsveç və b.) ilə yanaşı çoxmillətli (Hindistan, Rusiya, Nigeriya və b.) dövlətləri də mövcuddur. Dünya dövlətləri içərisində dəniz və okeanlara birbaşa çıxışı olan ölkələrlə yanaşı, çıxışı olmayan ölkələr (Macarıstan, Əfqanıstan, Tacikistan, Çad, Nepal və b.) də mövcuddur. Dünyanın hər bir ölkəsinin özünəməxsus, təkrarolunmaz xüsusiyyətləri var. Ancaq başqa ölkələrlə oxşar cəhətlər tapılırsa, bu halda ölkələri oxşar xüsusiyyətlərinə görə müəyyən tiplər (qruplara) ayırmaq olar. Ölkə tipləri dedikdə, onun inkişaf xüsusiyyətləri və başqa oxşarlığı nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, tipologiyalar müxtəlif cür olurlar.

Tipologiyayı yaratmaq üçün çoxlu sayda göstəricilərdən istifadə olunmaqla yanaşı iqtisadi və sosial inkişaf, həmçinin tarixi və siyasi aspektlər nəzərə alınmalıdır. Elə tipologiyalar vardır ki, onlar yalnız iqtisadi duruma (əhalinin real gəlirləri, həyat tərzi, sosial inkişaf və s.) əsaslanır.

Uzun müddət elmi ədəbiyyatlarda ölkələrin bu və ya başqa ictimai-iqtisadi formasıyaya mənsub olduqlarına görə təsnifatlaşdırırdılar. Məsələn, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş kapitalist ölkələri və ya planlı iqtisadiyyata əsaslanan sosialist ölkələri. Digər ölkələri isə ayrıca qrup şəklində birləşdirib inkişaf etməkdə olan ölkələr (və yaxud üçüncü dünya ölkələri) adlandırırdılar. Sosializm sisteminin dağılması ilə bu cür tipoloji bölgüyə ehtiyac qalmadı.

Elmi-nəzəri əhəmiyyətinə görə hər hansı bir tipologiya həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, BMT mütəxəssisləri dünya ölkələrinin gələcək inkişaf strategiyalarını hazırla-

yarkən onlara maliyyə və hümanitar yardım göstərmək məqsədilə ən zəif inkişaf etmiş ölkələrin tipologiyasını hazırlayırlar. BMT mütəxəssisləri bu təsnifatı hazırlayarkən üç meyarı əsas kimi qəbul edirlər:

1. Milli gəlirin adambaşına miqdarının ən aşağı səviyyəli olan ölkələr;

2. Ölkə təsərrüfatında emaledici sənaye sahələrinin payının 10 faizdən aşağı olan ölkələr;

3. Əhalisinin 80 faizinin savadsız olduğu ölkələr.

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin sosial- iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini nəzərə almaqla BMT ölkələr qrupu üç tipə bölünür:

- iqtisadi cəhətcə inkişaf etmiş ölkələr qrupu;

- zəif inkişaf etmiş ölkələr qrupu (BMT terminalogiyasına görə inkişaf etməkdə olan ölkələr);

- iqtisadiyyatı keçid dövrü yaşayan ölkələr (əsasən sabiq sosialist və bu yolu seçmiş ölkələr).

Şübhəsiz ki, bu gün dünya ölkələrinin hamı tərəfindən bəyənilmiş və qəbul edilmiş vahid təsnifatı yoxdur. Bu, heç də təəccüblü deyildir. Çünki, ölkələr ya sürətlə inkişaf edir, ya da iqtisadi cəhətcə geri düşərək zəifləyir və ya bir ictimai formasiyadan digərinə keçir.

Son illər bu sahədə tədqiqatlar aparən Moskva Dövlət Universitetinin alimləri, xüsusilə professor V.V. Volskinin rəhbərlik etdiyi kafedranın əməkdaşları dünya ölkələrini tipologiyasına görə üç qrupa bölməyi məsləhət bilirlər. Bu tipologiyaya görə bütün ölkələri (postsovet və sosialist ölkələri istisna olmaqla) dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq münasibətlərdə tutduqları mövqeyə görə üç əsas qrupa ayırmaq olar.

1. İqtisadi cəhətdən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dövlətlər.

2. İqtisadi cəhətdən orta səviyyədə inkişaf etmiş dövlətlər.

3. İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş dövlətlər (və ya inkişaf etməkdə olan dövlətlər)

Dünyanın müasir durumunda hər hansı əsas tipə aid edilən dövlətləri müəyyən göstəricilərə görə yarım tiplərə ayırmaq olar. Məsələn, birinci qrupa aid edilən dövlətləri üç yarım tipə ayırmaq mümkündür.

1.1. İnkişaf etmiş başlıca dövlətlər. Bu yarım tipə ABŞ, Yaponiya, AFR, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya aid edilir.

1.2. Qərbi Avropanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş nisbətən kiçik dövlətləri. Bu yarım tipə İsveçrə, Avstriya, Benilüks ölkələri, İsveç, Norveç, Danimarka və Finlandiya daxildir.

1.3. Köçürülmə kapitalizm yolu ilə inkişaf etmiş dövlətlər. Bu yarım tipə Kanada, Avstraliya İttifaqı, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası, İsrail daxil edilir. Bu yarım tipə aid edilən dövlətlər içərisindən Kanada «Böyük yeddilər» qrupuna aid edilir.

İqtisadiyyatları orta səviyyədə inkişaf etmiş dövlətlər qrupu (ikinci qrup) özü-özlüyündə iki yarım tipə bölünür.

2.1. Qərbi Avropanın orta səviyyədə inkişaf etmiş dövlətləri. Bu yarım tipə İspaniya, Portuqaliya, Yunanistan və İrlandiya daxildir.

2.2. Şərqi Avropanın orta səviyyədə inkişaf etmiş dövlətləri. Bu yarım tipə Çexiya, Macarıstan, Sloveniya, Polşa, Slovakiya, Rusiya daxildir.

İqtisadi cəhətcə zəif inkişaf etmiş dövlətlər qrupunun üçüncü qrup tərkibi böyükdür, özü də yekcins deyildir. Mütəxəssislər bu qrupda hakim mövqedə duran dövlətlər (Braziliya, Meksika, Hindistan, Çin) yarım qrupunu, formalaşmış kapitalizm ünsürlərinə malik olan dövlətlər (Argentina, Uruqvay, Türkiyə, Venesuela, Çili, İran) yarım qrupu, xammal (əsasən neft-qaz) ixracı hesabına varlanmış dövlətlər (BƏƏ, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, Bruneı, Liviya, Oman) yarım qrupunu göstərirlər. Bu qrupun tərkibində başqa yarım qrupları da ayırmaq olar. Məsələn, keçid dövrünü yaşayan iri dövlətlər (İndoneziya, Pakistan, Banqladeş, Nigeriya, Vyetnam) yarım qrupu; ən zəif dövlətlər yarım qrupu (bunların sayı

40-dan çoxdur); postsosialist dövlətlər (Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Moldova) yarımqrupu .

Ümumdaxili məhsulun (ÜDM) adambaşına düşən həcminə görə BMT dünyə ölkələrinin aşağıdakı təsnifatını verir:

1. ÜDM-un həcmi 1500 ABŞ dollarına qədər olan ölkələr ən geridə qalmış çox zəif dövlətlərdir.

2. ÜDM-un həcmi 1500-3000 dollar arasında olan ölkələr zəif ölkələrdir.

3. ÜDM-un həcmi 3000-5000 dollar arasında olan ölkələr yarızəif ölkələrdir.

4. ÜDM-un həcmi 5000-10000 dollar arasında olan ölkələr qənaətbəxş ölkələr hesab olunur.

5. ÜDM-un həcmi 10000-15000 dollar arasında olan ölkələr orta firavanlığa malik olan ölkələrdir.

6. ÜDM-un həcmi 15000-20000 dollar arasında olan ölkələr firavan ölkələrdir.

7. ÜDM-un həcmi 20000 dollardan artıq olan ölkələr ən varlı ölkələr hesab olunurlar.

Yuxarıda göstərilən tipoloji bölgülərlə yanaşı BMT dünyanın regional bölgüsünü verir və öz fəaliyyətində ona riayət edir:

1. Ərəb dövlətləri regionu (18 dövlət);

2. Şərqi Asiya və Sakit Okean regionu (21 dövlət);

3. Latın Amerikasını və Karib regionu (33 dövlət);

4. Cənubi Avropa regionu (2 dövlət);

5. Cənubi Asiya regionu (8 dövlət);

6. Böyük Səhradan Cənubda yerləşən dövlətləri əhatə edən region (44 dövlət);

7. Mərkəzi-Şərqi Asiya və MDB dövlətləri regionu

8. Yüksək inkişaf etmiş ölkələr regionu (28 dövlət).

BMT həmçinin insan potensialının inkişaf indeksinə görə dövlətləri üç qrupa bölür:

1. İnsan potensialının inkişaf indeksi yüksək səviyyədə olan dövlətlər (55 dövlət);

2. İnsan potensialının inkişaf indeksi orta səviyyədə olan dövlətlər (80 dövlət);
3. İnsan potensialının inkişaf indeksi aşağı səviyyədə olan dövlətlər (31 dövlət).

Təkrar üçün suallar:

1. Siyasi xəritə əsasən özündə nəyi əks etdirir?
2. Siyasi xəritədə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə misallar göstərin.
3. Orta əsrlərdə siyasi xəritədə baş verən əsas dəyişiklikləri sadalayın.
4. 1990-cı ildən sonra dünyanın siyasi xəritəsində baş vermiş dəyişiklikləri sadalayın.
5. Ən böyük ərazisi və çoxsaylı əhalisi olan dövlətlər hansılardır?
6. BMT hansı meyarlara əsasən dünya dövlətlərinə maliyyə və humanitar yardım göstərir?
7. V.V.Volskiyə görə dünya dövlətlərinin təsnifatını izah edin.
8. İnkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunu hansı yarımqruplara bölmək olar?

2.1.2. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemləri və müasir idarəçilik formaları

Hər hansı bir dövlətin siyasi sistemi onun hansı idarə olunma formasından istifadə etməsidir. Ensiklopedik nəşrlərdə siyasi sistemi hər bir ölkənin ictimai həyatının bir hissəsi hesab edirlər. Məlumdur ki, hər bir ölkənin həyatı müxtəlif sahələrdən - iqtisadi, sosial, ideoloji, hüquqi, etik, maddi-mədəni və ictimai resurslar, ətraf mühit və s. ibarət olur. Başqa sözlə desək, siyasi sistem-dövlət idarəçilik təşkilatlarının, siyasi və ictimai institutların, siyasi münasibətlərin, proseslərin cəmiyyətin siyasi idarəçiliyinin prinsiplərinin qaydaya salınmış və bütöv məcmusu kimi xarakterizə olunur.

Hər bir cəmiyyətin siyasi sistemi həm də onun ərazi-sosial quruluşu, idarəçilik formaları (prezident və ya parlament), dövlətin tipi (respublika, monarxiya), siyasi rejimin xarakteri (demokratik, qeyri-demokratik), sosial-siyasi vəziyyəti (sabit, münaqişəli), siyasi, hüquqi statusu (konstitusiyalı, qeyri-konstitusiyalı), siyasi ideoloji durumu (açıq yaxud bağlı dövlət), dövlətçiliyin milli ənənələri, mentalitetin və həyat tərzinin xarakteri (əhəlinin siyasi fəallığı, milli etnik və tayfa qohumluq əlaqələri və s.) ilə müəyyən edilir.

Siyasi sistem anlayışı ilk dəfə XX əsrin ortalarında elmi ədəbiyyata siyasətşünas D.İsten tərəfindən daxil edilmişdir. 60 ildən artıq bir dövrdə cəmiyyət həyatının müstəqil sahəsi olaraq, siyasi sistem anlayışı hər bir dövlətin daxili aləminin göstəricisi və başqa dövlətlərlə əlaqəsinə təsir edən obyekt kimi bu sahə ilə maraqlananların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Siyasi sistemin strukturunu cəmiyyətin əsas institutları hesab olunan dövlət, siyasi partiyalar, ictimai hərəkətlər və təşkilatlar (sosial, dini, milli, həmkarlar və s.) təşkil edir. Hər bir ölkənin siyasi sistemində hakim yer dövlət və onun orqanlarına məxsusdur. O, bütün cəmiyyətin təşkilatı çərçivələrini təyin edir, hüquqi normaların köməyi ilə öz vətəndaşlarının və mülki təşkilatların davranmasını formalaşdırır, təşəbbüslərini dəstəkləyir.

Demokratik dövlətlərdə siyasi sistemin əsas tərkib hissələrindən biri siyasi partiyalardır. Bu institutlar bir qayda olaraq, ayrı-ayrı qruplar (şəxslər) tərəfindən yaradılaraq siyasi hakimiyyətə gəlmək, yaxud ona təsir etmək yolu ilə özlərinin tərəfdarlarının və təmsil etdikləri digər qrupların marağını reallaşdırmaq məqsədi daşıyırlar. Siyasi partiyalar cəmiyyətdə hakimiyyət dairələrinə nəzarət etməklə, daha dolğun, cəlbədicə ideyalar, proqramlar təklif etməklə tərəfdarlarının sayını artırır və seçki yolu ilə hakimiyyətə gəlir. Siyasi partiyalar zaman-zaman hakimiyyətə gələrək hakimiyyətdəki qrupları əvəzləyir.

Siyasi sistemin əsas tərkib hissələrindən biri də ictimai qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları və azad mətbuat orqanları hesab olunur. Bu qurumlar öz qarşılıqlarına bilavasitə fəal siyasətlə məşğul olmaq, hakimiyyətə gəlmək məqsədi qoymasalar da, uürüdülnən siyasətə təsir etmək, bu və ya digər vəzifələri reallaşdırmaq məqsədilə aktiv fəaliyyətlə məşğul olurlar. İqtisadi, sosial, ekoloji, mədəni istiqamətli təşkilatlar, həkmarlar ittifaqı, milli-dini qrupların təmsilçiləri ümumi dövlət maraqları, ölkədə maddi və mənəvi sərvətlərin bölgüsü və s. proseslərdə təmsil etdikləri təbəqənin maraqlarının təmsilçisi rolunda çıxış edirlər.

Hər bir dövlətin xarakterini, siyasi sisteminin əsas məziyyətini onun ali qanunu yəni konstitusiyası müəyyən edir. Konstitusiya siyasi sistemin strukturunu əks etdirən sənəd və ya sənədlər toplusu olmaqla, hakimiyyətin necə bölüşdürüldüyünü, hökumət orqanlarının funksiyasını və quruluşunu, onların necə fəaliyyət göstərməli olduqlarını müəyyənləşdirir.

Konstitusiya üç əsas hakimiyyət institutlarında qanunvericilik, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə başlıca yer ayırır və onların birgə fəaliyyətinin müxtəlif prinsiplərini müəyyən edir.

Bütün dünya ölkələrində dövlət konkret bir inzibati ərazi çərçivəsində idarəçilik adlanan vahid funksiyanı həyata keçirir. Ölkə daxilində vətəndaşların, dövlət orqanlarının və cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini müvafiq qanunlar çərçivəsində idarə edir, ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial münasibətləri tənzimləyir. Xarici aləmdə öz dövlətini təmsil edir, onun əlaqələrini yaradır və maraqlarını qoruyur.

Dünya ölkələrinin son iki minillik tarixində ən çox müşahidə olunan dövlət idarəçilik rejimləri əsasən iki - monarxiya və respublika formalı idarəçilik qrupuna aid edirlər. Hər iki qrupa daxil olan idarəçilik formaları bir neçə özünəməxsus olan şəkillərdə məzahür edir.

Monarxiya idarəçilik sistemi. Monarxiya idarəçilik sisteminə bütün dövlət hakimiyyəti bir nəfərin – monarxın əlin-

də cəmlənir. Monarx öz hakimiyyətini birbaşa öz varisinə ötürür.

Hələ qədim dövrlərdə Şərqdə, məsələn, Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda və s. quldarlıq dövlətlərində mövcud olan monarxiya quruluşunu səciyyələndirən əsas amil ondan ibarət idi ki, bu rejimlərdə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti tamamilə monarxın əlində cəmlənmişdi (sonradan bunu Şərq despotizmi adlandırdılar). Şərq despotizminin əsas əlamətlərindən biri də həm dünyəvi, həm də dini hakimiyyətin monarxa məxsus olması idi.

Qədim dünyanın daha bir monarxiya idarəçilik rejimini qədim romalılar yaratmışdı ki, bu da əslində şərq despotizmindən ciddi surətdə fərqlənirdi.

Orta əsrlərdən başlayaraq, monarxiyaların yerində feodal monarxiyaları bərqərar olmağa başlayır. Bu monarxiyaların əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, monarx əvvəlkilərlə müqayisədə qismən məhdud hakimiyyətə malik olurdu. Nisbətən müstəqilliyə malik olan böyük feodallar, knyazlar, hersoqlar və b. monarxa (krala) ciddi təsir göstərmək imkanına malik idi (xüsusən Avropa ölkələrində). Bundan başqa bu monarxiyalarda idarə edənlər iyerarxiya rejiminə ciddi riayət edirdilər.

Sonrakı dövrdə feodal monarxiyalarında monarxın yanında məşvərətçi statusunda nümayəndəlik sistemi (məsələn, Rusiyada soborlar, İngiltərədə parlament, Polşada seym və s.) yaradılır ki, bu da dövlət idarəçilik sisteminə müəyyən təsir göstərməyə başlayır.

Avropada kapitalizm münasibətlərinin inkişafı ilə (XVI-XVII əsrlər) monarxiyaların xarakteri də tədricən dəyişir və konstitusiyalı monarxiya rejimləri yaranmağa başlayır. Bu tip idarəçilik köhnə zadəganlarla yeni burjuaziya sinfinin maraqlarını uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyaraq monarxın hakimiyyətini qismən məhdudlaşdırmağa xidmət edirdi. Konstitusiyalı monarxiyanın iki daha geniş yayılmış forması

mövcuddür: konstitusiyalı (qarışıq) monarxiyalar, parlament tipli monarxiyalar.

1) Konstitusiyalı (qarışıq) idarəçilik sistemində monarx icra hakimiyyətini formalaşdırır və ona rəhbərlik edir. Cəmiyyətin maraqlarını isə seçilmiş parlament təmsil edir ki, bu da qanunverici hakimiyyəti tamamilə monarxın tabeliyindən çıxarır, dövlətdə müəyyən maraqlar balansı yaradır. Bu tipli idarəçilik XVII-XIX əsrlərdə Avropa dövlətlərində mövcud olmuşdur.

Kapitalizmin inkişafı ilə Avropada və dünyada ən geniş vüsət almış monarxiya rejimi parlamentli monarxiyalardır. Hazırda Böyük Britaniya, İsveç, Danimarka, Hollandiya, İspaniya və digər aparıcı ölkələrində parlamentli monarxiya quruluşu mövcuddür.

Parlamentli monarxiyanı səciyyələndirən əsas xüsusiyyət monarxın hakimiyyətinin kifayət qədər məhdudlaşdırılmasıdır. Bu üsul-idarədə qanunverici hakimiyyət seçkili orqana – parlamente məxsus olur. Parlament seçkilərində qalib gəlmiş siyasi partiya, yaxud partiyalar hökuməti formalaşdırır və ona rəhbərlik edir. Ən çox səs toplamış partiya rəhbəri həm də hökumətə başçılıq edir.

Parlament monarxiyasında hökumət başçısı monarx qarşısında deyil, parlament qarşısında hesabat verdiyindən, monarxın ölkədaxili və xarici siyasətdə rolu çox məhdud olur. Qanunverici hakimiyyətdə isə monarxın rolu yalnız qəbul olmuş qanunları təsdiq etməkdən ibarətdir.

Hazırda dünyanın siyasi xəritəsində 29 dövlət monarxiya üsul-idarəsi mövcuddür. Bunlardan 13-ü Asiyada, 12-si Avropada, 3-ü Afrikada və biri Okeaniyadadır (cəđ. 2.1.1.). Bu monarxiyaların 3-ü Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı və Bruney teokratik (yəni, dövlətə və dinə rəhbərlik bir şəxsin tabeliyindədir) monarxiyalardır.

Monarxiya rejimli dövlətlər

Avropada	Asiyada
1.Andorra-knyazlıq	1.Bəhreyn-əmirlik
2.Belçika-kralıq	2.Bruney-sultanlıq
3.Vatikan-Papa dövləti	3.Butan-kralıq
4.Böyük Britaniya-kralıq	4.Ürdün-məliklik
5.Danimarka-kralıq	5.Kamboca-kralıq
6.İspaniya-kralıq	6.Qətər-əmirlik
7.Lixtenşteyn-knyazlıq	7.Küveyt-əmirlik
8.Lüksemburq-hertsoqluq	8.Malayziya-sultanlıq
9.Monako-knyazlıq	9.Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri-əmirlik
10.Niderland-kralıq	10.Oman-sultanlıq
11.Norvec-kralıq	11.Səudiyyə Ərəbistanı-məliklik
12.İsveç-kralıq	12.Tayland-kralıq
Afrikada	13.Yaponiya-imperatorluq
1.Lessoto-kralıq	Okeaniyada
2.Mərakeş-kralıq	1.Tonqa-kralıq
3.Svazilend-kralıq	

Respublika idarəçilik sistemi. Dövlət idarəçiliyinin ən geniş yayılmış forması respublika idarəçilik sistemidir. Bu sistem parlament, prezident, dualist (qarışıq), kommunist, hərbi və s. rejimli ola bilər. Bunların da əksəriyyətini dövlət orqanlarının formalaşdırılması prinsipləri (seçki orqanı) birləşdirir. Monarxiya idarəçilik sistemi kimi respublika idarəçiliyi də qədim dövrlərdən insanlara tanış idi. Qədim dünyada iki növ: aristokratik respublika (Roma) və demokratik respublika (Afina) mövcud olmuşdur. Birincidə, seçkili orqanlar əsasən yuxarı təbəqədən-aristokratlardan ibarət idisə, ikincidə qullar istisna olmaqla ərazidə yaşayan bütün əhali təmsil olunurdu

(xalq toplantısı, senat və s.). Bunlar respublikaların məşvərət orqanı rolunu oynayır. Feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar bəzi Avropa dövlətlərinə mütləqiyyət rejimləri yanında respublika tipli idarəçilik forması tətbiq olunmağa başlanır. İtaliya, Hollandiya, Almaniya və s. ölkələrdə bir qayda olaraq parlament əhalinin yuxarı təbəqələrindən seçilirdi.

Kapitalizmin inkişafı Avropada respublika quruluşunun bərqərar olmasına ciddi təkan verdi. Bu respublikalar əsasən parlament və prezident tipli olsalar da, bəzilərində konstitusiyalı monarxiya rejimi də saxlanılmışdı. Məsələn, İtaliya, Almaniya, Avstriya kimi ölkələr parlament tipli idarəçilik sistemini yaradır. Bu cür ölkələrdə parlament hökuməti və dövlət başçısını seçir və onun idarəçiliyinə nəzarət edir. Aydınır ki, bu tipli idarəçilikdə prezidentin rolu parlament qarşısında məhdud olur.

Başqa ölkələr, məsələn, Fransa, ABŞ və digərləri prezident respublikası formasını seçir. Belə ölkələrdə prezidenti xalq seçir. Prezident isə həm dövlət, həm də hökumətə rəhbərlik edir.

Ümumiyyətlə, hazırda parlament formasında idarəetmə üsulu müasir dünyada monarxiya, yaxud respublika quruluşuna məxsus olmasından asılı olmayaraq, geniş yayılmış idarəetmə formasıdır. Bu idarəetmə quruluşunu dünya əhalisinin 1/3-ni əhatə edən 56 dövlət qəbul etmişdir. Bu cür idarəetmənin ən bariz nümunəsi Böyük Britaniyada yaranmış və indi də mövcud olan «Vestminster» modeli kimi baxılır. Böyük Britaniyanın özü də daxil olmaqla icra hakimiyyət orqanının parlament prinsipi ilə idarə olunan dünya dövlətlərinin sayı 29-u keçmişdə Britaniya imperiyasının bir hissəsi olub və hazırda Britaniya Millətlər Birliyinin («Birlik» adlanır) üzvləridir.

Parlament formalı idarəetmə üsulu liberal-demokratik və yeni yaradılmış demokratik dövlətlərdə də geniş tətbiq olunur. Bu dövlətlərdən 18-i Avropanın şimal və qərb hissəsində, 11-i Karib dənizi regionunda, 8-i isə Okeaniya bölgəsindədir. Maraqlıdır ki, parlament formalı idarəetmə üsullu dövlətlərin

demək olar ki, yarısı adalarda yerləşir. Bu cür idarəetmə üsulu əsasən kiçik dövlətlərdə üstünlük təşkil edir. Bununla belə, əhalisinin sayına görə dünyada ikinci ölkə olan Hindistanda da parlament formasında respublika idarəetmə üsulu mövcuddur.

Müasir dövrdə məhdud hakimiyyətli prezident idarəetmə üsulu bütün dünyada prezidentli respublika hakimiyyətinin ən geniş yayılmış təşkilat formasıdır. Bu cür idarəetmə dünya əhalisinin 31 faizini özündə cəmləşdirmiş 77 dövlətdə mövcuddur və bu rəqəm ildən-ilə artır.

Belə ki, 1988-2008-ci illər ərzində dünyada parlament formasında idarəetmə üsullu dövlətlərin sayı 43-dən 56-ya qədər artdığı halda, məhdud hakimiyyətli prezident idarəetmə üsuluna keçmiş dövlətlərin sayı iki dəfə artaraq 35-dən 73-ə çatmışdır. Məhdud hakimiyyət prezident idarəetmə üsulunun tipik forması ABŞ-da mövcuddur.

Dualist formada idarəçilik üsulu liberal-demokratik rejimli ölkələrdə və yeni yaradılmış demokratik dövlətlərdə mövcuddur. Bu idarəetmə üsulunun əsası Fransada qoyulmuşdur. Eyni idarəçilik sistemi seçən digər dövlətlərin icra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət prinsipi müəyyən qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Son illərdə Albaniya, Çad, Makedoniya, Polşa və Rumıniya kimi dövlətlərdə siyasi hakimiyyətin tədricən prezidentdən parlament tərəfindən təyin olunmuş Baş nazirə keçməsi halı müşahidə olunur.

Təkrar üçün suallar:

1. Siyasi sistem nədir?
2. Cəmiyyətdə siyasi sistem hansı göstəricilər ilə müəyyən edilir?
3. Siyasi partiyaların fəaliyyətini izah edin?
4. Dövlətlərdə siyasi sistemin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edən nədir?
5. Konstitusiyalı və parlamentli monarxiyaların fərqi nədədir?

6. Respublika tipli idarəçiliyin hansı formalarını tanıyırsınız və onları birləşdirən nədir?

7. İdarəetmənin «Westminster» modeli nədir?

2.1.3. Dünyanın mühüm siyasi-iqtisadi təşkilatları

Müasir dünya siyasəti və dövlətlərarası münasibətlər sistemində beynəlxalq və regional təşkilatlar həm dövlətlər arasında ikitərəfli əməkdaşlığa, həm də çoxtərəfli diplomatiyada mühüm rol oynayırlar. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olan dövlətlərin bir çoxu məhz bu təşkilatlar vasitəsilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qururlar.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri dünyanın siyasi-ictimai həyatında yeni dövrün başlanması ilə xarakterizə olunur. SSRİ və sosializm düşərgəsinin dağılması nəticəsində dünyada, xüsusilə Avropada əsaslı siyasi dəyişikliklər baş verdi. Bu isə beynəlxalq münasibətlərin nizama salınmasına yeni mövqedən yanaşmağı zəruri edirdi. Köhnə beynəlxalq münasibətlər sisteminin süqutu ilə yanaşı, yeni dünya düzümünün əsası qoyulmağa başladı.

Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin əsas güc mərkəzləri yeni geosiyasi reallıqlardan çıxış edərək öz fəaliyyətlərini mövcud şəraitə uyğunlaşdırmağı qərara aldılar. Ancaq soyuq müharibə dövrü başa çatsa da, Avropada regional sabitliyə olan böyük təhlükə hələ də qalmaqda idi. Milli zəmində münaqişələrin kəskinləşməsi dünyada, xüsusilə Avropada sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi rolunu oynayan beynəlxalq təşkilatlar daxilində struktur dəyişikliklərin edilməsi zərurətini yaratdı.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra digər suveren dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq və regional təşkilatların üzvü oldu və onlarla əməkdaşlıq etməyə başladı. Azərbaycanın Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına inteqrasiyası, eyni zamanda dövlət quruculuğu prosesində

üzlaşdiyi problemlərin həll edilməsində, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində beynəlxalq təşkilatların siyasi və iqtisadi potensialından istifadə etməyə cəhd göstərir. Məhz Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunması, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların dünya siyasətində və dövlətlərarası münasibətlərdə rolunun artması, onların məqsəd və vəzifələri, səlahiyyətləri, quruluşu və fəaliyyət istiqamətlərinin tədqiq olunmasını çox zəruri edirdi. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərinin daha dərindən öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT)-Dünya ölkələri arasında sülhün qorunub saxlanılması və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı məqsədi ilə yaradılan təşkilatdır. «Birləşmiş təşkilatlar» adı ilk dəfə II dünya müharibəsi dövründə ABŞ-nin prezidenti Franklin Ruzvelt tərəfindən təklif olunmuşdur. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci ildən San-Fransiskoda 51 təsisçi dövlət tərəfindən imzalanmış və həmin ildən də fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə göstərilir ki, BMT-nin məqsədi gələcək nəsli müharibə fəlakətindən xilas etmək, xalqların hüquq bərabərliyinə hörmət etmək prinsipi əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi, sosial, mədəniyyət və humanitar yönümlü beynəlxalq problemlərin həllinə təsir etməkdən ibarətdir.

BMT-nin Nizamnaməsini qəbul edən və onu yerinə yetirməyə hazır olan hər bir sülhsevər dövlət onun üzvü ola bilər. İndi BMT-nin 194-dən artıq üzvü var. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-yə qəbul olunmuşdur. Təşkilatın iqamətgahı Nyu-York şəhərindədir (ABŞ).

BMT-nin Baş Məclisi (BM) – BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlərin nümayəndələrindən təmsil olunan başlıca məşvərətçi orqandır. Nümayəndələrin hər biri bir səsə malikdir. BM-in növbəti sessiyanası hər ilin sentyabr ayının üçüncü həftəsinin ikinci günü çağırılır. BMT-nin üzvü olan dövlətlərin

əksəriyyətinin tələbi və ya Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə xüsusi yaxud fəvqəladə sessiya çağrıla bilər. BM-in BMT-nin Nizamnaməsi çərçivəsində hər bir məsələni müzakirə etmək, hər bir məsələ barədə (TŞ-nin nəzarətində olan məsələlər istisna olmaqla) BMT-nin üzvlərinə məsləhət vermək səlahiyyəti çatır. Mühüm məsələlər üzrə qərarlar iştirakçı ölkələrin 2/3-nin, digər məsələlər üzrə isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) daima fəaliyyət göstərir. BMT-nin Nizamnaməsinə görə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün TŞ məsuliyyət daşıyır. TŞ-nin olduqca böyük səlahiyyəti var. Ona BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlərin adından danışmaq səlahiyyəti verilib. BMT-nin hər bir üzvü TŞ-nin qərarına tabe olmalı və onu yerinə yetirməlidir. TŞ sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması yaxud bərpası üçün istənilən qərar çıxara bilər və bunun həlli üçün istənilən tədbiri həyata keçirə bilər. Şuraya BMT-nin 15 ölkəsi daxildir. Onun 5-i (ABŞ, RF, Böyük Britaniya, Fransa və Çin) daimi üzvlərdir. Qalanları TŞ tərəfindən coğrafi bölgü əsasında 2 il müddətinə seçilir. TŞ-nin daimi üzvlərinin sayının artırılmasını tələb edən ölkələr var. Yaponiya, AFR, Hindistan, Türkiyə kimi ölkələr TŞ-nin daimi üzvlüyünə öz namizədliklərini irəli sürürlər. TŞ-da müzakirə edilən qərarların təsdiq edilməsi üçün onun üzvlərindən ən azı 9-u səs verməlidir. Bir şərtlə ki, daimi üzvlərin hamısı səs verənlərin arasında olmalıdır.

Əgər hər hansı bir regionda münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün istifadəsi mümkün olan bütün vasitələr tükənsə, TŞ münaqişəli bölgəyə gərginliyin zəiflədilməsi və düşmənçilik edən tərəflərin qoşunlarının ayrılması məqsədilə müşahidəçi və qoşun hissələrini göndərə bilər.

2. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT, OSCE, OBCE) hərbi – siyasi blokların qarşılınması və sürətlə silahlanmanın artması XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Avropada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün atılan addımlar idi.

Avropada təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsinin (ATƏT-in ilk adı) çağırılması üçün aparılan danışıqlar (22 noyabr, 1973) Qərbi Avropanın 33 dövləti (Albaniya istisna edilməklə) həmçinin ABŞ və Kanada nümayəndələrinin iştirakı ilə Helsinkidə keçirilən ilk müşavirəsindən sonra 1978-ci ilin 1 avqustunda onun yekun aktı qəbul olunmuşdur. Soyuq müharibənin başa çatması ATƏM fəaliyyətində yeni dövrün başlanması demək idi.

Paris zirvə toplantısı (noyabr, 1990) ATƏM –in fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Bu görüşdə Avropada adi silahlar haqqında müqavilə ilə yanaşı Paris xartiyası* qəbul olundu. İndiyə qədər Avropanın müxtəlif şəhərlərində (Helsinki, Budapeşt, Lissabon, İstanbul və b.) zirvə görüşləri keçirilmişdir. Budapeşt zirvə toplantısında (dekabr, 1994) Təşkilatın tarixində yeni mərhələ «yeni dövrdə əsl tərəfdaşlığa doğru» adlı sənədin qəbul edilməsi oldu. 1995-ci ilin yanvarın 1-dən ATƏM-in ATƏT adlandırılması haqqında qərar qəbul olundu.

Budapeşt sammitində ATƏT-in qəbul etdiyi qərarlarda konsensus formasından (yeni bir məsələnin həll edilməsi üçün iştirakçı ölkələrin hamısı səs verməli, razılığa gəlməlidir) istifadə etmək qərarlaşdı. Təşkilat Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın 55 ölkəsi arasında məsləhətlər aparmaq və siyasi qərarlar qəbul etmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

İştirakçı ölkələrin sammiti iki ildən bir keçirilir və bu təşkilatların iş fəaliyyəti qiymətləndirilir. ATƏT-in rəhbər orqanlarına onun Nazirlər Şurası, Daimi Şura, İqtisadi Mərkəz və b.aid edilir.

ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri iştirakçı ölkələrin xarici işlər nazirlərindən bir il müddətinə təyin edilir. O, özündən əvvəlki və sonrakı sədrlərin köməkliyinə arxalanır, onlarla birlikdə ATƏT «üçlüyünü» təşkil edir. Təşkilatın Baş Katibi Nazirlər Şurası tərəfindən üç il müddətinə təyin edilir və Vyanada yerləşən katibliyin işinə rəhbərlik edir.

3. Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (ŞAMT, NATO) 1945-1947-ci illərdə Qərblə Şərq arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşir. 1947-ci ilin martın 12-də ABŞ konqresinə edilən müqavimət və «Trumen doktrinasının» meydana gəlməsi ABŞ-ın dövlət katibinin 1947-ci il iyulun 5-də Harvard Universitetindəki tarixi çıxışın və «Marşall» planının yaradılması üçün təkan oldu.

1949-cu ilin aprelin 4-də imzalanmış Vaşinqton müqaviləsi ilə Şimali Amerika Müqaviləsi Təşkilatının əsası qoyuldu. İlk dəfə müqaviləni 12 dövlət imzaladı. Sonrakı illərdə bu təşkilat yeni üzvlər hesabına xeyli genişləndi. 2002-ci ildə Praqada keçirilmiş sammitdə 9 ölkə bu təşkilata daxil oldu. Şərqə doğru genişlənən NATO üzvlərinin sayı 20-ni ötmüşdür. Hazırda Ukrayna və Gürcüstan da NATO-ya daxil olmağa can atırlar.

İttifaqın ali siyasi və hərbi orqanı şuraadır. Şura üzv dövlətlərin nümayəndələrindən təşkil olunub. İldə iki dəfə, ehtiyac yarandıqda fəvqəladə sessiya da keçirir. Sessiyalar adətən üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri, qlobal məsələlərin həllində isə dövlət və ya hökumət başçıları səviyyəsində həyata keçirilir.

NATO-nun icraedici orqanı Şuranın və Təşkilatın digər strukturlarının fəaliyyətinə məsuliyyət daşıyan Beynəlxalq Katiblikdir. NATO-nun mənzil-qərargahı Brüssel (Niderland) şəhərindədir.

Azərbaycan - NATO münasibətlərinin yeni mərhələsi 1994-cü il yanvarın 11-də NATO üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Brüsseldə keçirilən Zirvə toplantısı və «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramının elan edilməsindən sonra başlandı. 1994-cü ilin mayında Azərbaycan bu proqrama qoşuldu.

4. Avropa Şurası (AŞ, SE, ES) Avropanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarından biridir. Şura 1949-cu ildə Qərbi Avropanın 10 dövləti arasında yaradılıb. Məqsədi Avropa dövlətlərini «daha sıx birləşdirmək», «bir-birinə yaxınlaşdır-

maq»dır. İqamətgahı Fransanın Strasburq şəhərindədir. Şuranın rəsmi dili ingilis və fransız dilləridir. Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən Şuranın üzvüdür. ABŞ, Kanada, Yaponiya müşahidəçi statusu ilə Şurada təmsil olunur. Avropa şurasının əsas orqanları - Nazirlər Komitəsi, Parlament Assambleyası, Katiblik, Dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantısı, Avropa Yerli və Regional hakimiyyətlər Konqresidir.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi üçün qəbul etdiyi 917 sayılı qətnamədə «xüsusi dəvət olunmuş» ölkə statusu müəyyən edilmişdir (may, 1989).

Avropa Şurası öz fəaliyyətini daha çox demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsinə, insan hüquqlarının əsas prinsiplərinə riayət olunmasına, Avropa vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mədəniyyət, ekologiya və informasiya sahələrində əməkdaşlığa yönəlmişdir. Şura ümumavropa işlərinə, regional münaqişələrə, beynəlxalq siyasətin digər aktual məsələlərinə xüsusi fikir verir. Məsələn, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrə biganə qalmayan Avropa Şurası bu bölgə üzrə öz nümayəndəliyini yaratmışdır. Aparılan işlər hökumətlərarası, parlamentlərarası səviyyədə və qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Təşkilatın Nizamnaməsinə görə Milli müdafiə məsələləri Şuranın səlahiyyətinə daxil deyil.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında mövcud olan əlaqələr ildən-ilə genişlənir və dərinləşir. 8 iyul 1996-ci ildə respublikamız «xüsusi dəvət olunmuş ölkə» statusunu almış, sonradan isə onun üzvlərindən birinə çevrilmişdir.

5. Avropa İttifaqı (Aİ ; EU; ES) Aİ, 1993-cü ildən belə adlanır) 15 ölkənin (AFR, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland, Lüksemburq-1957-ci ildən; Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya-1973; Yunanıstan -1981; İspaniya, Portuqaliya-1986; Avstriya, İsveç, Finlandiya - 1995) siyasi və iqtisadi inteqrasiyasıdır. Əhalisi 380 mln. nəfər olan bu ölkələr birlikdə

ÜDM-a və xarici ticarət həcminə görə ABŞ-dan üstüdürlər. Aİ II dünya müharibəsindən sonra Avropada fəaliyyət göstərən bir neçə regional təşkilatların birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır. Onun bazasını 1951-ci ildə yaradılmış Avropa Kömür və Polad Birliyi, 1957-ci ildə yaradılmış Avropa Birliyi (ilk əvvəl Roma müqaviləsi, sonradan Avropa İqtisadi Birliyi, yaxud «Ümumi Bazar» adlandı), Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyi təşkil edir.

Aİ-nin başlıca məqsədi Vahid Avropa aktında (1987), Maastrixt (1992) və Amsterdam (1997) müqavilələrində müəyyən edilmişdir. Aİ-nin 1990-cı illərdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini ümumi bazardan iqtisadi və valyuta ittifaqına keçid, ittifaqın genişləndirilməsi, xarici siyasət və təhlükəsizlik dairəsinə vahid mövqedən yanaşma, Aralıq dənizi hövzəsində, Asiya, Latin Amerikası və Afrikada regional siyasətin fəallaşması təşkil edir.

1998-ci ildə Qərbi Avropa dövlətlərinin Brüsseldə keçirilmiş görüşündə 11 dövlət (Avstriya, AFR, Belçika, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Finlandiya və Fransa) 1999-cu ildən vahid Avrovalyuta tətbiq edilməsini təsdiq etmişlər. Bununlada Qərbi Avropada yeni maliyyə qruplaşması – Avrolend yaradılmışdır.

Aİ-nin «qapısını döyənlər» çoxdur. Artıq, Türkiyə, Kipr, Macarıstan, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Bolqarıstan, Rumıniya, Latviya, Litva, Estoniyanın, o cümlədən respublikamızın İttifaqa daxil olması barədə danışıqlar gedir.

Aİ-nin bütün üzvləri (İngiltərə və İrlandiya istisna olmaqla) Avroittifaq vətəndaşlarının azad hərəkətini və üçüncü ölkələrdən gələn əcnəbilərə münasibətdə isə ümumi viza (icazə qeydi) qaydasını müəyyən edən Şengen müqaviləsinə qoşulmuşlar. Amsterdam müqaviləsində Aİ ölkələrində yaşayan əhaliyə vahid vətəndaşlıq hüququnun verilməsi təsdiq edilmiş, lakin milli vətəndaşlıq mənsubiyyəti ləğv edilməmişdir. Aİ-nin ümumi orqan və institutlar sisteminə aiddir: Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, Avropa komissiyası, Avropa Məhkəməsi.

Avropa Şurası (AŞ) Aİ-nin baş siyasi xəttini müəyyən edir. İldə iki dəfədən az olmayaraq dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində iclas keçirilir.

Avropa Parlamenti (AP) Aİ-nin nüfuzlu orqanıdır. Ümumi səs vermə yolu ilə Aİ-nin üzvü olan bütün dövlətlərdən (razılışmaya əsasən hər bir ölkənin əhalisinin sayına proporsional sürətdə) 5 il müddətinə seçilir.

Avropa Komissiyası. Əsas icraedici və daim fəaliyyət göstərən orqanıdır. komissiyanın siyasi müşavirləri və məsləhətçiləri ilə yanaşı direktorluq və başqa işçi orqanları fəaliyyət göstərir. Mənzil qərarı Brüssel şəhərindədir.

Avropa Məhkəməsi. 1989-cu ildə 12 hakimdən ibarət birinci instansiya məhkəməsi yaradılmışdır. Sonra isə xüsusi təftiş orqanı olan Auditorlar Məhkəməsi yaradılmışdır.

Avropa İttifaqı təşkilatı çərçivəsində fəaliyyət göstərən çoxsaylı yardımçı orqanlar da vardır:

- Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə agentlik (Kopenhagendə);
- Avropa Təhsil Fondu (Turində);
- Avropa veterinar və fotosanitar müfəttişliyi (Dublində);
- Narkotiklərin yayılması üzərində nəzarət üzrə Avropa idarəsi (Lissabonda);
- Səhiyyə və əməyin mühafizəsi üzrə Avropa agentliyi (Bilbaoda).

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı. 1993-cü ilin 27 dekabrında Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdır. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət, sərmayə, iqtisadiyyat, qanunvericilik və mədəniyyət, qeyri-qanuni ticarətin qarşısının alınması sahələrində tərəfdaşlıq sazişi 1996-cı ildə bağlanmışdır. Avropa İttifaqı tərəfindən Azərbaycana müəyyən yardımlar edilir. Bundan başqa Avropa İttifaqı TASİS proqramı çərçivəsində də Azərbaycana yardımlar edir. 1995-ci ildə TEMPUS proqram layihəsinə Azərbaycan Respublikası da qoşulmuşdur. Tarixi Böyük İpək Yolu və Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında və fəaliyyət

göstərməsində Avropa İttifaqı dövlətimizə yaxından köməklik göstərir. 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə «Avropa İttifaqı və Azərbaycan- tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar» mövzusunda keçirilən siyasi brifinq və Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevin nitqində ölkəmizin ərazi bütövlüyü məsələsi və bu təşkilatla əməkdaşlığın perspektivlərinə toxunulmuşdur.

6. İslam Konfransı Təşkilatı (İKT; OİC; OİK). İslam dövlətlərinin vahid beynəlxalq təşkilatda birləşmə ideyası Səudiyyə Ərəbistanı mülki Feysələ məxsus idi. Bu məsələ ilə əlaqədar o, 1965-ci ildə müsəlman dövlətlərin başçılarına müraciət edərək, onun bu təklifini qəbul etməyi xahiş edir. Bundan sonra İslam dövlətlərinin xarici işlər nazirləri 1969-cu ilin avqustunda Qahirədə bir yerə toplaşaraq yüksək səviyyəli zirvə toplantısının keçirilməsi barədə təklifi bəyənib qəbul edirlər.

Bu görüşdən sonra 1969-cu ilin sentyabr ayında Rabatda (Mərakeş) müsəlman ölkələrinin birinci konfransı oldu. 3 ildən sonra 1972-ci ildə Ciddə şəhərində (Səudiyyə Ərəbistanı) 30 müsəlman dövlətin iştirakı ilə keçirilmiş konfrans təşkilatın nizamnaməsini qəbul edir. Nizamnaməyə görə təşkilatın başlıca məqsədi müsəlman xalqları arasında həmrəyliyi gücləndirmək, İslamın iqtisadi, sosial, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini saxlamaqdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu təşkilata üzv (1991) olunmuşdur. Artıq bu təşkilatın üzvlərinin sayı 60-a yaxınlaşıb. Qeyd edək ki, bu təşkilatın üzvü olan dövlətlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımış, onunla diplomatik münasibətlər yaratmış, onların çoxu Azərbaycanın paytaxtı Bakıda səfirliklər səviyyəsində əlaqələr qurmuşlar. Təşkilatın fəaliyyət göstərən əsas orqanları:

- Dövlət və hökumət başçılarının Zirvə Konfransı.
- Xarici İşlər Nazirliyinin konfransı.
- Baş Katiblik, Baş Katibliyi Ciddə (Qüds azad olunana qədər) şəhərindədir.

Bunlardan əlavə İslam Konfransı Təşkilatı yanında ona tabe olan və onun konfranslarının qərarları ilə təsis edilən yaradıcı orqanlar da fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı təşkilatı ilə əməkdaşlığı. 1991-ci ilin yay aylarında Azərbaycan bu təşkilatın toplantılarına dəvət almağa başlayır. Dövlət və hökumət başçılarının Dakarda (Seneqal) keçirilən Zirvə toplantısında dövlətimiz bu təşkilatın 46-cı üzvü oldu (dekabr, 1991).

Kəraçi (Pakistan) şəhərində təşkilatın üzvü olan dövlətlərin Xarici işlər nazirlərinin XXI konfransda Kəlbəcər rayonun işğalı ilə əlaqədar, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında xüsusi qətnamə qəbul edilmişdir (aprel, 1993). İslam Konfransı Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının Kasablankada (Mərakeş) keçirilən yeddinci Zirvə toplantısında (dekabr, 1996) «Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə» qəbul edilmişdir. Təşkilatın İslamabadda (Pakistan) keçirilən növbədən kənar sessiyasında (mart,1997) Azərbaycan nümayəndə heyəti iştirak etmiş və Ermənistanla bağlı açıqlamalar vermişdir. Təşkilatın Tehranda keçirilən (dekabr, 1977) VIII Zirvə toplantısında Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev iştirak etmiş və çıxış etmişdir. Tehran konfransı «Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında » adlı qətnamə qəbul etmişdir.

7. Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı (NİÖT; OPEC; OCEN). 1960-cı ildə Bağdadda (İraq) keçirilən konfransda bu təşkilatı yaratmaq qərara alındı. Karakas (Venesuela) konfransında isə (1965-ci il)Təşkilatın nizamnaməsi qəbul olundu. Nizamnamə də göstərdiyi kimi təşkilatın əsas məqsədi ona üzv olmuş dövlətlərin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək, onları beynəlxalq inhisarlardan müdafiə etmək, dünya bazarında neftin qiymətini tənzimləməkdən ibarətdir. Təşkilata üzv dövlətlərin hər biri üçün gündəlik və illik neft çıxarılmasına kvotalar müəyyən edilmişdir.

2008-ci ilin payızında başlayan dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq neft bazarlarında neftə olan tələbat azaldığından onun satış qiymətləri də xeyli aşağı düşmüşdür. Bu səbəbdən də təşkilat gündəlik neft çıxarılması kvotasını xeyli azaltmışdır.

İri həcmdə neft çıxaran 13 dövləti (Əlcəzair, Qabon, İran, İraq, İndoneziya, Qətər, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Nigeriya, Liviya və Ekvador) özündə birləşdirən təşkilatın mənzil-iqamətgahı Vyanadadır (Avstriya). Təşkilatın rəsmi dili isə ingilis dilidir. Təşkilatın əsas orqanları:-Konfrans, İdarəçilər şurası, Təşkilatın iqtisadi komitəsi, Katiblik.

8. Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT, OAI, OAE). 1963-cü ilin may ayında müstəqil Afrika dövlətlərinin Əddis-Əbəbədəki (Efiopiya) görüşündə Afrika Birliyi Təşkilatının təsis edilməsi barədə qərar qəbul edildi. O vaxt Afrikanın 30 müstəqil dövləti asılı şəkildə olan altı ölkə bu konfransın işində iştirak etmişdi. İndi isə təşkilatın üzvlərinin sayı 50-ni ötüb. Təşkilatı yaratmaqda məqsəd Afrika ölkələri birliyi və həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi, Afrika dövlətlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və onların hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı, suverenliyin ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyin qorunması, müstəmləkəçiliyin bütün növlərinin məhv edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın təşviq edilməsi təşkilat üzvlərinin əsas məqsədidir.

Buna görə təşkilat üzvləri xarici siyasət, iqtisadiyyat, elm, texnika, müdafiə və təhlükəsizlik, maarif, mədəniyyət və səhiyyə sahələrində öz fəaliyyətlərini əlaqələndirməyi öhdələrinə götürmüşlər. Lakin əfsuslar olsun ki, buna heç də həmişə nail olunmur. Təşkilatın əsas orqanları:

- Dövlət və hökumət başçılarının konfransı
- Xarici İşlər Nazirlər Şurası
- Vasitəçilik, hüquq və arbitraj komissiyaları
- Baş katiblik
- Xüsusi komitələr

Təşkilatın mənzilqəragahı Əddis-Əbəbə şəhərindədir. İşçi dilləri isə ərəb, ingilis və fransız dilləridir.

9. Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT; OAS; OAQ) Qərbi yarımkürəsində fəaliyyət göstərən regional təşkilatdır. Qitədə sülh və təhlükəsizliyi müdafiə etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. 1889-cu ildə Vaşinqtonda Pan Amerika İttifaqının əsası qoyulmuşdur. Sonradan bu ittifaqın əsasında 1948-ci ildə Boqota şəhərində (Kolumbiya) Amerika Dövlətləri Təşkilatı yaradılmışdır. Əslində bu təşkilat ABŞ-ın Latın Amerikasını ölkələrinə siyasi və iqtisadi təsir alətidir. Təşkilata Latın Amerikasının 34 ölkəsi və ABŞ daxildir. Bəzi Avropa dövlətləri (İspaniya, Fransa, İtaliya, Niderland və b.) daimi müşahədçi kimi təşkilatda təmsil olunurlar. Təşkilatın əsas orqanları:

- Baş Məclis
- Xarici İşlər Nazirlərinin məşvərət məclisi
- Komitə və Şuralar
- Baş Katiblik
- Xüsusi orqanlar və konfranslar
- İnsan hüquqları üzrə məhkəmə
- Amerika Müdafiə Şurası
- Amerika inkişaf bankı

Təşkilatın mənzil qəragahı Vaşinqtondadır. Təşkilatın işçi dilləri: ingilis və ispan dilləridir.

10. Ərəb Dövlətləri Liqası (Cəmiyyəti) (ƏDL; LAS; LAQ). Ərəb ölkələrinin regional təşkilatının yaradılması ideyası İkinci Dünya müharibəsindən sonra reallaşdı. 1945-ci ildə 7 ərəb dövləti – Misir, Livan, Suriya, Ürdün, Səudiyyə Ərəbistanı və İraq Qahirədə konfransa toplaşdılar və təşkilatı yaratdılar. Hazırda Ərəb dövlətləri liqasının Fələstin də daxil olmaqla 22 üzv dövləti var. Təşkilatın orqanları:

- Ərəb dövlətləri Liqasının Şurası
- Komitə
- Baş Katiblik

- Liqanın institutları və ixtisaslaşdırılmış qurumları
 - İqtisadi məsələlər üzrə şura
 - Birgə müdafiə şurası
 - Daimi hərbi komissiyası
- Təşkilatın qərargahı Qahirədədir. Rəsmi dil ərəb dilidir.

Təkrar üçün suallar:

1. Dünyada müxtəlif təşkilatların yaranmasına nə səbəb oldu?
2. BMT və onun başlıca orqanları barədə nə bilirsiniz?
3. ATƏT-in yaradılmasının məqsədi və vəzifələrini izah edin.
4. NATO-nun yaradılmasının məqsədi və vəzifələri. Azərbaycan-NATO münasibətlərinin müasir durumunu izah edin.
5. Avropa Şurası öz fəaliyyətini hansı prinsiplər üzrə qurur?
6. Avropa İttifaqının yaradılmasının məqsədi, vəzifələri və əsas orqanlarını sadalayın.
7. İslam Konfransı Təşkilatının məqsəd və vəzifələri. Təşkilatın əsas orqanlarını sayın.
8. İslam Konfransı Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin müasir durumu hansı səviyyədədir?
9. OPEK-in yaradılmasının əsas məqsədini izah edin.
10. Amerika Dövlətləri Təşkilatının yaranmasının məqsəd və vəzifələri.
11. Afrika Birliyi Təşkilatının yaradılmasının məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?

II BÖLMƏ

AVROPA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.2.1. Region barədə ümumi məlumat

Coğrafi mövqe və təbiət. Avropa yunan dilindən tərcümədə Qərb, Qərb ölkələri mənasını bildirir. Toponimistlər adətən Avropa terminin Assuriya sözü «ereb» (mənası «qaranlıq», «günbatan») sözündən əmələ gəlməsini, asu, şərq mənalarını bildiren Asiyanın əks tərəfində yerləşdiyinə işarə olduğunu güman edirlər. Əvvəlcə Avropa dedikdə, ancaq Balkan yarımadasının cənub hissəsi başa düşülürdü. Sonradan bu söz bütün qitəyə aid edildi.

Avrasiya materikinin ucqar qərbində yerləşmiş Avropa onun ən böyük yarımadası kimi görünür. Oykumeniyanın kiçik bölgəsi olan Avropanın ərazisi təqribən 10,0 mln. kv.km-dir. Bunun da təqribən 5 mln kv. km-i Xarici Avropaya (MDB ölkələrinə nisbətən) aiddir. Bu isə dünya quru sahəsinin təqribən 4,0 faizini təşkil edir. Xarici Avropa şimaldan-cənuba (Şpitsbergen adasından Krit adasına qədər) təqribən 5000 km, qərbdən-şərqə (Portuqaliyanın Atlantik okeanı sahillərindən Rumıniyanın Qara dəniz sahillərinə qədər) 3100 km məsafədə uzanmışdır.

Avropanın ərazicə kiçik olması və Asiyaya nisbətən gec mənimsənilməsinə baxmayaraq, onun dünya sivilizasiyasının inkişafında xidmətləri böyük olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə Avropa sivilizasiyasının tarixi dəmir əsrindən başlayır.

İlk sivilizasiyalar üçün çevrilmiş etmiş ağac xışlar Avropa şəraiti üçün yararsız idi. Metal dövrü isə qısa müddətdə Yunanıstan və İtaliyanı dünyanın qabaqcıl ölkələrinə çevirdi. Sonradan Avropa meşələrinin, ilk əvvəl Aralıq dənizi bölgəsi meşələrinin mənimsənilməsi Qərbi Avropanı dünya sivilizasiyasının mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu.

Məhz avropalılar tərəfindən həyata keçirilən Böyük Coğrafi kəşflərin tarixi əhəmiyyəti çox önəmli olmuşdur. Bu kəşflərə qədər qədim sivilizasiya ocaqları bir-birilə zəif əlaqə saxlayırdı. Böyük coğrafi kəşflər dövründə dünyanın vahidliyini, tamlığını məhz avropalılar qətiləşdirdilər və həmin dövr Avropanı dünyanın hakim qitəsinə çevirdi.

Sənaye çevrilişinin beşiyi və kapitalizmin vətəni olan Avropa bu gün də iqtisadi potensialına görə dünyanın ən güclü regionlarından biri sayılır. Planetimizin siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında Avropanın rolu ölçüyə gəlməzdir. Beynəlxalq təşkilatların bir çoxunun qərargahları Avropada yerləşir.

Avropanın fiziki-coğrafi durumu üçün iki xüsusiyyət daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu, ilk növbədə ərazinin səth quruluşunda özünü büruzə verir. Burada alçaq, təpəli və dağlıq bölgələr biri-birini əvəz edir. Başqa sözlə desək, düzənlik və dağlıq bölgələrin bir-birinə nisbəti 1:1 nisbətindədir.

Avropa təbiətinin, ikinci fərqli xüsusiyyəti onun əksər ölkələrinin dəniz sahillərində yerləşməsidir. Ölkələrin əksəriyyəti işlək dəniz yollarının yaxınlığında adalarda və yarımadalarda yerləşdiyindən dəniz ticarəti bu ölkələrin iqtisadi inkişafında böyük rol oynamışdır. Adalar da daxil olmaqla Avropanın sahil xəttinin uzunluğu 143 min km-dir. Xarici Avropada elə bir məntəqə yoxdur ki, o, dənizdən 600 km məsafədə uzaq olsun. Dənizlərdən orta uzaqlıq isə təqribən 300 km-dir.

Deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, Avropanın təbii landşaftları son minilliklər ərzində güclü antropogen təsirə məruz qalmışdır. Belə ki, hələ bürünc dövründə əhali yığılıq və ovçuluqla məşğul olmağa başlamış, bir müddətdən sonra burada ev heyvanları əhəlləşdirilmiş, Dunayətrafi çöllərdə isə maldarlıqla məşğul olmuşdur. Regionun cənub bölgələrində yaşayanlar isə şum yerləri əldə etmək üçün meşələri qırmağa başlamışlar. Hazırda isə dünyanın bütün materikləri içərisində Avropa ən çox antropogen təsirə məruz qalan bir

regiondur. Onun ərazisinin təqribən 3 faizi antropogen təsirə məruz qalmayan ərazilərdir.

Avropa xalqlarının formalaşma mərhələləri. Avropada insanlar buzdan azad olmuş yerlərdə buzlaqların tədricən geri çəkilməsi (ildə təqribən 1 km) sayəsində məskən salmağa başlamışlar. Təxminən 5-7 min il öncə müasir hind-avropa dilləri yaranmağa başlayır. Avropanın müasir xalqları min illər ərzində formalaşmışdır. Eramızın V əsrində onların əsas qrupları meydana gəlmiş və məkanları müəyyən olunmuşdur.

Germanlar Orta və Şimali, Slavyanlar Şərqi, roman dilli xalqlar isə Cənubi Avropada məskunlaşmışdılar. Avropanın ucqar şimal-şərqində buraya gələn uqro-fin xalqları məskunlaşmışdı. Bu xalqlarla yanaşı regionun qərbində kelt, bask; Balkan yarımadasında alban; Qafqaz, Volqaboyunda və Qara dəniz sahillərində türkdilli və b. xalqlar məskunlaşmışdılar.

V-X əsrlərdə Avropanın demək olar ki, bütün ərazisində xalqların Böyük köçmə dövrü baş vermişdir. XVI əsrin ortalarında (İntibah dövründə) Müasir Avropa xalqlarının demək olar ki, bütün etnik birləşmələrinin formalaşması başa çatmışdır. XVII əsrdən bizim günlərə qədər Avropa əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

Hazırda Avropa ölkələrinin təqribən yarısı bir, digər yarısı isə iki və çoxmillətli dövlətlər qrupuna aid edilir. Milli azlıqlar üstünlük təşkil edən ölkələrdə etnik zəmində toqquşma və zidiyyətlər baş verir. Belə hadisələr xüsusilə milli azlıq təşkil edən etnik və milli qruplara qarşı ayrışdırıcılıq və millətçilik siyasəti aparan dövlətlərdə (İspaniya, Serbiya, Rusiya və b.) tez-tez baş verir.

Demoqrafik vəziyyət. Başqa qitələrlə müqayisədə Avropada demoqrafik vəziyyət əlverişli deyil. Dünyada ən aşağı təbii artım göstəriciləri Avropa ölkələrində (Albaniya və Moldova istisna olmaqla) müşahidə edilir. Avropanın əhalisi 1905-2010-cu illərdə təqribən 300 mln nəfərdən 830,4 mln nəfərə qədər artmışdır. Təbii artımın aşağı düşməsinin başlıca səbəblərini orta ömür müddətinin artması, əhalinin tədricən

qocalması, dünyaya gələn körpələrə sərf olunacaq xərclərin çoxalması və s. ilə izah etmək olar. Region üçün əhalinin orta təbii artım göstəricisi hər 1000 sakinə 1-1,5 nəfərdir.

Avropa Böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayaraq ən böyük emiqrasiya mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Yalnız 1815-1915-ci illərdə Avropadan köçüb gedən mühacirlərin sayı 40 mln-a yaxın olmuşdur.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Avropa xarici işçi qüvvəsini özünə cəlb edən ən başlıca mərkəzə çevrilir. İş tapmaq məqsədilə xaricdən gələnlər Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç, İsveçrə və b. ölkələrə üstünlük verirdilər. Avropanın, xüsusilə Qərbi Avropanın mühacirləri cəlb edən başlıca mərkəzə çevrilməsinin əsas səbəbi region ölkələrində əmək haqqının, həyat şəraitinin, həm də iqtisadiyyatın artım sürətinin əhalinin təbii artım sürətindən yüksək olması ilə izah olunur.

XXI yüzilliyin əvvəllərinə yaxın Avropada immiqrantların sayı 20 mln. nəfərə yaxınlaşmışdı. Onlar regionun başlıca sənaye rayonlarında və iri şəhərlərində cəmləşmişlər. İmmiqrant işçilər yüksək ixtisas tələb etməyən, ilk növbədə tikinti və sanitariya, həmçinin dağ-mədən, metalurgiya və b. sahələrdə çalışırlar.

Avropada immiqrantların sayının getdikcə artması bir çox sosial problemləri kəskinləşdirir. Xarici mühacirlərin ailələrində təbii artım yüksək olduğundan əhalinin ümumi sayında onların payı getdikcə artır. Məhz buna görə də ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Avropa ölkələrinin əksəriyyəti yeni işçi qüvvəsinin xaricdən gətirilməsini məhdudlaşdırmış, yaxud tamamilə dayandırmışlar. Müasir dövrdə Şərqi Avropadan Qərbi Avropaya işçi qüvvəsinin axını geniş vüsət almışdır.

Xarici Avropanın müasir siyasi xəritəsi. Avropanın səth quruluşu kimi mövcud siyasi xəritəsi də öz rəngarəngliyi ilə seçilir. 1980-ci illərin ortalarına qədər mikrodövlətlər (Andorra, Monako, San-Marino, Vatikan və Lixtenşteyn) də daxil olmaqla Avropada 32 müstəqil dövlət mövcud idi. 1990-cı illərin

əvvəlləri üçün Avropada müstəqil dövlətlərin sayı 39-a çatdı. Bu ona görə belə oldu ki, sabiq SSRİ-nin tərkibindən 42 Baltikyanı ölkələr çıxmaqla yanaşı Yuqoslaviya və Çexoslovakiya federasiyaları ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə bölündülər. 1990-cı ildə iki alman dövlətinin vahid dövlətdə birləşməsi regionun siyasi xəritəsinə müəyyən dəyişikliklər gətirdi.

2000-ci ilin əvvəlləri üçün Avropadakı müstəqil dövlətlərin sayı 41-ə çatdı. Belə ki, 2006-cı ildə Çernoqoriya, 2008-ci ildə isə Kosovo Serbiyadan ayrılıb özlərini müstəqil dövlət elan etdilər.

Xarici Avropa ölkələrinin əksəriyyəti öz ərazilərinə görə o qədər də böyük deyillər. 41 dövlətdən 11-nin ərazisi 50 min kv. km-ə qədərdir. Bura Belçika, Niderland, Danimarka, İsveçrə, Slovakiya, Sloveniya, Makedoniya, Albaniya, Çernoqoriya, Kosova və Estoniya daxildir. 10 ölkənin ərazisi isə 50-100 min kv.km-ə qədərdir. Bura İslandiya, İrlandiya, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Latviya, Litva, Portuqaliya, Xorvatiya, Bosniya və Hertseqovina daxildir. 11 ölkənin (Almaniya, Norveç, İsveç, Finlandiya, Böyük Britaniya, İtaliya, Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Serbiya və Yunanıstan) 100-500 min kv. km-ə qədərdir. Yalnız 2 ölkənin (Fransa və İtaliya) ərazisi 500 min kv.km-dən artıqdır.

Maraqlıdır ki, nisbətən böyük əraziyə malik olan Qərbi Avropa dövlətləri konfigurasiya baxımından meridional istiqamətdə yerləşmişlər. Məsələn, Norveçin maksimal uzunluğu 1750 km, İsveçin 1600 km, Finlandiyanın 1160 km, Fransanın 1000 km, Böyük Britaniyanın 965 km, Almaniyanın 876 km-dir. Avropanın müasir siyasi xəritəsi çox parçalanması ilə seçilir. Eramızın bütün dövrləri üçün Avropanın siyasi xəritəsinin formalaşmasında 2 əsas xüsusiyyət müşahidə olunmuşdur. Birinci xüsusiyyət onun qeyri-sabitliyidir. Bu qeyrisabitlik həm xarici istilalar, həm də daxili müharibələr nəticəsində baş vermişdir. Xalqların böyük köçü zamanı ərəblər, tatar-monqollar, türklər müxtəlif vaxtlarda Avropa ölkələrinin əksəriyyətini öz təsirləri altına ala bilmişlər. İkinci xüsusiyyət,

onun kiçik dövlətlərə parçalanmasıdır. Bu xüsusiyyət orta əsrlərdə olduğu kimi bizim günlərdə də baş verir, baxmayaraq ki, ümumi meyl mərkəzləşmə istiqamətidir. Xarici Avropanın müxtəlif subregionlara bölünməsi ilk baxışda asan görünə bilər, əslində bu bölgü müxtəlif çətinliklə qarşılaşır. Bu ona görə baş verir ki, subregional bölgüdə müxtəlif meyarlara və yanaşmalara üstünlük verirlər. Adətən Avropanı iki və ya dörd siyasi-coğrafi subregiona bölürlər. İki subregion dedikdə, Qərbi və Şərqi Avropa subregionları başa düşülürdü. 1990-cı illərə qədər bu bölgü özünü doğruldurdu. Çünki, bu, geosiyasi bir bölgü idi. Məhz belə bölgü Avropanın kapitalist ölkələrini sosialist ölkələrindən ayırırdı. Sonrakı illərdə bəzi müəlliflər Avropanı iki böyük regiona (Şimali və Cənubi) bölməyi təklif etdilər. Bu bölgüyə üstünlük verənlər yanaşma kimi mədəni-sivilizasiya bazasını əsas götürürdülər.

Məlumdur ki, Avropanın şimalında əsasən german dilləri və protestant dini, cənubda isə roman dilləri və katolik dini üstünlük təşkil edir. Bundan başqa Şimali Avropa Cənuba nisbətən iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş və yüksək urbanizasiyaya məruz qalmış bir bölgüdür. Maraqlıdır ki, Avropanın monarxiya quruluşunda idarəolunan dövlətlərin əksəriyyəti Şimal bölgəsində yerləşmişdir.

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər Avropanı ənənəvi olaraq dörd subregiona ayırırdılar: Qərbi, Şimali, Cənubi və Şərqi. 1990-cı ildən sonra Avropanın siyasi xəritəsində baş vermiş dəyişikliklər ilə əlaqədar elmi dairələrdə yeni bir bölgü də işlənilməyə başlandı. Mərkəzi-Şərqi Avropa adlanan bu bölgü Estoniyadan-Albaniyaya qədər uzanmış ölkələri əhatə edir. Bu məsələnin mahiyyətini araşdırarkən BMT-nin işlətdiyi bölgünü də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Avropa iqtisadiyyatının qısa inkişaf tarixi və müasir durumu. Avropa iqtisadiyyatının müasir şəkli düşməsi uzun sürən tarixi proses olmuşdur. Bu prosesdə Avropa iqtisadiyyatının coğrafi mənzərəsi xeyli dəyişmiş və getdikcə mürəkkəbləşmişdir.

Eramızın əvvəllərində roma imperiyası dövründə Avropa təsərrüfatının «ağırlıq mərkəzi» Aralıq dənizi sahilində təmərküzləşmişdi. Həmin dövrdə İngiltərə, Almaniya və Skandinaviya ölkələrinin ərazisi təsərrüfat cəhətdən Avropanın geri qalmış ərazilərindən sayılırdı. Feodalizmin güclü inkişafı dövründə (XI-XIV əsrlər) daha intensiv təsərrüfat fəaliyyəti yenə də dəniz sahillərinə yaxın yerləşmiş ölkələrə keçdi. Sənətkarlıq və ticarətdə dənizsahili ərazilər üstünlük əldə etdilər.

Bu dövrdə Avropanın cənub sahili ilə yanaşı şimal və cənubda quru bölgələrinin də əhəmiyyəti artırdı. Cənubda şəhər – respublikalar (Venesiya, Genuya, Florensiya), şimalda Qanzey ittifaqında birləşmiş Baltik və Şimal dənizlərinin sahillərində yerləşən ticarət şəhərləri öz dövrləri üçün güclü iqtisadiyyata malik idilər.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə Avropa «üzünü» Atlantik okeanına çevirdiyindən Aralıq və Baltik dənizləri sahillərində yerləşmiş dövlətlər bir növ «iqtisadi kölgədə» qaldılar. Buna görə Atlantik okeanına daha geniş çıxışı olan Piriney yarımadası ölkələri (İspaniya və Portuqaliya) Avropanın ən qabaqcıl dövlətlərinə çevrilə bildilər. Avropanın o vaxtkı digər iqtisadi liderləri İngiltərə və Niderland müstəmləkə torpaqlarına görə İspaniya və Portuqaliyadan geri qalması da, inkişaf etmiş təsərrüfat və maliyyə sisteminə görə Piriney ölkələrindən xeyli üstün idilər.

XVIII-XIX əsrlərdə ilk növbədə təbii və əmək ehtiyatları ilə zəngin olan bölgələrdə (Rur, Midlend, Sileziya, Mərkəzi Rusiya, Ural, Donetsk, Abşeron) kimi iri sənaye mərkəzləri yaranmağa başlamışdı. XX əsrin birinci yarısında sürətli sənayeləşdirməyə keçmiş SSRİ-nin Avropa, xüsusilə əvvəllər onun inkişaf etmiş Qərb hissəsində nisbətən güclü iqtisadi potensial yaradılmışdı. II dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropada yaranan sosialist ölkələri qrupunun əvvəllər geri qalmış bölgələrində bir neçə iri sənaye obyektləri tikilsə də,

onlar Avropa təsərrüfatının ümumi mənzərəsində elə bir dəyişikliyə səbəb olmadı.

Hazırda Avropa iqtisadiyyatının «ağırlıq mərkəzi» regionun Qərbində yerləşir. «Avropa iqtisadi oxu» Böyük Britaniyanın Qlazqo şəhərindən başlayaraq İtaliyanın Roma şəhərinə qədər uzanır. Müasir dövrdə Avropa iqtisadiyyatının ərazi strukturu mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə seçilir. Hələ XIX əsrdə formalaşan təsərrüfatın coğrafiyası indiyədək öz mənzərəsini əsasən saxlayır. «İnkişafın mərkəzi oxu» Böyük Britaniyadan başlayıb Fransanın şimalından, Belçikadan, Niderlanddan, Almanıyanın Reyn çayı və onun qollarının vadilərindən keçməklə İtaliyanın paytaxtına qədər 8 ölkənin ərazisi üzrə uzanır.

XIX əsrdən etibarən Avropa təsərrüfatının ərazi strukturundakı mühüm dəyişikliklər iri sənaye-port komplekslərinin formalaşması, Şimal dənizinin neftli-qazlı yataqlarının mənimsənilməsi, geri qalmış bölgələrin sənayeləşdirilməsi işlərinə başlandı.

Avropada həyata keçirilən inteqrasiya prosesləri regionun təsərrüfatının coğrafiyasında da ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Təbii, tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərin sayəsində məhz Avropada inteqrasiya prosesləri digər regionlara nisbətən daha erkən başlamış və bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Hələ XX əsrin 30-cu illərində Avropanın, daha dəqiq desək onun Qərb hissəsinin birləşdirilməsi (inteqrasiyası) ideyası meydana çıxmışdır. İkinci dünya müharibəsinin başlanılması bu ideyanın həyata keçirilməsini bir qədər ləngitdi. Müharibədən sonra inteqrasiya prosesləri həm Qərbi, həm də Şərqi Avropada demək olar ki, eyni zamanda inkişaf etməyə başladı.

Qərbi Avropadan siyasi-iqtisadi inteqrasiya prosesləri davamlı olub bizim günlərdə gəlib çatmış hətta xeyli genişlənmiş və qüvvətlənmiş, sabiq sovet dövlətinin istədiyi və rəhbərlik etdiyi Şərqi Avropadakı inteqrasiya prosesləri isə

uzun ömürlü olmadılar. SSRİ və sosialist sistemi çökən kimi onlar da dünyanın siyasi-iqtisadi xəritəsindən silindilər.

Hazırda nəinki Xarici Avropanın, eləcə də bütün dünyanın, ilk növbədə ən möhtəşəm iqtisadi mərkəzi kimi tanınan, təqribən 30 ölkəni özündə birləşdirən Avropa İttifaqı (Aİ) təşkilatıdır. Bu regional təşkilatı sırf iqtisadi birlik adlandıranlar əslində bir qədər səhfə yol verirlər. Çünki, bu regional birlik iqtisadi təşkilat olmaqla yanaşı, eyni zamanda maliyyə, siyasi və mədəni birlikdir. Başqa sözlə desək, bu İttifaqı yaradanlar Yeni Avropa, sərhədsiz Avropa yaradılmasına çalışmış və müəyyən mənada buna nail olmuşlar.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda Aİ ölkələrinin iqtisadi potensialını dünyanın digər güclü iqtisadi mərkəzləri ABŞ və Yaponiyanın yaratdıqları iqtisadi potensial ilə müqayisə edirlər. Vahid regional siyasət yürüdən Aİ ölkələri müxtəlif maşın, dəqiq cihazlar istehsalında qabaqcıl mövqedə durmaqla yanaşı, elm tutumlu sahələrin inkişafında önəmli mövqedədirlər.

Qərbi Avropa elm və elmi-tədqiqatların inkişafına görə dünyanın qabaqcıl regionlarından biridir. Bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssis və mühəndislərin sayı bu regionda 900 min nəfərə yaxınlaşır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Şərqi Avropa regionunda bu rəqəm 350 mindir. Bu göstəriciyə baxmayaraq, Qərbi Avropa uzun müddət ərzində bu sahədə ABŞ və Yaponiyadan geri qalırdı. Son illərdə bu gerilik xeyli azalmağa başlamışdır. Aİ ölkələrindən elmə və elmi-tədqiqatlara xərclənən vəsait Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliyada daha çoxdur. Bu fəaliyyət nəticəsində Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində müxtəlif məqsədli (elm, texnika, istehsalat və s.) texnoparklar yaradılmışdır. 2000-ci illərin əvvəlləri üçün bu cür texnoparkların sayı 300-ü ötmüşdü.

Texnoparklar əsasən böyük və məşhur universitetlərin (Kembric-Böyük Britaniyada, Heydelberq-Almaniyada, Leydok-Niderlandda), ya da iri şəhər aqlomerasiyalarında

fəaliyyət göstərirlər. Hazırda Qərbi Avropada elmi parkların və texnopolislərin sıx şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

Son onilliklər ərzində Qərbi Avropa xarici turizmin əsas göstəricilərinə görə azalmağa meyillidir. Əgər 1970-ci ildə dünya üzrə xarici turistlərin 68 faizini bu region özünə cəlb edirdisə, XXI əsrin əvvəlləri üçün xarici turistlərin 56 faizi bu regiona səfər etmişlər. Buna baxmayaraq, Qərbi Avropa dünyanın əsas turizm-rekreasiya bölgəsi kimi tanınır. Rəqəmlərə müraciət edək: 1970-ci ildə bu regiona gələn xarici turistlərin sayı-113 mln., 2000-ci ildə 139,7 mln., 2010-cu ildə isə 153,7 mln. nəfər olmuşdur. Dünya miqyasında xarici turistlərin böyük kütləsini qəbul edən 20 ölkədən 13-ü Qərbi Avropada yerləşir.

Təkrar üçün suallar:

1. Avropanın dünya sivilizasiyasında rolu nədən ibarətdir?
2. Avropanın fiziki-coğrafi durumunun əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Avropa xalqlarının formalaşma mərhələlərini izah edin.
4. Avropanın müasir demoqrafik durumunu izah edin.
5. Avropada müstəqil dövlətləin sayı və subregionları haqda məlumat verin.
6. Avropanın siyasi xəritəsi nə ilə seçilir?
7. Avropa iqtisadiyyatının qısa tarixini şərh edin.
8. Avropa İttifaqı Təşkilatının dünya durumunda mövqeyini şərh edin.
9. Avropada iqtisadiyyatın ixtisaslaşma istiqamətləri hansılardır?
10. Qərbi Avropada ən böyük texnoparklar və texnopolislər harada yerləşir?
11. Qərbi Avropada xarici turizmin inkişaf dinamikasını izah edin.

2.2.2. Almaniya Federativ Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Almaniya (latınca Germaniya, almanca Döyçland) Avropanın mərkəzində yerləşmiş ən böyük ölkələrdən biridir. Birləşmiş Almaniya qərbdən Reyn çayından şərqdə Oder çayına, şimalda Yutlandiya yarımadasından cənubda Dunay çayı dərəsinə qədər geniş ərazini tutur (357 min kv.km)

Almaniya Avropanın 9 ölkəsi: şimalda Danimarka, qərbdə Niderland, Belçika, Lüksemburq və Fransa, cənubda Avstriya və İsveçrə, cənub-şərqdə və şərqdə Çexiya və Polşa ilə həmsərhəddir. Bitərəf İsveçrə istisna olmaqla, bu dövlətlərin hamısı II Dünya müharibəsi ərəfəsində faşist işğalına məruz qalmış ölkələr olub. Almaniyanın iki- Şimal və Baltik dənizlərinə çıxışı onun coğrafi və hərbi strateji mövqeyini çox əlverişli etsə də, ən böyük dəniz limanları Şimal dənizində Atlantik okeanına "açılan pəncərələri"-Hamburq, Bremen və Vilhemsxafendir. Almaniyanın cənub sərhəddini təbii sədd Alp dağları təşkil etsə də, onlar keçilməz dağlar sayılmır. Dağ aşırımlarından cənuba magistral dəmir və avtomobil yolları keçir. Aralıq dənizi limanlarından başlayan neft kəmərlərinin bir neçəsi bu dağları aşib Almaniya ərazisinə daxil olur.

Səth quruluşu. Almaniyanın səth quruluşunda 2 əsas relyef forması- düzənlik və yüksəkliklər xüsusilə fərqlənir. Ölkənin Baltik və Şimal dəniz sahilləri, həmçinin şimal-şərq bölgəsi ovalıq və düzənliklərdən ibarətdir. Alçaq və yastı olan Baltik və Şimal dənizlərinin sahilləri körfəz və geniş estuarilər ilə parçalanmışdır. Ölkənin şimalını və şərqini əsasən antropogen mənşəli çökmə süxurlardan ibarət Orta Avropa düzənliyi (hündürlüyü 200m-ə qədər) tutur. Bu düzənliyin şimal-şərqində isə Maklenburq ovalığı yerləşir. Almaniyanın cənubunda yaylalar (Şvabiya, Frankoniya, Bavariya və s.), düzənlik və ovalıqlarla (Yuxarı Reyn ovalığı) növbələşən orta yüksəklikli dağlar, cənub-şərqində isə kristallik süxurlardan təşkil olunmuş qədim dağlar

(Türingiya meşəsi, Harts dağları, Filizli dağlar və s.) yerləşir. Şərqdə ən hündür nöqtə Filizli dağlarda Fixtelberq zirvəsidir (1213m). Ölkənin ucqar cənubunu Alp dağlarının qolları tutur. Almaniyanın ən hündür nöqtəsi Tsuqspits dağı (2963m) buradadır. Ölkənin relyefi əkinçilik və heyvandarlığın inkişafına, həmçinin yol tikintisi işlərinə maneçilik törətmir. Relyef demək olar ki, hər yerdə kənd təsərrüfat maşınlarının işləməsinə əlverişli imkan yaradır. Yol tikinti işlərinə gəldikdə isə Alplarda çox rahat və əlverişli keçidlər salınmışdır.

Faydalı qazıntılar. Almaniya faydalı qazıntılarla zəif təmin olunmuşdur. Ölkədən çıxarılan mineral sərvətlər onun tələbatının təqribən 10%-ni ödəyir. Almaniyanın ən mühüm sərvəti daş kömürdür. Daş kömür ehtiyatına görə (230-235 mlrd ton) Qərbi Avropada birinci yeri tutur. Ölkədə koklaşan kömür də çoxdur. Məhz koklaşan kömür hesabına Almaniya metallurgiya sənayesi güclü inkişaf etmişdir. Daş kömürlə yanaşı, ölkədə qonur kömür ehtiyatları da zəngindir. Daş kömür ehtiyatına görə Qərbi Avropada, qonur kömür ehtiyatına görə isə dünyada qabaqcıl yerdədir. Kömürdən əsasən İES-də istifadə olunur. Almaniyanın daş kömür mədənləri ölkənin qərbində, o qədər də böyük olmayan bir ərazidə cəmləşmişdir. Daş kömür ehtiyatının təqribən 90%-i Rur, 10%-i Saar hövzələrinin payına düşür. Qonur kömürün ən böyük ehtiyatları isə Köln və Ahen şəhərlərinin ətrafındadır. Almaniya neft və təbii qaz ehtiyatı çox azdır.

Ölkənin cənub bölgələrində uran yataqları aşkar edilmişdir. Almaniya kalium və daş duz ehtiyatlarına görə dünyada qabaqcıl yer tutur. Duz yataqları əsasən, ölkənin şərqində Verra çayı hövzəsində cəmləşmişdir. Ölkə filiz ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuşdur. Almaniyanın bir neçə bölgəsində aşağı keyfiyyətli filiz yataqları aşkar edilsə də, onlardan demək olar ki, istifadə olunmur. Ölkədə əlvan metal xammalı da azdır.

İqlim. Ölkənin relyefi az təzadlı olduğundan iqlimində də kəskin fərqlər müşahidə edilmir. Almaniyanın iqlimi şimalda və

şərqdə dəniz, cənubda kontinental tiplidir. Yanvarın orta temperaturu $+1^{\circ}\text{S}$, iyulunku isə $+20^{\circ}\text{S}$ -dir. Orta illik yağıntı bütün ərazi üçün 600-800 mm, dağlıq bölgələrdə isə 1500-2000 mm-dir. Bu cür iqlim şəraitində mülayim qurşağın bütün bitkilərini yetişdirmək mümkündür. İqlim baxımından Almaniyanın ən səfali yerləri onun cənub bölgələridir. Burada ölkənin beynəlxalq əhəmiyyətli kurortları yerləşmişdir. Ölkənin cənub bölgələrində digər bölgələrə nisbətən havalər isti keçdiyindən həmin ərazilərdə istiliksevən bitkilər daha çox becərilir.

Hidroqrafiya. Almaniyada su ehtiyatlarının çatışmazlığı mövcuddur. Ölkənin əsas çayları Reyn, Elba (aşağı axını), Oder, Dunay (yuxarı axını), Vezər və başqalarıdır. Çayların əksəriyyəti gəmiçilik kanalları ilə birləşdirilib. Cənubdakı çaylar üzərində SES salınıb, süni su anbarları yaradılıb. Almaniyanın çayları, xüsusilə Reyn və onun qolları çox çirklənmişlər. Dunay çayının Almaniya iqtisadiyyatında rolu böyükdür. Ölkədə müxtəlif mənşəli (tektonik, buzlaq, qalıq və s.) göllər var. Ən iri gölləri Boden, Xim, Müritsdir.

Torpaq-bitki örtüyü. Almaniyada müxtəlif torpaq tipləri yayılmışdır. Ölkənin şimal və mərkəzi bölgələrində podzol, Maklenburq düzənliyi və cənub-qərbdə qonur və boz-meşə, dağ ətklərində və düzənliklərdə çürüntülü-karbonatlı və qara, dağlarda qonur dağ-meşə torpaqları geniş əraziləri tutur.

Almaniya ərazisinin təqribən $\frac{1}{4}$ -ni meşələr tutur. Sonradan salınmış meşələr üstünlük təşkil edir. Dağlarda küknar, fıstıq meşələri, şimal bölgələrdə və dağətəyi sahələrdə enliyarpaqlı (ağcaqayın, palıd) və qarışıq meşələr daha çoxdur. Ölkə ərazisinin 20%-ə qədəri qoruq sahəsi elan edilmişdir. Onların əksəriyyəti Baltik dəniz sahilləri, Şimal tirələri və orta dağlıq sahələrdədir. Ölkə meşə materiallarına olan tələbatının xeyli hissəsini daxili ehtiyatlar hesabına ödəyir.

Gözlənilən təbii hadisələr və ətraf mühitin aktual problemləri. Ölkədə 2009-2010-cu illərdə böyük daşqın və sel hadisələri baş vermişdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına xeyli ziyan

vurmuşdur. Kömürün yandırılması zamanı atmosfərə atılan tullantılar havanın çirklənməsinə səbəb olur; kükürd dioksidin tullantıları nəticəsində yağan turşulu yağışlar meşələrin kütləvi seyrəkləşməsinə səbəb olur; məişət və sənaye tullantıları nəticəsində Baltik dənizinin çirklənməsi; hökumət yaxın 15-20 il ərzində AES-dən istifadənin başa çatdırılması mexanizmini müəyyənləşdirməyə çalışır; Aİ-nin tələbinə uyğun olaraq canlı təbiətin icazəsiz ov edəldərdən qorunmasında iştirak edir.

2.Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Almaniya qədim tarixə malik olan ölkələrdən biridir. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Almaniya ərazisi eramızdan əvvəl Aşağı Paleolitdə məskunlaşmışdır. E.ə. III-II minillikdə Almaniya ərazisində yaşayanlar balıqçılıq və ovçuluqla yanaşı, maldarlıq və əkinçiliklə də məşğul olurdular. E.ə. I minilliyin axırlarında Almaniya ərazisinin böyük hissəsində məskən salan german tayfaları Roma dövləti ilə toqquşdu. Tayfaların yerdəyişməsi və bir-birilə qaynayıb-qarışması nəticəsində IV əsrdə german tayfalarının yeni birləşmələri yarandı.

Almaniyada feodal münasibətlər, əsasən, ibtidai icma quruluşunun dağılması şəraitində baş verdi. Frank dilli xalqların işğalçı müharibələri bu prosesi daha da sürətləndirdi. Franklar VI-VIII əsrlərdə bütün Almaniya ərazisini özlərinə tabe etdirdilər. Frank işğalları Almaniyada feodal münasibətlərinin formalaşmasını sürətləndirdi. Almaniya ərazisinin Şərqi Frank krallığının tərkibinə daxil olması Alman vilayətlərinin bir dövlət halında birləşməsinin təməlini qoydu. Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətindən fərqli olaraq Almaniya erkən əsrlərdən vahid dövlət şəklində formalaşmışdır. XIII-XIV əsrlərdə Almaniyanın iqtisadiyyatı xeyli canlandı, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ölkənin aqrar quruluşunda təsərrüfat təşkilinin yeni formalarını yaratdı. 1438-ci ildə Habsburqlar sülaləsi Almaniyada hakimiyyəti ələ keçirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Almaniya artıq yüksək inkişaf etmiş imperialist dövlətinə çevrilmişdi. Ölkənin

iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edirdi. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində sənaye istehsalına görə Almaniya Avropada birinci yerə çıxmışdı. Başqa ölkələrə nisbətən burada sənaye və bank kapitalının artımı daha intensiv gedir, dövlət-inhisarçı kapitalist meylləri də özünü erkən büruzə verirdi.

Hərbi qüdrətinə arxalanan Almaniya imperializmi Birinci Dünya müharibəsini qızıışdırdı. 1916-cı il aprelin 6-da ABŞ-ın Antanta tərəfində müharibəyə qoşulması, həmçinin iqtisadi zəifləmə Almaniyanın vəziyyətini son dərəcədə ağırlaşdırdı və müharibə Almaniyanın məğlubiyyəti ilə bitdi. 1919-cu ilin iyunun 28-də Almaniya Antanta ölkələri ilə Versal sülh müqaviləsini imzaladı. I Dünya müharibəsindən sonra Almaniya ABŞ, İngiltərə və Fransa inhisarlarının köməyi ilə sürətlə silahlanırdı (Daues planı, Lokarno sazişləri).

1932-ci ildə Reyxstaqa (parlament) seçkilərdə Almaniya Kommunist Partiyası 6 mln-a yaxın səs qazandı. Bundan qorxuya düşən inhisarçılar hakimiyyəti nasistlərə verməyi qərara aldılar. 1933-cü ildə ölkə prezidenti Kindenburq Adolf Hitleri Kansler (Baş nazir) təyin etdi. O isə ölkədə faşist diktaturasının əsaslarını yaratdı.

1934-cü ildə Kindenburqun ölümündən sonra Hitler özünü dövlət başçısı elan etdi və Versal sülhünün şərtlərini pozdu. 1935-ci ildən ümumi hərbi mükəlləfiyyət bərpa olundu və iqtisadiyyat hərbi məqsədlərə uyğun qurulmağa başladı.

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniyanın Polşaya hücum etməsi ilə II Dünya müharibəsi başlandı. 1941-ci ilin aprelinədək Almaniya Danimarka, Norveç, Belçika, Niderland, Lüksemburq, Fransa, Yuqoslaviya və Yunanıstanı işğal etdi. Həmin il 22 iyunda alman qoşunları SSRİ-yə hücum etdi, dekabrın 11-də isə ABŞ-a müharibə elan edildi. 1945-ci il mayın 2-də Sovet qoşunları Berlini işğal etdi. 6 gündən sonra isə Almaniya danışıqsız təslim olmaq haqqında akt imzaladı və 4 işğal zonasına (SSRİ, ABŞ, Fransa, İngiltərə) bölündü. 1945-ci il Potsdam konfransında SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa Almaniyanın sülhsevər,

demokratik dövlət kimi birləşməsinə şərait yaratmağı qərara aldılar. 1948-ci ildə Almaniya məsələsinə dair Qərb dövlətlərinin London müqaviləsi Qərbi Almaniya adlanan dövlətin yaradılması barədə qərar çıxardı.

1949-cu il sentyabrın 20-də Almaniya Federativ Respublikası (AFR) yaradıldı və qısa müddətdə alman inhisarlarının siyasi hakimiyyəti bərpa olundu. Sovet işğal zonasında Alman Xalq Konqresinin seçdiyi Xalq Şurası Almaniya Demokratik Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Beləliklə, vahid alman dövləti və xalq süni surətdə 2 yerə parçalandı və 41 il 2 müstəqil dövlət şəklində fəaliyyət göstərdi. 1990-cı il oktyabrın 3-də xalqın birləşmək arzusu onun qələbəsi ilə bitdi. Dinc yolla birləşmiş dövlətlər yenidən vahid Almaniyayı yaratdılar. Ölkənin milli bayramı 30 oktyabr- Alman Birliyi günüdür (1990-cı ildən).

İdarəolunma forması. Almaniya federativ şəkildə idarə olunan dövlətdir. 16 federal ərazinin (torpaq) hər birinin öz konstitusiyası, parlamenti, məhkəməsi və hökuməti var. Ən böyük ərazisi olan torpaq Bavariya (70,5 min kv.km), ən çox əhalisi olan torpaq isə Şimali Reyn-Vestfaldır (17,6 mln nəfər).

Ölkənin federal konstitusiyası 1949-cu ildə qəbul olunub. Konstitusiyaya əsasən, dövlətin başçısı federal prezidentdir. Prezident Federal Məclis tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. İcraedici hakimiyyət Federal Kanslərə məxsusdur.

Federal səviyyədə ali qanunverici orqan funksiyasını 2 palatadan- Bundestaq (aşağı palata) və Bundesratdan (yuxarı palata) ibarət Federal parlament yerinə yetirir. Bundestaqın deputatları ümumi və gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir. Deputatların yarısı majoritar sistem, qalanları isə nisbət gözlənilməklə təqdim olunan partiya siyahıları üzrə seçilir. Seçkilərdə seçici səslərinin 5%-ni qazanmış partiya öz nümayəndələrini Bundesrata verə bilər. Bundesrat əsas etibarilə federal torpaqların marağını müdafiə edir. Bundesrata nümayəndələr hər bir federal torpağın əhalisinin sayına müvafiq

şəkildə seçilir. Hər federal torpaqdan seçilən nümayəndələrin sayı 6 nəfərdən az, 42 nəfərdən çox olmamalıdır.

Almaniyada siyasi partiyalar və təşkilatlar çoxdur. Ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan siyasi partiyaları bunlardır: Xristian Demokratlar İttifaqı (XDI), Xristian Sosialist İttifaqı (XSI), Azad Demokratlar Partiyası, "90-ların İttifaqı" (Yaşillər Partiyası), Demokratik Sosializm Partiyası, Respublika Partiyası, Milli Demokratik Partiya və s.

Ölkə bir çox beynəlxalq və regional təşkilatların fəal üzvüdür: BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, NATO, ATƏT, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s.

Almaniya Federativ Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin 20 fevral tarixində yaradılmışdır. Hər 2 ölkənin paytaxtlarında müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

3.Əhali və şəhərlər Müasir almanların ulu babaları olan-
tevtonlar barədə artıq antik dövrlərdən məlumdur. Qədim alman qəbilələri şimali-german, qərbi-german və şərq-german icmalarına bölünürdülər. Birincilər Reyn çayı və Şimal dənizi sahillərində, Elba çayı ətrafında məskunlaşmışdılar. İkincilər Skandinaviyanın cənubunu və müasir Danimarkanın ərazisini tuturdular. Baltik dənizi sahillərində və Oder çayının mənsəbində isə şərq-german qəbilələri- vandallar yerləşmişdilər.

Vahid alman milləti Avropada ən cavan millətlərdəndir. Almanlar üçün arxaizm yaddır. Əməksevərlik, qayğıkeşlik və nizam-intizamlılıq tarixin çətin mərhələlərini geridə qoymağa və alman cəmiyyətinin tərəqqisinə kömək etmişdir. Əhalinin sayına görə (82,2 mln. nəfər) Almaniya hazırda Xarici Avropada liderdir. Əhalinin 90%-dən çoxu almanlardan ibarətdir. Qalanları isə türklər, italyanlar, yunanlar, xorvatlar, serblər, danimarkalılar, həmçinin slavyan xalqlarına aid edilən luj sorblarıdır. Almaniya statistika komitəsi əhalinin tərkibinə, həmçinin vətəndaşlığı olmayan, lakin ölkədə yaşayıb işləyən xarici vətəndaşları da daxil

edir. Onlar əhalinin 9%-ni (7,3 mln. nəfərdən çox) təşkil edirlər. Əhalisinin həyat səviyyəsi yüksək olan Almaniya həmişə xarici fəhlə və müxtəlif ölkə qaçqınlarını cəlb edir. Almanlar qocalan millətlər sırasına aiddirlər. 2040-cı ilədək 60 yaşdan yuxarı olan insanların payının 21%-dən 32%-a qalxacağı gözlənilir. Müasir Almaniyada əhali nisbətən bərabər məskunlaşmışdır. Məskunlaşmanın dayanıqlı sütununun vacib elementləri şəhər aqlomerasiyaları (Reyn çayı sahilində formalaşmış Reyn-Rur, Mayn çayı ətrafında Reyn-Mayn, ölkənin ucqar cənubunda Reyn-Nekkar; Bavariya torpağında Münhen və Nürenberq-Fürt; şimalda Hamburq ətrafında, şərqdə Berlin, cənub-şərqdə Leypsiq və Drezden aqlomerasiyaları mövcuddur) və dünyavi (Hamburq, Münhen, Köln, Ştutqart), beynəlxalq (Bremen, Hannover, Drezden, Leypsiq) və regional (Kil, Kossel, Vürtsburq, Maqdeburq) əhəmiyyətli şəhərlərdir. Dini baxımdan Almaniya katoliklər və protestantlar ölkəsidir (sonuncular bir qədər çoxdur). Əhalinin təqribən 3%-i İslam dininə etiqad edir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Almaniyanın şəhərləri arasında paytaxt Berlinin xüsusi mövqeyi var. Berlin- XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində Spree çayı yaxınlığında, əlverişli yollar qovşağında, Elba və Oder çayları arasında, Baltik dənizi sahillərindən 177 km-lik məsafədə kiçik ticarət mərkəzi kimi yaranmışdır. 1470-ci ildə Berlin Brandenburqun, 1871-ci ildə Prussianın «Frankopruss» müharibəsindəki qələbəsindən sonra yenidən yaradılmış Alman imperiyasının paytaxtı olmuşdur.

II Dünya müharibəsi zamanı Britaniya, Amerika və Sovet aviasiyalarının hücumları paytaxtı xarabalığa çevirmişdi. Müharibədən sonra şəhər 4 sektora bölünərək hərbi hakimiyyət tərəfindən idarə olunurdu. Son nəticədə Berlin siyasi və inzibati cəhətdən Qərbi və Şərqi Berlinə ayrıldı. Berlin divarı 1990-cı ildə söküldü. Almaniyanın birləşdirilməsindən sonra bölünmüş olan Berlin də birləşdirildi, ölkənin paytaxtı oldu. Hazırda Berlin, eyni zamanda, həm federal torpaq, həm də şəhər kimi mövcuddur. Müasir Berlin iri sənaye şəhəridir. Burada elektrotexnika, elektron

sənayesi yaxşı inkişaf etmişdir. Şəhər rayonlarından biri ölkədə elektrotexnika sənayesinin əsasını qoymuş Bernor fon Simensin şərəfinə Siemensstadt adlanır. Berlin muzeylər, konqreslər şəhəri kimi də məşhurdur. Bu şəhərə hər il 10 minlərlə turist gəlir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Almaniya postsənaye iqtisadiyyatına malik ölkədir. Bu sistemin əsasını Almaniya “İqtisadi möcüzəsinin” yaratıcısı olmuş Lüdviq Erxard (ötən əsrin 50-60-cı illəri) qoymuşdur. Müharibədən sonra Almaniyanın qısa müddətdə dirçəlməsi üçün “Start meydançası” rolunu “Marşall planı” oynadı. Bu plana əsasən Almaniya kapital, xammal, avadanlıq və yanacaq tam təmin olundu. Məqsəd isə Avropanın mərkəzində güclü dövlətin yaradılması idi.

Müasir Almaniyanın iqtisadiyyatının 2/3 hissəsini xidmət sahələri, 1/3-ni sənaye və qalan 1/3-ni isə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təşkil edir. Ölkənin iqtisadi inkişaf potensialına görə Avropada 1-ci, dünyada isə 4-cü yerdədir (ABŞ, Çin və Yaponiyadan sonra). Birləşənə qədər Şərqi və Qərbi Almaniya hər biri ayrıca təsərrüfata malik idilər. Qərbi Almaniya ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən güclü iqtisadi-inkişafa malik olur, aerokosmik, atom energetikası, neft emalı kimi “dünya standartlarına” cavab verəcək yeni sənaye sahələri yaradır. ADR-də isə planlı mərkəzləşmiş təsərrüfat hökm sürürdü.

Sənaye. Ölkədə bir çox mineral ehtiyatlar çatışmadığından hasilat sənayesinin aparıcı sahələri kömür və kalium duzları istehsalıdır. Kömür Rur və Saar daş kömür hövzələrindən, Köln və Sileziya qonur kömür hövzələrindən çıxarılır. Hər il ölkədə 210 mln. tondan çox kömür (həmçinin 175 mln. ton qonur kömür, bu göstəriciyə görə dünyada 1-ci yerdədir) çıxarılır. Bütövlükdə kömür sənayesi az qənaətli olduğundan dövlət büdcəsi hesabına dəstəklənir. Ölkədə neft hasilatı mövcud olmadığı halda, təbii qaz ölkə tələbatının 1/3 hissəsini ödəyir. Bu səbəbdən Almaniya İran körfəzi sahili ölkələrindən, Şimali Afrikadan və Rusiyadan böyük miqdarda neft, qonşu Niderland, Norveç və Rusiyadan isə təbii

qaz almağa məcburdur. Kalium duzlarının emalı Aşağı Saksoniya və Hessen torpaqlarında həyata keçirilir.

Elektroenergetika. Əsasını istilik və atom elektrik stansiyaları təşkil edir. AES-in payına ölkədə istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin təqribən 1/3-i düşür (631 mlrd kvv saat). Son illər ölkə üzrə külək elektrik stansiyalarının aktiv fəaliyyəti müşahidə olunur. **Emaledici** sənaye ölkənin aparıcı sahələrindən biridir.

Qara metallurgiya. Bu müəssisələr Şimali Reyn-Vestfaliya (Duysburq, Dortmund) torpaqlarında daha geniş yayılmışdır. Xammal kimi metal qırıntılarından geniş istifadə olunur ki, bu da metala olan tələbatın yarıya qədərini ödəyir. Polad, əsasən prokat və boru şəklində ixrac edilir.

Əlvan metallurgiya gətirmə xammal və əlvan metal qırıntıları hesabına fəaliyyət göstərir. İlkən alüminium istehsalına görə (təxminən 655 min ton) Almaniya Avropada 1-ci yeri tutur. Metallurgiya sənayesinin idxal xammala yönəldilməsi onun liman mərkəzlərinə tərəf yerdəyişməsinə səbəb oldu. Bunun nəticəsində Hamburq və Bremen iri metallurgiya mərkəzinə çevrildilər.

Maşınqayırma Almaniyanın dünya əhəmiyyətli sənaye sahəsidir. Ölkə ixracının təqribən 50%-i onun payına düşür. Bu sahə-ümumi maşınqayırma, avtomobilqayırma və elektrotexnika sənaye sahələri ilə təmsil olunur. Ümumi maşınqayırma Bavariya, Baden-Vürtemberg və Şimali Reyn-Vestfaliyada cəmləşmişdir ki, burada sənaye müəssisələri və elektrik stansiyaları üçün yeni və yüksək səmərəli dəzgahlar istehsal olunur. Ölkədə ildə təxminən 6 mln. avtomobil istehsal edilir. 2009-cu ildə dünyada baş vermiş maliyyə böhranı avtomobilqayırma sənayesinə ciddi ziyan vurmuşdur. Böyük avtomobil zavodları Volfsburqda ("Folksvagen" şirkəti), Ştutqartda ("Daymler-Bents"), Kölndə ("Ford"), Mayn üzərindəki Frankfurtda ("OPEL"), Münhendə ("BMV"), Xaylbronda ("Audi") yerləşir. Ölkənin digər şəhərlərində (Berlin, Bremen, Hamburq, Hannover, Zaltsqitter, Kassel, Manheyndə) bu şirkətlərin filialları açılmışdır.

Gəmiqayırmannın aparıcı mərkəzləri Bremen Hamburg, Kil, Lyubek, Pappenburq, Emden hesab edilir. Maşınqayırmada həmçinin, hərbi və sərnişin təyyarələri (Münhen), optik-mexaniki məhsullar (Baden-Vürtemberg, Türingiya) və poliqrafiya avadanlıqları (dünyada 1-ci yer) da istehsal edilir. Elektrotexnikanın geniş miqyaslı istehsalı təşkil edilmişdir ("Boş", "Qrundik", "Mile", "Tomas" şirkətləri"). Bu sahənin iri mərkəzləri Hamburg, Hannover, Manheyım, Münhen, Nürnberq, Mayn üzərində Frankfurt, Ştutqart və s. şəhərlərdir. Almanıyanın cənubunda elektrotexnikanın sürətli inkişafı orada yüksək texnologiya ("hay-tek") istehsal zonalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur (Münhen-Auqsburq-Ulm-Ştutqart).

Kimya sənayesi. Əhəmiyyətinə görə ölkədə 2-ci sahədir. Kimya sənayesində yüksək texnologiyalı məhsullar (turşular, mineral gübrələr, boyalar, laklar, dərman preparatları, neft məhsulları və s.) geniş miqyasda istehsal olunur. Almanıyanın ümumi istehsalının və ixracının təqribən 10%-dən çoxunu kimya məhsulları təşkil edir. Aparıcı şirkətləri "Bayer", "Xexst", "BASF"dır. Bu sahənin ən əhəmiyyətli müəssisələri Rur bölgəsində və dəniz limanlarında yerləşmişlər. Nəhəng neft emalı zavodları Vesselinqdə (Köln yaxınlığında), Gelzenkirkəndə (Rur rayonu), Hamburg, Karlsruye, İnqolştadtadır. Kimya sənayesinin yeni mərkəzlərinə isə Leverkuzen, Mayn üzərində Frankfurt, Lyüdvıqsxafen və s. çevrilmişlər.

Yüngül və yeyinti sənayesi. Yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışlar. Yüngül sənaye dəri-ayaqqabı və tekstil istehsalı ilə tanınır. Yeyinti sənayesində pivə və tütün istehsalı fərqlənirlər. Bir çox müəssisələr bütövlükdə və ya qismən yerli xammalla fəaliyyət göstərdikləri halda, digərləri idxal xammaldan asılıdırlar. Yüngül və yeyinti sənayesinin yerləşməsi xammal mənbələrinin yerləşdiyi mərkəzlərlə üst-üstə düşür.

Almaniya üçün çini və büllur qablar və kağız məmulatları istehsalı (Saksoniya, Bradenburq) ənənəvi sahələrdir. Maysens çini qabları öz dünya şöhrətini indiyədək qoruyub saxlayır.

Kənd təsərrüfatı. Almaniya hər zaman kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf səviyyəsi və kapital tutumluluğu ilə fərqlənmişdir. Aqrar sektorun kapital tutumluluğu meliorasiya edilmiş torpaqların yüksək payında, verilən üzvi və mineral gübrələrin miqdarında əks olunur. Ölkənin aqrar sektorunda 500 min fermer təsərrüfatı mövcuddur ki, burada təqribən 1,3 mln. insan çalışır.

İqlim xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kənd təsərrüfatının sahəvi strukturunda heyvandarlıq əkinçilikdən üstündür. Sonuncu əhəmiyyətli dərəcədə heyvandarlığı yem bazası ilə təmin etmə üzrə ixtisaslaşmışdır.

Heyvandarlıq. Bu strukturda maldarlıq və donuzçuluq kəskin şəkildə fərqlənir. İri buynuzlu mal-qara ölkənin cənubunda, donuzçuluq isə şimalında daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Əkinçilik. Ölkə bitkiçiliyində (yem istehsalı istisna olmaqla) buğda, çovdar, arpa, kartof, həmçinin yulaf, paxla və şəkər çuğunduru yetişdirilməsi üstünlük təşkil edir. Buğda istehsalının əsas mərkəzləri- Vürtemberq və Bavariya, çovdarın- Brandenburq, Braunsvayq və Hannover, şəkər çuğundurunun isə- Mərkəzi Almaniya bölgəsidir. Yem bitkiləri, kartof, arpa, yulaf hər yerdə becərilir. Bütövlükdə bitkiçiliyin yerləşdirilməsini təbii şərait (istilik, rütubət və məhsuldar torpaqların mövcudluğu), heyvandarlığın yerləşdirilməsini isə lazımı yem bazasının mövcudluğu müəyyən edir. Yüksək istehsalı kənd təsərrüfatı eyni zamanda yeyinti sənayesinin inkişafına səbəb olur. Onun bəzi sahələri məhsul istehsalının həcminə görə dünyada aparıcı mövqeyə malikdirlər. Bu ilk növbədə süd, ət, pivə və şəkər istehsalına aiddir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Almaniya yüksək inkişaf etmiş müasir nəqliyyat kompleksinə malikdir. Nəqliyyat magistrallarının sıxlığına görə dünya liderləri sırasındadır. Sərnişin və yükdaşımada avtomobil nəqliyyatı aparıcı rol oynayır. Ölkədə mövcud olan avtomobillərin 90%-dən çoxu minik avtomobilləridir. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 0,65 mln. km-ə çatır. Dəmiryol nəqliyyatı əhəmiyyətinə görə 2-cidir. Dəmir yollarının

uzunluğu 48,2 min km-dən çoxdur. Hamburq-Berlin istiqamətində yüksək sürətli qatarlar işləyir.

Nəhəng dəniz portları- Hamburq, Bremen, Vilhelmshafen, Rostokdur. Ticarət donanması 800-dən artıq gəmidən ibarətdir. Çay nəqliyyatı ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynamaqla, yükdaşımada dəmiryol nəqliyyatından bir az geri qalır. Geniş kanallar şəbəkəsinin mövcudluğu (ən mühümü Reyn-Mayn-Dunay) AFR-in bütün iqtisadi mərkəzlərinin dəniz-port komplekslərinə, həmçinin Rotterdam və Antverpenə çıxışını təmin edir.

Almaniyanın əsas aviaşəbəkələri Mayn üzərində Frankfurt (Avropada səmşin daşınmasının dövryyəsinə görə 1-ci yer), Münhen, Düsseldorf, Berlindir.

Xarici ticarət. Almaniya təsərrüfat sisteminin vacib hissələrindən biri xarici ticarət əlaqələridir. İdxal və ixracın həcminə görə ölkə dünyada 2-ci yerdə durur. Ticarət əlaqələri, əsasən, Aİ ölkələri ilə həyata keçirilir. Xarici ticarətin strukturunda hazır məhsullar, ərzaq məhsulları, yarımfabrikatlar və xammal üstünlüyə malikdir. İnvestisiya fəaliyyətində əhəmiyyətli tərəfdaşları ABŞ, Niderland, İsveçrə, Fransa və Britaniyadır.

Daxili fərqlər və regional siyasət. Son əsrlər ərzində Almaniya çox sayda müxtəlif kateqoriyalı mülkiyyətlərə (kn-yazlıqlar, qraflıqlar, hersoqluqlar, yepiskopluq, azad şəhərlər və s.) parçalanmışdı. Müasir Almaniyanın bir çox torpaqları öz orijinal "simalarını" (mədəniyyət, həyat tərz, təsərrüfat xüsusiyyətləri və s.) indiyədək qoruyub saxlamışlar.

Almaniyanın şərq hissəsinin iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi onun təsərrüfat strukturlarının kəskin dəyişilməsinə səbəb oldu. Sabiq ADR-in yanacaq-energetika kompleksi dərin yenidənqurmaya məruz qaldı. İstehsal həcmnin azaldılmasının ümumi fonunda Almaniyanın şərqində bəzi sahələr qorunub saxlanılaraq inkişaf edə bildilər. Bu, avtomobilqayıрма sənayesinə aid idi. Ayzenax, Tsikau və Lüdvidsfelde şəhərlə-

rindəki zavodlar yenidənqurmada sonra “OPEL”, “Folksvagen” və “Daymler-Bents” avtomobilləri istehsal etməyə başladılar.

İnteqrasiyanın vacib şərtlərindən biri də ölkənin nəqliyyat sisteminin birləşdirilməsi oldu. Ölkənin şərq və qərb hissələri arasında mütəmadi avtomobil, dəmiryol, su və aviasiya əlaqələri bərpa edildi. Birləşmədən sora ilk illər şərq torpaqlarında iqtisadi artım 10%-ə çatmışdı. Hazırda bu sürət xeyli azalaraq qərbi Almanianın müvafiq göstəricilərindən aşağıdır. Bu səbəbdən ölkənin şərqində ÜDM-un adambaşına düşən həcmi qərbdəkinin təqribən 60-65%-ni təşkil edir.

Ölkənin şərqində işsizliyin faizi qərbdəkindən çoxdur. Sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sarsıntılar Almanianı XX əsrdə dəfələrlə silkələdi, bu isə sözsüz ki, onun keçirdiyi regional siyasətin ölçülərində və xarakterində özünü büruzə verirdi. Almaniya öz iqtisadi inkişafında mərhələli yol keçmişdir:

- Birinci mərhələdə (1940-50-ci illər) ölkə müharibənin vurduğu ziyanları aradan qaldırmaqla məşğul olmuşdur.
- İkinci mərhələ (1960-80-ci illər) ölkənin iqtisadi inkişafının faydalı mərhələsidir.

Belə ki, məşğulluq səviyyəsi o qədər yüksək idi ki, hətta maddi istehsal sahələrində işçi çatışmamazlığı var idi. Bu mərhələnin neqativ halları regionlarda daş kömür və metallurgiya sənaye sahələrinin yerləşdirilməsinin struktur çətinliklərində özünü büruzə verirdi ki, (Rur, Saar və s.) bu da problemlı bölgələrin yaranmasına səbəb olurdu.

- Üçüncü mərhələ ölkənin birləşdirilməsindən sonra başlanmışdır.

Bu zaman torpaqların sosial-iqtisadi inkişafında təzadlar nəzərə çarpacaq dərəcədə gücləndi. Reyn-Mayn, Reyn-Nekkar, Ştutqart, Münhen, Hannover, Berlin, Brekon və s. kimi inkişaf etmiş bölgələrlə yanaşı, ölkədə zəif inkişaf etmiş və az məskunlaşmış keçmiş ADR torpaqları (Rostok, Şverin, Maklenburq, Pomeran, və s.) da mövcud idi. Vahid Almaniya qarşısında 2 çətin problem dururdu: yaranmış struktur dəyişikliklərin həlli; keçmiş

ADR-in iqtisadiyyatının daxili və xarici tələblərə uyğunlaşdırılması və köklü dəyişikliklər edilməsi. Ölkə rəsmiləri bu problemlərin həlli məqsədilə çox ciddi çalışır.

Təkrar üçün suallar:

1. Almaniyanın coğrafi mövqeyinin üstünlülərini izah edin?
2. Hansı təbii sərvət ehtiyatına görə Almaniya Avropada və dünyada fərqlənir?
3. Almaniya çaylarını başqa ölkələrinin çaylarından fərqlənən xüsusiyyət nədir?
4. I Dünya müharibəsində Almaniyanın məğlubiyyətinin başlıca səbəbləri hansılardır?
5. İki alman dövlətinin yaranmasına və sonradan birləşməsinə səbəb nə oldu?
6. Qədim alman qəbilələrindən hansıları tanıyırsınız?
7. Almaniyanın dünyəvi, beynəlxalq və regional əhəmiyyətli şəhərləri hansılardır?
8. Almaniya "iqtisadi möcüzə"sinin əsasını kim qoymuşdur?
9. Almaniya sənayesinin aparıcı sahələri hansılardır?
10. Almaniya avtomobilqayıma sənayesinin əsas mərkəzləri və müvafiq şirkətləri hansılardır?
11. Almaniyanın kənd təsərrüfatının ixtisaslaşma istiqamətləri hansılardır?
12. Almaniyanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyasında dəyişiklikləri izah edin.
13. Almaniyanın regional siyasəti nə cür həyata keçirilir?

2.2.3. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. B. Britaniya dövləti Avropanın şimal-qərbində Britaniya arxipelaqı adlanan adalarda yerləşmişdir. Ölkənin rəsmi adı Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı olsa da, o, qısa şəkildə B. Britaniya və ya arxipelaqın ən böyük adasının adı ilə İngiltərə adlanır. Bu arxipelaqa İrlandiya dənizi ilə bir-birindən ayrılan Britaniya (bu adaları zəbt etmiş brit qəbilələrinin adı ilə adlandırılan) və İrlandiya adaları ilə yanaşı irili-xırdalı 5 minə qədər ada (Anqlsi, Men, Uayt və b.) daxildir.

B. Britaniyanın sahəsi 244,1 min kv.km-dir. Ölkə dünyanın müxtəlif guşələrinə səpələnmiş 10-dan artıq müstəmləkə mülkünə malikdir. Cəbəllütariq boğazının Avropa sahilləri, Amerikadakı Bermud, Britaniya Virciniyası, Kayman adaları və s. Britaniya tərəfindən idarə olunur.

Şimal dənizi B. Britaniyanı İsveç, Norveç, Danimarka və Almaniyanın, La-Manş və Pade-Kale boğazları isə Avropa qitəsindən, daha doğrusu, Fransadan ayırır. Ensiz Pa-de-Kale boğazının altından Fransanı (faktiki bütün materiki) B. Britaniya ilə əlaqələndirən tunel çəkilmişdir.

Səth quruluşu. Təbii xüsusiyyətlərinə görə B. Britaniya Qərbi Avropanın əksər ölkələrinə yaxındır, çünki bu adalar materikdən yaxın geoloji keçmişdə ayrılmışdır. Britaniya adaları səth quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən iki hissəyə bölünür: təpəli düzənliklərdən ibarət şərq, orta hündürlüklü dağlardan və yüksəkliklərdən ibarət qərb hissə. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Şotlandiya tarixi-coğrafi bölməsindəki Ben-Nevis dağıdır (1343 metr). İngiltərə adlanan tarixi-coğrafi bölmədə ümumi adı Pennin olan alçaq dağlar yerləşib. Burada maksimum hündürlük 893 metrdir. Pennin dağlarının yamaclarında kömür ehtiyatı yerləşdiyindən bu bölgədə Lankəşir və Yorkşir kimi böyük sənaye mərkəzləri yaradılmışdır. İngiltərə tarixi-coğrafi bölgəsinin qalan

hissələri isə təpəli düzənlikdir. Təsərrüfat baxımından bu bölgə əlverişli hesab edilir.

Faydalı qazıntılar. B.Britaniya müxtəlif faydalı qazıntılara malikdir. Əhəmiyyətinə görə Şimal dənizinin şelf zonasında tapılmış neft və təbii qaz yataqları birinci yerdə durur. Hələ ötən əsrin ortalarına qədər B.Britaniya nefti və təbii qazı idxal edirdisə, Hazırda bu sərvətin ixracatçılarından birinə çevrilmişdir. Ölkənin ən böyük neft şirkətləri öz ərazilərindən başqa, dünyanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da ("British Petroleum"-BP) fəaliyyət göstərirlər. Britaniyada ehtiyatı nisbətən böyük olan daş kömür yataqları (Mərkəzi, York, Şotland, Cənub Uels hövzələri) da var. Şərqi Midlend qraflığında dəmir filizi yataqları aşkar edilmişdir. Kimberlend adlanan dağ massivindən, həmçinin Kornueldən polimetallar (qalay, mis) çıxarılır. Kaolin gili və müxtəlif tikinti materialları geniş yayılmışdır.

İqlim. Britaniyanın iqlimi okean xarakterli olduğundan burada il boyu havanın qeyri-sabitliyi, tez-tez dəyişməsi, küləkli və dumanlı günlərin sayının çox olması müşahidə olunur. Ölkənin qış ayları çox rütubətli və bu coğrafi enliklər üçün səciyyəvi olmayan şəkildə keçir. Şimalda və şərqdə ən soyuq ay hesab edilən yanvarın orta temperaturu müsbət 3-4°S, cənub-qərbdə isə 5-6°S arasında dəyişir. Cənub-qərbdə bitkilərin vegetasiya dövrü ilboyu davam edir. B. Britaniyaya daxil olan dəniz hava kütlələri havanın şaxtasını yumşaltsa da, onun tutqun, dumanlı, çiskinli olmasına şərait yaradır. Bəzən isə elə olur ki, qış aylarında temperatur 10-15° aşağı düşür. Qışda qar ölkənin bütün bölgələrinə yağır. Şimalda Şotlandiya tarixi-coğrafi əyalətində qar 30-45, cənubda isə 5-7 gün yerdə qala bilir.

Dəniz iqlimi bütün ölkələrdə olduğu kimi B. Britaniyada da yay aylarının sərin keçməsinə şərait yaradır. Bütün ölkə üçün ən isti ay hesab edilən iyulun orta temperaturu müsbət 16-17°S-dən artıq olmur. Statistika görə B. Britaniyada günəş orta hesabla gündə 3 saat 20 dəqiqə işıq saçı. B.Britaniyanın qərb bölgələrinə il ərzində orta hesabla 2000 mm şərqinə isə 600 mm-dək yağıntı düşür.

Ölkənin mərkəzi hissələrində yerləşmiş dağlar rütubətli qərb küləklərinin şərq istiqamətində əsməsinin qarşısını alır.

Hidroqrafiya. Britaniyanın çayları qısa olsalar da, bolsuludurlar. Ölkənin ən uzun çayları Severn (uzunluğu 354 km) və Temzadır (uzunluğu 338 km). Bu çaylar kanallar vasitəsilə birbirilə əlaqələndirilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında Temzanın əhəmiyyəti daha böyükdür.

Şotlandiya və Uels əyalətlərindən axan çaylar qısa olsalar da, hündür yerlərdən axdıqlarından onların üzərində kaskad stansiyalar salınmışdır. Temza, Severn, Mersi və başqa nisbətən iri çayların estuariləri süni surətdə dərinləşdirilərək buxtalara çevrilmişlər. Ölkənin ən böyük limanları da elə bu buxtaların ətrafındadır.

B. Britaniyanın ən böyük gölləri Şimali İrlandiyada Lox Ney (ərazisi 400 kv km) və Şotlandiyadakı Lox Lomand və Lox – Nessdir. Şotlandiyada buzlaq mənşəli göllər üstünlük təşkil edir. Ölkənin gölləri çaylarda su rejiminin tənzimləyicisi rolunu oynamaqla yerli əhəmiyyətli nəqliyyat funksiyası daşıyır. Düzənlik bölgələrində göllər dağlıq bölgədəkilərə nisbətən azdır. Ölkənin cənub bölgələrində yaşayanlar qurut sularından da geniş istifadə edirlər.

Torpaq-bitki örtüyü. B. Britaniyanın nisbətən məhsuldar torpaqları onun isti və quraq iqlimli cənub - şərqindədir. Ölkənin təbii landşaftı insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əksər yerlərdə müəyyən dəyişkənliyə uğramışdır. İnsanlar meşələri qırmış, bataqlıqları qurutmuş, flora və faunanın növ tərkibini dəyişdirmiş, torpaqlara böyük həcmdə mineral gübrələr vermiş və indi də verməkdədirlər.

XVII əsrin ikinci yarısından etibarən ölkənin əksər yerlərində meşə çoxaltma işlərinə başlanılır. Elə həmin vaxtdan başqa ölkələrdən ekzotik ağaclar (duqlas ağ şamı, küknar, nazik və xırda yarpaqlı qara şam və s.) gətirilir. Bundan sonra yeni əkin sahələri meşələr hesabına deyil, bataqlıqların qurudulması hesabına genişləndirilir. Hazırda ölkə ərazisinin təqribən 8%-i meşələrlə örtülüdür. Fıstıq, vələs, küknar, şam

ağacları üstünlük təşkil edən meşələr əsas etibarını ilə çay dərələrində və dağ yamaclarındadır.

B.Britaniya fauna və floranın qorunmasına və ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılmasına xüsusi fikir verir. Ölkədə 130-dan artıq qoruq və yasaqlıq, 10-dan artıq milli park yaradılmışdır.

Gözlənilən təbii fəlakətlər və ətraf mühitin aktual problemləri: qış aylarında tez-tez baş verən çovğunlar, yaz aylarında baş verən sel hadisələri, daşqınlar, torpaq sürüşmələri, istixana qazlarının atmosfərə buxarlanması, sənaye tullantılarının basdırılması və s.

2. Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi.

B.Britaniya ərazisində ilk insanlar erkən və orta paleolit dövründə yaşamışlar. Mütəxəssislərin fikrincə Britaniya adalarının ən qədim əhalisi eramızdan əvvəl (2500-2000 illər) Pireney yarımadasından gələn iberlər olmuşdur. Ölkənin qədim tarixində müasir Belçika və Fransanın Şimal dənizi sahillərindən köçüb gələn və kelt adlanan tayfaların rolu böyük olmuşdur. Keltlər bu adalara (əsasən İrlandiyaya) təqribən 3000 il əvvəl köçüb gəlməyə başlamışlar.

Eramızdan əvvəl I əsrin ortalarında romalıların Britaniya adalarına yürüşü başlandı. Eramızın 60-cı illərində isə Roma imperiyası bu ərazini tamamilə işğal etdi. Bu hadisədən təqribən 200 il sonra B.Britaniyaya german tayfalarının basqınları başlandı. V əsrin əvvəllərində Britaniya adalarında roma hökmranlığına son qoyuldu və o, yenidən bir sıra müstəqil kelt vilayətlərinə parçalandı. Eramızın V-VII əsrlərində german tayfaları (anqlar, sakslar, yutlar və frizlər) Britaniya adalarını işğal edərək burada bir sıra erkən feodal dövlətləri yaratdılar. IX əsrdə ölkənin əksər ərazisi vahid bir dövlətdə birləşdi. Sonradan bu dövlət german tayfası anqların adı ilə latın dilində Enqland (rusca bu söz Anqliya, azərbaycanca ingiltərə kimi səslənir) adlandırıldı.

1265-ci ildə İngiltərə parlamenti (XIV əsrdə iki palatalı) yarandı. Bu hadisədən sonra ölkə yeni nisbətən mərkəzləşdirilmiş feodal dövlət formasına, silkli nümayəndəli feodal monarxiyasına keçdi.

Avropanın digər ölkələrinə nisbətən İngiltərədə kapitalist münasibətləri sürətlə yaranırdı. Kapital yığını xarici ticarətdə daha sürətlə gedirdi (xüsusilə Amerikanın kəşfindən sonra). Bu dövrdən İngiltərənin Yaxın və Orta Şərq ölkələri, o cümlədən Azərbaycanla iqtisadi əlaqələri yaranmaqda idi. Bu əlaqələrin inkişafında Arxangelsk-Həştərxan ticarət yolunun açılması böyük rol oynadı.

Dəniz quldurluğu, qəsbkarlıq və özgə torpaqlarını zəbt etməklə bir vaxtda ticarətin genişlənməsi İngiltərə ilə o dövrün ən qüdrətli müstəmləkəçi dövləti olan İspaniyanın toqquşmasına səbəb oldu. 1588-ci ildə İspaniya donanmasını məğlub edən İngiltərə başlıca dəniz dövlətləri sırasına çıxdı. 1607-ci ildə Şimali Amerikada ilk ingilis müstəmləkəsi, 1609-cu ildə Hindistanda ticarət idarəsi yaradıldı.

Təbii şəraiti ilə əlaqədar ölkənin hərbi qüvvəsi başlıca olaraq dənizdə cəmləşdirilmişdir. Güclü donanma ölkənin həm dənizdən müdafiəsinə, həm də fəal ticarət və müstəmləkəçilik siyasəti aparmaq imkanını təmin edirdi. İngiltərə tədricən orta əsrlərin feodal monarxiyasından burjuva monarxiyasına keçirdi.

Digər ölkələrə nisbətən sənaye çevrilişinin tez başa çatması müstəmləkələr ələ keçirilməsi və s. ölkə sənayesinin sürətli inkişafına səbəb oldu. XIX əsrin 50-60-cı illərində İngiltərə sənayenin inkişaf səviyyəsi və sürətinə görə dünyada 1-ci yerə çıxdı. Bu dövrdə ölkədə sənaye burjuasiyasının hökmranlığı bərqərar oldu. XIX əsrin ortalarında Liberallar Partiyası və Mühafizəkarlar Partiyası yarandı. Həmin əsrin 70-90-cı illərində İngiltərənin imperializm mərhələsinə keçməsi başa çatdı. Bu mərhələ İngiltərə ilə Almaniya arasında rəqabətini daha da gücləndirdi.

1923-33-cü illərin iqtisadi böhranı B.Britaniyanın iqtisadiyyatına ağır təsir göstərdi. II Dünya müharibəsi isə

B.Britaniya iqtisadiyyatına böyük zərbə vurdu. Müharibədən sonra sənaye məhsulu istehsalı və xarici ticarətin həcmi azaldı. Sənaye istehsalının səviyyəsinə görə bir sıra ölkələr (ABŞ, Yaponiya, Fransa) onu ötüb keçdi. Ölkənin ABŞ-dan asılılığı daha da artdı. Britaniya müstəmləkə imperiyasının süqutu da bu prosesin nəticəsi idi.

1969-cü ilin yayında Şimali İrlandiyada (Olsterdə) siyasi və sosial böhran başlandı. 1921-ci ildə Britaniya ilə İrlandiya arasında bağlanmış müqaviləyə görə İrlandiya adasının şimal-şərqi Britaniyanın tərkibinə qatıldı. Sonralar bir tərəfdən Olsterdə yaşayan katolik azlığın hüququnun tapdalanması, digər tərəfdən burada yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsi və bunun nəticəsi kimi özlərini İrlandiya Respublikasının ordusu adlandıran terrorçular münafiqəni daha da qızıqdırdılar və ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Sonradan Britaniya ilə İrlandiya Respublikası arasında bağlanmış sazişə əsasən bu problemin siyasi yollarla həll edilməsinə üstünlük verildi.

B.Britaniya bir sıra beynəlxalq və regional təşkilatların üzvü, dünya miqyasında sözü keçən ölkələrdən biridir. Nüvə silahına malik olduğuna görə o, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən biridir. Britaniya həmçinin ATƏT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və NATO kimi təşkilatların üzvüdür.

Beynəlxalq problemləri: B.Britaniya ilə İspaniya arasında Cəbəllütariq uğrunda gedən danışıqlar fayda vermir; İspaniya Cəbəllütariqə Britaniyanın tərkibində qalmaqla daha geniş müxtariyyət verilməsinin əleyhinə çıxış edir. Mavriki və Seyşel adaları B.Britaniya tərəfindən idarə olunan Çaqos arxipelaqına iddialıdır; B.Britaniya Argentinanın Folklend, Cənubi Georgi və Cənubi Sendvic adaları uğrunda danışıqlar aparmaq tələblərini rədd edir; Danimarka və İslandiya ilə kontinental şelf uğrunda mübahisələr həllini gözləyir.

İdarəolunma forması. Dövlət quruluşuna görə B.Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı parlament

formasında idarəetmə üsuluna malik konstitusiyalı monarxiya-dır. Milli bayram olan Birlük günü (Britaniya Millətlər Birliyi) 13 mart tarixində qeyd olunur. Dövlətin vahid konstitusiyası yoxdur. Onu parlament aktlarının konstitusiyaya əmələlərinin və bəzi məhkəmə qərarlarının vəhdədi əvəz edir. İnzibat cəhətdən B.Britaniya 4 böyük inzibati – siyasi hissədən ibarətdir: İngiltərə, Uels, Şotlandiya və Şimali İrlandiya. Bundan başqa ölkədə onlarca qraflıq ərazilər mövcuddur.

Dövlət başçısı Kralıçadır (və ya kral). Hal hazırda dövlətə 6 fevral 1952-ci ildən kralıça elan edilmiş II Yelizaveta başçılıq edir. Monarxın təvəllüd günü (iyunun 1-ci şənbəsi) ölkənin Milli bayramı kimi qeyd olunur. Monarxın (kralıçanın) ölkənin daxili və xarici siyasətinin formalaşmasında rolu o qədər də əhəmiyyətli deyil. Bu fəaliyyət parlamentin və Nazirlər kabinetinin üzərinə düşür. Kralıçanın parlamentin sessiyalarını çağırma, aşağı palatayı buraxmaq, parlament tərəfindən qəbul olunmuş qanunları təsdiqləmək, beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etmək hüququ var.

Qanunverici hakimiyyət monarx və parlament tərəfindən həyata keçirilir. Ölkə parlamenti iki palatadan ibarətdir: Lordlar palatasına kralıça (kral) tərəfindən perlər, irsi və ya ali məhkəmə rəhbərləri və ingilis arxiyepiskopları arasından təyin edilmiş və vəzifəyə görə per hesab olunan şəxslər daxildirlər.

Palatanın üzvləri: 500 əbədi per, 92 varis per və 26 ruhani nümayəndədən ibarətdir. İcmalar palatası 5 il müddətinə seçilir. İcraedici hakimiyyət Baş nazirin başçılığı ilə hökumət tərəfindən həyata keçirilir (kralıça tərəfindən təyin olunur). Mövcud qanunvericiliyə əsasən hökumətin üzvləri Parlamentin də üzvləri olmalıdırlar. Nazirlər Kabineti Baş nazir tərəfindən təyin edilir. Monarx Baş Naziri İcmalar palatasındaki siyasi qüvvələrin təmsilçiliyini (çoxluk) və yerləşməsini nəzərə almaqla təyin edir.

Hazırda Birləşmiş Krallıqda 50-dən çox siyasi partiya fəaliyyət göstərir. Partiyaların say çoxluğuna baxmayaraq

ölkədə ikipartiyalı sistem formalaşmışdır: Mühafizəkarlar və Leyboristlər Partiyası.

Bu partiyalarla yanaşı, Birləşmiş Krallıqda müəyyən qədər nüfuza malik digər partiyalar da fəaliyyət göstərir: Demokratik İttifaqçı Partiyası, Liberal-Demokratlar Partiyası, Şotland Milli Partiyası, Alster İttifaqçı Partiyası, Uels Partiyası, Şin Feyn Hərəkatı və s.

Azərbaycan Respublikası ilə B. Britaniya arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin 11 martında yaradılmışdır. Hər iki ölkənin paytaxtında müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

3.Əhali və şəhərlər. 2010-cu ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlara əsasən ölkə əhalisinin sayı 62,3 mln. nəfərə yaxınlaşmışdır. İlk nəzərdə elə görünə bilər ki, Britaniyada ancaq bir xalq – ingilis xalqı yaşayır. Lakin əslində B. Britaniya etnik cəhətdən mürəkkəb bir ölkədir.

İngiltərə, Uels və Şotlandiyanın cənubunda yaşayan ingilislər müasir Britaniyanın əsas əhalisini təşkil edirlər (81%). Şotlandiyalılar 9%, yerdə qalanlar isə irləndiyalılar, uelslilər (vallilər), keçmiş müstəmləkələrdən olanlar və digər əcnəbilərdir.

Ölkənin dövlət dili ingilis dili olsa da, şotlandiyalılar və uelslilər öz qədim dillərində (kelt dili) danışirlar, adət-ənənələrini saxlayırlar.

İrəndiyalılar Şimali İrəndiyada və ölkənin bütün sənaye rayonlarında yaşayır. Şimali İrəndiyada yaşayan irləndiyalılar olsterli də adlandırılırlar. Uels yarımadasında isə özlərini vallilər adlandıran uelslilər məskunlaşıb. Bu tarixi etnoslardan əlavə, Britaniyada Vest-Hind və ərəb ölkələrindən, həmçinin Hindistan, Pakistan, Türkiyə, Polşa, İtaliya, Fransa və s. ölkələrdən gəlmələr də yaşayır. Burada təqribən 500 mindən artıq yəhudinin də yaşaması qeydə alınıb. Ölkə əhalisinin 4 % «Birlik» ölkələrindən olan immiqrantların payına düşür və bu göstərici artmaqda davam edir (immiqrantların sayının artması bir çox Britaniya şəhərlərində məhəllələrin si-

masını dəyişərək, onları Dehli, Qaraçı və Kolumbiyaya bənzədir).

Dini etiqadlarına görə Britaniyada yaşayan əhalinin böyük bir qismi protestant (anqlıkan), irlandların hamısı isə katoliklərdir.

Britaniya əhalinin böyük sıxlığına malik olmaqla, həmçinin urbanizasiya səviyyəsi demək olar ki, ən yüksək olan ölkələrdəndir. Əhalinin 80%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Ölkədə irili-xırdalı 1000-dən artıq şəhər var. Bu şəhərlər 7 konurbasiyada (Britaniyada aqlomerasiyaları konurbasiyalar adlandırılır) birləşmişlər. Bu konurbasiyaların 5 London-Liverpul meqapolisinin ətrafında cəmləşmişlər.

Londondan başqa ölkənin daha 1 şəhəri mərkəz funksiyasını (bəzən onları paytaxt adlandırılır) yerinə yetirir. Bunlar Şotlandiyanın mərkəzi Edinburq, Uelsin mərkəzi Kardiff və Şimali İrlandiyanın mərkəzi Belfast şəhərləridir. Qlazko, Nyukasl, Lids, Bredford, Birminhem, Mançestr, Liverpul və Şeffild isə regional mərkəzlərdir. Britaniya adalarında ən qədim şəhərlər qala şəhərlər kimi formalaşmış inkişaf etmişlər. Bu cür şəhərdə dəbdəbəli kral sarayları, möhtəşəm məbədlər, ensiz, əyri-üyrü küçələr, qala divarlarının qalıqları bizim günlərdə qalmışlar.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Ətrafi ilə birlikdə əhalisinin sayı 8 mln.-a yaxınlaşan London ölkənin ən böyük şəhəridir. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, bu şəhər eramızın 43-cü ilində romalılar tərəfindən Temza çayının şimalında salınmışdır. Romalıların Britaniya adalarında hökmranlığı zamanı London onun ən əsas şəhərlərindən hesab olunurdu.

Romalılar Britaniya adalarından getdikdən sonra şəhər tənəzzülə uğrayır. Normanlar bu adaları zəbt etdikdən sonra o yenidən dirçəlir və kralların məskəninə çevrilir. İndi Siti adlanan orta əsrlər Londonunu Tauer adlanan kral sarayı, möhtəşəm London körpüsü, Müqəddəs Pavel məbədi, monastrlarsız və s. təsəvvür etmək olmur. XVI əsrdə kral sarayı Sitidən qərbə Vestminster (tərcüməsi Qərb monastırı) adlanan yerə köçürülür.

1666-cı ildə Londonda baş vermiş böyük yanğın nəticəsində şəhər binalarının təqribən 80 %-i yanıb sıradan çıxdıqdan sonra onların yerində üç və dörd mərtəbəli daş evlərin geniş tikintisinə başlanır. XVIII əsrin axırlarına qədər London şəhərinin ərazisi kiçik olub. O vaxtlar şəhər-Siti, Vestminster və Uest-End adlanan üç tarixi hissədən ibarət idi. Yanmış kral sarayının yerində XIX əsrdə qotik üslubunda yeni saray tikilir. Bu möhtəşəm binanı iki- Viktoriya (kral oradan keçib parlamentə daxil olur) və güclü zəngi olan Big-Ben (Böyük Ben) adlanan qüllələr daha da əzəmətli edir. Müasir Londonun ərazisi 1,5 mln kv. km-dir. Onun Siti adlanan mərkəz hissəsi orta əsrlər görkəmini saxlamışdır. Bu hissədə şəxsi avtomobillərin hərəkəti qadağan edilib. Müasir Vestminster paytaxtın siyasi və inzibati mərkəzidir. Ölkə parlamenti burada, Baş nazirin iqamətgahı isə Dauninqstritdədir London, həmçinin ölkənin ən böyük sənaye, nəqliyyat və mədəni mərkəzidir. Şəhərdən ölkənin demək olar ki, hər yerinə 11 dəniz və 15 avtomobil yolu başlanır. Şəhərin ən böyük sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti Park Royyal adlanan bölgədədir. 1940-cı ildən sonra Londonun ətrafında 8 peyk-şəhər salınmış və sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti oraya köçürülmüşdür. Bu peyk şəhərlər salındıqdan sonra London "Böyük London" adlanır. Böyük Londonun genişlənməsinin qarşısını almaq üçün peyk-şəhərlərin ətrafında süni meşələr salınmışdır.

4. Ölkə qıtsadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. B.Britaniya yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sənaye ölkəsidir. Sənaye məhsulunun həcminə, elmtutumlu sahələrin inkişafına görə o, dünyada seçilən dövlətlərdən biridir. Sənaye məhsulunun ümumi həcminə görə dünya ölkələri arasında Fransa ilə bərabər ABŞ, Çin, Yaponiya və AFR-dən sonra dördüncü-beşinci yerləri bölüşdürür. XIX əsrin axırlarınadək B.Britaniya iqtisadi cəhətdən dünyanın ən mühüm, daha doğrusu 1-ci ölkəsi idi. Həmin əsrin axırlarından ölkənin qeyri-bərabər inkişafı ilə əlaqədar ABŞ və Almaniyadan geri qalmağa başlamış, xarici bazarlarda əvvəlki inhisarçı mövqeyini itirmişdir.

Müstəmləkəçiliyin inkişafı ilə əlaqədar Britaniyanın maliyyə kapitalı, Britaniya imperiyası dövlətlərinə, həmçinin Çin, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə ixrac olunur və beləliklə, xarici bazardan onun asılılığı daha da artırdı. Son onilliklərdə B.Britaniya iqtisadiyyatının canlanması müşahidə edilir. Elmtutumlu istehsal sahəsinin mövqeyi möhkəmlənmişdir, iqtisadiyyatın strukturu postsənaye xarakteri almışdır (70% - xidmət sahələri, 20% - sənaye, 2% - kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı).

Sənaye. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi Britaniyada da köhnə və yeni sənaye sahələri mövcuddur. Kömürçıxarma, toxuculuq, yeyinti, maşınqayırma, metallurgiya və s. köhnə sahələrə, neft və təbii qaz çıxarılması, dəzgahqayırma, kimya, elektronika, aviasiya, hərbi-kosmik sənaye və s. isə yeni sənaye sahələrinə aid edilir. Kimya və neft-kimya sənayesi sürətlə inkişaf etdirilir. Sintetik liflər, yuyucu maddələr, plastik kütlələr, kimyəvi gübrələr və s. istehsalına görə dünya miqyasında qabaqcıl mövqeyə malikdir. Ümumiyyətlə, Britaniya hökuməti elmtutumlu sahələrin inkişafına xüsusi diqqət verir.

Maşınqayırma. B.Britaniya sənayesinin strukturu inkişaf etmiş bir çox ölkələr üçün səciyyəvidir. Mürəkkəb maşınqayırma üstün (dominant) mövqeyə malikdir (mərkəzləri London, Koventri, Birminhem və s.). Elektrotexniki avadanlıq, elektronika və nəqliyyat vasitələri istehsalı daha yaxşı inkişaf etmişdir. Bu sahənin müəssisələri ölkənin bütün bölgələrində yerləşmişdir, bununla bərabər, London, Mərkəzi və Şimali İngiltərə (dəzgahqayırma, cihazqayırma, elektronika, avtomobilqayırma və təy-yarəqayırma), Şotlandiya (ağır maşınqayırma) bölgələri maşınqayırmanın müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır.

Qara metallurgiya əvvəllər olduğu kimi ənənəvi sahə olaraq qalır. Metallurgiya müəssisələri yerli daş kömür, dəmir filizi hasilatı bölgələrində, həmçinin limanlarda yerləşir ki, burada da xammal və aşqar metallar idxal olunur. Limanlarda həmçinin əlvan metallurgiya müəssisələri də yerləşdirilir ki, onlar da gətirmə xammal ilə təmin olunur. Bu cəhətdən, İngiltərənin, Cənubi

Uelsin limanları, Temza çayının mənsəbi xüsusilə fərqlənirlər. Alüminium müəssisələri Şotlandiya bölgəsində cəmləşmişdir.

Hasilat sənayesi köhnə sənaye sahələrinə aiddir ki, bu da kömür, neft, təbii qaz çıxarılmasına əsaslanır. B.Britaniyanın daş kömür ehtiyatları əhəmiyyətlidir. Kömür çıxarmada aparıcı rol Mərkəzi və York hövzələri oynayır. Neft və qaz hasilatı (Şimal dənizinin şelfində) sürətlə inkişaf etməklə, daxili tələbatı tam ödəyir, ixracat əhəmiyyətlidir.

Elektroenergetika əsasən istilik elektrik stansiyalarına (İES) əsaslanır (qaz-turbin quraşdırmalar). Bu cür stansiyalar Mərkəzi İngiltərədə və cənub-şərqdə xüsusilə çoxdur. Şotlandiyada hidravlik stansiyalar önəmli yer tutur. AES-lər əsasən, İngiltərə tarixi-coğrafi bölgəsində cəmləşmişlər.

Kimya sənayesi sürətlə inkişaf edir. Əsasən xammal mənbəyi olaraq Şimal dənizinin Şelf bölgələrində çıxarılan neft və təbii qaz ehtiyatlarından istifadə olunur. Sintetik lif, yeni növ plastik kütlə, boyalar, mineral gübrələr və əczaçılıq məhsulları istehsalı iri həcmliliyi ilə fərqlənir. Kimya sənayesinin əsas bölgələri Mərkəzi və Şimali İngiltərə, Cənubi Uelsdir. Neft-kimya müəssisələri əsasən liman şəhərlərində cəmləşmişdir.

Yüngül sənaye. İngiltərənin tekstil sənayesi (xüsusilə yun parça istehsalı) dünyada rəqibi olmayan sahələrdən biridir. Ölkənin ən nəhəng sənaye şirkətləri - "Britiş Petroleum", "Britiş Stil Korporeyşn", "Britiş Leylend", "İmperial Kemikl İndastriz", "Şell" ("Royal Datç Şell"- Hollandiya ilə birgə) dünya şöhrətinə malikdir.

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı ölkənin ən səmərəli və mexanikləşdirilmiş sahələrindəndir. Kənd təsərrüfatında çalışanların sayı ölkə üzrə müvafiq göstəricinin 2%-ni təşkil edir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı ölkənin ərzaq məhsullarına olan tələbatının 75%-ni təşkil edir.

Kənd təsərrüfatının əsas sahəsi heyvandarlıqdır. Heyvandarlıq təbii otlaq və biçənəklərlə təmin edilməklə, il boyu istifadə edilir. Sürünün sayına görə iribuynuzlu qaramal və donuzçuluq

üstünlük təşkil edir. Şotlandiyanın dağlıq bölgələrində, Şimali İngiltərə və Uelsdə qoyunçuluq inkişaf etmişdir. London və başqa böyük şəhərlərin ətrafında ixtisaslaşdırılmış quşçuluq fermaları fəaliyyət göstərir. Balıqçılıq Avropada ən inkişaf etmiş sahələrdən olmaqla, ərzaq məhsulları ilə təminat da əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin balıq məhsullarına olan tələbatının 40%-ni ödəyir. Quş, mal, qoyun və donuz əti, həmçinin, yumurta istehsalına görə daxili tələbat tam ödənilir. Adambaşına ət istehsalına görə fərqlənən ölkələrdəndir.

B.Britaniyanın ümumi əkin sahəsi 11,9 mln hektardır. Bitkiçilik xüsusilə, Cənubi İngiltərə üçün səciyyəvidir. Burada dənli bitkilər (buğda, arpa, darı), şəkər çuğunduru, tərəvəzçilik və meyvəçilik daha yaxşı inkişaf etmişdir. Şimali İrlandiya, Şimali İngiltərə və Şotlandiyada yulaf, kartof və yem bitkiləri becərilir. Dənli bitkilərə olan daxili tələbat əsasən yerli istehsal hesabına ödənilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. B.Britaniya yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat sistemə malikdir. Nəqliyyat şəbəkələrinin sıxlığına görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Yükdəşimanın əsas həcmi avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının payına düşür. Uzaq məsafələrə iri həcmli yüklər dəmir yolları vasitəsilə daşınır. Dəmir yollarının sıxlığına görə Avropada ancaq Belçikadan geri qalır. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu təqribən 18 min (bunun 5300 km-i elektriklişdirilib), avtomobil yollarının uzunluğu 370 min km-dir. La-Manş boğazından keçməklə Avropa qitəsinə dəmir yol tuneli uzadılmışdır. Dəniz nəqliyyatı xarici iqtisadi əlaqələrə xidmət göstərir. B. Britaniya portlarından hər il orta hesabla 500-550 mln.t yük daşınır. London və Liverpul dünya əhəmiyyətli limanlardır. Qlazko, Bristol, Qul, Nyukasl, Sauthempton isə milli əhəmiyyətli limanlardır.

Beynəlxalq daşımalarda, daxili çatdırmalarda və həmçinin sərnişin daşınmasında aviasiya nəqliyyatı böyük rol oynayır. Ölkədə onlarla təyyarə meydanları mövcuddur. Neft-

qaz çıxarmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq boru nəqliyyatının rolu artmışdır.

Xarici ticarət. Ölkə iqtisadiyyatında xarici ticarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. B.Britaniya beynəlxalq ticarətin bir çox sferalarında lider yerləri tutur. Ölkə dünya üzrə kapital ixracının həcminə görə 2-cidir. B.Britaniya kapitalı əsasən Şimali Amerika ölkələri, Aİ ölkələri, Çin və Braziliyaya ixrac olunur.

Həmçinin məhsul və xidmət ixracının da əhəmiyyətli hissəsi B.Britaniyanın payına düşür. İxracın sahəvi strukturunda əsas yeri maşınqayırma məhsulları, elektrik stansiyaları üçün avadanlıq, sənaye mexanizmləri, nəqliyyat vasitələri, hesablayıcı texnika, telekommunikasiya avadanlıqları, kimya sənaye məhsulları, tibbi ləvazimatlar tutur. B.Britaniya həmçinin neftin və bir sıra ərzaq məhsullarının iri həcmli ixracatçısıdır. Pambıq, kükürd, yun, dəmir filizi və meşə materialları, çay, şəkər və s. idxal olunur. Xarici ticarətində aparıcı mövqeyə malikdir. Aİ ölkələri, ABŞ, Hindistan, Malayziya, Braziliya və Çindir.

Daxili fərqlər və regional siyasət. B. Britaniyanın «nüvəsi» İngiltərə tarixi coğrafi bölgəsi təşkil edir. İngiltərəni Cənub, Mərkəz və Şimal bölgələrinə ayırırlar. İqtisadi cəhətdən ən böyük və inkişaf etmiş bölgə Cənubi İngiltərədir (ölkə ərazisinin 26%-i, əhalinin 40%-dən çoxu, 33%-i sənaye istehsalına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 40% burada cəmlənmişdir). Bölgədə ümumi maşınqayırma, radioelektronika, avtomobilqayırma, yüngül və yeyinti sənaye məhsullarının yarından çoxu istehsal olunur. Həmçinin heyvandarlıq inkişaf etməklə yanaşı, taxıl və yem bitkiləri becərilir. Burada sıx nəqliyyat şəbəkəsi mövcuddur, şərq, cənub və cənub-qərb sahillərdə dəniz limanlarına müxtəlif çeşidli idxal xammal gətirilir. İqtisadiyyatda paytaxt aqlomerasiyası dominant mövqeyə malikdir. London şəhəri milli və beynəlxalq əhəmiyyətə malik nəhəng iqtisadi, maliyyə, elmi-tədqiqat və mədəni mərkəzdir.

Mərkəzi İngiltərə ölkə ərazisinin 1/5 hissəsini əhatə etməklə, burada əhalinin 1/3 –dən çoxu cəmlənmişdir. Bu, kənd təsərrüfatının şəhər kənarı tipinin önəmli rol oynadığı iqtisadi bölgədir. B.Britaniyanın ilk sənaye müəssisələri burada meydana gəlmişlər. Hazırda sənaye zonalarına Midlend (Birmingem, Şeffild, Koventri), Lankəşir (Mançester, Liverpul), Yorkşir (Bredforl, Lids) aiddir. Burada hasilat, metallurgiya, maşınqayırma müəssisələri, kimya və tekstil sənayesi daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Şimali İngiltərə – iqtisadi bölgə olmaqla, inkişafının əsasını neft və təbii qaz hasilatı, atom elektroenergetikası, hərbi maşınqayırma və kimya sənayesi təmin edir. Bu bölgə Mərkəzi və Cənubi İngiltərədən kənd təsərrüfatının intensivliyinə görə geridə qalır.

B.Britaniyanın «ucqar» (periferiya) bölgələri Şotlandiya, Uels, Şimali İrlandiyadır. Şotlandiya ölkə ərazisinin 32 %-ni təşkil edir. Ərazisinin böyüklüyünə görə ən əhəmiyyətli bölgədir. Əhalisinin sayına görə nəzərə çarpacaq dərəcədə İngiltərə bölgəsindən geri qalır. Təsərrüfat fəaliyyəti əsasən Mərkəzi Şotland düzənliyində cəmləşmişdir. Burada Klayd çayı boyunca milyonçu Qlazqo şəhəri, Fert-of-Fort körfəzinin sahillərində isə Şotlandiyanın mərkəzi Edinburq şəhəri yerləşir. Qlazqo Şotlandiyanın əsas sənaye mərkəzidir. Burada ənənəvi sahələrlə yanaşı, yeni sənaye sahələri də inkişaf etmişdir.

Uels və Şimali İrlandiya önəmli dərəcədə İngiltərənin xammal periferiyası olaraq qalmaqdadırlar. Uels kömür, qara və bəzi əlvan metallarla zəngindir. Şimali İrlandiya ölkəni kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə təmin edir. Bununla yanaşı hər 2 bölgədə sənaye istehsalının “yuxarı mərtəbələri” də inkişaf etmişdir (maşınqayırma müəssisələri, həmçinin yeni sənaye sahələri). İnzibati mərkəz kimi bu bölgədə Kardiff, Belfast ayrılır.

Regional siyasət bir çox səbəblərə görə (erکən sənayeləşmə, ərazinin nisbətən kiçikliyi, torpaqdan istifadənin mürəkkəb qanunları, yerli özünü idarəetmə, şəhər salma,

həmçinin dövrü iqtisadi böhranlar və s.) B. Britaniya digər qərb ölkələrinə nisbətən ərazinin istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinə daha əvvəl başlamışdır. Hələ 1919-cu ildə «Sahibkarlığın mükafatlandırılması» qanununun qəbulu ilə geridə qalmış bölgələrdə yeni iş yerlərinin açılması ilə B. Britaniya hökuməti ölkənin regional yenidən qurulmasına nail olmağa cəhd göstərmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar ümumiyyətlə belə hesab edirlər ki, ölkənin regional siyasətinin xüsusiyyətləri onilliklər ərzində iki səbəblə müəyyən olunur: birincisi, Şotlandiya və Uelsin geridə qalmış bölgələrində işsizliklə mübarizənin vacibliyi; ikincisi, konurbasiyanın inkişaf sürətinin azaldılmasının vacibliyi və Londonu «yükədən azad edilməsi».

Dövlətin regional sosial-iqtisadi proseslərə fəal qatılması ötən əsrin 30-cı illərində başlanmışdır ki, bu da bütün qərb aləmini bürüyən iqtisadi böhranla əlaqədar idi. Sonralar isə yüksək inkişaf etmiş sənaye bölgələrinin tədqiqatı üçün xüsusi dövlət komissiyası təşkil edildi. Bu komissiya müharibə qabağı məşhur Barlou məruzəsini təqdim etmişdir. Məruzədə Milli Sənaye Şurasının yaradılması, sənayenin yerləşdirilməsi, şəhərlərin yenidən qurulması, böyük konurbasiyalara miqrasiyanın sürətinin qarşısının alınması və b. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Lakin II Dünya müharibəsi Barlou məruzəsində təklif edilən ideyaların həyata keçirilməsinə mane oldu. Bir müddətdən sonra şəhər və kənd planlaşdırılması nazirliyinin yaradılması barədə qanun qəbul edildi. Bu da ərazilərin səmərəli istifadə edilməsi proseslərinin qaydaya salınmasına, zəif inkişaf etmiş bölgələrdə sənaye müəssisələri tikintisinin stimullaşdırılmasının hədlərinin hökumət səviyyəsində işlənilməsinə yönəldilmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında B. Britaniyada regional siyasətə olan maraq zəiflədi. Əvvəlki marağın itirilməsi ölkədə özəl sektorun möhkəmlənməsi ilə əlaqədar idi (regional siyasətin təşkilatı – maliyyə əsaslarını dövlət sektoru təşkil edirdi).

Təkrar üçün suallar:

1. B. Britaniya hansı müstəmləkə mütləklərinə malikdir?
2. Britaniya adaları səth quruluşuna görə hansı hissələrə bölünür?
3. B. Britaniyanın mühüm əhəmiyyətə malik faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsi nə dərəcədədir?
4. B. Britaniyanın iqliminin okean xarakterli olması özünü necə biruzə verir?
5. Britaniyanın ən qədim tayfaları hansılardır?
6. Ölkədə konstitusiyayı nə əvəz edir?
7. İnzibati cəhətdən B. Britaniya hansı hissələrə bölünür?
8. Ölkədə mərkəz funksiyasını yerinə yetirən şəhərlər hansılardır?
9. Sənayenin hansı sahələrinə görə dünya üzrə qabaqcıl yerdədir?
10. Maşınqayırmanın hansı sahəsi ölkədə daha çox inkişaf etmişdir?
11. Ölkənin ən nəhəng sənaye şirkətlərini sadalayın
12. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahələri və mərkəzləri hansılardır?
13. Dəmir yollarının sıxlığına görə ölkə Avropada neçənci yerdədir?
14. B. Britaniyanın iqtisadi bölgələrini səciyələndirir və regional siyasətin istiqamətlərini izah edin.

2.2.4. Fransa Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Avropanın qərbində yerləşmiş Fransa'nın ərazisi 551,6 min kv. km-dir. Tərkibinə Aralıq dənizindəki Korsika adası və bir sıra kiçik sahil adaları daxildir. Fransa ilə qonşuluqda Almaniya, İtaliya, Belçika, İsveçrə və İspaniya kimi inkişaf etmiş ölkələr və onların ən mühüm sənaye rayonları yerləşir. Ölkənin quru sərhəddinin xeyli hissəsi təbii sədlər boyunca keçir. Pireney dağları Fransanı İspaniyadan ayırır,

cənub – şərqdə İtaliya və İsveçrə ilə sərhəddi Alp və Yura dağları boyuncadır. Fransa – Almaniya sərhəddinin xeyli hissəsi Reyn çayı boyuncadır. Yalnız şimalda Fransa – Belçika sərhəddi ovalıqdan keçir. Ölkənin ümumi sərhədlərinin 2/3 – si dəniz sərhədlərinin (3120 km) payına düşür. Fransanın sərhədlərində mikrodövlətlər yerləşir. Bunlar Mavi sahil bölgəsində Monako, Pireney dağları ilə sərhəddə isə Andorradır.

Ölkənin coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərinə Atlantik okeanı ilə Aralıq dənizi arasında yerləşməsi; iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərlə qonşu olması; Afrikanın məqrib (qərb) ölkələrinə yaxınlığı; Belçika və İsveçrənin fransız dilli əhalisinin yaşadığı bölgələrlə həmsərhəd olması; sualtı La – Manş tuneli vasitəsilə Böyük Britaniya ilə rahat qonşuluq əlaqələrinin olması və s. aiddir.

Coğrafi mövqeyinin üstünlükləri onun iqtisadi inkişafını sürətləndirsə də, ölkə dəfələrlə işğalçıların təcavüzünə məruz qalmışdır. XX əsrin 50 –ci illərindən başlayaraq demokratik quruculuq həyata keçirən Fransa dövləti hazırda Dünya siyasəti və iqtisadiyyatında aparıcı mövqə tutur.

Səth quruluşu. Ölkə ərazisində 3 təbii – coğrafi bölgə ayrılır. Ölkənin cənub – şərq və cənub – qərb sərhəddi boyunca yüksək Alp və Pireney, orta hündürlüklü Yura dağları uzanır. Ölkənin mərkəz və şərq bölgəsində çox parçalanmış orta hündürlüklü dağlar və yüksəkliklər yerləşir. Şimalda və qərbdə isə ölkə ərazisinin yarısından çoxunu ovalıqlar tutur. Ovalıqlar Belçika sərhəddindən Pireney dağlarına qədər uzanır. Bunlardan ən böyüyü Şimali Fransa və ya Paris hövzəsi adlanan ovalıqdır. Bu bölgənin xeyli hissəsini Sena çayının vadisi təşkil edir.

Ölkənin digər geniş ovalığı cənub – qərbdə Mərkəzi Fransa massivi ilə Pireney arasında yerləşən Akvitandır. Bu ovalıq cənub – şərqdə Aralıq dənizi sahilində yerləşmiş Lanqedok ovalığı ilə qovuşur. Fransa Alplarının hündürlüyü 4000 m – dən yüksəkdir. İtaliya ilə sərhəddində Monblan dağı (4807 m) nəinki Fransada, həm də Avropada ən yüksək zirvədir. Alp dağlarının

ecazkar təbiəti (kars mağaraları, dağ gölləri, şələlələr), infrastruktur tikililəri (tunnellər, dağ – xizək obyektləri və s.) turizm – rekreasiya cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yura dağlarının hündürlüyü 1700 m - ə çatır və Rona çayı dərəsinə doğru tədricən enir. Ölkənin sahil zonası turizm- rekreasiya cəhətdən çox əlverişlidir.

Fransanın şimal – şərqində maksimal hündürlüyü 1424 m olan Vogez dağ sistemi uzanır. Pireney dağlarının şimal yamaqları Fransa ərazisindədir və burada hündürlük 3298 m – dir. Alp dağları ilə müqayisədə Vogezlər yüksək olmasa da, bu dağlar hələ zəif mənimsənilmişdir. Lakin hər iki dağ sistemi zəngin su ehtiyatına, meşə və otlaq sahəsinə, turizm – rekreasiya ehtiyatlarına malikdir.

Faydalı qazıntılar. Fransa mineral sərvətlərin müxtəlifliyinə görə seçilən dövlətdir. Qərbi Avropada dəmir filizi, boksit, kalium və daşduz, uran filizi ehtiyatına görə qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Faydalı qazıntıları əsasən ölkənin şimal, şimal-şərq və cənubunda cəmlənmişdir. Dəmir filizi, daş duz Lotaringiyada, boksit Lanqedokda, kalium duzu Elzasda, uran filizi yataqları Mərkəzi massivdədir. Ölkədə yanacaq ehtiyatı məhduddur. Ehtiyatı az olan neft və qaz yataqları ölkənin ucqar cənubunda yerləşir. Pireney dağları ətəklərində də təbii qaz aşkar edilmişdir. Daş kömür hövzələri Belçika ilə sərhəddə Lotaringiya bölgəsindədir. Lotaringiyada dəmir filizi yataqları və Aralıq dənizi sahili rayonunda boksit yataqlarının istismarı əvvəlki səviyyədə deyildir. Ölkədə təbii tikinti materialları ehtiyatları da çoxdur.

İqlim. Fransa ərazisinin əksər hissəsində mülayim – isti və rütubətli dəniz iqlimi hakimdir. Bretan yarımadasının iqlimi yumşaq və rütubətlidir. Okean sahilindən şərqə doğru getdikcə iqlimin kontinentallığı artır. Buna baxmayaraq, dağlar istisna olmaqla ölkənin əksər hissəsində qış temperaturu müsbətdir. Cənubda Aralıq dənizi sahillərində yayı quru isti, qışı isti rütubətli keçən subtropik iqlim hakimdir. Ölkənin ucqar qərb hissəsində qış daha yumşaq keçir. Məsələn, Nitsada iyul ayının orta temperaturu

+ 23 - 24° S, yanvarınkı + 8° S-dir. Burada bütün il boyu günəşli günlərin sayı çox olur. Dağlıq ərazilərin iqlimi isə sərtidir.

Yağıntuların paylanması da fərqlər vardır. Orta illik yağıntuların miqdarı ölkənin çox hissəsində 600 – 1000 mm - dir. Daxili bölgələrə, Aralıq dənizi sahillərinə 600 mm-dən az yağıntı düşür. Dağların yamacları isə ölkədə ən çox yağıntı (2000 mm) alan ərazilərdir. Ümumiyyətlə, ölkənin iqlim şəraiti aqrar təsərrüfat cəhətdən əlverişlidir. Burada həm mülayim, həm də subtropik zonanın bitkilərinin becərilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Digər tərəfdən, ölkənin iqlimi (xüsusilə Aralıq dənizi və Atlantik okeanı sahilləri) komfortluğu ilə seçilir. Aralıq dənizi sahillərinin çimərlikləri (xüsusilə Nitsa) hər il çoxsaylı turist cəlb edir. Dağlarda isə qış idman turizm imkanları genişdir.

Hidroqrafiya. Fransada çay çoxdur. Ən mühüm çayları Luara (1020 km), Rona (812 km), Sena (780 km) və Haronnadır (575 km). Ölkənin şimal-şərq sərhəddində Reyn, Mazel, Şeld çaylarından qonşu dövlətlər müştərək istifadə edirlər. Fransa çaylarının hidroenerji ehtiyatı çoxdur. Enerji ehtiyatının yarısı Rona və onun qollarının payına düşür. Hidroenerji ehtiyatına görə Qərbi Avropada Norveç və Balkan ölkələrindən geri qalır. Ölkədə göl azdır. Göllərdən ən mühümü Cenevrədir. Bu gölün xeyli hissəsi İsveçrə ərazisindədir.

Alp dağlarında bir neçə göl vardır (Burje, Amel və s.). Fransa su sərvəti ilə zəngin olsa da, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin su ilə təminatında fərqlər vardır. Məsələn, Aralıq dənizi sahili rayonlarında su çatışmır.

Torpaq-bitki örtüyü. Ölkənin torpaq bitki-örtüyü müxtəlifliyi ilə seçilir. Ovalıqlarda boz-meşə, şimal-qərbdə podzollaşmış boz torpaqlar yayılmışdır. Dağlıq ərazilərdə dağ-meşə boz torpaqları üstünlük təşkil edir. Torpaqlar təbii məhsuldarlığını itirmişdir. Cənubi Fransada meşələrin qırılması, heyvanların otarılması torpaq eroziyasına səbəb olmuşdur. Fransada ətraf mühit insan fəaliyyəti nəticəsində tamamilə dəyişilmişdir və ölkənin hər yerində mədəni landşaft üstünlük təşkil edir. Təbii meşə massiv-

ləri yalnız Vogezi, Yura, Şimali Alplarda qalmışdır. Ölkədə meşə-salma işləri genişləndirilir. Aralıq dənizi sahili bölgələrində zeytun, subtropik meyvə ağacları, üzümlüklər, bəzək ağacları geniş yayılmışdır.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Fransanın ərazisində qədim dövrlərdə müxtəlif tayfalar (kelt, qall, iber, hun, liqur, german, franklar) məskunlaşmış və onlar bir sıra şəhərlər salmışlar (Marsel, Nitsa və s.). 843-cü ildə yaranmış Frank krallığında uzun müddət feodal çəkişmələri mövcud idi. XV əsrin ikinci yarısından mərkəzləşmiş dövlətin yaranması başa çatır. Fransada mütləqiyyət üsul-idarəsi möhkəmlənir. Kral idarəolunma hakimiyyətinin sisteminə XVIII əsrin axırında baş verən Böyük Fransa inqilabı son qoyur. 1792-ci ildə Fransada ilk dəfə respublika təsis edilir (1-ci respublika). 1799-cu ildə hərbi çevrilişdən sonra ölkədə Napoleon Bonapartın hərbi diktatura rejimi (əvvəlcə konsulluq, 1804-cü ildən isə imperiya formasında) yaranır. Napoleonun məğlubiyyətindən sonra ölkədə 1814-cü ildən 1848-ci ilədək konstitusiyalı monarxiya üsul-idarəsi bərqərar olur. 1848-ci il fevral inqilabı respublika quruluşunu yenidən bərpa edir (2-ci respublika), lakin 1852-ci ildə respublika üsul-idarəsini III Napoleonun imperiyası əvəz edir. 1870-ci il Sentyabr inqilabı 3-cü respublikanın yaranmasına səbəb olur (1870-1940). 1871-ci ilin mart ayında Parisdə baş verən inqilab nəticəsində Paris kommunası adlanan hakimiyyət sistemi yaradılır. Cəmi 72 gün fəaliyyət göstərən Paris kommunası hökumət tərəfindən amansız təqiblərə məruz qalır.

XIX əsrin sonunda Fransa müstəmləkə sisteminin yaradılması başa çatır. O, Böyük Britaniyadan sonra dünyanın ən iri müstəmləkəçi dövlətinə çevrilir. Fransa Antantanın tərkibində I dünya müharibəsində iştirak edir. 1919-cu il Versal sülh müqaviləsi fransızların xeyrinə həll edilir (Almaniyanın zəbt etdiyi Elzas və Lotaringiyanın şimal-şərq hissəsi Fransaya qaytarılır və s.).

1940-cı ildə Fransa Almaniya və İtaliya ordusu tərəfindən zəbt edilir. 1944-cü ilin axırlarında antihitler koalisiya ordusu və Fransa Müqavimət hərəkatının fəaliyyəti nəticəsində ölkə işğaldan azad edilir. 1946-cı ildə 4-cü respublikanın, 1958-ci ildə isə 5-ci respublikanın konstitusiyası qəbul edilir. Beləliklə, Böyük Fransa inqilabından sonra ölkədə 5 respublika üsul-idarəsi (1792-1799; 1848-1852; 1870-1940; 1946-1958; 1958-ci ildən sonra) mövcud olmuşdur. 5-ci respublika dövründə Fransa Avropa və dünya siyasətində lider mövqeyi ilə yanaşı iqtisadiyyatda da güclü dövlətə çevrilmişdir.

Beynəlxalq problemlər. Farer adaları hələ də tam müstəqilliyə iddialıdır; İslandiya və Danimarkanın Farer adalarında balıq ovunun orta xətti barəsində mübahisə davam edir.

İdarəolunma forması. Fransa unitar respublikadır. Dövlətin və icraedici hakimiyyətin başçısı prezidentdir. O, ümumi səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir. 1958-ci ildən fəaliyyətdə olan konstitusiyada prezidentə geniş hüquqlar verilmişdir. O, baş naziri və hökumətin üzvlərini təyin edir (parlamentlə razılıq əsasında). Prezident həmçinin nazirlər sovetinin sədri, hərbi qüvvələrin baş komandanıdır. Onun Milli Məclisi buraxmaq və geri çağırmaq hüququ vardır. Qanunverici orqan 2 palatadan (Milli məclis və senat) ibarət olan parlamentdir.

Mühüm siyasi partiyaları Fransa sosialist partiyası (FSP), Fransa kommunist partiyası (FKP), Respublika tərəfdarları birliyi (RTB) və başqalarıdır. Ölkədə güclü həmkarlar təşkilatı fəaliyyət göstərir.

İnzibati cəhətdən Fransa 95 departament və xüsusi inzibati ərazi vahidi olan Korsika adasından ibarətdir. Bunlardan başqa Fransanın tərkibinə 4 dənizası departament (Qvadelupa, Qviana, Martinika və Reyunyon), 4 dənizası ərazi (Yeni Kaledoniya, Fransa Polineziyası, Uollis və Futuna adaları) və xüsusi ərazi vahidləri Mayotta, Sen-Pyer, Mikelon adaları daxildir. Amerika,

Afrika və Okeaniyadakı dənizəşırı departament və ərazilərinin ümumi sahəsi 127 min kv. km, əhalisi isə 3 mln.-a yaxındır.

Fransa mühüm beynəlxalq və regional təşkilatların üzvüdür. Fəal müstəqil xarici siyasət həyata keçirməsi onun xarici siyasət konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Avropada inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi, dünyada Qərbi Avropa güc mərkəzinin yaradılması, regional münaqişələrin sülh yolu ilə nizama salınması və digər məsələlərin həllində iştirak edir və ciddi səy göstərir. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələri 1992-ci ilin 21 fevralında yaradılmışdır. Hər iki ölkənin paytaxtlarında səfirliklər fəaliyyət göstərir.

3. Əhali və şəhərlər. Fransa əhalisinin əksəriyyətini fransızlar təşkil etdiyindən o, təkmillətli dövlət sayılır. Əhalisinin 90%-i fransızlardır. Fransızlar Avropanın roman xalqlarına aid edilir. Fransız milləti qədim aborigen tayfaları qalların (keltlər), Roma işğalçıların, german tayfalarının qarışması nəticəsində formalaşmışdır. "Fransız", həm də "Fransa" toponimlərinin mənşəyi V əsrdə ölkənin şimal hissəsini zəbt edən german tayfalarından olan frankların adından götürülmüşdür.

Daha çox inkişaf etmiş qall-roman mədəniyyətinin təsiri ilə german dilli franklar yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, öz dilləri və adət-ənənələrini tədricən itirirlər. 843-cü ildə romanlaşmış franklar güclü krallıq yaradır və onu Fransa adlandırırlar. Ona görə də Fransanın əhalisinin formalaşmasında onun şimalı və cənubunda müxtəlif etnik komponentlər iştirak etmiş və romanlaşma dərəcəsi də bu bölgələrdə eyni olmamışdır.

Etnik qruplar əsasən ətraf bölgələrdə yaşayır. Bunlar dil və mədəniyyətləri ilə fərqlənən bretanlı (1.5mln. nəfər), elzaslı (1mln-dan çox), flamandlı, korsikalı, basklar və katalonlardır. Bretanlılar kelt dil qrupuna aid olub Bretan yarımadasının qərb əyalətlərində; alman dilinin yerli ləhcəsində danışan elzaslılar Elzas və Lotaringiyada; holland dilinə yaxın dildə danışan flamandlılar Belçika ilə sərhəddə; italyan dilinə yaxın dildə danışan korsikalılar Korsika adasında yaşayırlar. Katalonlar

və basklar Pireneyin ətəklərində məskunlaşmışlar. Etnik qruplar fransız dilində təhsil alır və fəaliyyətlərində bu dildən geniş istifadə edirlər.

Avropanın digər iri dövlətləri ilə müqayisədə Fransada əhali sürətlə artır. Bunun bir cəhəti dövlətin doğumu artırmaq istiqamətində apardığı demoqrafik siyasət, digəri isə immiqrasiyadır. Fransada 5 mln. immiqrant yaşayır. Bunlar Şimali Afrika ölkələri, Fransanın keçmiş müstəmləkələrindən gələnlər, həmçinin portuqalialılar, italyan və türklərdir. Fransa əhalisinin ümumi sayı 64,8 mln.-dur. Ölkədə təbii artım 0,3%-dir. Orta ömür müddəti 79 ildir (qadınlar üçün 83, kişilər üçün 76). Fransada əhalinin həyat səviyyəsi təqribən Almaniya və Böyük Britaniyada olduğu kimidir. ÜDM-un 30%-dən çoxu sosial sektora sərf olunur.

Ən mühüm sosial problem işsizlikdir. 2010-cu ilin oktyabr ayında hökumətin təqaüd yaşının uzadılması (62 yaş) haqda sərəncamının kütləvi etirazlara səbəb olması da işsizliyin aradan qaldırılmasında maneə kimi izah olunur. Ölkədə kilsənin təsiri İtaliya və İspaniyada olduğu kimi o qədər də güclü deyildir. Fransa əhalisinin 90%-i katoliklərdir.

Fransada orta sıxlıq hər kv. km-də 110 nəfərdir. Ən sıx əhali Pireney, Alpın cənub yamaclarında, Mərkəzi massivdə cəmlənmişdir. Ölkənin ən iri şəhərləri – Paris, Lion, Marsel, Lill, Tuluza, Nitsa, Strasburq burada yerləşir. Əhalisinin 3/4-ü şəhərlərdə yaşayır. Aqlomerasiyaların sayı 50-ni ötmüşdür. Şəhər əhalisinin 60%-i aqlomerasiyalarda yaşayır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Paris Şimali Fransa ovalığının mərkəzində, Sena çayı sahilində yerləşir. Şəhər qall tayfalarından olan parizilərin mühüm yaşayış məskəninin yerində salınmışdır. Eramızın III - IV əsrlərində Pariziyem adlandırılmışdır. X əsrin axırlarında şəhər Fransa dövlətinin paytaxtı olur. Şəhərin inkişafında onun Sena çayı hövzəsində əlverişli mövqeyi; xarici aləm və Fransanın digər rayonları ilə əlaqələrinin rahatlığı; Frank krallığında VI əsrdən və Fransada

XII əsrdən paytaxt rolu səbəb olmuşdur. Şəhərin əhalisinin sayı daxili miqrasiya və immiqrasiya hesabına sürətlə artır.

Paris dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Şəhərin möhtəşəmliyi ölkəyə gələn turistləri özünə çox cəlb edir və o, dünyanın ən iri turizm mərkəzlərindən biri sayılır. Təsədüfi deyildir ki, Fransa turist qəbuluna görə dünya ölkələri içərisində birinci yerdədir (76,8 mln. nəfər, 2010-cu il).

Parisin «ürəyi» sayılan Site adası (Sena çayında yerləşir) şəhərin qədim hissəsidir. Digər sözlə, bura açıq səma altında qədim abidələr muzeyidir. Qədim Roma məbədinin yerində, 1163-cü ildə inşa edilən, orta əsrlərin memarlıq möcüzəsi sayılan Müqəddəs Məryəm kilsəsi burada yerləşir. 9 min nəfərlik tutumu olan bu kilsə əsrlər boyu böyük tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur. Parisin Müqəddəs Məryəm kilsəsini hər il 400 minədək turist ziyarət edir.

Fransanın görkəmli şəxsiyyətlərinin, o cümlədən Volterin, Russonun, Hüqonun məzarları yerləşən möhtəşəm Pantheon, naməlum əsgərin məzarı önündə əbədi məşəl yanan Zəfər tağı, Milli teatr – Qrand Operanın binası, Ədalət məhkəməsi sarayı, Müqəddəs Maqdalena kilsəsi, Bonapart Napoleonun məzarı olan Əlillər məbədi və bir çox başqa tikililər Parisə təkrarolunmaz görünüş verir. Eyfel qülləsi Parisin rəmzi hesab olunur. İki min il yaşı olan şəhərin mənzərəsini seyr etmək üçün hər il 3 milyonadək turist hündürlüyü 300 metr olan bu qülləyə qalxır.

Paris həmçinin dünyanın ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Çoxsaylı muzeyləri arasında xüsusi yer tutan, dünya miqyasında tanınmış Luvrun əzəmətli binası fransız memarlıq sənətinin misilsiz nümunəsidir. Bu muzey kompleksi Sena çayının sağ sahilində yerləşir. 1793-cü ildən muzey kimi fəaliyyət göstərən Luvrda eksponatların sayı 4 milyona çatır. Bu muzeydə Leonardo da Vinçinin «Cokonda» kimi məşhur əsəri və digər qiymətli eksponatlar qorunur. Burada müxtəlif xalqlara və dövrlərə aid olan misilsiz mədəniyyət abidələri saxlanılır. Muzeyə hər il 1 milyondan artıq turist gəlir.

Parisin ətrafında saray-park kompleksləri (XIV Lüdviqin vaxtından), Sen-Deni kilsəsi (VII əsr), Versal yerləşir. Fontenblo sarayı – kral iqamətgahı (XII əsr), Rambuye məbədi, Şartre qotik kilsəsi məşhur abidələrdəndir. Müasir dövr tikililərindən Disneyləndə isə Eyfel qülləsi və Luvr muzeyi ilə müqayisədə ildə iki dəfə çox turist gəlir.

Parisdə bir neçə məşhur təhsil ocaqları fəaliyyət göstərir. Bunlar Sarbonna (əsası XIII əsrdə qoyulmuşdur), Kollecde Frans (əsası 1530-cu ildə qoyulmuşdur) universitetləri, tərkibində 5 akademiya olan Fransa institutu və başqalarıdır. Parisdəki Milli kitabxananın əsası 1482-ci ildə qoyulmuşdur. Paris həm də YUNESKO və digər beynəlxalq təşkilatların iqamətgahlarının yerləşdiyi şəhərdir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Fransa yüksək inkişaf etmiş dövlətdir. İqtisadi potensialına görə Avropada Almaniyadan sonra 2-ci yerdədir. Fransa iqtisadiyyatının ənənəvi xüsusiyyəti burada təsərrüfatın mühüm sahələrinə nəzarət edən ümummillî proqramlaşdırmanı fəal tətbiq edən iri dövlət sektorunun olmasıdır. Ölkədə iqtisadi inkişafın planlaşdırılması ümumavropa miqyasında strateji səciyyə daşıyır.

Fransanın iqtisadiyyatında öz aralarında və xarici kapitalla sıx əlaqədar olan onlarla sənaye korporasiyaları və banklar fəaliyyət göstərir. Bunlar «Elf - Akiten» (neft sənayesi), «Pejo-Sitroen» və «Reno» (avtomobil sənayesi), «Tomson» və «Alkatel» (elektronika), «Peşine-Yujin-Külman» (alüminium sənayesi), «Ron-Pulenk» və «Mişlen» (kimya sənayesi), «Oreal» (kosmetika), «Karrfur» (ərzaq məhsulları ticarəti), banklar «Kredi Leonne», «Pariba» və başqalarıdır. İqtisadiyyatın bəzi sahələrində (kənd təsərrüfatı, yüngül, yeyinti, ticarət və s.) kiçik sahibkarlıq mövcuddur. İstehsalın mərkəzləşmə səviyyəsinə görə AFR və Böyük Britaniyadan geri qalsa da, iqtisadiyyatında dövlət sektorunun əhəmiyyətinə görə irəlidedir. Sənaye sahələrinin 1/4-i dövlətə məxsus müəssisələri təşkil edir. Ölkə sənayedən sonrakı inkişaf mərhələsin-

dədir. Sənaye, kənd təsərrüfatında çalışanların sayı azalır. Əmək qabiliyyətli əhalinin yarısından çoxu xidmət sahələrində çalışır. Xidmətin bir çox növlərinə görə (maliyyə, nəqliyyat, turizm, elmi və texniki əməkdaşlıq) dünyada lider dövlətlərdəndir. Fransa iri hərbi qüvvəyə və atom silahına malikdir.

Sənaye. Əmək qabiliyyətli əhalinin təqribən 25 %-i bu sahədə çalışır. Ən mühüm sahələri energetika, maşınqayırma və kimyadır. **Hasilat** sənayesində daş kömür, dəmir filizi, boksit çıxarılması xeyli azalmışdır. Mərkəzi massivdə uran, cənub-qərbdə təbii qaz çıxarılır. Fransa mineral xammal idxalçısına çevrilmişdir. Ona görə də energetika sənayesində AES-lərin rolu getdikcə artır. AES-lər yerli xammal və Afrika ölkələrindən idxal olunan uran filizi əsasında fəaliyyət göstərir. Mərkəzi massivdə hər il 2-3 min ton uran filizi çıxarılır. Elektrik enerjisi istehsalında AES-lərin payı 80%-dən çoxdur. Bu göstəriciyə görə dünyada birincidir. Uran filizindən istifadə zamanı tullantıların bir hissəsi Almaniyada anbarlara yığılır. 2010-cu ilin noyabr ayında Almaniyada əhalinin etiraz nümayişi də buna qarşı yönəlmişdi. Elektrik enerjisi istehsalında SES-lərin də rolu vardır. Energetikanın inkişafı planlarında enerji daşıyıcılarının idxalının azaldılması və alternativ vasitələrdən (günəş, külək, dəniz qabarmaları enerjisi) istifadə olunması göstərilir.

Emaledici sənayedə metal və enerji tutumlu sahələrin payı azalmış, maşınqayırma və kimyanın mövqeyi artmışdır. **Qara metallurgiya** idxal olunan xammala (zavodları Dünkerk, Fosdadır), əlvan metallurgiya həm yerli, həm də idxal olunan xammala, ucuz elektrik enerjisinə əsaslanır. Əlvan metallurgiya müəssisələri Saboye dağlıq rayonunda, Mərkəzi Massivdə, Pireneydə SES-lərin yaxınlığında fəaliyyət göstərir.

Maşınqayırma kompleksinin strukturunda avtomobilqayırma və nəqliyyat vasitələri istehsalı 1-ci yerdədir. Fransa dünya bazarında avtomobil, avia-kosmik avadanlıq və gəmilər istehsalına görə rəqabət aparır. Ölkənin «Reno», «Pejo» avtomobil şirkətləri; «Aerospasyal», «Avon Marsel Dasso

Breçe» aviakosmik şirkəti dünya miqyasında ən iri istehsalçılardır. Ölkədə elektrotexnika sənayesi yüksək inkişaf etmişdir. Bu sahədə elektrik kabelləri, elektrik stansiyaları (o, cümlədən atom) üçün avadanlıq, elektron hesablama maşınları və s. istehsal olunur. Maşınqayırmanın mühüm mərkəzləri Paris, Lion bölgələri daxilində, həm də ölkənin şimalında (gəmiqayırma istisna olmaqla) yerləşir. Maşınqayırma məhsullarının 40%-i ixrac olunur. Aviaraket sənayesinin inkişafına görə Avropada liderdir. Sərnişin və hərbi təyyarə, helikopter, raket istehsal edir. «Arean» fransız raketlərindən bir sıra dövlətlər peyk buraxılmasında istifadə edir. Ölkəyə məxsus Kuru kosmodromu Fransa Qvianasında yerləşir (Latın Amerikası). Ölkənin aviasiya müəssisələri Paris, Tuluza şəhərlərindədir və bunlar dövlətə məxsusdur. Aviasiya sənayesinin digər mərkəzləri Bordo, Rurj, Marinyandır.

Sənaye istehsalının strukturunda maşınqayırmadan sonra 2-ci yerdə **kimya** sənayesidir. Kimya sənayesi mineral gübrə, sintetik kauçuk və plastik kütlə, zərif kimya (parfümeriya, əczaçılıq, kosmetika) üzrə ixtisaslaşmışdır. Rezin sənayesi (avtomobil təkərləri istehsalı) inkişaf etmişdir. Kimya sənaye müəssisələri Paris, Lion bölgələri və ölkənin cənubundadır.

Sənaye istehsalının strukturunda 3-cü yerdə **yüngül** sənayedir. Yüngül sənayenin mühüm sahəsi toxuculuqdur. Fransa parça, paltar istehsalına görə dünyada məşhurdur. Bu sahədə pambıq və yundan daha çox istifadə olunur. Toxuculuq sənayesinin mərkəzləri ölkənin şimalında (yun, kətan, cut fabrikləri), Elzasda və Vogez dağları ətəklərində (pambıq parça), Lionda (təbii və süni ipək parça) cəmlənmişdir. Tikij sənayesinin mühüm mərkəzi Parisdir. O, moda mərkəzi kimi dünyada məşhurdur və bu sahədə liderliyini saxlayır.

İstehsal məhsullarının həcmi və müxtəlifliyinə görə ölkədə yeyinti sənayesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə şərəbçilik, şirniyyat və pendir, konserv və şirələr istehsalı

xüsusilə seçilir. Yeyinti sənayesinin müəssisələri ölkənin əksər şəhərlərində yayılmışdır.

Kənd təsərrüfatı. Fransa aqrosənaye kompleksinin inkişafına görə dünyada aparıcı mövqe tutur. Ölkənin kənd təsərrüfatında cəmi 1 mln əhali çalışır. O,ət, süd, taxıl, şəkər çuğunduru istehsalına görə Qərbi Avropada 1-ci, pendir istehsalına görə dünyada 2-ci, üzüm yetişdirilməsinə görə Avropada 2-ci (İtaliyadan sonra) yerdədir. Fransanın Aralıq dənizi sahilləri meyvəçiliyin müxtəlifliyinə görə seçilir (şaftalı, ərik, badam, zeytun, sitrus meyvələri). Aqrar bölmələrdə kiçik və orta təsərrüfatlarda iri əmtəlik müəssisələr hakim mövqe tutur. Fransa kənd təsərrüfat məhsulları istehsalına görə dünyada 3-cü (ABŞ və Kanadadan sonra), Qərbi Avropada 1-ci yerdədir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının yarıdan çoxu **heyvandarlığın** payına düşür. Əsasən iri buynuzlu mal-qara bəslənilir və o, mal-qaranın sayına görə Qərbi Avropada 1-ci yerdədir. İri buynuzlu mal-qara ölkənin təbii otlaqlar olan şimal-qərbində, həmçinin Mərkəzi Massivdə saxlanılır. Heyvandarlıq intensiv inkişaf etdirilir, əsasən südlük-ətlik istiqamətindədir. Bu sahədə kərə yağı, mal əti, pendir, süd istehsalı inkişaf etmişdir.

Bitkiçilikdə taxıl əkinləri (xüsusilə buğda), üzümçülük, tərəvəzçilik və bağçılıq aparıcı yer tutur. Taxıl bitkiləri (buğda, qarğıdalı, arpa) əsasən Şimali Fransa, Akvitan ovalığında becərilir. Bu sahədə orta məhsuldarlıq hər hektara 70 sentnerdir. Qarğıdalı cənub-qərbdə; arpa, çovdar Mərkəzi Massivdə; çeltik Rona çayı deltasında əkilir. Texniki bitkilərdən kartof və şəkər çuğunduru əkinləri də geniş ərazi tutur (Şimali Fransa ovalığında). Üzümçülük üzrə ixtisaslaşan rayon Langedokdur (üzüm bağlarının 40%-i). Üzüm həmçinin Haronna, Dordoni, Şaranti çayları vadisində də becərilir. Keyfiyyətli üzüm şərabi istehsalına görə Fransa dünyada 1-ci yerdədir. «Şampan», «Konyak», «Kaqor» içki markaları dünyada məşhurdur. Bordo, Şampan, Elzas, Burqundiya

bölgələri, Luara çayı vadisində əla markalı şərab istehsal olunur. Tərəvəzçilik və meyvəçilik üzrə bir çox kiçik bölgələr ixtisaslaşmışdır. Bu sahənin məhsulları iri şəhərləri (ilk növbədə Parisi) təmin edir. Ölkənin şimal-qərbində alma, armud, ərik bağları, Aralıq dənizi sahillərində gavalı, sitrus meyvə bağları yayılmışdır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Fransa yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə malikdir. Ölkədə nəqliyyat şəbəkəsi radial konfigurasiyaya malikdir. Belə ki, əsas dəmir yolları, avtomobil magistralları, daxili su yolları, hava xəttləri paytaxt Parisdən başlayır. Sərnişin və yük daşımalarında əsas rol avtomobil nəqliyyatı oynayır. Fransa Avropada inkişaf etmiş dəmir yolu şəbəkəsinə malikdir.

Ölkənin ən mühüm mərkəzləri arasında əlaqə yüksək sürətli və elektriklişdirilmiş dəmir yolları vasitəsilə əlaqə saxlanılır. Yüksək sürətli magistralların tətbiqi sahəsinə Fransa Avropa ölkələri arasında liderdir. O, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da yüksək sürətli magistralların layihəsində iştirak edir. Paris-Lion-Marsel; Paris-Tur-Bordo; Paris-Lemoj-Tuluza mühüm dəmiryol magistrallarıdır. Yük daşımalarında boru kəmərləri və daxili su nəqliyyatından geniş istifadə olunur. Neft və neft məhsulları əsasən Marsel-Lion-Strasburq, Havr-Paris kəmərləri ilə daşınır. Yük daşımalarında Sena çayından istifadə olunur. Paris, Strasburq, Ruan mühüm çay limanlarıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Ən mühüm dəniz limanları Marsel, Havr, Dünkerk, Nant, Bordo, Ruandır. Yük dövriyyəsinin həcminə görə Marsel Qərbi Avropada 3-cü yerdədir. O, Fransanı Aralıq dənizi ölkələri, Hind və Sakit okeanla əlaqələndirir. Havr və Ruan Parisin dəniz avanportudur. Dünkerk portu Şimal sənaye bölgəsinin dəniz qapısıdır. Nəqliyyat əlaqələrində La-Manş boğazından 1994-cü ildə çəkilmiş sualtı tuneldən geniş istifadə olunur. Hava nəqliyyatı ilə daşımaları dövlətə məxsus «Eyr-Frans», «Eyr-İntern» şirkətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Fransa dünyada turist qəbuluna görə liderdir (76,8 mln. nəfər). Turizmdən əldə olunan gəlir 46,3 mlrd. dollar təşkil edir

Ölkəyə turistləri cəlb edən Parisin zəngin tarixi-mədəni abidələri, Disneylend əyləncə parkı, Aralıq dənizi və Atlantik okeanının çimərlikləri, istirahət mərkəzləri və s.-dir.

Xarici ticarət. Fransanın xarici ticarəti genişdir. Təsərrüfat əlaqələrinin müxtəlif istiqamətləri üzrə ölkə beynəlxalq aləmdə mövqeyinə görə liderdir. Xarici ticarətin həcmi və sənaye məhsulları ixracına görə Fransa dünyada 4-cü yerdədir (ABŞ, AFR, Yaponiyadan sonra). Fransa beynəlxalq investisiya əlaqələrində fəal iştirak edir. Xarici kapital qoyuluşunun həcminə görə dünyada 3-cü yerdədir. Fransa iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyanın həcmi də əhəmiyyətli dərəcədədir.

Ölkə ixracatının tərkibi müxtəlifdir. Dünya bazarında nəqliyyat maşınqayırması (avtomobil, təyyarə, helikopter, lokomotiv), silah, AES-lər üçün avadanlıq, kosmik texnika, elektrotexnika və kimya məhsulları, polad, alüminium, parça, paltar ixracına görə Fransanın mövqeyi yüksəkdir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracının dəyərində görə ABŞ-dan geri qalır (şərab, taxıl, süd məhsulları, şəkər və s.), spirtli içkilər ixracına görə isə liderdir. Fransa elektrik enerjisi də ixrac edir İdxalatında maşın və avadanlıqdan başqa yanacaq (xüsusilə neft) və sənaye xammalı mühüm rol oynayır. Qəhvə, kakao, çay və digər kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edir.

Fransanın ən mühüm ticarət tərəfdaşları Aİ ölkələri (AFR, İtaliya, Böyük Britaniya, Benilüks dövlətləri), ABŞ, Yaponiya, Çindir. Fransa Afrika ölkələri, Yaxın və Orta Şərq, Latin Amerikasını ölkələri ilə də ticarət əlaqələri saxlayır. Fransa və Azərbaycan Respublikası arasında da ticarət əlaqələri genişlənir.

Regional fərqlər və regional siyasət. Ərazisinin böyüklüyü, keçdiyi tarixi inkişaf yolu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi istehsalın ixtisaslaşması ölkədə iqtisadi rayonların fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Sənaye və sənayedən sonrakı

inkişafın yüksək səviyyəsi ilə seçilən paytaxt və digər rayonlarla (ölkənin şimalı və şərqində), ölkənin qərbi və cənubunda yerləşən iqtisadi və sosial göstəriciləri aşağı olan zəif inkişaf etmiş sənaye-aqrar rayonları arasında təzadlar vardır. Regional fərqlərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

- Paris və paytaxt aqlomerasiyası milli iqtisadiyyatda, elm və mədəniyyətdə hipertrofik rol oynayır;

- İnkişaf «oxu» Paris-Lion-Marsel xətti üzrə keçir. Ona görə Fransanın qərb və cənub-qərb rayonları kənd təsərrüfatı, şimal və şərq sənaye rayonlarıdır;

- qara metallurgiyanın əsas mərkəzləri ənənəvi olaraq ölkənin şimalı və Lotaringiyada, əlvan metallurgiya cənubda, maşınqayırma Mərkəzi Fransada və şərqdədir;

- Fransa əhalisinin tərkibində müstəqil etnoslar ayrılır ki, (bretanlılar, korsikalılar, elzaslılar, basklar, vallonlar, katalonlar) bunlar da ölkənin ətraf ərazilərində yaşayırlar.

Regional tədqiqatlar aparən mütəxəssislər tərəfindən ölkə 3 böyük regiona bölünür: Şimal, Cənub-Şərq və Qərb. Şimal regionu ölkənin şimal hissəsini, o cümlədən Paris aqlomerasiyasını, Lotaringiya və Elzası əhatə edir. Ölkədə təsərrüfat və digər fəaliyyət sahələri üstün mövqeyə malikdir. Ölkə əhalisinin yarısı, sənaye məhsulu istehsalı həcmnin əsas hissəsi bu regionda cəmlənmişdir. Regionda çoxsahəli sənaye inkişaf etmişdir. Ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynayan Paris bu regiondadır.

Cənub-Şərq regionunun tərkibinə Rona çayı vadisi, Aralıq dənizi sahilləri, Alplar daxildir. Şimal regionu kimi Cənub-Şərq də ümumavropa sənaye «oxu» zonasında yerləşir. Lakin inkişaf səviyyəsinə görə o, Şimal regionundan geri qalır. Sənaye istehsalı əsasən Lionda və ətraf şəhərlərdə cəmlənmişdir. Lion Parisdən sonra Fransanın 2-ci mühüm iqtisadi mərkəzidir. Əhalisinin sayına görə ölkənin 3-cü şəhəri və mühüm dəniz portu olan Marseldə iri sənaye istehsalı mövcuddur. Regionda yüksək əmtəlik kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatı üzümçülük, tərəvəzçilik və bağçılıq

üzrə ixtisaslaşmışdır. Aralıq dənizinin şərq sahillərində rekrea-siya imkanları mövcuddur və burada turizm kompleksləri yaradılmışdır.

Qərb rayonu ölkə ərazisinin yarısını əhatə edir, lakin sənaye istehsalının 1/5-ni verir. Regionda iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağıdır (xüsusilə Mərkəzi Massivdə). Qərb regionu kənd təsərrüfatı, yeyinti və yüngül sənaye üzrə ixtisaslaşmışdır. Sənaye müəssisələri ən iri şəhərlərdə (Bordo, Tuluza, Nant, Sen-Sazer) yerləşir. Bu şəhərlərdə hərbi, ixtisaslaşmış gəmiqayırma sənayesi, kimya məhsulları istehsalı inkişaf etdirilir.

Regional siyasət. Sosial – iqtisadi səviyyəsinə görə ərazi fərqləri ölkənin hakim dairələrini ərazi üzrə istehsalın yerləşdirilməsində uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədilə siyasət həyata keçirməyə vadar etmişdir.

Regional siyasətin həyata keçirilməsində dövlət sektoru mühüm rol oynayır və davamlı mövqeyə malikdir. Hələ 80-cı illərin əvvəllərində istehsalın 20%-ə qədəri, depozit və kredit əməliyyatlarının 3/4-ü, dövlət banklarının xeyli hissəsi dövlət sektorunun payına düşürdü. Fəhlə və qulluqçuların 1/4-i bu sektorda çalışırdı. Elektroenergetika və təbii qaz istehsalı dövlətin əlindədir. Nəqliyyat, rabitə, gəmiqayırma, təyyarəqayırma, kömürçixarma sənayesi və digər sahələr müəyyən dərəcədə dövlət sektorunun «nüvəsini» təşkil edirdi. 80-90-cı illərdə dövlət sektorunun payı dəyişilsə də, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində ehtiyatlar saxlanıldı - büdcənin maliyyələşdirilməsi, kredit siyasəti, regional inkişafa maliyyə yardımı, vergi siyasəti, qiymətlərin nizamlanması və s.

Fransa bazarın proqramlaşdırılmasında klassik ölkə olaraq qalır. Ölkədə müntəzəm olaraq iqtisadi və sosial inkişaf planları qəbul edilir. Bu planlarda Milli inkişafın istiqamətləri əks olunmaqla yanaşı, regional proqramların reallaşdırılmasının məqsədi, üsulları da göstərilmişdir. Proqramlaşdırmanın məqsədləri aşağıdakılardır:

- Əhalisi və sənayesi yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş Paris şəhərinin desentralizasiyası;

- Aqrar rayonların sənayeləşdirilməsi, kənd yerlərində məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması;

- Tənəzzül vəziyyətində olan köhnə rayonların sənayesinin bərpası (Şimal regionu, Lotaringiya);

- Regional mərkəzlərdə kiçik və orta şəhərlərin inkişafını stimullaşdırmaq;

Qərb regionu və Mərkəzi Massivin sənayesini inkişaf etdirmək və tikinti infrastrukturunu vasitələrinin təcrid halda olmasını aradan qaldırmaq;

- Ətraf rayonlarda xidmət sektorunun inkişafını sürətləndirmək və s.

Təkrar üçün suallar:

1. Fransanın tərkibinə daxil olan dənizaşırı departamentlər hansılardır?
2. Fransanın dənizaşırı əraziləri və xüsusi ərazi vahidləri hansılardır?
3. Fransanın faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsi necədir?
4. Fransanın tarixində neçə respublika üsul-idarəsi olmuşdur və bunlar hansı illəri əhatə edir?
5. Ölkədə etnik qruplar hansılardır və onlar harada məskunlaşmışlar?
6. «Fransız» və «Fransa» toponimlərinin mənşəyini izah edin.
7. Sənayesinin aparıcı sahələri və mərkəzləri hansılardır?
8. Ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən şirkətlər hansılardır?
9. Kənd təsərrüfatında hansı məhsulların istehsalı və ixracı üzrə Avropa və dünyada liderdir?
10. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ölkə neçə regiona və iqtisadi rayona bölünür? Regionların ixtisaslaşmasını izah edin.
11. Regional siyasətin istiqamətlərini izah edin.

2.2.5. İtaliya Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. İtaliya Avropanın cənubunda Aralıq dənizi hövzəsinin mərkəzində yerləşir. Apennin yarımadasında. Siciliya, Sardinia, həmçinin bir sıra kiçik adalarda yerləşmiş İtaliyanın sahəsi 301,3 min kv. km-dir. Ölkənin daxilində 2 müstəqil mikro dövlət- Vatikan və San-Marino yerləşir. İtaliya şimalda materik hissədə Fransa, İsveçrə, Avstriya və Sloveniya ilə həmsərhəddir. Cənubda Siciliya adasını Afrikadan Tunis boğazı ayırır. Apennin yarımadası təqribən 1500 km məsafədə Aralıq dənizinin içərisinə doğru uzanır. İtaliyanın sahilləri qərbdə Ligu və Tirren, cənubda İon, şərqdə Adriatik dənizlərinin suları ilə əhatə olunmuşdur. Dəniz sərhədləri ümumi sərhəddin 80%-ni təşkil edir.

Aralıq dənizi hövzəsinin mərkəzində, Qərb və Şərq arasında ticarət yollarının qovşağındakı mövqeyi ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında həmişə mühüm rol oynamışdır. XX əsrdə İtaliyanın coğrafi mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Çünki, Yaxın Şərq ölkələrindən Avropanın sənaye dövlətlərinə neft daşıyan gəmilər İtaliyanın sahillərindən keçirdi. İtaliya həmçinin Avropa, Asiya, Amerika və Afrika ölkələrini əlaqələndirən beynəlxalq hava xətləri üzərindədir.

Ölkənin coğrafi mövqeyi strateji cəhətdən də çox əlverişlidir. NATO İtaliyanı Cənubi Avropada və bütün Aralıq dənizində öz hərbi sisteminin əsası hesab edir. Onun ərazisində ABŞ və NATO-ya məxsus hərbi bazalar və təlim meydanları yerləşir.

Səth quruluşu. İtaliya səth quruluşuna görə dağlıq ölkədir. Ərazisinin 3/4 hissəsini dağlar və yüksəkliklər tutur. İtaliyanın şimalında Alp dağ sistemi uzanır. Alpların İtaliya ərazisinə düşən cənub hissəsi İtaliya Alpları adlanır. Ölkənin Fransa, İsveçrə, Avstriya və Sloveniya ilə quru sərhəddi bu dağlar boyuncadır. Avropada ən hündür nöqtə Monblan və ya Monte-Bianko (4807 m) ölkənin Fransa ilə sərhəddindədir.

Oroqrafik cəhətdən mürəkkəb quruluşa malik Alp dağ sistemi qövs şəklində qərbdən-şərqə 1200 km məsafədə uzanır. İtaliya Alplərində bir çox dağ massivləri, çay dərələri, çökəkliklər və dağ keçidləri vardır. Keçidlərdən avtomobil və dəmiryolları çəkilmiş, körpülər salınmış, tunellər tikilmişdir. Dağlar çox hündür olduğundan və yamacları çox parçalandığından burada əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yoxdur. Böyük sahələri tutan çəmənliklər isə otlaq heyvandarlığı inkişaf etdirməyə imkan verir.

Alp dağları nəinki İtaliyada, həm də Avropada turizm-rekreasiya cəhətdən inkişaf etmiş təbii regiondur. Alp dağlarındakı füsunkar təbiət, infrastruktur tikililər kurort-istirahət, qış-xizək turizm növlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Alp dağlarından cənubda Padan (Lombardiya) ovalığı yerləşir. Padan ovalığı Alp dağları, Apennin dağları və Adriatik dənizi arasında üçbucaq forması əmələ gətirir. İtaliyanın yeganə geniş düzənliyi olan bu ovalıq Po çayı hövzəsini əhatə edir. Ovalığın qərb hissəsində, hündürlüyü 500 – 600 m olan ərazilərdə meyvə bağları və üzümlüklər, Po çayının aşağı axarlarında isə heyvandarlıqla məşğul olan, taxıl və şəkər çugunduru becərilən bölgələr yerləşir. Padan ovalığı İtaliyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bölgəsidir.

Alp dağlarının cənub – qərb davamını Apennin dağları təşkil edir. Bu dağlar yarımada boyunca 1500-1800 km məsafədə uzanır, hündürlüyünə görə Alplərlə müqayisədə alçaqdır. Ən yüksək nöqtəsi Korno dağıdır (2914 m). Dünyanın gənc dağ sistemlərindən biridir. Ölkədə əhəng daşlarının geniş yayılması ilə əlaqədar dağlıq bölgələrdə (Şərqi Alplərdə, Şimali və Şərqi Apennində, Siciliya və Sardiniyada) səth və yeraltı karstların bütün formalarına rast gəlmək olar. Dünyada ən uzun mağaralardan biri Antroddeil (uz. 805 m) Alplərdədir.

Siciliya və Sardinia adalarının relyefi Apennin yarımadasının səth quruluşuna oxşardır. Adaların relyefində dağlar

üstünlük təşkil edir. Sahil düzənlikləri isə kiçik əraziləri əhatə edir.

İtaliya Avropanın seysmik zonasında yerləşir. Ölkədə tez-tez zəlzələ hadisələri baş verir. Bunun əsas səbəbi geoloji baxımdan gənc strukturlarda dağ əmələgəlmə prosesinin fəal olmasıdır. Ölkədə baş verən zəlzələlər əksər hallarda ağır nəticələr törədir. Mərkəzi və Cənubi İtaliya daha çox seysmik fəallığa malikdir. XX əsrdə ölkədə 150-dən artıq zəlzələ qeydə alınmışdır. İtaliya dünyada vulkanizm təzahürləri olan dövlətlərdən biridir. Fəaliyyətdə olan vulkanları Neapol yaxınlığında Vezuvi (1277 m) və Siciliya adasındakı Etnadır (3323 m).

Faydalı qazıntılar. İtaliyada faydalı sərvətlər azdır. Yanacaq və mineral sərvətlərlə zəif təmin olunmuşdur. Energetika xammalı ilə tələbatının təqribən 1/6 hissəsi öz sərvətləri hesabına ödənilir. Siciliyada az miqdarda neft, Padan ovalığında təbii qaz çıxarılır. Sənaye əhəmiyyətli kükürd və duz (Siciliyada), polimetall (Sardiniya, Şərqi Alplar), civə (Toskana), molibden, sürmə, boksit sərvətləri vardır. Civə ehtiyatına görə dünyada lider dövlətlərdən biridir. Ölkədə müxtəlif tikinti materialları ehtiyatı mövcuddur. Zərif ağ karrar mərməri dünyada məşhurdur. Bu sərvətdən hələ qədim zamanlarda romalılar heykəltəraşlıqda və binaların bəzədilməsində geniş istifadə etmişlər. Ölkədə daş və boz kömür, dəmir filizi, neft və təbii qaz sərvəti azdır.

İqlim. Ərazisinin şimaldan cənuba doğru 1200 km məsafədə uzanması, relyefinin xüsusiyyətləri ölkənin ayrı – ayrı bölgələri arasında iqlim fərqlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Padan ovalığında mülayim – isti, Siciliyada subtropik iqlim hakimdir. Materik hissədə yerləşən şimal bölgələrinin iqlimi ölkənin yarımada da yerləşən bölgələrinə nisbətən kontinentaldır. Yarımada və adalarda Aralıq dənizi iqlim tipi hakimdir.

Yarımadanın ensiz olması və böyük məsafədə dənizin içərilərinə daxil olması dəniz hava kütlələrinin ölkənin demək olar ki, bütün ərazilərinə irəliləməsinə şərait yaradır. İtaliya

subtropik ölkə olduğundan burada orta temperatur fərqi müsbətdir.

İqlimin Aralıq dənizi tipli xüsusiyyətləri kənd təsərrüfatında bitkiçiliyin ayrı – ayrı sahələrinin inkişafına olduqca əlverişli şərait yaradır. Ölkənin ucqar şimal bölgələri istisna olmaqla yanvarın orta temperaturu 7 – 12° S arasında dəyişir.

Siciliya Avropada qışı ən isti keçən məkan hesab olunur. Həm Siciliyada, həm də İtaliyanın ucqar cənub əyalətlərində hətta qış aylarında belə kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli iqlim şəraiti vardır. Təsadüfi deyildir ki, İtaliya Avropada fəraş tərəvəzçiliyi ilə tanınır. İtaliyada yay isti, quru, buludsuz və günəşli keçir. Ən isti yay küləkli Siciliyada müşahidə olunur. Bol istilik və günəşli günlərin sayının çox olması Siciliya və Sardiniyada subtropik meyvəçiliyin inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Atlantik okeanından gələn mülayim və rütubətli hava kütlələri daha çox qərb sahillərə təsir göstərdiyindən, yağıntıların qərbdən – şərqə az da olsa azalması müşahidə edilir. Hündür Alp dağları ölkəni şimaldan gələn soyuq hava kütlələrinin təsirindən qoruyur.

Cənub və cənub – şərq ərazilər istisna olmaqla İtaliya kifayət dərəcədə rütubət alsada, yağıntılar ölkə üzrə qeyri – bərabər paylanmışdır. Şimaldan cənuba – doğru yağıntıların paylanması fəsillər üzrə dəyişir. İtaliyanın cənubunda, Siciliya və Sardiniya adalarında ən çox yağıntılar qışda düşür. Orta illik yağıntıların miqdarı Tirren dənizi sahillərində 1000 mm, Siciliyada 600 mm-dir. Burada bəzən yayda quraqlıqlar da baş verir. İl ərzində eyni miqdarda yağıntı alan Padan ovalığında isə buxarlanma az olduğundan rütubətlik yüksəkdir. Bu cür təbii şərait ovalıqda şəkər çuğunduru, çəltik və s. kimi rütubətsevən bitkilərin becərilməsinə imkan verir. Ölkənin şimalında Alp dağlarının orta dağlıq ərazilərində isə yağıntılar çox düşdüyündən dəmyə əkinçiliyi inkişaf etmişdir.

Hidroqrafiya. İtaliyanın ensiz və dağlıq ərazisi uzun və gursulu çayların əmələ gəlməsi üçün əlverişli deyil. Yalnız

şimalda sıx çay şəbəkəsi mövcuddur. Ölkənin ən iri və gursulu çayı olan Po Padan düzənliyindən axır. Onun hövzəsinin sahəsi ölkə ərazisinin 1/4-ni tutur. Şimal ərazilərdə çaylar sıx və gursulu olduğundan burada suvarma işləri yaxşı təşkil olunmuşdur. Alp çaylarının enerji ehtiyatı çoxdur.

Apennin yarımadasının ən iri çayı Tibridir. Yarımada-nın iri çayları əsasən payız və qış aylarında gursulu olur. Yayda isə çaylarda suyun səviyyəsi lap azalır. Bəzi xırda çaylar yay aylarında quruyur. Ölkə çaylarından elektrik enerjisi isteh-salında, suarmada, yaşayış məntəqələri və sənaye müəssisə-lərinin su ilə təchizatında, həm də az da olsa gəmiçilikdə isti-fadə olunur.

İtaliya göllərinin əksəriyyəti dağlıq bölgələrdə, həm də Adriatik dənizi sahillərində yerləşir. Alp dağlarındakı göllərin sahilində Laqo-Macore, Luqano, Komo və digər beynəlxalq dərəcəli kurortlar salınmışdır. İqlimin quraq, çay şəbəkəsinin isə seyrək olduğu cənub rayonlarda süni sututarlar üstünlük təşkil edir ki, əkin sahələrinin suvarılması üçün həmin sututarlardan kanallar çəkilmişdir.

Torpaq-bitki örtüyü. İtaliyanın torpaq örtüyü olduqca rəngarəngdir. Şimalda Alp dağlarında dağ – çəmən və dağ – meşə torpaqları yayılmışdır. Alp dağlarının cənub ətəklərində, Padan ovalığının böyük hissəsində qonur – meşə torpaqları üstünlük təşkil edir. Alp dağlarında orta dağlıq ərazilərdə torpaqlar podzollaşmışdır və az məhsuldardır.

Adriatik dənizi sahilində bataqlıq torpaqları yayılmışdır. Siciliya adasında qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır ki, bu da üzüm və digər bitkilərin becərilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Liqur və Tirren dənizlərinin sahillərində düzən, təpəlik və alçaq dağlıq ərazilərdə qırmızı torpaqlar («terra rossa») yayılmışdır. Bu torpaqlarda meyvə ağacları və üzümlüklər salınmışdır. Po çayı dərəsi boyunca münbit allüvial torpaqlar yayılmışdır. İtaliyanın torpaqları kənd təsərrüfatı, xüsusilə

bitkiçilik üçün əlverişlidir. Ölkənin ən məhsuldar torpaqları düzənliklərdə və alçaq dağlıq ərazilərdədir.

İtaliyada həmişəyaşıl bitki zolağının yerində mədəni subtropik bitkilər – zeytun, badam, sitrus bitkiləri, xurma ağacı üstünlük təşkil edir. Lakin bəzi ərazilərdə yabarı bitkilərdən həmişəyaşıl palıd, Aralıq dənizi şamı, sərvi ağacı, kaktuslar və s. də geniş sahədə yayılmışdır.

Dağlarda, dəniz səviyyəsindən 500 – 800 m yüksəklikdə palıd, şabalıd, fıstıq, qovaq ağacı, 1500 m yüksəklikdə isə iynəyarpaqlı meşələr yayılmışdır.

Meşələr ölkə ərazisinin təqribən 18 faizini təşkil edir. Dağlarda bitki örtüyü şaquli zonallıq üzrə yayılmışdır. Ölkədə fauna və floranın mühafizəsi məqsədilə onlarca qoruqlar və Milli parklar yaradılmışdır.

Gözlənilən təbii hadisələr və ətraf mühitin aktual problemləri. Ölkənin bəzi bölgələrində baş verən sürüşmələr, sel, uçqun, zəlzələ və vulkan hadisələri, subasmalar; Venesiyada torpaqların çökməsi; sənaye sahələrinin tullantıları hesabına havanın çirklənməsi; sahillərə yaxın yerlərdən axan çayların sənaye və kənd təsərrüfatı axınları ilə çirklənməsi; göllərə turşulu yağışların yağması; sənaye tullantılarının emalı üzrə müəssisələrin istehsal gücünün zəif olması və s.-dir.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Apennin yarımadasında e. ə. I minillikdə müxtəlif tayfalar və xalqlar yaşamışlar. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, bunlar arasında latın mənşəli xalqlar üstünlük təşkil etmişdir. Onlar e.ə. 753-cü ildə Roma şəhərinin salınmasında mühüm rol oynamışlar. Roma şəhərinin ətrafında yaşayan tayfalar romalılar adlandırılmışlar. Romalılar güclü olduqlarından ətraf rayonlarda yaşayan tayfaları da özlərinə tabe etdirmiş və onları tədricən romanlaşdırmışlar. Romalılar Roma imperiyasını yaratmaqla Kiçik Asiya, Şimali Afrika, Suriya və Fələstini imperiyanın tərkibinə qatmışlar.

Eramızın 476-cı ilində Roma imperiyası dağıdılır və İtaliya müxtəlif tayfaların (bizanslar, franklar və s.) təsiri

altına düşür. 756-cı ildə frankların kralı Roma papasına İtaliyanın mərkəzində torpaq hədiyyə edir və ona görə də ölkənin mərkəzində dini dövlət yaradılır.

Beləliklə, VI-XIV əsrlərdə İtaliyanın şimal, mərkəz və cənubunda inkişaf sürəti müxtəlif idi. Şimalda Genuya, Milan, Venesiya və başqa şəhərlər sürətlə böyüyürdü. Ölkənin cənubu və adalar işğalçıların talanına məruz qaldığından ləng inkişaf edirdi. Mərkəzdə isə Roma papalarına məxsus dini dövlət yerləşirdi.

XIV-XV əsrlərdə Şimali və Mərkəzi İtaliyanın əksər şəhər dövlətlərində zadəgan ailələrinin güclü hakimiyyəti yaranmışdı. Florensiya, Boloniya və bir sıra iri şəhər dövlətlərdə XIV əsrdə kapitalist münasibətləri yaranmağa başlamışdı. Ümumiyyətlə, orta əsrlər İtaliya tarixində feodal parçalanmalarının mövcud olması ilə səciyyələnilir. XV əsrin sonlarında İtaliya ərazisi İspaniya, Avstriya və Fransa arasında mübarizə meydanına çevrilir. XVI əsrdə İtaliyanın xeyli hissəsi İspaniyanın, XVIII əsrin əvvəllərində isə Avstriya Habsburqlarının hakimiyyəti altında olur. Napoleon müharibələri dövründə ölkə ərazisi Fransanın işğalı altında olur. Bu 1814-cü ilədək davam edir. 1860-cı ilin axırlarında İtaliya torpaqları İtalya krallığında birləşdirilir. 1870-ci ildə İtaliyada Milli dövlət yaradılır. 1922-ci ildə İtaliyada Mussolininin faşist rejimi yaranır. II dünya müharibəsində İtaliya Hitler Almaniyasının müttəfiqi kimi iştirak edir. 1943-cü ildə alman qoşunları İtaliyanı işğal edir. 1944-cü ilin iyununda ingilis-amerika müttəfiq qoşunları Romaya daxil olur və İtaliyanı alman işğalından azad edir. 1946-cı ilin iyununda İtaliya respublika elan edilir.

1948-ci ildə qüvvəyə minən ABŞ-ın «Marşall planı» İtaliyaya da şamil edilir. Həmin il qəbul edilən yeni konstitusiyaya ölkənin demokratik qüvvələrinin böyük nailiyyəti idi. Avtoritar idarə üsulundan demokratiyaya keçid həm bazar iqtisadiyyatı, həm də sosial müdafiə yönümlü olduğundan,

bunların hər ikisinin mexanizminin yenidən işlənilməsinə imkan yaratdı.

İdarəolunma forması. İtaliya parlamentli unitar respublikadır. Ölkənin başçısı parlament tərəfindən 7 il müddətinə seçilən prezidentdir. Ali qanunverici orqan 2 palatadan (respublika senatı və deputatlar) ibarət parlamentdir.

İcraedici Sədr başda olmaqla hökumət tərəfindən (Nazirlər şurası) yerinə yetirilir. İtaliyanın mühüm siyasi partiyaları: Sol qüvvələrin demokratik partiyası (SQDP), İtaliya xalq partiyası (İXP), Xristian demokratik partiyası (XDP), «İrəli, İtaliya!» hərəkatı və s.-dir. Ümumitaliya əmək konfederasiyası ölkənin nüfuzlu və güclü həmkarlar birliyidir.

İnzibati cəhətdən İtaliya 20 vilayətə bölünür. Bu vilayətlərin tərkibinə 94 əyalət, 8101 kommuna daxildir. Ölkənin 5 əyaləti (Siciliya, Sardinia, Trentino-Alto Adice, Vale-d-Aosta və Friule-Venesiya-Culiya) xüsusi muxtariyyət statusuna malikdir. Əyalət hakimiyyət orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində qanunverici qərar verə bilər, icraedici orqanları yerli məsələlərin həllində geniş səlahiyyətə malikdirlər.

İtaliya BMT-nin, NATO-nun, Aİ-nin, digər regional və beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. İtaliyanın müasir beynəlxalq təşkilatlarda rolu onun təkcə iştirakı ilə tamamlanmır. O, daxili və xarici siyasətində müasir dövrün mühüm reallıqlarını nəzərə alır.

İtaliya Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin 8 mayında yaradılmışdır. Hər iki ölkənin paytaxtında müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

3. Əhali və şəhərlər. Ölkə əhalisinin fərqli xüsusiyyəti Milli tərkibin yekcins olmasıdır. Əhalisinin 97%-i italyanlardır. Bunlar Avropada roman dil qrupuna aid edilən çoxsaylı xalqdır. Milli azlıq təşkil edənlər (friullar, triollular, fransızlar, sloveniyalılar və s.) əsasən ölkənin Alplarla sərhəd bölgələrində, albanlar və yunanlar Cənubi İtaliya və Sardiniyada yaşayırlar. İtalyan milləti Avropa və Asiya tayfa və xalqlarının Apennin yarımadasının yerli əhalisi ilə assimilyasiyası nəticəsində

formalaşmışdır. İtalyan etnosunun qədim əsasını yunan və finikiya mədəniyyətinin təsiri altında olan etrusklar və latınlar (romalılar) təşkil edir. Roma hakimiyyətinin möhkəmlənməsi romanlaşma prosesinin başlanğıcını qoymuşdur. Roma imperiyasının romanlaşmış əhalisi dəfələrlə istilacı millətlər və gəlmə xalqlarla (yunan, ərəb, alman) qarışmışlar. Ona görə də ölkənin şimal və cənubunda italyanların müasir görünüşündə müxtəlif etnik xüsusiyyətlər aydın əks olunur.

İtaliyada 58,1 mln. nəfər əhali yaşayır. Ölkədə təbii artım 0,04%-dir. Şimal bölgələrlə müqayisədə cənubda təbii artım yüksəkdir. Ölkə əhalisinin sayı və strukturunda xarici miqrasiya əhəmiyyətli rol oynayır. Uzun illər İtaliya kütləvi emiqrasiya ölkəsi olmuşdur. Hazırda ölkədən xaricdə 10 mln.-dan çox italyan yaşayır. ABŞ və Kanadada (5 mln.-dan çox), Fransa və Almaniyada (2 mln.), Argentina və Braziliyada (1,5 mln.-dan çox) italyanlar yaşayır. Müasir dövrdə İtaliyada immiqrasiya da sürətlənmişdir. Ölkəyə gələnlər arasında albanlar, ərəblər, Balkan dövlətlərindən olanlar çoxluq təşkil edir. Daxili miqrasiya cənubda kənd yerlərindən şimaldakı şəhərlərə istiqamətlənmişdir.

İtaliya dindarlarının əksəriyyəti katolikdirlər. İtalyanların həyat tərzinə katolik kilsə mühüm təsir edir. Bunun əsas səbəblərindən biri ölkənin paytaxtı Romada Vatikan dövlətinin yerləşməsidir. Lakin kilsə qanunlarının (xüsusilə Vatikanın) heç də hamısı kütlə tərəfindən birmənalı qarşılanmır.

Ölkədə əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. İtaliyanın şimal və mərkəz düzənlikləri ən sıx məskunlaşmış ərazilərdir. Bu, intensiv əkinçilik, müxtəlif sənaye sahələri, liman və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli imkanların olması ilə izah olunur. Ölkə üzrə orta sıxlıq 1 kv. km-də 193 nəfər olduğu halda, düzənlik ərazilərdə 1 kv. km-də 400-450 nəfər təşkil edir. Dağlıq rayonlarda əhali seyrək məskunlaşmışdır.

İtaliyada, xüsusilə onun şimal hissəsində urbanizasiya prosesi intensiv gedir. Ölkədə əhalisinin sayı 100 mindən artıq olan şəhərlərin sayı artır, yeni şəhər aqlomerasiyaları yaranır

və genişlənir. Ölkə əhalisinin 12%-i 4 iri şəhərdə – Roma (3,5 mln.), Milan (1,7), Neapol (1,2 mln.) və Turində (1,1 mln.) yaşayır. Turin şəhərindən Milanadək olan ərazi tam urbanizasiyalaşmış bölgədir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Roma İtaliyanın digər şəhərlərindən böyüklüyü, tarixiliyi, iqtisadi potensialı, siyasi və mədəni mərkəz olması, turizm sahəsində beynəlxalq miqyasda tanınması ilə seçilir. Şəhərin sahəsi 209 kv. km-dir. Ətrafı ilə birlikdə Roma 1507,6 kv. km sahəni əhatə edir. Romada 3,5 mln. nəfər (2010) əhali yaşayır.

Roma Tirren dənizindən 27 km aralı, Tibr çayının hər iki sahilində yerləşir. Şəhər 6 təpə (Kapitoli, Viminal, Eskvilin, Seli, Kviniral, Aventin) üzərində salınmışdır. Bəzi mənbələrdə şəhərin 7 təpə üzərində yerləşməsi göstərilir. Roma İtaliyanın paytaxtı və ölkənin 94 əyalətindən birinin – Latsionun inzibati mərkəzidir. Latsio əyalətinin əlverişli coğrafi mövqeyi və təbiəti, ilk növbədə onun Tirren dənizi sahilində yerləşməsi əyalətin başlıca şəhəri Romada turizm sənayesinin inkişafı üçün geniş imkan yaratmışdır.

Romanın iqlimi Aralıq dənizi tiplidir. Şəhərdə yanvar ayının orta temperaturu 7°S, iyulunku 25,8°S təşkil edir. Şəhərə düşən illik yağıntının miqdarı 500 mm-dir. Romanın əlverişli təbiəti nəinki yayda, həmçinin ilin bütün fəsillərində turist qəbul etməyə imkan yaradır.

Roma dünyanın ən qədim şəhərlərindədir və onu «əbədi şəhər» adlandırırlar. Şəhər iki hissədən ibarətdir. Qədim Roma müasir Romadan bir neçə metr aşağıda yerləşir. Qədim Roma tarixi-memarlıq abidələrin zənginliyinə görə seçilir. Şəhərdə Mikelancelonun şah əsəri olan heyrətamiz görünüşə malik Müqəddəs Pyotr kilsəsi ölkəyə gələn turistləri cəlb edən ən mühüm tarixi abidədir. Əbədiləşmiş Roma şəhərində Vatikan mikrodövləti yerləşir ki, Renessans və Barokko üslubunda çox sayda saraylar vardır.

Roma çox funksiyalı şəhərdir. Şəhərdə xidmətin bir sıra növləri (ticarət, turizm, dövlət aparatı və s.) yaxşı inkişaf

etmişdir. Roma sənaye istehsalına görə Milan, Turin və Genuyadan sonra ölkədə dördüncü yeri tutur. Şəhərdə elektron, yeyinti, yüngül (tikiş, mebel, toxuculuq, ayaqqabı), poliqrafiya və kimya sənaye sahələri inkişaf etdirilir. Roma şəhəri ətrafında isə kənd təsərrüfatı maşınları, neft emalı müəssisələri, hərbi müəssisələr, İES-lər vardır.

Roma yaxınlığında (Kasaçia və Fraskati) elmi – tədqiqat və atom mərkəzləri yerləşir. Hökumət idarələri, iri banklar, sığorta və ticarət idarələri, beynəlxalq şirkətlərin ofisləri, bəzi beynəlxalq təşkilatlar Roma şəhərindədir. Bu tikililər əsasən şəhərin yeni hissəsindədir. Romanın qədim hissəsi isə 1980-ci ildən arxeoloji qoruq elan edilmişdir.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. İtaliya yüksək iqtisadi göstəricilərə görə «Böyük yed-dilər» daxildir. Faydalı sərvətlərinin məhdud olduğu şəraitdə təsərrüfatında ixtisaslı işçi qüvvəsi, nisbətən az xammal və yanacaq tələb edən sahələrdə istehlak və ixracat əhəmiyyətli məhsullar istehsal olunur. Ona görə də iqtisadiyyatı üçün ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri böyük əhəmiyyətə malikdir.

İtaliya iqtisadiyyatının mühüm xüsusiyyəti təsərrüfatın nizamlanması və stimullaşdırılmasında dövlətin fəal rol oynamasıdır. İqtisadiyyata dövlət tərəfindən təsirin forma və xarakteri müəyyən dərəcədə sosial-siyasi amillərlə müəyyən olunur. Bunlardan biri intensiv inkişaf edən şimalla geri qalmış cənub bölgələri arasında sosial-iqtisadi həyatda kəskin hiss olunan regional fərqlərdir. İtaliya elmi-texniki və texnologiya sahəsinə, energetika və kənd təsərrüfatı istehsalına görə Avropanın yüksək inkişaf etmiş digər ölkələrindən hələ də geri qalır. Regionun digər ölkələri ilə müqayisədə ölkənin təsərrüfatında dövlətin rolu, «gizli iqtisadiyyatın» miqyası çox böyükdür. Dövlət tərəfindən nəzarət olunan nəhəng holdinqlər ölkənin iqtisadi həyatında mühüm mövqeyə malikdirlər. Qara metallurgiya, maşınqayırma, nəqliyyat və rabitə sahəsində, kredit-bank əməliyyatlarında sənaye yenidənqurma İnstitutu

fəaliyyət göstərir. Mühüm banklar, dəmir və avtomobil yolları, aviaşirkətlər və s. dövlətə məxsusdur.

İqtisadiyyatda və həm də siyasətin mühüm sahələrində xüsusi kapitalın rolu böyükdür. Ölkədə «FİAT» (avtomobil və digər nəqliyyat vasitələri istehsalı), «Montedison» (kimya və elektrotexnika), «Olivetti» (idarə avadanlığı), «Perilli» (rezin-texniki avadanlıq) dünyada məşhur şirkətlərdir. Ölkədə kapital və istehsalın təmərküzləşməsi regionun digər ölkələri ilə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Kiçik və orta müəssisələr üstünlük təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsünün ixtisaslaşmasına Aİ ölkələrinin təsiri böyükdür.

Sənaye. Sənayesinin strukturunda **dağ-mədən** sahəsi zəif inkişafı ilə seçilir. Sənaye və ixracat əhəmiyyətli sərvətləri təbii qaz, kalium duzu, civə, mərmər, azbest və digər tikinti materiallarıdır. Ölkədə istehlak olunan mineral sərvətlərin 70%-i, enerjidaşıyıcıların 84%-i idxal olunur. **Elektroenergetika** texniki cəhətdən inkişaf etmiş sənaye sahəsidir. Əvvəllər ölkədə elektroenergetikanın əsasını SES-lər təşkil edirdi. Hazırda elektrik enerji istehsalında İES-in payı 80% təşkil edir, AES-lərin payı isə azdır. İstehlak olunan elektrik enerjisinin bir hissəsi idxal hesabına (əsasən Fransadan) ödənilir.

Emaledici sənayedə metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sahələri seçilir. **Metallurgiya** idxal olunan xammala əsaslanır. Koklaşan kömürün hamısı ABŞ-dan gətirilir. İstehlak olunan dəmir filizinin 90%-i, metal hissələrinin 75%-i, manqan filizinin 70%-i idxal olunur. Metallurgiya müəssisələri əsasən liman şəhərləri və ya iri maşınqayırma mərkəzlərinə doğru meyl edir. Qara metallurgiyanın «nüvəsi»ni 4 metallurgiya kombinatı (Genuya, Neapol, Pyombino, Toranto şəhərlərində) təşkil edir. Əlvan və yüngül metal istehsalı sahəsində alüminium sənayesi, civə, qurğuşun, sink əridilməsi xüsusilə seçilir. Əlvan metallurgiya müəssisələri elektrik enerjisi mənbələrinə (alüminium, sink, maqnezium müəssisələri) və ya polimetal filizi yataqlarına doğru (qurğuşun

əritmə müəssisələri) meyl edir. Ekoloji cəhətdən təhlükəli sayıldığı üçün İtaliya özünün zəngin sərvəti olan qırmızı mineral (civə 2-sulfid) yataqlarından demək olar ki, istifadəni dayandırmışdır və civə istehsalına görə dünyada liderliyini itirmişdir.

Maşınqayırma ölkənin emaledici sənaye məhsullarının ¼-ni verir və bu sahədə məşğul olanların sayına görə birinci yerdədir. Bu sahə maşın və avadanlığa olan daxili tələbatı əsasən ödəyir. Maşınqayırmada avtomobil istehsalı xüsusilə seçilir. İtaliya dünya bazarına avtomobil ixrac edən mühüm dövlətlərdən biridir. Əsasən minik avtomobilləri istehsal edilir. Bu sahədə «FİAT» konserni nəinki ölkədə, həm də dünyada ən güclü xüsusi şirkətdir. Ölkə ərazisində yayılmış «FİAT»-ın zavodlarında təkcə minik maşınları deyil, həm də yük maşınları, vaqon, elektrovoz, traktor və s. istehsal edilir. «FİAT» müəssisələrinin əksəriyyəti Turin şəhəri və onun ətrafında yerləşir. İtaliyanın cənubunda Neapol yaxınlığında və Palermoda «FİAT»-ın yeni müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır.

Gəmiqayırma ənənəvi sahədir. Bu sahə əsasən «İtaltankeri» şirkətinə məxsusdur. Ölkədə elektrotexnika, xüsusilə onun yeni sahəsi elektron sənayesi inkişaf etdirilir. Elektrotexnika məhsulları istehsalının ən mühüm mərkəzi Milandır. Son illər cənubda Neapol və Bari şəhərlərində elektrotexnika müəssisələri fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatı maşınqayırması (xüsusilə traktor) inkişaf etdirilir. Maşınqayırma müəssisələrində həm də kimya, toxuculuq, ayaqqabı, yeyinti və poliqrafiya sənayesi üçün avadanlıqlar istehsal edilir. Maşınqayırma mərkəzləri əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Şimaldadır.

Ölkədə **kimya** sənayesi inkişaf etdirilir. Bu sahədə üzvi kimya xüsusilə seçilir. İri neft-kimya müəssisələri neft məhsulları və təbii qaz əsasında fəaliyyət göstərir. Ölkənin neft emalı sənayesi həm də Avropada ən güclü sahədir. Bu sahə daxili tələbatı ödəməklə yanaşı neft məhsulları ixracına görə Avropa ölkələri arasında seçilir. İtaliyaya xam neft Aralıq dənizi vasitəsilə Yaxın Şərq və Şimali Afrikadan gətirilir. Ölkənin ən iri neft emalı müəssisəsi Siciliya adasının şimal-şərqində

yerləşmiş Milasso şəhərindədir. Neft-kimya sənayesinin digər mərkəzləri Şimal sənaye rayonundadır. Ölkə iqtisadiyyatı üçün yerli və idxal olunan təbii qaz çox əhəmiyyətlidir. Təbii qaza olan tələbat ildən-ilə artır və İtaliya onu Şimali Afrika, Niderland və Rusiyadan idxal edir.

Neft-kimya məhsulları çox müxtəlifdir. Bu sahədə plastik kütlə və kimyəvi lif istehsalı sürətlə artır. İtaliya lak-boyaq və əcazılıq sənayesinin inkişafına görə də Avropada seçilir.

Ölkənin **toxuculuq** sənayesi bu sahədə çalışanların sayına görə ikinci yerdədir. Toxuculuq müəssisələrində pambıq, yun, ipək, cüt, kətan, kimyəvi lifdən parça və iplik istehsal olunur. Yüksək keyfiyyətli hazır paltar və trikotaj istehsalı üzrə ixtisaslaşmış «Benetton» şirkəti Avropada məşhurdur. Toxuculuq müəssisələri ölkənin şimalı və mərkəzində yerləşir. Ayaqqabı istehsalına görə İtaliya dünyada 2-ci (ABŞ-dan sonra), ixracına görə isə 1-ci yerdədir.

Ölkə iqtisadiyyatında **yeyinti** sənayesi mühüm rol oynayır. Unüyütmə sənayesi çox inkişaf etmişdir. Cənubda Neapol rayonunda unla yanaşı makaron istehsal edilir. Makaron istehsalına görə dünyada 1-ci yerdədir. Konserv (meyvə və tərəvəz, ət və balıq) istehsalı, şərəbçilik inkişaf etmişdir. İtaliyada şərəb və zeytun yağı, pendir hələ qədim zamanlardan istehsal olunur. Süd məhsulları istehsalı müəssisələri əsasən Şimal iqtisadi rayonundadır. Emaledici sənayenin digər sahələri mebel, tikinti materialları, saxsı qablar və s. İstehsalıdır. İtaliya zərgərlik məmulatları istehsalına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Florensiya, Roma, Venesiya zərgərlik məmulatlarına görə çoxdan məşhurdurlar.

Kənd təsərrüfatı. Təbii şəraitin əlverişli olmasına baxmayaraq, ərzaq məhsullarına olan tələbat tam ödənilmir. Bu, ölkədə kiçik (6 ha) az gəlirli təsərrüfatların çox olması ilə izah olunur. **Bitkiçilik** üstünlük təşkil edir. Sitrus, üzüm, zeytun, meyvə, tərəvəz becərilir.

İtaliyada bağçılıq çox inkişaf etmişdir. Bağçılıq məhsulları arasında mühüm əhəmiyyəti olan üzümçülüyn inkişaf

tarixi 3 min il bundan əvvəlki dövrə aid edilir. Üzümçülük əsasında şərabçılıq inkişaf etdirilir. Məlumdur ki, İtaliya dünyada ən iri şərab istehsalçısı, ixracatçısı və istehlakçısıdır. Şərab istehsalına görə İtaliya Fransa ilə rəqabət aparır.

İtaliyanı “Avropanın ən böyük bağı” adlandırılması təsadüfi deyildir. Belə ki, ölkədə hər il 7 – 8 mln. tona qədər müxtəlif meyvələr – ərik, gavalı, alma, armud və s. yığılır. Meyvəçilik əsasən Emiliya – Romaniya, Veneto, Kampaniya, Trentino – Alto – Adice əyalətlərində yayılmışdır. İtaliya dünyada sitrus meyvələri istehsal edən ən iri dövlətlərdəndir. Sitrus meyvələri yığımına görə İtaliya Avropada İspaniyadan sonra ikinci yerdədir. Ölkədə ildə 4 milyon tondan artıq sitrus meyvələri yığılır.

Sitrus meyvələrinin əksər hissəsi cənub əyalətlərində, xüsusilə Siciliyada becərilir. Kampaniyada, Apuliyada, Kalabriyada, Sardiniya, Siciliya, Liquriya əyalətlərində naringi və portoğal becərilir. Siciliyada limon plantasiyalarda yetişdirilir. İtaliyada qreypfrut, berqamot, cinotto və digər sitrus meyvələri yetişdirilir. Berqamot Apennin yarımadasının ucqar cənubunda yerləşən Recio – di – Kalabriya əyalətindən başqa dünyanın heç bir yerində bar vermir. İtaliyanın Aralıq dənizi sahillərində zeytunçuluq da inkişaf etdirilir.

Dənli bitkilərdən buğda, qarğıdalı becərilir. Çəltik yığımına görə Avropada 1-ci yerdədir. Bu sahədə məhsuldarlığa görə çəltik becərən aparıcı dövlətlərlə bir sıradadır. Çəltik ölkənin suvarılan torpaqlarında becərilir.

Tərəvəz və bostan bitkiləri geniş miqyasda becərilir. Bitkiçilik şimalda, xüsusilə Padan ovalığında intensiv inkişaf etdirilir. İtaliyada gülçülük inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə italyanlar gül sevən xalqdır. Ölkədə həm dekorativ, həm də sənaye əhəmiyyətli güllər becərilir. Efir yağlı və dekorativ bitkilər ölkənin bütün əyalətlərində becərilir.

Kənd təsərrüfatında **heyvandarlığın** rolu tədricən artır. Ətlik və südlük istiqamətində heyvandarlıq ölkənin şimalında saxlanılır. Digər rayonlarda ekstensiv istiqamətdə xırda

buynuzlu mal-qara bəslənilir. Bir sıra heyvandarlıq məhsulları və yem idxal olunur.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Ölkə ərazisinin konfigurasiyası nəqliyyat şəbəkəsinin meridional istiqamətdə olmasına səbəb olmuşdur. Enlik istiqamətində yolları yalnız Padan ovalığında. Ölkədə avtomobil nəqliyyatının rolu çox böyükdür. Quru ilə yük daşımaların 2/3 hissəsi onun payına düşür. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 300 min km-dir. Bunun yarısı Şimal regionunun payına düşür. Ölkənin cənub bölgələrində avtomobil yolları sıx deyildir. Dəmiryol nəqliyyatı (yolların ümumi uzunluğu 20 min km) əhəmiyyətinə görə avtomobil nəqliyyatından geri qalsa da, son illər yeni yollar çəkilməsinə xüsusi fikir verilir.

Daxili və xarici daşımalarda dəniz nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Ölkədə 144 dəniz limanı vardır. Bunlardan ən böyüyü Genuyadır. O, həm də bütün Aralıq dənizi sahilində ən iri limandır. Adriatik dənizi sahilində yerləşmiş Triest portu Genuyanın rəqibidir. Triest yük dövriyyəsinə görə İtaliyanın 2-ci, Avropanın isə ən mühüm neft limanlarından biridir. Cənubi İtaliya portlarının yük dövriyyəsi artır.

Ölkədə aviasiya nəqliyyatı sürətlə inkişaf edir. Hava xətləri İtaliyanın iri şəhərlərini Avropanın və digər regionların ölkələri ilə əlaqələndirir. Beynəlxalq əhəmiyyətli ən iri aeroportları Roma və Milan şəhərlərindədir.

Xarici ticarət. İtaliyanın iqtisadiyyatında xarici ticarət mühüm rol oynayır. İtaliya maşınqayırma məhsulları (nəqliyyat vasitələri, müxtəlif cihazlar, hesablama maşınları və s.), kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, hazır paltar, ayaqqabı, kimya və neft-kimya məhsulları ixrac edir. İdxalatında hazır məhsullar, maşın və avadanlıq ixracı ilə müqayisədə 2 dəfə azdır, enerji daşıyıcıları, ərzaq və mineral xammalın payı isə çoxdur. Xarici ticarətinin 60%-i Aİ ölkələri, xüsusilə Fransa və Almaniya ilədir. İdxalında OPEK ölkələri, ixracında ABŞ (yüngül və yeyinti sənaye məhsulları) mühüm rol oynayır. Rusiya ilə əlaqələri genişlənir. Rusiyadan təbii qaz, neft və neft

məhsulları, metal hissələr, bəzi maşın və avadınlıq, meşə sənayesi məhsulları. istehlak malları alır. Rusiya isə İtaliyadan hazır istehlak malları – paltar, ayaqqabı, ərzaq, dərman preparatları, mebel və s. idxal edir.

Ölkənin xarici ticarətində mənfəi saldo (kəsir) turizm, gəmi tərsanələri və emiqrantların pul köçürmələri hesabına ödənilir. Dünyanın bir sıra ölkələrində fəaliyyət göstərən italyan tikinti şirkətləri böyük gəlir gətirir.

Turizm. İqtisadiyyatının mühüm sahəsidir. Bu sektorda 1 mln.-dan artıq adam çalışır və 2009-cu ildə turizmdən 40,2 mlrd. dollar gəlir əldə edilmişdir. Həmin ildə İtaliyaya 43,2 mln. nəfər turist səfər etmişdir. Turizm sənayesi yüksək inkişaf etmişdir və ölkədə turistlərin qəbulu üçün beynəlxalq səviyyəli infrastruktur yaradılmışdır. Mehmanxanalarda yerlərin sayına görə Avropada 1-ci yerdədir. Turizm sektoruna dövlət orqanları nəzarət edir. Turizm biznesinin 3/4-ü 3 şəhərin – Roma, Venesiya, Florensiyanın payına düşür. Romaya səfər edən bütün turistlər Vatikan dövlətini ziyarət edir, milyonlarla turist qədim San-Marino ilə tanış olur.

Daxili fərqlər və regional siyasət. Təbii şəraitinə, iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və ixtisaslaşmasına, sosial-siyasi xüsusiyyətlərinə görə İtaliyada daxili fərqlər Qərbi Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə böyükdür. Ölkə iqtisadiyyatının zəif yeri şimal və cənub arasında istehsal qüvvələrinin qeyri-bərabər yerləşməsidir. Ərazisi və əhalisinə görə şimal və cənub arasında uyğunsuzluqda kəskin fərq nəzərə çarpmır. Ölkə ərazisinin 60%-i, əhalisinin 65%-i şimalın, müvafiq olaraq 40 və 35%-i cənubun payına düşür. İqtisadi cəhətdən geri qalmış cənub təsərrüfatın inkişafı üçün xeyli zəif potensiala malikdir. Cənub regionunda istehsal aparatı zəif olmaqla məhdud maliyyə imkanları məhduddur.

Şimalda ölkənin iri sənaye mərkəzlərinin əksəriyyəti (Milan, Genuya, Turin, Venesiya və s.) yerləşir. İtaliyanın cənub hissəsinin mühüm sənaye və mədəni mərkəzi Neapoldur. Roma şəhəri də burada yerləşir. Şimal və Cənub arasında

göstəricilər o dərəcəyə çatır ki, şimalda Liqa Nord kütləvi hərəkəti meydana gəlmişdir. Bu təşkilat ölkənin şimalında daha yaxşı yaşamaq niyyətilə hətta İtaliyanın digər hissəsindən ayrılmağı təklif edir. Lakin Aİ separatizmə qarşı çıxır. Aİ-nin regional fondundan İtaliyanın cənub rayonlarının inkişafı məqsədilə yüksək norma (25%) ayrılmışdır.

İtaliya ənənəvi olaraq 3 regiona ayrılır: Şimal, Mərkəz, Cənub. Bu regionlar coğrafi mövqeləri, təbii şəraitinin müxtəlifliyi, sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. **Şimal** regionu ölkə iqtisadiyyatında həlledici rol oynayır. Ölkə ərazisinin 2/5 hissəsini əhatə edən bu regionda əhalinin yarısından çoxu, sənayenin 2/3-si cəmlənmişdir. İstehsal Milan-Turin-Genuya uçbucağında yüksək səviyyədə mərkəzləşmişdir. O, Avropanın daha çox sənayeləşmiş ərazilərindən sayılır. Şimal regionu, əsasən Padan ovalığı İtaliyanın taxıl anbarı hesab olunur. Ölkədə dənlə bitkilər, tərəvəz və bostan bitkilərinin xeyli hissəsi Padan ovalığının payına düşür. Regionda heyvandarlıq ətlik və südlük istiqamətindədir. Şimalda nəqliyyat şəbəkəsi də inkişaf etmişdir. İtaliyanın xarici ticarəti əsasən Şimal regionu vasitəsilədir.

Mərkəz regionu iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Şimal və Cənuba nisbətən orta səviyyədədir. Ölkənin ərazisi, əhalisi və istehsal məhsulunun 1/5-i Mərkəzin payına düşür. Regionun sənayesi çoxsahəli olsa da, ölkə miqyasında xüsusilə seçilən sahəsi yoxdur. Regionun, həm də ölkənin iri şəhəri Romadır. Tarixi-mədəni, siyasi və təsərrüfat funksiyası ilə yanaşı, Roma həm də nəqliyyat və ticarət-maliyyə rolu oynayır.

Ölkə ərazisinin 2/5-si, əhalisinin 1/3-i **Cənub** regionunun payına düşür. Cənubun yarımada hissəsi adalarla müqayisədə inkişaf etmişdir. Region sitrus və kənd təsərrüfatının digər bitkilərinin istehsalına görə seçilir. Cənub əsasən aqrar rayondur. Sənayesi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanır. Yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir. Dövlətin dəstəyilə son illər regionda ağır sənayenin bəzi sahələri inkişaf etdirilir və ümummilli əhəmiyyətə malik iri müəssisələr yaradılır. Region-

da nəqliyyat şəbəkəsi genişləndirilmişdir. İqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı Cənubda həllini gözləyən sosial problemlər hələ də mövcuddur. Cənub regionunun şəhərlərindən Neapol xüsusi mövqeyə malikdir. O, ölkənin iri şəhəri, regionun mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzidir.

Regional siyasət. İtaliyada regional siyasətin əsasını ölkənin geri qalmış (Siciliya və Sardiniya daxil olmaqla) Cənub regionunun iqtisadi inkişafını sürətləndirmək təşkil edir. Ölkədə regional siyasətin başlanğıcı 1950-ci ildən hesab edilir. Həmin il İtaliya hökuməti tərəfindən «Cənuba yardım kassası», «Cənubi İtaliyada ictimai əhəmiyyətli xüsusi işlər üçün Fond» təsis edildi. Cənubda geriliyi aradan qaldırmaq məqsədilə hökumətin bu mühüm qərarından 60 il ötməsinə, iqtisadiyyatın inkişafı milli proqramları çərçivəsində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq Şimal-Cənub arasında sosial-iqtisadi fərq aradan qaldırılmayıb. «Cənuba yardım» regional siyasəti məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə tamamlanmışdır. Ölkədə regional planlaşdırma komitələri yaradılmışdır. İqtisadi inkişaf planlarına daxil edilən istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Mövcud iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmaqla milli məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin regional aspektlərinə aid tədqiqatların işlənməsi;

- İqtisadiyyatın hər bir sektoru və onun tərkib hissələrinin əlaqəsinin təhlilinə əsaslanan regional tədqiqatların aparılması. Bununla əlaqədar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dövlət tərəfindən kapital qoyuluşu proqramlarının tərtib edilməsi;

- belə planların kiçik sənaye, kənd təsərrüfatı və turizm zonalarına şamil edilməsi;

- İqtisadiyyatın bütün sektorlarını əhatə edən və bütün vilayətə aid olan (məs., Sardiniya dirçəliş planı) ümumi inkişaf planlarının işlənməsi və realizə edilməsi və s.

Bunlardan bəzilərini (Trentino-Alto-Adice, Valle-d-Aosta, Siciliya, Sardiniya, Kalambriya vilayəti və s.) hökumət

qəbul etmiş və xüsusi regional tədbirlərin siyahısına salmışdır. Qeyd edək ki, Aİ-nin digər ölkələri ilə müqayisədə İtaliyada təsərrüfatın inkişafında təzadlar daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarını regional inkişafda uyğunluğa nail olmaq məqsədilə yeni mənbə və mexanizm axtarmağa sövq etməlidir.

Təkrar üçün suallar:

1. İtaliyanın coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini izah edin.
2. Ölkənin iqlimi təsərrüfatın ixtisaslaşmasına necə təsir etmişdir?
3. İtalyan millətinin formalaşmasında hansı tayfalar və xalqlar mühüm rol oynamışdır?
4. Ölkənin iqtisadiyyatında mühüm şirkətlər hansılardır?
5. Ölkənin daxili fərqlər hansılardır və onların ixtisaslaşması hansı istiqamətdədir?
6. Şimal və Cənub regionlarının inkişafında fərqlər nə ilə izah olunur?
7. Milan-Turin-Genuya uçbucağının Şimal regionunun iqtisadiyyatında rolunu izah edin.
8. Regional siyasətin istiqamətlərini sayın.
9. İtaliya iqtisadiyyatının hansı məhsulları dünya bazarında rəqabətə dözümlüdür?

III BÖLMƏ

ASIYA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.3.1. Region barədə ümumi məlumat

Asiya platenimizin ən böyük qitəsidir. Yer qurusunun təqribən 30 %-ni əhatə edərək Şimal yarımkürəsindəki, bütün coğrafi qurşaqlarda yerləşmişdir. Asiyanın şimaldan-cənuba uzunluğu 8200 km, qərbdən-şərqə isə 8500 km-dir. Sahəsi Qafqaz bölgəsi də daxil olmaqla 43,5 mln kv.km-dir. Bunun 8 mln kv. km-i yarımadalar, 2 mln kv.km-i adalar təşkil edir. Dünyanın ən yüksək zirvəsi (Comolunqma-8848 m), göllərlə tutulmuş dərin çökəkliklər (Baykal-1620 m, Ölü dəniz-396 m) və quru Turfan çökəliyi (-154 m) Asiya ərazisindədir.

Xarici Asiya adlanan ərazinin (yəni Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya dövlətləri istisna olmaqla) sahəsi 27,7 mln. kv. km-dir. Bu ərazidə məskunlaşan əhalinin sayı 4,0 mlrd. nəfərə (2008) çatmışdır.

Asiyanın siyasi xəritəsi bir çox yüzilliklər ərzində formalaşmağa başlamış və XV əsrdən etibarən, burada baş vermiş işğalçı müharibələr nəticəsində siyasi xəritə dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmışdır. XV əsrin sonları XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Asiyanın geniş əraziləri müstəmləkəçilər tərəfindən zəbt olunur. II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra da burada Böyük Britaniya, Fransa, Niderland və Portuqaliyanın müstəmləkə əraziləri qalmışdı. Bundan başqa formal surətdə müstəmləkə olmayan bəzi dövlətlər (İran, Əfqanıstan, Çin) isə həqiqi mənada XIX əsrdən etibarən o zaman ki, qüdrətli dövlətlərin siyasi və iqtisadi təsir dairəsində idilər.

Müasir Asiyanın siyasi xəritəsi II dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə rejiminin dağılması ilə tam dəyişikliyə məruz qalmışdı. Hazırda burada BMT üzvü olan 39 müstəqil dövlət (MDB ölkələri və Tayvan istisna olmaqla) var.

Asiyanın təbii şəraitinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun keşməkeşli tarixi ona gətirib çıxarmışdır ki, buradakı ölkələr çox müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, dövlətlər tutduqları ərazinin böyüklüyünə görə çox fərqlənirlər. Belə ki, Asiya ölkələrindən ikisi Çin və Hindistan yerləşdikləri əraziyə görə dünyanın nəhəng ölkələri sırasındadır. Ərazisi 1,5 mln.kv.km-dən- 2,2 mln kv.km-ə qədər olan dövlətlər (Səudiyyə Ərəbistanı, İndoneziya, İran və Monqolustan) çox böyük əraziyə malik dövlətlər sırasına aid edilir. Ərazisi 500 min kv.km-dən 1,0 mln kv.km-ə qədər olan dövlətlər isə (Pakistan, Türkiyə, Əfqanıstan, Myanma, Yəmən və Tayland) iri dövlətlərə aid etmək olar.

Asiyada ərazisi 100 min kv km-dən az olan dövlətlərin mövcudluğu ilə yanaşı ərazisi 1000 kv.km və ondan bir qədər artıq olan üç dövlət (Bəhreyn, Maldiv Respublikası və Sinqapur) mövcuddur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Çin Xalq Respublikasının ərazisi onunla bir qitədə yerləşmiş Maldiv Respublikasının ərazisindən 32 min dəfə böyükdür.

Asiya ölkələri yerləşdikləri ərazi ilə bərbər, əhalinin sayına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Regionun iki dövləti (Çin və Hindistan) əhalinin sayına görə dünyanın nəhəng ölkələri sayılır. Onların hər birində 1 mlrd. nəfərdən artıq insan məskunlaşıb. Bundan başqa regionun daha 4 ölkəsində (İndoneziya, Pakistan, Banqladeş və Yaponiya) məskunlaşan əhalinin sayı 100 mln. nəfərdən artıqdır. Daha 5 ölkədə (Vyetnam, Filippin, İran, Türkiyə və Tayland) məskunlaşan əhalinin sayı 50-100 mln. nəfər arasında təəddüd edir. Əhalinin sayına görə nəhəng, çox böyük və böyük ölkələrlə yanaşı Asiyada əhalisi 1,0 mln nəfərə qədər olan ölkələr də (Bəhreyn, Qətər, Kipr və Maldiv Respublikası) mövcuddur.

Coğrafi və geosiyasi mövqelərinə görə də Xarici Asiya ölkələri bir-birindən fərqlənir. Əslində 39 müstəqil dövlətin böyük əksəriyyətinin dənizlərə birbaşa çıxışı var. Daha doğrusu bu dövlətlərin 24-ü dənizsahili ölkə adlandırmaq olar. Beş dövlət (Kipr, Bəhreyn, Şri-Lanka, Şərqi Timor və Sinqapur)

isə adada yerləşmişlər. Dörd dövlət (İndoneziya, Filippin, Yaponiya və Maldiv) arxipelaqlarda yerləşmiş dövlətlərdir. Lakin 6 ölkənin (Monqolustan, Əfqanıstan, Ürdün, Nepal, Butan və Laos) dənizə birbaşa çıxışı yoxdur. Dünya dəniz və okeanlarına birbaşa çıxışı olmayan ölkələr içərisində ərazicə ən nəhəngi Monqolustandır.

Təbii ki, Xarici Asiya ölkələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə də bir-birindən kəskin surətdə də fərqlənirlər. Onu da demək kifayətdir ki, yaxın vaxtlara qədər regionun 39 müstəqil dövlətindən yalnız 2-si (Yaponiya və İsrail) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr qrupuna aid edilirdi. Hazırda bu qrupa regionun daha iki ölkəsini (Koreya Respublikası və Sinqapur) aid edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regionun inkişafda olan ölkələri arasında Çin, Hindistan, Pakistan, Türkiyə və İran iqtisadi cəhətdən regionun inkişafda olan digər dövlətlərindən çox fərqlənirlər. Əlbəttə, regionda iqtisadi cəhətdən zəif ölkələr də (Əfqanıstan, Yəmən, Banqladeş, Maldiv, Nepal, Butan, Laos) az deyil. Regionda neft dollarları hesabına varlanmış dövlətlər (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bəhreyn, Bruney və b.) xüsusi mövqeyə malikdirlər. Milli gəlirin hər nəfərə düşən miqdarına görə regionda Yaponiya, Sinqapur, Koreya Respublikası və bəzi neft çıxaran və onu ixrac edən ölkələr fərqlənir.

Asiyanın siyasi xəritəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada mövcud olan bütün dövlət idarəçilik formaları var. 39 müstəqil dövlətdən 25-i respublikadır (əksəriyyəti prezident respublikasıdır), 13 dövlət isə monarxiya şəklində idarə olunur. Maraqlı cəhət odur ki, Xarici Asiya dövlətlərində qadınlar ölkələrin siyasi liderləri olur. Bu sahədə Xarici Asiya dövlətləri Avropanın üstələyirdilər. Məsələn, Hindistanda İndira Qandi, İsraildə Qolda Meyer, Pakistanda Benazir Bxutto, Türkiyədə Tansu Çillər, Şri-Lankada Sirimavo Bandaranike öz ölkələrinin baş nazirləri olmuşlar. İki dövlətin (Filippin və İndoneziya) prezidentləri qadın olmuşdur.

Xarici Asiyanın monarxiya rejimi 13 dövləti içərisində biri imperatorluq (Yaponiya), dördü krallıq (Ürdün, Butan, Kamboca və Tayland), ikisi əmirlik (Küveyt və Bəhreyn), beşi isə mütləq monarxiyalardır (Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Oman, Qətər və Bruney). 30-40 il əvvələ qədər İran, Əfqanıstan və İraqda da monarxiya rejimi mövcud idi. Xarici Asiyanın üç dövləti teokratik monarxiya şəklinə idarə olunur (Səudiyyə Ərəbistanı, Oman və Bruney). Qərbi ölkələrinin mütəxəssisləri İran İslam Respublikasını da teokratik rejimli dövlətlərə aid edirlər. Xarici Asiyanın 2 müstəqil dövləti (Pakistan və İran) öz konstitusiyalarında rəsmi adlarına İslam sözlərini əlavə ediblər.

İnzibati-ərazi quruluşuna görə Xarici Asiyanın əksər dövlətləri yekcinsdirlər. Belə ki, 39 dövlətdən 34 unitar, ancaq beşi (Hindistan, Pakistan, Malayziya, Myanma və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) federativ şəkildə idarə olunurlar. Bu federasiyalar içərisində Malayziya və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi digərlərindən bir qədər fərqlənir. Məsələn, 13 sultanlıqdan ibarət Malayziyanın dövlət başçısı hər 5 ildən bir bir sultanla əvəz olunur. Yeddi əmirlikdən ibarət olan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin dövlət başçısını hər 5 ildən bir əmirliklərin şurası seçir.

Avropadan fərqli olaraq Asiyanın subregional bölgüsü bütün coğrafi ədəbiyyatda eyni cür göstərilir. Adətən, Asiyada dörd böyük subregion ayırırlar. Şərqi Asiya subregionuna bəzən Mərkəzi-Şərqi Asiya subregionu da deyilir. Cənub-Qərbi Asiya subregionunu bəzən Yaxın və Orta Şərq adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu subregionların hamısı tarixi-mədəni bölgələrdir.

Xarici Asiyanın «qaynar» nöqtələri. Ötən əsrin ikinci yarısından Xarici Asiya siyasi və hərbi-siyasi münaqişələr regionuna çevrilmişdir. Bu münaqişələrin bir qismi XXI əsrə də adlanmışdır. Regionun ən «qaynar» nöqtəsi Cənub-Qərbi Asiya subregionudur (Yaxın və Orta Şərq). Burada bizim günlərə kimi həll olunmamış problemlər: İsrail-Fələstin, Kür-

düstan, Kipr, Əfqanıstan probleminin həll edilməməsi sülh-sevər bəşəriyyəti dərinədən düşündürür.

Fələstin problemi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz siyasi problemlər içərisində Fələstin problemi daha da qədimdir. İsrail-Fələstin münaqişəsi 1948-ci ildən bəri davam edir. Məsələ ondadır ki, 1947-ci ildə BMT-nin Baş Məclisinin qərarı ilə (29 noyabr) tarixi Fələstin ərazisində iki müsəqil dövlət yaradılmalı idi: İsrail və Fələstin. 1948-ci ildə İsrail dövləti yaradıldı, amma BMT qərarından 60 il ölkədə müstəqil Fələstin dövləti yaradılmadığından, Fələstin ərəbləri öz azadlıqları uğrunda əksər hallarda müharibəyə çevrilən mübarizə aparırlar. Lakin İsrail və onun havadarları Fələstin dövlətinin müstəqilliyinə müxtəlif vasitələrlə mane olurlar.

Kürdüstan problemi. Bu problemin rüşeymi I dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının çökməsindən sonra vüsət aldı. Həqiqətən imperiyanın geniş ərazilərində, əsasən onun dağlıq bölgələrində fars dilli kürd tayfaları kompakt şəkildə yaşayırdılar. İmperiya ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandıqdan sonra kürd tayfaları da müxtəlif ölkələrdə (Türkiyə, İraq, İran, Suriya) yaşamağa məcbur oldular. Bu faktla razılaşmayan Kürdistan liderləri müstəqil dövlətlərini yaratmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. Bəzi hallarda bu mübarizə hərbi toqquşmalarla nəticələnirdi. Son onilliklərdə bu mübarizə İraqda və Türkiyədə daha geniş vüsət almışdı. İraqda kürdlərə muxtar vilayət yaratmaq hüquqi verildi. Əsasən terror üsulundan istifadə edən kürd döyüşçülərinə qarşı Türkiyə son illər geniş əks əməliyyatlara başladı.

Kipr problemi. Əvvəlki, iki siyasi münaqişə ocağı ilə müqayisədə bu problem xeyli gec, 1970-ci illərin ortalarında baş vermişdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, 9.2 min kv.km əraziyə malik Kipr adası iki hissəyə parçalandı. 1974-cü ildə Yunanıstanda hakimiyyəti ələ keçirmiş hərbcilər (qara polkovniklər) Kipri Yunanıstana birləşdirmək ideyasını irəli sürdülər. Türkiyə Respublikası isə Kiprdə yaşayan kiprli türklərin hüquqlarının pozulmasına mane olmaq üçün oraya

öz qoşun heyətii göndərərək adanın şimal hissəsini (əsasən türklərin məskunlaşdığı bölgələr) tutur. Kiprli türklər isə 1983-cü ildə bu bölgədə Şimali Kipr Türk Respublikası adlandırdıqları dövlətin yaradılmasını elan edirlər. BMT Baş katibliyinin vasitəçiliyi ilə türk və yunan icmaları arasında danışıqlar aparır. Kipr probleminin nizama salınmasının əsas məramını siyasi cəhətdən bərabər hüquqlu iri icmanın daxil olduğu vahid suveren dövlətin yaradılması təşkil edir.

Əfqanıstan problemi. Bəşəriyyəti narahat edən kəskin problemlərdən biridir. Bu ölkədə 30 ildən artıqdır ki, müharibə gedir. Müharibə ölkənin daxili problemindən artıq beynəlxalq problemə çevrilmişdir. Çoxsaylı əfqan qaçqınları Pakistan, İrana, Qərbi Avropa ölkələrinə səpələnmişlər. Problemin yaranmasının əsas səbəbi: 1973-cü ildə Əfqanıstanda monarxiya rejimi ləğv olunur və demokratik respublika üsul-idarəsi yaradılır. Amma bununla razılaşmayan etnik qruplar arasında münaqişə yaranır. Bu münaqişəni yatırmaq üçün rəsmi Kabil Sovet hökumətinə oraya qoşun heyəti göndərmək məqsədilə müraciət edir. 1979-cu ildə Sovet qoşun hissələri Əfqanıstana daxil olur və 10 il bu ölkədə qalır. Dünya ictimaiyyətinin tələbi ilə Əfqanıstandan Sovet qoşunları çıxarılır və o vaxtdan Əfqanıstanda etnik zəmində baş vermiş münaqişələr daha da qızışır. Bu hadisədən sonra əks inqilabçı və terrorla məşğul olan qüvvələr Taliban hərəkatı adlanan və xaricdən idarə olunan daha güclü hərəkatla birləşir. Əfqan ordusuna qalib gələn talibançılar 1992-ci ildə Kabil tuturlar. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Əfqanıstanda partizan müharibəsi gedir, terror hadisələri səngimir.

ABŞ-da terror aktları baş verdikdən sonra (11 sentyabr, 2001) ABŞ hökuməti tərəfdəş dövlətlər ilə əlbir olub, Əfqanıstana qoşun hissələri çıxarır. Terrorla mübarizədə Azərbaycan Respublikasının bir tağını Əfqanıstanda fəaliyyət göstərmişdir. Ölkəyə daxil olmuş beynəlxalq hərbi qüvvələr Taliban hərəkatını zərərsizləşdirir. Amma burada terror hadisələri azalmır, əksinə çoxalır.

Cənubi Asiya subregionunda uzun müddət iki münaqişə ocağı olmuşdur, **Kəşmir problemi**. Hindistanla Pakistanın sərhəd bölgəsində yerləşmiş və əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan Kəşmirin ərazisini Pakistan öz ərazisinə birləşdirmək niyyətindədir. Amma kəşmirilər nə Hindistana, nə də Pakistana birləşmək istəmir. Öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq istədiyindən bu, bəzən müharibə ilə nəticələnən Hindistan-Pakistan münaqişəsinə çevrilir.

Şri-Lanka problemi. Bu gərginlik ocağı ölkənin cənubunda və mərkəzində yaşayan ölkə əhalisinin 75%-ni təşkil edən sinqallar ilə ölkənin şimalında yaşayan talilər arasında gedir. Ötən əsrin 70-ci illərində özlərini «Talillam pələngləri» adlandıran talilər müstəqil dövlət yaratmaq fikrinə üstünlük verməyə başlayırlar. Qeyd olunmalıdır ki, əsasən dini (sinqallar buddist, talilər isə induistdirlər) zəmində baş vermiş bu münaqişəyə 2002-ci ildə son qoyuldu. Həmin il talillərə Şri-Lanka tərkibində milli muxtariyyət verildi.

Cənubi-Şərqi Asiyada da bir neçə «qaynar» nöqtə olub. Bu ilk növbədə İndoneziya ərazisində baş vermiş mübahisə ocaqlarına aiddir. Ötən əsrin 60-cı illərində İndoneziyada yerləşmiş Papua (Yeni Qvineya adasının qərb hissəsi) öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başladı. İkinci böyük «qaynar» nöqtə Şərqi Timor oldu. Portuqaliya müstəmləkəsi olmuş bu ərazi hələ 1974-cü ildə Portuqaliyadan müstəqillik əldə etmişdi. Amma bir ildən sonra İndoneziya hökuməti Şərqi Timor ərazisini öz ərazisinə birləşdirmək barədə qərar verir və qoşun hissələrini oraya göndərir. Bu qoşunlarla 25 illik mübarizə apardıqdan sonra İndoneziya hökuməti Şərqi Timorda referendum keçirməyə icazə verir. Vəziyyətə nəzarət etmək üçün buraya BMT qoşunları göndərilir və nəhayət 2002-ci ildə dünyanın siyasi xəritəsinə yeni bir müstəqil dövlət daxil olur. Cənubi Asiyada digər münaqişə ocağı Filippində alovlanma bilər. Bu ölkənin cənubunda yaşayan Filippin müsəlmanları müstəqil dövlətlərini yaratmaq və ya heç olmasa Filip-

pin tərkibində geniş muxtariyyətə malik status əldə etmək üçün separatçı hərəkətlərə yol verirlər.

Təkrar üçün suallar:

1. Dövlət ərazilərinə və əhalinin sayına görə Asiya ölkələri hansı qrupalara bölünürlər?
2. Xarici Asiya ölkələrinin coğrafi mövqeyini qiymətləndirin.
3. Xarici Asiya ölkələrinin sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini şərh edin.
4. Xarici Asiyanın siyasi xəritəsində hansı üsul-idarəli dövlətlər mövcuddur?
5. Asiyamı subregional bölgüsünü izah edin.
6. Cənubi-Qərbi Asiyanın münaqişə ocaqlarını şərh edin.
7. Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın «qaynar» nöqtələri haqda nə bilirsiniz?

2.3.2. Çin Xalq Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Çin Şərqi Asiyada Şərqi Çin dənizi, Koreya boğazı, Sarı dəniz və Cənubi Çin dənizinin sahillərində, Şimali Koreya ilə Vyetnam arasında yerləşmişdir. Onun coğrafi koordinatları 35° şm.e. və 105° ş. u.-dur. Ərazi qərb-dən-şərqə 1700 km, şimaldan cənuba 3650 km məsafədə uzanır. Sahəsi 9,6 mln. kv. km-dir. Bu göstəriciyə görə dünyada Rusiya və Kanadadan sonra 3-cü dövlətdir.

Çin quru ilə 14 dövlətlə həmsərhəddir. Bunlardan ən uzun sərhədə malik olan dövlətlərə Rusiya (3645 km), Hindistan (3380 km), Myanma (2185 km), Qazaxıstan (1533 km) daxildir. Dövlətin quru sərhədlərinin ümumi uzunluğu 22117 km, sahil xəttinin uzunluğu isə 14500 km-dir. Ölkənin quru sərhədləri yüksək dağlıq ərazilərlə əhatə olduğundan bəzi yerlər keçilməzdir (əsasən Tibet yaylası). Çinin Sakit okeana

geniş məsafədə çıxışı onun xarici aləmlə əlaqələrinin əhatəli olmasına səbəb olmuşdur. Sahillərdə yerləşmiş dənizlərdə təxminən 5 min ada Çinə məxsusdur. Bu adaların bəzilərinə qonşu ölkələr (cənubda yerləşən ölkələr) iddia edirlər. Çinə məxsus adalardan ən böyükləri Tayvan və Xaynandır.

Çinin cənubunda 2 xüsusi inzibati rayon yerləşir. Bunlardan biri 150 il Böyük Britaniyanın mülki olan Syanqan (Honkonq), digəri isə 1557-ci ildən Portuqaliyanın keçmiş müstəmləkəsi olmuş Aomındır (Makao). XX əsrin sonunda hər 2 müstəmləkə üzərində Çin öz suverenliyini bərpa etdi.

Tayvan adası rəsmi olaraq Çin Xalq Respublikasının əyalətlərindən biridir. Adanın sahəsi 36 min kv. km, əhalisi 22 mln. nəfərdir. Materikdən eni 150-300 km olan boğazla ayrılmışdır. İnzibati mərkəzi Taybeydir (əhalisi 2 mln. nəfər). Ada Sakit və Hind okeanı dövlətlərini əlaqələndirən mühüm dəniz yolları üzərində hakim mövqə tutur. Tayvan yeni sənaye dövlətlərinə aid edilir. Bunlara Asiya «pələngləri» deyilir. Tayvan dünya iqtisadi mərkəzləri ilə əlaqələrini genişləndirərək insan kapitalının artırılmasına nail olmuşdur.

Səth quruluşu. Çinin ərazisi qərbdən-şərqə doğru meyilli olub Tibetdən Sakit okeana qədər nəhəng pillələrlə enir. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Nepalla sərhəddə yerləşmiş Everest (Comolunqma – 8848 m), ən alçaq nöqtəsi isə Turfan- Pendi çökəkliyidir (154 m). Ölkənin relyefi müxtəlifliyi ilə seçilir. Şimaldan-cənuba, şərqdən-qərbə struktur istiqamət kəsilir, mütəxəssislər ölkənin relyefinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə 3 böyük təbii zonaya (Cənub-qərb, Şimal-qərb və Şərq) ayırır. Birinci zona Tibet yaylasını (dünyada ən yüksək yayla) əhatə edir. Yaylanın çox hissəsində hündürlük 4000 metrədən yüksəkdir. Buradakı dağlarda yüksəklik çox yerdə 5000-6000 metrə çatır. Tibet yaylası şimaldan yüksək dağ sistemləri Kunlun, Nanşan, cənubda və qərbdə Himalay və Qarakorum ilə əhatələnir. Yaylanın şərq hissəsində Sıçuan çökəkliyi yerləşir. İkinci zonaya Kaşkar və Cunqar düzənlikləri aid edilir. Bu düzənlikləri Tyan-Şan silsiləsi, Qobi, Alaşan, Ordos yaylaları ayı-

rır. Ordosdan cənubda qalın narın torpaqla örtülü Lyos yaylası yerləşir. Yayla dərələr və yarpaqlarla parçalanmışdır. Üçüncü Şərq zona böyük düzənliklər, dağ qurşaqları və onların qollarını əhatə edir. Şimal-şərqdə sıx məskunlaşmış Dunbey düzənliyi yerləşir. Düzənlik Böyük və Kiçik Xinqan və Çanbaysan dağ sistemləri ilə əhatə olunmuşdur. Sarı dəniz sahili boyu geniş Böyük Çin düzənliyi yerləşir. O, Dunbey düzənliyi ilə Şanxayquan dəhlizi ilə birləşir. Bu dəhliz Sarı dənizin Lyaodun korfəzi boyunca uzanır. Çinin cənub-şərq rayonu çökəkliklər və çay dərələri ilə növbələşən dağ silsilələri və təpələrlə örtülüdür.

Dəniz sahilləri şimalda əsasən düzənlikdir və zəif parçalanmışdır. Şandun və Lyaodun yarımadasında sahillər yüksək və qayalıdır. Yantszi çayının mənsəbindən cənubda sahil xətti kəskin parçalanmışdır. Ümumiyyətlə ölkənin 3/4 hissəsi dağlar, yaylalar, geniş çökəkliklərdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı və məskunlaşma üçün əlverişli olan düzənliklər ölkə ərazisinin cəmi 12 %-ni təşkil edir. Bunlar isə ölkənin şərqindədir.

Faydalı qazıntılar. Ölkə ərazisinin genişliyi onun təbii şəraiti və ehtiyatlarının müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Bu sərvətlərdən bəzilərinin ehtiyatlarına görə Çin dünyada qabaqcıl yeri tutur. Ölkə yanacaq-energetika xammalı ilə zəngindir. Bunlardan daş kömür xüsusilə seçilir. Ən iri daş kömür hövzələri ölkənin şimal, şimal-şərq, mərkəz hissəsindədir. Şimal-şərqdə, həmçinin dənizsahili ərazilərdə, Sarı dənizin şelf zonasında zəngin neft ehtiyatı vardır. Neftlə yanaşı təbii qaz da çıxarılır. Ölkədə yanar şist və nüvə yanacağı ehtiyatı zəngindir.

Çin filiz faydalı sərvətləri ilə zəngin ölkədir. Ölkədə dəmir filizi (sənaye əhəmiyyətli ehtiyatı 5 mlrd. ton), manqan, volfram, molibden ehtiyatı çoxdur. Bu sərvətlərin ehtiyatına görə Çin dünyada liderdir. Xrom, nikel ehtiyatı isə çox azdır. Çində əlvan metallurgiya üçün xammal çoxdur. O, qalay və sürmə ehtiyatına görə dünyada qabaqcıl yerdədir. Ölkədə mis, polimetal, civə və digər filizlər də çıxarılır. Alüminium ehtiyatı da çoxdur. Uran yataqları aşkar edilmişdir. Bunlara nisbətən

kobalt, titan, sirkon, tantal, vismut, qızıl, gümüş, platin kimi mühüm metallar azdır.

Qeyri-metal sərvətlərdən xörək duzu yataqlarının zənginliyinə görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Dağ-kimya xammal ehtiyatları tərkibinin müxtəlifliyi və ehtiyatına görə fərqlənir. Bir çox rayonlarda xörək duzu (mühüm yataqları Tsaydam çökəkliyində), kükürd xammalı, fosforit, kalium duzu, sulfat, yod, brom və s. vardır.

Çinin mineral sərvətlərinin coğrafi sərhəddini Tsinlin silsiləsi ayırır. Bu silsilədən şimalda daş kömür, neft, təbii qaz, yanar şist, həmçinin dəmir, manqan filizləri və maqnezit yataqları yerləşir. Tsinlin silsiləsindən cənubda volfram, digər əlvan və nadir metal filizləri, fosforit, boksit, alunit yataqları yerləşir. Digər təbii sərvətlərdən Çin nəhəng hidroenerji ehtiyatlarına malikdir. Bu ehtiyatların potensialına görə ölkə dünyada aparıcı mövqe tutur. Lakin adambaşına düşən torpaq ehtiyatına görə Çin bir çox ölkələrdən geridədir. Ölkədə adambaşına düşən əkin yeri dünya üzrə orta göstəricidən 12-13 dəfə azdır.

İqlim. Çinin ərazisinin geniş olması, Avrasiya materiki ilə Sakit okean arasında yerləşməsi, relyefinin mürəkkəbliyi iqliminin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Ölkə tropik, subtropik və mülayim qurşaqda yerləşir. Şərq zona bütövlükdə musson iqliminin təsiri altındadır. Qışda Sibir və Monqolustandan ölkəyə çox soyuq hava kütləsi daxil olur. Bu rayonların İtaliya və Şimali Afrika ilə eyni enlikdə yerləşməsinə baxmayaraq burada qış soyuq keçir. Yay temperaturunda dəyişiklik enlik deyil, uzunluq istiqamətində, yəni okean sahillərindən ölkənin daxilinə doğru dəyişir. Yay mussonları yağıntı gətirir. Burada yay hər yerdə isti keçir. Şərq zonasının ucqar cənubunda qış nisbətən yumşaq və isti keçir, qış və yay temperaturları arasında fərq böyük olmur. Cənub-şərqdə tez-tez tayfunlar müşahidə olunur. Ölkənin qərbində iqlim kəskin kontinentaldır. Bu əraziyə mussonların daxil olmasına mərkəzdəki dağ silsilələri mane olur. Qış kəskin, çox soyuq, yağmursuz, yay dərələrdə

isti, yüksək dağlıq rayonlarda isə sərin keçir. Sutkalıq temperatur amplitudu böyük olur, yağıntılar az düşür (xüsusilə şimal-qərbdə). Gözlənilən təbii təhlükələr: tez-tez baş verən tayfunlar və qasırğalar (ölkənin cənub və şərq sahillərində hər il azı 5 dəfə), dağıdıcı sellər, sunamilər, zəlzələlər, quraqlıqlar, torpaqların çirklənməsi və s.

Hidroqrafiya. Çində çay və göl çoxdur. Lakin su sərvətlərinin ölkənin ərazisi üzrə paylanmasında regional fərqlər vardır. Çayların əksəriyyəti şərq istiqamətində axır və Sakit okeana tökülür. Ölkənin cənub-şərq və şərq su sərvətilə yaxşı təmin olunduğu halda, şimal-qərbdə çay şəbəkəsi seyrəkdir. Ölkənin ən iri çayları Yantszi, Xuanxe, Xeyluntszyan, Çjutszyan, Lyaoxe, Xayxe, Sintszyandır. Yantszi Çinin ən böyük çayıdır (uzunluğu 5980 km) və Sakit okean hövzəsinə aiddir. Bu çay ilin bütün fəsilərində bolsuludur. Uzunluğuna görə ölkənin ikinci çayı Xuanxedir. Axını boyu çox lil gətirən bu çay bir neçə dəfə öz yatağını dəyişmişdir. Ölkənin çaylarının əksəriyyətində yay mussonları dövründə suyun səviyyəsi qalxır ki, bu da daşqınlarla nəticələnir. 2010-cu ilin avqust ayında baş verən güclü daşqın nəticəsində təsərrüfata və yaşayış məskənlərinə xeyli ziyan dəymişdir.

Nəqliyyat cəhətdən daha çox Yantszi çayı əlverişlidir. Sintszyan, Amur, Sunqari, Yalutszyan, Xuanxe (aşağı axınında) çayları da gəmiçiliyə yararlıdır. Çayların hamısından suvarmada istifadə olunur. Hidroenerji ehtiyatına görə Çin dünyada qabaqcıl yerdədir. Lakin bu ehtiyatların əsas hissəsinin ölkənin cənub-qərbində yerləşməsi onlardan istifadəni çətinləşdirir. Ölkədə göllər də çoxdur. Bunlar əsasən Yantszi çayının aşağı və orta axınında, şimalda Tibet yaylasındadır.

Torpaq-bitki örtüyü. Ölkənin şimalından cənubuna doğru ardıcıl olaraq podzol torpaqlar qonur, meşə, sarı və qırmızı torpaqlarla əvəz olunur. Cənubda laterit torpaqlar, şimal-qərbdə şabalıdı, boz, qonur torpaqlar yayılmışdır. Şimal-qərbin yüksək ərazilərində torpaqların dağ tipi mövcuddur. Böyük Çin düzənliyində yayılmış allüvial, Sunlyao düzənliyinin qara

torpaqları, Şimal-Şərqi şabalıdı torpaqları kənd təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ölkənin landşaftının müxtəlifliyi və antropogen təsir bitki örtüyünün formalaşmasında özünü göstərir. Böyük Çin düzənliyində antropogen landşaft mövcuddur. Çində meşələr azdır. Ölkə ərazisinin yalnız 1 %-i meşələrlə örtülüdür. Yantszi çayından şimaldakı ərazinin şərqində yarpaqlarını tökən musson tipli enliyarpaqlı meşələr (ildə 500-1000 mm yağıntı), qərbində çöl (250-500 mm yağıntı) və yarımsəhra bitki örtüyü yayılmışdır.

Yantszi çayından cənubda subtropik zonanın bitki örtüyü üstünlük təşkil edir. Subtropik meşələr 1500 m-dək yayılmışdır. Cənubi Çin dənizi sahili boyunca mövsümi tropik meşələr yayıldığı halda, daimi həmişəyaşıl rütubətli meşələr dağlarda, Myanma ilə sərhəddə və Xaynan adasında yayılmışdır. Ölkənin qərbində səhra və yarımsəhra landşaftı Tibet yaylasının yüksək dağlıq bitki örtüyü ilə əvəz olunur.

Ölkənin meşə ehtiyatı əsasən şimal-şərqdə (iynəyarpaqlı meşələr), cənub-şərqdə (tropik və subtropik meşələr) yayılmışdır. Meşələrdə təsərrüfat əhəmiyyətli qiymətli ağac növləri vardır. Ətraf mühitin aktual problemləri: havanın çirklənməsi (istixana qazları, kükürd dioksidi), daş kömürdən geniş istifadə turşulu yağışların yağmasına səbəb olur. Ölkənin şimalında su ehtiyatlarının çatışmazlığı hiss olunur; meşəsizləşmə, torpaqların eroziyaya uğraması nəticəsində əkinçiliyə yararlı sahələrin azalması; nəslə kəsilməkdə olan heyvan növlərinin ticarəti və s. bu problemlərdəndir.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Qədim Çinin əhalisi vətənlərini kainatın mərkəzi, özlərini isə qədim Xan sülaləsi vaxtından «xan» adlandırırdılar.

Çinin tarixi bir-birini əvəz edən iri imperiyaların yaranması, bunların ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanması ilə bağlı olmuşdur. Bu dövlətlər inkişafın müxtəlif mərhələlərini keçmişlər. Çin sivilizasiyası Misir və digər qədim dövlətlərdən heç də geri qalmamış və b.e. əvvəl III minillikdə (Xuanxe çayının

orta axınında) meydana gəlmişdir. Dünyanın qədim dövlətlərindən olan Çində varislik ardıcıl olaraq saxlanılmışdır. Mərkəzləşmiş Çin dövləti – Tsin imperiyası e.ə. III əsrdə yaranmışdır. Çin millətinin sayının çoxluğu və birliyi dayanıqlı və fasiləsiz sivilizasiya forması yaratmağa səbəb olmuşdur. Çində tarixi varislik və ənənəyə uyğun olaraq çin yazısını (heroqlif) göstərmək olar. III əsrdə əsası qoyulmuş çin yazısında tarix boyu heroqliflərin müxtəlif cür səslənməsi, sayı fərqli olsa da, ümumiyyətlə, heroqliflər dəyişməmişdir. Varislikdə ardıcılıq ölkədə təsərrüfatın təşkilində də müəyyən dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Çinlilər öz ölkələrinin təsərrüfatını yerli miqyasda ayrı-ayrı təsərrüfat vahidlərinin bir növ mozaikası kimi yaratmışlar. Hər hansı təsərrüfat vahidinin dağılması isə digərinə ciddi təsir etmirdi.

XVI əsrdək Çin Şərqi Asiyada ən qüvvətli dövlət idi. O, ictimai inkişaf səviyyəsinə görə digər sivilizasiyaları geridə qoyurdu. Çində gerilik XVI əsrdən, Qərbdə kapitalizmin inkişaf etdiyi dövrdən başlayır. XVII əsrdən XIX əsrin əvvəllərində (1911) Çin Mancur hökmdarı Tsinin hakimiyyəti altında qalmışdır. XIX əsrdə bu asılılıq artır və qüvvələrin nisbətində dəyişikliyə (dünyanın sənaye mərkəzləri və ətraf müstəmləkələrə parçalanması) səbəb olur.

Sinxay inqilabı nəticəsində Çində monarxiya rejimi devrilir və 1912-ci ildə Çin Respublikası yaradılır. XIX əsrin 2-ci, XX əsrin 1-ci yarısında «tiryək müharibələrində» məğlubiyətdən sonra Çinin ərazisi xarici kapital üçün açılır. Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, Almaniya, Rusiya ölkənin dənizsahili rayonlarının sənayesinə və infrastruktura investisiya qoymağa başlayır. Həmin vaxtda Çin xarici ölkələrdən asılı vəziyyətə düşür. 1945-ci ildə sabiq sovet ordusu tərəfindən Mancuriyada Yaponiya hərbi qüvvələrinin darmadağın edilməsi, Çində vətəndaş müharibəsində kommunist partiyasının qalib gəlməsi ölkənin inkişafı yolunda yeni imkanlar açır. 1949-cu il oktyabrın 1-də siyasi xəritədə Çin Xalq Respublikası meydana gəlir.

Kommunist partiyası milli əraziləri nəzarət altına alır, daxili müharibəni saxlayır, cinayətkarlığı dünya səviyyəsində ən aşağı göstəriciyə endirir, Çin tarixində hakimiyyət ilk dəfə kəndlərdə də bərqərar olur. 1978-ci ildən ÇXR-da iqtisadi islahatlar aparılır və ölkənin sonrakı inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələr 2 mart 1992-ci ildə yaradılıb. Bakıda səfirliyi fəaliyyət göstərir.

İdarəolunma forması. ÇXR-nın Konstitusiyasına görə Dövlət hakimiyyətinin Ali qanunverici orqanı beş il müddətinə seçilən xalq nümayəndələrinin Ümumçin Məclisidir (XNÜM). Onun daimi fəaliyyət orqanı – XNÜM-nin Daimi Komitəsidir. Ali qanunverici orqan dövlətin başçısını - ÇXR-nın sədri və onun müavinlərini, XNÜM Daimi Komitənin sədri və onun tərkibini seçir, Baş nazir və ÇXR Dövlət Şurasının tərkibini təsdiq edir. Baş nazir başda olmaqla Dövlət Şurası – mərkəzi xalq hökuməti ali idarəedici orqandır. Bu sistemdə rəhbər rolunu Çin Kommunist Partiyası oynayır (ÇKP). ÇKP üzvlərinin sayına görə (60 mln. nəfərdən artıq) dünyada ən iri partiyadır. ÇKP ilə yanaşı ölkədə onlarla digər siyasi partiya vardır. Bu partiyaların hamısı ÇKP-nin siyasi xəttinə, ideologiyasına sadiqdir.

ÇXR-da inzibati cəhətdən 23 əyalət, 5 muxtar rayon və mərkəzi tabelikdə olan 4 şəhər (Pekin, Şanxay, Tyantszin, Çuntsin) ayrılır. Ölkədə 5 muxtar rayonla yanaşı 30 muxtar dairə, 124 muxtar qəza vardır. Keçmiş Britaniya müstəmləkəsi olan Honkonq və Portuqaliya müstəmləkəsi Makao Çinin tərkibinə Xüsusi inzibati rayonlar kimi (XİR Syanqan və Aomın) daxil edilir. Tayvan adası Çinin ayrılmaz hissəsidir. Çin hökuməti Tayvana yüksək dərəcədə özünüidarə hüququnu saxlamaqla, sülh yolu ilə bir dövlətdə birləşməyi təklif edir.

Müasir Çin dünyada geniş hərbi potensiala malik böyük, həm də nüvə dövlətidir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür. O, əminliklə dünyanın siyasi proseslərində fəal iştirak edən dövlətə çevrilməyə çalışır. Onlarla beynəlxalq

siyasi və regional təşkilatların üzvüdür. Ölkənin milli bayramı 1 oktyabr (1949-cu ildən) ÇXR-nın yaranması günüdür.

Çin uzun illərdir ki, Cənubi Çin dənizində yerləşmiş Spratli adasının ona məxsus olmasını iddia edir. Lakin Vyetnam, Malaziya, Filippin və Tayvan bu adanın onlara məxsus olduğunu deyirlər. 2002-ci ildə bu ada barədə deklarasiya qəbul olunduqdan sonra bu məsələ ətrafında gərginlik bir qədər səngimişdir. Çin uzun müddətdir ki, Hindistanla Kəşmir barədə razılığa gələ bilmir, lakin aparılan danışıqlar bu problemin müsbət həlli istiqamətində müəyyən rol oynamışdır. Həm Çin, həm də Tayvan Yaponiyaya məxsus olan Senaku adasına iddia irəli sürürlər. Çinlə Tacikistan arasında dövlət sərhəddi hələ tam şəkildə demarkasiya olunmamışdır.

3.Əhali və şəhərlər. Çin əhalisinin sayına görə (1,3 mlrd. nəfər) dünyada ən iri dövlətdir. Əhalinin sayının çox olması bir tərəfdən əmək ehtiyatlarının bolluğudursa, digər tərəfdən bu, çox mühüm problemlər yaradır (işsizlik, mənzil çatışmamazlığı, gəlirin azalması, adambaşına düşən ÜDM-un az olması və s.). Məhz buna görə də 1960-cı illərdən başlayaraq ölkədə demoqrafik siyasət həyata keçirilir. Çində bir neçə on illik ərzində «Ailədə bir uşuq» şüarı aktual olmuşdur. Çində son illər hər 1000 nəfərə 13-14 nəfər adam artır, ölənlərin sayı isə müvafiq olaraq 6-7 nəfərdir. Çində gözlənilən orta ömür müddəti kişilər üçün 71, qadınlar üçün 75 il təşkil edir. Əhalinin 90-91%-i savadlıdır (yazdığı və oxumağı bacarır). Çində onlarla danışıq dili vardır.

Mütəxəssislər hesablamışlar ki, təbii ehtiyatlar və iqtisadi imkanlar Çində 1,5 mlrd. əhalini təmin edə bilər. Ona görə də demoqrafik amil dövlətin daxili siyasətində mühüm rol oynayır. Əhalinin sayının çox olması əmək ehtiyatlarının artmasına təsir edir. Ölkədə əmək qabiliyyətli yaşda olanlar 828 mln. nəfərdir. 9-30 yaşınadək uşaqlar və gənclər ölkə əhalisinin yarısını təşkil edir. 1960-cı illərlə müqayisədə təbii

artım azalmışdır. Bu özünü əhalinin artım dinamikasının təhlilində də göstərir (cədv. 2.3.2).

Cədvəl 2.3.2

Çin əhalisinin artım dinamikası

İllər	Əhalinin ümumi sayı, mln. nəfər	Doğum əmsali, faizlə	Ölüm əmsali, faizlə	Təbii artım əmsali, faizlə	Mütləq artım, mln. nəfər
1950	551,9	37	18	19	10,5
1975	924,2	23	7	16	14,8
2000	1264,5	15	6	9	11,4
2010	1343,1	13	5	8	10,2
2025 proqnoz	1431,1	-	-	-	-

Ölkədə məskunlaşma səciyyəvi xüsusiyyəti ilə seçilir. 105° şərq uzunluğundan şərqdə ölkə ərazisinin 40 %-də əhalinin 90 %-i məskunlaşmışdır. Bu ərazidə əhalinin sıxlığı mürəkkəb sosial-iqtisadi və ekoloji problemlər yaradır. Qərb rayonlarında isə əhalinin seyrək olması, həmin rayonların mənimsənilməsinə imkan vermir.

Çin əhalisi çoxmillətlidir. Əhalinin 91%-i çinlilərdir (xanlar). Bunlarla yanaşı ölkədə 60 millət və xalqın nümayəndəsi yaşayır ki, onların sayı bir neçə milyonla bir neçə yüz nəfər arasındadır (çjuanlar, uygurlar, monqollar, tibetlilər, xueylər, koreyalılar və b.). Qeyri-çinlilərin ümumi sayı 110 mln. nəfərdən çoxdur və onlar ölkə ərazisinin 60%-ni əhatə edən ərazidə, xüsusilə Çinin qərbində yayılmışlar. Çin əhalisi, əsasən çinlilər 3 dinə – konfusiçilik, buddizm, daosizmə etiqad edir. Konfusiçilik buddizm və daosizmlə müqayisədə daha üstün mövqeyə malikdir. Çində digər dinlər də mövcuddur. Şimal-qərb rayonlarında islam dini yayılmışdır. İslam dininə xueylər və türk dilli əhali (uyğurlar, qazaxlar və b.) etiqad edir.

Ətraf rayonlarda ənənəvi dinə etiqad edənlər yaşayır. Çinlilər arasında xristianlığı qəbul edənlər də vardır.

Çində adambaşına düşən ÜDM-un həcmnin, gəlirin az olmasına baxmayaraq, əhalinin sosial həyat tərzində mühüm irəliləyişlər olmuşdur. Bu, həm də çinlilərin əməksevərliyi, mənəvi cəhətdən sağlam düşüncəsi ilə də izah olunur. Ölkədə orta ömür müddəti 70 ilədək yüksəlmişdir (bu göstərici 1949-cu ildə 35 il təşkil edirdi).

Çində məşğuliyyət problemi kəskin olaraq qalır. Əkin sahələrinin azalması, aqrar bölmədə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi kəndlərdə «artıq əllərin» yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların bir qisminin kəndlərdə sənaye sahələrinə keçməsi ilə nəticələnir. İqtisadiyyatın bu bölməsində 150 mln. adam çalışır. Şəhərlərdə 8 mln.-dan artıq işçi qüvvəsi vardır. Şəhərlərin böyüməsi, yeni iş yerlərinin açılması işsizlərin hamısını işlə təmin etmək iqtidarında deyildir.

Çindən xarici ölkələrə miqrasiya hələ XIX əsrin ortalarında geniş vüsət almışdı. Bunun səbəbi isə plantasiya təsərrüfatının və dağ-mədən sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar ucuz çin işçi qüvvəsinə tələbatın yüksəlməsi idi. Çindən (Xuatsyao) olan emiqrantların sayı 50 mln. nəfərdən artıqdır. Bunların əksəriyyəti Cənub-Şərqi Asiyada yaşayır. Çin hazırda da dünya ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana işçi qüvvəsi ixrac edir. Çin alimləri də ABŞ, Yaponiya, Rusiya və digər ölkələrə daimi yaşamaq məqsədilə emiqrasiya edir. Çinlə sərhəd olan ölkələrdə qeyri-leqal emiqrant çinlilər yaşayır ki, bunlar həmin rayonlarda öz bizneslərini təşkil edir. Çində urbanizasiya səciyyəvi xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Ölkədə urbanizasiya yüksək olan rayon sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Şimal-Şərqi Çinin əyalətləridir. Kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş Cənub və Cənub-Qərbdə urbanizasiya zəifdir. Ölkədə əhalinin 1/3-ü i şəhərlərdə yaşayır. Lakin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Çində şəhər əhalisi çox deyildir, şəhərlilərin mütləq sayına (400 mln. nəfər) görə isə bütün dünya ölkələrindən

irəlidedir. Çində əhalisinin sayı milyondan çox olan 30-dan artıq şəhər vardır. Ən böyük şəhərləri Şanxay (13,8 mln. nəfər), Pekin (10,1 mln.), Tyantszin (5,8 mln.), Şenyan (5,1 mln.) və başqalarıdır. Şəhərlərin 9/10-u ölkənin şərq hissəsindədir. Qeyd edək ki, dünyada ən yüksək məskunlaşma yeri Vebzuan (dəniz səviyyəsindən 5.090 m yüksəkdə) yerləşir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Pekin Çinin müstəqil inzibati ərazi vahididir. Rəvayətə görə şəhərin əsası e.ə. 1121-ci ildə qoyulmuşdur. Şəhərə müasir Beytszin adı (rus transkripsiyasına görə Pekin – «şimal paytaxtı» mənasını bildirir) 1424-cü ildə verilmişdir. XX əsrdə isə o, Çinin paytaxtı olmuşdur. Şəhər Sarı dəniz sahilindən 160 km məsafədədir və 17 min kv. km sahəni əhatə edir. Pekin dünyanın ən iri şəhərlərindən biridir. Şəhərin mərkəzində Tyananmen meydanı yerləşir ki, bu, dünyada ən böyük meydandır. Meydanın sahəsi 44 hektardır və burada eyni vaxtda 1 mln. adam istirahət edə bilər. Pekin Çinin elmi, mədəni və iqtisadi mərkəzi və mühüm nəqliyyat qovşağıdır. Şəhərdə çox sayda tarixi-memarlıq abidələri vardır. Bunların əksəriyyəti tarixi və memarlıq baxımından çox dəyərli olduğundan ölkəyə səfər edən turistlərdə böyük maraq oyadır. Bu abidələr içərisində Qadağan olunmuş şəhərdə İmperator sarayı kompleksi, çox sayda Budda və park-məbədlər ansambli xüsusilə seçilir. Şəhərdə muzey və teatrlar, məşhur çin sirki və s. vardır. Pekin həm də ölkənin aparıcı elm-təhsil mərkəzidir.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Əvvəllər Çin geri qalmış aqrar ölkə idi. Sənaye mərkəzləri, əsasən, xarici kapital üçün «açıq» ərazilərdə, dəniz sahillərində yerləşirdi. Bu müəssisələrdə toxuculuq, yeyinti, maşınqayırmanın bəzi sahələrinin məhsulları istehsal edilirdi. Ölkənin daxili rayonlarında kənd təsərrüfatı inkişaf etdirilirdi. Lakin aqrar xammal dənizsahili rayonlara daşımaq çətin olduğu üçün həmin rayonların sənaye müəssisələri idxal olunan xammalla işləyirdi. Bu isə ölkənin daxili və dənizsahili rayonları arasında istehsal və iqtisadi əlaqələrin yaranmasına mane olurdu.

Şimal-şərqi Çində (Mancuriya) kömür, dəmir filizi, yənar şist ehtiyatı əsasında ağır sənaye inkişaf edirdi. Dənizsahili zonanın mərkəz və cənubunda yüngül və toxuculuq sənayesi daha çox inkişaf etmişdi. Bu sahənin müəssisələri əsasən Şanxayda, yüngül və yeyinti sənayesinin müəssisələri isə Kanton (hazırda Quançjou), Tsindao, Tyantzin, Pekində cəmləşmişdi.

Hazırda Çin sivilizasiyası təkcə kağız, kompas, barıt ixtirası, Böyük Çin Səddi (uz. 6000 km, 600 il bundan əvvəl inşa edilmişdir) və Böyük Çin kanalının inşası haqda təsəvvür yaratmır. Çin ümumdaxili məhsulun (ÜDM) həcminə görə dünyada ikinci yerə çıxmış, ölkədə «iqtisadi sıçrayış» baş vermişdir. Lakin bu göstəricinin adambaşına düşən miqdarına görə Çin dünya ölkələrinin əksəriyyətindən geri qalır.

Sənayenin inkişafı nəticəsində Çin hazır məhsul ixracatçısı və xammal idxal edən mühüm dövlətə çevrilmişdir. Ölkədə xammala olan tələbat isə ildən-ilə artır. Dünya neft istehlakının 8 %-i, elektrik enerjisinin 10 %-i, alüminium və misin 20 %-i, poladın 27 %-i, kömür və pambığın 1/3-i Çinin payına düşür. Ölkədəki iqtisadi inkişaf xammal və enerji tutumlu istehsal sahələrinin (metallurgiya, neft emalı, kimya) hesabınadır. Ona görə də yerli ehtiyatlar tələbatı tam ödəmir və idxalat artır. XX əsrin sonlarında Den-SyaOpinin rəhbərliyi altında həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Çin öz əhalisini ən zəruri istehlak məhsulları ilə təmin etməyə nail oldu. Çinin dünya iqtisadiyyatında rolu artdı. Dünyanın iri dövlətləri ilə müqayisədə Çində ən yüksək inkişaf tempi müşahidə edildi. Mütəxəssislər Çində iqtisadi möcüzəyə səbəb olan amillərə aid edirlər:

- ilkin mərhələdə islahatın dövlət kapitalının məhdudluğu şəraitində yüksək artım təmin oluna bilən sahələrə (yeyinti, yüngül və s.) təbiiq olunması;

- xarici sərmayədarları (xüsusilə xarici ölkələrdə yaşayan xuaitsyaoları) cəlb etmək;

- istehsal briqadaları ilə müqavilə əsasında torpaqların fərdi təsərrüfatlar arasında paylanılması;

- yerli iqtisadiyyatın inkişafında yerli hakimiyyətə geniş hüquqlar verilməklə, düşünülmüş regional siyasətin həyata keçirilməsi;

- ölkədə siyasi, sosial və maliyyə stabilliyinə nail olunması;

- əməksevər əhalinin çoxsaylı olması.

ÇXR yarandığı ilk onillikdə ölkədə sənayeləşmənin əsası qoyuldu və iqtisadi inkişafda mühüm irəliləyişlər baş verdi. Sonrakı iki onillik ərzində Çin «böyük sıçrayış» və «mədəni inqilab»ın dağıdıcı təsirinə məruz qaldı. Nəticədə təsərrüfatın bir çox sahələri iflic vəziyyətinə düşdü, istehsal əlaqələri pozuldu, kəndlərdə «kommunalar»ın yaradılması açlığa səbəb oldu, böyük sayda insan kapitalının itirilməsinə gətirib çıxardı.

1978-ci ildə Çin, cəmiyyətin müasirləşdirilməsi istiqamətini seçdi. Bunun məqsədi isə ölkəni 2049-cu ilədək (ÇXR-nin 100 illiyi) dünyanın yüksək inkişaf etmiş dövlətinə çevirmək idi. XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində ölkədə dərin iqtisadi islahatlar keçirilməyə başlandı. Sonrakı mərhələdə illik iqtisadi artım 10 %-dən artıq olmuşdur. Nəticədə hazırda Çin iqtisadiyyatı həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yerdədir və bu göstərici artmaqda davam edir. Əhalinin normal həyat tərzini təmin edən real gəlirləri də xeyli artmışdır. Çinin milli pul vahidi yuandır.

Beləliklə, Çində azad bazar, səmərəli hökumət və düzgün iqtisadi siyasətin mövcudluğu şəraitində islahatlar nailiyyətlər qazanmağa imkan vermişdir. İslahata kəndlərdə başlandı və ailənin torpaqdan istifadə imkanını bərpa etdi. Sonra islahat yüngül sənaye, xidmət sahələri və ağır sənayeni əhatə etdi. Bundan sonra maliyyə və digər makro islahatlar aparıldı. Nəticədə əhalinin yarısı şəhər və kəndlərdə sahibkara çevrildi. Kollektiv-bələdiyyə müəssisələri geniş yayıldı. Dövlət müəssisələrinin sayı azaldı. Hazırda bu müəssisələrdə Çin ÜDM-nun 10 %-i istehsal olunur.

Əhalinin məşğuliyyət strukturunda da əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin xeyli hissəsi şəhər və kəndlərdə sənaye, tikinti, xidmət sahələrinə keçmişlər. Nəticədə 1952-ci illə müqayisədə aqrar sektorda çalışanlar 83,5 %-dən 50 %-ə enmiş, sənayedə və tikintidə çalışanların sayı 7,4 %-dən 20 %-ə, xidmət sahəsində məşğul olanların sayı isə 9,1 %-dən 30 %-ədək yüksəlmişdir. İşçi qüvvəsinin keyfiyyətində də dəyişiklik olmuş, təhsil səviyyəsi yüksəlmişdir. Bunlarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatında xarici kapital axını böyük rol oynamışdır. Çin ölkəyə cəlb olunan xarici investisiyanın illik həcminə görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yerdədir. Hazırda bu göstərici ÜDM-un 7 %-ni təşkil edir. Bunlarla yanaşı ÇXR-nın təsərrüfatında ciddi problemlər azalır. Bir çox sahələrdə iqtisadi inkişafın yüksək tempi ekstensiv amillərə əsaslanır. Energetika və elmi-texniki baza başqa sahələrə nisbətən zəif olaraq qalır. Ölkə əhalisinin 1/4-i orta və ali təhsillidir. Ölkədə 200 mln. nəfər savadsız vardır (1949-cu ildə bu göstərici 80 % idi).

Sənaye. Müasir Çin sənaye-aqrar ölkəsidir. Çində iri çoxsahəli sənaye yaradılmışdır. Ənənəvi sahələrlə (toxuculuq, kömür, qara metallurgiya) yanaşı sənayenin neft hasilatı, kimya, aviasiya, hərbi və kosmik, elektronika kimi yeni sahələri yaranmışdır. Sənaye müəssisələrinin ümumi miqdarı və onlarda çalışanların sayına görə Çin dünyada birinci yerdədir. Bütün dünyada olduğu kimi Çində də ən yeni texnologiyanın tətbiqinə xüsusi fikir verilir. Çində sənaye istehsalının strukturu tarazlığı, yüksək dərəcədə diversifikasiyaya görə fərqlənir ki, bu da ölkənin müasir dünyada mövqeyinin möhkəmləndiyini əks etdirir.

Energetika. Çin enerji daşıyıcıları istehsalına görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Energetikanın əsasını kömür hasilatı (ildə 3,0 mlrd.ton) təşkil edir. Sənayenin bütün sahələrində və məişətdə kömürdən istifadə edilir. Kömür yataqları ölkənin bütün əyalətləri və muxtar rayonlarında aşkar edilmişdir. Lakin kömürün 2/3 hissəsi Şimal-Şərqi Çin və

Şimali Çində (Fusin, Fuşun, Datun) hasil edilir. Yanar şist, nüvə yanacağı yataqları da enerji sərvəti kimi istifadə edilir. Çin energetikasının bir xüsusiyyəti köməkçi yanacaq növlərindən (kənd təsərrüfatı tullantıları, oduncaq, qamış və s.) istifadə olunmasından ibarətdir.

Çin neft istehsal edən iri dövlətlərdən biridir (187,3 mln. ton, 2009-cu il). Neft istehsalına görə dünyada altıncı yerdədir. Bu sənaye sahəsi nisbətən yenidir və sürətlə inkişaf edir. Neft hasilatında Datsin yataqları aparıcı mövqe tutur. Bu yataqlar ölkənin şimal-şərqində, Rusiya ilə sərhəddən 370 km aralı məsafədə yerləşmişdir. Bu yataqların ərazisində minlərlə quyuları olan neft mədənləri vardır. Digər yataqlar Şimali (Tyantsin yaxınlığındı Daqan) və Şərqi Çində (Şandun yarımadasında Şenli) kəşf olunmuşdur. Bu rayonlarda neft kəmərləri çəkilmiş, neft emalı və neft-kimya zavodları (Şenyan, Pekin, Dalyan, Şanxay) inşa edilmişdir.

Əvvəllər neftin bir hissəsi ixrac olunurdu. Lakin daxili tələbatın artması Çini neft idxalçısına çevirmişdir. Qaz sənayesinin inkişaf səviyyəsi aşağıdır. Çünki, ölkədə təbii qaz hasilatı azdır (83,3 mlrd. kub m-dən artıq, 2009-cu il). Çıxarılan təbii qazın yarısı Sıçuan əyalətinin payına düşür.

Elektroenergetika kömür xammalı ilə işləyən istilik stansiyalarına əsaslanır. Neft və qazla işləyən İES-lər də vardır. Ən iri İES-ləri Şimal-Şərq sənaye rayonundadır. Çində ilk geotermal elektrik stansiyası Lxasda (Tibet) tikilmişdir. Su elektrik stansiyaları həm iri, həm də kiçik çaylar üzərində tikilir. Ölkədə ən iri SES Yantszi üzərindəki «Qeçjouba» (2,7 mln. kVt) sayılırdı. Lakin həmin çay üzərində dünyada ən iri (18,2 mlrd kVt), çoxfunksiyalı «Üç dərə» (25 mlrd. ABŞ dolları dəyərində) hidrotexniki kompleksi inşa olunur. Bu hidroenerji kompleksinə nəhəng mühafizə bəndi, hər birinin gücü 700 min kVt olan 26 elektrik enerjisi generatoru daxildir. Kompleksin inşasına 1995-ci ildə başlanılmışdır. Mütəxəssislər belə hesab edir ki, «Üç dərə» layihəsi Çin üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Əvvəla, layihənin həyata keçirilməsilə inkişaf edən

milli iqtisadiyyatın elektrik enerjisi ilə təmin olunması problemi həll oluna bilər. İkincisi, Çin ekoloji cəhətdən daha təmiz elektrik enerjisi növünə keçə bilər. XX-XXI əsrlərdə «çirkli» İES-də elektrik enerjisinin 80 %-i istehsal olunmuşdur ki, bunun da 70 %-i kömür xammalı ilə işləyən İES-in payına düşür. Üçüncüsü, inşa edilən bənd ölkədə tez-tez minlərlə insanın qırılması və külli miqdar da maliyyə itkisinə səbəb olan daşqınların qarşısını ala bilər. Nəhayət, buraya xüsusi kanalla tonnaja 5 min ton olan gəmilər daxil ola bilər.

Bununla yanaşı hidroenerji sərvətindən (6 trln. kVt.s. elektrik enerjisi istehsalı potensialına malik) bütövlükdə az istifadə olunur. Ölkədə 3,4 trln. kVt/s elektrik enerjisi istehsal olunur. Ona görə də Çin adambaşına düşən elektrik enerjisinin miqdarına görə dünyada hələ çox ölkələrdən geri qalır. Atom elektrik enerjisi istehsalının inkişafına və bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi fikir verilir. Ölkədə ilk AES 1990-cı illərdə Şanxay yaxınlığında inşa edilmiş «Tsinşan-I» (300 MVt) və Quandun əyalətində Dayavandır (2 enerji bloklu, hər biri 900 MVt). Bu stansiyalar üçün avadanlıq Fransa, Böyük Britaniya, Yaponiyadan idxal olunmuşdur. Lyaomin, Quandun əyalətlərində AES-lərin tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Çinin ən mühüm sənaye sahələrindən biri **qara metallurgiya**dır. Qara metallurgiya yerli dəmir filizi ehtiyatı və kokslaşan kömürə əsaslanır. Bu sahənin inkişafına görə Çin dünya miqyasında seçilir. Qara metallurgiyada istehsalın təmərküzləşməsi yüksək səviyyədədir. Ölkədə istehsal olunan poladın 2/3 hissəsi 10 mühüm kombinatın payına düşür. Ölkədə ən mühüm metallurgiya bazaları formalaşmışdır. Bunlar Şimal-Şərq (mərkəzləri- Anşan, Bensı, Fuşun, Dalyak), Şimal (Pekin, Tyantszin), Daxili Monqolustan (Baotou), Mərkəzdir (Uxan).

Əlvan metallurgiya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Alüminium xammalı (Şansi, Xenan əyalətləri), mis (Anxoy, Yunnan, Qansu əyalətləri), qalay filizi (Yunnan əyaləti) və s. olmasına baxmayaraq, alüminium, qurğuşun, mis, sinkə olan

tələbat tam ödənilmir və bunlar idxal olunur. Əlvan metallurgiya müəssisələri ölkənin şimal-şərqində, yəni elektrik enerjisi, istehlakçı və nisbətən xammal bol olan rayonlardadır. Əlvan metallurgiyanın zəif inkişafı təsərrüfatın digər sahələrinə də müəyyən təsir edir və onların inkişafını ləngidir.

Çində **maşınqayırmanın** əsas sahələri 1950-ci illərdə sabiq SSRİ-nin iştirakı ilə yaradılmışdır. 80-90-cı illərdə ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar maşınqayırmanın sahəvi strukturunda dəyişikliklərə səbəb oldu. Müasir dövrdə Çində müxtəlif maşınqayırma məhsulları istehsal olunur. Bunlar dağ-mədən avadanlığı, kənd təsərrüfatı maşınları, avtomobil, təyyarə, EHM, kosmik texnika, toxuculuq sənayesi üçün maşınlar, müxtəlif çeşidli məişət avadanlıqları (paltaryuyan maşın, televizor) və s.-dir. Ölkənin şimal-şərqində metal tutumlu maşınqayırma sahələri – metallurgiya, dağ-mədən, dəmiryol avadanlıqları, dəzgah, elektrotexnika, nəqliyyat vasitələri və kənd təsərrüfatı texnikası istehsalı sahələri yerləşdirilmişdir. Mühüm istehsal mərkəzləri Şenyən, Xarbin, Çançun, Loyan və Dalyandır. Bu sahələrin hazır məhsulları həmin rayonda daxili istehlaka istiqamətləndirilir. İri nəqliyyat qovşaqlarında (Uxan, Nançan, Çjuqjou) lokomotiv və vaqon istehsal olunur. Ölkənin ən iri maşınqayırma mərkəzi Şanxaydır.

Kimya sənayesinin mühüm xammalı xörək duzu, fosforit və piritdir. Kimya sənayesində gübrə istehsalı üstünlük təşkil edir. Mineral gübrələrin müxtəlif növlərinin coğrafiyasında səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Azot gübrələri əksər əkinçilik rayonlarında (mühüm xammal və enerji mənbəyi yaxınlığında), fosfat gübrələri istehsalı isə Yantszi çayından cənubda (fosforit çıxarılan mərkəzlərdə, nəqliyyat yolları və istehlak rayonlarına yaxın) yerləşmişdir. Kimya məhsullarına olan tələbat əsasən idxalat hesabına ödənilir. Ölkədə neft-kimya sənayesi inkişaf etmişdir.

Yüngül və yeyinti sənayesi də yüksək inkişaf tempi ilə seçilir. Yüngül sənaye ölkənin ənənəvi təsərrüfat sahəsidir. O,

daxili istehlak bazarının genişlənməsinə, əhalinin işlə təmin olunmasına, kənd təsərrüfatının inkişafına, maşınqayırma və kimya sənayesi istehsalına güclü təsir göstərir. Bu sahədə inkişaf etmiş digər ölkələrlə müqayisədə (ABŞ, Yaponiya, Rusiya) Çində daha çox təbii xammaldan istifadə olunur. Yüngül sənayenin mühüm sahələri toxuculuq, tikiş, trikotaj, gön-dəri, ayaqqabı istehsalıdır. Toxuculuq sənayesinin başlıca mərkəzləri dənizsahili əyalətlərdə (Şanxay, Pekin), dəri-ayaqqabı istehsalı isə Şanxay, Pekin, Tyantszindədir.

Çin yeyinti sənayesində çəltiktəmizləmə və un istehsalı məhsulları həcminə görə dünyada liderdir. Çay, tütün, pivi istehsalına görə də dünyada aparıcı mövqə tutur.

Çində güclü hərbi sənaye yaradılmışdır. Raket-nüvə silahı istehsal edilir, kosmik proqramlar işlənir.

Kənd təsərrüfatı. Aqrar sektor ölkə əhalisini ərzaqla təmin edir və bəzi məhsullar ixrac olunur. Çin dünyada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən ən iri dövlətdir. O, taxıl, tütün, pambıq, tərəvəz və bostan bitkiləri, yer fındığı, raps yığımına, donuz, at, ev quşlarının sayına görə dünyada birinci yerdədir. Kənd təsərrüfatında iqtisadi fəal əhalinin xeyli hissəsi çalışır. Bu sektor ölkədə ÜDM-un 1/5 hissəsini verir.

Çində kənd təsərrüfatı məhdud torpaq ehtiyatı şəraitində inkişaf etmişdir. Ölkədə şumluq torpaq sahəsi 100 mln. ha-dır, adambaşına düşən torpaq sahəsi isə 0,1 ha təşkil edir. Kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərindən biri onun yağın-tiların miqdarından asılı olmasıdır. Məhsuldarlığın yüksək olmasında düşən yağıntuların əhəmiyyəti böyükdür. Süni suvarmadan geniş istifadə olunur. Suvarılan torpaqların sahəsinə görə Çin dünyada birinci yerdədir.

Çin qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik ölkələrdən biridir. Bəçirilən bitkilərin müxtəlifliyinə görə dünyada birinci yerdədir. Çin kəndlisinin çoxillik təcrübəsi iqlim, relyef və yerli şəraitin digər komponentlərindən asılı olaraq, ölkənin müxtəlif rayonlarında müvafiq texnologiya və bitki növlərinin seçilməsinə imkan vermişdir.

Əkinçilik kənd təsərrüfatının başlıca sahəsidir. Bu sahədə taxıl bitkiləri (xüsusilə buğda, çəltik) üstünlük təşkil edir. Çəltik əsasən ölkənin cənubunda və Yantsı, Çjutszyan vadiləri, Siçuan çökəkliyində suvarılan torpaqlarda becərilirsə, buğda Böyük Çin düzənliyində və Xuanxe vadisində yetişdirilir. Çin qarğıdalı (yığıma görə dünyada ikinci yerdə) və qaolyan becərməsinə görə də seçilən dövlətlərdən biridir. Bu məhsullar çinlilərin qidasında geniş istifadə olunmaqla yanaşı, yeyinti sənayesində xammal kimi, tullantıları heyvanlar üçün yem tədarükündə işlədilir.

Texniki bitkilərdən pambıq əkinləri üstünlük təşkil edir. Əkin sahələrinin 2/5 hissəsi pambığın payına düşür. Pambıq yığıma görə Çin dünyada liderdir. Pambıq əkinləri Böyük Çin düzənliyində Xuanxe və Yantsı çaylarının vadilərində cəmlənmişdir. Çin çayı növlərinin müxtəlifliyi, dadı, ətrinə görə dünyada məşhurdur. Çay kolları ölkənin cənub-şərqində dağ yamaclarında, cənubda və Xaynan adasında becərilir. Çin tütün yığıma görə dünyada aparıcı mövqe tutur. Tütün ölkənin cənubu və Şandun əyalətində becərilir. Meyvəçilik və tərəvəzçilik ölkədə ənənəvi sahədir. Çinlilərin qida rasionunda balıq və balıqçılıq məhsulları da əhəmiyyətli yer tutur.

Heyvandarlıq təbii yem bazasına əsaslanır. Heyvandarlıq ölkənin qərb, şimal-qərb, şimal quraq və ölkənin dağlıq hissəsində sərbəst sahədir və yerli əhalinin əsas məşğuliyyətini təşkil edir. Ölkənin şərqində isə heyvandarlıq yardımçı sahədir. Heyvandarlıqda donuzçuluq üstünlük təşkil edir. İribuynuzlu mal-qara da bəslənilir. Ölkədə kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış 6 rayon ayrılır: Şimal-Şərq, Böyük Çin düzənliyi, Şərq, Cənub, Şimal-Qərb, Tibet yaylası.

Şimal-Şərq taxılçılıq rayonudur. Rayon ölkənin məhsuldar qara torpaqları olan ərazisini əhatə edir. Burada yazlıq buğda, qaolyan, soya becərilir.

Böyük Çin düzənliyi taxılçılıq-pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayon payızlıq buğda və pambıq, Şimal-Şərq rayonundan sonra soya becərilən mühüm ərazidir. Böyük Çin

düzənliyinə qərbdə söykənən Lyos yaylası da bu rayonun ərazisinə aiddir. Lyos yaylasında payızlıq buğda və pambıq becərilir.

Şərq rayonu çəltikçilik üzrə ixtisaslaşmışdır. O, Çinin şərq hissəsində Yantszi çayının hövzəsini əhatə edir. Rayonun şimal sərhəddi Tsinlin dağları, cənub sərhəddi isə Nanlin dağları boyunca keçir. Rayonda çəltikdən başqa pambıq, paxlalılar və yağlı bitkilər becərilir. Yantszi çayı dərəsindən cənubda təpəliklərin yamaclarında çay plantasiyaları salınmışdır. Rayonda mərkəzi Çendu şəhəri olan Sıçuan vilayəti yerləşir. Əyalət rayonun qərbində, dağlarla əhatə olunmuş Sıçuan çökəkliyini əhatə edir. Bu çökəklikdə Çində olan bütün kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilir. Suvarma şəraitində bu ərazidən ildə 2-3 növ məhsul (çəltik, buğda, tərəvəz) əldə edilir. Şərq rayonunu «yaşıl Çin» adlandırırlar.

Cənub rayonu Cənubi Çinin tropik hissəsini əhatə edir və Nanlin silsiləsindən cənubda yerləşir. Tropik musson iqlimi hakim olan cənub ərazidə çəltik və şəkər qamışı becərilir. Rayonda müxtəlif tropik və subtropik meyvələr yetişdirilir.

Şimal-Qərb Şimal-Qərbi Çin və Daxili Monqolustanın çöl, yarımsəhra və səhra zonasını əhatə edir. Rayon otlaq heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Əkinçilik Cünqar və Kaşkar çökəkliklərindəki vahələrdədir. Bu rayon quraq Çin adlandırılır.

Sonuncu rayon dünyada ən iri Tibet yaylasına uyğun gəlir və köçürmə maldarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Yayda heyvanlar yüksək dağlıq otlaqlara, qışda isə vadilərə sürülür. Rayonda şaxtaya dözümlü arpa, həmçinin yazlıq buğda becərilir. Rayonu yüksək Çin və ya soyuq Çin adlandırılır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Əhalisinin sayı, ərazisinin böyüklüyü, təbii sərvətləri və istehsal sahələrinin yerləşməsində regional fərqlər Çin üçün nəqliyyatın əhəmiyyətinin daha böyük olduğunu sübut edir. Dəmiryol şəbəkəsi əsasən ölkənin şərq rayonlarında daha sıxdır. Dəmir yolları meridianal istiqamətində uzanır. Bu yollar ölkənin sıx məskunlaşmış və

iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş əyalətlərini əlaqələndirir. Ən böyük dəmiryol qovşağı Pekindir. Pekindən dəniz portlarına və digər təsərrüfat mərkəzlərinə magistral yollar ayrılır. Dəmiryol nəqliyyatı yüklərin ölkənin daxili rayonlarına daşınmasında mühüm rol oynayır. Çin dəmiryol şəbəkəsi ilə Rusiya, Monqolustan, KXDR və Vyetnamla əlaqə saxlayır. Dəmiryol nəqliyyatında mühüm problemlərdən biri elektrovozların az, dizel yanacağı ilə işləyən qatarların çox olmasıdır. Ona görə də avtomobil, dəniz, çay (yük daşımaların 80 %-i Yantszi çayının payına düşür), boru, aviasiya nəqliyyatı tədricən dəmiryol nəqliyyatını geridə qoyur.

Avtomobil yolları (şose, qrunnt yolları) ölkənin bütün əyalətlərində salınmışdır. Lakin bərk örtüklü yolları nisbətən azdır. 1978-ci ildə salınmış Qaraqorum avtomobil yolu Çini Pakistanla əlaqələndirir.

Çoxsaylı çaylar və kanallar yerli nəqliyyat əhəmiyyətlidir. Ölkədə ən mühüm su arteriyası Yantszi çayıdır. Çay mənsəbindən İçan şəhərində 2700 km məsafədə çay gəmiləri, Uxan şəhərində isə 1000 km məsafədə dəniz gəmiləri üçün yararlıdır. Dəniz daşımalarının ümumi həcmi artır. Ən mühüm portları Şanxay, Syanqan, Dalyan, Tsindao, Tyantszin, Çjantszyan, Quancjou və s.-dir.

Hava nəqliyyatı da yüksək templo inkişaf edir. Ölkənin iri mərkəzləri hava xətlərilə biri-birilə əlaqə saxlayır. Bir neçə beynəlxalq hava limanı vardır. Bunlar əsasən Şanxay, Pekin, Quancjou, Urumçi və digər şəhərlərdədir.

Boru-kəmərlər nəqliyyatı neft və neft məhsullarının daşınmasında mühüm rol oynayır. Boru kəmərləri neft mədənlərindən emal mərkəzlərinə və portlara çəkilməmişdir. Datsin-Tsinxuandao-Pekin, Şenli-Tsindao, Şenli-Nankin mühüm neft kəmərləridir.

Xarici ticarət. Çin iqtisadiyyatında xarici ticarət mühüm rol oynayır. Ölkənin ixracat və idxalat strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Çünki, ixracatında hazır məhsulların xüsusi çəkisi artmış, xammalın miqdarı isə azalmışdır.

Hazırda Çinin kütləvi sənaye istehlak malları və kənd təsərrüfatı məhsulları dünyanın bir çox ölkələrində tanınır.

Çinin mühüm ticarət tərəfdaşları ABŞ, Yaponiya, Koreya Respublikasıdır. Qonşu Asiya ölkələri, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Avropa ölkələri, Kanada ilə ticarət əlaqələri əhatəlidir. Çin hökuməti Rusiya, Azərbaycanla da əməkdaşlığı genişləndirməyə böyük maraq göstərir. Rusiya ilə müştərək «Şərq-Qərb» qaz kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qaz kəmərinin qərbdə Sintszyan-Uyğur muxtar rayonundan Şanxay şəhəri və Yantszi çayının deltasınadək çəkilməsi nəzərdə tutulur. Rusiya ilə Çin arasında qaz və neftin digər Asiya bazarlarına birgə çıxarılması variantı da mövcuddur.

Çinin xarici ölkələrlə beynəlxalq əlaqələrinin mühüm formalarından biri turizmdir. Ölkəyə gələn turistlərin sayına görə (55,7 mln. nəfər, 2010-cu il) dünyada Fransa və ABŞ-dan sonra 3-cü yerdədir. Həmin ildə turizmdən əldə olunan gəlir isə 45,8 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

İqtisadi rayonlar və regional siyasət. Çinin ərazisində təbii şərait, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, əhali və təsərrüfatın coğrafiyasında təzadlar aydın nəzərə çarpır. Ölkə ərazisində iqtisadi rayonlar ayrılır ki, bunlar iri inzibati vahidləri birləşdirir.

Şimal-Şərqi Çin (Dunbey, əvvəllər Mancuriya) beynəlxalq rabitə yollarının kəsişməsində yerləşir. Rayonda ölkənin inkişaf etmiş metallurgiya və ağır maşınqayırma, daş kömür hasilatı olan mühüm sənaye bazası yerləşir. Mühüm sənaye mərkəzləri Şenyan (ağır maşınqayırma, hərbi sənaye), Anşan, Bensi (qara metallurgiya), Dalyan (gəmiqayırma), Çançun (avtomobilqayırma), Xarbindir (maşınqayırma). Rayonda kənd təsərrüfatı soya becərilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Qaolyan, qarğıdalı, çovdar, buğda, cənubda isə çeltik becərilir. Heyvandarlıqda donuzçuluq üstündür.

Şərq rayonu şimalda Böyük Çin səddindən cənubda Nanlin silsiləsinədək uzanır və Sarı və Şimal-Şərqi Çin dənizlə-

rinə çıxış imkanı vardır. Ölkə ərazisinin 20 %-ni əhatə edən bu rayonda Çin əhalisinin yarısından çoxu yaşayır. Pekində ümumi və elektrotexnika maşınqayırması, dəzgahqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir. Tyantszində iri toxuculuq mərkəzi, qara metallurgiya, maşınqayırma, kimya sənaye müəssisələri, Şansi əyalətində daş kömür hövzələri yerləşir. İri sənaye mərkəzi və dəniz portu Şanxay Xuanxe çayı üzərində yerləşir və gəmiqayırma sahəsi ilə məşhurdur. Şanxay yaxınlığında ipəkçilik sənaye mərkəzi kimi tanınan Xançjou, dəzgahqayırma və elektrotexnika avadanlığı istehsalı mərkəzi Nankin yerləşir.

Rayonun mərkəzində metallurgiya kombinatları, universal dəzgahlar, kənd təsərrüfatı maşınları, çay gəmiləri istehsal olunan Uxan şəhəri yerləşir. Uxan şəhərindən qərbdə qurğuşun-sink, volfram, civə, qalay, cənubda (Çanşa yaxınlığında) sürmə və manqan emal edilir. İqlim-torpaq şəraiti ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalında rayonun aparıcı mövqə tutmasına səbəb olmuşdur.

Cənub və Cənub-Qərb rayonu ölkə ərazisinin 1/6-ni əhatə edir. Rayon metal filizləri ilə zəngindir. Rayon metal filizləri hasilatına görə ölkədə birinci yerdədir. Həmçinin hasilat sənayesi ilə yanaşı emaledici sahə də inkişaf etmişdir. Ən mühüm mərkəzi cənubda Quancjoudur. Şəhərdə toxuculuq sənayesi və şəkər, kağız, tütün, konserv istehsalı müəssisələri yerləşir. Cənub-qərbdə (Sıçuan əyaləti) Çuntsin şəhərində gəmiqayırma, dizel, turbin, elektrik cihazları istehsalı, metallurgiya, Çendu şəhərində toxuculuq və yeyinti sənayesi inkişaf etdirilir. Rayonun rütubətli subtropik iqlimi müxtəlif bitkiləri, o cümlədən banan, ananas və s. yetişdirməyə imkan verir. Rayonda il ərzində 2 dəfə çəltik və bir neçə dəfə tərəvəz becərmək mümkündür. Buğda, qarğıdalı, arpa, pambıq əkilir. Çinin cənub-qərbinin yarısından çoxunu Tibet muxtar rayonu (TMR) tutur. Bu rayon çox zəif inkişaf etmişdir. Hazırda qərb rayonlarının inkişaf proqramı çərçivəsində TMR-na xüsusi yer ayrılmışdır.

Nadir təbiətə malik olan TMR daxili turizmin inkişafında xüsusilə seçilir.

Qərb və Şimal-Qərb seyrək məskunlaşmış rayondur. Monqolustan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Hindistan, Nepal, Myanma ilə sərhədə malikdir. Qərbi Çində neft və qaz ehtiyatı çoxdur. Daxili Monqolustanda koklaşan kömür və yüksək keyfiyyətli dəmir filizi, əlvan metal filizi yataqları, qrafit, xörək duzu aşkar edilmişdir. Burada metallurgiya və maşınqayırma müəssisələri fəaliyyət göstərir, neft hasil edilir və emal olunur.

Ən mühüm sənaye mərkəzləri Lançjou (atom, kimya, neft emalı), Baotou (metallurgiya, neft emalı, atom), Urumçidir (avtomobil təmiri, metallurgiya, neft emalı, kimya, tikinti materialları). Kənd təsərrüfatında köçəri və yarımköçəri heyvandarlıq üstünlük təşkil edir.

Regional siyasət. Çində iqtisadi inkişaf dövlətin regional siyasətindən çox asılıdır. Ölkədə regional siyasət Dövlət Şurasının tərkibində nazirlik və səlahiyyətli idarələr (Dövlət Plan Komitəsi, Dövlət İqtisadi Komitəsi, Millətlərlə İş üzrə Dövlət Komitəsi, Döğumun Planlaşdırılması üzrə Dövlət Komitəsi və b.) tərəfindən aparılır.

ÇXR-da milli inkişaf çərçivəsində regional siyasət aşağıda göstərilən istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- ölkənin müxtəlif regionlarının (xüsusilə muxtar) inkişafını tarazlaşdırmaq;
- təbii artımı nizamlamaq;
- yerli təbii sərvətləri öyrənmək və bunlardan tam istifadə etmək;
- yerli təşəbbüskarları həvəsləndirmək və s.

ÇXR-da regional siyasətin ayrılmaz hissəsini azad iqtisadi zonaların (Quandun əyalətində Şençjen, Çjuxay, Şantou, Futszyan əyalətində Syamen) yaradılması təşkil edir. Azad iqtisadi zona xarici ölkə və xarici kapital üçün açıqdır. İqtisadi zonaya 5 mln. ABŞ dolları və ya qabaqcıl texnologiya tətbiq edən hər bir hüquqi şəxs vergidən azad edilir. İqtisadi

zonada müəssisələr istehsal avadanlığı, xammal, nəqliyyat vasitələri və s. idxalında gömrük rüsumundan azad edilir. Eyni qaydada da müəssisələr tərəfindən istehsal olunan ixracat məhsulları gömrük rüsumundan azad edilir.

Zona daxilində torpağın icarə haqqı fəaliyyət növü və icarə müddətindən asılıdır. Xüsusi iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsi siyasətini davam etdirərək, Çin hökuməti 14 sahil port-şəhəri (Dalyan, Tsinxuandao, Tyantszin, Yantay, Tsindao, Lyanyunqan, Nantun, Şanxay, Ninbo, Vençjou, Quancjou, Fuççjou, Çjançzyan və Beyxay) xarici kapital üçün açıq etməyi qərara almışdır. Xüsusi iqtisadi zonalardan fərqli olaraq, bu şəhərlər yerli hakimiyyət orqanlarından bilavasitə asılıdır. Lakin bu şəhərlərdə xarici sərmayədarlar üçün güzəştli sistem tətbiq edilmişdir ki, bu da iqtisadi fəaliyyəti «canlandırır». Xaynan adası da xarici sərmayədarlar üçün açıqdır.

Təkrar üçün suallar.

1. Çinin coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərini sayın.
2. Ölkənin təbii sərvətlərlə təminat səviyyəsini izah edin.
3. Tibet muxtar rayonunun səciyyəvi xüsusiyyətini izah edin.
4. Çində demoqrafik siyasətin mahiyyətini izah edin.
5. Çinin muxtar rayonları haqda nə deyə bilərsiniz?
6. «Böyük sıçrayış» və «Mədəni inqilab»ın təzahürləri nədə əks olunmuşdur?
7. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempinin yüksək olmasına səbəb olan amillər hansılardır?
8. Şərqi Çinin iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafının səbəbi nədir?
9. Ölkənin kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasını izah edin.
10. Çinin iqtisadi inkişafında regional fərqlərə səbəb olan amillər hansılardır?
11. Ölkənin kənd təsərrüfatı zonaları və iqtisadi rayonlarını sayın.
12. Çində regional siyasət hansı məqsədlə aparılır?

2.3.3. Hindistan Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe və tərkibi. Pakistan və Myanma dövlətləri arasında yerləşən Hindistan ərazisinin böyüklüyünə görə (3,3 mln. km²) dünyada 7-ci yerdədir, Cənubi Asiyanın isə ən böyük dövlətidir. Materik hissəsi şimaldan-cənuba 3,2 min km, qərbdən-şərqə 2,9 min km məsafədə uzanır. Ərəbistan dənizində Lakkadiv adaları (500-dən artıq), Benqal körfəzində Andaman və Nikobar (2 min) adaları Hindistana məxsusdur. Pakistan, Əfqanıstan, Çin, Nepal, Butan, Banqladeş, Myanma ilə quru sərhəddinin uzunluğu 15 min km-dir. Ölkənin dəniz sərhədləri 5700 km məsafədədir.

Səth quruluşu. Ölkə ərazisində 3 təbii zona daha çox seçilir: Dekan yaylası, Hind-Qanq ovalığı, Himalay silsiləsi. Ölkənin şimalında əsrarəngiz təbiətə malik nəhəng Himalay silsiləsi uzanır. Qərbi Himalayda Kəşmir vadisi xüsusilə gözəldir. Yüksək olması, dik yamaqları, soyuq iqlimi Himalayın istifadəsiz qalmasına səbəb olub. 4000-5000 m yüksəklikdə yerləşən bir neçə dağ keçidləri vardır.

Himalayın yamaqlarında hələ müstəmləkə dövründə 2000-3000 metrə də şose və dəmir yolları çəkilmiş, “yay şəhərləri” (Simla, Darciling və s.) salınmışdı. Bu şəhərlərin ətrafları heyranedicə təbii gözəlliyə malikdir.

Himalayın ətəyində 2 min km uzunluğunda, on km-lərlə enliyində çoxlu sayda çaylarla parçalanmış, bataqlaşmış qurşaq uzanır. Bu qurşaq florasına görə Hindistan cəngəllikləridir. Hind-Qanq ovalığı 2 hissədən ibarətdir: Şərqdə Qanq və Brahmaputra vadilərinin rütubətli tropik zonası və Qərbdə quraq Tar səhrası. Düzənliklərdən cənubda Dekan yaylası yerləşir. Dekan yaylası Şərqi və Qərbi Qat dağları ilə əhatə olunmuşdur və Hindistan yarımadasını demək olar ki, tam tutur. Yaylada orta hündürlük 1000 metrdir. Cənub-şərq istiqamətində maili olduğundan çaylar bu istiqamətdə axır. Şimalda Nərbadı və Tanti (Ərəbistan körfəzinə tökülür) çaylarının axdığı əyalətlərdə meşələrlə örtülür

dağlar ucalır. Bu ərazilər gözəl landşafta malikdir. İntensiv becərilən və əhalisi sıx olan Narbadı çayı vadisi daha cəlbedicidir. Şərqi Qat dağları ilə Benqal körfəzi arasında Koromandel sahili düzənliyi uzanır. Şərqi və Qərbi Qat dağları yarımadaının cənubunda qovuşur və meşəli yüksəklik yaradır ki, bunun da arxasında yarımada da ən yüksək dağlıq əyalət yerləşir. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Kançencanqa zirvəsidir (8597 m), ən alçaq nöqtəsi isə Hind okeanı sahilindədir (0 m).

Faydalı qazıntılar. Hindistan mineral sərvətlərlə zəngindir. Bunlar ilk növbədə yüksək keyfiyyətli (tərkibində dəmirin miqdarı 60-70 %) dəmir filizi, manqan və xromit filizləridir. Boksit, sink, titan ehtiyatı da çoxdur. Mika, qrafit, bari, berilliya dünya əhəmiyyətlidir.

Dəmir filizinin əsas yataqları Çxota – Naqpur yaylasındadır və dünyada ən böyük yataqlardan biri hesab olunur. Dəmir filizi yataqları Cənubi Hindistanda da vardır. Manqan filizi ehtiyatına görə Hindistan dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Qara metallurgiya xammalı həm də ixracat əhəmiyyətlidir. Ölkədə almaz və digər qiymətli mineral yataqları da vardır.

Energetika sənayesində kömür üstünlük təşkil edir. Ehtiyatına görə (92 mlrd. ton) inkişafda olan ölkələr arasında yalnız Çindən geri qalır. Əsas kömür yataqları ölkənin şimal – şərqində Damodar, Son, Maxanadi çaylarının vadilərində yerləşir. Koklaşan kömürün hamusu Damodar çayı vadisindədir. Bu isə həmin rayonda kömür sənayesi və onunla əlaqəli sahələrin inkişafına imkan yaratmışdır.

Hindistan neft sərvəti ilə zəif təmin olunmuşdur. Mühüm neft yataqları Assam (XIX əsrin sonlarından məlumdur) və Qucaratdadır (XX əsrin ortalarında sabiq SSRİ-nin yardımı ilə aşkar edilmişdir).

Yanacaq ehtiyatı kimi Cənubi Hindistan sahillərində yayılmış torium və Çxota – Naqpur yaylasındakı uran yataqlarından istifadə edilir. Nüvə enerjisinin xammal potensialı ölkənin bütün növ enerji ehtiyatlarının cəmindən artıqdır.

İqlim. Hindistanın təbiətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ərazisinin xeyli hissəsinin isti iqlim qurşağında tropik və subtropik zonalarda yerləşməsidir. Digər xüsusiyyəti isə ərazisinin musson sirkulyasiyası təsiri altında olmasıdır. Ölkədə soyuq, isti və yağmurlu mövsüm ayrılır. İsti dövrdə temperatur gündüzlər + 50° S, gecələr + 35° S təşkil edir. İyun ayında isti və quraqlıq maksimum həddə çatır. Tez -tez daşqınlara səbəb olan yay cənub-qərb mussonları (iyun- sentyabr) quru şimal-şərq qış mussonları ilə əvəz olunur. İsti dövrün yağmurlu dövr ilə əvəz olunması ölkənin cənubunda may ayına təsadüf edirsə, digər rayonlarda iyun ayında olur. Yağıntıların mövsümiliyi kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasını müəyyən edir. Temperatur rejimi müxtəlif növ bitkilərin becərilməsi, geniş ərazilərdə 2-3 dəfə məhsul əldə olunmasına imkan versə də, süni suvarma olmadan buna nail olmaq çətindir. Yay mussonlarının təsiri altında olan ərazilərə ildə 2000 mm yağıntı düşdüyü halda, Dekan yaylasının xeyli hissəsinə 500-1000 mm, Şimal-Qərbi Hindistanın bəzi rayonlarına isə 250 mm yağıntı düşür.

Hidroqrafiya. Hövzəsinin böyüklüyünə görə ölkənin başlıca çayı olan Qanqdır. Uzunluğuna görə Hind və Brahmaputra çaylarından geri qalır. Qanq çayı başlanğıcını 4500 metr yüksəklikdəki buzlaqlardan götürür, Himalayda dərin dərələrlə axaraq, çoxsaylı şlalələr əmələ gətirir. Düzənliyə çıxaraq gursulu çay kimi sakit axır, çoxlu qollar qəbul edir ki, bunların da əksəriyyəti iri çaylardır (Camna, Qumti, Qandak və b.).

Qanq aşağı axınında Brahmaputra ilə qovuşur və böyük delta əmələ gətirir. Ölkənin şərqində ən iri çayı Satlec, yarımadada Narmada, Krişna, Qodavari, Kaveridir. Çayların təsərrüfat fəaliyyətində əhəmiyyəti ilə yanaşı törətdikləri fəlakətlər də vardır. Bu, daşqınlarla təzahür olunan dağıntılardır.

Hindistanda göl azdır. İri çay vadilərində qurumuş köhnə çay yataqlarında, Himalayda buzlaq – tektonik mənşəli göllər vardır. Ən böyük gölü quraq Racastxanda yerləşən duzlu Sambxardır.

Torpaq-bitki örtüyü. Torpaq örtüyü tipinə və məhsuldarlığına görə çox müxtəlifdir. Hind-Qand düzənliyi və sahil ovalıqlarda allüvial torpaqlar yayılmışdır. Kənd təsərrüfatı üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik bu torpaqların yayıldığı ərazilərdə ölkə əhalisinin yarısı yaşayır. Yarımadada qırmızı- sarı torpaqlarda bağçılıq, çay və kauçuk plantasiyaları, qırmızı- qonur torpaqlarda paxlalılar, darı, yer fındığı becərilir .

Ölkənin relyefi və iqliminin müftəlifliyi bitki örtüyünün rəngarəngliyinə səbəb olmuşdur. Mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik meşə sərvətinin uzun əsrlər boyu intensiv istifadə olunması, həmçinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi nəticəsində azalmışdır.

Ölkə ərazisinin 1/5-ni meşələr əhatə edir. Meşələrin qırılmasının mənfi təzahürləri torpaqların eroziyasına, çay axınının müntəzəmliyinə, oduncaq çatışmazlığına səbəb olur. **Gözlənilən təbii hadisələr:** tez-tez baş verən quraqlıqlar; musson yağışları zamanı baş verən güclü daşqınlar və torpaq sürüşmələri; güclü şimşək hadisələri və zəlzələlərdir.

Ətraf mühitin aktual problemləri: meşəsizləşmə, torpaqların eroziyaya uğraması; otlaq yerlərinin ev heyvanları tərəfindən sıradan çıxarılması; səhrələşmə proseslərinin baş verməsi; şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin və avtomobillərin atmosfərə buraxdığı zəhərli qazlar hesabına havanın çirklənməsi və s.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Müasir Hindistanın ərazisində ən qədim sivilizasiyalardan biri yaranmışdır. Eramızdan əvvəl 3-cü minillikdə bu ərazidə Harappa sivilizasiyası yaranır. Bu sivilizasiya eramızdan əvvəl 2-ci minilliyin ortalarında hind-ari tayfaları tərəfindən dağılır. E.ə. 6-cı əsrdə Hindistanın şimal – qərbi İran imperiyasının hakimiyyəti (I Dara) altında olur. X əsrdə müsəlman işğalçılarının basqını nəticəsində Hindistanda müxtəlif dövlətlər (məsələn, Dehli sultanlığı və s.) yaranır ki, bunlarda da induist mədəniyyəti və dili üstünlük təşkil edirdi. Böyük Moğolların basqını nəticəsində (1398-1399) Hindistanın

inzibati və
idare

federativ
formasıdır.

böyük hissəsində mövcud olmuş müsəlman hökmranlığına son qoyulur və Dehli sultanlığı öz əvvəlki əhəmiyyətini itirir.

1626-cı ildə Dehli zəbt olunur və ölkə ərazisində Böyük Moğolların imperiyası yaranır. Bu imperiya XVIII əsrin əvvəllərində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Həmin vaxtlar Hindistan ərazisinə Avropa ölkələri meyl göstərməyə başlayır.

Regionda ağalığ etmək uğrunda mübarizə Fransa ilə İngiltərə arasında daha kəskin gedir və İngiltərənin qələbəsi ilə nəticələnir. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindəki Britaniya öz yeni müstəmləkəsini çətinliklə olsa da, qoruyub saxlaya bildi. Belə ki, 1838-ci ildən – 1940-cı illərədək Hindistan ərazisində xarici və daxili qüvvələr arasında çəkişmələr olmuş, lakin hindlilərin müqaviməti yatırılmışdı. 1940-cı illərdə Maxatma Qandinin rəhbərliyi ilə başlanan milli azadlıq hərəkatı 1947-ci il avqustun 15-də ölkənin milli müstəqilliyinə gətirib çıxardı (ərazisi iki yerə – Hindistan və Pakistan İslam Respublikasına ayrılmaq şərti ilə). Həmin vaxt o, dominion statusu Britaniya imperiyası tərkibində özünüidarə hüququ aldı. 1950-ci il yanvarın 26-da ölkə respublika elan olundu. O vaxtdan etibarən 15 avqust və 26 yanvar tarixləri ölkənin Milli bayramları kimi qeyd olunur.

Bununla yanaşı Hindistan Böyük Britaniyanın rəhbərlik etdiyi «Birlik» üzvüdür. Müstəqillik qazandıqdan sonra Çinlə (1962), Pakistanla (1965) hərbi münaqişəyə cəlb olundu. Pakistanla Camma və Kəşmir ştatı məsələsinə görə hələ də «soyuq» münasibətdədir. Ölkə daxilində də dini və etnik məcrada münaqişələr olur ki, bunlar ölkədə siyasi vəziyyəti gərginləşdirir.

İdarolunma forması. Hindistan federativ dövlətdir. Konstitusiyaya görə bu, tərkibindən çıxma hüququ olmayan «ştatların ittifaqıdır». Ştatlar başlıca inzibati-vahidləri olmaqla, əhalinin dil birliyi əsasında formalaşırlar. Müasir Hindistan 28 ştat, 7 ittifaq ərazisindən ibarətdir. Ştatların sərhəddi ölkə xalqlarının yayıldığı sərhədlərə uyğundur. Bununla belə hər ştatda üstünlük təşkil edən xalq vardır. Ştatlar və ittifaq

ərazilərinin bəziləri dairələrə bölünür. Ştatlardan hər birinin seçkili qanunverici məclisi və hökuməti vardır. Ştatların rəhbəri ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən qubernatorlardır. İttifaq ərazilərin idarə olunması bilavasitə mərkəzi hökumət tərəfindən yerinə yetirilir. Bu ərazilər paytaxt Dehli, keçmiş Fransa mülkü Putquçeri (Pondişeri), Portuqaliya müstəmləkəsi Daman, Diu və digərləridir.

Dövlət başçısı prezidentdir. Prezident parlamentin deputatları və ştatların qanunverici yığıncaqları tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. Vitse-prezident də həmin müddətə seçilir və o, yuxarı palatanın sədri vəzifəsini tutur. Ölkədə ali qanunverici orqan parlamentdir. Parlament ştatlar Şurası və Xalq palatasından ibarətdir. Ali icraedici orqan baş nazir başda olmaqla hökumətə məxsusdur. Hökumətə geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Baş nazir ölkədə aparıcı siyasi partiyanın lideridir. Ölkədə çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Əsas siyasi partiyaları: Xalq Partiyası, Xalq Konqresi, Kommunist Partiyası, Sosialist Partiyası və s.-dir.

Azərbaycan Respublikası ilə Hindistan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 28 fevral 1992-ci ildə yaradılmışdır. Bakıda və Dehliyə müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

Əsas beynəlxalq problemlər: Pakistanla uzun illərdir davam edən Kəşmir və Camma problemi; Hindistanın Pakistanın Çinə güzəştə getdiyi ərazini tanımaması; Hind çayı sularından müştərək istifadəyə görə Hindistanla Pakistan arasında mövcud olan mübahisə; Pakistanla dəniz sərhədlərinin dəqiq təyin olunmaması; Banqladəşlə sərhəddən axan çayın delimitasiya olunmaması və bəzi vulkanik adalar uğrunda gedən mübahisə; Nepala sərhədlərin tam dəqiqləşdirilməməsi və s.

3. Əhali və şəhərlər. Hindistan əhalisinin sayına görə Çindən sonra dünyada 2-ci yerdədir. Hindistanda ilk siyahıyaalınma 1901-ci ildə aparılmış və həmin vaxt ölkədə 238,4 mln. nəfər qeydə alınmışdır. XX əsrin ortalarında bu göstərici

361,1 mln olmuşdur. 1999-cu ildə ölkə əhalisinin sayı 1 milyardı ötmüşdür. 2010-cu ildə ölkədə 1,2 mlrd. əhali qeydə alınmışdır (dünya əhalisinin 16,07%).

Deməli, ölkə əhalisi təqribən 5 dəfə artmışdır. Hazırda əhali hər il 18 mln artır. Əhalinin sürətlə artımı ciddi sosial-iqtisadi problemlər yaradır. Hindistan demoqrafik siyasət həyata keçirən ilk ölkədir. Ölkədə 1952-ci ildən ailənin planlaşdırılması milli proqramı həyata keçirilir. Bunun əsas məqsədi doğumun səviyyəsinin «əhalinin sabitləşməsi və Milli iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq azaldılması»dır. 2000-ci ildə qəbul edilmiş uzun müddətli Milli demoqrafik siyasətin əsas məqsədi isə «2045-ci ilədək sabit əhali artımına dayanaqlı iqtisadi artım, sosial inkişaf və ətraf mühitin qorunması tələblərinə uyğun olaraq» nail olmaqdır. Demoqrafik siyasətin istiqaməti düzgün seçilsə də bunun nəticələri qənaətbəxş deyildir. Bunun səbəbi isə ölkə əhalisinin xeyli hissəsinin savadsız olması, dini baxışlar və ənənələrin qorunması, sosial-iqtisadi problemlərdir. Ona görə də ölkə əhalisinin sayının perspektivdə sabitləşməsinə ümid bəsləmək olmaz. XXI əsrin ortaları üçün Hindistanın əhalisinin sayına görə dünyada lider olması gözlənilir.

Hindistan etnik tarixinin mürəkkəbliyi və çoxmillətli dövlət olması ilə seçilir. Min illər boyu Hindistan ərazisində müxtəlif irqin nümayəndələri qaynayıb-qarışmış, yerli əhalinin bir hissəsi gəlmələrin dilini mənimsəmiş, müxtəlif etnoslar biridigərinin mədəniyyətini qəbul etmişlər. Ölkədə bir neçə yüz millət, xalq və tayfa qrupları yaşayır. Bunlar müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur və ictimai inkişafın bu və ya digər mərhələsindədirlər. Ölkədə avropoid, monqoloid tipindən başqa keçid qrupdan olanlar da çoxdur.

Ölkənin şimal hissəsinin avropoid əhalisi Hindistanın cənubunun dravit tipinə mənsub olan əhalisindən xarici görünüşü ilə fərqlənir. Ölkənin şimal dağlıq rayonlarında və şimal-şərqdə əhalinin əksər qrupları monqoloid tipinə mənsubdur və ya onlarda monqoloid əlamətləri vardır. Ölkədə

sayına görə ən böyük xalqlar hindistanlılar, biharilərdir. Hindistanlılar Qanq çayının yuxarı və orta axını hövzəsində yaşayır, mədəniyyəti və məişətinə görə bir-birinə yaxın olan çoxsaylı yerli qruplara bölünürlər və hindi dilində danışırlar.

Biharilər Qanq çayının orta axını hövzəsində yayılmışlar. Bunların bir hissəsi Nepal və Banqladeşdə yaşayır. Biharilər bihari dilində danışan 3 qrupdan ibarətdir. Ölkədə benqal, teluqu, tamil, marathilər də nisbətən böyük xalqlardır. Teluqu və tamillər dravit tipinə aiddirlər.

Hindistanda əhalinin etnik parçalanmasının mühüm səbəblərindən biri ölkədə uzun müddət ingilis hökmranlığının mövcud olmasıdır.

Ölkədə dövlət dili hindi dili olsa da, ingilis dili də geniş işlədilir. Dövlət işlərində rəsmi olaraq 20 regional dildən istifadə olunur. Rəsmi qəbul edilmiş sanskrit və urdu dillərinə də üstünlük verilir. Hindistanda dini mənsubiyyətinə görə əhalinin 80%-i induizm dininə etiqad edir. İnduizm təkcə din deyil həm də real həqiqətə uyğunlaşdırılmış sosial-hüquqi sistemdir. İnduizmə etiqad edənlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların qapalı irsi qruplara – silklərə bölünməsidir. İndusların çoxu hələ də mühüm silki təlimatlara əməl edir.

İnduizmdən sonra 2-ci geniş yayılmış din İslamdır. İslam dininin mövqeyi ölkənin şimalı, Camma və Kəşmirə daha güclüdür.

Kəşmirin 2/3 hissəsinə Hindistan nəzarət edir (qalanı Pakistan və Çin ərazisindədir). «Hindistan Kəşmiri» Camma və Kəşmir ştatının tərkibinə daxildir. Ştatın əhalisi (7,7 mln. nəfər) əsasən müsəlmanlardır. Sahəsi 100 min km², inzibati mərkəzi Srinaqardır.

Hindistanda xristianların sayı ümumi əhalinin 2,5 %-ni təşkil edir. Bunların yarısından çoxu ölkənin cənubunda – Kerala ştatı və Çennai şəhərində yaşayır. Hindistanda sikhizm müstəqil din kimi inkişaf etmişdir. Ölkə əhalisinin 2 %-i sikhilərdir, əsasən Pəncabda məskunlaşmışlar. Sikhilər ictimai-siyasi həya-

tın bütün sahələrində fəaldırlar və nüfuza malikdirlər. Ölkədə buddist və caynistlər də yaşayır.

Hindistanda əhalinin sıxlığı qeyri-bərabərdir. Əhalinin əksər hissəsi Uttar-Pradeş (140 mln), Maxaraştra (80 mln.), Qərbi Benqal ştatlarındadır (60 mln.). Ucqar şimal-şərq ştatları (Arunaçal, Pradeş, Mizoram, Naqalend, Sikhin, Tripura) nisbətən seyrək məskunlaşmışlar. Bu ştatların hər birində 1 mln-dan az əhali yaşayır.

Hindistan emiqrasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələrdəndir. Dünyanın əksər ölkələrində hindliyə rast gəlmək mümkündür. Hindli diasporları Hindistanla qonşu olan ölkələrdə, həmçinin Cənub və Şərqi Afrikada, Karib dənizi hövzəsi regionunda, Okeaniya və Böyük Britaniyadadır.

Ölkədə iqtisadi fəal əhali 40 %-dir. Əhalinin 10%-i tam işsizdir, 65 %-i kənd təsərrüfatı, 16 %-i sənayedə çalışır. İqtisadiyyatın ənənəvi sahələrində marginal məşğul olanlar xüsusilə çoxdur. Ölkədə təbii artımın yüksək olması əhalinin yaş strukturuna mühüm təsir göstərir. 15 yaşadək olanlar 35% təşkil etdiyi halda, 60 yaşdan yuxarı olanlar 5 %-dir. Ölkədə orta ömür müddəti 63 ildir. Hindistanda həlli gözlənilən sosial problemlər çoxdur. Ən mühümü əhalinin 1/3 hissəsinin ehtiyac (yoxsulluq) həddində yaşamasıdır. Kəndlərdə işə dilənçi vəziyyətində olanlar çoxdur. İşsizlik, savadsızlıq, mənzil çatışmamazlığı və digər sosial problemlərin müəyyən dərəcədə həlli təbii artımın sabitləşməsi nəticəsində aradan qaldırıla bilər.

Ölkə əhalisinin xeyli hissəsi kəndlərdə, 30 %-i şəhərlərdə yaşayır. Şəhər əhalisinin sayına görə Çindən sonra 2-ci yerdədir. Hindistan dünya şəhər mədəniyyətinin qədim ocaqlarından biridir. Varanasi, Dehli, Patna, Maduray şəhərləri 2-3 min il tarixə malikdir. Şəhərlər köhnə və yeni hissədən ibarətdir. Köhnə hissə səciyyəvi şərq şəhərlərini xatırladır. Yeni hissə isə avropa şəhərləri üslubunda olmaqla inzibati və işgüzar funksiyaları yerinə yetirir.

Ölkədə urbanizasiya prosesi şəhərlərin böyüməsinə səbəb olmuşdur. Şəhər əhalisinin 1/3 hissəsi 30 «milyonçu» aq-lomerasiyada yaşayır. Onlardan ən böyükləri Mumbai (Bombey – 13,8 mln. nəfər), Kolkatı (Kəlküttə- 15,6 mln.nəfər), Dehli (15,1 mln.nəfər), Çennai (Mədrəs – 8,2 mln.nəfər), Heydərabad (9,3 mln.nəfər), Qvaliyar (9,3 mln.nəfər) və başqalarıdır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Dehlinin tarixi eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərə təsadüf edir. Şəhərin tarixinin qədim olması aydın nəzərə çarpır. Köhnə Dehli (Şahcanabad) XVII əsrdə, yeni Dehli isə XX əsrdə salınmışdır. Müasir paytaxtda ticarət müəssisələri, ictimai binalar, teatr, muzey, parklar, ali təhsil ocaqları, mehmanxanalar vardır.

Dehli bağlar və parklarla zəngin şəhərdir. Şəhərin parkları bütün fəsilərdə güllü-çiçəkli olur. Turistləri də Dehliyə cəlb edən onun tarixiliyi, müasirliyi və gözəlliyidir. Hindistana səfər edən turistlər (2010-cu ildə 5,6 mln. nəfər) Dehliyə abidələri, parkları seyr etməkdən zövq alırlar. Dehli ölkənin siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də iri sənaye mərkəzidir. Şəhərdə dəqiq maşınqayırma, elektrotexnika, kimya, elektron sənayesi sahələri inkişaf etmişdir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Hindistan nisbətən qısa müddət ərzində müxtəlif sahələrdə, o cümlədən iqtisadiyyatda mühüm nailiyyətlər qazana bilmişdir. O, ÜDM həcminə görə dünyada 5-ci, elmi-texniki sahədə ixtisaslı mütəxəssislərin sayına görə qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Hərbi sahədə ordusunun sayına görə iri dövlətlərdəndir, nüvə silahına malikdir.

Müasir Hindistan inkişafda olan qabaqcıl dövlətlərdən biri olmaqla Cənubi Asiya regionunun siyasi-iqtisadi nüvəsini təşkil edir. Güclü iqtisadi potensiala malik olmasına baxmayaraq, o hələ də yoxsul dövlətlərdən biri sayılır. Ölkənin sərvətlərinin və ucuz işçi qüvvəsinin Britaniya müstəmləkəçiləri

tərəfindən istismarı onun iqtisadiyyatının inkişafını iki əsr müddətində ləngitmişdir.

Müasir Hindistanın iqtisadiyyatı çoxukladlı olması ilə səciyyələnir. Xırda əmtəə üsulu geniş yayılmışdır. Natural təsərrüfat elementləri saxlanılır. İnhisar tipli iri kapitalist müəssisələri vardır. Bir sıra sahələrdə (energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, suvarma təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə), həmçinin bank sahəsində və xarici ticarətdə bank sektoru həlledici rol oynayır. Müasir Hindistanda bu sektoru dövlət-kapitalist üsulu təşkil edir.

Həqiqətdə iqtisadiyyatın çoxukladlı xarakteri təsərrüfatda geriliklə elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin uyğunlaşmasında təsəhür edir. Bu isə müstəmləkəçiliyin ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsirinin bariz nümunəsidir. İqtisadiyyata müsbət təsir edən amillər sırasında bol və ucuz işçi qüvvəsinin olmasını, daxili bazarın genişliyini və s. göstərmək olar.

Sənaye. ÜDM-nin təqribən 30%-i sənayenin payına düşür. Yanacaq sənayesinin başlıca sahələri kömür və neft çıxarmadır. Elektrik enerjisi istehsalının 2/3 hissəsi kömürün payına düşür. İldə 557,6 mln. tona yaxın kömür çıxarılır. Əsas yataqlar Damodar vadisindədir. Bu sahədə lider dövlətlərdəndir. Energetika balansında neftin payı 25 %-dir. İldə 30 mln.ton neft çıxarılır. Yataqları, əsasən, şelf zonasındadır. Neft xeyli miqdarda da idxal olunur. Elektroenergetika İES-na əsaslanır. Su elektrik stansiyalarının da enerji istehsalında rolu böyükdür. Daha iri SES-ları Satlec, Çanbal, Mxaxanadi, Damodar çayları üzərində yaradılmışdır. Bu komplekslərdə inşa edilmiş irriqasiya sistemləri suarmada geniş istifadə olunur.

Hindistan Milli atom energetikasının inkişafı proqramını həyata keçirir. Ölkədə Tarapurda (Maxaraştra ştatı) və Ranapratarsaqar şəhərində (Racastan ştatı) AES-lər fəaliyyət göstərir. Növbəti AES Tamilnad ştatında (Rusiyanın yardımı ilə) inşa edilir. İri nüvə elmi mərkəzləri Mumbai və Kəlküttədə fəaliyyət göstərir.

Metallurgiya sənayesi inkişaf etmişdir və zəngin xammal bazası vardır. Polad istehsalına görə (66,8 mln.ton, 2010-cu il) Hindistan dünyada 10 qabaqcıl ölkələrdən biridir. Polad əridilən 5 metallurgiya müəssisəsi dövlət şirkətinə məxsusdur. Bunlardan 4-ü ölkənin daxili rayonlarında dəmir filizi və koklaşan kömür yataqlarının yaxınlığında yerləşir. Bhilai və Bokarodakı zavodlar sabiq SSRİ-nin, Rourkela və Durqapurdakı zavodlar isə AFR, Böyük Britaniya şirkətləri tərəfindən tikilmişdir. Əlvan metallurgiyada alüminium (Madxapredeş, Kerala ştatları), mis (şimal-qərbdə) istehsal sürətlə inkişaf edir.

Maşınqayırma sənayesində yüksək inkişaf tempi müşahidə olunur. Bu sahədə dəzgah, energetika avadanlığı, gəmi, təyyarə, avtomobil və digər nəqliyyat vasitələri, kosmik və hərbi texnika istehsal edilir. Mühüm mərkəzləri Mumbai, Kəlküttə, Çennai, Heydərabad, Benqalurudur. Onlarla maşınqayırma müəssisəsi sabiq SSRİ-nin yardımı ilə inşa edilmişdir. Ən mühümləri Rançi (ağır maşınqayırma), Durqapur (dağ-mədən avadanlığı), Xardavardadır (elektrik avadanlığı).

Mumbai (Bombey) yaxınlığında dünyada ən güclü kompüter komplekslərindən biri fəaliyyət göstərir. Heydərabad və Banqalorda beynəlxalq miqyaslı elektron cihazlar istehsalı və kosmik tədqiqatlar mərkəzi yerləşir. Ümumiyyətlə, ölkədə elm tutumlu sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Hindistan elmi-texniki personalın sayına görə dünyada 3-cü, kompüter proqramlaşdıran peşəkarların sayına görə ABŞ-dan sonra 2-ci yerdədir.

Ölkədə müasir **kimya** sənayesi yaradılmışdır. Bu sahədə mineral gübrə (Sindri, Nanqal, Xazira), dərman preparatları (Dehli, Heydərabad və s.) istehsal edilir. Neft-kimya inkişaf etdirilir. Neft-kimya kompleksləri bazasında sintetik kauçuk, kimyəvi lif, plastik kütlə və s. istehsal olunur. Ölkədə ən iri neft emalı müəssisələri Mumbai, Barauni, Koçin, Çennai və digər

şəhərlərdədir. Neft emalı zavodları 55-60 mln. ton xam neft emal etmək gücünə malikdirlər.

Toxuculuq sənayesi qədim sahələrdəndir. Hindistan hələ qədim zamanlardan pambıq parça, yun və ipək parçalar, xalça istehsalına görə məşhur idi. Pambıq parça istehsalına görə dünyada 2-ci yerdədir. Bu sahənin müəssisələri ölkənin Qərbi və Cənubundadır. Kəlküttə rayonunda cut, şimal və şimal-qərbdə yun parça istehsalı cəmlənmişdir.

Yeyinti sənayesi yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, bu sahənin bəzi məhsulları ixrac olunur. Hind çayı dünyada məşhurdur (966 min ton). Çay istehsalı Kəlküttədə və ölkənin cənubundadır. Hindistan şəkər istehsalına görə də dünyada 1-ci yerdədir (ildə təxminən 24 mln. t). Kustar sənətkarlıq (toxuma mallar, ev əşyaları, bəzək məmulatları, suvenir və s.) öz əhəmiyyətini saxlayır.

Kənd təsərrüfatı. Aqrar bölmədə əhalinin 60 %-i məşğuldur. ÜDM-un təqribən 31 %-i kənd təsərrüfatının payına düşür. Hindistanda torpağın sahibi dövlətdir və bundan ötrü torpaq sahibi – mülkədarlardan vergi alınır. İri və orta torpaq sahibləri torpağı icarəyə verir. Kiçik sahibkarlar öz torpaq sahələrini özləri becərir, bəzən isə icarəyə verirlər. Hindistanda aqrar islahatlar aparılmasına baxmayaraq, ölkədə hələ də xırda kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edir və torpaqsız kəndlilərin sayı çoxdur.

Kənd təsərrüfatına dövlətin kapital qoyuluşu, «yaşıl inqilab»ın nailiyyətləri dənli bitkilər yığımının yüksəlməsinə səbəb oldu. Ölkədə hər il orta hesabla 200 mln. ton taxıl yığılır. Hindistan taxıl idxalatından xilas olsa da, taxıl və digər ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakına görə hələ də aşağı səviyyədədir. Ölkədə əhalinin əksəriyyəti doyunca yemir və acların sayı da çoxdur.

Hindistan qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik dövlətdir. Ölkədə suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdir. Suvarılan torpaq sahəsinə görə Çindən geri qalır. Ölkədə çox sayda

su anbarı, kanallar, quyuların daxil olduğu mürəkkəb irri-qasiya sistemi yaradılmışdır. Əkin sahələrinin 40 %-i suvarılır.

Kənd təsərrüfatında **bitkiçilik** aparıcı sahədir. Bəcərilən torpaq sahəsinə görə Hindistan dünyada ABŞ-dan sonra 2-ci yerdədir. Hindistanda iki kənd təsərrüfatı mövsümü – yay (xarif) və qış (rabi) vardır. Yay mövsümündə əkinlər mayın axırı, iyunun əvvəlləri aparılır, məhsul yığımı sentyabr-noyabra təsadüf edir. Qış mövsümü oktyabr-noyabrda başlayır, mart-aprel aylarında başa çatır. Məhsul yığımı əsasən yay mövsümündə çox olur. Əkin sahələrinin 80%-i ərzaq məhsullarının, xüsusilə çəltiyin payına düşür. Taxıl yığımının 1/3-i buğdanın payına düşür. Çəltik əkinləri çay vadiləri və allüvial düzənliklərdədir. Buğda qış mövsümündə quraq rayonlarda əkilir və süni suvarmaya əsaslanır. Qarğıdalı, darı, arpa dəmyə şəklində becərilir. Paxlalı bitkilər, kartof əkinləri də geniş yayılmışdır və əhalinin qidasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Texniki bitkilərdən pambıq, cüt, çay kolları, şəkər qamışı, yağlı bitkilər (yer findığı, raps) əkinlərinə üstünlük verilir. Qısalifli pambıq Dekan yaylasında, uzunlifli pambıq suvarılan torpaqlarda becərilir. Cut Qərbi Benqalda, çay plantasiyaları isə dağətəyi rayonlarda becərilir. Ölkədə tütün, hind qozu, qəhvə ağacı, banan, ananas, sitrus bitkiləri, ədviyyat və s. becərilir. Son illər soya, şəkər çuğunduru, günəbaxan əkinləri genişləndirilmişdir.

Hindistanda **heyvandarlıq** zəif inkişaf edib. Dini ənənəyə görə əsasən induizmə etiqad edənlər mal əti yemirlər. Lakin onun südü və dərisindən istifadə olunur. İribuynuzlu mal-qara kəndli təsərrüfatlarında qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunur. Cənub və qərb əyalətlərinin sahil rayonlarında balıqçılıq inkişaf etdirilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Daxili yük daşımalarında dəmiryol və avtomobil nəqliyyatı üstünlük təşkil edir. Mühüm dəmiryol magistralları Qanq vadisi istiqamətində, dəniz sahilləri boyuncadır və Hindistan yarımadasını kəsb keçir.

Mumbai – Naqpur – Kolkatı magistralı iqtisadi cəhətdən daha əhəmiyyətlidir. Dəmir yollarında texniki vəziyyət o qədər də yüksək deyildir. Ölkədaxili yük daşımada 2-ci yeri avtomobil nəqliyyatı (uz. 2,2 mln. km) tutur. Ölkənin bütün iri şəhərlərini avtomobil yolları birləşdirir. Şəhərlərdə ikitəkərli araba, kəndlərdə qoşqu qüvvəsi (at-araba) daşımalarda nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunur.

Xarici yük dövriyyəsinin 90%-i dəniz nəqliyyatının payına düşür, bunun da 3/4 hissəsi 2 port (Mumbai və Kəlküttə) vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkədə 5 beynəlxalq əhəmiyyətli, 90 daxili təyyarə limanı fəaliyyət göstərir. Hava nəqliyyatı sərnişin daşınmasına xidmət edir.

Xarici ticarət. Hindistanın Milli iqtisadiyyatı əsasən öz daxili bazarının tələbatını ödəmək istiqamətindədir, ona görə də onun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı məhdud çərçivədədir. ÜDM-un 13%-i ixracatın payına düşür. İxracatın strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulları, sənaye xammalı, sənətkarlıq məmulatları, parça, həmçinin müxtəlif sənaye avadanlığı, dərman preparatları və əczaçılıq malları üstünlük təşkil edir. Dünya bazarına çıxardığı yüksək keyfiyyətli kompüter proqramları gəlir gətirən sahələrdən biridir. İdxalatında neft və neft məhsulları, maşın və avadanlıq, xammal və sənaye yarımfabrikatları, hərbi təyinatlı məhsullar üstünlük təşkil edir. Ticarət əlaqələri əsasən ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Rusiya ilədir.

Daxili fərqlər və regional siyasət. Hindistanda tarixən iqtisadi inkişafın 3 başlıca mərkəzi formalaşmışdır. Bunlar Mumbai, Kolkatı və Çennaidir. Bu şəhərlər həmçinin ölkənin «dəniz qapılarıdır» və ətraf ərazilərlə müasir iqtisadi münasibətlərin yayılmasında mənbə sayılır. Ölkə təsərrüfatının ərazi strukturunun formalaşmasında bu şəhərlərin böyük rolu olmuşdur. Son 15 il ərzində Dehli şəhərinin sürətlə böyüməsi, iqtisadi funksiyasının artması onu yeni ümummilli iqtisadi mərkəzə çevirmişdir. Bu mərkəzləri enlik istiqamətində birləşdirən sahə inkişaf üçün daha əlverişli şəraitə malikdir. Bu

məkani Hindistanın coğrafiyası üzrə mütəxəssis Q.V. Sdasyuk «inkişaf dəhlizi» adlandırmışdır. Dehli – Kolkatı «inkişaf dəhlizi» Dehli sənaye mərkəzinin (Xardvar sənaye qovşağı daxil olmaqla) yüksək artımı ilə səciyyələnir. «Dəhliz»in orta hissəsində Rixand-Sinqrauli yanacaq-energetika kompleksi mühüm funksiya yerinə yetirir. Cənub hissəsinə enerji və metallurgiya istehsalı və emal sənaye müəssisələri (Barauni, Bokaro, Durqapur) daxildir.

Kolkatı-Çennai «inkişaf dəhlizi» həm də yeni Vişakxanatnam sənaye mərkəzidir. Burada neft emalı zavodu, mineral gübrə istehsalı zavodu, gəmi tərsənəsi yerləşir. Bununla yanaşı mərkəzin sənaye nüvəsini metallurgiya kombinatı təşkil edir ki, bu da ölkədə dəniz portunda yerləşən yeganə müəssisədir. Çennai-Mumbai və Mumbai-Dehli «dəhlizləri» zəif inkişaf etmişdir. Burada neft emalı və maşınqayırma müəssisələri (Koyyalı, Matxuli, Kota) yerləşir. Mumbai-Kolkatı «inkişaf dəhlizi» perspektivlidir. Xüsusən «dəhliz»in şərq hissəsi daha sürətlə inkişaf edir. Hələ XX əsrin əvvəllərində ölkədə ilk metallurgiya zavodu (ağır maşınqayırmanın inkişafını təmin edən) Cəmsidpurda inşa edilmişdir. Əsrin ortalarında burada daha 2 metallurgiya kombinatı (Rourkela, Bhilai) inşa edildi. Bhilaidən şimalda alüminium kombinatı (Korbada) yaradıldı. Metallurgiya mərkəzləri bazasında ağır maşınqayırma (Rançidə) müəssisələri tikildi. Deməli, «inkişaf dəhlizləri»nə Hindistanın təsərrüfatının müasir ərazi strukturunun formalaşmasında mühüm meyl kimi baxılır.

Mütəxəssislər Hindistanda 7 makroiqtisadi rayon ayırmışlar: Şimal, Şimal-Qərb, Şərq, Şimal-Şərq, Qərb, Mərkəz, Cənub. Bunların tərkibində mezoiktisadi (42) və mikroiktisadi (129) rayon ayırmışlar. Keçmiş müstəmləkə dövlətləri arasında Hindistan regional planlaşdırma və regional siyasətdə ən zəngin təcrübəyə malikdir.

Ölkədə regional inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi dövlət sektoru, milli və xarici kapitaldır. Bunların hər birinin müxtəlif maraqları vardır. Lakin hökumətin vəzifəsi ümummil-

li problemin həlli məqsədilə bütün ehtiyatları və üsulları səfərbər etməkdir.

Hindistanda regional siyasətin ən mühüm məqsədləri aşağıdakılardır:

- xırda əmtəə kənd təsərrüfatı istehsalı üstünlük təşkil edən və feodalizm qalıqları saxlanılan geri qalmış daxili rayonların inkişafı;

- ölkə sənayesinin müəssisələrinin 1/3-nin cəmləşdiyi iri port-sənaye mərkəzlərinin (Mumbai, Kolkatı, Çennai) yerli orqanlara verilməsi;

- sənaye müəssisələrinin metropoliten areallarından kənarında yerləşdirilməsi;

- nəqliyyat magistrallarının portlardan yeni sənaye tikililəri cəlb edən mərkəzi regionlara çəkilməsi və s.

Ölkənin regional inkişafının əsasını ştatlar təşkil edir. Ştatlar bir tərəfdən müstəqil inkişaf üçün geniş imkanlara malikdirsə, digər tərəfdən regional milli-etnik xüsusiyyətlər onların inkişafını ləngidir.

Təkrar üçün suallar:

1. Ölkənin təbii şəraitinin xüsusiyyətlərini izah edin.
2. Dünya əhəmiyyətli təbii sərvətlərini sayın.
3. Ətraf mühitin aktual problemlərini sadalayın.
4. Hindistanın inzibati ərazi bölgüsünün mürəkkəbliyini izah edin.
5. Əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
6. Sosial problemlərin yaranma səbəbini izah edin.
7. Mühüm aqlomerasiyalarını sayın.
8. Ölkə iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.
9. ÜDM-un strukturunu rəqəmlərlə izah edin.
10. Hindistanda «inkişaf dəhlizi» anlayışı nəyi bildirir?
11. «Yaşıl inqilab»ın aqrar sektora təsiri necədir?
12. Ölkədə regional siyasətin əsas məqsədini izah edin.

2.3.4. İNDONEZİYA RESPUBLİKASI

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. İndoneziya Asiya və Avstraliya materikləri arasında uzanan Malay (İndoneziya) arxipelaqında yerləşir. Cəmi 17,5 min (bunlardan cəmi 6 mininin adı vardır və təxminən 1000-i məskunlaşmışdır) adada yerləşmiş İndoneziya qərbdən-şərqə 5 min km, şimaldan-cənuba 2 min km məsafədə uzanır. Ən böyük adaları Kalimantan, Sumatra, Sulawesi, Yava, Madura, Lombok, Flores, Timor və s.-dir.

İndoneziyanın quru sərhədləri Papua –Yeni Qvineya, Şərqi Malayziya ilə, dəniz sərhədləri isə Avstraliya, Filippin, Qərbi Malayziya ilədir. Ölkənin ərazisi 1,9 mln. km²-dir.

Səth quruluşu və faydalı qazıntılar. Ölkənin relyefi müxtəlifliyi ilə səciyyəlidir. İndoneziya adalarının böyük əksəriyyəti qurunun çökməsi nəticəsində yaranmışdır. Ərazisinin təqribən yarısı okean səviyyəsindən aşağıda yerləşmiş ovalıqlardan, 40%-i 200-1500 m hündürlükdə olan yayla və alçaq dağlardan, qalanları isə yüksək dağlardan ibarətdir. Ən yüksək nöqtə Qərbi İrianda Cayadır (5029 m). Zirvələrin əksəriyyəti vulkan konusları və bunların çoxu fəaliyyətdə olan vulkanlardır.

Ölkənin ərazisi ekvatorla kəsilir və o, tamamilə ekvator xətti ilə isti qurşaqda yerləşir. Ekvatorial iqlim hakim olan bu ölkədə ilin fəsiləri dəyişmir, həmişə yüksək temperatur olur və bol yağıntı düşür. Lakin ölkənin cənub-şərqi qışda Avstraliyadan əsən quru musson cənub-şərq mussonlarının təsiri altında olduğundan, mövsümi fərqlər yağıntıların miqdarında və aqroiqlim şəraitində aydın nəzərə çarpır.

Faydalı qazıntıları. Mineral sərvətlərdən neft və qaz daha çox iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Əsas yataqları Sumatra (sahil və şelf zonasında), mərkəz (Minas) və cənub-şərq rayonları, həmçinin Şimali Yava, Şərqi Kalimantandır. İndoneziya qalay hasilatına görə dünyada 1-ci yerdə olmaqla

bərabər, nikel, mis, uran filizi, kömür ehtiyatı ilə də zəngindir. Manqan, qurğuşun, kobalt, qızıl, gümüş, fosforit, kükürd, yod, brom sərvətləri də vardır.

Hidroqrafiya. İndoneziyada çay çoxdur. Lakin ölkənin adalarda yerləşməsi və relyefin mürəkkəbliyi səbəbindən uzun çayları yoxdur. Ən uzun çayı Kapuasdır (1143km.). Kayan, Canbi, Solo və s. nisbətən iri çaylarıdır. İndoneziya çaylarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Onlar suvarmada geniş istifadə olunur və hidroenergetikada potensial xammaldır. Ölkənin hidroenerji potensialı 15,5 mln. kVt. saatdır. Bəzi çayların nəqliyyat əhəmiyyəti vardır. Çaylar balıqla da zəngindir. Ölkədə kiçik göllər çoxdur.

Torpaq və bitki örtüyü. Düzənliklərdə podzollaşmış laterit torpaqlar, dağlarda qonur-meşə torpaqları, Yava və Madurada vulkanik, ölkənin şimal-şərqində qəhvəyi savanna torpaqları yayılmışdır.

Ölkənin ərazisinin 60%-dən çoxunu təşkil edən meşələr İndoneziyanın əsas təbii sərvətlərindəndir. Adaların hamısı rütubətli tropik meşələrlə örtülüdür. Bu meşələrdə təkçə palmaların 300-dən artıq növünə, meyvə ağaclarına, bambuka rast gəlmək mümkündür. Həmçinin burada müxtəlif növ qətran və qiymətli məmulat hazırlamaq üçün xammal mənbəyi hesab olunan kauçuklu ağaclar və digər bitki növləri də vardır. İndoneziyada dünyanın digər regionlarından gətirilmiş mədəni tropik bitkilər (braziliya geveyası, qəhvə ağacı, çay kolları və s.) yerli şəraitə uyğunlaşdırılmışlar.

Təbiətin İndoneziyaya bəxş etdiyi təbii sərvətlərlə yanaşı o, insanların həyatı üçün təhlükəli olan təbii fəlakətlərdən də kənarda qalmamışdır. Burada tez-tez sunamilər, sel hadisələri, meşə yanğınları, güclü quraqlıqlar, zəlzələ və vulkanizm hadisələri baş verir. Ətraf mühitin aktual problemləri: meşəsizləşmə, sənaye və məişət tullantılarının hesabına suyun çirklənməsi, böyük şəhərlərdə havanın çirklənməsi, meşə yanğınları nəticəsində ətrafı bürüyən qatı duman (smoq) və s.-dir.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. İndoneziya qədim sivilizasiya ocaqlarından biridir. Eramızdan əvvəl 1-ci minilliyin ortalarında İndoneziyanın müasir ərazisində Hindçin yarımadasından emiqrantlar dövlət yaradırlar. IV-VII əsrlərdə Yava adasına gələn hind knyazları öz dövlətlərini yaradır və hindi mədəniyyətini yayırlar. XIII-XV əsrlərdə Macapahit imperiyası bütün İndoneziya ərazisini öz təsiri altına alır. İndoneziyaya XIII əsrdə İslam dini daxil olur və hakim rol oynamağa başlayır. XV əsrdə İndoneziyada sultanlıqlar yaranmağa başlayır. Portuqaliyalılar adalara daxil olur, lakin 1570-ci ildə sultan Ternata öldürüldükdən sonra onlar İndoneziyadan qovulur. İndoneziyaya maraq göstərən Avropa ölkələrindən Hollandiya onu müstəmləkəyə çevirə bilir. 1619-cu ildə Cakarta şəhəri holland müstəmləkəçiləri tərəfindən tamamilə dağıdılır. Hollandlar onun yerində qala inşa edirlər və onu Bataviya adlandırırlar. Hollandların hakimiyyəti 350 il davam edir. Bu dövr ərzində şəhər adada müstəmləkə ərazisinin paytaxtı olduğundan müstəmləkə general-qubernatorunun iqamətgahı da burada yerləşirdi. 1945-ci il avqustun 17-də Bataviyada İndoneziyanın müstəqilliyi elan edildi. 1949-cu ildə isə o, yenidən Cakarta adlandırıldı.

Avropalıların ölkəyə daxil olması ciddi tarixi, sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələndi. Amma bununla belə dövlətin sərbəst inkişafı 350 il ləngimiş, xalqlarının yaxınlaşma prosesi gecikmiş, ənənəvi iqtisadi əlaqələri və yerli ticarət pozulmuş, İndoneziya Cənub dənizlərində aparılan ticarətdə öz mövqeyini itirmişdi və s. Yaponiya əsarətindən xilas olduqdan sonra (1942-1945) Sukarno başda olmaqla Millətçi partiya İndoneziyanı 1945-ci il avqustun 17-də müstəqil elan etdi. Həmin vaxtdan etibarən 17 avqust ölkənin Milli bayramı kimi qeyd olunur. Lakin Hollandiya bu müstəqilliyi yalnız 1949-cu ildə tanıdı. 1965-ci ildə ölkədə hakimiyyət hərbcilərin əlinə keçir.

İdarəolunma forması. İndoneziya prezident tipli unitar respublikadır. Ölkənin daxili inkişafına təsir edən səciyyəvi amil 1965-cı ildə hakimiyyətin ordu tərəfindən zəbt olunmasından sonra siyasi sistemdəki evolyusiya (təkamül) olmuşdur. İndoneziyada hərbi qüvvələr hökumətin daxili və xarici siyasətinin əsas məsələlərinin həllində uzun müddət mühüm rol oynamışlar. Belə avtoritar rejim daxili siyasi vəziyyətin stabilliyinin təmin edilməsində səmərəli hesab edilmişdir. Avtoritar rejimin ləğv edilməsi, ictimai sistemin demokratikləşdirilməsi tələbi hazırda ölkədə siyasi mübarizəni qüvvətləndirmişdir. Bu mübarizənin xüsusiyyəti “iki funksiyalı” (hərbi və sosial-siyasi) hərbi qüvvələrin mövqeyindən çox asılıdır. Ölkədə Ali hakimiyyət orqanı Xalq Məsləhətçi Konqresidir. O, ölkənin prezidentini seçir. Xalq Nümayəndələr Şurası (birpaltalı parlament) cari qanunvericilik funksiyasını yerinə yetirir. Ölkədə bir neçə siyasi partiya fəaliyyət göstərir: Aypara və Uldur Partiyası, Demokratik Partiya, Milli Dirçəliş Partiyası, Ədalət və İnkişaf Partiyası və s.

İnzibati cəhətdən İndoneziya 30 əyalətdən, 2 xüsusi rayondan və 1 paytaxt mahalından ibarətdir.

5 sentyabr 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə İndoneziya Respublikası arasında diplomatik münasibətlər yaradılmışdır. Cakarta və Bakı şəhərlərində müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq problemlər: Uzun illərdir ki, Şərqi Timor və İndoneziya arasında sərhəd mübahisəsi davam edir; İndoneziya və Avstraliya arasında dəniz sərhədləri tam dəqiqləşdirilməmişdir; Ölkənin Malayziya ilə də iki adanın (Ligitan, Sipadan) hansı dövlətə məxsus olması barədə mübahisələri davam edir.

3. Əhali və şəhərlər. Ölkənin əhalisi 243 mln. nəfərdən çoxdur (dünyada 4-cü yerdə). İndoneziyada əhali təbii artım hesabına çoxalır. Ailənin planlaşdırılması siyasətindən sonra təbii artım nisbətən azalmışdır. İndoneziyada əhalisinin sıxlığına görə kəskin fərqlənən ərazilər vardır. Məskunlaşmaya ilk növbədə

ölkənin təbii xüsusiyyətləri təsir etmişdir. Ölkə ərazisinin 7 %-ni təşkil edən Yava və Madurada əhalinin 2/3 hissəsi cəmlənmişdir. Yavanın bəzi yerlərində kənd əhalisinin sıxlığı 1 km²-də 2500 nəfərdən çoxdur. Ölkənin bir sıra əyalətlərində (Kalimantanın şimal-şərqi, Sumatranın Mərkəzi hissəsi, Qərbi İrianın daxili rayonlarında) əhali çox seyrəkdir (1 km²-də 1 nəfər). Adaların əksəriyyətində əhali dəniz sahillərində, bəzi adalarında isə yalnız daxili rayonlarda məskunlaşmışdır.

İndoneziya çoxmillətli dövlətdir. Burada 300 etnik qrup yaşayır ki, bunlardan da 16 iri xalqın hər birinin əhalisi 1 mln.-dan artıqdır. Ən böyük xalqları yavalılar (əhalinin 50%-i), sundlar (14%) və madurlardır (7,5%). Bu xalqlar Yava, Madura, Sumatra və Kalimantanın cənub sahillərində yaşayırlar. İndoneziyada etnosların əksəriyyətinin (əhalinin 95%-i) bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi vardır, onların hamısı Avstroneziya dil qrupu ailəsinə aiddirlər və "indoneziyalılar" adı altında birləşmişlər. İkinci qrupu papua xalqları təşkil edir. Onlar əsasən Qərbi İrianda yaşayırlar.

Üçüncü qrupa milli azlıqlar aiddir. Bunlar çinlilər, ərəblər, hindlilər və s. –dir. Çinlilər ölkə əhalisinin 3 %-ni təşkil edir və onların çoxu Yavadakı şəhərlərdə, digər adalarda isə kəndlərdə yaşayırlar. Onlar İndoneziyanın iqtisadi həyatında aparıcı mövqe tuturlar.

İndoneziya xalqları müxtəlif dillərdə və dialektlərdə danışır. Ölkədə rəsmi dövlət dili indoneziya (malay dilinin bir dialekti) dilidir. İndoneziyalıların əksəriyyəti (80%-dən çoxu) İslam dininin sünni təriqətinə etiqad edir. Xristianlar ölkə əhalisinin 8%-dən çoxunu təşkil edir (protestant və katolik). Daxili rayonların əhalisi və papualar yerli dinlərə etiqad edir. Konfusiçilik, buddizm, daosizm çinlilər, induizm hindlilər arasında yayılmışdır.

Ölkə əhalisinin təqribən 40%-i şəhərlərdə yaşayır. Ölkədə «milyonçu» şəhərlər Cakarta, Surabaya, Bandung, Semarang, Madan və Palembang, Ucunqandanqdır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Müasir İndoneziyanın paytaxtı Cakarta Yava adasının şimal – qərbində Çilivunq çayının

Yapon dənizinə töküldüyü yerdə yerləşir. Əhalisi 11 mln.nəfərdir. Ətrafları ilə birlikdə Böyük Cakarta inzibati vahidini yaratmışdır. Şəhərdə Asiya xalqlarının müxtəlif nümayəndələri yaşayır. Bunlar arasında ən böyük etnik qrup yavalılar, madurlar, sundalılar, çinlilər, ərəblər və hindlilərdir. Cakartanın əsası (ilk əvvəllər Sundakelapa adlanırdı) XIV əsrdə qoyulmuşdur.

1527-ci ildə o, Cakarta adlandırılır (tərcüməsi «böyük qələbə» şəhəri). Şəhərin salınma tarixi Yava sultanının bu torpaqları zəbt etmək istəyən Portuqaliya ordusuna qalib gəlməsilə əsaslandırılır. 1619-cu ildə Cakarta holland işğalçıları tərəfindən darmadağın edilir və yandırılır. Onun yerində yeni şəhər – qala salınır.

Respublika üsul – idarəsi yarandıqdan sonra Cakarta Cənub – Şərqi Asiyada iri iqtisadi və mədəni mərkəz kimi inkişaf etməyə başladı. Şəhərdə çoxsaylı təhsil, mədəni-maarif və elmi müəssisələr açılmışdır. Cakartanın cənub – qərb hissəsində iri idarələr və yaşayış evləri inşa edilmişdir. Burada həmçinin inzibati binalar, ticarət və sənaye tikililəri, idman kompleksləri inşa edilmişdir. Yaşayış evləri əsasən bir və ya iki mərtəbəli kotteclərdir. Müasir Cakartada meqapolis ilə ekzotik kənd evləri həmahənglik təşkil edir ki, bu da paytaxtı dünyanın digər iri şəhərlərindən fərqləndirir. İndoneziyanın turistləri cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri də Cakartanın fərqli görünüşüdür.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Milli iqtisadiyyatın inkişaf xarakteri və səviyyəsinə görə İndoneziya Yeni Sənaye Dövlətlərinə aid edilir. XX əsrin 90-cı illərində ÜDM-un məhsulun həcminə görə İndoneziya dünyada birinci 20-liyə daxil idi. Adambaşına düşən gəlirə görə isə region ölkələrindən Malayziya və Taylanddan da geri qalırdı. Sonralar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində təcridcən liberallaşma aparıldı. Ölkəyə investisiya cəlb olundu, iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklər baş verdi. Hazırda ÜDM-un

45 %-i sənayenin, 15 %-i kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılığın, qalanı isə xidmət sahələrinin payına düşür (2007).

Sənaye. Hasilat sənayesi neft (əsasən Sumatrada), təbii qaz, kömür, həmçinin qalay, nikel, mis filizləri, qızıl, gümüş, almaz, asbest, fosforit, xörək duzu çıxarılmasına əsaslanır. İndoneziya regionda neft və təbii qaz, həmçinin qalay və nikel hasil edən ən iri dövlətdir. Ölkədə 75 mln. ton neft, 67,8 mlrd. kub.m. qaz çıxarılır. Neft hasilatı və emalının 95%-nə xarici şirkətlər (əsasən ABŞ) nəzarət edir. Bunlar dövlət korporasiyası «Pertamina» kimi fəaliyyət göstərir. Emaledici sənaye, o cümlədən elmtutumlu və yüksək texnologiyaya əsaslanan sahələr, neft və neftemalı, qalay və mis hasilatı, kimya, avtomobilyığma, gəmiqayırma, elektron və məişət malları istehsalı, sement istehsalı inkişaf etmişdir. İndoneziya regionda aviasiya sənayesi inkişaf etmiş ölkədir. Burada istehsal olunan sərnişin təyyarələri və vertolyot qonşu ölkələrə də ixrac olunur. Emal sənayesində çox işlənən istehlak malları (parça, paltar, ayaqqabı, dəridən hazırlanmış məhsullar, ərzaq məhsulları və s.) istehsal olunur.

Mühüm sənaye mərkəzləri Yava, Cakarta, Surabaya, Cokyakarta, Palembang, Madiun şəhərlərindədir. Aviasiya sənayesi Bandunqda, hərbi sənaye Taksimalayada inkişaf etdirilir.

Yüngül sənaye müəssisələri ölkənin hər yerində yayılmışdır. Toxuculuq mərkəzləri Yava adasında daha çoxdur. Bunun əsas səbəbi ucuz işçi qüvvəsinin olmasıdır.

Kənd təsərrüfatı. ÜDM-da aqrar bölmənin payının getdikcə aşağı düşməsinə baxmayaraq, o, əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsi olaraq qalır. Kənd təsərrüfatında əmək qabiliyyətli əhalinin 44 %-i çalışır.

Aqrar bölmə ənənəvi suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Bəcərilən torpaqların ümumi sahəsi 20 mln. hektardır, bunun 1/3-i suvarılır. Orta kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edir. Sıx məskunlaşmış Yava adasında torpaq problemi vardır.

Mühüm ərzaq məhsulları çəltik, qarğıdalı, kassava, batat, yer fındığı, soyadır.

Çəltik, əsasən, Yavada əkilir və yerli tələbatı ödəyir. Ölkədə tütün, qəhvə, çay, kakao, pambıq, ədviyyat (mixək, cövüz, istiot və s.), şəkər qamışı becərilir. İndoneziya dünya bazarına geveya (təbii kauçuk yığımı ildə 1,7 mln. ton), palma yağı, kinə ağacı qabığı, hind qozu ləpəsi çıxarır.

Kauçuk plantasiyalarda və kəndli təsərrüfatlarında becərilir. Əsasən Sumatra və Yavada yetişdirilir. Hind qozu ağacı Kiçik Zond və Molukka adalarında geniş yayılmışdır.

Heyvandarlıqda xırda buynuzlu mal-qara və quşçuluq nisbətən inkişaf etmişdir. Balıqçılıq mühüm sahə olmaqla dəniz sahillərində yaşayanların əsas məşğuliyyəti hesab olunur. Dəniz xərçəngi və balıq ovuna görə İndoneziya dünyada birinci onluğa daxil olan dövlətlərdən biridir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Xidmət sahəsi sürətlə inkişaf edir. ÜDM-nin 41 %-i bu sektorun payına düşür. İndoneziyanın daxili və xarici iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatı mühüm rol oynayır. İri, müasir portları Tancunqpriok (Cakarta)ya xidmət edir), Tancunq-Perak (Surabaya), Belavan (Medan), Tancunq Mas (Semaranq), Uacunqpandanq, Soronqdur. Neft üzrə ixtisaslaşmış Dumay portu dövlət şirkəti «Pertamina» ya məxsusdur. Quru ilə yükdaşımalar avtomobil, dəmiryolları və neft kəmərləri ilə həyata keçirilir. Hava nəqliyyatı beynəlxalq sərnəşindəşimələrdə mühüm rol oynayır.

Xarici ticarət. İndoneziyanın ticarət balansını müsbətdir. İxracatında təbii və maye qaz mühüm yer tutur (dünya ticarətinin 39 %-i). Ağac emalı məhsulları, təbii kauçuk, qalay, palma yağı və s. ixrac edir. İdxalatında maşın və avadanlıq, sənaye istehlak malları əsas yer tutur.

Dünya bazarında əsas tərəfdaşları Yaponiya, ABŞ, B.Britaniya, Koreya Respublikası, Niderland, Tayvan, Sinqapurdur. İndoneziyanın pul vahidi – indoneziya rupisidir.

Təkrar üçün suallar:

1. İndoneziyanın arxipelaq mövqeyinin onun təbiətinə və məskunlaşmasına təsirini izah edin.
2. Niderland müstəmləkəçiliyinin sosial – iqtisadi inkişafa təsirini izah edin.
3. İndoneziyanın əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
4. İndoneziyada islam dininin hakim olması nə ilə izah olunur?
5. İndoneziya əhalisinin etnik tərkibini izah edin.
6. İndoneziyanın Yeni sənaye ölkəsinə çevrilməsi hansı amillərlə izah olunur?
7. Beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsündə ölkənin ixtisaslaşdığı mühüm sahələri sayın.

2.3.5. İRAN İSLAM RESPUBLİKASI

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Cənub – Qərbi Asiyada (və yaxud Orta Şərqdə) İraq və Əfqanıstan arasında yerləşmiş İranın coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir. Onun Oman və İran körfəzlərinə, Xəzər dənizinə çıxışı geosiyasi mövqeyini çox əhəmiyyətli edir. Körfəzlərdəki bəzi adalar İrana məxsusdur. Ölkənin sahəsi 1,6 mln. kv. km-dir. Ərazisinin böyüklüyünə görə Avrasiyada Rusiya, Çin, Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı və İndoneziyadan geri qalır. Ölkə şimaldan Ermənistan, Azərbaycan və Türkmənistan, şimal-şərqdən Əfqanıstan, cənub-şərqdən Pakistan, qərbdən İraq və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Şimaldan, cənub-qərbdən və cənubdan dənizə çıxışı var. Sərhədlərinin ümumi uzunluğu 8 min km-dir, bunun 1/3-i dəniz sərhədləridir. Azərbaycan Respublikası ilə 611 km məsafədə həmsərhəddir və bu sərhəd əsasən Araz çayı boyuncadır.

Səth quruluşu. İran dağlıq ölkədir. Dağlar, yaylalar ərazisinin təqribən 4/5 hissəsini təşkil edir. İranda iki əsas relyef

formasını xüsusilə seçilir: şimal-qərbdən cənub-qərb istiqamətində uzanan dağ silsilələri və mərkəzdəki yüksək düzənliklər.

Ölkənin mərkəzində yerləşmiş İran yaylasının əsas hissəsini Dəştə-Kəvir və Dəştə-Lut səhraları tutur. Şoran tirələrdən ibarət olan Dəştə-Kəvir kənd təsərrüfatına tamamilə yararsız, nəqliyyat üçün təhlükəli sayılır. Dəştə – Lut isə Yer kürəsinin ən bürkülü və quraq səhralarından biridir. Dəştə – Kəvirdən fərqli olaraq burada qumla örtülü sahələr çoxdur. Hər iki səhranın ensiz kənar zolaqlarında yaşayış məskənlərinə rast gəlmək olar. İran yaylasını dağlar əhatə edir. Bu dağların ən möhtəşəmi Elburs sistemidir. Elbursun və eləcə də bütün İranın ən hündür dağı Dəməvənddir (hünd. 5604 m.). Dəməvənd iranlılar üçün gözəllik, əzəmət və qüvvət rəmzidir.

Elburs dağ sistemi mürəkkəb relyefə malik olduğundan ərazi təsərrüfat fəaliyyətinə zəif cəlb olunmuşdur. Dağ keçidlərindən yollar çəkilmiş, yeraltı suların üzə çıxdığı ərazilərdə isə intensiv əkinçilik işləri aparılır. Elburs sistemi şərqdə Türkmən – Xorasan dağlarına keçir. Bu dağlar sıldırım yamaqlara malik olsalar da, dağlar arasındakı məhsuldar vadilər kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır.

İran yaylasının cənub kənarlarından Zaqros dağ sistemi başlayır. Cənub – şərqdə bu dağ sistemi Cənubi İran dağları ilə əvəz olunur. Ölkənin şimal-qərb hissəsi də dağlıqdır. Burada çökəkliklərlə parçalanmış Kordestan, Talış, Boqrovdağ, Qaradağ, Ağrıdağ silsilələri uzanır.

İranın böyük düzənlikləri, əsasən ölkənin kənar hissələrindədir. Bunlardan təsərrüfat və turizm-rekreasiya baxımından ən mühümü Xəzərsahili (və ya Cənubi Xəzər) ovalığıdır. Ölkə ərazisinin cəmi 5%-ni təşkil edən bu ovalıqda əhalinin 22%-i yaşayır. İran və Oman körfəzlərinin sahilləri düzən olsa da, əkinçiliyə o qədər də yararlı deyildir.

Faydalı qazıntıları. İran faydalı qazıntılarla zəngin ölkədir. Bunların içərisində mineral enerji sərvətləri, xüsusilə neft və təbii qaz dünya əhəmiyyətlidir. Neft ehtiyatına görə

regionda, həm də dünyada qabaqcıl mövqeyə malikdir. Ölkənin ən mühüm neft yataqları qərbdə və şimaldadır. Xəzər şelfində də neft axtarışı işlərinə başlanılmışdır. Ölkədə təbii qaz ehtiyatı da çoxdur (14 trilyon kub m.).

Mineral enerji sərvətlərindən kömürün əhəmiyyəti də böyükdür. Ən mühüm yataqları şimal dağ massivi və qərbdədir. Son illərdə enerji məqsədilə nüvə xammalından istifadəyə meyl güclənmişdir. Bu isə bir sıra Qərb ölkələrini, ilk növbədə ABŞ rəsmilərini daha çox narahat edir. İranda qara metal (dəmir filizi) və əlvan metal (mis, qurğuşun, sink, qalay, sürmə, boksit və s.) filizləri də çıxarılır. Dəmir filizi yataqları, əsasən Kerman, Semnan, Tehran ətrafında, əlvan metal filizləri isə şimal və qərb əyalətlərindədir. İran tikinti və üzlük materialları (mərmer, qranit, yəşəm daşı, gil, gips, əhəng daşı və s.), qiymətli və yarımqiymətli daşlarla da (firuzə, əqiq və s.) zəngin ölkədir.

İqlim. Ölkənin əksər hissəsinin iqlimi subtropik kontinental, Xəzər dənizi sahilində rütubətli, İran və Oman körfəzlərinin sahillərində isə tropikdir. İqliminin xüsusiyyətlərinə yalnız həddən artıq yüksək yay temperaturu deyil, eləcə də çox aşağı qış temperaturu ilə əlaqədar onun kəskin kontinentallığı aiddir.

İranın əksər yerlərində yay ayları çox isti və quraq, qış soyuq və şaxtalı keçir. İlin isti dövründə dağlıq sahələr istisna olmaqla, ölkənin hər yerində hava $+25-30^{\circ}$ S-dək qızır, bu isə istilik sevən bitkilərin (pambıq, tütün, çəltik və s.) becərilməsinə imkan verir. Mütləq maksimum temperatur isə 50° S-dək yüksəlir. Qışda ölkənin şimalında temperatur mənfi $7-10^{\circ}$ S, cənubunda isə $+15-18^{\circ}$ S təşkil edir. Mərkəzi düzənliklərdə -20° S-yə çatan şaxtalar müşahidə edilir.

İranın şimal-qərbindən cənub-şərqinə doğru orta illik yağıntıların miqdarı azalır. Cənubi Xəzər ovalığına orta hesabla 2000 mm yağıntı düşdüyü halda, mərkəz və şərq bölgələrinə 50-100 mm yağıntı düşür.

Hidroqrafiya. İran yerüstü sularla zəngin deyil. Çayların əksəriyyəti ölkənin şimalında Elburs dağ sistemi ilə Xəzər dənizi arasında qalan ensiz zolaqda, cənub-qərbdə Xuzestanda və qərbdə Cənubi Azərbaycandadır. Ərazisinin digər bölgələrində daimi axara malik çaylar yoxdur.

İranda ən böyük çay Karundur (uz. 850 km). Karun çayı İran əkinçiliyi tarixində mühüm rol oynamışdır. O, həm də ölkənin gəmiçiliyə yararlı yeganə çayıdır.

İllik axımın miqdarına görə ikinci çay Səfidruddur. Çayın çoxsaylı qolları var, bu qollardan suvarma kanalları başlanğıcını götürür. İranın mərkəzi əyalətlərinin suvarılmasında Zayəndərud, şimal bölgələrinin suvarılmasında isə Araz, Qorqan çaylarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Araz çayı respublikamızla sərhəd boyunca 800 km məsafədə axır. Araz çayı üzərində Azərbaycan Respublikası ilə müştərək irriqasiya kompleksi yaradılmışdır.

Ölkədə yerüstü sulara aid edilən göllərin əhəmiyyəti də böyükdür. Göllərin əksəriyyəti (Urmiya, Dəryaçeyi- Nəmək, Nəyriz, Nəməkzar və s.) axarsızdır. Bəzi göllər isə yayda quruyur və şoranlıqlar əmələ gətirir.

İranda yerüstü sulardan başqa süni suarmada və məişətdə mühüm rol oynayan yeraltı suların əhəmiyyəti də böyükdür. Bu sular yeraltı kanallar (kəhriz və ya kanat) vasitəsilə yer səthinə çıxarılır. Ölkədə yeraltı sular kəhrizlərdən başqa quyular vasitəsilə də səthə çıxarılır. Xuzestan, Fars, Esfəhan əyalətlərində artezian quyularından geniş istifadə edilir.

Torpaq və bitki örtüyü. Təbii şəraitin sərtliyi ölkənin torpaq örtüyündə də əks olunur. İranda torpaqların məhsuldar humus qatı çox zəifdir, əksər yerlərdə isə çınqıllı və ya duzlidir. Ölkədə müxtəlif torpaq növləri: dağ yamaclarında daşlı-çınqıllı, çay dərələrində ağır gilli torpaqlar yayılmışdır. İqliminin quraqlığı, yağıntıların azlığı, bitki örtüyünün zəifliyi səbəbindən İran ərazisinin geniş hissəsində özünəməxsus torpaq əmələgəlmə prosesi gedir. Bu cür torpaqlara ekstraarid torpaqlar deyilir. İqlim şəraiti əlverişli olan dağlıq ərazilərdə

torpaq əmələgəlmə prosesi daha fəal gedir. Coğrafi mövqə, relyefin müxtəlifliyi, iqlimin və torpaq şəraitinin fərqli cəhətləri İranda rəngarəng floranın əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ölkənin bitki örtüyünün tərkibi müxtəlif olsa da, geniş əraziləri əhatə edən səhra və quru çöllərin kserofit bitkiləri üstünlük təşkil edir. İran ərazisinin təqribən bir faizində, əsasən Xəzər sahilində, Elburs və Boqrovdağın yamaclarında dəniz səviyəsindən 2500 metr yüksəklikdə sıx enliyarpaq, Cənubi Azərbaycan dağlarında, Araz çayı vadisində isə seyrək meşələr yayılmışdır.

Gözlənilən təbii hadisələr: dövrü olaraq baş verən quraqlıqlar, sellər və daşqınlar; toz və qum fırtınaları; zəlzələlər və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri: şəhərlərdə sənaye və avtomobil tullantıları hesabına, həmçinin neft emal edən müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində havanın çirklənməsi; otlaq və biçənlərin ev heyvanları tərəfindən tapdalanaaraq yararsız hala düşməsi; səhrələşmə; İran körfəzinin neftlə çirklənməsi; quraqlıq nəticəsində bataqlıqların yoxa çıxması; torpaqların deqradasiyası; içməli su ehtiyatı çatışmazlığı; kanalizasiya və sənaye tullantıları hesabına səth sularının çirklənməsi və s.

2. Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Müasir İranın ərazisi qədim məskunlaşma ocaqlarından biri olub, eramızdan əvvəl IV minillikdə İranın Xuzestan, Lurestan və digər əyalətlərində məskunlaşan əhali təsərrüfatla məşğul olmağa başlamışdır. Ölkənin cənub-qərbinin əlverişli aqroiqlim şəraiti isə buranın əkinçilik və heyvandarlığın ilk ocaqlarından birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərində İranın cənub-qərbində ayrı-ayrı şəhər-dövlətlər, sonralar isə Xuzestan əyalətində Elam dövləti meydana gəlir. Bu dövlət e.ə. VII əsrdə Midiya dövlətinin hakimiyyəti altına düşür və müstəqilliyini itirir.

E.ə. II minilliyin sonunda İran ərazisinə şimaldan Hind-Avropa tayfalarının İran qrupuna aid edilən pars və irandilli xalqların əcdadları hesab olunan ari tayfaları gələrək ölkənin mərkəz və qərb rayonlarında məskunlaşirlar. Midiya və pars

qəbilələrinin birləşməsi nəticəsində qədim dünyanın iri dövlətlərindən olan Əhəmənilər (b.e.ə. 558-330) dövləti yaradılır. Əhəmənilər dövlətinin sərhədlərinin getdikcə genişlənməsinə baxmayaraq Makedoniyalı İskəndər bu dövləti süquta yetirir.

Eramızın III əsərində İranda Sasanilər sülaləsi çox qüvvətlənir. Qonşu əraziləri zəbt etməklə sərhədlərini genişləndirir. Lakin Əhəmənilər kimi bu dövlətin daxilində də ziddiyətlər mövcud idi. Eramızın VII əsərində Sasanilərin yaratdığı dövlət ərəblər tərəfindən darmadağın edilir. Bundan sonra İran ərazisi Ərəb xilafətinin, Səlcuqların, Çingizxan və Hülakü xanın, Əmir Teymurun yaratdıqları imperiyaların tərkibində olmuşdur. Orta əsrlərdə İranda hakimiyyət Səfəvilərin əlinə keçir. Bu dövlətin paytaxtı əvvəlcə Təbriz, sonra Qəzvin, daha sonra isə Esfahan şəhəri olur. Səfəvilər hakimiyyətini Qacarlar əvəz edir, paytaxt Tehran şəhərinə köçürülür.

Avropada kapitalizmin inkişaf etdiyi bir şəraitdə geri qalmış feodal quruluşlu İran bu ölkələr üçün istismar obyektinə çevrilir. İngiltərə, ABŞ, Rusiya, Fransa və Almaniya İranı özlərinin xeyrinə müqavilələr bağlamağa vadar edir, ona ağır şərtlərlə borc verməklə, ölkənin iqtisadi həyatına, daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etmək imkanı əldə edirlər.

1906-cı ildə birinci konstitusiyaya qəbul edildikdən sonra ölkə parlamentli monarxiya elan olunur. 1920-ci ilin may ayında sabiq sovet Rusiyası ilə İran arasında diplomatik münasibətlər yaranır. 1921-ci il fevral ayında isə hər iki ölkə arasında müqavilə imzalanır. Bu, Qərb dövlətlərini, ilk növbədə ABŞ, B.Britaniya və Almaniyanı narahat etməyə bilməzdi. B.Britaniya İranda hakimiyyəti öz nəzarəti altında saxlamaq məqsədilə ölkədə dövlət çevrilişi etməyə nail olur. 1921-ci ildə İranda dövlət çevrilişi baş verir və hakimiyyəti Pəhləvilər sülaləsi ələ keçirir. Rza Pəhləvi 1925-ci ildə İran şahı elan olunur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb dövlətlərinin İrana qarşı münasibətlərində yeni istiqamət meydana gəlir. Bu siyasət ABŞ və B.Britaniyanı maraqlandı-

ran sabiq Sovet İttifaqı ilə sərhəddə yerləşən İranın yalnız hərbi-strateji mövqeyi ilə deyil, həm də onun neft sərvəti ilə bağlı idi.

1978-ci ildə qüvvətlənən sosial-iqtisadi çətinliklər şəraitində İranda hökumətə qarşı kütləvi nümayişlər, daha sonra isə mühüm istehsal sahələrində (neft sənayesi, nəqliyyat, rabitə və s.) kütləvi tətillər baş verir. İran xalqı siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə köklü dəyişikliklər tələb edirdi. Mütərəqqi qrup və təşkilatların, həmçinin müsəlman şiə ruhanilərinin əvvəlcə İraqda, sonra isə Fransada mühacirətdə olan başçısı Ayətullah Müsəvi Ruhulla Xomeyninin rəhbərliyi ilə ümum-xalq hərəkatı daha da qüvvətlənir. İnqilab xarakterli bu hərəkat nəticəsində 1979-cu il fevralın 11-də İranda monarxiya rejimi devrilir. Həmin vaxtdan 11 fevral milli bayram- İnqilab günü kimi geniş qeyd olunur. 1979-cu il aprelin 1-də ölkənin adı dəyişdirilir və dövlət İran İslam Respublikası adlandırılır. Həmin ilin dekabrında keçirilmiş ümumxalq referendumunda İranın yeni konstitusiyası qəbul olunur. Konstitusiyada ruhanilərin ölkə həyatında rəhbər rolu bir daha təsbit edilir.

Beynəlxalq problemlər: 1979-cu il inqilabından sonra İranın ABŞ- la münasibətlərində ildən-ilə artan «soyuqluq» yaranır; nüvə tədqiqatlarının genişləndirilməsi səbəbindən hakim dövlətlərin təzyiqlərinə (İrana qarşı çoxlu qadağalar qoyulur və s.) məruz qalır; İran quraqlıq dövrlərdə Hilmənd çayının suyunun Əfqanıstan tərəfindən məhdudlaşdırılmasına qarşı çıxır; İraqla dəniz sərhədləri tam müəyyənləşdirilməmişdir; İran Ərəb Ölkələri Liqasının (ƏÖL) iştirakı ilə İran körfəzində yerləşən və İran tərəfindən zəbt olunan Tunb və Abu-Musa adalarının hansı dövlətə məxsus olması barədə BƏƏ ilə birbaşa danışıqlar aparır; İran Xəzərə çıxışı olan yeganə dövlətdir ki, Xəzər dənizinin 5 ölkə arasında bərabər bölgüsünə iddia edir və s.

İdarəolunma forması. Konstitusiyaya görə dövlətdə ali vəzifələr bir-birindən asılı olmayan qanunvericilik, icraedici və məhkəmə sistemindən ibarətdir. Bu sistemlər isə ölkənin siyasi və dini rəhbərinin nəzarəti altındadır. İranın dövlət başçısı

əslində prezident olsa da, o, Ali Dini Rəhbərə tabedir. Konstitusiyaya görə fəqih, yəni ali dini və ya siyasi nüfuzlu şəxs əslində ölkənin bütün həyatına rəhbərlik etməlidir.

Birbaşa seçkilər yolu ilə seçilən ölkə prezidentinin səlahiyyət müddəti 4 ildir. Eyni adam bu vəzifəni iki dəfə tuta bilər. İslam Şurası Məclisi adlanan bir palatalı parlament üzvlərinin sayı 290 nəfərdir. Birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə seçilən parlament deputatlarının fəaliyyət müddəti 4 ildir. 1989-cu ildə Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə əsasən Baş nazir vəzifəsi ləğv edildiyindən icraedici hakimiyyətə Prezident rəhbərlik edir.

İran İslam Respublikasının konstitusiyasına və 1981-ci ildə verilmiş fərmana əsasən ölkədə siyasi partiyaların və qeyri İslam təşkilatlarının fəaliyyəti qadağan olunmuşdur. Ölkənin yeganə və nüfuzlu partiyası 1979-cu ildə yaradılmış İslam Respublikası partiyasıdır. Bu partiya müxalif olan siyasi qruplar vardır.

İnzibati cəhətdən ölkə 25 əyalətə ayrılmışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqları təxminən 130 kv. km Qərbi Azərbaycan (inzibati mərkəzi Urmiya), Şərqi Azərbaycan (inzibati mərkəzi Təbriz), Zəncan (inzibati mərkəzi Zəncan) və Ərdəbil (inzibati mərkəzi Ərdəbil) inzibati əyalətlərində birləşir. Əyalətlər ayrı-ayrı inzibati rayonlara bölünür. Rayonlar daxilində kəndlər ayrılır.

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 12 mart 1992-ci ildən mövcuddur. Hər iki dövlətdə səfirliklər və konsulluqlar fəaliyyət göstərir.

3. Əhali və şəhərlər. İran əhalisi təbii artım hesabına sürətlə artan ölkələrdən biridir. 50 il əvvəl əhalinin təbii artımı 1,5% təşkil edirdisə, hazırda bu göstərici 2% ötmüşdür. 1956-57-ci illərdə ilk siyahıya alınmaya görə ölkədə 18,9 mln. əhali yaşayırdısa, 1996-cı ildə əhalinin sayı 60 mln., 2003-cü ildə 66,4 mln.-a çatmışdır. Hazırda isə əhalinin sayı 77 mln. nəfəri ötmüşdür. İranda təbii artımın yüksək olması erkən nigah,

tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması və digər səbəblərlə izah olunur.

Ölkədə ərazi üzrə əhalinin sıxlığında kəskin fərqlər mövcuddur. Əlverişli iqlim şəraiti və torpaq ehtiyatları, ən başlıcası isə su mənbələrinin olması əhalinin yerləşməsinə təsir göstərir. Bu səbəbdən də ölkə əhalisinin 80 faizi şimal və şimal-qərb əyalətlərində cəmlənmişdir. Xəzərsahili ovalıq, Urmiya gölü ətrafı, dağətəyi bölgələr əhalinin sıxlığına görə seçilir. Ərazisinin 2/3 hissəsini əhatə edən səhra və yarımsəhralarda 1 kv. km-də orta sıxlıq 3-4 nəfərdən artıq deyildir.

İran dünyə sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindəndir, bu özünü əhalisinin etnik tərkibində də əks etdirir. Ölkədə 40-dan artıq xalq var. İranda azlıqda qalan xalqların və tayfaların sayı ya dəqiq verilmir, ya da onların əksəriyyəti İran dilli xalqlar kimi göstərilir. Çox vaxt İslam dininə mənsub olan bütün xalqları və tayfaları iranlı, digər dinlərə mənsub olanları (ermənilər, aysorlar, yəhudilər və s.) azlıqda qalan xalqlar adlandırırırlar.

İran statistikasına görə sayca ölkənin ən böyük xalqı farslardır (48-50%). Farslar əsasən Elburs dağlarından cənubda, ölkənin şərq və cənub bölgələrində daha sıx məskunlaşmışlar. Farsların yayıldığı ərazilər şimal-qərbdə Urmiya gölündən başlayaraq cənub-şərqdə Oman körfəzinə qədər geniş ərazini əhatə edir. Cənubi Azərbaycan istisna olmaqla, ölkənin bütün əyalətlərində farslar şəhər əhalisinin çox hissəsini təşkil edirlər. İran dil qrupuna farslardan başqa kürdlər (7-9%), gilanlılar, lurlar, bəluclar, tatlar, talışlar və başqa xalqlar daxildir.

İranda sayca ikinci böyük xalq azərbaycanlılardır. İran statistikasında həmişə azərbaycanlıların sayı az göstərilmişdir (24-26%). Türkdilli xalqlar arasında təbii artımın yüksək olması nəzərə alınarsa, onların ümumi sayının 30 mln.-a çatmasına, azərbaycanlıların isə 25 mln.-dan artıq olmasına şübhə qalmır.

Azərbaycanlılar, əsasən Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Zəncan, Ərdəbil əyalətlərində, həmçinin Tehran, Qəzvin, Həmədan, Ərak və digər şəhərlərdə məskunlaşmışlar.

İrannın dövlət dili fars dilidir. Ölkədə hakim din İslamdır. İran müsəlmanlarının (ölkə əhalisinin 98,8%) 90%-dən çoxu şiədir. Məşhəd və Qum şəhərlərinin məscidləri dünya müsəlmanlarının ən çox ziyarət etdikləri dini mərkəzlərdir. Ölkə əhalisinin 80 mini xristiandır.

İranda yaşayanların 60%-i şəhərlərdə məskunlaşıb. Şəhər əhalisinin artmasına ilk növbədə ölkədaxili miqrasiyalar təsir göstərmişdir. Sənayenin inkişafı, bununla bağlı şəhərlərdə iş tapmaq imkanının kəndlərə nisbətən çox olması, şəhərlərin mədəni şəraitinin yüksək olması və s. kənd əhalisini cəlb edən əsas səbəblərdir.

Təbii artımın yüksək olması ölkədə şəhərlərin böyüməsinə və urbanizasiyanın genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Tehran, Esfahan, Təbriz, Məşhəd, Şiraz, Əhvaz İrannın böyük şəhərlərindəndir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Bütün göstəricilərə görə ölkənin ən böyük şəhəri olan Tehranın adı fars dilində «təmiz», «gözəl» mənasını bildirir. Əhalisinin sayına görə (12 mln. nəfər) o, nəinki İrannın, eləcə də İslam dövlətlərinin iri şəhərlərindən biridir. Tehran Elbursun ön dağlıq hissəsində 1100-1300 metr yüksəklikdə yerləşir. Şəhərdən 80 km aralı Dəməvənd vulkanı ucalır.

Tehran IX əsrdə İrannın qədim paytaxtı Rey şəhərinin yaxınlığında salınmışdır. Qacarlar sülaləsini hakimiyyətə gətirmiş Ağa Məhəmməd şah Tehranı 1796-cı ildə dövlətin paytaxtı elan edir. XX əsrin ikinci yarısından Tehran sürətlə böyüməyə başlayır. Ölkənin sənaye istehsalının 30%-i Tehran müəssisələrinin payına düşür. Tehran həm də İrannın mühüm nəqliyyat qovşağı, siyasi, maliyyə və mədəni mərkəzidir.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. İqtisadi cəhətdən İran inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunda orta mövqe tutan dövlətlərdən biridir. XX əsrin 60-cı

illəri İranın iqtisadi inkişafında mühüm dövr sayılır, çünki həmin illərdən etibarən ölkədə neft hasilatı artmağa başlamışdı. Bu vəziyyət eyni zamanda İranın inkişaf etmiş ölkələrdən və dünya bazarından asılılığını da artırırdı. 1979-cu il inqilabından sonra İran rəhbərliyi başqa ölkələrdən iqtisadi asılılığa son qoyan tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Lakin 1980-1988-ci illərdə İraq – İran müharibəsi ölkənin iqtisadi inkişafını iflic vəziyyətə saldı. Son on ildə ölkə iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmişdir. Ölkədə nüvə energetikasının inkişaf planı həyata keçirilir.

Sənaye. Sənayenin inkişafı üçün müxtəlif amillərin (müxtəlif faydalı qazıntılar, bol əmək ehtiyatı və s.) olmasına baxmayaraq, bu sahənin ixtisaslaşması məhdud çərçivədədir. İqtisadiyyatının aparıcı sahəsi neft və qaz çıxarma və bunların emalıdır. Neft-qaz sektoru ölkənin ÜDM-nun 22, valyuta gəlirinin 85%-ni yaradır. 1973-cü ilə qədər ölkədə neftin 90%-ni Beynəlxalq Neft Konsorsiumu (BNK) çıxarırdı. 1973-cü ildə BNK ilə İran Milli Neft Şirkəti (İMNŞ) arasında müqavilə bağlanır. Müqaviləyə əsasən neftin çıxarılması, emalı və satışı İMNŞ – nin ixtiyarına verilir. Lakin BNK 1978-ci ilin sonunadək neft satışının 80%-nə nəzarət etmiş, İran neftinin alıcıları arasında vasitəçi rolunu oynamışdır.

XX əsrin sonlarına yaxın İranda neft-qaz çıxarılması işində Rusiyanın «Qazprom», Fransanın «Total» və «Elf Agiten», Malayziyanın «Petronas» və İtaliyanın «Eni» şirkətləri fəal iştirak etməyə başlamışlar. İranda 208 mln. ton neft (2007-ci il) çıxarılsa da, neft emalı müəssisələrinin istehsal gücü zəif olduğundan neft məhsullarına olan daxili tələbat ödənilmir və İran hər il 7,0 – 8,0 mln. ton neft məhsulları idxal edir.

Ölkədə böyük həcmdə (97 mlrd. kub metr) təbii qaz da çıxarılır. Mühüm təbii qaz yataqları ölkənin cənub-qərbindədir. Hasil edilən təbii qazın bir hissəsindən sənaye müəssisələri və məişətdə istifadə olunur, digər hissəsi isə ixrac edilir. Neft emalı müəssisələri Abadan, qaz emalı müəssisələri isə Bəndər-Xomeyni şəhərlərindədir. İran hökuməti neftdən gələn

gəlir hesabına emaledici sənaye sahələrini inkişaf etdirmişdir. Bu sahədə baş verən dəyişikliklər üç istiqamətdə olmuşdur:

- İdxal olunan hazır sənaye məhsullarının azaldılması;
- Yerli istehlak, həm də ixracat əhəmiyyətli mühüm sahələrin (maşınqayırma, metallurgiya, neft – kimya, atom energetikası və s.) yaradılması;
- Yüngül və yeyinti sənayesinin texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsi.

İranda **metallurgiya** sənayesi inkişaf etdirilir. Ölkənin ən böyük qara metallurgiya müəssisəsi Esfahan şəhəri yaxınlığındadır. Əhvaz, Buşəhr, Məşhəd şəhərlərində də qara metallurgiya, Tehrandə və Ərakda əlvan metallurgiya müəssisələri vardır. Maşınqayırma sənaye müəssisələri Təbriz, Ərak, Tehran, Qəzvin, Rəşt şəhərlərindədir və bu müəssisələrdə avtomobil, elektrotexnika və radiotexnika avadanlıqları istehsal edilir.

Xammalı ölkədə mövcud olan **kimya və neft-kimya** iqtisadiyyatın aparıcı sahələri olmaqla, xüsusilə əhəmiyyətlidir. 1969-cu ildə Abadan şəhəri və Hər q adasında neft emal edən iri müəssisələr fəaliyyətə başlamışdır.

İran iqtisadiyyatının sürətli inkişafına mane olan səbəblərdən biri elektrik enerjisi istehsalının kifayət qədər olmamasıdır. Ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin (214 mlrd. kv.t.s.-dan artıq 2009) 2/3 hissəsi istilik elektrik stansiyalarının payına düşür. İran hökuməti bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə nüvə enerjisindən daha geniş miqyasda istifadə etmək iqtidarındadır. Rusiyalı mütəxəssislərin köməyi ilə Buşəhr (Buşir) şəhərindəki atom elektrik stansiyasının istehsal gücü artırılmışdır. İranda nüvə proqramının reallaşdırılması tədbirləri Qərb dövlətlərinin, ilk növbədə ABŞ-ın hakim dairələrini İrana qarşı hədələyici bəyanatlarla çıxış etməyə vadar etmişdir. İran rəsmiləri isə nüvədən dinc məqsədlər üçün istifadə ediləcəyini etiraf edirlər.

İranda yerli xammala əsaslanan **tikinti materialları** sənayesi də inkişaf etdirilir. Ölkənin əksər şəhərlərində kərpic, sement, şüşə və şüşə məmulatları, mərmar, əhəng daşı və s. İsteh-

sal edən müəssisələr var. Bu sahənin bəzi məhsulları qonşu ölkələrə də ixrac olunur.

İranda ənənəvi **milli sənətkarlıq** öz əhəmiyyətini indiyədək saxlamışdır. Ölkədə xalçaçılığın tarixi çox qədimdir. Təbriz, Məşhəd, Esfahan xalçaları zərifliyi, bədiiliyi, rənglərinin sabitliyi ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Ən qədim Təbriz xalçaları B. Britaniya, ABŞ, Fransa muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. İranda süni lifdən maşınla toxunan xalçalar da bir sıra xarici ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının istehlak bazarlarını «bəzəyir». Ölkədə sənətkarlar tərəfindən qızıl, gümüş və mis məmulatlarına mina ilə bəzək vurmaq, həmçinin milli tikmələr işi yaxşı inkişaf etdirilir.

İranda kənd təsərrüfatı xammal əsasında **yeyinti** sənayesi inkişaf etmişdir. Yeyinti sənayesinin tərkibi mürəkkəb və çox sahəlidir. Bu sahənin bir çox məhsulları həm də ixrac olunur.

Kənd təsərrüfatı. İranda aqrar sahədə inkişaf həmişə ləng getmişdir. Bunun səbəbi isə məhsuldar torpaq və su çatışmazlığı, aqrar quruluşun vəziyyəti və s. olmuşdur. İslam inqilabının qələbəsindən sonra aqrar sektorda islahatlara baxmayaraq, bu sahədə köklü və mütərəqqi dəyişikliklər baş vermədi. Ölkə ərazisinin təqribən 10%-i (17 mln. ha) əkinçilik məqsədləri üçün istifadə olunur. Bunun cəmi 4,2 mln. hektarı suvarılır.

Qədim İran mədəniyyətinin inkişafı həmişə suvarma ilə əlaqədar olmuşdur. Ölkənin irriqasiya sistemi digər Şərqi ölkələri ilə müqayisədə iki xüsusiyyətinə: birincisi, suvarmanın müxtəlif növlərindən istifadə olunması, ikincisi, suvarmada yeraltı suların (xüsusilə kəhriz suları) üstünlüyünə görə fərqlənir.

Bitkiçilik kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsidir. Ölkədə dənli bitkilər istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəcərilən torpaqların 2/3 hissəsi dənli bitkilərin payına düşür. Buğda və çəltik əkinləri geniş sahəni əhatə edir. Çəltik əkinləri, əsasən Xəzərsahili Gilan, Qorqan, Mazəndəran əyalətlərindədir.

Ölkədə çəltiyin müxtəlif növləri (sədri, çampa, əkuli və s.) becərilir və bunların məhsuldarlığı da müxtəlifdir.

Texniki bitkilərdən pambıq, şəkər çuğunduru, tütün, çay və s. becərilir. Ölkədə paxlalı və yağlı bitkilər, ədviyyat da yetişdirilir. Bağçılıq inkişaf etdirilir. Heyvandarlıq xırda buy-nuzlu maldarlıq istiqamətindədir və bu sahədə yarımköçəri təsərrüfatlar üstünlük təşkil edir. İribuynuzlu mal-qara oturaq təsərrüfatlarda bəslənilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Nəqliyyat əlaqələri baxımından İran əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Uzaq Şərqlə Aralıq dənizi ölkələri arasında mühüm ticarət yolları İran ərazisindən keçirdi. Əhəmənilər hakimiyyəti dövründə «Şah yolu», «Babilistan-Əfqanıstan yolu», eramızın IV – VI əsrlərində məşhur «İpək yolu», ərəblərin İrana gəlməsilə «Xorasan yolu» və digər istiqamətlərdə çəkilmiş yollar İranın ticarət əlaqələrinə fəal cəlb olunmasına imkan yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində İranda yol tikintisi işlərində əvvəlcə B.Britaniya, sonra isə Rusiyanın böyük marağı və rolu olmuşdur. XX əsrin ortalarında sabiq SSRİ, ABŞ, B.Britaniya, İtaliya, Belçika ölkənin müxtəlif bölgələrində yol tikinti işlərində iştirak etmişlər.

Çay nəqliyyatı istisna olmaqla İranda nəqliyyatın digər sahələri inkişaf etmişdir. Ölkənin yük və sərnişin daşımalarında avtomobil nəqliyyatının rolu böyükdür. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 160 min km-dir. Tehran-Məşhəd, Tehran-Qəzvin-Təbriz-Culfa (İran), Tehran-Rəşt, Tehran-Qorqan ölkənin ən mühüm və böyük magistral yollarıdır. İran dəmir yollarının ümumi uzunluğu 7 min km-dən artıqdır. Bunun təqribən 300 km-i elektrikləşdirilmişdir. İrani Pakistan, Azərbaycan ilə əlaqələndirən dəmiryol xətti mövcuddur. Ölkənin ən uzun dəmiryol magistralı şimalda Xəzər sahili bölgəni cənubda İran körfəzi ilə birləşdirən yoldur.

Xarici ticarət. Son illərdə İranda ÜDM-un həcmi artmağa başlamışdır. 1990-cı ildə ÜDM-un dəyəri 295 mlrd. dollar olmuşdur. Dünya üzrə ümumdaxili məhsulun təqribən 1%

i İranın payına düşür. İran iqtisadiyyatında özəl sektorun payı da yüksəlmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında xarici kapital və investisiyaların əhəmiyyəti də böyükdür. İranda neft, bəzi sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları, istehlak malları ixrac olunur.

İdxalatın dəyərəcə 50%-ni maşın, avadanlıq və sənaye sahələri üçün xammal, 30%-ni ərzaq məhsulları təşkil edir. AFR, Yaponiya, Rusiya, İtaliya, Fransa, B.Britaniya, Türkiyə, Azərbaycan, və digər ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlayır. İranın milli pul vahidi rialdır.

Təkrar üçün suallar:

1. İranın geosiyasi mövqeyini izah edin.
2. Ölkənin təbiəti məskunlaşmaya və təsərrüfata necə təsir etmişdir?
3. İranda ətraf mühitin aktual problemləri hansılardır?
4. İran ərazisində hakim olmuş dövlətləri sayın.
5. Beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik yaradan problemləri hansılardır?
6. Milli tərkibin müxtəlifliyi nə ilə izah olunur?
7. Ölkənin təsərrüfatında baş vermiş struktur dəyişikliklərini izah edin.

2.3.6. İSRAİL DÖVLƏTİ

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Yaxın və Orta Şərq regionunda yerləşmiş İsrail qurudan 4 müsəlman dövləti (əslində Fələstin də daxil olmaqla 5 dövlət olmalı idi) ilə həmsərhəddir. Ölkənin qərbdən 188 km məsafədə Aralıq dənizinə, şərqdən 56 km məsafədə Ölü dənizin cənub-qərb bölgəsinə, cənubdan 10 km məsafədə Qırmızı dənizin Əqəbə körfəzinə çıxışı var.

1948-49-cu illərdə İsrail BMT tərəfindən müstəqil ərəb dövləti yaratmaq üçün ayrılmış 11,1 min kv km ərazinin 5,7

min kv km-ni zəbt edib öz torpağına qatır. 1949-cu ildə İsrailə onun qonşuları Misir, Ürdün, Suriya və Livan arasında demarkasiya sərhəddi barədə razılıq əldə olunsa da, sonrakı illərdə İsrail bu razılığı tez-tez pozur. Beləliklə, zəbt etdiyi torpaqlar hesabına İsrailin ərazisi 20,8 min kv km-ə çatır.

1967-ci ildə İsrail Ürdün çayının qərb sahilini, Qəzza bölgəsini və Suriyanın Colan təpəlikləri ərazisini də zəbt edir. 2005-ci ildə öz qonşularını Ürdün çayının qərb sahili və Qəzza bölgəsindən çıxarır.

Səth quruluşu. Ölkənin təbiətinin mühüm xüsusiyyəti dənizlər, dağlar və səhralar arasında yerləşməsidir. İsrailin ərazisi kiçik olsa da, səth quruluşunda müxtəliflik hiss olunur. Qaliley yaylası adlanan hissə ölkənin şimal və qərb bölgəsini tutur. Əslində bu yayla hündür düzənliyi xatırladır. Burada hündürlük 600-700 m-dən artıq deyil.

Ölkənin şimal-şərqini Ürdün çayının dərəsi tutur. Mərkəzi hissə Aralıq dənizi sahili boyunca yerləşmiş alçaq ovalığı xatırladır. Burada sahil xətti zəif parçalandığından ovalığın şimal hissəsində yerləşmiş Xayfa körfəzi istisna olmaqla təbii körfəz və buxtalar yoxdur.

Ölkə ərazisinin əksər hissəsini Neqev yaylası tutur. Bu yayla şimalda alçaq dağ massivlərinə, şərqdə isə Qhor tektonik çökəkliyinə yaxınlaşır. Bu çökəkliyin ən dərin yerində okean səviyyəsindən 392 m. aşağı olan Ölü dəniz yerləşir. Bu dənizlə Qırmızı dəniz arasında qalan ərazidə Aqava dərəsi yerləşir. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Meron dağlarıdır (1208 m), alçaq nöqtəsi isə Ölü dəniz sahilidir.

Faydalı qazıntılar. İsrailin ərazisi faydalı qazıntılarla zəngin deyil. Ölkədə qeyri metal sərvətlər metal və yanacaq sərvətlərindən çoxdur. Qeyri metal faydalı qazıntılardan kalium duzları, natrium və brom (Ölü dənizdə) çoxdur. Neqev yaylasında fosforit, gips, tikinti materialları və kvars qumları aşkar edilmişdir.

Müxtəlif yerlərdə ehtiyatı az olan dəmir və mis filizi, neft və təbii qaz yataqları aşkar edilmişdir. Ölü dənizdən əldə

edilən təbii sərvət – potaş, xlorlu maqnezium, xörək və kalsium duzları xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu bölgədə beynəlxalq əhəmiyyətli kurortlar yerləşir.

İqlim. İsraildə Aralıq dənizi iqlim tipi hakimdir. Ərazidə yay ayları quraq və isti, qış isə mülayim və rütubətli keçir. Yazda və yayda İsrail üzərində tropik, payızda və qışda isə mülayim enliklərin hava kütlələri hakimdir. Ölkənin qərbindən şərqinə getdikcə yağıntıların miqdarı kəskin şəkildə azalır. Məsələn, qərbdə yerləşmiş Qaliley yaylasına il ərzində 1000 mm-ə qədər yağıntı düşdüyü halda, şərqdə yerləşmiş Eylat bölgəsinə 50 mm, ölkənin mərkəzi bölgələrinə 500 mm-ə qədər, Ölü dənizin sahillərinə isə 70-80 mm yağıntı düşür. Yanvar, fevral ayları ən çox yağış yağan aylardır. Aralıq dənizi sahil bölgəsində orta illik temperatur müsbət 20° S olduğu halda, dağlıq bölgələrdə bu göstərici bir neçə dərəcə aşağıdır. Orta temperatur yüksək olduğundan Aralıq dənizinin çimərliklərindən ilin 7-8 ayı istifadə etmək olar. Ölkənin ən isti yeri onun cənubundadır. Burada orta illik temperatur 23° S-dən aşağı düşmür. Cənubda ilin yay aylarının orta temperaturu $32-33^{\circ}$ S-yə çatır. Qış aylarında mənfi temperaturlar da müşahidə olunur. Hündür ərazilərdə qış aylarının orta temperaturu -5° S-yə qədər enir.

Hidroqrafiya. İsrail səth suları ilə zəif təmin olunmuş ölkədir. Ərazinin qərb hissəsindən axan kiçik çaylar Aralıq dənizi hövzəsinə aiddir. Bu çayların əksəriyyəti ilin isti aylarında quruyur. Ölkənin şərq hissəsi axarsız hövzəyə malikdir. Ərazinin şimal-şərqindəki tektonik dərə ilə daima sulu İordan (Ürdün) çayı axır. Xermon massivindən başlanğıcını götürən bu çay Ölü dənizə tökülür. Tiveriad gölüne qədər bu çay ensiz dərə ilə, qalan hissələrdə isə allüvial düzənliklə axır. Okean səviyyəsindən 200 metr alçaqda yerləşmiş Tiveriad (yaxud Qaliley) gölünün suyu duzlu olmadığından ondan içməli su mənbəyi kimi istifadə olunur.

1000 kv. km ərazisi olan Ölü dənizin (uzunluğu 76, eni 16 km) 250 kv. km-i İsrailə məxsusdur. Bu kiçik ərazidən İsrail

hökuməti maksimum faydalanır. Ərazidə qiymətli mineral duzlar çıxarımla yanaşı, kurort təsərrüfatı inkişaf etdirilir. Sənaye, kənd təsərrüfatı və əhalinin suya olan tələbatını ödəmək məqsədilə su təchizatı və irriqasiyanın mərkəzləşdirilmiş sistemi yaradılmışdır. Bu sistemdə başlıca su kəmərlərinin uzunluğu 150 km-ə çatır.

Torpaq-bitki örtüyü. Ölkənin nisbətən çox yağıntı alan qərb hissəsində quru subtropik meşə və kolluqların qəhvəyi torpaqları, mərkəzi və şərq bölgələrində boz qəhvəyi torpaqlar, cənubunda isə subtropik səhra torpaqları yayılmışdır. Dağlıq ərazilərin bəzi yerləri torpaq örtüyündən məhrumdurlar. Sahil bölgələrin torpaqları nisbətən məhsuldardır.

Ölkənin Aralıq dənizi sahilində yerləşməsi florasının zənginliyinə səbəb olmuşdur. Endemik bitki növləri üstünlük təşkil edir. Yazda yağıntılardan sonra ölkənin landşaftı füsunkar olur. Qaliley ölkənin tarixi-təbii baxımdan gözəl yeri sayılır. Çünki, bu bölgənin iqlimi yumşaq, rütubətli, torpaqları məhsuldardır.

Əvvəllər meşələrlə örtülü olan Qaliley bölgəsində hazırda təbii landşaftdan nadir izlər qalmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdə və yamaclarda meşələr salınmışdır. Meşələr ərazinin cəmi 5%-də yayılmışdır. Neqev səhrasının həyatsız görünüşü vardır. Onu dik qayalar və dərin dərələr «bəzəyir». Gözlənilən təbii hadisələr: yazda və yayda tez-tez baş verən qum burulğanları; zəlzələlər və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri: məhsuldar torpaqların və içməli su mənbələrinin azlığı; səhralaşma prosesləri; sənaye müəssisələrinin və nəqliyyat vasitələrinin buraxdığı zəhərli qazlarla atmosferin çirklənməsi; yeraltı su mənbələrinin sənaye və kanalizasiya tullantıları, həmçinin zəhərli kimyəvi maddələrlə çirkləndirilməsi və s.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Hələ keçmişdə Fələstin adlanan tarixi ərazidə yəhudilər yaşamışlar. Onlar burada müxtəlif zamanlarda yəhudi padşahlıqları da yaratmışlar. İsrail müstəqil dövlət kimi 1948-

ci ilin 14 mayında Fələstin ərazisində müstəqil yəhudi və ərəb dövlətlərinin yaradılmasına dair BMT Baş Məclisinin 1947-ci il 29 noyabr tarixli qərarına əsasən yaradılmışdır.

İsrail dövləti yarandığı gündən hakim dövlətlər (əsasən ABŞ və Böyük Britaniya) və beynəlxalq sionizmin köməyi ilə qonşu Fələstin torpaqları və ərəb ölkələrinə (Misir, Livan, Ürdün, Suriya) qarşı işğalçılıq müharibəsinə başladı.

Qərb dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və onlarla bağlı olan sionist dairələr İsraili ərəb dövlətlərinə qarşı mübarizədə alət və imperializmin Yaxın Şərqdəki dayaq məntəqəsi kimi istifadə etməyə başladılar.

2005-ci ilin martında knessetin (parlament) Kemp-Deviddə (ABŞ) bağlanmış sazişlərə əsasən İsrail Fələstinin Qəzza bölgəsindən qoşunlarını çıxarmalı idi. Lakin nə parlament, nə də hökumət bu işi yerinə yetirməyə tələsmirdi. Çünki İsrail işğal etdiyi bütün ərazilərdə, o cümlədən Qəzza bölgəsində yəhudi məskənləri salmışdı. Ərəb torpaqlarında məskən salmış yəhudilər isə o yerləri tərk etmək istəmir və hökumətə qarşı etiraz aksiyaları keçirirdilər. Nəhayət, yəhudi məskənlərinin Qəzza bölgəsindən köçürülmə əməliyyatlarına 2005-ci ilin 15 avqustundan başlanıldı və Qəzza bölgəsi yəhudilərdən təmizləndi.

İdarəolunma forması. Dövlət quruluşuna görə İsrail parlament respublikasıdır. Dövlətin başçısı knesset tərəfindən 7 illik müddətə seçilən prezidentdir. Ölkə prezidentinin hüquqları o qədər də böyük deyil. Qanunverici hakimiyyəti birpaltalı knessetə məxsusdur. Knesset deputatlarının fəaliyyət müddəti 4 ildir. İcraedici hakimiyyət Baş nazir başda olmaqla Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Baş nazir ümumi səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir.

İsraildə dünyəvi qanunvericiliklə yanaşı talmudizm (yəhudilərin əsas dini kitabı) hüququ da geniş yayılmışdır. İsrail 1957-ci ildən BMT-nin, həmçinin Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və başqa təşkilat-

ların üzvüdür. İnzibati cəhətdən ölkə ərazisi 6 dairəyə bölünmüşdür.

İsraildə bir neçə partiya fəaliyyət göstərir. Bunlar içərisində ən böyükləri «İsrail Əmək Partiyası» (abbreviaturası Avoda), «Likud» partiyası, «Merets» alyansı, dini yönümlü «ŞAS» partiyası, Milli dini yönümlü «Mafrad» partiyasıdır.

Ölkədə rəsmi Konstitusiyaya mövcud deyil. «Dövlətin yaranması haqqında Deklarasiya» (1948-ci il), «Parlamentin əsas qanunları» və «İsrail vətəndaş hüququ» adlı sənədlərlə idarəçilik funksiyaları müəyyən edilir. Ölkədə 1948-ci il 14 may Milli bayram günü kimi qeyd edilir.

İsrail dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin 7 aprelində qurulmuşdur. İsrail dövlətinin Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq problemləri: Ürdün çayının qərb sahili və Qəzza bölgəsinin İsrail tərəfindən zəbt olunması onunla ərəb ölkələri arasında uzunmüddətli münaqişələrə səbəb olur; İsrail-Fələstin danışıqları tam başa çatmamışdır; İsrail tərəfindən zəbt olunmuş Colan təpəlikləri Suriya ilə münasibətdə gərginlik yaradır; Livan İsrailə sərhəddə olan Saba rayonuna iddiahdır.

3.Əhali və şəhərlər. İsrail əsasən gəlmələr və ərəb mənşəli əhalinin yüksək təbii artımı hesabına əhalisi sürətlə artan ölkələrdən biridir. Məsələn, 1971-ci ildə ölkədə 3,0 mln, 1990-cı ildə 5,0 mln, 2010-cu ildə isə 7,4 mln nəfər yaşamışdır. 2015-ci ildə ölkədə 7,8 mln. nəfərin yaşaması gözlənilir.

İsrailin yəhudi əhalisi əsasən immiqrasiya nəticəsində formalaşmışdır. 1914-cü ildə yəhudi əhalinin ümumi sayı 85 min idi. Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasında immiqrasiya qüvvətlənir. İsrail dövləti yarandıqdan sonra ilk 4 il ərzində ölkəyə 700 min immiqrant gəlir. Ölkədə iqtisadi çətinliklər, həmçinin Yaxın Şərq böhranının kəskinləşməsi immiqrasiyanın zəifləməsinə, emiqrasiyanın artmasına səbəb olur. 1975-ci ildə immiqrantların sayı 17 min nəfər olmuşsa, ölkəni tərk edənlər 20 min nəfər təşkil etmişdir. 1948-73-cü illər

ərzində ölkəni 300 min nəfər tərk etmişdir. 1989-96-cı illərdə MDB ölkələrindən İsrailə 800 min yəhudi köçmüşdür. Hazırda əhalinin 80 faizini Şərqi Avropa və MDB ölkələrindən, həmçinin Aralıq dənizi və Afrikada ərəb dövlətlərindən gələn immiqrantlar, eləcə də İsraildə doğulan yəhudilər təşkil edir. Əhalinin təqribən 20%-i ərəb mənşəli fələstinlilərdir.

Ölkədə orta ömür müddəti 79 yaşdır. Kişilər üçün bu göstərici 77, qadınlarda isə 80 yaşa uyğun gəlir. Hər 1000 nəfərə anadan olanların sayı 19,3, ölənlərin sayı isə 6,3 nəfərdir.

Əhalinin orta sıxlığı barədə dəqiq məlumat vermək mümkün deyil. Əgər İsrail ərazisinin 20,8 min kv. km olmasını qəbul etsək, bu halda hər kv. km-ə orta hesabla 300 nəfərdən artıq adam düşəcəkdir. Əhali ərazi üzrə çox qeyri-bərabər şəkildə yerləşmişdir. Məsələn, Təl-Əviv mahalında hər kv. km-ə 200 nəfərə yaxın, Qüdsdə 1000 nəfərdən artıq, cənub mahallarına isə hər kv. km-ə orta hesabla 50 nəfər düşür.

İsrailin rəsmi dili ivritdir. Fələstin ərəblərinin yığcam yaşadığı ərazilərdə ərəb dili işlədilir. Ölkədə idiş, rus, ingilis və digər Avropa dillərindən də geniş istifadə olunur. İmmiqrantlar əsasən gəldikləri dövlətin dilində danışırlar. İsraildə sayı 1,2 mln nəfər olan güclü rus dilli diaspora yaranmışdır.

İsraildə əsasən iki dinin iudaizm və islamın tərəfdarları yaşayır. Əhalinin təqribən 80%-i iudaizm dininə, 19%-i islam dininə, təqribən 1%-i xristian dininə etiqad bəsləyir. İsrailin yaşlı əhalisinin 96%-i savadlıdır.

1983-cü ildə qəbul olunmuş yeni təsnifata görə ölkədə 2 min nəfərdən artıq əhali yaşayan yaşayış məntəqəsi şəhər sayıla bilər. Belə təsnifata görə ölkədə əhalisinin sayı 100 min nəfəri ötmüş 15-ə qədər şəhər vardır. Bunlardan ən böyükləri Yerusəlim (Qüds), Təl-Əviv, Hayfa, Bat-Yam və Xolondur. Bu şəhərlərin hər birinin əhalisinin sayı 200 min nəfəri ötmüşdür.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Sonradan ölkənin paytaxtı elan olunmuş Yerusəlim bütün göstəricilərə görə ölkənin ən böyük

«başı bəlalı» şəhəridir. Üç dinin mərkəzi hesab olunan Yerusəlimə ziyarətçilərin axını çox güclüdür. 2010-cu ildə şəhər əhalisinin sayı 789 minə yaxınlaşmışdı. Yerusəlim dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Ölü dənizdən qərbdə, yarımsəhra iqlimli yaylada yerləşmiş Yerusəlim ölkənin böyük sənaye, ticarət və nəqliyyat mərkəzidir. Şəhərdə metal istehsalı,almaz cilalanması, toxuculuq, əczaçılıq, poliqrafiya, yeyinti sənaye müəssisələri, məişət texnikası istehsal edən iri müəssisə fəaliyyət göstərir.

1950-ci ildə İsrail qeyri-qanuni olaraq şəhərin qərb hissəsini özünün paytaxtı elan etdi. (o vaxta qədər isə ölkənin paytaxtı Təl-Əviv şəhəri idi). 1967-ci ildə İsrail qoşunları şəhərin şərq hissəsini də zəbt edib öz ərazisinə qatdı. BMT-nin ilk növbədə, ərəb ictimaiyyətinin bu məsələyə mənfi münasibətlərinə baxmayaraq İsrail rəhbərliyi Qüds şəhərini öz paytaxtı kimi genişləndirib inkişaf etdirir.

Qüdsdə həm müsəlman, həm yəhudi, həm də xristian dini abidələri vardır. Şəhərin şərq hissəsində qədim dövr abidələrinin qalıqları, daha doğrusu xarabalıqları qalmaqdadır. Ömər və Əl – Əqsa məscidləri, müqəddəs Anna, müqəddəs İakov kilisələri bir neçə darvazası olan şəhər divarları (o cümlədən Dəməşq darvazası) Qüdsün maraqlı memarlıq abidələrindəndir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. İstehsal qüvvələrinin sosial-iqtisadi strukturuna və istehsalın xarakterinə görə İsrail inkişaf emiş ölkələr qrupuna aid edilir. Ölkənin qısa müddət ərzində sürətli inkişaf etməsinin əsas səbəbləri hakim dövlətlərin və beynəlxalq sionizm dairələrinin ölkəyə güclü maliyyə, iqtisadi, texniki və siyasi yardımı, immiqrantlar arasında çox savadlı mütəxəssislərin olması idi.

İsrail elmə və elmi tədqiqatlara xüsusi fikir verən ölkələrdən biridir. Ümumdaxili məhsulun illik dəyərinin təqribən 3%-i elmi tədqiqatlara və eksperimental işlərə yönəldilir. Neqev səhrasında ABŞ-ın Silikon vadisinin analoqu yaradılmışdır. Bu sahənin inkişafına hər il 1,2 mlrd. dollar xarici

investisiya yönəldilir. İsrail dünyada günəş enerjisindən istifadədə, kənd təsərrüfatında tətbiq edilən genealoji mühəndislikdə, pilotsuz kəşfiyyatçı təyyarələrin istehsalında liderliyini qoruyur. İsrail 1988-ci ildə ilk peykini kosmosa çıxarmışdır. Ölkənin milli istehsalı olan nüvə silahı və atom energetikası texnologiyası vardır.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi İsraildə də işsizlik mövcuddur. İşsizlik səviyyəsi 2008-ci ildə 9-10 faiz həddində olmuşdur. İsrail zəhmətkeşlərinin mənafeyini Histadrut Həmkarlar İttifaqı birliyi müdafiə edir. Bu təşkilatda 1,5 mln nəfər işçi birləşir və o bir çox müəssisə və şirkətlərin sahibi və ya ortağıdır.

Sənaye. İsrail faydalı qazıntılarla zəif təmin olunduğundan onun hasilat sənayesi o qədər də inkişaf etməmişdir. Hasilat sənayesinin əsasını Ölü dənizdəki natrium və brom duzları və Neqev səhrasındakı fosfor istehsalı təşkil edir. Çıxarılan fosfatın üçdə iki hissəsi Nxa-Sin yataqlarının payına düşür. İsrail nəinki fosfata olan daxili tələbatını tam ödəyir, hətta onu dünya bazarına da çıxarır. Bunun üçün Aşdod şəhərində xüsusi liman tikilmişdir. Ölü dənizdən çıxarılan müxtəlif duzların bir qismi ölkənin daxili tələbatını ödəmək üçün, bir qismi isə ixrac üçün istifadə olunur.

İsrail yanacaq sərvətləri ilə təmin olunmadığından onun energetika sənayesi istilik elektrik stansiyalarının istehsal etdiyi enerjiyə əsaslanır.

Ölkədə irili-xırdalı 60-a qədər istilik elektrik stansiyası mövcuddur. Bu stansiyalar il ərzində 40 mlrd. kvտ saatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edə bilirlər. Bu hasilatın 95%-ni idxal olunmuş mazutla işləyən stansiyalar verir.

Ölkədə arid iqlim mövcud olduğundan israillilər günəş enerjisindən də maksimum istifadə edirlər. Günəş batareyaları məişət cihazlarının enerjiyə olan tələbatlarının 40%-ni ödəyir. İsraildə kiçik həcmli bir neçə atom elektrik stansiyaları da fəaliyyət göstərir. Ölkədə su təchizatı ayrıca bir sənaye

sahəsidir. Dövlətin nəzarəti altında olan bu sahə ilə 40-a qədər təmizləyici müəssisə məşğul olur.

Emalədici sənaye İsrailin inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biridir. Metal emalında müştərək kapitalla malik yığma müəssisələri üstünlük təşkil edir. Belə müəssisələrdə elektron texniki cihazlar, tibbdə işlədilən cihaz və avadanlıqlar, avtomobillər, kənd təsərrüfatı avadanlıqları və maşınları, müxtəlif təyinatlı dəzgahlar və s. istehsal olunur. Akkoda şəhərində yerləşən metallurgiya müəssisəsində gətirilmə filizlərdən istifadə etməklə ildə 130-140 min tona qədər polad əridilir və ölkənin polada olan tələbatını tam ödəyir.

Əlvən metallurgiya Təl-Əvivdəki alüminium prokatı istehsal edən zavodla, həmçinin Timna və Təl-Əvivdəki iri misəritmə zavodları ilə təmsil olunur.

Kimya sənayesi İsrailin dünya standartları səviyyəsində inkişaf etmiş sənaye sahəsidir. Ölkənin kimya müəssisələrində yüzlərcə müxtəlif kimyəvi məmulatlar istehsal edən onlarca müəssisə var. İsrailin kimya sənayesi məhsulları (mineral gübrələr, yağ-boya məmulatları, dərman preparatları və s.) dünya bazarlarına ayaq açmışlar. Məsələn, əczaçılıq sənayesi müəssisələrinin 75%-i ölkədən ixrac olunur. Son illərdə İsraildə şin istehsal edən iki böyük müəssisə tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ölkənin Xayfa və Aşdod şəhərlərində idxal olunan xam neftlə işləyən iki böyük neft-emalı zavodu fəaliyyət göstərir. İsrail dünyada almaz və brilliant istehsalı ilə də məşhurdur. Dünyada cilalanan almazların 40 %-i İsrailin payına düşür.

İsrail müstəqilliyinin ilk illərində hərbi sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi fikir verir. Ölkədə olan hərbi zavodlarda tank, təyyarə, kater tipli hərbi gəmilər, raketdən müdafiə sistemləri və orta məsafəli raketlər istehsal olunur. Hazırlanmış silahların təqribən yarısı dünya bazarına çıxarılır.

Ölkənin bütün yaşayış məntəqələrində yüngül (əsasən toxuculuq, ayaqqabı və gön dəri istehsalı) və yeyinti sənaye

müəssisələri fəaliyyət göstərir. Yeyinti sənayesi əsasən meyvə-tərəvəz və ət konservləri müəssisələri ilə təmsil olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı. İsrailin kənd təsərrüfatı qonşu ölkələrə nisbətən yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Torpaqlar gübrə ilə yaxşı təmin olunmuşlar. Çatışmayan cəhət ancaq su problemidir. Bunu da işlənmiş suları yenidən təmizləmək və ondan qənaətlə istifadə etmək hesabına ödəyirlər.

Ölkənin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına (un, bitki yağları, ət və şəkərdən başqa) olan tələbatını ödəməklə yanaşı hər il orta hesabla 600-700 mln. dollar dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları da ixrac edir. İsraildə torpaq dövlət mülkiyyətinədir. Kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldar və aparıcı sahə heyvandarlıqdır.

Təbii otlaqları olan uzaq ərazilərdə həmçinin ərəb mənşəli əhalinin təsərrüfatlarında qoyunçuluq geniş yayılmışdır. İribuynuzlu qaramal əsasən tövlə şəraitində saxlanılır. İsrail bu sahədə Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsindən maksimum istifadə edir.

Ölkədə əkin sahələrinin ümumi sahəsi 700 min hektardır. Bunun 250 min hektarı suvarılır, qalanlarında isə dəmyə əkinçiliyi inkişaf etmişdir. Taxılın məhsuldarlığı yüksəkdir. Orta hesabla hər hektardan 35-40 sentner taxıl məhsulu əldə edilir.

Texniki bitkilərdən yağverən bitkilərin (əsasən günəbaxan, yer fıındığı, pampıq) becərilməsinə xüsusi fikir verilir. Bitkiçilikdən gələn gəlirin təqribən 15%-i tərəvəz məhsullarının payına düşür. Ölkədə meyvəçilik o cümlədən sitrus meyvəçiliyinin inkişafına xüsusi fikir verilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Ölkədə çay nəqliyyatı istisna olmaqla nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 640 km, avtomobil yollarının uzunluğu təqribən 16,0 min km, boru kəmərlərinin uzunluğu isə 998 km-dir. Hava nəqliyyatı əsasən beynəlxalq daşımalarla məşğuldur. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq yük və sərnişin

daşımalarına xidmət edir. Ölkədə Xayfa, Aşdod və Eylat kimi üç müasir port fəaliyyət göstərir.

Xidmət sahəsində üstünlük turizm və bank sektorlarının əlindədir. ÜDM-un təqribən 3-4%-ni yaradan turizm sənayesi Təvrat və İslam məbədlərinin ziyarətçilərinə və kurort-istirahət zonalarındakı turistlərə xidmət edir. 2010-cu ildə İsrailə 3,5 mln. nəfər turist gəlmişdir. Onlardan əldə olunan gəlir isə 4,7 mlrd. dollara yaxın olmuşdur.

Xarici ticarət. İxracat potensialına malik əsas sahə yüksək texnologiya və hərbi sənaye məhsullarıdır. Elmtutumlu ixracat göstəricisinə görə İsrail ancaq ABŞ-dan geri qalır. İdxal strukturunda yanacaq, cilalanmamış almaz, nəqliyyat təyyarələri və vertolyotlar, sənaye avadanlıqları və hərbi ləvazimatlar üstünlük təşkil edir.

ABŞ ölkənin başlıca ticarət ortağı olaraq qalır. İsrailin xarici ticarət dövriyyəsinin təqribən 20%-i ABŞ-ın payına düşür. ABŞ İsrailə hər il orta hesabla əvəzsiz olaraq 3 mlrd. dollar həcmində maddi yardım göstərir. Ölkənin pul vahidi şekeldir.

Təkrar üçün suallar:

1. İsrailin geosiyasi mövqeyini izah edin.
2. İsraildə ətraf mühitin aktual problemlərini sadalayın.
3. İsrailin yaranma tarixi haqda nə deyə bilərsiniz?
4. İsrailin tarixi torpaqları hansı ərazilər hesab olunur?
5. İsrail-Fələstin müharibəsi və münacişəsinin səbəbini izah edin.
6. İsrailin qonşu ərəb ölkələri ilə münasibəti necədir?
7. İsrailin əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
8. ABŞ-ın İsrailə yardımı və dəstəyinin səbəbi nədir?
9. Ölkənin dövlət quruluşunu izah edin.
10. Ölkənin təbii ehtiyatlarını sadalayın.
11. Ölkə təsərrüfatının aparıcı sahələri hansılardır?
12. İsrailin xarici ticarətinin coğrafiyasını izah edin.

2.3.7. Malayziya Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe. Malayziya Cənub-Qərbi Asiyada, Malakka yarımadası və Kalimantan adasının şimal hissəsində (bu bölgə Şərqi Malayziya adlanır) yerləşir. Şərqi Malayziya İndoneziya və Bruney ilə quru sərhəddinə malikdir. Qərbi Malayziya bölgəsi Taylandla həmsərhəddir. Ölkə şimalda Cənubi Çin dənizi, şimal-şərqdə Sulu dənizi, şərqdən Sulavesi dənizlərinin suları ilə əhatə olunur. Malayziyanı Sinqapurdan dar Cohor boğazı ayırır. Ölkənin ümumi sahəsi 336,8 min km²-dir.

Səth quruluşu. Malayziya ekvatorial qurşaqda yerləşir. Sərhədlərinin çoxu dəniz sərhədləridir. Malakka yarımadasında çay dərələri ilə ayrılan bir-birinə paralel dağlar uzanır. Yarımadanın cənubunda dağlar düzənliklərlə əvəz olunur. Malakka yarımadasında ən yüksək nöqtə Taxan (2190 m) dağdır.

Kalimantan adasında (Şərqi Malayziya) da yüksək olmayan təpələr və dağlar üstünlük təşkil edir. Ölkədə ən yüksək nöqtə Kinabalu dağındadır (4175 m). Şərqi Malayziyada sahil hissə və Racanq çayının aşağı axarı bataqlaşmış ovalıq sahədir. Malayziya dağlarının yamaqları tropik bitki örtüyü ilə örtülmüşdür.

Faydalı qazıntılar. Malayziyada qalay (dünyada 1-ci yerdə), dəmir filizi, volfram, boksit, neft, kömür, qızıl və təbii qaz və s. vardır. Turizm-rekreasiya və aqroiqlim resursları, meşələrindəki qiymətli ağac növləri də ölkənin əsas təbii sərvətləridir.

Iqlim. Ölkədə ekvatorial iqlim hakimdir. Havalar il boyu isti keçir. Ölkədə orta illik temperatur 25-28°S təşkil edir. Dəniz sahili düzənliklərdə və çay vadilərində temperatur 30-36°S-dir. Dağlarda iqlim mülayimdir. İl ərzində düşən yağıntılar nisbətən bərabər paylanmışdır. Lakin musson küləklərinin təsiri nəticəsində yağmurlu günlərin sayı artır. Yayda Hind

okeanından əsən musson küləklər Malakka yarımadasında yay mövsümünün rütubətli, qışda Sakit okeandan daxil olan mussonlar isə Kalimantanda qış mövsümünün rütubətli keçməsinə səbəb olur. İllik yağıntıların miqdarı səth quruluşundan asılı olaraq dəyişir. Sahillərə və düzənliklərə 1500-2000 mm, Kalimantanın şimalına 2500 mm yağıntı düşür. Gözlənilən təbii fəlakətlər: sellər, sürüşmələr, meşə yağıntıları və s.-dir. Ətraf mühitin aktual problemləri: Sənaye müəssisələrinin və avtomobillərin havaya buraxdığı zəhərli qazlar nəticəsində atmosferin çirklənməsi, məişət tullantıları hesabına içməli su mənbələrinin çirklənməsi, meşəsizləşmə, meşə yağıntıları, çimərliklərin çirklənməsi və s.

Hidroqrafiya. Ölkədə çay şəbəkəsi sıx olsa da, lakin qısa və çoxsuludur. Malakka yarımadasındakı çayların əksəriyyəti dağ çayları olduğundan gur axır, gözəl şalalələr əmələ gətirir. Kalimantanın şimalındakı çaylar düzənlik çaylarıdır və axın boyu çoxlu qollara ayrılırlar. Ən mühüm çayları Racaq, Paxanq, Perakdır. Tropik yağıntılar çayların rejiminə güclü təsir edir və tez-tez daşqınlar baş verir.

Torpaq-bitki örtüyü. Ölkədə podzollu laterit torpaqlar üstünlük təşkil edir. Bu torpaqlar təbii halda məhsuldar deyil. Çay dərələrində allüvial torpaqlar yayılmışdır. Allüvial torpaqlarda əsasən çəltik becərilir. Ölkə ərazisinin $\frac{3}{4}$ hissəsi həmişəyaşıl tropik meşələrlə örtülüdür. Malakka yarımadasının bataqlaşmış sahillərində və çay dərələrində manqr meşələri yayılmışdır. Düzənliklərdə, dağların aşağı yamaclarında müxtəlif ağac növlərinə malik rütubətli tropik həmişəyaşıl meşələr yayılmışdır. Tropik meşələrdə banan, papayya, çörək ağacı, zəncəfil kolu sahillərdə hind qozu ağacı bitir. Bambuk hər yerdə bitir və əhali tərəfindən geniş istifadə olunur.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəetmə sistem. Malayziyanın məskunlaşma tarixi dəqiq öyrənilməsə də e.ə III minillikdə müasir ərazisinə monqol tayfalarının daxil olduğu məlumdur. VII əsrdə ölkə ərazisində İndus dövləti yaranır və

XIV əsrədək Şrivicaya imperiyasının tərkibində qalır. İmperiyanın iqtisadi həyatında dəniz ticarəti mühüm rol oynayırdı. XV əsrin əvvəllərində Malakka boğazı sahilində Malakka şəhəri salınır və o, Cənub-Şərqi Asiyada iri porta çevrilir. Həmin dövrdə hakim din Hindistan və Yaxın Şərqdən ərəb-tacirlər və müsəlman hindlilər tərəfindən gətirilən İslam dini idi. 1403-cü ildə Malakka sultanlığı yaranır, bu zaman Malayziyanın bütün torpaqları vahid bir dövlət şəklində birləşdirilir.

1511-ci ildə Malakka portuqalialılar, 1641-ci ildə hollandlar, 1824-cü ildə ingilislər tərəfindən zəbt olunur. XVI-XVIII əsrlərdə Avropa müstəmləkəçiləri qonşu dövlətlərlə (Cohor, Açe) mübarizə aparır. 1914-cü ildə bütün Malay dövlətləri B. Britaniyanın himayəsi altına keçir. 1941-1945-ci illərdə Malayziya yapon qoşunları tərəfindən zəbt olunur. Müharibədən sonra yenidən Britaniyanın protektoratlığına çevrilir. 1948-ci ildə yaradılmış Malay Federasiyası 1956-cı ildə muxtariyyət, 1957-ci ilin 31 avqustunda Britaniya Birliyi tərkibində müstəqillik qazanır. 1963-cü ildə tərkibinə Malayya, Sinqapur, Saravak, Sabax və Şimali Borneo daxil olmaqla Malayziya Federasiyası yaradılır. 1965-ci ildə siyasi və iqtisadi münaqişə ilə bağlı Sinqapur Federasiyanın tərkibindən çıxır.

İdarəolunma forması. Malayziya konstitusiyalı monarxiyadır. Dövlətin başçısı sultandır. Qanunvericilik parlamentə məxsusdur. Parlament Senat (yuxarı) və nümayəndələr palatasından (aşağı) ibarətdir. İcraedici hakimiyyət Baş nazir başda olmaqla Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Sultan, əsasən, dövlətin təmsilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Faktiki olaraq prezident vəzifəsinə bərabər tutulur və federasiyanın subyektləri tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. Ölkədə çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Əsas siyasi partiyaları: Birləşmiş Malay Milli Təşkilatı, Malayziyanın Çin Assosiasiyası, Malayziyanın Hindistan Konqresi və s. Malayziyanın tərkibinə 13 ştat, 2 federal ərazi (Kuala- Lumpur və Labuan adası) daxildir. 5

aprel 1994-cü ildə Malayziya ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər yaradılıb.

Əsas beynəlxalq problemlər: Malayziya Spratli adasının hansı dövlətə məxsus olması barədə Çin, Filippin, Tayvan, Vyetnam ilə uzunmüddətli, çoxtərəfli mübahisələr aparmaqdadır; Onun Sinqapur, İndoneziya və Filippin ilə də mübahisəli məsələləri çoxdur; Malayziya ilə Bruney arasında sərhəd münaqişəsi mövcuddur və s.

3. Əhali və şəhərlər. Malayziya çoxmillətli dövlətdir. Müasir Malayziyada sayca üstünlük təşkil edən xalq yoxdur. Əhalinin yarısından çoxunu (54%) malaylar və onlara qohum olan xalqlardır. Onlar avstroneziya dil ailəsinə aiddirlər. Ölkədə indoneziyalılar, taylar, hindlilər, avropalılar, çinlilər də yaşayır. Malayziyada avstroloid, monqoloid və avropoid irqlərinin nümayəndələri yaşayır. Etnik tərkibin qarışıq olması ölkə əhalisinin vahid etnik birlikdə birləşməsinə və rəsmi dilin seçilməsində çətinlik törədir. Dövlət dili malay dilidir. İngilis, çin, tamil dilləri geniş işlədilir. Əhalinin yarısı İslam dininə etiqad edir. Buddizim, konfusiçilik, induizm, taoizm, xristian dinləri yayılmışdır.

Malayziyada 28,3 mln. əhali yaşayır. XX əsrin əvvəllərində ölkə əhalisi immiqrasiya hesabına artırdısa, sonralar təbii artım əhalinin sayının çoxalmasına səbəb olub. Təbii artım yüksəkdir (1,8 %). Ölkədə əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 60 nəfər olsa da, Qərbi Malayziyada əhali daha sıxdır. Əhali, əsasən, Malakka yarımadasının qərb sahillərində məskunlaşıb. Ölkənin ən iri şəhərləri də (Pinaq, Miri, Sibü və s.) buradadır. Daxili dağlıq rayonlarda əhali seyrəkdir, 100 km-lə uzanan cunqli meşələrinə isə insan ayağı dəyməmişdir. Malaylılar Malakka yarımadasının mənimşənilmiş rayonları, Saravak və Sabaxın sahil rayonlarında, çinlilər şəhərlərdə yaşayırlar. Paytaxt, Pinaq və Malakka yarımadasının qərb sahillərində çinlilərin sayı çoxdur. Tamillər, hindlilər iri plantasiya təsərrü-

fatları olan rayonlarda Malakka boğazı sahilindəki şəhərlərdə yaşayırlar.

Malayziya Cənub-Şərqi Asiyanın urbanizasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələrindəndir. Şəhər əhalisinin sayına görə yalnız Sinqapurdan geri qalır. Urbanizasiya prosesi, sənayeləşmə, yeni sənaye mərkəzlərinin yaranması kəndlərdən şəhərə miqrasiya ilə bağlıdır. Ölkə əhalisinin 60%-i şəhərlərdə yaşayır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Kuala-Lumpur XIX əsrdə, qalay axtaranların yaşayış məskəninin yerində salınmışdır. 1896-cı ildə Malay dövləti Federasiyanın inzibati mərkəzi olub. 1963-cü ildə Malayziya Federasiyasının, 1965-ci ildə Malayziya dövlətinin paytaxtıdır. Kuala-Lumpur yüksəkliklərlə əhatə olunmuş füsunkar vadidə yerləşir. Şəhərdə 2 mln-dan çox əhali yaşayır və o, getdikcə müasir meqapolisə çevrilir. Şəhərdə köhnə tikilərlə yanaşı müasir yaşayış və inzibati binalar inşa edilmiş, park və meydanlar salınmışdır. Kuala-Lumpurun ən gözəgəlimli tikilisi yerli üslubda tikilən, hündürlüyü 452 metr (88 mərtəbə) və 41, 42-ci mərtəbələr arasında 58 metr uzunluğunda səma körpüsü vasitəsilə birləşdirilən əkiz qüllədir. Milli neft şirkəti «Petronas»ın şərəfinə bu qüllələr Petronas qüllələri adlanır.

Kuala-Lumpurda sənaye müəssisələri azdır. Şəhər sakinlərinin çoxu paytaxtın Petelik-Çaya peyk şəhərinin zavod və fabriklərində işləyir. Şəhərdə tarixi-mədəni abidələr milli muzey, müasir memarlıq üslubunda inşa edilmiş məscid, göllər diyarı parkı, məbədlər və.s var.

4.Ölkə təsərrüfatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Malayziya iqtisadiyyatı Britaniya müstəmləkəçilik dövründə aqrar, xammal və ixracat istiqamətində olub. İqtisadiyyat tamamilə xarici kapitalın nəzarəti altında idi. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində kapital qoyuluşunun 70%-i ingilis, qalanı isə amerikan, yapon, holland, fransız investorlarına məxsus idi. Yerli iş adamları (xüsusilə çinlilər, hindlilər)

plantasiya təsərrüfatı yaratmaq, fabriklər açmaq istəsələr də buna nail ola bilmirdi, çünki Malay kapitalının mövqeyi zəif idi. Buna baxmayaraq, yerli kapital getdikcə öz mövqeyini möhkəmlədir və bu proses müstəqillik illərində daha da qüvvətlənirdi. Ölkədə sənayenin inkişafında Xuatsyao kapitalı əsas rol oynamışdır. Bu ölkə xeyli miqdar sənaye və kənd təsərrüfatı xammalına (neft, qaz, qalay, boksit, oduncaq, geveya) malikdir. Sinqapurdan ayrıldıqdan sonra Malayziya milli sahibkarlığın inkişafına və öz emal sənayesinin yaranmasına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Beynəlxalq Əmək bölgüsündə Malayziya elektron sənayesinin bəzi növləri üzrə nisbətən dar ixtisaslaşmaya nail oldu. Yerli və regional bazarlar üçün istehsalda diversifikasiya baş verir. Emaledici sənaye yarımadasının sıx məskunlaşmış qərb zolağında (paytaxt, Pinanq adası, Coxor-Baru) mərkəzləşmişdir. Şərqi Malayziyada şelf zonasında neft-qaz istehsalı daxil olmaqla iri hasilat sənaye bazası yaradılıb, neft emalı, maye-qaz istehsalı (həm də idxal xammalı əsasında) inkişaf etdirilir. Kalimantan yaxınlığında Labuan adasında ofşor fəaliyyəti məqsədilə yeni azad iqtisadi zona yaradılmışdır.

Xarici investisiyaların xüsusilə Yapon və Tayvan şirkətlərinin ölkəyə cəlb olunması qısa müddət ərzində iqtisadiyyatda yüksək inkişaf tempinə səbəb oldu. Nəticədə, Malayziya Cənub-Şərqi Asiyanın «pələng» dövlətlərindən birinə çevrildi. Malayziya yarımkeçiricilər istehsalına görə dünyada 3-cü yerdədir. Ölkədə neft emalı, kimya, toxuculuq, ağac emalı, metallugiya sənayesi (xüsusilə qalay emalı), avtomobilqayırma inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatı təbii kauçuk və palma yağı, kakao, hind qozu, şəkər qamışı, ananas və s. istehsalına əsaslanır. Lakin "pələng" dövlətlərinin iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər Malayziyaya da aiddir. Cənub-Şərqi Asiyanın "əjdaha" dövlətlərindən (Honkonq, Sinqapur, Tayvan, Cənubi Koreya) fərqli olaraq, Malayziyanın iqtisadiyyatı aqrar -sənaye xarakterdədir. Ölkədə təbii sərvətlər çoxdur və

ona görə də ölkədə hasilat və yerli xammal əsasında emal sənayesi inkişaf etmişdir. "Əjdaha" dövlətlər sənayedən sonrakı inkişaf dövrünü yaşayırlarsa, Malayziyada xidmət sahəsi hələ dünya bazarına təklif olunacaq səviyyədə deyildir. ÜDM-də xidmət sahələrinin payı 60% təşkil edir (sənaye 33,6, kənd təsərrüfatı 7,2% - 2005-ci il). Ucuz işçi qüvvəsinin olması bir çox Avropa və Yaponiya transmilli korporasiyalarının Malayziyada yerləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-un həcminə görə Malayziya (10400 \$) bir sıra dövlətlərdən geri qalır. Ona görə də ölkədə milli elmi-texniki bazanın yaradılmasına külli miqdar investisiya qoyulur. Kuala-Lumpurda cənubda yüksək texnologiyanın mərkəzləşdiyi ölkənin yeni paytaxtı Putracayya salınmışdır.

Kənd təsərrüfatı. Aqrar sektor monokultur istiqamətli dir. Ölkədə ən mühüm kənd təsərrüfatı bitkisi geveyadır. İri plantasiyalar yerli çinli sahibkarlara, kiçik təsərrüfatlar isə malay kəndlilərinə məxsusdur. Kauçuk plantasiyaları çox zəhmət tələb edir. İri plantasiyalarda lateks emal edən fabriklər vardır. Ölkədə 1,3 mln ton təbii kauçuk istehsal edilir (dünya kauçuk istehsalının 45%-i). Kauçuk yarpağı həm də konservləşdirilmiş şəkildə ixrac olunur. Plantasiyalarda yağlı bitkilər və hind qozu, ananas və çay becərilir (əsasən Coxorda). Bunlardan yağlı palma xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onun meyvəsindən texniki yağ alınır. Kənd təsərrüfatının ixracat istiqamətli olması ərzaq məhsulları istehsalına mane olur. Çəltik və digər ərzaq məhsullarına olan tələbat idxalat hesabına tam ödənilir. Suvarma təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, xam torpaqların mənimsənilməsi, taxıl bitkilərinin xüsusilə çəltik əkinlərinin genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur. **Heyvandarlıq** zəif inkişaf etmişdir. İri buynuzlu mal-qara, qoyun, keçi, donuz, ev quşları saxlanılır. Otlaq sahəsi çox azdır.

Malayziyada çay balıqçılığı inkişaf etmişdir. Bu sahə ilə əsasən malaylar məşğuldurlar.

Sənaye. Malayziyanın hasilat sənayesində qalay çıxarılması əsas yer tutur. Dünya üzrə qalay çıxarmanın 1/3-i onun payına düşür. Əsas yataqları Malakka yarımadasının qərb hissəsində şimaldan cənuba doğru uzanan zonadadır. İstismar olunan yataqlar Perak və Selanvor ştatlarındadır. Ölkədə orta hesabla 75 min ton qalay istehsal olunur.

Digər sərvətlərdən boksit (Qərbi Malayziya) qızıl, kaolin və başqa mineral xammal çıxarılır. Şərqi Saravakda neft çıxarılır. Emaledici sənayenin əsasını qalayəritmə və kənd təsərrüfatı xammalının emalı təşkil edir. Yeni sənaye sahələrinə maşınqayırma, neft və qaz emalı, kimya, elektron sənayesi aiddir. Neft emalı zavodları Port-Diksonda, maşınqayırma və kimya sənayesi yeni sənaye mərkəzlərindədir (Petelinq-Caya, Batu, Prai və s.).

Ölkə elektrik enerjisi ilə nisbətən yaxşı təmin olunmuşdur. Elektrik enerjisinin yarısından çoxu İES-lərin payına düşür. Bunlardan ən irisi Port-Diksondadır. Ölkədə 80 mlrd. kVt/saat elektrik enerjisi istehsal olunur (2007). Mühüm SES Timbelinq çayı üzərindədir. Sənaye sahələrindəki nailiyyətlərə baxmayaraq iqtisadiyyatda xarici kapital mühüm rol oynayır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Mühüm dəmir və avtomobil yolları portları daxili rayonlarla birləşdirir və əsasən xarici iqtisadi əlaqələrə xidmət edir. Ölkənin ən mühüm dəmiryol şəbəkəsi Qərbi Malayziyadadır. Başlıca dəmiryol magistralı yarımadanın cənub qurtaracağından şimal-qərbdə Tayland sərhəddinədək uzanır. Bu magistraldan meridional istiqamətdə qollar ayrılır. Şimali Kalimantanda Kota-Kinabalu - Sabax istiqamətində dəmir yolu vardır. Ölkənin dəmir yollarının ümumi uzunluğu 2,4 min km-dir. Bunun 207 km-i elektriklişdirilmişdir. Ölkənin mühüm avtomobil yolları da Qərbi Malayziyadadır. Şimali Kalimantanda ümumiyyətlə nəqliyyat şəbəkəsi yoxdur. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 65,9 min km-dir. Bunların 50 min km-i bərk örtüklüdür.

Dəniz nəqliyyatında kabotaj gəmiçilik mühüm rol oynayır. Mühüm portları Pinanq, Pelabuxan-Kelanq, Port-Dikson (Malakka yarımadasında) Puçinq, Miri, Sandakandır (Şimali Kalimantanda). Xarici ticarətin bir qismi Sinqapur portu vasitəsilə həyata keçirilir. Milli aviaşirkətə malikdir. Kuala-Lumpur, Pinanq və Kota-Kinabaluda təyyarə limanları vardır.

Xarici ticarət. İqtisadiyyatının ixracat istiqamətində olması ticarət əlaqələrinin təsərrüfatın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. İxracatında sənaye xammalı və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı emal sənayesi məhsullarının payı artmışdır. İdxalatında sənaye avadanlığı və ərzaq məhsulları üstünlük təşkil edir. Ticarət əlaqələri Yaponiya, ABŞ, Sinqapur, B.Britaniya və başqa dövlətlərdir.

Təkrar üçün suallar:

1. Malayziyanın coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərini izah edin.
2. Malayziyanın məskunlaşma tarixindən nə deyə bilərsiniz? Müstəmləkəçiliyin sosial – iqtisadi inkişafa təsirini izah edin.
3. Malayziyanın beynəlxalq mahiyyətli əsas problemləri hansılardır?
4. Malayziya əhalisinin etnik tərkibini izah edin.
5. Malayziya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı nə ilə izah olunur?
6. Malayziyanın Cənub-Şərqi Asiya regionunda siyasi və iqtisadi mövqeyini izah edin.
7. Ölkənin nəqliyyat əlaqələrini izah edin.

2.3.8. Pakistan İslam Respublikası

1. Coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Cənubi Asiyanın şimal-qərbində yerləşmiş Pakistanın quru sərhədləri ancaq Əfqanıstan, İran və Hindistanlardır. Cənubdan Ərəbistan dənizinə çıxışı onun coğrafi, hərbi strateji mövqeyini çox əlverişli edir. Sahil xəttinin uzunluğu 1046 km-dir. Ölkənin ərazisi 804 min km²-dir.

Səth quruluşu. Pakistan mürəkkəb təbii şəraitə malik dövlətlərdən biridir. Ölkənin təbiətinin əsas xüsusiyyəti havanın il boyu isti və quraq keçməsidir. Pakistan ərazisində 2 orografik vilayət kəskin fərqlənir: Hind ovalığı, Hindiquş sistemi və İran yaylasına aid olan dağlıq sahələr. Hind ovalığı ölkənin şərq sərhəddindən Ərəbistan dənizindək 1200 km məsafədə uzanır. Hündürlüyü heç yerdə 200 metrədən artıq olmayan düzənliyin səthi geniş çay dərələri ilə kəsilmişdir. Pəncab daxilində ovalıq bir neçə iri su nəqliyyat arteriyaları ilə suvarılır. Suvarma nəticəsində bu ərazi intensiv suvarılmış əkinçilik rayonuna çevrilmişdir .

Sind çökəkliyi Hind çayının akkumulyativ fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır. Çökəkliyin sahəsi Hind çayının deltasının dənizə doğru irəliləməsi nəticəsində genişlənir . Cənubdan Sindin ərazisinə geniş Tar səhrası daxil olur. Bu ərazidəki qum tirələri 100 metrədək yüksəlik.

Nəhəng Hindiquş dağları ölkənin şimal – şərq sərhəddi boyu uzanır. Ölkədə ən yüksək Tiriçmir dağıdır (7690 m). Bu dağ eyni zamanda İslam ölkələrinin ən hündür dağıdır. Rayon çay dərələri ilə kəskin parçalanmışdır.

Dar vadilərlə ayrılmış dağlar dik və sıldırımlıdır. Buradan axan çaylardan şərqdə faydalı qazıntılarla zəngin olan Kotvar yaylası yerləşir. İran yaylası dağlıq massivi zəif parçalanmışdır və hündürlüyünə görə Hindiquşla müqayisədə alçaqdır. Bu ərazi quru çay dərələri ilə parçalanmışdır. Bölgənin şimal – qərbində axarsız kiçik göllər – xamunlar vardır.

Faydalı qazıntılar. Pakistanda faydalı qazıntı sər-vətlərindən boz kömür, neft, qaz, dəmir filizi, xromit filizi, xörək duzu, kükürd, gips yataqları aşkar edilmişdir. Neft, kömür, duz yataqları Potvar yaylasında yerləşir. Bəlucistanda Loralai və Zxob çayları dərəsində xromit çıxarılır. Ölkənin əksər rayonlarında, xüsusilə Duzlu dağda zəngin xörək duzu yatağı vardır.

İqlim. Ərazinin böyüklüyü, oroqrafik quruluşunun müxtəlifliyi iqlimin də müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Pakistanın təbiətinin mühüm xüsusiyyəti ilk növbədə iqliminin quraqlığıdır. Hind ovalığında və vadilərdə tropik, bütövlükdə isə iqlim kontinentallığı ilə səciyyələnir. Ölkədə orta iyul temperaturu 32°S – dən artıq olur. Yağıntılar 250 mm təşkil edir. Aprel ayından isti quraq mövsüm başlayır, tez-tez tozlu qum tufanları baş verir. Ən rütubətli rayon Laxor düzənliyidir (377 mm). Orta qış temperaturu 11-19°S arasındadır. Dağlarda temperatur – 20°S-yə çatır, tez-tez şaxtalar müşahidə olunur. Buraya ildə 1500 mm yağıntı düşür. İlin soyuq fəslində ovalıqlarda mülayim qurşağın bitkiləri becərilir. Hind ovalığı musson dövründə daha çox yağıntı alır. Musson yağışlarının düşməsi ilə ölkədə bitki örtüyü “canlanır”, payız bitkiləri becərilir (xarif). Rütubətli musson mövsümündən sonra hava sərin olur, yağıntıların miqdarı azalır, yazlıq bitkilər (rabi) becərilir.

Hidroqrafiya. Pakistanın çay şəbəkəsi əsasən Hind sisteminə aiddir və Ərəbistan dənizinə tökülür. İllik axımın paylanması kənd təsərrüfatı üçün o qədər də əlverişli deyil. Rabi mövsümündə rütubət çatışmır. Çaylarda su sərfi çox yüksək olur. Ona görə də tez-tez daşqınlar baş verir. 2010-cu ilin avqust ayında Hind çayında baş verən daşqın yüz minlərlə insanın evsiz-əşiksiz qalmasına səbəb olmaqla yanaşı ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə kənd təsərrüfatına böyük zərər vurmuşdur. Hidroenerji ehtiyatı, əsasən, ölkənin şimal dağlıq ərazilərində cəmlənmişdir.

Torpaq-bitki örtüyü. Düzənliklərin bitki örtüyü müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Şoranlıqlarda efemer, qumluqlarda ot bitkiləri yayılmışdır. Bəzi yerlərdə yulğun-qovaq və akasiya ağaclarına rast gəlinir. İran yaylası əyalətində - Belucistanda səhra bitkiləri müxtəlif dərman bitkiləri (hind yovşanı, yabanı moruq) üstünlük təşkil edir. Şimal və şimal-şərqin dağlıq rayonlarındakı meşələrdə palıd və iynəyarpaqlı ağaclar üstünlük təşkil edir (himalay sidri, şam ağacı və s.). Təbii meşələr ölkə ərazisinin təqribən 3%-ni təşkil edir. Dağların aşağı quru yamacları və vadilərdə, ondan yuxarıda daş palıd meşələrinin altında boz torpaqlar; iynəyarpaqlı meşələrin altında podzol; ondan yuxarıda isə subalp və alp çəmənliklərinin çöl-çəmən torpaqları yayılmışdır.

Hind ovalığının allüvial torpaqları ölkənin mühüm təbii sərvətidir. Kənd təsərrüfatı məqsədilə Pəncab vilayətinin mərkəzi rayonlarının gilli torpaqları daha əlverişli sayılır. Sind ovalığında yayılmış allüvial torpaqlarda duzun miqdarı çox olduğundan kənd təsərrüfatına o qədər də yararlı deyil. Ona görə də bu ovalıqda şoranlıqlar və duzlu sahələr geniş yayılmışdır.

Ətraf mühitin aktual problemləri: içməli suyun məişət tullantıları, sənaye və kənd təsərrüfatı tullantıları ilə çirklənməsi; içməli su çatışmazlığı; meşəsizləşmə; torpağın eroziyaya uğraması və səhrələşmə və s.

2. Qısa inkişaf tarixi. İdarəolunma sistemi. Pakistan qədim tarixə malik dünya ölkələrindən biridir. İndiki Pakistan ərazisində e.ə. VII –VI əsrlərdə ilk Hindari dövləti yaranmışdır. Pakistanın yaranması müəyyən tarixi dövrlərdə Hindistanın tarixinə uyğundur. E.ə. IV əsrdə Pakistan Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının tərkibinə daxil olur. Müasir Pakistan ərazisində islam dini VIII əsrdə yayılmağa başlayır.

XIX əsrdə Pakistan ərazisi Britaniya ordusu tərəfindən zəbt edilir və Britaniya Hindistanı öz müstəmləkəsi tərkibinə daxil edir. 1885-ci ildə Milli Hind Konqresini formalaşdıran hindlilər müsəlmanları dövlət idarəçiliyinə yaxın buraxma-

dığından onlar öz müsəlman liqasını yaradır. 1940-cı ildə müsəlman liqası muxtar müsəlman dövləti yaratmaq tələbilə çıxış edir.

Pakistan dövləti 1947-ci il Hindistan müstəqillik qazandıqdan sonra yarandı. 1956-cı ildə ölkənin konstitusiyasına uyğun olaraq Pakistan İslam Respublikası elan olundu. 1965-ci ildə Pakistan və Hindistan arasında hərbi münaqişə baş verdi. 1971-ci ildə Hindistan qoşunları Pakistanın şərq hissəsini zəbt etdi. 1974-cü ildə bu ərazidə müstəqil Banqladeş dövləti yarandı. Pakistanla Hindistan arasında ərazi münaqişəsi indiyədək davam edir. 1977-ci ildə ölkədə hərbi çevriliş baş verdi. Hakimiyyəti ələ alan general Ziya ul Xakin ölümündən sonra, 1988-ci ildə ölkədə azad parlament seçkiləri keçirildi, Benazir Bxutto başda olmaqla Xalq Partiyası qalib gəldi. 1990-cı ildəki növbədənənar parlament seçkilərində İslam Dövlət Alyansı qalib gəldi.

Beynəlxalq problemləri: Kəşmir bölgəsi ətrafında mübahisələrin uzun müddət davam etməsi; Hindistan Pakistanın 1965-ci ildə Çinə güzəştə getdiyi sərhəd torpaqlarını tanımaq istəməməsi; Hindistan Pakistanla Hind çayı sularından müştərək istifadə barədə ümumi razılığa gələ bilməməsi; Hindistanla Pakistan arasında dəniz sərhədlərinin tam dəqiqləşdirilməməsi və s.

İdarəolunma forması. Dövlət quruluşuna görə prezident respublikasıdır. Ali qanunvericilik prezidentə və parlamento məxsusdur. Parlament Senat və Milli Assambleya palatalarından ibarətdir. İcraedici hakimiyyət prezidentə və baş nazir başda olmaqla hökumətə məxsusdur. 1999-cu ildən etibarən bütün siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan edilmişdir. Ölkənin tərkibinə 4 tarixi-coğrafi əyalət (Bəlucistan, Şimal – Qərb Sərhəd bölgəsi, Pəncab, Sind), federal paytaxt mahalı, Şimal ərazisi adlanan zona və Azad Kəşmir adlanan bölgə aiddir. Pakistan Respublikası Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini 8 iyun 1992-ci ildə tanımışdır. O, ölkəmizin müstəqilliyini

tanıyan 3-cü dövlət olmuşdur. Bakıda və İslamabad şəhərlərində müvafiq səfirlər fəaliyyət göstərir.

3.Əhali və şəhərlər. Pakistan əhalisi sürətlə artan dövlətlərdən biridir. Ölkədə təbii artım orta hesabla 3% təşkil edir. Əhalisinin sayı 184,4 mln nəfəri ötmüşdür. Pakistan İndoneziyadan sonra müsəlman əhalisinin sayına görə islam dünyasında 2-ci dövlətdir. Ölkə əhalisinin milli tərkibi haqda məlumatlar müxtəlifdir. Ona görə də dil xüsusiyyətləri əsas götürülür. Əhalinin yarından çoxu pəncablılardır (66%). Digər etnik qruplar sindhilər, puştular, urdu və bəluclardır. Pəncab, sindhi və urdular hind –avropa dil ailəsinin hind-ari dillərində, puştular və bəluclar İran dillərində danışirlar. Pəncablar Pəncabda, Şimal – Qərb Sərhəd əyalətində, Sindhilər Sind əyaləti və qismən Bəlucistan-Lasbelu dənizsahili dairəsində; Puştular əsasən Şimal – Qərb Sərhəd əyalətində; Bəlucistan əyalətinin şimal-şərq dairələrində; bəluclar Bəlucistanın qərb və şərq rayonlarında və həmçinin Sindhin şimal-qərbində məskunlaşmışlar. Bəlucistanın mərkəzində braquilər yayılmışlar. Pəncabların və sindhilərin əsas məşğuliyyəti əkinçilikdir. Puştular, bəluclar və braquilər qəbilə-tayfa quruluşunu bu günədək saxlamışlar. Bəluclar ənənəvi suvarma mənbələrinə (kəhrizlər) əsaslanaraq əkinçiliklə, puştular vadilərdə suvarma və dəmyə əkinçilik, həmçinin yarımköçəri heyvandarlıqla, braquilər köçəri maldarlıqla məşğul olurlar.

Ölkə əhalisinin 97% islam dininə (sünni-77%, şiə-20%) etiqad edir. Qalanları induist, buddist, xristian, siqhilərdir.

Rəsmi dövlət dili urdu dilidir və ingilis dilindən geniş istifadə olunur. Pəncab, puştular, sindhi dilləri də geniş yayılmışdır. Pakistanda orta sıxlıq 1 km²-də 170 nəfərdən artıqdır. Celam və Satlec çayları arasında əhali çox sıx yerləşmişdir. Şimala və şimal-qərbə doğru, həmçinin cənub – qərbdə əhalinin sıxlığı azalır. Əyalətlər arasında Pəncabın əhalisi daha sıxdır. Burada 1 km²-də ölkə üzrə olan göstəricidən 2-3 dəfə çox əhali düşür.

Əmək qabiliyyətli əhalinin 25%-i sənayedə, 52%-i xidmət sahəsində, 23%-i kənd təsərrüfatında çalışır. Pakistan əhalisinin 40%-ə qədəri şəhərlərdə yaşayır. Ölkədə 5 min əhalisi olan yaşayış məskəni şəhər sayılır. Ümumiyyətlə, Pakistanda şəhərlə kəndi ayırmaq çox vaxt çətin olur, çünki şəhərlərdə sənaye zəif inkişaf etmişdir. Ölkənin «milyonçu» şəhərləri Kəraçi, Lahor, Feyzabad, Ravalpindir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. İslamabad ölkənin paytaxtıdır. Nisbətən yeni şəhərdir. 1959-cu ildə hökumətin paytaxtı Kəraçi şəhərindən Potvar yaylasına köçürülməsi haqda qərarı əsasında salınmışdır. Şəhərdə 1 mln.-a yaxın əhali yaşayır. Şəhərin əlverişli nəqliyyat – coğrafi mövqeyi vardır. Böyük və çirklə müəssisələri olmayan şəhər Himalay silsiləsinin yaşıl yamaqları ilə əhatə olunmuş dağ vadisində yerləşir. Yumşaq iqlimi vardır, su ilə yaxşı təmin olunmuşdur. İslamabadın gələcəkdə Ravalpindi şəhəri ilə qovuşması və aqlomerasiya yaratması mümkün ola bilər. Hazırda isə o, yalnız qərb istiqamətində böyüyür. İslamabadın memarlıq ansamblını məşhur xarici və həm də Pakistan memarları yaratdıqlarından şəhər çox gözəldir. Şəhərdə inzibati, diplomatik korpus məhəllələri, yaşayış binalarının yerləşdiyi rayonlar ayrılır.

İslamabaddan cənubda və cənub-şərqdə Milli park salınmışdır. Bu parkda elmi idarələr, atom energetika İnstitutu, Milli universitet, Milli sağlamlıq mərkəzi və s. yerləşir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələr. Pakistan son 20 ildə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proqramını həyata keçirir. İlk növbədə bir sıra dövlət müəssisələri özəl mülkiyyətə verilir. Hökumət xarici və daxili investisiyaları artırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bunlara baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı hələ də mühüm sahədir. ÜDM –un 25% aqrar sektorda yaradılır. Pakistan xarici borcu çox olan ölkələrdən biridir.

Kənd təsərrüfatı. Ölkə ərazisinin 25%-i becərilir. Hind hövzəsində suvarma əkinçiliyi hələ qədim zamanlardan inkişaf etdirilir. Əvvəllər suarmada əsasən kanallar, quyular və

kəhrizlərdən istifadə olunurdu. XIX əsrin ikinci yarısından mühəndis qurğuları daxil olan irriqasiya sisteminin yaradılmasına başlanılır. İri irriqasiya sistemlərinin yaradılması (xüsusilə Hind çayı üzərində) suvarılan torpaq sahələrinin artmasına səbəb oldu. Suvarmada dövlət və xüsusi mülkiyyətə məxsus quyulardan da geniş istifadə olunur.

Əkinlərin 70%-i taxıl bitkiləri, 20%-i texniki, qalanı isə paxlalı bitkilərdir. Xarif mövsümündə istisevən bitkilər - pambıq, çəltik, şəkər qamışı, qarğıdalı, rabi mövsümündə isə payızda əkilən az isti sevən buğda, arpa, yağlı bitkilər becərilir. Buğda əsasən Pəncabda, Sinddə, pambıq Çelam və Satlec çayları arası vadidə, yağlı bitkilər isə Pəncabda Hind çayı boyunca sahələrdə becərilir. Bağçılıq və meyvəçilik inkişaf etmişdir. Ölkə quru meyvə ixrac edir.

Heyvandarlıqda məhsuldarlıq aşağıdır və ekstensiv xarakter daşıyır. Əsasən xırdabuynuzlu mal-qara və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan heyvanlar saxlanılır. Pakistan heyvandarlığının bəzi məhsullarını (yun, dəri, sümük unu) ixrac etdiyi halda, süd, ət və digər ərzaq məhsullarını idxal edir.

Sənaye. Pakistan sənayesinin əsası müstəqillik illərində yaradılmışdır. İlk növbədə yerli xammalla işləyən sahələr – yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etdirilmişdir. Yüngül sənayedə toxuculuq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bu sahənin pambıq və yun parça müəssisələri Kəraçi, Pəncabın böyük şəhərlərində cəmlənmişdir. Yeyinti sənayesinin (şəkər, un, çəltikəmizləmə) müəssisələri iri şəhərlərin əksəriyyətində yayılmışdır. Sənayenin digər sahələrini ləngidən səbəblərdən biri yanacaq və digər xammal bazasının zəif olmasıdır. Ölkədə təbii qaz və neft çıxarılır. Kəraçidə yerli və idxal olunan xammal əsasında neft emalı müəssisəsi vardır. Kimya sənayesində mineral gübrə istehsalı (əsasən azot gübrələri) üstünlük təşkil edir. Maşınqayırma və metallurgiya o qədər də inkişaf etməmişdir. Kəndlərdə əl əməyinə əsaslanan kустar sənətkarlıq geniş yayılmışdır. Sement sənayesində işlədilən xammalı vardır (gips, qum, əhəng).

Nəqliyyat və xarici ticarət. Daxili yükdaşımada dəmir yollarından daha çox istifadə olunur. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, yanacaq və tikinti materialları daşınır. Mühüm dəmiryol magistralı Hind ovalığından keçərək əsas sənaye və ticarət mərkəzlərini Kəraçi şəhəri ilə birləşdirir. Avtomobil yolları dəmir yollarına paralel salınmışdır. Kəndlərdə avtomobil yollarının texniki vəziyyəti çox aşağı səviyyədədir. Dəniz donanması zəifdir və xarici ölkələrdən idxal etdiyi köhnə gəmilərə əsaslanır. Kəraçi portunun yük dövriyyəsi getdikcə artır. Kəraçidə iri beynəlxalq dərəcəli təyyarə limanı yerləşir. Cənub – Şərqi, Şərqi Asiya, Avstraliyaya gedən xətlər Kəraçi limanından keçir.

Xarici ticarət. Pakistanın hələ müstəmləkə dövründə bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları dünya bazarına yol tapa bilmişdir. Pakistan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi xarici ticarətində də dəyişiklik baş vermişdir. Hazırda o, pambıq, pambıq parça, çəltik, dəri, yun, xalça, çox işlənən istehlak malları və s. ixrac edir.

İdxalatının stukturu bir qədər mürəkkəbdir. İstehsal təyinatlı müxtəlif məhsullar idxal edir ki, bunlardan da ölkənin sənayesinin inkişafı asılıdır. Taxıl və digər ərzaq məhsulları, neft və neft məhsulları, kimya məhsulları və s. idxal edir. Ticarət əlaqələri ABŞ, Yaponiya, AFR, Böyük Britaniya, ÇXR, BƏƏ ölkələri ilədir. Pul vahidi Pakistan rupisidir.

Təkrar üçün suallar:

1. Pakistanın geosiyasi mövqeyini izah edin.
2. Pakistanın təbii şəraitinin xüsusiyyətlərini və aktua problemlərini izah edin.
3. Pakistanda siyasi vəziyyətin qeyri-stabilliyi nə ilə izah olunur?
4. Pakistanın əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
5. Ölkə əhalisinin milli tərkibi və məşğuliyyət problemi haqda nə deyə bilərsiniz?
6. Təsərrüfatının ixtisaslaşmasına təsir edən amilləri sayın.

2.3.9. SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANI MƏLİKLİYİ

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Səudiyyə Ərəbistanı əlverişli coğrafi və strateji mövqeyi olan ölkələrindən biridir. Avropa, Asiya və Afrika arasında mərkəzi mövqe tutan Səudiyyə Ərəbistanı qərbdən Qırmızı dəniz, şərqdən İran Körfəzinin suları ilə əhatə olunmuşdur. Dəniz sərhədlərinin ümumi uzunluğu 2510 km-dir. Ərazisi 2,15, başqa mənbələrə görə 2,21 mln. km² –dir. Səudiyyə Ərəbistanının dövlət sərhəddi bəzi bölgələrdə dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Məlikliyin Yəmən, Oman və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə dövlət sərhəddi dəqiq demarkasiya olunmamışdır. 1969-cu ildə Səudiyyə Ərəbistanı – Küveyt xüsusi dövlət komissiyası Küveytlə Səudiyyə Ərəbistanı arasında yerləşmiş «Bitərəf zona» adlanan ərazini bölüşdürmək barədə razılığa gəlmişlər. Qırmızı dənizin Səudiyyə Ərəbistanına aid edilən ərazi suları daxilində onlarla kiçik ada Səudiyyə Ərəbistanına məxsusdur.

Səth quruluşu. Geoloji cəhətdən Ərəbistan yarımadası Afrikanın şimal-şərq sahilinin davamı olan qədim qaya süxurlarından ibarət bir platformadır. Platformanın meyilliyi qərbdən şərqə olduğundan Qırmızı dənizin şərq sahili İran körfəzi sahilindən hündürdür. Səudiyyə Ərəbistanında ən yüksək zirvələr Hicaz (mənası maneə, sədd deməkdir) dağ sistemindədir. Burada orta hündürlük dəniz səviyyəsindən 2000 m yüksəkdir. İqlim şəraitinə görə ölkənin ən gözəl yeri məhz buradır. Belə ki, dəniz səviyyəsindən 1500 m hündürlükdə yerləşən və əlverişli iqlimi olan Ət-Taif şəhəri və ətrafı ölkənin ən məşhur istirahət yerlərindən biri sayılır.

Ölkə ərazisinin əksər hissəsini Böyük və Kiçik Nəfud və Rub-əl Xali səhraları tutur. Böyük Nəfud səhrasından sel sularının və küləyin gətirdiyi qum yığınlarından əmələ gəlmiş yerlərin landşaftının səciyyəvi xüsusiyyəti səhranın at ayağının izini xatırladan nəhəng çuxurlarla (ərəblər bunu fulci adlandırır) örtülü olmasıdır. Böyük Nəfuddan cənubda yerləşən Ki-

çik Nəfud səhrasının qum təpələri arasında səhra otlarına, ya-
yın ən isti günlərində belə yaşıllığını və tərəvəzini saxlayan
alçaqboylu tikanlı kollara rast gəlmək olar. Ona görə də bu
rayon bədəvilərin ən çox sevdiyi otlaq yeridir.

Ərəbistan yarımadasının ən böyük səhrası (sahəsi
təqribən 1,0 mln. km²) olan Rub-əl Xali səhrasında (ərəbcədən
tərcümədə boş dördüdə bir deməkdir) hətta dəvələr üçün keçil-
məz olan yerlər (Bəhr-əs-Səfi və s.) vardır. Ölkənin Əl-Həsa
adlanan İran körfəzi sahilləri səthi qumlu düzənliklərdən
ibarətdir.

Ötüb keçmiş sellərin, çayların «vadi» adlanan böyük və
kiçik yataqları Ərəbistan yarımadası relyefinə ayrı bir xüsu-
siyyət verir. Ölkədə yağışlı dövrlərdə cəmi bir neçə vadi su ilə
dolur. Məsələn, mənbəyi Məkkə şəhəri yaxınlığından başlayan
Fatimə vadisində daşqın vaxtlarında axar suyun eni bəzən bir
neçə kilometrə çatır. Səudiyyə Ərəbistanının qərbində ən
mühüm vadi Dəvasir vadisidir. Bişə, Rəniyə, Tətlit və bir çox
başqa adsız çay yataqlarının «birləşməsindən» əmələ gəlmiş
Dəvasir vadisi və Səudiyyə Ərəbistanının qərbindəki başqa
bütün quru çay yataqları kimi Kiçik Nəfudun qumlarında
itib-batır. Bir neçə ildən bir, xüsusilə uzun müddət yağın
yağışlardan sonra bu vadilər su ilə dolur.

Qırmızı dənizdə Səudiyyə Ərəbistanına məxsus olan ada-
ların səthi qayalıqlardan, mərcan riflərindən, yaxud qumluq-
lardan ibarətdir. İran körfəzinin sahilləri isə daha girintili-
çixıntılıdır. Lakin qumlu alçaq sahil, kiçik körfəzlərin dayazlığı
onlardan gəmiçilik məqsədilə istifadə olunmasını çətinləşdirir.
Ölkənin ən hündür nöqtəsi Səud dağı (3133 m), Ən alçaq
nöqtəsi isə İran körfəzi sahilidir (0 m).

Faydalı qazıntılar. Səudiyyə Ərəbistanı faydalı qazın-
tılar, xüsusilə də yanacaq sərvətləri ilə yaxşı təmin olunmuş öl-
kələrdən biridir. Neft ehtiyatına görə o, dünyada birinci yeri
tutur. Ehtiyatı 37,3 mlrd. tondan artıq olan neftin ən iri
yataqları ölkənin şərqində və İran körfəzinin şelf zonasındadır.

Təbii qazın ehtiyatı 6,4 trln. m³-dir. Təbii qaz ehtiyatına görə dünyada yeddinci-səkkizinci yerdədir.

Ölkənin qərb hissəsində Fatimə vadisi rayonunda dəmir filizi yataqları aşkar edilmiş və həmin yataqlar əsasında metallurgiya müəssisəsi tikilmişdir. Yəmənə sərhəd bölgələrində mis və digər polimetal filizlər, Ciddə şəhərindən şimalda uran filizi yataqları aşkar edilmişdir.

Bunlardan başqa ölkədə ehtiyatı 1 mlrd. tondan artıq olan daşduz yataqları da var. Daşduz Cizan şəhərinin yaxınlığında çıxarılır. Səudiyyə Ərəbistanı tikinti materialları ilə də zəngindir. Ölkənin çox yerində daş, gips, gil, qum və s. vardır. Yerli əhali bunlardan geniş istifadə edir. Yanbo şəhərindən şimalda böyük gips yataqları yerləşib. Dəmman yaxınlığında yerli əhəngdaşı əsasında sement zavodları fəaliyyət göstərir.

İqlim. Səudiyyə Ərəbistanının ərazisi bütövlükdə quru subtropik zonadadır. Bu zonada yağıntı az, temperatur isə yüksəkdir. Ölkənin mərkəzi hissəsində sahil bölgələrindən fərqli olaraq havanın quruluğu istiyə dözməyə imkan verir.

Səudiyyə Ərəbistanında hava şəraitinin və temperaturun formalaşmasında küləklər mühüm rol oynayır. Ölkənin şərq hissəsində şimal və şimal-qərb küləkləri hökm sürür (ərəblər bu küləkləri «şəmal» adlandırırlar). Bu küləklər qış aylarında temperaturun kəskin sürətdə aşağı düşməsinə səbəb olur və Hind okeanından əsən ilq hava axınına dağıdır. İnsan orqanizminə daha çox zərər vuran isti şərq küləyini ərəblər «səmun» («zəhərli», «zərərli») adlandırırlar.

Hind okeanının musson küləkləri ölkəyə yağış gətirir. Bu yağışlar adətən güclü, qısamüddətli olduğundan təsərrüfata, yaşayış məskənlərinə böyük ziyan vurur. Mərkəzi Ərəbistanda və Nəcd əyalətində yağışlar yay və qış aylarında, Hicaz əyalətində isə qışın və yazın əvvəllərində yağır. Ölkənin şərq hissəsində yağışlar adətən noyabr, dekabr aylarında başlayıb may ayında qurtarır. Ən yağışlı yer Asir adlanan cənub-qərb rayonudur.

Burada il ərzində sahilə 200 mm, dağlara 600 mm-ə qədər yağıntı düşür. Mərkəzi rayonlarda, Nəcddə, şərq hissədə (Dəhran rayonu) yağıntının orta illik miqdarı 75-100 mm-dir.

Hidroqrafiya. Səudiyyə Ərəbistanında daimi axara malik çaylar, eləcə də şirin sulu göllər yoxdur. Buna baxmayaraq çox yağıntılı illərdə su nəinki çayların quru yatağını (vadini) doldurur, hətta müvəqqəti axınlar və göllər yaradır. Bu cür göllərin suyu çirkli və duzlu olduğundan ondan məişətdə istifadə olunmur. Qalın qum qatından keçərək yaxşıca süzülən və keyfiyyətinə görə bulaq suyundan seçilməyən yeraltı suların əhəmiyyəti böyükdür.

Torpaq-bitki örtüyü. Səudiyyə Ərəbistanında bitki örtüyünün kasıblığı (Asir dağlarının terraslarını və mədəni bitkiləri olan yaşıl vadilər istisna olmaqla), səthin qumlu və daşlı, temperaturun yüksək və yağıntının az olması ilə izah olunur. Ölkədə ən çox yayılmış ağac xurma palmasıdır. Həmçinin, alçaq boylu tamarisk cəngəllikləri də çoxdur. Bu kollar qumlu torpaqda yaxşı inkişaf etdiyindən onları süni surətdə də becərirlər.

Gözlənilən təbii təhlükələr: tez-tez baş verən toz və qum tufanları və bunun mənfi təzahürləri və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri: səhrələşmə; yeraltı su ehtiyatlarının tükənməsi; qurumayan daimi su mənbələrinin olmaması ucbatıntan dəniz suyunu təmizləyici müəssisələrin tikilməsi zərurəti; sahil sularının neftlə çirkənməsi.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Səudiyyə Ərəbistanı köçəri ərəb tayfalarının çox qədimdən məskunlaşdığı ərazilərdəndir. Ərəb tayfaları ilkin dövrlərdə ölkənin şimal-şərqində, e. ə. II minillikdə isə Ərəbistan yarımadasının hər yerində yayılmışdır. Məkkə şəhəri tezliklə Ərəbistanın mühüm siyasi, ticarət mərkəzinə çevrilir. Məkkəlilər yeddinci əsrin ortalarında qonşu tayfaları öz ətrafında birləşdirdilər.

Hicaz əyalətində VII əsrdə yeni din – İslam və ilk müsəlman teokratik dövləti - xilafət yaranır. Xilafətin ilk paytaxtı Mədinə şəhəri olur.

Ərəb xilafəti VII-VIII əsrlərdə Əməvilərin, VII-IX əsrlərdə Abbasilərin hakimiyyəti altında olur. X-XII yüzilliklərdə Ərəbistan yarımadasında müstəqil əmirliklər, sultanlıqlar yaranır. XVI əsrdə Ərəb ölkələri, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanı (o vaxtlar Hicaz adlanırdı) Osmanlı imperiyasının təsiri altına düşür.

XVIII yüzilliyin ortalarında türklərin Ərəbistandan çıxarılması hərəkatı başlanır. Bu hərəkata Nəcd əyalətinin Səudilər sülaləsindən olan Əmir Məhəmməd ibn Səud başçılıq edir. O, qarşısında Ərəbistanı İslamın vəhhabilik təriqəti bəyragı altında birləşdirib azadlıq hərəkatına başlamaq məqsədi qoymuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında əmirliklərin birləşdirilməsi və vahid mərkəzi dövlət yaradılması uğrunda mübarizə daha geniş vüsət alır. Nəhayət, 1926-cı ilin yanvarında Nəcd əmirliyinin hakimi Əbdül Əziz ibn Səudun başçılığı ilə müstəqil dövlət yaradılır. Əbdül Əziz ibn Səud özünü «Hicaz, Nəcd və Birləşdirilmiş digər əyalətlərin» mülki elan edir.

1932-ci il sentyabrın 23-də Səudiyyə Ərəbistanı adı almış mülkiyyətin tarixi-coğrafi əyalətlərinin (Hicaz, Nəcd, Əl-Həsa və Əl-Asir) bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi haqqında mülkin fərmanı elan olunur və bu vaxtdan həmin gün milli bayram kimi qeyd olunur.

İdarəolunma forması. Səudiyyə Ərəbistanı mülkiyyəti mütləqyyəət formalı idarəetmə üsuluna malik teokratik monarxiyadır. Qurani-Kərim konstitusiyası əvəzləyir.

Məlik dövlətin rəhbəri olmaqla yanaşı, həmçinin Səudiyyə Ərəbistanı ərazisində yerləşən iki müqəddəs məscidin (ərəbcə Xadümül hərəmeyn) və bütün ölkə müsəlmanlarının başçısıdır. 1982-ci ildə ölkənin mülki Əs-Səudilər ailəsindən olan Fəhd ben Əbdül Əzizin vəfatından sonra (2005-ci il 1

avqust) ölkə vəliəhdi əmir Abdullah ben Əbdüləziz Əl Səud sülaləsinin ailədaxili razılığına əsasən Səudiyyə Ərəbistanı mülkiyyətinin dövlət başçısı – Məlik, ali baş komandan, eyni zamanda baş nazir elan edilmiş, o da sələfi kimi 2 Müqəddəs Ocağın Xadimi titulu götürmüşdür. Vəliəhdlik mexanizmi rəsmi olaraq 1992-ci ildən təsbit edilmişdir. Taxt-tacın vəliəhdi müləkin sağığında ülamaların razılığı ilə təyin edilir. Dövlətdə bütün rəsmi vəzifələri Əs-Səudilər ailəsinin üzvləri tutur. Ali hakimiyyət orqanlarına – dövlət başçısı və vəliəhd, Nazirlər Şurası, Məşvərət Şurası, Ali Məhkəmə Şurası daxildir. İnzibati baxımdan ölkə 4 tarixi bölgəyə və 13 əyalətə bölünür.

Səudiyyə Ərəbistanında heç bir siyasi partiya və həmkarlar təşkilatı yoxdur. Bunları yaratmaq rəsmən qadağan olunub, əslində onların yaranmasına ehtiyac duyulmur. Yaranmış bütün problemlər şəriət qayda-qanunlarına əsasən nizamlanır. Ölkədə radikal şiə qruplaşmaları «Səudiyyə His-bullahı», «İslamçı Hicaz Cihadı» sayılır. 1990-cı ildə yaranmış «İslahatlar Uğrunda Şiə Hərəkatı» daha mütədil qruplaşma hesab edilir. Səudiyyə Ərəbistanı BMT, Ərəb Dövlətləri Liqası, İslam Konfransı Təşkilatı, OPEK və başqa beynəlxalq və regional təşkilatların üzvüdür. Səudiyyə Ərəbistanı Mülkiyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin 24 fevralında yaradılmışdır. Hər iki ölkənin paytaxtında müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq problemləri: Yəmənlə sərhəd bölgələrində yaşayan köçərilər sərhədin demorkasiya olunmasına müqavimət göstərirlər; Yəmənlə həcminin Səudiyyə Ərəbistanı ilə sərhəddə beton divarın tikintisinə etiraz edir; Səudiyyə Ərəbistanı bunu onunla əsaslandırır ki, bu maneə sərhəddə qeyri-leqal fəaliyyətin qarşısını ala bilər; Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt İranla dəniz sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi barədə danışıqlar aparır və s.

3. Əhali və şəhərlər. Səudiyyə Ərəbistanında 25,7 mln. nəfər əhali yaşayır (2010-cu il). Ölkədə təbi artım 2,5%-dir. Əhalisinin 85%-i ərəblərdir. Onların arasında yerli ərəblərlə

yanaşı həmçinin, Yəməndən, Ürdündən, Fələstindən və digər qonşu dövlətlərdən olan ərəblər seçilir. İmmiqrant ərəblərin hamısı qazanc arxasınca gələnlərdir. Təqribən 150 min nəfər səudiyyə ərəbi xarici ölkələrdə yaşayır.

Rəsmi dil – ərəb dilidir. Dövlət dini – sünnü məzhəbli islam dinidir. Yaşlı əhalinin 80%-i savadlıdır. İbtidai təhsil məcburidir. Ölkədə orta ömür müddəti 73 ildir (kişilər üçün 71, qadınlar üçün 75 il).

Ölkə əhalisi ərazi üzrə çox qeyri-bərabər yayılmışdır. Orta sıxlıq hər kv. km-ə 13 nəfərdir. Qırmızı dəniz və İran körfəzi sahilləri, həmçinin paytaxt bölgəsində əhali sıxdır. Ölkə ərazisinin təqribən 60%-i məskunlaşmayıb. Belə bölgələrdə hətta köçərilərin belə ayağı dəymədiyi sahələr vardır.

Əmək qabiliyyətli əhalinin 90%-i dövlət sektorunda çalışır, əhalinin sürətli artımı şəraitində iş yerləri ilə təminat zəruri olduğundan əcnəbi işçi qüvvəsinin yerli sakinlərlə əvəzlənməsi proqramı həyata keçirilir.

Səudiyyə Ərəbistanı şəhər əhalisinin sayı sürətlə artan ölkələrdən biridir. Hazırda əhalinin 80%-ə yaxını şəhərlərdə yaşayır. Ölkənin ən mühüm şəhərləri Ər-Riyad, Ciddə, Məkkə, Mədinə, Ət-Taif, Dəhran, Dəmman, Xüfuf, Bureydə və başqalarıdır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Ər-Riyad sürətlə inkişaf edən şəhərlərdən biridir. O, həm Səudiyyə Ərəbistanının paytaxtı, həm də Nəcd tarixi coğrafi əyalətinin inzibati mərkəzidir. Şəhər əhalisinin sayı 5,2 mln. nəfərdən artıqdır. Paytaxtın tarixi çox qədim deyil. O, 1821-ci ildə Vəhhabilər dövlətinin inzibati mərkəzi kimi salınmışdır.

Müasir Ər-Riyad ölkənin ən böyük siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzidir. Şəhərdə neft-emalı, sement, yeyinti, toxuculuq, maşınqayırma sənaye müəssisələri, istilik və atom elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir. Ər-Riyadda bir neçə ali məktəb fəaliyyət göstərir. 1957-ci ildən fəaliyyət göstərən Ər-Riyad universiteti ölkənin ilk ali məktəbidir. Bu universitetdə

təhsil ərəb və ingilis dillərindədir. Şəhərdə İslam universiteti də fəaliyyət göstərir.

4.Ölkə təsərrüfatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Səudiyyə Ərəbistanı iqtisadiyyatının formalaşmasına onun keçdiyi tarixi inkişaf yolu mühüm təsir göstərmişdir. Əvvəllər geri qalmış aqrar heyvandarlıq ölkəsi olan Səudiyyə Ərəbistanı hazırda İslam ölkələri içərisində iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə seçilən dövlətlərdən biridir. Bu ölkədə dəyişikliklər İkinci Dünya müharibəsindən sonra başlandı və Qərb ölkələrinin yardımı ilə Səudiyyə Ərəbistanı 20-30 il ərzində geri qalmış aqrar-heyvandarlıq ölkəsindən, orta səviyyədə inkişaf etmiş sənaye-aqrar ölkəyə çevrildi, başqa sözlə desək feodalizm dövründən birbaşa kapitalizmə sıçradı. Ölkədə iqtisadi artım tempi 2000-2005-ci illərdə 4-4,5%-ə qədər yüksəlmişdir. Dövlət milli özəl sektora dövlət öz köməyini əsirgəmir. XXI əsrin əvvəllərində Ümumi Daxili Məhsulun 65%-i sektorunun payına düşürdü. Lakin son 5 ildə bu pay getdikcə azalmaqdadır. Nəhəng dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsi planı hazırlanır. Hökumət əcnəbi investorları cəlb etməklə kifayətlənmir. Bu tədbirdə ölkənin xarici banklarda olan vəsaitindən də istifadə nəzərdə tutulur. Ölkədə ümumdaxili məhsulun 51%-i sənaye və tikintinin, 44%-i xidmət sahələrinin və cəmi 5%-i kənd təsərrüfatının və balıqçılığın payına düşür.

Sənaye. Ölkədə ən inkişaf etmiş sahələrdən biri **hasilat** sənayesidir. Məliklik neftlə zəngindir. Neft ehtiyatları bol olmaqla (dünya neft ehtiyatının 25%-i) yanaşı onun keyfiyyəti də yüksəkdir. İllik hasilat 393,2 mln. tondur. İri neft yataqları Havar və Abkaykdir. Tərkibcə çox yüngül olan neft Barri və Şüayba yataqlarından hasil edilir. Neft sektoru həm ÜDM-un, həm də ixracatın 62%-ni təşkil edir. Bu sərvət eyni zamanda milli gəlirin təqribən 75%-ni yaradır.

Öz əhəmiyyətinə görə ölkədə ikinci dərəcəli sərvət təbii qazdır. Dünya təbii qaz ehtiyatlarının təqribən 6%-i Səudiyyə Ərəbistanının payına düşür. İllik təbii qaz hasilatı 73 mlrd. kub. m-dir. Ölkənin enerji istehlakı strukturunda qazın payı

40%-i ötmüşdür. Ölkədə kömür, sink, boksit, mis, qızıl, gümüş, fosfor, uran, daş, duz və barium kimi maddələrlə zəngin sənaye əhəmiyyətli yataqlar da aşkar edilmişdir. İllik qızıl hasilatı 3 tona çatdırılmışdır.

Tikinti sənayesi zəngin yerli xammal bazasına (gips, mərmər, gil, əhəng və tikinti daşı və s.) əsaslanır. Dağlıq ərazidə sənayedə geniş istifadə olunan kitrənin (yapışqan) istehsal olunduğu bitki yetişdirilir.

Energetikanın əsasını istilik elektrik stansiyaları təşkil edir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun ÜDM-da payı 40%-ə çatmışdır. Sənaye müəssisələri əsasən sahil bölgələrində yerləşdirilmişdir. Səudiyyə Ərəbistanındakı bütün sənaye sahələri ARAMKO (Ərəb-Amerika şirkəti) şirkəti çərçivəsində formalaşır. Bu şirkət dünya neftinin 10%-dən çoxunu istehsal edir. Dövlətə məxsus SABİK şirkətinin müəssisələrində polad, plastik kütlə, gübrə, məişət təyinatlı müxtəlif məmulatlar istehsal olunur. SABİK 15 müəssisəni özündə birləşdirir.

Ciddə, Dəmmam və Cubaylda 3 metallurgiya müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə polad, polad armatur və böyük diametrlı borular istehsal edilir. Avstraliyadan gətirilən gil torpaqdan alimium istehsal edən müəssisə var.

Ölkədə yığma müəssisələri, əsasən, elektrotexniki məişət cihazlarının istehsalı ilə məşğuldur. Belə müəssisələr böyük şəhərlərdə cəmləşmişlər. Səudiyyə Ərəbistanında hətta «Mercedes» yük maşınları da yığılır. Bu istehsal sahələri üçün bütün zəruri maşın və avadanlıqlar idxal olunur.

Səudiyyə Ərəbistanı dünyada ən qabaqcıl şirinləşdirilmiş su istehsalçısıdır. İstifadə edilən su şirinləşdirici qurğular ölkənin içməli suya olan ehtiyacının 70%-ni ödəyir. Mövcud su kəmərlərinin ümumi uzunluğu 30 min km-dən çoxdur.

Kənd təsərrüfatı. Sənaye sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı o qədər də yaxşı inkişaf etməmişdir. Ölkə ərazisinin cəmi 4,2%-ə qədəri becərilir. Mühüm kənd təsərrüfatı rayonları Əl-Asir əyalətinin dəniz sahilləri və Tihamə vadisidir. Məkkə, Mədinə, Əl-Taif, Bureyda, Anayza, Ər-Riyad, Əl-Xüfuf, Əl-

Katif və digər vahələrdə irriqasiyanı genişləndirmək yolu ilə əkinçiliyi inkişaf etdirmək olar. Kənd təsərrüfatının mühüm sahəsi **bitkiçilikdir**. Xurma və mədəni bitkilərin becərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi üzrə çox geniş proqram qəbul edib. Kənd təsərrüfatına aid dövlət proqramı həm dövlət xətti ilə, həm də özəl sektora arxalanmaqla həyata keçirilir. Fermerlərə və kəndlilərə çox böyük güzəştlər edilir və yardım göstərilir.

Ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqların ümumi sahəsi 53 mln. hektardır. Taxılın hər hektarından orta məhsuldarlıq 45 sentnerə çatır, lakin bu nəticəyə çəkilən məsrəflər taxılın dünya bazarındakı qiymətlərindən 2 dəfə baha başa gəlir. Bu səbəbdən dövlət taxıl istehsalını milli tələbat həddində məhdudlaşdırır.

Qədim zamanlarda qoyunçuluq, atçılıq və dəvəçilik xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Son zamanlarda şəxsi təsərrüfatlarında quşçuluq və dəvəquşu yetişdirilməsinə başlanılmışdır. Qırmızı dəniz və İran körfəzi balıq və digər dəniz məhsulları (əsasən mirvari) ilə boldur. Lakin hələ ki, dəniz məhsulları ölkə sakinlərinin qida rasionunda geniş yer tutmur.

Heyvandarlıqla məşğul olanlara müxtəlif növ subsidiyalar, kreditlər verilir, güzəştlər edilir. Ölkədə müasir baytarlıq xidməti təşkil edilmişdir. Dövlət xaricdən yem idxalını mərkəzləşdirmişdir. Bundan başqa dövlət öz hesabına cins mal-qara artımını təmin edir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Ərazinin təbii şəraiti nəqliyyat şəbəkəsinin lazımı səviyyədə inkişafına mane olmuşdur. Ölkənin əsas nəqliyyat növü avtomobil nəqliyyatıdır. Bərk örtüklü avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 50 min km-ə qədərdir. Qrunt yollarının uzunluğu isə 100 min km-dən artıqdır. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 1400 km-dir. Ən böyük dəmir yol xətti Ər-Riyad – Dəhran – Dəmmamdır. Bu yoldan Mədinə və Ciddəyə qollar ayrılmışdır.

Səudiyyə Ərəbistanında boru kəmərləri yaxşı inkişaf etmişdir. Boru kəmərlərinin uzunluğu 9 min km-dir. Ölkənin 5

iri dəniz limanı və beynəlxalq səviyyəli 20-dən artıq aeroportu var. Ticarət gəmiçilik donanması inkişaf etmişdir.

Ölkədə dini turizm inkişaf etdirilir. İslamın müqəddəs yerlərinə ziyarət qədim zamanlardan mövcud idi. Hər il Həcc ziyarəti müddətində Məkkə və Mədinəyə xarici ölkələrdən 1,5-2,0 mln. müsəlman qəlib, bu da öz növbəsində ölkəyə böyük gəlir gətirir.

Xarici ticarət. Xarici iqtisadi əlaqələri ilk növbədə İslam və Ərəb həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdir. Bunu İslam və Ərəb birliyi təşkilatlarının müdafiəsi naminə keçirilən çoxsaylı və olduqca bahalı aksiyalarda iştirak göstərir.

Regional iqtisadi əməkdaşlığın təşkilində əsas rolu Ərəb Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurası oynayır. Bu təşkilata daxil olan ərəb dövlətləri (Küveyt, Qətər, Oman, BƏƏ, Bəhreyn) Səudiyyə Ərəbistanı ilə sıx əlaqələrlə bağlıdır. Ölkənin ixracatında neft və neft məhsulları 90%, kimyəvi məhsullar 6% təşkil edir.

Səudiyyə Ərəbistanından ixrac edilən məhsullar əsasən Yaponiya, ABŞ, Cənubi Koreya və Sinqapura göndərilir. Ölkə idxalının dəyərcə 35%-ni maşın və avadanlıq, 15%-ini nəqliyyat vasitələri, 20%-ni ərzaq, 11%-ni kimyəvi məhsullar təşkil edir. Bu məhsullar əsasən ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Yaponiya və qonşu ölkələrdən idxal edilir. Ölkənin milli pul vahidi səudiyyə rialıdır.

Təkrar üçün suallar:

1. Səudiyyə Ərəbistanının sahəsinin müxtəlif rəqəmlərlə göstərilməsi səbəbini izah edin.
2. Ölkənin səth quruluşunda səciyyəvi xüsusiyyətlər nədə əks olunur?
3. Ölkədə faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsi nə dərəcədədir?
4. Ölkədə ətraf mühitin aktual problemləri hansılardır?

5. Ölkə əhalisinin demoqrafik göstəriciləri haqda məlumat verin.
6. Ölkənin əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
7. İdarəolunma sistemində teokratikliyi izah edin.
8. «Neft dolları» nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında hansı dəyişikliklər olmuşdur?

2.3.10. TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Türkiyə iki qitədə: Avropa və Asiyada ticarət və hərbi-strateji yolların qovşağında yerləşir. Türkiyənin Avropa hissəsi Şərqi Frakiya və ya Rumeli, Asiya hissəsi isə Anadolu adlanır. Ərazisinin 3 %-i (23,7 min kv.km) Avropa, qalan hissəsi Asiyadadır.

Avropa və Asiya hissələrini bir-birindən Bosfor (İstanbul və ya Boğaziçi) və Dardanel (Çanaqqala) boğazları, Qara dəniz, Aralıq dənizi və Dünya okeanı ilə əlaqələndirən Egey dənizi ayırır. Türkiyənin coğrafi və geosiyasi mövqeyinin xüsusiyyəti onun hələ qədim zamanlardan Avropanın Asiya, Qara və Aralıq dənizi ölkələri və xalqlarını bir-biri ilə əlaqələndirən yollar qovşağında yerləşməsidir. Ölkə ərazisindən Avropanı Asiyanın bir sıra ölkələri ilə birləşdirən beynəlxalq əhəmiyyətli şosse və dəmiryolları keçir.

Türkiyə ərazisi qərbdən-şərqə 1600 km, şimaldan-cənuba 600 km məsafədə uzanır. Quru sərhədlərinin uzunluğu 2753 km – dir. Türkiyə şimal – qərbdə Bolqarıstan və Yunanıstan, şimal – şərqdə Gürcüstan, Ermənistan, şərqdə İran, cənubda Suriya və İraq ilə həmsərhəddir. Türkiyə - Azərbaycan sərhəddinin uzunluğu 11 km – dir.

Türkiyə üç tərəfdən dənizlərlə-şimaldan Qara, qərbdən Egey, cənubdan Aralıq dənizləri ilə əhatə olunmuşdur. Dəniz sahillərinin uzunluğu (Mərmərə dənizi, boğazlar və adaların

sahilləri daxil olmaqla) 8333 km – dir. Türkiyə sahilləri boyu ərazi sularının uzunluğu 6 dəniz mili təyin edilmişdir.

Qara dəniz boğazları mühüm iqtisadi-ticarət və hərbi-strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət Qara dəniz və Dənay sahili dövlətlər üçün daha böyükdür. Çünki, bu dövlətlər Aralıq dənizi sahili və digər ölkələrlə daimi əlaqələr yaratmaq-la yanaşı, həm də təhlükəsizliyin qorunmasında maraqlıdırlar. Gəmilərin bu boğazlardan keçmə rejimi 1936-cı ilin iyununda İsveçrənin Montre şəhərində beynəlxalq konfransın qərarına əsasən tənzimlənir.

Səth quruluşu. Türkiyə dağlıq ölkədir. Ölkənin dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1132 metrdir. Türkiyənin Asiya hissəsinin qərbində Kiçik Asiya yaylası (orta hündürlüyü 1000 m) yerləşir. Onun daxili hissəsi qədim tektonik nüvə - Anadolu yaylasıdır.

Yaylanın səthi hamar deyil, burada dərələrlə parçalanmış yüksək dağ silsilələri, geniş quru düzənliklər vardır. Anadolu yaylası orografik cəhətdən üç rayona bölünür: Qərbi, Daxili və Şərqi Anadolu.

Qərbi Anadolu orografik rayonu Egey və Mərmərə dənizlərinin sahillərini əhatə edir. Sahildən hərəkət edərkən alçaq sıra dağların, dərin enli çay vadiləri ilə əvəz olunduğu aydın görünür. Buradakı dağlar orta yüksəkliyə malikdir (Uludağ – 2543 m). Türkiyənin ucqar şimal-qərbi, yəni Şərqi Frakiya dərə-təpəli düzənlik olduğundan kənd təsərrüfatı üçün əlverişlidir. Düzənlik şimal-şərq və şimaldan çox da yüksək olmayan dağlarla əhatələnir.

Daxili Anadolu orografik rayonu Anadolu yaylasının çox yüksək hissəsidir. Burada bir neçə axarsız hövzə vardır ki, bunları da bir – birindən dağ tirələri ayırır. Hündürlüyü 850 m olan dağ tirəsində ölkənin paytaxtı Ankara şəhəri yerləşir. Yaylanın cənubunda sönmüş vulkanlar yüksəlir. Bunlardan ən hündürü Kayseri şəhərindən cənubda yerləşmiş Erdjies dağıdır (3917m).

Şərqi Anadolu oroqrafik rayonu şimalda Pont, cənubda Şərqi Tavr arasında yerləşir. İranla sərhəd yaxınlığından Böyük Ağrıdağ (Böyük Ararat) sönmüş vulkanı ucalır. Türkiyənin ən yüksək nöqtəsi (5137 m) buradadır. Türkiyənin Asiya hissəsi şimalda və cənubda dağ sistemləri ilə əhatə olunmuşdur.

Şimali Anadolu (Pont) Qara dəniz sahillərinə paralel 100 km məsafədə uzanır. Bu dağlarda orta yüksəklik 1500 m – dir. Pont dağ silsiləsinin şərqində yüksəklik (Kackar – 3932 m) qəribinə nisbətən çoxdur (Yaralıgöz – 2019 m).

Türkiyənin cənubunda Aralıq dənizi boyu və ondan şərqə Türkiyə - İran sərhəddinədək digər mürəkkəb dağ sistemi Tavr (Toroslar) uzanır. Dağ sistemləri çox parçalandığından o, Qərbi (Liki), Mərkəzi (Kili) və Şərqi Tavlara bölünür.

Faydalı qazıntılar. Türkiyədə müxtəlif filiz, dağ – kimya, yanacaq – energetika xammalı ehtiyatları aşkar olunsada, onların sənaye ehtiyatı azdır. Torosdakı xromit filizi yataqları ölkənin mühüm təbii sərvətidir, ehtiyatına görə Türkiyə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur (ümumdünya ehtiyatının 8 %). Daş və boz kömür, dəmir, mis (4%), volfram (7%), uran (5%), molibden və manqan filizləri, boksit, civə, sürmə (25%) yataqları aşkar edilmişdir.

İqlim. Türkiyə Aralıq dənizi subtropik iqlim qurşağında yerləşsə də kəskin parçalanmış dağlıq relyef, atmosfer dövrəsinin mürəkkəb şəraiti müxtəlif iqlim rayonlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ölkədə beş iqlim rayonu ayrılır: Qara və Aralıq dənizi sahilləri, Daxili Anadolu, Şərqi Türkiyə, Yuxarı Mesopotamiya.

Qara dəniz sahillərində yüksək rütubətlə səciyyələnən mülayim isti; Aralıq dənizi sahillərində isti quraq yay və mülayim yağmurlu qışı olan Aralıq dənizi iqlimi; Daxili Anadolu quru, kəskin kontinental; Şərqi Türkiyədə sərt iqlim şəraiti; Yuxarı Mesopotamiyada isti və quru iqlim hakimdir.

Dənizlərdən daxili rayonlara doğru kontinentallıq artır. Şərqi Anadolu da yayda temperatur $+40^{\circ}$ S-dək yüksəlidiyi

halda, qışda – 30° S-dək aşağı düşür. Qara və Aralıq dənizləri sahillərində temperatur yayda + 25-28° S-dək, qışda +7-10° S olur. Orta illik yağıntıların miqdarı 700 mm – dir. Qara dəniz sahillərinə 2500 mm yağıntı düşür. Ölkədə ən az yağıntı Daxili Anadoluya (200 – 400 mm) düşür.

Hidroqrafiya. Konya düzənliyi istisna olmaqla Türkiyə ərazisində çay şəbəkəsi sıxdır. Lakin bu çaylar dağ mənşəli olduğundan gəmiçiliyə yararlı deyil. Axının sürətli olması yüksək dağlıq sahələrdə belə onları donmağa qoymur. Çayların hidroenerji əhəmiyyəti böyük olsa da, bundan hələ kifayət qədər istifadə olunmur. Yerüstü suların bir hissəsi suvarmada istifadə olunur. Əksər çayları az suludur, rejimləri dəyişkəndir, yayladan axan çaylar yayda quruyur. Ölkənin çayları Qara, Egey, Mərmərə və Aralıq dənizi hövzələrinə aiddir.

Qara dəniz hövzəsi çayların sayına görə zəngindir. Qızıl İrmak (uz.- 1355 km), Sakarya (uz.- 824 km), Yaşıl İrmak (uz.- 519 km), Çorox (uz.- 466 km) kimi nisbətən iri, 500- dən artıq orta və kiçik çay bu hövzəyə aiddir.

Yaxın və Orta Şərqi ən iri çaylarından olan Dəclə (uz.- 1900 km) və Fərat (uz.-2800 km) başlanğıcını Türkiyə ərazisindən, Kürdistan dağlarından götürür, İraq ərazisində birləşərək Şətt-ül-Ərəb çayı adı altında İran körfəzinə tökülür. Fərat Qarasu və Murat çaylarının qovuşmasından əmələ gəlmişdir. Murat çayının mənbəyindən Suriya sərhəddində uzunluğu 1263 km – dir. Dəclə başlanğıcını yüksək dağ gölü olan Gölcükdən götürür, Türkiyə ərazisində 523 km məsafədə axır. Kürdistan yaylasında Kür və Araz dağ çaylarının da mənbəyi yerləşir. Bu çaylar Xəzərə tökülür. Kür (uz.1279 km) Allahuəkbər dağından başlayır və Türkiyə ərazisi ilə 150 km məsafədə dərin dərə ilə axır. Araz (1509 km) Bingöl dağından başlayır, qollar qəbul edərək cənub –şərq istiqamətində Türkiyə sərhəddi boyunca axır. Arazın Türkiyə ərazisində uzunluğu 548 km- dir.

Türkiyədə göllərin ümumi sahəsi 9,2 min kv.km-dir. Bunlardan ən böyüyü yüksək dağlıq ərazidə yerləşmiş (dəniz səviyyəsindən 1646 metr) axarsız, həm də duzlu göl olan Vandır (3713 kv km. yüksəkdə yerləşir).

Torpaq-bitki örtüyü. Türkiyənin torpaqları dağ torpaqları olduğundan məhsuldarlığı zəifdir və təbii halda əkinçiliyə az yararlıdır. Ərazisinin 20%-ni düzənlik torpaqları təşkil edir. Qərbi Anadolunun dağətəyi rayonları, Qara və Aralıq dənizinin bəzi sahillərində boz torpaqlar yayılmışdır. Qırmızı torpaqlar Qara dəniz bölgəsindədir.

Mərkəzi Anadolunun geniş çölləri xırda buynuzlu maldara üçün otlaq kimi istifadə olunur. Şərqi Anadolunun qara torpaqları olan çöl əyalətləri əkinçilik üçün əlverişlidir, bura ölkənin «taxıl anbarı» sayılır. Lakin əsrlər boyu heyvanlar üçün örüş kimi istifadə olunduğundan ərazinin bəzi sahələrində torpaq – bitki örtüyü məhv edilmişdir.

Mülayim isti iqlim və bol yağıntı Qara və Egey dənizi sahillərində zəngin subtropik bitki örtüyünün yayılmasına səbəb olmuşdur. Dağların cənub yamaqları enliyarpaqlı sıx meşələrlə (fıstıq, palıd, vələs, ağcaqayın, çinar, şümşad, zoğal, fındıq ağacları) örtülüdür. Dağ ətəklərində bağlar, üzümlüklər, ondan yuxarıda isə iynəyarpaqlı meşələr, üst qurşaqda alp çəmənlikləri yayılmışdır.

Gözlənilən təbii hadisələr: Əsasən Türkiyənin şimalında Mərmərə dənizi sahillərindən Van gölünədək xəyali uzanan xətt boyunca intensiv baş verən dağıdıcı gücə malik zəlzələlər; sel və daşqın hadisələri; torpaq sürüşmələri və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri: Su mənbələrinin yarırsız hala salınması; şəhərlərdə atmosferin çirklənməsi; Bosfor boğazında neft tankerlərinin hərəkəti nəticəsində suyun çirklənməsi və s.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Türkiyə ərazisi çox qədim vaxtlardan məskunlaşmışdır. Hələ 4 min il bundan əvvəl Anadolu (sonralar Kiçik Asiya) adlanan bu əraziyə ari tayfalarından olan hettlər gəlmiş və

eramızdan əvvəl 1900-cü ildə həttdə sivilizasiyası yaranmışdır. Sonralar bu ərazi Lidiya, Əhəmənilər dövləti, Makedoniyalı İskəndərin imperiyası, Qədim Roma, Bizans və s. dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Türkiyə dövləti Kiçik Asiyada XIV yüzillikdə yaranmışdır. İşğalçılıq müharibələri nəticəsində XIV – XVI yüzilliklərdə Osmanlı imperiyası yaranır. XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində imperiya zəifləyir və Avropa ölkələrinin yarım müstəmləkəsinə çevrilir. 1918 – 23-cü illərdə baş vermiş milli azadlıq hərəkatı İslam dünyasında Azərbaycandan sonra respublika şəklində idarə olunan ikinci dövlətin yaranmasına səbəb olur (29.10.1923).

Respublikanın ilk prezidenti görkəmli dövlət xadimi general Mustafa Kamal Paşa olur. Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə islahatların həyata keçirilməsi ölkəni etatizmə (dövlət kapitalizmi) sövq edir. II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ və NATO- nun digər üzvlərinin Türkiyəyə təsiri artır. Türkiyə 1952-ci ildə NATO-ya üzv olur. 1987-ci ildə Avropa İttifaqı təşkilatına daxil olmaq üçün rəsmi müraciət etsə də bu məsələ həll olunmamış qalır.

İdarə olunma forması. Türkiyə unitar parlament Respublikasıdır. 1982 – ci il Konstitusiyasına görə dövlət başçısı parlament tərəfindən 7 il müddətinə bir dəfə seçilən prezidentdir. Prezidentin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda və ya vəfat etdikdə onun səlahiyyətlərini TBMM-nin sədri icra edir. Qanunverici orqan bir palatalı parlament – Türkiyə Böyük Millət Məclisidir. TBMM-nin deputatları partiya səlahiyyətləri üzrə proporsional sistem ilə 5 il müddətinə seçilir. 2007-ci ilin oktyabr ayında Türkiyə Respublikasının Böyük Millət Məclisi ölkə konstitusiyasına (Ana yasa) dəyişiklik edir. Keçirilmiş referendumda görə ölkə prezidenti bundan sonra parlament tərəfindən deyil, xalq tərəfindən 5 il müddətinə seçiləcək. Bir şəxs iki dəfə dövlət başçısı seçilə bilər.

2010-cü ilin sentyabrında referendum keçirilməklə ölkə konstitusiyasında yenidən dəyişiklik edildi. Konstitusiyaya əlavə edilmiş yeni dəyişikliyə görə ölkənin hərbi qüvvələri

siyasətdən və dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırıldı. Dəyişikliklərdən əvvəlki illərdə konstitusiyaya görə ölkədə fəvqəladə vəziyyət baş verən zaman hərbcilər hakimiyyəti ələ ala bilərdilər, indiki halda isə buna qadağa qoyulmuşdur.

İcraedici hakimiyyət Baş nazir başda olmaqla Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir. Baş nazir prezidentin təklifilə parlament tərəfindən 4 turdan ibarət səsvermə yolu ilə seçilir. İnzibati cəhətdən ölkə 80 ilə (vilayətə) bölünür.

Mühüm partiyaları: Ədalət və İnkişaf partiyası, Cumhuriyyət Xalq Partiyası, Milliyyətçi Hərəkət Partiyasıdır. Ana Vətən və Doğru Yol Partiyaları Demokratik partiya adı altında birləşmişdir. Demokratik Sol Partiyası sosial – demokratik təmayüllüdür. 29 oktyabr 1923-cü ildən Türkiyənin Milli bayramı – Respublika günüdür.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini ilk dəfə Türkiyə Respublikası tanımışdır (14 yanvar 1992-ci il). Türkiyə beynəlxalq və regional təşkilatlarda fəal iştirak edən dövlətlərdən biridir. O, BMT, Avropa Şurası, ATƏT, İslam Konfransı Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, EKO, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf bankı və s. Təşkilatların üzvüdür. Türkiyə – Azərbaycan münasibətləri 1992-ci ildən sonra tamamilə yeni məcrada inkişaf edir. Hər iki ölkə arasında çoxşaxəli diplomatik, iqtisadi, mədəni əlaqələr mövcuddur. Paytaxtlarda müvafiq səfirliklər fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq problemləri: Yunanıstanla dəniz sərhədləri barədə, Egey dənizində olan bir neçə adanın hansı dövlətə məxsusluğu, hava məkanından istifadə və Kipr adası uğrunda gedən uzunmüddətli kompleks mübahisələr; Suriya və İraqın Fərat çayının yuxarı axınından istifadə barədə türklərin həyata keçirdiyi layihələrə etiraz etməsi; Türkiyənin İraqdakı kürdlərin statusuna dair öz narahatlığını bildirməsi və s.

3.Əhali və şəhərlər. Türkiyədə əhalinin ilk siyahıya alınması 1927 – ci ildə aparılmışdır. 1927 və 2007– ci illərdəki siyahıya alınmanın nəticələri göstərir ki, ölkə əhalisi 80 il ərzində 5 dəfədən çox artmışdır (cəđ.2.3.10.a).

Cədvəl 2.3.10.a

Əhalinin artımı və sıxlığı

Əhalinin siyahıya alındığı illər	Əhalinin sayı, mln. nəfər	1 kv.km-də əhalinin sıxlığı, nəfər
1927	13.6	18
1940	17.8	23
1960	27.7	36
1980	44.7	58
1990	56.0	72
1997	65.2	84
2007	70.5	90
2010	77.8	100

Türkiyə üçün yüksək təbii artım (2%) səciyyəvidir. Ölkədə orta sıxlıq 1 kv. km-də təqribən 90 nəfərdən artıqdır. Şərqi Frakiya, Anadolunun dəniz sahilləri sıx, Mərkəzi və Şərqi Anadolu isə seyrək məskunlaşmışdır.

Əhalinin yaş quruluşundakı dinamikadan aydın olur ki, XX əsrin 70-ci illərilə müqayisədə 2005-ci ildə 0 – 14 yaşda olanların sayı azalmışdır.

Əmək qabiliyyətli əhalinin 33 %-i qadınlardır. Bu qrupa aid olan əhalinin artması digər problemin – işsizliyin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əmək qabiliyyətli əhali isə (15-64) artmışdır (cədv.2.3.10.b).

Cədvəl 2.3.10.b

Əhalinin yaş qrupları (faizlə)

Yaş qrupu	İllər			
	1970	1980	1995	2005
0-14	41.15	37.8	33	29.5
15-64	54.45	57.65	63	65.1
65 və yuxarı	4.4	4.55	4	5.4
Cəmi	100	100	100	100

Dövlətin işsizliyə qarşı mübarizə siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birini əmək ehtiyatlarının xarici dövlətlərə göndərilməsi təşkil edir. XX əsrin 70-ci illərində türk vətəndaşları əsasən Qərbi Avropaya (AFR) göndərilirdi. Lakin Qərbi Avropada iqtisadi və struktur böhranlarla əlaqədar Türkiyə fəhlə qüvvəsi Yaxın və Orta Şərqi neft çıxaran ölkələrinə istiqamətləndirilir. 80-ci illərin ortalarında bu region da immiqrant işçilərin sayını azaldır. Əhalinin 2,5 mln. – dan çoxu xarici ölkələrdə (əsasən AFR, Avropa İttifaqının digər ölkələri, Yaxın Şərqi dövlətləri, Azərbaycan) çalışır.

Ölkə əhalisinin 87 %-i türklərdir. Türklər arasında kiçik etnik qrup – yürük və təxtaclər vardır ki, bunlar Anadolunun Cənub – Şərqi və qərbində yaşayırlar.

Ölkədə türklərdən sonra ikinci böyük xalq kürdlərdir (8 mln. nəfər). Ölkənin şərqi və cənubunda on əyalətin əhalisinin əksəriyyətini kürdlər təşkil edir. Digər xalqlardan ərəblər (1 mln. nəfər) cənub – şərqi əyalətlərində, əsasən, Xatayda yaşayırlar. Qara dəniz sahilləri və Anadoluda yaşayan çərkəzlər, lazlar, acarlar türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Türkiyədə İslam dininin sunni təriqətinə etiqad edilir.

Türkiyə urbanizasiya səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdəndir. Ölkədə şəhər əhalisi 80 il ərzində (1927 – 2007) artaraq 50 mln nəfərə çatmışdır. Ölkə əhalisinin 72 %-i şəhərlərdə yaşayır. Ölkənin milyonçu şəhərləri – İstanbul (12,7 mln.), Ankara (3,9 mln.), İzmir (3,5 mln.), Ədənə (1,2 mln.), Bursa (1,6 mln.), Antalyadır (1,1 mln.). Urbanizasiya prosesi ölkənin qərbi rayonlarında daha sürətli getmişdir. Bu proses mərkəzi və şərqi Anadolunun bir sıra şəhərlərini də əhatə etmişdir. Qədim şəhərlərlə yanaşı yeni sənaye və inzibati mərkəzlər də yaranmışdır. Ölkə əhalisinin 25 % -i əhalinin sayı 500-750 min nəfər olan şəhərlərdə yaşayır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Ankara (ilkin adı Ankira, Anqora) Anadolu yaylasında, Ankara və Cubuq çaylarının qovuşduğu yerdədir. Şəhər e.ə.VII yüzillikdə Finikiya padşahı Midas tərəfindən salınmışdır. 1073-cü ildə türklər tərəfindən

zəbt edilmişdir. 1354-cü ildə Osmanlı imperiyasına qatılmışdır. 1923-cü ildən Türkiyə Respublikasının paytaxtıdır. Respublika illərində şəhər sürətlə böyümüş, əhalisi artmışdır. Tarixi tikililərlə yanaşı 1958-ci ildə Kamal Atatürkün dəfn edildiyi muzey – mavzoley kompleksi qiymətli abidədir. Mühüm mədəni-maarif və nəqliyyat mərkəzidir. Şəhərdə elektrotexnika, aviasiya, maşınqayırma, toxuculuq, dəri və yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. XX əsrin 70–80-ci illərində dövlət bölməsinə istinad edərək aparılan sənayeləşmə siyasəti ölkədə energetika, dağ-mədən, qara və əlvan metallurgiya, kimya, neft emalı, maşınqayırma və digər sahələrin yaranmasına səbəb oldu. Bununla yanaşı dövlət bölməsinin maddi yardımından geniş istifadə təsərrüfatlararası balansın pozulmasına, infilyasiyanın güclənməsi və valyuta çətinliklərinə səbəb olur.

İqtisadiyyatda struktur böhran ötən əsrin 70-ci illərinin axırlarında kəskinləşir ki, bu da sosial narazılıqlar, tətil hərəkatları, siyasi həyatın qeyri sabitliyi, irtica təşkilatlar tərəfindən terror azğınlığı ilə müşayət olunurdu.

Ötən əsrin 80-ci illərində ağır iqtisadi böhrandan və kredit verən ölkələrin təzyiqindən çıxış axtarmaq məqsədilə inkişafın yeni strategiyasına keçilir.

Yeni strategiyada dövlət tərəfindən nizamlanmaya yenidən baxılması və iqtisadi sahəyə dövlətin birbaşa müdaxiləsindən tədricən imtina edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qanunlarına tabe olmaqla tam bazar münasibətlərinə keçirilməsi, iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və müasirləşdirmək məqsədilə xarici amil və ehtiyatların hər vasitə ilə istifadə olunmasına şərait yaratmaq, ölkənin xarici məhsul və kapitalın azad hərəkatı üçün açıq elan edilməsi, idxalatı əvəz edəcək ixracat istiqamətli sənayeləşmə modelinə keçilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkənin son illərdəki iqtisadi inkişafı Türkiyənin dünya iqtisadiyyatında «reytinqinin» artması ilə yanaşı getməsə də

daxili struktur irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Müasir Türkiyə sənaye – aqrar ölkədir. 2005-ci ildə ÜMM 8% artmışdır (sənaye 27, kənd təsərrüfatı 15,7%).

Sənaye. Emaledici sənaye 90-cı illərin əvvəllərində sənaye bölməsi məhsullarının dəyərcə 77 %-ni ödəyirdi. Bunun əsas hissəsi yeyinti və yüngül sənayenin (35 %) payına düşür. Ölkədə emaledici sənayenin dəyərcə 18%-ni yeyinti sənayesi verir. Toxuculuq sənayesi daha inkişaf etmiş sahə olub, istehsalın yüksək mərkəzləşdirilməsi, xüsusilə milli şəxsi iri kapitalın mövqeyinin güclü olması ilə səciyyələnir. Bu sahənin məhsulları Avropa ölkələri ABŞ, Rusiya, Azərbaycan və digər ölkələrə ixrac olunur. Tikinti, qara və əlvan metallurgiya, kimya - əczaçılıq, avtomobilyığma və digər sahələrlə bağlı yeni sənaye sahələri inkişaf etmişdir. İstehsal vasitələri istehsalı aşağı səviyyədədir, müasir maşın və avadanlığa olan tələbat idxalat hesabına ödənilir. Türkiyə Avropa İttifaqının zəif inkişaf etmiş dövlətlərinə yaxınlaşmış (bəzi göstəricilərə görə onları ötmüş), Misir, Suriya kimi dövlətləri isə ötmüşdür (adambaşına sement, qara metal, televizor və s. istehsalına görə).

Energetikanın mühüm xammalı olan neft və qaz (enerji balansının 53%) əsasən idxal edilir. İstehlakın 10-12%-i yerli istehsal hesabınadır. Neft Batman, Qılı, İzmir, Əliağa şəhərlərindəki ümumi emal gücü 33.5 mln. ton olan dövlət və Mersin şəhərindəki transmilli şirkətin iştirakı ilə qarışıq kapitalla məxsus müəssisələrdə emal olunur.

İri «Petkim» (Yarımca) neft-kimya kompleksindən başqa Əliağada ikinci neft-kimya kompleksi fəaliyyət göstərir. Təbii qaz ölkədə 80-ci illərdən çıxarılır. Qaza olan tələbat idxal olunan təbii qazla yanaşı Ankara, İstanbul, İzmirdəki zavodlar və İzmir və Əliağadakı neft emalı müəssisələrindəki maye qazdan istifadə edilməklə ödənilir. Türkiyə 2008-ci ildən etibarən Azərbaycandan qaz alır.

Energetika sahəsində ötən əsrin 80-ci illərində irəliləyişlər olmuşdur. On il ərzində elektrik stansiyalarının ümumi gücü 6

mln. kvt-dan 16-ya çatmışdır (o cümlədən 34,5% SES-lərin hesabına).

Ölkədə elektrik enerjisi istehsalı getdikcə artır. 1990-cı ildə Türkiyə qonşu ölkələrə (Bolqarıstan, Rumıniya, Albaniya, Gürcüstana 900 mln. kvt./s) elektrik enerjisi ixrac etmişdir. Yaxın Şərqdə iri hesab edilən istilik elektrik stansiyası – «Afşin-Əlbistan», «Keban» və «Karakala» su elektrik stansiyalarının istehsal gücləri genişləndirilmişdir. 1990-cı ildə Fərat çayı üzərində «Atatürk» bəndinin tikintisi başa çatdırılmış (ildə 8,9 mlrd. kvts), yeni su anbarı işə salınmaqla, iri suvarma massivi yaradılmışdır.

Son 15 il ərzində ölkədə **qara metallurgiyanı** inkişaf etdirmək, Avropa və qonşu ölkə bazarlarına daxil olmaq məqsədilə Türkiyə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edir. Polad istehsalı 2005-ci ildə 12,7 mln. tona çatdırılmışdır. Bunun da yarısı tam dövriyyəli 3 iri dövlət müəssisəsində Qaraböyük, Ereqli, İskəndərunda, qalan yarısı əsasən İzmir rayonundakı 15 xüsusi kiçik zavodlarda istehsal olunur. Polad və prokat Türkiyə ixracatında əhəmiyyətinə görə toxuma mallardan sonra ikinci məhsuldur. Başlıca metallurgiya bazası Zonquldaq-Ereqli daş kömür hövzəsi (Qara dəniz sahilində) və Qərbi Anadoluda boz kömür yataqları və İES-dir. Seydişehirdə alüminium zavodu fəaliyyət göstərir.

Maşınqayırma idxal olunan hissələrdən nəqliyyat vasitələri yığma və istehsalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyədə avtomobil və traktoryığma sənayesində transmilli şirkətlər (Ford, FIAT, Reno, Mercedes, Daymler-Bents, Britiş Motor, Kraysler və b.) fəal iştirak edir. Transmilli şirkətlər yerli iri kapitalla əməkdaşlıq edir. Nəqliyyat vasitələri yığılması bütövlükdə yüksək səviyyədə deyil. Türkiyədə dəmir yol avadanlıqları zavodu SİDEMAŞ (Sivasda), yük və sərnişin vaqonları zavodu ADMAŞ (Adapazarda), ELMAŞ (Eskişehirdə)-lokomotiv istehsalı fəaliyyət göstərir.

Gəmiqayırma sənayesini inkişaf etdirmək və müasirləşdirmək üçün cəhd edilir. Bu sahəyə 10 dövlət və xüsusi bölməyə

məxsus müəssisələr xidmət edir. Ölkədə iri tərsanələr - Pendik, Gölçük, Camialtı, Taşkızcaq, İstəniyə, Xalic, Xasköy və Alaybey mövcuddur. Gəmiqayırmannın əsas bazası İstanbuldan 40 km cənub-şərqdə-Tuzludakı müasir tərsanəyə köçürülmüşdür. Son illərdə Türkiyə özünün təyyarəqayırma sənayesini yaratmışdır (Eskişehir və Kayseri). Ankara yaxınlığında Myürteddə «F-16» təyyarəsi yığılır. Ölkədə helikopteryığma zavodu da vardır.

Kənd təsərrüfatı. Bəcərilən torpaqların çox hissəsi (90%) xüsusi mülkiyyətə məxsusdur. Dövlət torpaq fondu, meşələr, əkinə yararlı sahələr bir qayda olaraq kənd əhalisinin ümumi mülküdür və onların istifadəsindədir. Torpaqların bir qismi vəqflərin (məscidlərin) xüsusi mülkiyyətidir. Kəndlərdə siyasi mühiti sabitləşdirmək və aztorpaqlıların üstünlük təşkil etdiyi bölgələrdə aqrar ziddiyyəti zəiflətmək məqsədilə 1984-cü ildə suvarılan torpaqlar haqda qanun qəbul edilmişdir.

Kənd təsərrüfatından gələn gəlirin 2/3 hissəsi **əkinçiliyin** payına düşür. İkinci yer heyvandarlığa məxsusdur. Meşə və balıqçılığın rolu zəifdir. Dənli bitkilər (əkin sahələrinin 82 %) xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əsasən buğda və arpa əkilir. Qarğıdalı, cəvdar, vələmir, darı, cəltik bəcərilir. Texniki bitkilər əkin sahələrinin 12%-ni tutsa da, əhəmiyyəti böyükdür (yerli sənayeni xammalla təmin edir, bir qismi ixrac olunur). Ölkədə buğda, arpa, pambıq, fındıq, tütün bəcərilir.

Əkinçilikdən fərqli olaraq **heyvandarlıq** (quşçuluq istisna olmaqla) ekstensiv əsaslarla heyvanların sayını artırmaqla inkişaf etdirilir. İri buynuzlu mal – qaranın sayı 20, xırda buynuzlu 70, o cümlədən qoyunların sayı 50 mln. başdır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Türkiyə inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə malikdir. Daxili sərnişin və yükdaşımalar əsasən avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. Dəmir yollarının uzunluğu 8671 km-dir, Bunun 2122 km-i elektrikləşdirilmişdir. Dəmiryol nəqliyyatının inkişafı avtomobil yolları ilə rəqabətə dözümlü səviyyədə deyildir. Bərk örtüklü avtomobil yolları 131 min km-dir. Mühüm dəniz portları -İstanbul, İzmir,

Samsun, İskəndərundur. 1988-ci ilin iyulunda Bosfor üzərində ikinci asma körpünün istifadəyə verilməsi avtomobil nəqliyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki Türkiyədə tranzit yüklərin daşınması valyuta gəlirini yüksəldir. Dəniz gəmiçiliyi inkişaf etmişdir. Xarici ticarət əlaqələrində nəqliyyatın bu növü mühüm rol oynayır. 1987-ci ildə dövlətə məxsus «Türk hava yolları» təyyarə şirkəti həm daxili, həm də xarici sərnişin daşımalarında mühüm rol oynayırdısa, hazırda ölkədə bir neçə xüsusi təyyarə şirkətləri yaradılmışdır ki, bunlar əsasən daxili sərnişin daşımaları ilə məşğul olur.

Qərblə, həmçinin Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq regionu ölkələrinin ticarət - iqtisadi əlaqələrində Türkiyənin vasitəçilik və əlaqələndirici rolu - Türkiyə ərazisindən tranzit daşınmaları, neft ötürülməsinin artması ilə genişlənir. Bu rol gələcəkdə İran, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycandan Avropa, Ukrayna və Baltıqyanı ölkələrə yeni neft və qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsi ilə daha da artacaqdır.

Azərbaycanla Türkiyə arasında magistral Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisinə 2007-ci il noyabrın 21-də üç respublikanın (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan) prezidentlərinin görüşündə start verildi. Bu yol bölgədə təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və daşıma xərclərinin 30%-dək azalacağına zəmanət verməklə yanaşı, iqtisadi və siyasi cəhətdən çox əlverişlidir; həm də Şərq-Qərb dəhlizinin açılmasıdır.

Xarici ticarət. Xarici ticarət sahəsində bazar iqtisadiyyatı proqramının həyata keçirilməsində irəliləyişlər olmasına baxmayaraq, ticarət dövriyyəsində defisit mövcuddur, bu problem hələ də həllini gözləyir.

İxracatın 80%-ni emalədiçi sənaye məhsulları, o cümlədən ümumi ixracat həcminin 1/3-ni toxuma malları və hazır paltar təşkil edir.

İdxalatda neft-qaz sənaye xammalı, maşın və avadanlıq üstünlük təşkil edir. Ticarət əlaqələri əsasən Avropa İttifaqı ölkələri, regionun qonşu ölkələri, ABŞ, MDB ilədir.

Türkiyə - Azərbaycan əlaqələri əhatəlidir. Bu əlaqələrdə iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət xüsusilə əhəmiyyətlidir.

1994-cü ildə bağlanmış neft müqaviləsinə görə Xəzər nefti Gürcüstandan keçərək Türkiyəyə çatdırılmışdır. «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» adlanan bu neft kəməri 2006-cı ilin iyulunda istifadəyə verilmişdir. Hazırda Xəzərin Azərbaycana aid hissəsindən çıxarılan neft Aralıq dənizi sahilində yerləşən Ceyhan portundan tankerlərlə dünya bazarlarına çıxarılır.

Türkiyənin təbii qaza olan və ildən-ilə artan tələbatını ödəmək üçün Xəzərin Azərbaycana aid hissəsindən çıxarılan təbii qaz Bakı-Tbilis-Ərzurum təbii qaz magistral kəməri ilə Ərzurum şəhərinə çatdırılması və oradan da başqa yerlərə nəql edilməsi planlaşdırılır.

Təkrar üçün suallar:

1. Türkiyənin coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini izah edin.
2. Ölkənin faydalı sərvətlərlə təminat səviyyəsi necədir?
3. Ölkə ərazisində gözlənilən təbii hadisələr və ətraf mühitin əsas problemlərini sadalayın.
4. Ölkənin konstitusiyasındakı dəyişikliklərin mahiyyətini açıqlayın.
5. Türkiyənin əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
6. Ölkə iqtisadiyyatının strukturundakı dəyişiklikləri izah edin.
7. Azərbaycanla iqtisadi münasibətlərinin əsasını nə təşkil edir?

2.3.11. Yaponiya dövləti

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Yaponiya (yapon dilində Nixon və ya Nippon) Sakit okeanın qərb hissəsində 7 min adada yerləşmiş iri dövlətdir. Ölkənin əsas hissəsi Yaponiya arxipelaqındadır ki, bunun da tərkibinə 4 böyük ada (Hokkaydo, Honsü,

Sikoku və Küsü) daxildir. Böyük adaların hamısı bir-birilə körpülər və tunellərlə əlaqəlidir. Ölkə qərbdə Yapon dənizi, şərqdə Sakit okeanın suları ilə əhatə olunmuşdur. Yaponiya arxipelaqı Şərqi Asiya sahilli boyu şimaldan-cənuba 3400 km məsafədə uzanır. O, materikdən Şərqi Çin, Yapon, Oxot dənizləri vasitəsilə ayrılır. Yaponiyanın ərazisi 372 min kv. km-dir. Parçalanmış Yaponiya arxipelaqı adaları 3 qrupa bölünür: 1. Mərkəzi (və ya köhnə) Yaponiya feodalizm dövründə Nippon adlanırdı. Tərkibinə 3 mühüm ada Honsü, Sikoku, Küsü və onlara yaxın kiçik adalar daxildir. 2. Şimali Yaponiya Hokkaydo adasını əhatə edir və XIX əsrin 70-ci illərindən mənim-sənilməyə başlanılmışdır. 3. Cənubi Yaponiya Rükü adalarını əhatə edir və bunlardan ən böyüyü Okinavadır.

Səth quruluşu. Ərazisinin adalardan ibarət olması, meridional istiqamətdə geniş məsafədə uzanması, relyefin mürəkkəbliyi və ölkənin müxtəlif hissələrində iqlimindəki fərq bu ərazidə nadir təbii-coğrafi kompleks yaratmışdır. Bu isə Yaponiyanın mənim-sənilməsinə və inkişaf tarixinə mühüm təsir göstərmişdir.

Yaponiyanın ada mövqeyi bir tərəfdən, «dəniz» iqtisadiyyatının intensiv inkişafına, ölkənin daxili və xarici əlaqələrinin xarakterinə, yaponların mentalitetinə təsir etmişdir. Digər tərəfdən, Yapon adaları seysmik zonada, həmçinin «tayfun qurşağında» yerləşir. Zəlzələ və tayfunlar yaponlara bəla gətirən təbii fəlakətlərdir.

Yaponiya təbiətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri dənizsahili mövqeyi ilə dağlıq landşaftın həmagəng təşkil etməsidir. Ölkə ərazisinin 3/4 hissəsi dağlar və yüksəkliklərdir. Tektonik qüvvələr və intensiv eroziya nəticəsində əkinçilik üçün az əlverişlidir. Yaponiya dağları hündür (1600-1700 m) olmasa da, çox dikdir. Yapon adalarında ən yüksək nöqtə sönmüş Fudziyama vulkanıdır ki, (3778 m) bu, həm də ölkənin milli rəmzi sayılır.

Düzənliklər və ovalıqlar ərazisinin 1/4 hissəsini əhatə edir. Bunlar dəniz sahilli ensiz zolaqda və daxili rayonlarda çay

vadilərini əhatə edir. Bunlardan ən böyüyü Honsü adasının Tokio körfəzi sahilində Kanto və ya Tokio (17 min kv. km) düzənliyidir. Düzənlikdə paytaxtla yanaşı bir neçə iri şəhər yerləşir. Digər mühüm düzənlik Sakit okean sahilində (İse körfəzi sahili) yerləşən Nobi və ya Naqoyadır. Ölkənin iri sənaye mərkəzi Naqoya burada yerləşir. Honsü adasının cənub-qərbində əhəmiyyətinə görə üçüncü düzənlik Kinki və ya Osakadır. Düzənlikdə ölkənin qədim paytaxtları Nara və Kioto, mühüm sənaye mərkəzi Osaka yerləşir. Ölkənin digər rayonları və dəniz sahillərində kiçik düzənliklər vardır. Sahil xəttinin uzun olması (30 min km) ölkə ərazisinin dənizlə sıx əlaqədə olmasına şərait yaratmışdır. Bu isə iri sənaye sahələrinin, əhalinin dənizsahili düzənliklərdə cəmləşməsinə səbəb olmuşdur. Yaponiya adalarının daxili hissələrində dağ-çəmən bitki örtüklü gözəl meşələri olan dağlar uzanır. Bu ərazilər nisbətən zəif məskunlaşmışdır.

Təsərrüfata yararlı ərazinin məhdud olması yaponları dənizə doğru daha çox meyl etməyə sövq etmişdir. Sahil zonanın dayaz yerlərinin 1/3 hissəsini torpaqla və işlənmiş tikinti materialları ilə dolduraraq ərazini bir qədər genişləndirmişlər. Dünyada ən iri metallurgiya kombinatlarından biri olan «Fukuyama», beynəlxalq təyyarə limanı Kansay belə sahilə yerləşir.

Seysmiklik və vulkanizm ölkə ərazisindən təsərrüfatda istifadəyə (ərazisinin 7 faizi fəal vulkan zonasındadır) mane olur. Yaponiyada irili-xırdalı 200 vulkan qeydə alınmışdır ki, bunların 15-i fəaliyyətdə olandır. Hər il ölkədə müxtəlif gücdə təqribən min zəlzələ qeydə alınır. Bunlardan ən güclüsü 1923-cü ildə baş vermişdir.

Faydalı qazıntılar. Yaponiya faydalı sərvətlərlə zəif təmin olunmuşdur. Ölkə təsərrüfatı kükürd və əhəng ehtiyatı istisna olmaqla, tamamilə idxal olunan xammal və yanacaqdan asılıdır. Yaponiyada orta keyfiyyətli kömür (Küsü və Hokkaydoda), qızıl, mis, qurğuşun, sink, neft və s. vardır. Lakin bu sərvətlərin ehtiyatı azdır və hasilatı baha başa gəlir.

Ona görə də kiçik yataqların istismarına, dünya okeanının sərvətlərindən (manqan, uran və s.) istifadəyə meyl artmışdır.

İqlim. Yaponiyanın iqlim şəraiti təsərrüfat fəaliyyəti və insanların həyatı üçün əlverişlidir. Hokkaydo və Honsünün şimalı mülayim, Honsünün cənubu, Küsü, Sikoku subtropik, Rükü adası tropik iqlim zonasındadır. İsti və rütubətin çox olması Cənubi Yaponiyanın tropik və subtropik əyalətlərində ildə iki dəfə məhsul (çəltik, tərəvəz) əldə etməyə imkan verir. Qərbi Yaponiyanın iqlimini Kurosio isti cərəyanı yumşaldır. Şimal-şərq sahili boyu Oyasio soyuq cərəyanı keçir. Yapon adaları Sakit okeanın qərb hissəsində yaranan tayfunların hərəkət istiqaməti üzərində yerləşir. Bu isə təsərrüfat üçün xoşagəlməz təbii hadisələrlə (sunamilər) nəticələnir.

Hidroqrafiya. Yaponiyada çaylar qısa və azdır. Bunlardan ən böyüyü Sinano çayıdır (uzunluğu 367 km). Çayların əksəriyyəti dağ çayları olduğundan gəmiçiliyə yararlı deyildir. Lakin hidroenerji mənbəyi kimi və suvarmada istifadə olunmasına görə əhəmiyyətliyərlər. Hidroenerji potensialına görə Honsü dağlıq rayonu daha çox seçilir. Şirin su mənbəyi kimi göllərin də əhəmiyyəti vardır.

Torpaq-bitki örtüyü. Yaponiyada zəif podzol və torflu torpaqlar (Hokkaydo, Honsünün şimalı və qərbində), qonur meşə (Honsünün şərq), qırmızı torpaqlar (Honsü, Küsü və Sikoku) yayılmışdır. Bu torpaqlarda müxtəlif bitkilər becərilir. Meşə sərvəti xüsusilə əhəmiyyətlidir və ölkə ərazisinin 2/3 hissəsini əhatə edir. Meşələr əsasən dağlıq ərazilərdə yayılmışdır. Hokkaydonun iynəyarpaqlı meşələri ağac emalı sənayesi üçün mühüm xammal bazasıdır. Düzənliklərdə mədəni landşaft mövcuddur. Yaponiyanı əhatə edən dənizlərin faunası müxtəlif və zəngindir. Yüksək dərəcədə sənayeləşmə, şəhərlərin böyüməsi, torpaq «qıtlığı» ətraf mühitin çirklənməsi problemini yaratmışdır. Ona görə də Yaponiya ətraf mühitə təbiəti mühafizə sistemi çərçivəsində yanaşmağa çox meyillidir.

Ətraf mühitin aktual problemləri. Yaponiya ətraf mühitinə biganə qalmasa da, burada bəzi xoşagəlməz problemlər

baş verir: elektrik stansiyalarının və avtomobillərin havaya buraxdığı zərərli tullantılar nəticəsində atmosferin çirklənməsi və bunun hesabına əraziyə yağan turşulu yağışlar; göllər və su anbarlarının kimyəvi maddələrlə çirklənməsi; meşələrin qırılması; balıq resurslarından intensiv istifadə nəticəsində bu ehtiyatlarının azalması; sənaye müəssisələrinin tullantıları tərəfindən zəhərlənmiş dəniz məhsullarının insanların qida rasionunda işlədilməsi və s.

2. Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Yaponiya dünyanın qədim dövlətlərindən biridir. Eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə Yapon adaları Cənub-Şərqi Asiya adaları və Asiya materikindən dəniz yolu ilə miqrasiya edən tayfalar tərəfindən məskunlaşmışdır. Adalarda ilk məskunlaşmış ərazi Şimali Kūsünün məhsuldar düzənlikləri olmuşdur. Sonralar məskunlaşma şimal-şərq istiqamətində, tədricən sahil düzənlikləri əhatə edir. Uzun müddət sosial-mədəni və təsərrüfat cəhətdən fəal bölgə ölkənin cənub-qərbi olmuşdur. VII əsrdə bu bölgədə mərkəzləşmiş Yapon dövləti (Yamato) yaranır. Onun ilk paytaxtı müasir Osaka körfəzinin yaxınlığında idi. VI-IX əsrlərdə Yaponiyanın inkişafına qonşu Çin və Koreya ilə əlaqələri də mühüm təsir etmişdir. Belə ki, çin mədəniyyətinin müxtəlif elementləri məhz Yaponiyaya həmin dövrdə gətirildi. Materik dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri Kūsünün şimal, Honsünün cənub-qərb rayonlarınınin təsərrüfatının inkişafına səbəb oldu. Təqribən XII əsrdən başlayaraq, Kanto, Nobi və s. sahil düzənliklərin fəal mənimsənilməsinə başlandı. Lakin XX əsrin əvvəllərində ölkənin iqtisadi potensiala malik əsas hissəsi cənubda cəmləşmişdi, təsərrüfat mərkəzi isə Osaka şəhəri idi.

1274-cü ildə Çinin monqol hakimi Xubilay Yaponiyanı zəbt etməyə cəhd göstərir, lakin buna nail ola bilmir. 1281-ci ildə o, yenidən bu məqsədlə yürüş hazırlayır. 1281-ci ildə Xubilay Koreya boğazına 10 min gəmi çıxararaq, körpü yaratmaq və monqol atlılarının Yapon adalarına daxil olmasına çalışır. Lakin qəflətən başlayan tayfun bu nəhəng ordunu darmadağın

edir. Yaponiyanın tarixində bu İlahi külək - Kamikadze adı almışdır.

Yaponiyanın avropalılar tərəfindən kəşfi XVI əsrin ortalarına təsadüf edir. Təqribən 100 il müddətində qərb mədəniyyəti, elm və texnikasının Yaponiyaya daxil olması ölkədə, xüsusilə Cənubi Küsüdə yeni təsərrüfat qurşağının yaranması və inkişafına səbəb oldu. Əcnəbilərin ölkəyə axınına qadağa qoyulması Yaponiyayı uzun müddət xarici aləmdən təcrid olunmuş halda saxladı.

XIX əsrin axırlarından Yaponiya kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyur. Yerli yanacaq-xammal ehtiyatından məhrum olan yapon iqtisadiyyatı ilk vaxtlar idxaltdan tam asılı idi. Xarici bazardan asılılıq sənaye müəssisələrinin dənizsahili düzənliklərdə mərkəzləşməsinə səbəb oldu. Xarici xammal mənbələri və hazır məhsul bazarlarına bağlılıq Yaponiyayı xarici siyasətində dəyişiklik etməyə məcbur etdi. XX əsrin birinci yarısında Yaponiyanın irticaçı ekspansionist siyasəti dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafına yönəldilməsi ilə əvəz olundu. İqtisadi inkişafın nailiyyətləri onu dünyanın mühüm iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevirdi. Bütün regionlarla fəal münasibətlər yaradan yapon hökuməti qonşu ölkələrlə əlaqələrə üstünlük verir, Şərqi Asiyada hakim mövqeyini saxlayır.

İdarəolunma forması. Yaponiya konstitusiyalı monarxiyadır. İkinci dünya müharibəsində təslim olduqdan sonra Yaponiya Amerika ordusu tərəfindən zəbt olunur. Həmin vaxt Yaponiyada Ali hakimiyyət, müttəfiqlərin razılığı ilə Amerika hərbi administrasiyasına məxsus idi. Onun vəzifəsi ölkəni demokratikləşdirmək və millətçilik ünsürlərindən azad etmək idi. Bu prosesin çərçivəsində Yaponiyada Yeni Konstitusiya işlənildi və 1947-ci ilin mayında qüvvəyə mindi. Konstitusiya ölkənin tarixində ilk dəfə milli suverenlik və əsas demokratik azadlıq prinsiplərini elan etdi, ümumseçki hüququnu təsbih etdi. Dövlət idarəçiliyinin əsas konsepsiyası kimi hüquqi dövlət konsepsiyası qəbul edildi. Dövlətçilik hüququ təcrübəsində

nadir hal kimi Konstitusiyanın 9-cu maddəsi idi. Bu maddəyə görə Yaponiya beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibələrdən və hər hansı «müharibə vasitələri»nə malik olmaqdan «həmişəlik» məhrum edildi. Yaponiya dövlətinin başçısı imperatordur. Ölkənin ali qanunverici orqan parlamentdir. Konstitusiya qanunvericilikdə ona son dərəcə müstəsna səlahiyyət vermişdir. Lakin, inkişaf etmiş əksər ölkələrdə olduğu kimi, qanunvericilik təşəbbüsündə parlament və hökumət arasında bərabərlik mövcuddur. Konstitusiya yapon imperatoru statusunu müəyyən etmişdir. O, dövlətin və xalqın birliyinin rəmzidir, onun təvəllüd günü (23 dekabr) ölkənin milli bayramı hesab olunur.

Bütövlüklə, Yaponiyada idarəçilik forması monarxiya elementləri ilə respublika prinsiplərinin formalaşması və dövlət institutları fəaliyyətinin həmahəngliyini təşkil edir. Konstitusiyaya görə imperator xalqın adından parlamenti çağırma bilər, aşağı palatının buraxılmasını (yalnız hökumətin məsləhəti ilə) elan edə bilər, Konstitusiyada, qanunlarda, müqavilələrdə, hökumətin qərarlarında düzəlişlər edə bilər. O, parlamentin məsləhəti ilə baş naziri təyin edir, ordenlərlə təltif edir, xarici diplomatik nümayəndələri qəbul edir və bir sıra digər, xüsusilə təntənəli funksiyaları yerinə yetirir. İmperatora verilən səlahiyyətlər formal xarakter daşıyır, çünki, bunların həyata keçirilməsində onun təşəbbüsü vacib sayılmır. Beləliklə, imperator dövlət hakimiyyətinin mövcudluğu ilə bağlı səlahiyyətlərə malik deyil və o, dövlət işlərinə yalnız bu işlərə cavabdeh olan nazirlər kabinetinin dəstəyi və məsləhəti ilə qarışa bilər.

Müasir Yaponiya təhlükəsizlik sahəsində ABŞ-dan asılı olduğundan siyasi məhdudiyyətə malik ölkədir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin təmin olunması haqda 1960-cı ildə imzalanmış Amerika-Yaponiya müqaviləsinə əsasən, ABŞ hərbi qüvvələri Yaponiya ərazisində öz hərbi bazasını yarada bilər. Okinava adasında ABŞ ilə hərbi və siyasi ittifaq Yaponiyanın xarici siyasətinin əsasını təşkil edir. Bununla ya-

naşı o, digər dövlətlərlə sıx əlaqə saxlayır və beynəlxalq aləmdə siyasi rolunu ildən-ilə gücləndirməyə çalışır.

Yaponiyada yerli idarəetmə sistemi çox yaxşı inkişaf etmişdir. Yerli hakimiyyət orqanları əraziləri daxilində özünüidarə hüququna malikdir və bəzi mühüm məsələlər üzrə müstəqil qərar qəbul edə bilər. Parlament yerli hakimiyyətin dəstəyi olmadan yalnız konkret inzibati vahidə aid olan qanun qəbul edə bilməz. İnzibati cəhətdən 46 prefektura və paytaxt dairəni birləşdirən Yaponiya 10 iqtisadi regiona bölünür. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələr 7 sentyabr 1992-ci ildə yaradılmışdır. Bakıda Yaponiya səfirliyi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq problemlər. Rusiya- Yaponiya münasibətlərində «soyuqluq» Yaponiyanın özünün şimal ərazisi hesab etdiyi Kuril adalarına (İturup, Kunaşir, Şikotan, Xabomai) iddiası nəticəsindədir. Adaların ümumi sahəsi 296 min kv. km-dir. San-Fransisko müqaviləsinə (1951) görə Yaponiya adalara qarşı hüquq və iddiadan imtina etmişdir. Yaponiyada hesab edilir ki, İturup, Kunaşir, Şikotan, Xabomai Kuril adalarına aid deyildir. Kuril adaları 60 ildən artıqdır ki, əvvəlcə sabiq SSRİ, hazırda isə Rusiyanın siyasi, iqtisadi və hərbi strukturunun bir hissəsidir.

3. Əhali və şəhərlər. Yaponiya arxipelaqı adalarının yerli əhalisi aylar hesab olunur. Aylar qədim Şərqi Asiya irqinə aid edilir. Hələ qədim zamanlarda aylar Koreyadan Yaponiyaya gəlmiş və etnik səbəblərə görə Hokkaydoya sığışdırılmışlar. Monqol-malay və çin-tunquz tiplərinin üstünlük təşkil etdiyi müxtəlif tayfaların qaynayıb-qarışması nəticəsində nisbətən yekcins, bir-birinə oxşar yapon etnosu formalaşmışdır.

Hazırda yaponlar ölkə əhalisinin 99%-ni təşkil edir, digərləri koreyalılar (500 min nəfər), çinlilər (300 min nəfər), aylardır. Ayların sayı çox az, təqribən 20 min nəfərdir.

Yaponiyanın ada mövqeyi ölkədə özünün xüsusiyyətləri və mürəkkəb dili, yazısı, mənəvi dəyərləri ilə fərqlənən, bənzəri olmayan bir xalqın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müasir

Yaponiyada qərb nailiyyətləri ilə şərq mədəniyyəti təzad təşkil etmir, əksinə, bunlar arasında həmahənglik mövcuddur.

Yaponiyada 1920-ci ildən başlayaraq, 5 ildən bir əhalinin siyahıya alınması aparılır. Hazırda əhalisinin sayına görə (126,8 mln. nəfər) dünyada 10-cu yerdədir. Ölkənin əhalisi çox aşağı təbii artımla (təqribən 1 faiz) səciyyələnir. Ölkədə hər 1000 nəfərə 9,5 nəfər doğulur, 9 nəfər ölür. Ailədə 1 və ya 2 uşaq daha səciyyəvi sayılır. Gənc yaşda olanların azalması, orta ömür müddətinin yüksək olması şəraitində ölkədə millətin qocalması prosesi sürətlə gedir. Yaponiyada orta ömür müddəti kişilər üçün 77, qadınlar üçün 84,9 ildir. Bu göstəriciyə görə dünyada liderdir.

Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətinin qocalması Yaponiya hökumətini narahat edən problemlərdəndir.

Yaponiya elm sahəsində müvəffəqiyyət qazanmış dövrlərdəndir. Ölkədə səmərəli təhsil sistemi mövcuddur, savadsızlar yoxdur. Yaponlar çox əməksevərdirlər. Onlar ətraf mühitə qayğı ilə yanaşmağı milli ənənəyə çevirmişlər. «Koqay»-ətraf mühitin çirklənməsi yaponların ən çox ehtiyat etdiyi problemə çevrilmişdir.

Yaponiyada başlıca din sintoizm və buddizmdir, konfusiçiliklə yanaşı yapon millətinin etik-mənəvi simasının formalaşmasına din böyük təsir göstərmişdir.

Yapon adalarında əhali qeyri-bərabər paylanmışdır. Ölkə əhalisinin 80%-i Honsü, 15 %-i Küsü və Sikokuda cəmlənmişdir. Ölkənin daxili dağlıq rayonları ilə urbanizasiyanın sürətləndiyi dənizsahili düzənliklərdə əhalinin sıxlığı kəskin fərqlənir. Yaponiyanın cənubu isə şimala nisbətən zəif məskunlaşmışdır.

Yaponiyada əhalinin məşğuliyyət strukturunda dəyişiklik sənayedən sonrakı tiplə səciyyələnir. Belə ki, əmək qabiliyyətli əhalinin 60 %-dən çoxu xidmət sahələrində, 22%-i emal edici sənayedə çalışır. Aqrar sektorda işləyənlərin (5,3 %) miqdarı getdikcə azalır.

Yaponiyada əhalinin 80 %-i şəhərlərdə yaşayır. Ölkədə 12 milyonçu şəhər vardır. İnkişaf etmiş digər ölkələrdə olduğu kimi Yaponiyada da şəhər aqlomerasiyaları formalaşır. Bunlardan ən mühümləri paytaxt aqlomerasiyası Keyxin (Tokio, İokoqama, Kavasaki və Tibu), Xansin (Osaka ətrafında) və Tyükyedir (Naqoya və onun peyk şəhərləri). Bu 3 aqlomerasiya vahid urbanizasiyalaşmış sistem, dünyada ən iri Tokaydo meqapolisini yaratmışdır. Meqapolisdə 70 min kv. km sahədə Xonsyünün cənub sahilləri boyunca 70 mln. nəfər və ya ölkə əhalisinin 56 %-i yaşayır.

Meqapolisdən kənarında, Küsünün şimalında daha bir iri şəhər aqlomerasiyası – Kutaküsü- Fukuoka formalaşmışdır. Ölkədə əhalinin şəhərlərdə cəmlənməsi prosesi davam edir. Daxili miqrasiyanın istiqamətləri dəyişmişdir. Ətraf rayonlardan mərkəzə əhali axını suburbanizasiyanı gücləndirmişdir. Bu proses Naqoya, Kobedə daha çox nəzərə çarpır.

Yaponiya şəhərləri arasında ölkənin cənubunda yerləşmiş Xirosima və Naqasaki xüsusilə seçilir. Bu şəhərlər 1945-ci il avqust ayında ABŞ tərəfindən bombardman edildi. Yüz minlərlə insanın ölümü və şikəst olması ilə nəticələnən bu dəhşətli faciənin izləri yapon millətinin yaddaşından hələ də silinməmişdir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Tokio ölkənin paytaxtı, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın milli mərkəzidir. Şəhər Kanto düzənliyinin mühüm hissəsini əhatə edir və Sakit okeanın Tokio körfəzi sahilində yerləşir. Tokio dünyanın ən sıx əhalisi olan şəhəridir. Şəhərdə 26,5 mln. əhali yaşayır. Şəhərin ərazisindən Tamma, Sumida, Aravaka, Edoqana çayları axır və dənizə tökülür. Tokiodan şimalda və qərbdə dağlar yerləşir. Meqapolisdə mövsümi musson küləkləri ilə səciyyələnən subtropik iqlim hakimdir. Tokio dağdıcı təbii fəlakət zonasındadır. Şəhərin əsası 1457-ci ildə qoyulmuşdur və müasir görünüşü uzun dövr ərzində formalaşmışdır. Qədim şəhərlər kimi Tokio da Köhnə və Yeni hissədən ibarətdir. Paytaxtın tarixi nüvəsi Nixonbasi rayonudur. İmperatorun iqamətgahı bu rayonda-

dır. Paytaxtın görünüşünü çoxsaylı budda məbədləri (XVII-XIX əsrlər) bəzəyir. Burada qədim sintoist ziyarətgahları saxlanılmışdır. Tokio qədim şərq mədəniyyəti ilə müasir Avropa mədəniyyətinin qovuşduğu təzadlar şəhəridir. Müasir Tokio dünyada iri maliyyə-investisiya və informasiya mərkəzinə çevrilmişdir. Burada aparıcı yapon şirkətlərinin idarələrinin 60 %-i, iri maliyyə mərkəzləri və s. yerləşir. Paytaxtda ali təhsil ocaqları və elmi-tədqiqat institutları çoxdur. Şəhərdən ağır və ekoloji cəhətdən təhlükəli müəssisələrin uzaqlaşdırılması istiqamətində böyük işlər aparılır. Tokio aqlomerasiyasında ağır sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi mərkəzlər İokoqama, Kavasaki, Tiba, İtixara şəhərləridir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Yaponiya yüksək inkişaf etmiş sənaye dövlətidir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ABŞ və AFR-dən sonra dünyada **üçüncü** yerdədir. Dünya ÜDM-nun 9 %-i Yaponiyanın payına düşür. ÜDM-un adambaşına düşən həcminə görə Yaponiya ABŞ-ni geridə qoymuşdur. Yaponiyada sənaye, ticarət, banklara nəzarət bir neçə maliyyə qrupunun əlində cəmlənmişdir. Onlar sənaye konsernləri, kredit, xarici və daxili ticarət, nəqliyyat, xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən korporasiyaların daxil olduğu birləşmiş güclü maliyyə kapitalına malikdirlər. Yapon maliyyə qrupları və sənaye korporasiyaları dünyanın ən iri şirkətlərinə aid edilir.

Müasir Yaponiya dünya iqtisadiyyatında liderlərdən biri olmağa iddialıdır.

Yaponiya «iqtisadi möcüzəsi»nin səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- ölkənin tarixi-mədəni inkişaf xüsusiyyətləri;
- məhdud faydalı sərvətlər şəraitində istehsalın sərfəli, elmtutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- Qərb ölkələrindən elmi layihələrin, lisenziyaların və texnologiyanın alınması;
- Qərbi Avropa inkişaf modelinin tətbiqi;
- istehsala ETT-nin sürətlə tətbiqi;

- səmərəli yapon təhsil sistemi;
- ÜDM-da hərbi xərclərin çox az olması;
- təsərrüfatında kiçik istehsal qruplarının «vahid əmək kollektivində» birləşməsi;
- istehsalda çeviklik;
- yapon millətinin əməksevərliyi və s.

Yaponiya II dünya müharibəsindən sonra öz iqtisadi və sosial inkişafını daha səmərəli model üzərində qurmağı davam etdirir. Müharibədən sonra Yaponiyanın qısa müddət ərzində dirçəlməsində ABŞ-nin rolu böyük oldu. ABŞ-ın yardımı Yaponiyada maddi və maliyyə ehtiyatlarına, həmçinin elmi tədqiqat işləri aparılması və yeni texnologiya yaradılmasına lazım olan vaxta qənaət olunmasına imkan yaratdı. Yaponiya amerika idarəetmə konsepsiyası, marketing, məhsulun keyfiyyəti üzərində nəzarət, əmək və kapital əməkdaşlığı nəzəriyyəsinə də idxal etdi. Eyni zamanda bunlar ənənəvi yapon mədəniyyətinə, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə və istehsala uyğunlaşdırıldı.

Yapon iqtisadiyyatının inkişafına dünyada «nou-xau»nun reallaşdırılması təkan verdi. Belə siyasət ixracatın genişlənməsini təmin etdi və ölkə sənayesinin möhkəmlənməsinə imkan verdi. Bu prosesdə dövlətin rolu fəal olmuşdur. Müasir dünya təsərrüfatı sistemində Yaponiya «Japan Incorporated» - «Yaponiya Korporasiya» kimi çıxış edir. Bu, ölkə iqtisadiyyatının korporativ xarakterini bildirir və milli maraq ideyasına əsaslanır. Ölkədə təsərrüfat mexanizminin mahiyyəti korporativ fəlsəfə ilə müəyyən edilir ki, burada da keyfiyyət, qarşılıqlı təsir, cavabdehlik və təşəbbüskarlıq əsas dəyərlərdir.

İkinci dünya müharibəsində vurulan ziyanlar aradan qaldırıldıqdan sonra, Yaponiya təsərrüfatı güclü iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. İlk vaxtlar dövlətin siyasəti ağır və kimya sənayesini inkişaf etdirməyə yönəldi. Sonralar elmtutumlu sahələr: sənaye robotları istehsalı, elektron avadanlığı, cihaz və hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri istehsalı və s. inkişaf etdirildi. Eyni zamanda enerji və metal

tutumlu istehsal məhdudlaşdırıldı. Qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi ölkənin güclü sənaye bazasının yaradılmasına səbəb oldu. Nəticədə, Yaponiya təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri (elektron, robot texnikası, biotexnologiya, qeyri-ənənəvi energetika xammalından intensiv istifadə olunması) üzrə lider ölkəyə çevrildi. Xidmət sahələri və informatikanın rolu artdı, hazırda ÜDM-un 60%-i bu sektorların payına düşür.

Ölkədə elmi-texniki potensial sürətlə inkişaf edir. Elmin inkişafına sərf olunan vəsaitə görə dünyada qabaqcıl mövqə tutur. Yaponiya iqtisadiyyatının müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasında emaledici sənayenin ucuz işçi qüvvəsi, əlverişli maliyyə imkanları, istehlak bazarı olan ölkələrə köçürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yaponiya sənayedən sonrakı inkişaf mərhələsindədir.

Yaponiyanın iqtisadi və sosial inkişaf təcrübəsi yeni sənaye dövlətlərinin yaranmasına, Çində müasirləşmə proseslərinin intensivləşməsinə, regional və bəşəri əhəmiyyətli digər nəticələrə səbəb oldu. Yaponiyanın təcrübəsi sosial-iqtisadi modelin köçürülməsinin mümkünlüyünü aşkara çıxardı, həmçinin, ənənəvi sivilizasiyanın geniş inkişaf potensialını və ondan bacarıqla istifadəni sübut etdi.

Bunlarla yanaşı Yapon iqtisadiyyatı dünya bazarı və xarici ticarətdən çox asılıdır. Yaponiyanın dünya bazarında nisbətən zəif mövqeyi onunla izah olunur ki, onun Qərbi Avropa modeli tətbiq etmək və Avropa İttifaqı kimi iqtisadi məkan yaratmaq imkanı yoxdur. Yaponiyanın qonşu dövlətlərlə möhkəm, əsaslandırılmış iqtisadi əlaqələri yoxdur. Belə əlaqələr ABŞ-Latın Amerikası-Aİ-Afrika, Sakit okean hövzəsi və Karib dənizi ölkələri ilə daha səmərəlidir. Nəhayət, Yapon iqtisadiyyatını digər inkişaf etmiş ölkələrdən fərqləndirən burada kiçik sahibkarlığın üstün olmasıdır.

Göstərilən amillər Yaponiyanın dünyanın başlıca iqtisadi mərkəzləri sistemində mövqeyini müəyyən edir və ölkənin

inkişaf strategiyasının, daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin formalaşmasına bilavasitə təsir edir.

Sənaye. Yaponiya ABŞ, ÇXR və Qərbi Avropa dövlətləri ilə birgə dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqe tutur. Dünyaya sənaye istehsalının 12%-i Yaponiyanın payına düşür. Yapon sənayesinin strukturunda elmtutumlu sahələr üstünlük təşkil edir. Qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan ən yeni sahələr inkışaf etdirilir. Yaponiya metal emalı avadanlığı, sənaye robotları, hesablama texnikası, məişət elektronikas, nəqliyyat vasitələri (gəmi, avtomobil), süni lif, elektrik enerjisi istehsalı, polad əridilməsinə görə dünyada qabaqcıl yerləri tutur.

Maddi istehsal sahələrində işçi qüvvəsinin 33%-i çalışır. ÜDM-un 37 %-i sənayenin payına düşür. Sənaye məhsullarının dəyərində görə Yaponiya ABŞ-a çox yaxınlaşmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında 6 iri maliyyə-sənaye qrupu aparıcı mövqeyə malikdir. Müharibədən əvvəl ölkədə 9 dzaybatsu («maliyyə-kompaniya») hakim mövqe tuturdu. «Mitsubisi», «Mitsui», «Sumitomo», «Fuyö», «Sanva», «Dayiti-Kanqyö» maliyyə qrupları dzaybatsuların ardıcılları kimi inkışaf etmişlər.

Yaponiya sənayesinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də, kiçik və orta müəssisələrin çox olmasıdır. Ölkədəki sənaye müəssisələrinin 90%-i onların payına düşür.

Yaponiyanın sənaye qurşağı əsasən eni 15-65 km olmaqla 1500 km məsafədə uzanır. Sakit okean sənaye qurşağı adlanan bu ərazi şimal-şərqdə Kanto rayonundan Sakit okean sahili boyunca Naqoyayadək uzanır, oradan Kinki rayonunu kəsib-keçir, Daxili Yapon dənizi sahili boyu Kusunün şimal-qərbində Naqasakiyədək davam edir. Bu qurşaq ölkənin sosial-iqtisadi nüvəsini təşkil edir. Dəyərində görə sənaye məhsulunun 85%-i bu qurşağın müəssisələrində istehsal olunur. Coğrafi mövqeyinin əlverişli olması, idxal olunan xammalın və hazır məhsulun paylanması sənaye qurşağında mərkəzləşməsinə səbəb olmuşdur.

Sənaye qurşağına 4 mühüm rayon və ya qovşaq daxildir ki, bunlar müəyyən üstünlüyə malikdirlər. Əhəmiyyətinə görə

birinci Tokio və İokoqama şəhərləri ilə birlikdə Kanto sənaye qovşağıdır. Bu qovşaqda onlarla kiçik şəhərlər də vardır. Kantodan cənubda Naqoya sənaye qovşağı yerləşir, buraya ondan artıq şəhər daxildir. Qovşaqda müasir sənaye sahələri ilə yanaşı ənənəvi (toxuculuq, yeyinti və s.) sahələr də inkişaf etmişdir. Daxili Yapon dənizinin şərq qurtaracağında Kinki sənaye qovşağı yerləşir. Qovşağa Osaka, Kobe, Kioto və onlarla kiçik şəhərlər daxildir. Sənayesi müxtəlif sahəli olması ilə səciyyələnir. Qovşaqda metallurgiya, maşınqayırma, toxuculuq və kimya sənayesi xüsusilə seçilir. Kinkidən cənub-qərbdə Şimali Küsü sənaye qovşağı yerləşir. Əhəmiyyətinə görə sənayenin mərkəzləşdiyi rayonlar arasında dördüncü yerdədir. Onun ərazisində digər qovşaqlarla müqayisədə iri şəhərlər və sənaye mərkəzləri yoxdur. Aparıcı sahələr metallurgiya və kimya sənayesi, yeyinti və maşınqayırma.

Ümumiyyətlə, ölkədə sənaye istehsalının ərazi üzrə mərkəzləşmə səviyyəsi sahəsi Yaponiyanın sahəsi ilə eyni olan Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə çox yüksəkdir.

Energetika. İqtisadiyyatının yüksək inkişafı dövründə sənayesi idxal olunan yanacaq, ilk növbədə neft və neft məhsulları istehlak edir. Ölkədə energetika ehtiyatı olmadığından (az miqdarda daş kömür istisna olmaqla) enerji daşıyıcılarının 90%-dən çoxu idxal olunur (neft, təbii qaz, kömür, uran).

Enerji balansında neftin payı 50 %-dən çoxdur. Atom enejisindən istifadə sürətlə artır. Ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin 1/3 hissəsi AES-nın payına düşür. Reaktorların sayı və AES-nın gücünə görə Yaponiya ABŞ və Fransadan sonra dünyada üçüncü yerdədir. İES ilə yanaşı AES ölkənin energetika sistemində əsas yükü təmin edir. Dağ çayları üzərində qurulmuş SES-nın enerji istehsalında payı cəmi 10%-dir. Bu stansiyalar əsasən Mərkəzi Xonsyünün dağlıq rayonlarında yerləşir.

Digər ölkələrə nisbətən Yaponiyada geotermal stansiyalar daha çoxdur (ümumi istehsal gücü 530 min kVt.). Ekoloji

cəhətdən təmiz yeni geotermal stansiyaların mühafizə olunan təbii ərazilərdə inşasına xüsusi fikir verilir.

Sənaye istehsalında qara **metallurgiya** aparıcı rol oynayır. O, energetika və materialtutumlu sahələrlə kompleks təşkil edərək, yüksək istehsal və ixracat potensialını saxlayan yeganə sahədir. Müharibədən sonra qabaqcıl texnologiya əsasında yaradılan metallurgiya zavodları 70-ci illərdən sonra yenidən müasirləşdirildi. Hazırda Yaponiya metallurgiya mərkəzləri dünyada ən güclü və qabaqcıllar sırasındadır. Bunlardan ən böyüyü Fukuyama şəhərindədir (ildə 16 mln. ton polad istehsalı). 900 ha sahəni əhatə edən tam dövriyyəli kombinat Daxili Yapon dənizində inşa edilmişdir. Tam dövriyyəli digər iri kombinatlar Midzusima, Kasima, Kimitsu, Kanaqavadadır. Qara metallurgiyanın ayrı-ayrı mərkəzlərdə deyil, iri sənaye rayonlarında yerləşdirilməsi səciyyəvidir. Bunlardan ən köhnəsi Kūsū adasının şimalında Kitakūsüdür. Yeni rayonlar Daxili Yapon dənizi sahilində yerləşmiş Tokio, Osaka ətrafındadır. Bu rayonlardan başqa Hokkaydonun cənubunda Muroranda metallurgiya kombinatı fəaliyyət göstərir. Qara metallurgiya müəssisələrinin hamısı idxal olunan xammal və yanacaq ilə işləyir. Ona görə də kombinatların böyük əksəriyyəti iri portların yaxınlığında yerləşir. Yaponiya dünyada polad və prokat ixracatçısı olaraq qalır.

Əlvan metallurgiya öz əhəmiyyətini saxlayır. Bu sahənin zavodları idxal olunan xammala əsaslanan maşınqayırma müəssisələrinin yerləşdiyi sənaye qurşağının iri mərkəzlərindədir. Bəzi iri müəssisələr əlvan metallurgiyanın köhnə mərkəzlərində (Niixama, Xitati və Asio) yerləşir və yerli filizin emalına əsaslanır. Əlvan metal filizlərinin (xüsusilə alunitin) emalı zamanı tullantılar ölkənin dəniz sahillərini çirkləndirdiyi üçün onun istehsalı çox azalmışdır, bəzi müəssisələr isə digər ölkələrə köçürülmüşdür.

Kimya sənayesi. Neft emalı və kimya sənayesi müəssisələrinin əksəriyyəti Sakit okean sahili mərkəzlərdə cəmlənmişdir. Bu cür zavodların çoxu Tokio aqlomerasiyasındadır. Bir

çox iri neft-kimya kombinatları mühüm sənaye mərkəzlərinin ətrafında yerləşməklə, metallurgiya zavodları və elektrik stansiyaları ilə birlikdə metallurgiya komplekslərini yaradırlar. Tokiodan şimal-şərqdə «Kasima», Osaka rayonunda «Ximedzi» və s. komplekslər formalaşmışdır.

Kimya sənayesinin digər iri mərkəzləri Cənubi və Mərkəzi Yaponiyada – Yokkai (Naqoya rayonu), Honsünün cənubunda Ube və Tokuyamadır. Yaponiyanın kimya sənayesi neft-kimya məhsulları üzrə ixtisaslaşmışdır. Ölkədə sintetik materiallar, süni lif, plastik kütlə hazırlanması daha çox inkişaf etmişdir. Biokimyanın (müalicə preparatları, vitaminlər və s.) inkişafına xüsusi fikir verilir.

Yaponiya sənayesinin nüvəsini **maşınqayırma** təşkil edir. Beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşmaya malik sahələri – dəzgahqayırma və cihazqayırma, elektron və elektrotexnika maşınqayırması, dəqiq və optik cihazlar istehsalı, avtomobilqayırma və gəmiqayırma. Yaponiyada maşınqayırma əsasən elmtutumlu olmaqla, ixtisaslı kadrlara və ETT-yə əsaslanır. Bu sahədə sənaye robotları istehsalı səciyyəvidir, bir işçi-yə düşən robot istehsalının sayına görə ölkə dünyada birinci yerdədir. «Toyota», «Nissan» avtomobilləri dünyanın hər yerində məşhurdur. Minik avtomobili istehsalına görə dünyada ikinci yerdədir (ildə 10 mln. ədəd). Avtomobil istehsalı müəssisələrinin ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və digər ölkələrdə filialları vardır. Avtomobilqayırmanın mühüm mərkəzi Toyota (Naqoya rayonu), Xirosima və Keyxin aqlomerasiyasının bir sıra şəhərləridir.

Gəmiqayırma müəssisələri əsasən iri port şəhərlərində yerləşir (İokaqama, Kobe, Naqasaki). Ümumiyyətlə, Yaponiyada maşınqayırmanın inkişaf strategiyası informasiya, maşın və mexanizmlər, rabitə kimi müasir istehsal komponentlərini əhatə edən yüksək keyfiyyətli sintezə əsaslanır. Bu sahədə əhəmiyyətinə görə yeni texnika və texnologiyanın istifadə çərçivəsindən kənara çıxan istehsal sistemi yaradılır. İstehsalatda işçi qüvvəsinə ehtiyacı olmayan cəmiyyətə keçid başlanır.

Fəhləsiz zavodlar yaradılması Yaponiya sənayesində tezliklə tətbiq ediləcəkdir. Bu isə iqtisadi və sosial strukturun əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olacaqdır.

Yüngül sənaye öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlayır. Əsas sahələri toxuculuq, ağac emalı və yeyintidir. Ənənəvi yapon malları (milli geyim və ayaqqabı, çətir, oyuncaq, ev əşyaları və s.) istehsalı səciyyəvidir. Yüngül sənaye həm yerli, həm də idxal olunan xammala əsaslanır. Əsasən daxili bazarın tələbatını ödəyir. Yüngül sənaye müəssisələri ölkənin hər yerində yayılmışdır.

Kənd təsərrüfatı. Ölkənin ÜDM-nun 2%-i aqrar sektorun payına düşür. İqtisadi fəal əhalinin 7%-i kənd təsərrüfatında çalışır. Orta kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edir, buna görə də aqrar sektor yüksək intensivliyi ilə fərqlənir. Bitkiçilik üstünlük təşkil edir. Ölkə ərazisinin 14%-i becərilir, lakin ərzaq məhsullarına olan tələbatın 70%-i yerli istehsal hesabına ödənilir. Ölkənin kənd təsərrüfatı ərzaq məhsulları istehsalı istiqamətlidir. Bəzi növ məhsullara (çəltik, yumurta, balıq və balıq məhsulları, quş əti, donuz əti, meyvə) yerli tələbat tam ödənilir. Yem və texniki bitkilər idxal olunur. Əmtəə strukturu kənd təsərrüfatının yerləşmə xüsusiyyətini müəyyən edir:

-aqrar istehsal iri aqlomerasiyaların yararlı zonalarında mərkəzləşmişdir;

- ətraf kənd təsərrüfatı rayonlarında ənənəvi, bu və ya digər məhsul üzrə ixtisaslaşmış sahələr üstünlük təşkil edir.

Yaponiya dünyada çəltik istehsal edən mühüm ölkələrdən sayılır. Çəltik Xokkaydo adasından cənubda, ölkənin hər yerində becərilir. Əhalinin ərzaq təminatında çəltikdən sonra tərəvəz bitkiləri (kartof, paxlalar) çox əhəmiyyətlidir və ölkənin hər yerində becərilir. Buğda əkinləri də geniş yayılmışdır. Şimal rayonlarında arpa becərilir. Sitrus və digər meyvələr yetişdirilir. Texniki bitkilərin xüsusi çəkisi azdır. Bunlardan nisbətən geniş yayılanı tütün, kətan, kağız istehsalı üçün lifli bitkilər, çay və s.-dir.

Ölkədə təbii imkanlar olmadığından heyvandarlıq geniş miqyasda inkişaf etməmişdir. Donuzçuluq və quşçuluq Sakit okean sənaye qurşağının iri şəhəratrafı zonalarında daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Yaponların həyatında balıq və digər dəniz məhsullarından istifadə mühüm rol oynayır. Ölkə balıq ovuna görə dünyada birinci yerdədir. Balıq istehlakının adambaşına düşən miqdarına görə də (ildə 60-70 kq) Yaponiya dünyada liderdir. Balıqçılıq təsərrüfatı ölkənin daxili rayonlarında şirin sulara, dənizsahili dayaz və dərin sulara inkişaf etmişdir. Yaponiya həm də balıqların kürü tökməsi, mirvari ilbizi bəslənməsi məqsədilə akvarium yaradılması texnologiyasına görə də dünyada birinci yerdədir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Yaponiyanın iqtisadiyyatındakı nailiyyətlər nəqliyyatın inkişafı ilə bağlıdır. Nəqliyyatın texniki bazası yüksək səviyyədədir. Daxili su və boru nəqliyyatı istisna olmaqla, ölkədə nəqliyyatın bütün növləri çox yaxşı inkişaf etmişdir.

Daxili yükdaşımalarda sahilboyu gəmiçiliyi, sonra isə avtomobil, dəmiryol nəqliyyatı böyük rol oynayır. Daxili sərnişin daşımalarda dəmiryol nəqliyyatı liderdir. Xarici yük və sərnişin daşımaları dəniz və hava nəqliyyatı ilə təmin edilir.

Yaponiyada yüksək texniki səviyyə və idarəetmə sistemi ilə seçilən inkişaf etmiş dəmiryol şəbəkəsi (uz. 30 min km) vardır. Burada elektron-hesablama və informasiya texnikası tətbiq edilmişdir. Yaponiyada nadir yüksək sürətli Sinkansen superekspressləri fəaliyyət göstərir. Tokio və Osakanı əlaqələndirən ilk xətt 1964-cü ildə istifadəyə verilmişdir. 1996-cı ildə saatda 300 km məsafə qət edən yeni tip superekspress Sinkansen istifadəyə verildi. Hazırda ölkənin əksər ucqar rayonlarına superekspresslərin hərəkəti üçün dəmiryol xətləri çəkilmişdir. Sənaye mərkəzlərini dəniz portları ilə birləşdirən əsas magistrallar elektrikləşdirilmişdir. Yapon dəmiryollarının konfigurasiyası mürəkkəbdir. Lakin texniki vəziyyəti dəmiryollarının yüksək daşıma qabiliyyətini təmin edir. Hazırda öl-

kənin 4 böyük adası körpü və tunellər sistemi vasitəsilə dəmir-yol və avtomobil magistralları ilə bir-birilə müntəzəm əlaqə saxlayır.

Honsü və Hokkaydo arasında dünyada ən uzun «Seykan» tuneli (53,9 km) 1988-ci ildə istifadəyə verildi. Tunelin 23 km-i 100 metr dərinliyində su altındadır. Honsü və Sikoku adaları arasında Seto o-xasi avtomobil körpüsü də həmin il inşa edilmişdir. Honsü və Küsü adalarını Kanmon tuneli birləşdirir (1942-ci ildə açılmışdır).

Yaponiyada avtomobil nəqliyyatı da inkişaf etmişdir. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 1,2 mln. km-dir (bunun 5 min km-i yüksək sürətlidir). Avtomobil yollarının sıxlığına görə Yaponiya dünyada dördüncü yerdədir. Avtomobil parkına görə isə ABŞ-dan geri qalır. Əsas avtomobil magistralları dəmir yollarına paralel çəkilmişdir.

Yaponiya dəniz ticarət donanmasına görə inkişaf etmiş dövlətdir. Yapon donanmasının tərkibində ən iri tankərlər, filiz, kömür, maye qaz daşıyan gəmilər, lixterlər vardır.

Ölkənin nəqliyyat sistemində dəniz portları mühüm rol oynayır. Dənizsahili (kabotaj) və beynəlxalq daşımalarda dəniz nəqliyyatı üstün mövqe tutur. Ölkədə mindən artıq port vardır, onlardan 19-u beynəlxalq əhəmiyyətlidir, bunların da 7-si dünya portları kateqoriyasına salınmışdır (yük dövriyyəsi ildə 50 mln. ton). Bu portlar 3 port kompleksi əmələ gətirmişlər. Ən böyüyü Tokio körfəzi sahilində yerləşmiş Keyxindir. Kompleksin tərkibində 4 port vardır. Tokio kompleksdə mərkəzi mövqe tutur. İkincisi, Daxili Yapon dənizini Osaka körfəzi ilə birləşdirən Akasi boğazı sahilində yerləşmiş Xanşin port kompleksidir. Bu kompleksə Osaka və Kobe portları daxildir. Üçüncü port kompleksi Tokaydır. İse körfəzinin sahilində yerləşir. Kompleksdə Naqoya xüsusilə seçilir.

Yaponiya hava nəqliyyatının inkişaf səviyyəsinə görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ən iri beynəlxalq hava limanları Tokio və Osakada yerləşir. Osaka yaxınlığında

ultramüasir təyyarə limanı müxtəlif növ yük və sərnişin təyyarələri qəbul etmək imkanına malikdir. Bu liman Osaka körfəzində süni adada salınmışdır.

Xarici ticarət. Yaponiya dünyanın ən geniş xarici ticarət əlaqələrinə malik dövlətlərindəndir. O, beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edir. Xarici ticarət ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi əlaqələrdə ölkənin mövqeyini möhkəmləndirən əsas vasitə kapital ixracıdır. Yaponiya investisiyası xammal ölkələrinin hasilat sənayesinə, həm də iqtisadi mərkəzlərin emaledici sənayesi və infrastrukturuna yönəldilmişdir. Yaponiyanın xarici iqtisadi fəaliyyəti Asiya-Sakit okean regionunda daha intensivdir. Yaponiya bu regionda Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığının (ASİƏ) yaradılmasında təşəbbüskarlardan biridir. ASİƏ ölkələri arasında (təşkilatın 21 üzvü vardır) 2020-ci ilədək azad ticarət və kapital qoyuluşu zonasının yaradılması haqda Deklarasiya imzalanmışdır. Üzv dövlətləri dünya ÜDM-un 50%-ni verir və dünya əhalisinin 40 %-i onların payına düşür.

Yaponiyanın xarici iqtisadi əlaqələrində beynəlxalq ticarət öz mühüm əhəmiyyətini saxlamışdır. Əvvəllər Yaponiya idxalatında başlıca rol xammal və yanacaq (60-70 %) idisə, sonralar iqtisadiyyatundakı struktur dəyişikliklər nəticəsində sənayenin elmtutumlu sahələrin inkişafına yönəldilməsi bu göstəricini 25%-ə endirdi. İdxalatda mineral yanacaq və xammal mühüm yer tutur. Ölkə dəmir filizi, nikel, mis, neft, alüminium, qurğuşun, sinkin demək olar ki, hamısını idxal etsə də, idxalatda bunların payı getdikcə azalır və hazır məhsullar isə (xüsusən maşınqayırma) çoxalır. Avropa ölkələri və ABŞ-dan maşın və avadanlıq, Asiya ölkələrindən məişət elektrik cihazları, toxuculuq malları idxalı artmışdır. İdxalatının 15%-ni ərzaq məhsulları (ət, buğda, tərəvəz, meyvə və s.) təşkil edir.

Sənayenin bir sıra sahələri ixracat istiqamətlidir. Avtomobil, sənaye avadanlığı, çoxişlənən istehlak malları, metal, kimya məhsulları ixrac olunur. Xarici ticarət dövriyyəsinin

həcminə görə Yaponiya dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Yaponiya əsasən Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri, ABŞ, Aİ ölkələri, Çinlə ticarət əlaqələri saxlamaqla yanaşı, həmçinin xarici ölkələrlə mədəniyyət, elm, təhsil və digər istiqamətlərdə əlaqələrini genişləndirir.

Daxili fərqlər və regional siyasət. Yaponiyada regional fərqlər həm təbii-coğrafi amillər, həm də iqtisadi səbəblərdən asılı olaraq formalaşmışdır. Yaponiya istehsalın ərazi üzrə təmərküzləşməsinin çox yüksək səviyyəsi ilə seçilir. Ölkədə iki əsas bölgə («mərkəz» və «ətraf») fərqlənir. «Mərkəz» Tokiyodan Simonosikiyədək Honsünün cənub sahillərini, Sikoku və Kūsünün şimal sahillərini əhatə edir. Sakit okean qurşağı adlandırılan bu bölgə ölkə ərazisinin 1/3-ni təşkil edir.

«Ətraf» rayonlara Honsünün şimal-şərqi və qərb sahilində zəif mənimsənilmiş əyalətlər, həmçinin Hokkaydo və Cənubi Yaponiya-Sikoku, Kūsünün cənubu və Rükü adası aid edilir.

Yaponiyada ənənəvi olaraq 10 iqtisadi rayon ayrırırlar (şimaldan-cənuba doğru). Rayonlar prefekturaların sərhədinə görə ayrılır: bunlar Hokkaydo, Toxoku, Kanto, Tokay, Xokuriku, Kinki, Tüqoku, Sikoku, Küsü və Okinavadır.

Kanto, Kinki, Tokay yüksək inkişaf etmişdir; Xokuriku, Tüqoku, Toxoku və Küsü orta inkişaf səviyyəsinə malikdir; Hokkaydo, Sikoku və Okinava nisbətən zəif inkişaf etmiş rayonlardır.

On iqtisadi regiondan altısının ərazisi tam və ya qismən Sakit okean qurşağındadır. Bunlardan dördü daha əhəmiyyətlidir.

Əhəmiyyətinə görə Kanto regionu Tokio və İokaqama şəhərləri ilə birlikdə ölkənin ÜDM-nun 45%-ni verir. Burada sənayenin bütün sahələri inkişaf etmişdir. Kanto həm də ölkənin mühüm kənd təsərrüfatı rayonudur. O, qərbdə Tokay rayonu ilə qovuşur. Tokay rayonunun nüvəsini Naqoya şəhəri təşkil edir. Əvvəllər toxuculuq və farfor sənayesi ilə məşğul

olan bu rayonda sonralar qara metallurgiya, neft-kimya və digər sahələr inkişaf etdirildi. Hazırda rayon elektron, avtomobil, aviasiya sənayesi və digər yeni sahələr üzrə ixtisaslaşır.

Naqoyanın peyk şəhəri olan Toyotada ən iri avtomobil zavodu yerləşir. Müəssisədə istehsal olunan «Toyota» avtomobillərini dünyanın əksər ölkələrinin magistrallarında görmək olar. Tokay rayonunda kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir. İse körfəzi isə Yaponiyanın mirvari vətəgəsinin mühüm mərkəzidir.

Tokay rayonundan qərbdə Kinki rayonu yerləşir. Osaka, Kobe, Kioto və onlarla kiçik şəhər bu rayona daxildir. Rayonun sənaye sahələri müxtəlifliyinə görə seçilir: metallurgiya və maşınqayırma, kimya və toxuculuq, yeyinti və saxsı qablar istehsalı inkişaf etdirilmişdir. Burada kənd təsərrüfatı müxtəlif istiqamətlidir. Çəltik, tərəvəz, meyvə yetişdirilir, balıqçılıqla və süni mirvari yetişdirməklə məşğul olunur.

Tokaydo meqapolisindən kənarda Tyüqoku rayonu yerləşir. Rayon Daxili Yapon dənizinin şimal sahillərini əhatə edir. Ağır sənayenin başlıca mərkəzlərindən olan bu rayonda iri metallurgiya mərkəzləri, gəmiqayırma tərsanələri vardır. Rayonun iri sənaye qovşaqları Xirosima və Kure şəhərləridir, daxili ərazilərdə çəltik, üzüm, sitrus bitkiləri becərilir.

Sakit okean qurşağına aid edilən Kyüsyü və Sikoku adalarının şimal hissələrində digər rayonlarla müqayisədə iri şəhər və sənaye mərkəzləri yoxdur. Burada kömür, metallurgiya, kimya, yeyinti və maşınqayırma sənaye sahələri vardır. Son zamanlar elmtutumlu sahələr (xüsusilə yarımkeçiricilər istehsalı) inkişaf etdirilir. Sakit okean qurşağının sərhədləri cənuba (Sikoku və Küsü adalarına) və şimala (Hokkaydo adasına) doğru irəliləyir.

Beləliklə, Yaponiyada regional problemlər bu və ya digər dərəcədə aşağıda göstərilənlərlə izah olunur:

- əhalinin və istehsalın çox yüksək tərəküzləşməsi (Yapon meqapolisi və ya Mərkəzi-Sakit okean qurşağının 3 metropoliten arealı çərçivəsində);

- şimal rayonlarının zəif inkişaf etməsi (Hokkaydo, Toxoku).

Bunu nəzərə alaraq, Yaponiya hökuməti hələ 1950-ci illərdən regional siyasət sistemi həyata keçirməyə başlamışdır. Hökumət ölkənin regionlarının tarazlı inkişafı məqsədilə ardıcıl olaraq qanunlar və regional səviyyəli dövlət sənədləri qəbul etmişdir. 1962-ci ildən başlayaraq regional xarakterli tədbirlərin maliyyələşdirilməsində dövlət başlıca rol oynayır. Regional siyasətin həyata keçirilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə edilir, bunlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- yerli hakimiyyət orqanlarına daha mühüm istehsal obyektləri və sosial infrastruktur (ilk növbədə yollar və portlar) tikililəri üçün mərkəzi hakimiyyət tərəfindən maliyyə yardımı;

- mühüm sənaye obyektlərinin tikintisini sürətləndirmək məqsədilə dövlət maliyyə idarələrinin istiqrazları və bunların faizlə bələdiyyələrə verilməsi;

- regionda güclü istehsal yaradan şirkətlərin borclarının tədricən ödənilməsi üçün xüsusi vergi güzəştləri və hüququn verilməsi.

Yaponiyada regional siyasətin səciyyəvi xüsusiyyəti onun ümumdövlət planlaşdırılması ilə sıx əlaqədar olmasıdır. 1961-1977-ci illərdə qəbul edilən hər yeni planda regional aspekt ön plana çəkilirdi. 1977-ci ildə isə «Üçüncü hərtərəfli inkişaf» planı qəbul edildi. XX əsrin sonunadək nəzərdə tutulan bu planda regional proseslərin bütün cəhətlərini əhatə etməklə birləşmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası öz əksini tapmışdır. Regional planlaşdırma prosesində dövlətin siyasəti ilə xüsusi biznesin qarşılıqlı əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Təkrar üçün suallar:

1. Yaponiyanın təbii şəraitinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.
2. Yaponiyanın dövlət quruluşunda demokratizmi nədə görürsünüz?
3. Ölkənin əhalisi və təsərrüfatının coğrafiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.
4. Yaponiyada ən iri meqapolislərin səciyyəsinə verin.
5. Ölkə təsərrüfatının formalaşmasına təsir edən amillər hansılardır?
6. Yaponiya «iqtisadi möcüsəsi»nin səbəbini izah edin.
7. Yaponiyada hansı sənaye qovşaqları mövcuddur?
8. Yaponiyada regional siyasətin istiqamətlərini sadalayın.

IV BÖLMƏ

MDB ÖLKƏLƏRİ REGIONU

2.4.1. Rusiya Federasiyası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe. Üç okeana birbaşa çıxışı olan Rusiya Federasiyası coğrafi və hərbi-strateji mövqeyinə görə əlverişlidir. Rusiya sahəsinə görə (17,1 mln. kv.km) dünyada ən böyük dövlətdir. Avrasiya materikinə şimal hissəsində 60° şimal en və 100° şərq uzunluq dairələri arasında yerləşmişdir. Ölkə qərbdən şərqə 9 min, şimaldan cənuba 4 min km məsafədə uzanır. Ərazisi böyük olduğundan 11 saat qurşağında yerləşmişdir. Dövlət sərhədlərinin ümumi uzunluğu 58,6 min km-dir.

Rusiya 14 ölkə ilə həmsərhəddir. O, qərbdən Norveç (196 km), Finlandiya (1340 km), Estoniya (294 km), Latviya (217 km), Belarus (959 km), Ukrayna (1576 km), Polşa (206 km), Litva (227 km), cənubdan Gürcüstan (723 km), Azərbaycan (284 km), Qazaxıstan (6846 km), Monqolustan (3485 km), Çin (3645 km), Şimali Koreya (19 km), şərqdən dəniz sərhədləri ilə Yaponiya və ABŞ-la həmsərhəddir.

Ölkənin sahil xəttinin uzunluğu 37653 km-dir. Bunun 20017 km-i quru sərhədləri təşkil edir.

Səth quruluşu. Rusiya mürəkkəb relyefə malikdir. Ölkə ərazisində yüksək dağlar geniş düzənliklərlə əvəz olunur. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Qafqaz dağlarındakı Elbrus zirvəsidir (5642 m). Ən alçaq yeri isə Xəzər dənizi sahilidir (-28 m). Ərazisinin çox hissəsini düzənliklər təşkil edir: Şərqi Avropa (Rusiya) düzənliyi, Orta Sibir yaylası və Qərbi Sibir ovalığı. Rusiya düzənliyinin əksər hissəsinin hündürlüyü 200 m-dən aşağıdır, lakin onun ərazisində yüksəkliklər də (Orta Rus, Smolensk-Moskva, Volqaboyu, Timan sıra dağları və s.) vardır. Cənubdan Rusiya düzənliyi Böyük Qafqaz dağları ilə sərhədlənir. Qərbi Sibir ovalığının orta hündürlüyü 200 m-dən çox deyildir. Rusiya düzənliyini Qərbi Sibir ovalığından Ural

dağları ayırır. Cənub-şərqdən Qərbi Sibir ovalığını Altay dağları əhatə edir.

Orta Sibir yaylasının dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 500-800 m-dir. Yaylanın ən hündür nöqtəsi Putoranadır (1701 m). Sibir platformasını cənubdan Baykal dağlıq ölkəsi, Sayan, Yenisey, Stanovoy və Aldan sıra dağları əhatə edir.

Ölkənin şimal-şərq və şərqində Sakit okean qırıxıq qurşaqlığı keçir. Buraya Kamçatka, Saxalin və Kuril adaları daxildir. Cənuba getdikcə bu qırıxıqlıq Yapon adalarına keçir. Kuril adaları dəniz dibindən başlamış dağlardan (7 min m) ibarətdir. Dağların zivələrinin çox hissəsi su altındadır. Bu bölgələrdə dağ əmələgəlmə prosesi davam etməkdə olduğundan, burada tez-tez zəlzələ və vulkan hadisələri baş verir.

Faydalı qazıntılar. Rusiya ərazisində təbii ehtiyatların bütün növləri vardır və bu ehtiyatlar ölkə ərazisində qeyri-bərabər yerləşmişdir. Təbii ehtiyatlar əsasən ölkənin Asiya hissəsində cəmləşmişdir (neft, təbii qaz, almaz, qızıl, qalay və s.) cəmləşmişdir. Dağlıq və qədim qalxanlarda filiz faydalı qazıntıları, dağətəyi və platformalarda isə çökmə mənşəli ehtiyatları (kömür, neft və qaz) vardır.

Ölkədə boz və daş kömür ehtiyatı çoxdur (geoloji ehtiyatı 6421 mlrd.t) Qərbi Sibirin cənubunda Kuznetsk hövzəsində (Kuzbasda), Donetsk hövzəsinin şərqində daş kömür yataqları vardır. Tunquska (Orta Sibir yaylası), Lensk (Yakutiya), Kansk-Açinsk (Krasnayar diyarı) və digər yataqlarda kömür ehtiyatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kömür əsasən Kansk-Açinsk (boz kömür) və Kuznetsk (daş kömür) hövzələrindən çıxarılır.

Rusiyada neftin potensial ehtiyatı 20 mlrd. t, kəşf olunmuş ehtiyatı isə 11,5 mlrd. t hesablanmışdır. Ölkədə neft yataqları Volqaboyu, Qərbi Sibir habelə Yakutiya, Saxalindədir.

Ölkənin potensial təbii qaz ehtiyatı 200 trln. kub m, (dünya təbii qaz ehtiyatının 35%-i), hasilatı isə 596,4 mlrd. kub m-dir. Qərbi Sibirin şimalında iri qaz yataqları (Yamburg,

Urenqoy, Medvejye, Bovanenkov, Xarasavey və s.) cəmləşmişdir.

Yüksək keyfiyyətli dəmir filizi Kursk maqnit anomaliyasında çıxarılır. Ural, Sibir və Uzaq Şərq bölgələri də dəmir filizi ilə zəngindir. Mis ehtiyatları əsasən Uralda (Krasnaturinsk, Krasnouralsk, Sibaysk, Blyavinsk, Qaysk), Kola yarımadasında (mis-nikel) və Cənubi Sibirin dağlarındadır (Udokan).

Ümumiyyətlə, Sibir və Uzaq Şərq filiz və qeyri-filiz ehtiyatları ilə zəngindir. Yakutiyada əhəmiyyətli almaz yataqları aşkar olunmuşdur.

İqlim. Rusiyanın ərazisinin şimaldan cənuba, qərbdən şərqə geniş məsafədə uzanması onun müxtəlif iqlim qurşaqlarında (arktik, subarktik və mülayim) yerləşməsi ilə izah olunur.

Sakit okean Rusiyanın iqliminə cüzi təsir göstərir. Sakit okeandan gələn hava kütlələləri Uzaq Şərqi dənizlərinə təsir edərək, materikə daxil olur.

Arktik iqlim qurşağı arktik səhra və tundra zonalarında yerləşən Şimal Buzlu okeanın adaları və onun Sibir sahilləri üçün səciyyəvidir. Burada günəş istisi çox azdır. İl boyu arktik soyuq hava hakimdir. Bu ərazidə iki fəsil; uzun sürən soyuq qış, qısa və sərin keçən yay mövcuddur. Yanvarın orta temperaturu $-24-30^{\circ}\text{S}$, yay aylarının orta temperaturu $+2-5^{\circ}\text{S}$ -dir. Orta illik yağıntı 200-300 mm təşkil edir. Yağıntılar əsasən qış aylarında qar halında düşür.

Subarktik iqlim qurşağı əsasən qütb dairəsində yerləşən Rusiya və Qərbi Sibir ovalıqları üçün səciyyəvidir. Şərqi Sibir rayonlarında bu iqlim tipi 60° şimal enliyinə qədər olan ərazini əhatə edir. Burada qərbdən şərqə getdikcə qış uzun və sərt olur. Arktik iqlim qurşağında yay nisbətən isti keçir. İyulun orta temperaturu $+4-12^{\circ}\text{S}$ -dir. Orta illik yağıntı 200-400 mm-dir. Rusiyanın ərazisinin çox hissəsi mülayim iqlim qurşağında yerləşir. Mülayim kontinental iqlim Rusiyanın Avropa hissəsi üçün hakimdir. İyulun orta temperaturu $+12-$

24° S, yanvarın orta temperaturu -4-24° S arasında dəyişir. Orta illik yağıntı 500-800 mm-dir. Kontinental iqlim qurşağı Qərbi Sibir üçün xarakterikdir. Mülayim qurşağın kəskin kontinental iqlimi Şərqi Sibir ərazisində hakimdir. Yanvarın orta temperaturu -25-45° S, iyulun orta temperaturu +16-20° S-dir. Orta illik yağıntı 500 mm-dir. Mülayim qurşağın musson iqlimi Uzaq Şərqi cənub rayonlarında yayılmışdır. Yanvarın orta temperaturu -15-30° S, iyulun orta temperaturu +10-20° S-dir.

Hidroqrafiya. Rusiya səth suları ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Ölkədə şirin su ehtiyatı boldur. Ölkədə irili-xırdalı 2,5 mln. çay, 3 mln. göl vardır. Ölkənin ən dərin şirinsulu gölü Baykaldır.

Çayları üç okeanın hövzəsinə (Şimal Buzlu, Atlantik və Sakit okean) aid edilir. Çayların çoxu qışda donur.

Sibir və Uzaq Şərqi iri çayları öz başlanğıcını ölkənin cənubunda Altay, Sayan və Baykalyanı dağlardan götürür. Ölkənin ən uzun çayı Lena (4400 km), gursulu çayı isə Yeniseydir. Sibir çayları sürətli və astanalı olduğu üçün bu çaylar üzərində elektrik stansiyaları tikilmişdir.

Şimal Buzlu okean hövzəsinə aid olan Avropa çaylarının-Peçora, Mezen, Şimali Dvina və Oneqa Sibir çaylarından qısa və sakitdir.

Sakit okean hövzəsinə aid olan çaylarda yay-payız aylarında musson yağışları nəticəsində daşqınlar baş verir. Amur (ümumi uzunluğu 4416 km) Uzaq Şərqi əsas magistral çayıdır.

Rusiyanın Avropa hissəsinin Atlantik okeanına aid olan çayları qərbdə Baltik dənizinə (Neva çayı), cənubda Azov və Qara dənizə (Don, Kuban və s.) tökülür.

Qapalı Xəzər dənizi hövzəsi böyük ərazi tutur. Xəzər dənizinə Volqa (Avropanın ən uzun çayı-3530 km), Ural, Terek, Sulak və digər çaylar tökülür. Volqa çayı üzərində süni su anbarlarının və SES salınması çay boyunca hərəkətə böyük imkan yaratmışdır. Çayın sahillərində iri sənaye şəhərləri

waranmış, çoxlu SES tikilmişdir. Volqa çayı Azov və Qara dənizlə Volqa-Don kanalı, Baltik və Ağ dənizlərlə isə Volqa-Baltik və Belomor-Baltik kanalları ilə birləşir. Hazırda Volqa Xəzər dənizinə çox az miqdarda su axır.

Rusiya yeraltı sularla da zəngindir. Buzlaqlarda şirin su ehtiyatları vardır. Şirin su ehtiyatının ən böyüyü Şimal Buzlu okean adalarındadır. Lakin təsərrüfat əhəmiyyətli buzlaqlar Qafqaz və ölkənin digər dağlarında daha zəngindir.

Son illər qlobal iqlim dəyişiklikləri təkcə Rusiyanı deyil, bütün bəşəriyyəti çox narahat edir. Qərbi Sibirde, Avropa hissəsinin şimalında və Mərkəzi Rusiyada geniş ərazilərdə bataqlıqlar vardır.

Rusiyada gözlənilən təbii təhlükələr aşağıdakılardır:

- Daimi donuşluğun Sibir bölgəsində geniş ərazi tutması hesabına tikinti-quruculuq işlərinə maneçilik törətməsi;
- Kuril adalarında vulkan hadisələrinin fəallığı;
- Kamçatka yarımadasında tez-tez baş verən qeyzərlər, vulkanlar və zəlzələlər;
- Yaz aylarında geniş ərazilərdə baş verən daşqınlar, yayda və payızda baş verən meşə yanğınları və s.

Ölkədə ətraf mühitin aktual problemlərinə isə aşağıdakılar aid edilir:

- Ağır sənaye və dağ-mədən sənayesi inkişaf etmiş bölgələrdə atmosfer havasının sürətlə çirklənməsi;
- Kömürlə işləyən müəssisələrdə, ilk növbədə İES-də, həmçinin böyük şəhərlərdə avtomobillərin havaya buraxdığı zəhərli qazlar;
- Daxili su hövzələrinin və dənizsahili bölgələrin sənaye, məişət tullantıları hesabına çirklənməyə məruz qalması;
- Kənd təsərrüfatında gübrələrdən və pestisidlərdən düzgün istifadə olunmaması nəticəsində müəyyən ərazilərin çirklənməsi və s.

Torpaq-bitki örtüyü. Rusiya ərazisində şimaldan cənuba torpaq və bitki örtüyü coğrafi zonallıq üzrə dəyişir. Ölkədə

podzol, çimli-podzol, tayqa-bataqlıq, bataqlıq, boz meşə, qəhvəli qara, qara, tünd şabalıdı, şabalıdı və boz torpaqlar yayılmışdır. Ərazisinin təqribən 65%-ə qədərini iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı meşə zonası təşkil edir. Meşələrində ağ və qara şam, sidr, palıd, ağcaqayın, tozağacı, cökə, ağcaqovaq və s. bitir.

2.Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Rusiya ərazisində ən qədim insan izləri təqribən 700 min il əvvələ aid edilir. E.ə. 700-300-cü illərdə skiflər, e.ə. 300-200-cü illərdə sarmatlar, III əsrdə qotların imperiyası olmuşdur. Qotların imperiyası 375-ci ildə hunlar tərəfindən dağıdılır. Sonralar avarlar, xəzərilərin imperiyası Rusiya ərazisində hökmranlıq edir. VII əsrdən müasir Rusiya ərazisinin şimal və mərkəzi hissələrində slavyan tayfaları məskunlaşmağa başlayır. Bu tayfalar öz ərazilərini xəzərilərdən və bolqarlardan qorumaq üçün varyaqlardan kömək istəyirlər. VIII-IX əsrlərdə Kiyev Rus dövləti yaranır. XIII əsrdə rus knyazlıqları monqol-tatarların əsarəti altına düşür. Bir çox rus knyazlıqları 250 ilə yaxın monqol-tatarların işğalı altında olur. XIV əsrin II yarısında Moskva monqol-tatar zülmünə qarşı mübarizənin başında durur və tədricən rus torpaqlarını birləşdirən mərkəzə çevrilir. Kulikova vuruşmasında (1380) monqol-tatarlar üzərindəki qələbə Moskvanın mövqeyini rolunu daha da möhkəmləndirdi. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması başa çatır. 1480-ci ildə monqol-tatar zülmünə son qoydu. 1613-cü ildə Rusiyada Romanovlar sülaləsi hakimiyyətə gəlir. XVII əsrin sonlarında I Pyotr hakimiyyətə gələrək ölkədə iqtisadi və siyasi islahatlar həyata keçirir. 1721-ci ildə Rusiya imperiyası elan edildi. İslahatlar və hərbi işğallar Rusiyanı qüdrətli dövlətə çevirdi. 1812-ci ildə Rusiyaya I Napoleon başda olmaqla fransız ordusu hücum edir və nəticədə fransızlar məğlub olur.

1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququ ləğv edilir. 1880-ci ildə sənaye çevrilişi başa çatır.

1917-ci ildə Vladimir Ulyanovun başçılığı ilə inqilab baş verir. 1922-ci ildə 30 dekabrda Sovet İttifaqı yaranır. 1941-ci il 22 iyunda SSRİ-yə alman ordusu hücum edir. 1945-ci il mayın 8-də faşist Almaniyası məğlub edilir. 1985-90-cı illərdə Avropanı bürüyən demokratiya dalğası SSRİ-nin süqutu üçün əlverişli zəmin yaratdı və Sovet İttifaqı dağıldı. 1991-ci il 8 dekabrda Rusiya, Belarus və Ukrayna Müstəqil Dövlətlər Birliyini yaratdılar. Sonralar bu təşkilata Baltikyanı ölkələrdən başqa keçmiş müttəfiq respublikalar da qoşuldu.

Ölkənin beynəlxalq problemləri. 2004-cü ildə Rusiya və Çin arasında Amur və Arqun çaylarındakı adaya görə sərhəd mübahisəsi olduğu üçün hələ də demarkasiyası aparılmayıb. İtirup, Kunaşir və Şikotan, habelə Xabomai adalar qrupu (Yaponiyada “Şimal ərazisi”, Rusiyada isə “Cənubi Kuril” adlanır) 1945-ci ildə SSRİ tərəfindən zəbt edilmişdir. Hazırda həmin ərazi Rusiya tərəfindən idarə olunur. Gürcüstanla sərhədlərin 1/3-i delimitasiya olmamışdır. Həmçinin Rusiyanın Azərbaycan və Qazaxıstanla Xəzər dənizi, Norveçlə Barents dənizində sərhədlər dəqiqləşməyib. Azərbaycan və Rusiya arasında sərhəddə delimitasiya işləri aparılır. Hazırda iki ölkə arasında sərhəddin 90%-i delimitasiya olunub. Ukrayna ilə sərhədlər delimitasiya olunsada, demarkasiya olunmayıb. ABŞ ilə Rusiya arasında Berinq dənizində sərhədlər dəqiqləşməmişdir.

İdarə olunma forması. Dövlət quruluşuna görə Rusiya federativ respublikadır. Dövlətin başçısı prezidentdir. O, ümumxalq səsverməsi yolu ilə altı il müddətinə seçilir. Prezident həm də silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır. O, Baş naziri və 30 üzvü olan nazirlər Şurasını (Kabinet) seçmək və təyin etmək, qərar və sərəncamlar vermək, qanun layihələrinə veto qoymaq hüququna malikdir.

Qanunverici hakimiyyət ikipalatalı Federasiya Şurası (178 yer) və üzvlərinin bir hissəsi birmandatlı dairələrdən, digər hissəsi isə partiya siyahılarına əsasən 4 illik müddətə seçilən Dövlət Duması (450 deputat) tərəfindən həyata keçirilir.

Hazırda Rusiyada fəaliyyət göstərən əsas partiyalar və fraksiyalar aşağıdakılardır: «Yedinaya Rossiya» fraksiyası, Kommunist Partiyası, Liberal-Demokrat Partiyası, «Rodina» fraksiyası, «Yabloko» bloku.

1993-cü il Konstitusiyasına görə Rusiya Federasiyasının 21 respublikası və 68 vilayət, məmləkət və mahalı bərabər və geniş muxtariyyətə malikdir.

Rusiya Federasiyası 1991-ci il 24 dekabrından BMT-nin üzvüdür.

Rusiya və Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il 4 apreldə yaradılmış və hər iki ölkənin səfirliyi açılmışdır. Rusiya və Azərbaycan arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq da inkişaf edir. 2003-cü ildə dövlətlərarası hərbi-texniki əməkdaşlıq haqda sənəd imzalanmışdır.

3.Əhali və şəhərlər. Rusiyanın əhalisi 139,3 mln. nəfərdir. Əhalinin sayına görə dünyada Çin, Hindistan, ABŞ, İndoneziya, Braziliya, Pakistan, Nigeriya və Banqladeşdən sonra 8-ci yerdədir. Təqribən hər 7-8 ildən Rusiya əhalisinin sayı 1 mln. azalır. Rusiya Federasiyasında təbii artım demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, buna səbəb Rusiya Federasiyasında yaşayan rusların spirtli içkilərinə çox meyilli olması, kənd yaşayış yerlərində vəziyyətin ağır olması və s.-dir. Əgər bu ölkədə az da olsa təbii artım hiss olunarsa, bu ancaq qeyri-rusların hesabınadır. Rusiya hökuməti təbii artımı yüksəltmək məqsədilə demoqrafik siyasət həyata keçirir. Belə ki, ailədə ilk uşağa müəyyən qədər, ikinci uşağa isə bundan da çox vəsait ayrılır. Çoxuşaqlı analara «analıq kapitalı» adlı vəsait verir.

Orta ömür müddəti kişilər üçün 60,5, qadınlar üçün isə 71,1 yaşdır. Ölkədə kişilər 46,9%, qadınlar 53,1%-dir.

Ölkədə əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər məskunlaşmışdır. Orta sıxlıq 1 kv. km-ə 8,6 nəfərdir. Bu göstərici ölkənin ayrı-ayrı yerlərində müxtəlifdir. Belə ki, ölkənin Avropa hissəsində 1 kv. km-ə 29 nəfər, Sibirdə 1 kv. km-ə 2,5 nəfər düşür. Əhali

ən sıx Moskva vilayətində (1 kv.km-ə 354 nəfər) məskulaşmışdır. Əhalinin 78%-i ölkənin Avropa hissəsində yaşayır.

Rusiya dünyanın çoxmillətli dövlətlərindən biridir. Ölkədə 100-dən çox millət və xalq yaşayır. Əhalinin 80%-dən çoxunu ruslar, qalanını tatar (4%), ukraynalı (3%), çuvaş (1,2%), başqırd (1%), belorus (0,8%), moldovan (0,7%) və digər kiçik xalqlar təşkil edir. Əhalinin 99,9 faizi savadlıdır. Rusiya dünyanın ən böyük slavyan dövlətidir. Burada əhalinin 85 faizini slavyanlar təşkil edir. Əhalinin böyük hissəsi pravoslav dininə, qalan hissəsi islam, buddizm, katolik, iudaizm və digər dinlərə etiqad edir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Moskva ölkənin ən böyük sənaye, siyasi, elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub, mühüm nəqliyyat qovşağında, Oka və Volqa çayları arasında, Moskva çayı sahilində 120 m hündürlükdə yerləşmişdir.

O, XIV əsrdə Moskva knyazlığının mərkəzi, həm də rus torpaqlarının dini mərkəzi olmuşdu. 1712-ci ildə Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqa köçürüldükdən sonra Moskva ölkənin ikinci paytaxtı sayılırdı. 1918-ci il martın 12-də Sovet Dövləti Moskvanı yenidən paytaxt elan etdi.

Moskvanın ən qədim hissəsi Kreml ansamblıdır. Kremlin yanındakı Qırmızı meydanda çoxbüclü Vasili Blajenni məbədi qorunub saxlanmışdır. Moskvanın əsas girəcəklərində XIV-XVI əsrlərə məxsus istehkamlı monastrlar şəhərin tarixi-memarlıq abidələrindən biri sayılır.

XVII əsrdə Moskvanın görkəmi əsaslı surətdə dəyişdi. Kremlin qala kimi əhəmiyyəti azaldı. Moskva ətrafında Kusovo, Ostankino, Saritsino malikanə-ansambları yaradılmışdı. Hazırda Moskvada 10,4 mln. nəfər əhali yaşayır.

Sankt-Peterburq 1703-cü ildə I Pyotrun şərəfinə salınmışdır. 1712-1728 və 1732-1918-ci ilədək ölkənin paytaxtı olmuşdur. Hazırda Sankt-Peterburqda 4,6 mln əhali yaşayır. Şəhər Rusiyanın mühüm iqtisadi, elmi və mədəni mərkəzi, iri nəqliyyat qovşağıdır. Sankt-Peterburqu mədəniyyət paytaxtı adlandırırlar. Şəhərdə 200-dən çox muzey fəaliyyət göstərir.

Bunlardan ən məşhuru Ermitaj, Rus muzeyi, Mərkəzi hərbi-dəniz muzeyidir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Rusiya XX əsrin 90-cı illərindən siyasi və iqtisadi inkişafı ilə dünyanın ən güclü ölkələri sırasındadır. Rusiya ərazisinin böyüklüyünə və müxtəlif təbii sərvətlərinin zənginliyinə görə dünyada 1-ci yeri tutur. Ölkə təsərrüfatının inkişaf səviyyəsinə görə MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə durur. Rusiya çoxsahəli təsərrüfat sahələrinə malikdir. Rusiya iqtisadiyyatının əsasını sənaye təşkil edir.

Sənaye. Rusiyada **yanacaq** sənayesi inkişaf etmişdir. zəngin yanacaq-energetika ehtiyatına malikdir. Lakin bu ehtiyatlar ölkə üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Enerjinin istehlakçıları ölkənin Avropa hissəsində, yanacaq ehtiyatının 80%-i şərq rayonlarında yerləşir.

Rusiya neft ehtiyatına görə dünyada Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, BƏƏ, İraq və İrandan sonra altıncı yerdə durur. İldə 494,2 mln. ton neft hasil edilir (cəđ.2.4.1.a). Rusiyanın yanacaq balansında neftin rolu böyükdür.

1940-cı illərə qədər Rusiya ərazisində neft ancaq Şimali Qafqazdan (Qroznı) hasil edilirdi. Sonradan "İkinci Bakı" adlanan Volqa-Ural neft-qaz rayonu ölkənin əhəmiyyətli neft bölgəsinə çevrilmişdir. Bu bölgədə neft yataqları Tatarıstan, Başqırdıstan, Udmurtiya, Samara, Perm, Saratov, Volqoqrad vilayətlərindədir.

İri neft yataqları həmçinin Qərbi Sibir ovalığında yerləşir. Burada neft 1960-cı ildən hasil edilir. Əsas neft-qaz yataqları-Tümen, Tomsk vilayətində yerləşir.

Əsas neft emalı mərkəzləri-Moskva, Ryazan, Nijniy Novqorod, Yaroslavl, Kirişi, Saratov, Sızran, Samara, Volqoqrad, Ufa, Perm, Orsk, Anqarsk, Açınsk, Xabarovskdır. Ölkədə Tobolsk, Tomsk, Nijnekamsk şəhərlərində iri neft-kimyə kompleksləri vardır.

Rusiyada yanacaq hasilatı

İllər	Neft, mln.t	Təbii qaz, mlrd.m ³	Kömür, mln. t
2000	323,5	583,9	258,3
2001	348,0	581,4	269,6
2002	379,6	595,1	255,8
2003	421,3	620,2	276,7
2004	459,3	632,6	281,7
2005	470,2	640,8	298,5
2006	480,5	656,3	310,0
2007	490,9	652,7	313,8
2008	488,0	664,0	328,6
2009	493,7	584,0	298,0
2010	494,2	596,4	298,1

Rusiya təbii qaz ehtiyatına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ölkədə təbii qaz hasilatı 596,4 mlrd. kub m-dir. Ölkədə əsas təbii qaz yataqları Qərbi Sibirdədir.

Energetika sənayesində kömürün əhəmiyyəti böyükdür. Ölkədə 298,1 mln. ton kömür hasil edilir. Hasil edilən kömürün 40%-i Kuznetsk hövzəsinin payına düşür.

Elektroenergetika sənayesi. Elektrik enerji istehsalına görə Rusiya dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ölkədə ildə təqribən 1 trln. kvts elektrik enerjisi istehsal edilir. Elektrik enerjisinin 70%-i İES-də, 20%-i SES-də, 10%-i isə AES-də istehsal olunur. Dünyada ilk AES Rusiyada Obninsk şəhərində (Kaluqa vilayətində) 1954-cü il fəaliyyətə başlamışdır. İES yerli xammal əsasında işləyir. Ölkədə enerji istehsalında Dövlət Rayon Elektik Stansiyaları (DRES) əsas rol oynayır. Ölkədə ən böyük DRES aşağıdakılardır: Mərkəzi - Kostroma, Ryazan, Konakov; Ural- Reftin, Troitsk, İriklink;

Volqaboyu- Zainsk; Şərqi Sibir- Nazarovsk; Qərbi Sibir- Surqut; Şimali Qafqaz-Stavropol; Şimal-Qərb- Kirişsk.

Ölkədə ən böyük SES Anqaro-Yenisey kaskadıdır. Ölkənin Avropa hissəsində ən böyük kaskad Volqa çayı üzərindədir.

Cədvəl 2.4.1.6

Rusiyada elektrik enerji istehsalı

İllər	mlrd.kv/s	İllər	mlrd.kv/s
2000	878	2006	996
2001	891	2007	1015
2002	891	2008	1040
2003	916	2009	992
2004	932	2010	1037
2005	953		

Bundan sonra 1964-cü ildə Beloyarsk AES işə başladı. Ölkədə AES-də 30 enerji bloku fəaliyyət göstərir. Rusiyada vahid enerji sistemi yaradılmışdır.

Qara metallurgiyanın yerli xammalla yaxşı təchiz olunmuşdur. Ölkədə ildə orta hesabla 80-85 mln t dəmir filizi hasil edilir. Koklaşan kömür Kuzbas və Peçora hövzələrindən gətirilir. İldə 45-50 mln. t polad, 35-36 mln. t çuqun istehsal olunur. Ölkədə üç metallurgiya bazası formalaşmışdır: Ural, Mərkəz və Sibir. Ural metallurgiya bazası ilk baza sayılır. Bu rayonda əsas metallurgiya müəssisələri Nijniy Taqıl, Maqnitaqorsk, Çelyabinsk, Novotroiskdədir. Mərkəz rayonunda Tula, Lipetsk, Oskol, Sibir rayonunda Novosibirsk, Krasnoyarsk, Petrovsk-Zabaykalye şəhərlərində qara metallurgiya inkişaf etmişdir.

Əlvan metal ehtiyatı ilə zəngin olduğundan ölkə güclü əlvan metallurgiya kompleksi yaradılmışdır. Mis Ural iqtisadi rayonunda Krasnouralsk, Kirovoqrad, Sredneuralsk, Medniqorsk kombinatlarında emal olunur. Sink-qurğuşun sənayesi

polimetal filizlər çıxarılan ərazilərdə inkişaf etmişdir. Bu sənaye sahəsi Şimali Qafqaz, Kuzbas, Zabaykalye və Uzaq Şərqdə daha güclü inkişaf etmişdir.

Alüminium istehsalında həm yerli, həm də gətirilmə xammaldan istifadə olunur. Əsas müəssisələri Bratsk, Krasnoyarsk, Sayansk və Novokuznetsk şəhərlərindədir. Nikel sənayesi Şimal iqtisadi rayonunda Monçeqorskda inkişaf etmişdir. Rusiya nikel ixacatına görə dünyada qabaqcıl ölkələrdən biridir. Qızıl ehtiyatına görə Rusiya dünyada fərqlənir. Bu ehtiyatlar Sibir və Uzaq Şərqdə cəmlənmişdir. Rusiya uran ehtiyatı ilə də zəngindir. Uran əsasən Çitin vilayətindən (93%) hasil edilir.

Maşınqayırma sənayesi Rusiyanın ağır sənayesinin aparıcı sahələrindən biridir. Ölkədə istehsal olunan sənaye məhsullarının 1/3 hissəsi maşınqayırmanın payına düşür. Maşınqayırma sənayesi ağır, energetika və nəqliyyat maşınqayırması, elektrotexnika, kimya və neft maşınqayırması, dəzgahqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşınqayırma sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır.

Maşınqayırma sənayesi metaltutumlu sahə olduğundan maşınqayırma müəssisələri xammal bazası yaxınlığında yerləşdirilir. Ağır maşınqayırma müəssisələri Yekaterinburq, Nijniy Taqıl, Çelyabinsk, Permdə; energetika maşınqayırma müəssisələri Biysk, Barnaul, Taqanroq, Belqorod, Sankt-Peterburq, Novosibirskdə; avtomobilqayırma müəssisələri Moskva, Yaroslavl, Nijniy Novqorod, İjevsk, Bryansk, Sankt-Peterburqda yerləşir.

Gəmiqayırma müəssisələri və tərsanələr dəniz və çay li-man-şəhərlərində inkişaf etmişdir: Sankt-Peterburq, Həştərxan, Nijniy Novqorod, Tümen, Krasnoyarsk, Xabarovsk, Arxanqelsk, Murmansk, Yaroslavl, Rıbinsk və s.

Təyyarəqayırma müəssisələri iri sənaye mərkəzlərində (Moskva, Kazan, Samara, Voronej, Saratov, Smolensk, Rostov-na-Donu, Taqanroq və s.) yerləşir.

Kimya sənayesi kompleksi ölkə təsərrüfatında mühüm rol oynayır. Sulfat turşusu ən mühüm kimyəvi məhsullardan biri olub, mineral gübrə istehsalında, metallurgiyada, neft emalında, toxuculuq, yeyinti və digər sahələrdə geniş istifadə olunur. Sulfat turşusunun əsas xammalı kolçedan (pirit) və kükürddür. Sulfat turşusu müəssisələri istehlak rayonlarında (Voskresensk, Şelkovsk, Novomoskovsk, Çernoreçensk, Berezniki, Permdə) yerləşdirilir.

Mineral gübrələr (fosfor, kalium və azot) istehsalı kimya sənayesinin əsas sahələrindən biridir. Superfosfat istehsalında apatit və fosforitdən istifadə olunur. Superfosfat istehsal edən əsas müəssisələr Voskresenskiy (Moskva vilayəti), Nevskiy (Sankt-Peterburq) şəhərlərində yerləşir. Ən iri superfosfat kombinatı Kola yarımadasındadır.

Kalium gübrələri Solikamsk və Berezniki kombinatlarında, azot gübrələri Novomoskovsk, Kemerovada istehsal olunur. Ölkədə sintetik kauçuk və rezin məhsulları, plastmas və kimyəvi lif istehsal olunur.

Rusiya güclü meşə-kimya kompleksinə malikdir. Rusiya meşə örtüyünün sahəsinə (750 mln. ha) görə dünyada 1-ci yeri tutur. Meşə sahəsi təşkil edir. Dünyanın iynəyarpaqlı meşə ehtiyatının yarısı Rusiyada cəmləşmişdir. Meşələrin 95 %-i Sibir və Uzaq Şərqdədir. Ölkədə kağız-sellüloz, mebel istehsalı inkişaf etmişdir.

Yüngül sənaye toxuculuq (pambıq və yun parça, ipək, kətan, trikotaj), tikiş, ayaqqabı, xəz, xalça və digər sahələri özündə birləşdirir. Toxuculuq sənayesi Mərkəzi, Şimal-Qərb və digər rayonlarda inkişaf etmişdir.

Kənd təsərrüfatı. Rusiya geniş torpaq fonduna malikdir. Rusiyada kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahə 222 mln. ha təşkil edir (ölkə ərazisinin 13 %-ni).

Bitkiçilik əsasən meşə-çöl və çöl zonasında inkişaf etmişdir. Taxıl (buğda, çovdar, vələmir, qarabaşaq, arpa, yulaf, darı), paxlalı bitkilər (noxud, lobyə, mərci, soya), tərəvəz, meyvə və s. becərilir. Bu bitkilər əsasən Şimali Qafqaz, Qərbi Sibirin cənubunda, Mərkəzi-Qaratorpaq və Ural rayonuun cənub çöl rayonlarında əkilir. Ölkədə ildə təqribən 50-55 mln t taxıl istehsal edilir. Texniki bitkilərdən günəbaxan əsas yer tutur.

Rusiya kətan istehsalına görə dünyada liderdir. Kətan Şimal-Qərb, Şimal və Mərkəz iqtisadi rayonlarında becərilir.

Kartof istehsalına görə Rusiya dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Kartof əsasən Mərkəz və Volqa-Vyatka iqtisadi rayonlarında becərilir. Şəkər çuğunduru Altay dağlarının çöl zonasında, tütün Şimali Qafqazın dağətəyi ərazilərində yayılmışdır.

Heyvandarlıqda iribuynuzlu qaramal, donuzçuluq, qoyunçuluq, quşçuluq əsas yer tutur. Südlük istiqamətli heyvandarlıq meşə zonasında, ətlik heyvandarlıq isə çöl və meşə-çöl zonalarında inkişaf etmişdir.

Donuzçuluq qarğıdalı, şəkər çuğunduru, günəbaxan yetişdirilən ərazilərdə, iri şəhərlərin ətraflarında inkişaf etmişdir. Qoyunçuluq Şimali Qafqaz, Volqaboyu və Çitinsk vilayətində, qoyunçuluq təsərrüfatı əsasən yun istehsalı üçün əhəmiyyətlidir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Rusiyada nəqliyyatın bütün növləri-dəmir yol, avtomobil, aviasiya, dəniz və daxili su nəqliyyatı inkişaf etmişdir. Ölkədə dəmiryol nəqliyyatı yük və sərnişin daşınmasına görə 1-ci yeri tutur. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 87 min km-dir ki, bunun da 1/3 hissəsi elektrikləşdirilmişdir.

Avtomobil yollarının uzunluğu 920 min km-dir ki, bunun da 754 min km-i bərk örtüklüdür. Avtomobil nəqliyyatı əsasən sərnişin daşınmasına xidmət edir.

Dəniz nəqliyyatı ölkənin beynəlxalq ticarətində böyük rol oynayır. Əsas limanları: Qara dənizdə - Novorosiysk, Taqanroq, Tuapse, Baltik dənizində- Kalininqrad, Baltiysk, Sankt-Peterburq, Vıborq; Barents dənizində- Murmansk; Ağ dənizdə- Arxangelsk; Yapon dənizində-Vanino, Vladivostok, Naxodka, Şərqudir.

Rusiya çaylarının çoxu gəmiçilik üçün yararlıdır. Daxili su yolunun uzunluğu 115 min km-dir. Ümumi yük daşınmasının 3,6%-i daxili su yolunun payına düşür.

Boru-kəmərlərin ölkənin nəqliyyat sistemində rolu getdikcə artır. Ölkədə 70 min km magistral neft və neft məhsulları, 140 min km qaz kəmərləri mövcuddur. “Dostluq” neft kəməri beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Bu kəmər Almeteyvdən Samara-Bryansk-Mozır (Belarus) və Polşa, Almaniya, Macarıstan, Çexiya və Slovakiyaya qədər davam edir.

Rusiyada ilk hava xətti 1923-cü ildə açılmışdır. Hava nəqliyyatı ölkədə sərnəşin daşınmasında böyük rol oynayır. Moskva, Sankt-Peterburq və digər iri şəhərlərdə beynəlxalq hava limanları vardır.

Xarici ticarət. Son 10-15 ildə Rusiya Federasiyasının xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etmiş ölkələrlə genişlənmişdir. İxracatının (MDB ölkələri istisna olmaqla) 3/5, idxalatın 2/3 hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. İnkişaf etmiş ölkələr yanacaq-energetika və xammalın əsas istehlakçılarıdır. Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiya Rusiyaya maşın və avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, istehlak və ərzaq məhsulları, dərman preparatları və digər məhsullar ixrac edir. Rusiyanın Avropa İttifaqı ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri getdikcə güclənir. Rusiyanın ən böyük mütəffiqləri Almaniya, İtaliya, Niderland, B.Britaniya, Finlandiya və Fransadır.

Azərbaycan və Rusiya arasında xarici ticarət dövriyyəsi 2,403 mlrd. dollar (2008) təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyası Azərbaycan Respublikasının neft-qaz layihələrində iştirak edir. Belə ki, “Qarabağ” və “Şahdəniz” yataqlarının

işlədilməsində “Lukoil” şirkətinin payı müvafiq olaraq 10 və 30%-dir. “Lukoil” Azərbaycanda işləyən yeganə ən böyük Rusiya şirkətidir.

Regional fərqlər və iqtisadi rayonlar. Rusiya Federasiyası 11 iqtisadi rayona bölünür: Mərkəz, Mərkəzi Qaratorpaq, Volqa-Vyatka, Şimal, Şimal-Qərb, Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Ural, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Uzaq Şərq.

Mərkəz rayonunun sahəsi 486 min kv.km-dir və ölkə ərazisinin 2,9%-ni təşkil edir. Tərkibinə Bryansk, Vladimir, İvanovo, Kaluqa, Moskva, Orlov, Ryazan, Smolensk, Tver, Tula, Yaroslavl vilayətləri və Moskva (federal əhəmiyyətli şəhər) daxildir. Mərkəz əhalinin ən sıx yerləşdiyi rayondur. Rayonda 30 mln. əhali yaşayır. Mərkəz rayonunda çoxsahəli maşınqayırma, kimya, yüngül, poliqrafiya sənayesi çox inkişaf etmişdir.

Şimal-Qərb rayonunun tərkibinə Leningrad, Novqorod, Pskov vilayətləri və Sankt-Peterburq federal əhəmiyyətli şəhər daxildir. Bu iqtisadi rayon Baltik dənizi sahillərini əhatə edir. O, Finlandiya, Estoniya, Latviya və Mərkəz iqtisadi rayonu ilə həmsərhəddir. Ərazisi 196,5 min kv.km-dir. Rayonda 8 mln. nəfər yaşayır. Şimal-Qərb rayonunda maşınqayırma, əlvan metallurgiya, kimya və yüngül sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Şimal rayonuna Arxangelsk, Voloqda və Murmansk vilayətləri, Kareliya və Komi Respublikaları, Nenesk muxtar dairəsi daxildir. Ərazisi 1643 min kv.km-dir. Şimal Buzlu okeanın suları ilə əhatələnir. Əhalisi 5,7 mln. nəfərdir.

Rayon yanacaq, dağ-mədən və meşə sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayonda həmçinin əlvan və qara metallurgiya, maşınqayırma və kimya sənaye sahələri də inkişaf etmişdir.

Mərkəzi Qaratorpaq rayonuna Belqorod, Voronej, Kursk, Lipetsk, Tambov vilayətləri daxildir. Sahəsi 167 min kv. km-dir. Əhalisi 8 mln. nəfərə yaxındır. Rayon metallur-

giya, maşınqayırma, kimya və yeyinti sənaye sahələri, həmçinin kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmışdır.

Volqa-Vyatka rayonuna Kirov və Nijninovqorod vilayətləri, Mariy El, Mordva və Çuvaş Respublikaları daxildir. Sahəsi 263 min kv.km-dir. Əhalisi 8,3 mln. nəfərdir. Rayonda maşınqayırma, kimya və meşə sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Volqaboyu rayonuna Həştərxan, Volqoqrad, Penza, Samara, Saratov, Ulyanovsk vilayətləri, Tatarıstan və Kalmık Respublikaları daxildir. Sahəsi 536 min kv.km-dir. Əhalisi 17 mln. nəfərdir. Rayonda neft, qaz, elektroenergetika, maşınqayırma, kimya sənaye və tikinti materialları istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır.

Şimali Qafqaz rayonuna Krasnodar və Stavropol ölkələri, Rostov vilayəti, Adıgey, Dağıstan, İnuşetiya, Qabardin-Balkar, Karaçay-Çerkis, Şimali Osetiya (Alaniya) və Çeçenistan (İçkeriya) Respublikaları daxildir. Sahəsi 355,1 min kv.km-dir. Əhalisi 17 mln. nəfərdir. Rayonda kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, yanacaq və yeyinti sahələri inkişaf etmişdir.

Ural rayonuna Kurqan, Orenburq, Perm, Sverdlovsk, Çelyabinsk vilayətləri, Başkortostan, Udmurtiya Respublikaları, Komi-Permyak muxtar dairəsi daxildir. Sahəsi 824 min kv.km-dir. Əhalisi 19 mln nəfərdir. Rayonda dağ-mədən, metallurgiya, maşınqayırma, kimya və meşə sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Qərbi Sibir rayonuna Altay diyarı, Kemerova, Novosibirsk, Omsk, Tomsk, Tümen vilayətləri, Xantı-Mansı və Yamalo-Nen muxtar dairəsi Altay Respublikası daxildir. Sahəsi 2,4 mln kv.km-dir. Əhalisi 14,6 mln. nəfərdir. Rayonda yanacaq, qara metallurgiya, kimya, neft-kimya, maşınqayırma sənaye sahələri, taxılçılıq təsərrüfatı inkişaf etmişdir.

Şərqi Sibir rayonuna Buryatiya, Tuva və Xakasiya Respublikaları, Taymır, Aqınsk-Buryat, Ust-Orda-Buryatiya və Əvəng muxtar dairələri, Krasnoyarsk ölkəsi, Çita və İrkutsk vilayətləri daxildir. Sahəsi 4,1 mln. kv. km-dir. Əhalisi 8,5 mln.

nəfərdir. Bu rayon elektroenergetika, əlvan metallurgiya, meşə və sellüloz-kağız sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır.

Uzaq Şərq rayonuna Saxa Respublikası, Yəhudi muxtar vilayəti, Çukotka və Koryak muxtar dairəsi, Primorye və Xabarovsk diyarları, Kamçatka, Amur, Maqadan, Saxalin vilayətləri daxildir. Sahəsi 7,3 mln. kv.km-dir. Əhalisi 7 mln. nəfərdir. Burada əlvan metallurgiya, almaz hasilatı, balıq, meşə və sellüloz-kağız sənaye sahələri, xəz-dəri təsərrüfatı, gəmiqayırma inkişaf etmişdir.

Kaliningrad vilayətinin sahəsi 15,1 min kv.km-dir. Əhalisi 943 min nəfərdir. Vilayət baliqçılıq, maşınqayırma, sellüloz-kağız sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır.

Təkrar üçün suallar:

1. Rusiyanın iqtisadi-coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini izah edin.

2. Faydalı qazınatıların paylanmasında əsas xüsusiyyətləri şərh edin.

3. Yanacaq sərvətlərinin hasilatı və istehlakı haqda nə deyə bilərsiniz?

4. Ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə təsir edən amilləri sadalayın.

5. Rusiyanın hansı ölkələrlə sərhədlərinin delimitasiyası müəyyən olunmayıb?

6. Rusiya Federasiyasında idarəetmə sistemi necədir?

7. Rusiya əhalisinin sayının azalması nə ilə izah olunur?

8. İqtisadi potensialına görə Rusiyanın dünyada mövqeyi haqda nə deyə bilərsiniz?

9. Yerli və gətirilmə xammala əsaslanan sənaye sahələri hansılardır?

10. Bitkiçiliyin yayılma arealları və ixtisaslaşmasını izah edin.

11. Heyvandarlıq təsərrüfatı südlük-ətlik, ətlik, yunluq istiqamətində hansı ərazilərdə inkişaf etdirilir?

12.Liman təsərrüfatının inkişafına səbəb olan amillər hansılardır?

13.Xarici ticarət əlaqələrinin strukturu və coğrafiyasını izah edin.

14.İqtisadi rayonların ixtisaslaşma istiqamətləri haqda nə bilirsiniz?

2.4.2. Ukrayna Respublikası

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe. Ukrayna Şərqi Avropada və 7 ölkə ilə (Rusiya, Belarus, Polşa, Rumınyaya, Slovakiya, Macarıstan, Moldova) həmsərhəddir. Ölkənin quru sərhədlərinin uzunluğu 4663 km-dir. Ən uzun məsafədə (1536 km) Rusiya, ən qısa məsafədə isə (93km) Slovakiya ilə qonşudur. Sahil xəttinin uzunluğu 2782 km-dir. Dövlətin sahəsi 603,7 min kv. km-dir. Sahəsinə görə Avropada 2-ci, dünyada 43-cü yeri tutur.

Dünya okeanına birbaşa çıxışı olan Ukraynanın coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir. Belə ki, ölkə ərazisindən beynəlxalq əhəmiyyətli magistral dəmir yol, avtomobil və boru kəmərləri keçir. Rusiyadan başlayan mühüm beynəlxalq qaz kəməri Ukrayndan keçərək Avropa ölkələrinin əksəriyyətini təbii qazla təmin edir. Avropanın bir neçə ölkəsindən keçən tranzit əhəmiyyətli Dunay çayı Ukrayna ərazisində dənizə tökülür.

Səth quruluşu. Ukraynanın relyefi və geoloji quruluşu müxtəlifdir. Ölkə ərazisinin 70%-ni ovalıqlar, 25%-ni yüksəkliklər, 5%-ni dağlar təşkil edir. Qərbdə Ukrayna Karpat sıra dağları, ucqar cənubda isə Kırım dağları ucalır. Ukraynanın ən hündür nöqtəsi Çernoqora dağındakı Qoverla zirvəsidir (2061 m). Ölkənin şimalında Poles ovalığı, Dnepr çayının sol sahillərində Dnepryanı ovalıq, Dnepr-Donetsk tektonik dərəsi, cənub-şərqdə Donetsk ovalığı, şərqdə Orta Rusiya ovalığının bir hissəsi yerləşir. Cənubunda Qara dəniz sahili ovalıq uzanır.

Faydalı qazıntıları. Ukrayna faydalı qazıntılarla zəngin ölkədir. Ölkə yanacaq-energetika ehtiyatları ilə zəngindir. Ukraynada daş kömürün aşkar olunmuş ehtiyatı 50 mlrd. t-dur. Daş kömür ehtiyatı əsasən Donetsk (48,5 mlrd.t) və Lvov-Volınsk (1,4 mlrd.t) hövzələrində cəmlənmişdir. Qonur kömür ehtiyatı Dnepr hövzəsində, Zakarpatye, Poltava və Xarkov vilayətlərindədir.

Ukraynada neft ehtiyatı çox azdır (235 mln. t). Əsas neft yataqları ölkənin şərq, qərb, cənub regionlarındadır. Ölkədə təbii qazın kəşf olunmuş ehtiyatı 1,12 trln. kub m-dir. Təbii qaz ehtiyatının 80 %-ə qədəri ölkənin şərqində cəmlənmişdir. Ölkədə 276 təbii qaz yatağı qeydə alınmışdır. Lakin təbii qaza olan tələbatını ödəmədiyi üçün Rusiyadan təbii qaz idxal edir.

Ukraynada uran ehtiyatı Kirovaqradda cəmlənmişdir. Uranın kəşf olunmuş ehtiyatı 100 min t-dur. Dünya dəmir filizi ehtiyatının 10%-i Ukraynanın payına düşür. Əsas dəmir filizi hövzəsi Krivoy Roq, Kremencuq və Kerçensk yataqlarındadır. Dünya manqan ehtiyatının 40%-i Ukraynadadır. Bu göstəriciyə görə o, dünyada Cənubi Afrika Respublikasından sonra 2-ci yeri tutur. Manqan ehtiyatının təxminən 33%-i Nikopol yatağının payına düşür. Ukraynada titanın kəşf olunmuş ehtiyatı 15,5 mln. t hesablanmışdır. Ölkədə nikel, xrom, alunit, boksit, nefelin, mis, civə, kükürd, xörək duzu, və s. Faydalı qazıntılar da vardır.

İqlim. Ukraynanın iqlimi mülayim kontinental olub, qərbdə rütubətli, cənubda quru çöl, dağlıq Krımın cənub yamaclarında Aralıq dənizi tiplidir. Ölkəyə yağıntını əsasən Atlantik mənşəli siklonlar gətirir. Şimal-qərbdən cənub şərqə doğru getdikcə yağıntıların miqdarı 600 mm-dən 300 mm-ə qədər azalır. Maksimum yağıntılar Karpat (1500 mm) və Krım dağlarına (1000 mm-dən çox) düşür.

Ukraynada qış mövsümü cənub-qərbdə 55-75, şimal-şərqdə 120-130 gün davam edir. Ukraynanın şimal və qərbində qar örtüyünün qalınlığı 30 sm, cənubda isə 10 sm-dən az olur.

Karpat dağalarında qar örtüyü daha qalın və uzun müddət olur. Bu isə qış turizminin inkişafı üçün çox əlverişlidir.

Hidroqrafiya. Ukraynada irili-xırdalı 71 min çay vardır ki, bunların da ümumi uzunluğu 248 min km-dir. Ölkə ərazisində çaylar qeyri-bərabər paylanmışdır. Ukraynanın qərb, cənub rayonları və Donbas bölgəsi digər ərazilərə nisbətən su ehtiyatı ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Ukraynanın düzənlik hissəsinin əsas çayları-Dnepr, Dnestr, Tissa, Cənubi Buq və s.-dir. Çayların əksəriyyəti qar suları ilə qidalanır.

Ölkədə irili-xırdalı 20 min göl vardır. Bunlardan ən böyüyü Yalpuqdur (134 kv.km). Şirinsulu göl olan Svityaz (24,2 kv.km) Polesye ərazisindədir. Göllər təsərrüfat və rekreasiya əhəmiyyətinə malikdir. Ölkə ərazisinin 2%-ni bataqlıqlar təşkil edir. Ukrayna cənubdan Azov və Qara dənizin suları ilə əhatə olunmuşdur. Əvvəllər Azov dənizi balıq ehtiyatları ilə çox zəngin olmuşdur. Lakin dəniz suyunun duzluluğunun artması və çirklənməsi nəticəsində qiymətli balıq növləri, o cümlədən nərə balığının kökü kəsilmiş, digər balıq ehtiyatları kəskin azalmışdır.

Torpaq-bitki örtüyü. Ölkə ərazisində çimli-podzol, çəmən-bataqlıq, torflu-bataqlıq, qara və tünd şabalıdı torpaqlar üstünlük təşkil edir. Bitki örtüyündə enliyarpaqlı şam-palıd meşələri vardır. Krımın cənub sahilində Aralıq dənizi tipli bitki örtüyü yayılmışdır. Dağlıq ərazilər enliyarpaqlı (palıd, fıstıq, vələs, ağcaqayın, cökə), daha hündür ərazilər iynəyarpaqlı meşələrlə (küknar, ağ şam) örtülüdür.

Ukraynada ətraf mühitin aktual problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İcməli su mənbələrində ehtiyatın az olması və getdikcə tükənməsi.

- Havanın və suyunun sürətlə çirklənməsi.

- Meşələrin sürətlə qırılması;

- Çernobel AES-da (1986-cı il) baş vermiş qəza nəticəsində ölkənin radiasiya çirklənməsinə məruz qalması.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Ukrayna ərazisində ilk feodal dövlətlər IV-VII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. IX əsrdə Kiyev və Novqorod knyazlıqları birləşərək, qədim Kiyev Rus dövlətini yaratdılar. XI əsrdə Kiyev şəhəri mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Əhalinin sayına və ərzisinin böyüklüyünə görə Kiyev Avropada böyük şəhərlərdən biri idi. Hələ o dövrdə Kiyev bir çox memarlıq abidələri ilə məşhur idi (Desyatinnaya kilsəsi, Sofiya kilsəsi, Qızıl darvazalar və s.).

Lüblin uniyasının (qanun) qəbulu ilə (1569-cu il) Ukraynanın çox hissəsi, Zakarpatye, Bukovina və Çerniqovo-Seversin istisna olmaqla, Polşanın hakimiyyəti altına keçir. XVII əsrdə Rusiya ilə Ukrayna arasında əbədi sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra o, Rusiyaya birləşərək, siyasi muxtariyyət qazanır.

Lakin XVII əsrin 60-cı illərində çar hakimiyyəti tədricən muxtariyyət hüququnu məhdudlaşdırır. XVIII əsrin 80-ci illərində isə bu muxtariyyətə tamamilə son qoydu. Nəticədə Ukraynanın ərazisi quberniyalara bölünür.

Ukrayna və Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra təsərrüfatın bütün sahələrində kapitalist münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başlayır. XIX əsrin sonlarında Ukrayna Rusiya imperiyasının əsas kömür və dəmir bazasına çevrilir. 1917-ci ilin dekabrında Xarkovda Birinci Ümumukrayna qurultayında Ukrayna Sovet Respublikasının yaradılması elan olunur. 1922-ci ilin dekabrında Ukrayna SSRİ-nin tərkibinə daxil olur. 1991-ci il avqustun 24-də Ukrayna müstəqil dövlət elan olundu.

Ölkənin beynəlxalq problemlərinə aiddir:

1.Belorus Respublikası ilə sərhədlərin demarkasiyası barədə müqavilə imzalanması;

2.Rusiya ilə sərhədlər demarkasiya olunsa da Azov dənizi və Kerç boğazı üzrə sərhədlər dəqiqləşməməsi;

3.Ukrayna Rusiya tərəfinin Kerç boğazındakı Tuzla adlanan ərazisindən Ukrayna tərəfə yönəldilmiş damba tikilməsinə qarşı çıxması;

4.Qara dənizində olan və Ukrayna tərəfindən idarə olunan Zmeyny adasına Rumıniyanın iddialı olması;

5.Rumıniya ilə Dunayın deltası barədə dəqiq razılığa gəlinməməsi və s.

İdarəolunma forması. Ölkə konstitusiyası 28 iyun 1996-cı ildən qüvvədədir. Dövlətin başçısı prezidentdir. Prezident birbaşa seçkilər yolu ilə, iki dəfədən çox olmamaqla 5 il müddətinə seçilir. Qanunverici orqan birpalatalı parlament-Ali Rada tərəfindən həyata keçirilir. Ali Rada (450) deputatları 5 il müddətinə seçilir. İcraedici hakimiyyət Baş nazirin başçılıq etdiyi Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Baş nazirin namizədliyi parlamentdə çoxluq təşkil edən partiya və ya qrup tərəfindən dövlət başçısına təqdim olunur və sonra Prezidentinin təklifi ilə parlament tərəfindən səsvermə yolu ilə seçilir.

Ölkədə Regionlar partiyası, Ukrayna Kommunist Partiyası, Bizim Ukrayna, Ukrayna Sosialist partiyası və digər siyasi partiyalar fəaliyyət göstərir. İnzibati ərazi cəhətdən ölkəni tərkibinə Ukrayna 24 vilayət və Kırım Muxtar Respublikası daxildir. Ukrayna BMT, ATƏT, digər beynəlxalq və regional təşkilatların üzvüdür.

3.Əhali və şəhərlər. Ukraynanın əhalisi 45,4 mln. nəfərə çatmışdır. Bu göstəriciyə görə Ukrayna MDB ölkələri arasında 2-ci, Avropada 6-cı yeri tutur.

Əhalinin orta sıxlığı 1 kv. km-ə 77,3 nəfərdir. Əhali ölkə üzrə bərabər yerləşsə də, bəzi ərazilərdə fərqlər vardır. Belə ki, Donetsk vilayətində əhali daha sıx məskunlaşmışdır (1 kv.km-ə 197 nəfər). Əhalinin nisbətən zəif məskunlaşdığı (1 kv.km-ə 50 nəfər) Çerniqov, Jitomir, Kirovoqrad, Rovno, Xerson vilayətləridir.

Əhalinin orta yaş həddi yüksəlmişdir. Orta ömür müddəti kişilər üçün 63, qadınlar üçün 72 ildir. Bu göstəriciyə görə Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinə oxşardır.

Ukraynada son illər təbii artım aşağı düşmüşdür. Ölkədə təbii artım 0,75%-dir.

Ölkə əhalisinin 77,8%-ni ukraynalılar təşkil edir. Ukraynalılar Avropa xalqları arasında ən böyük millətlərdən biri sayılır. Əhalinin 17,2%-ni ruslardır. Ölkədə belarus, moldavan, yəhudi, bolqar, polyak, tatar, qaqauz və başqa xalqların nümayəndələri də yaşayır. Rəsmi dil ukrayna dilidir. Ukraynanın əhalisi xristian(pravoslav və katolik) dininə etiqad edir. Əhalinin 99%-i savadlıdır. Ölkədə 500-dən artıq təhsil müəssəsi, o cümlədn 10 universitet var.

Ölkə əhalisinin 68,7%-i şəhərlərdə yaşayır. Donetsk vilayətində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 90%-dir. Kənd əhalisi isə Qərbi Ukraynada daha çoxdur. Ukraynada iri şəhər aqlomerasiyaları Kiyev, Xarkov, Donetsk-Makeyev, Dnepropetrovsk-Denprodzerjinski-Novomoskovskidir. Əhalisi 1 mln.-dan çox olan şəhərlər- Kiyev (2,6 mln.), Xarkov (1,6 mln.), Dnepropetrovsk (1,2 mln.), Donetsk (1,2 mln.) və Odesadır (1,1 mln.).

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Kiyev şəhərinin tarixi qədimdir (1982-ci ildə 1500 illiyi qeyd edilmişdi). O, Dnepr çayının sahilində yerləşir. Ölkə əhalisinin 5,2%-i Kiyev şəhərində yaşayır. Şəhər iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmişdir və o, müxtəlif nəqliyyat yolları qovşağında yerləşməsi, onun xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına böyük təsir edir. Ölkənin ixracat və idxalat məhsullarının 1/3 hissəsi paytaxtın payına düşür.

Ukraynanın dünya əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələrindən çoxu Kiyev şəhərindədir (Kiyev-Peçer Lavrı, Andrey kilsəsi, Sofiya kilsəsi, Qızıl darvazaların daş qahqları, Vladimir kilsəsi, Marin sarayı, Knyaz Vladimirin heykəli, Kreşatik memarlıq ansamblı və s.)

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Ukrayna dövləti güclü sənaye potensialı və yüksək inkişaf etmiş kənd təsrrüfatına malikdir. MDB-nin digər ölkələri kimi 90-cı illərdə Ukraynanın iqtisadiyyatında durğunluq baş verdi. 2008-2009-cu illərdəki maliyyə-iqtisadi böhranı

Ukraynadan da yan keçməmişdir. Ölkədə bir çox müəssisələr iflic vəziyyətinə düşmüşdü.

Hazırda ÜDM-un strukturunda kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq sənayesinin payı 15%, xidmət sahələri isə 47 %-dir.

Sənaye. Yanacaq sənayesində kömür əhəmiyyətini saxlamışdır. Ukrayna kömür hasilatına görə dünyanın 10 qabaqcıl ölkəsindən biridir. Kömür hasilatı 75 mln.t., həmçinin koklaşan kömür (Donbas) 25 mln. t-dan artıqdır. Bunun az hissəsi (2 mln. t.-a yaxını) ixrac olunur.

Ölkədə ildə 3,5 mln. neft istehsal olunur (cəd. 2.4.2.a). Ən böyük neft yataqları Poltava, Sumsk və Çerniqov vilayətlərindədir.

Neft emalı sənayesi Ukraynanın yanacaq-energetika kompleksinin əsasını təşkil edir ki, bu da ölkədə sənaye istehsalının ümumi həcmnin 2,3%-ni təşkil edir.

Ukraynada təbii qaz hasilatı görə o qədər də çox deyildir. İldə 19,8 mlrd.kub m təbii qaz istehsal olunur (2010). Şebelinsk, Xrestışensk, Qnedintsevsk və Kaçanovsk təbii qaz yataqları Xarkov vilayətində yerləşmişdir.

Hazırda Ukrayna təbii qaz istehlakının həcminə görə dünyada 4-cü yeri tutur (ABŞ, Rusiya və AFR-dən sonra). Təbii qaz yanacaq-energetika balansının 45%-ni təşkil edir. Ölkə təbii qaza olan daxili tələbatını (55 mlrd. t) idxal hesabına ödəyir.

Dneprpetrovsk vilayətində uran istehsal edən böyük müəssisə fəaliyyət göstərir.

Elektroenergetika. Son illər ölkədə 193 mlrd. kVt/s. elektrik enerjisi istehsal edilir. Bunun 67,5 %-i İES-lərin payına düşür. İES-lər kömür, mazut və təbii qaz əsasında işləyir. Ən iri İES-lər (DRES) Donbas və Donetsk bölgələrində tikilmişdir.

Elektrik enerjisinin 8,7%-i SES-in payına düşür. Ölkədə 40-dan artıq SES vardır. SES-lər əsasən Dnepr, Cənubi Buq və Ros, Tisa çayı üzərindədir.

Ukraynada yanacaq hasilatı

İllər	Neft, mln.t	Təbii qaz, mlrd.m ³	Kömür, mln. t
2000	3,7	17,5	81,0
2001	3,7	18,4	83,9
2002	3,7	18,7	82,5
2003	3,9	19,3	80,2
2004	4,3	20,5	81,3
2005	4,4	20,8	78,8
2006	4,5	21,1	80,2
2007	4,5	21,1	76,8
2008	4,3	21,4	79,5
2009	4,0	21,5	73,9
2010	3,5	19,8	75

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq Ukrayna energetikasında atom energetikası böyük rol oynamışdır. İstehsal olunan elektrik enerjisinin 23,8%-ni AES-in payına düşür. Zaparojye, Cənubi Ukrayna, Rovnensk, Xmelnisk AES fəaliyyət göstərir. 2000-ci ildən Çernobel AES-nin fəaliyyəti tamamilə dayandırılmışdır.

Ölkədə qeyri-ənənvi enerjiden istifadə hələ zəif inkişaf etmişdir. Yeganə günəş elektrik stansiyası Kırmda fəaliyyət göstərir. Az miqdarda geotermal enerjiden də istifadə olunur.

Metallurgiya sənayesi. Dağ-metallurgiya kompleksi Ukrayna iqtisadiyyatının bazasını təşkil edir. Dağ-metallurgiya kompleksi üzrə 300 müəssisə fəaliyyət göstərir. Bu sahədə 500 min nəfər çalışır.

Ölkənin sənaye məhsullarının təqribən 30%-ni qara və əlvan metallurgiya məhsulları təşkil edir. Ölkədə daş kömür və dəmir filizi ehtiyatının olması qara metallurgiya sənayesinin güclü inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Qara metallurgiya. Ukrayna dəmir filizi ehtiyatı, hasilatı və emalına görə dünyada qabaqcıl dövlətlərdən biridir. İldə 56 mln. t dəmir filizi hasil edilir ki, bunun da təqribən yarısı ixrac olunur. Ölkə maye polad əridilməsinə görə dünyanın 10 qabaqcıl ölkəsi sırasındadır.

Ukrayna manqan və keramit ferroərıntilərin istehsal və ixracına görə dünyada qabaqcıl yer tutur. İldə 1 mln. t ferroərinti istehsal olunur.

Qara metallurgiya üç ərazidə cəmlənmişdir: Donetsk, Dnepryanı və Azovyanı, Donetsk müəssisələri (Donetsk, Makkeyevka, Konstantinovka, Kramatoqorsk), Dnepryanı müəssisələr (Dneprpetrovsk, Krivoy Roq, Zaparojye, Dneprodzerjinski) gətirmə yanacaq və yerli dəmir filizi əsasında işləyirlər. Azovyanı müəssisələri (Mariupol) Kerçensk filizi və Donetsk kömürü əsasında fəaliyyət göstərir.

Əlvan metallurgiya sənayesi müxtəlif istehsal sahələrini əhatə edir. Bunlar mineral-xammal, dağ-mədən, alüminium, mis, titan-maqnezium, qalay-sink və digər sahələrdir.

Alüminium sənayesi Qvineya və Yamaykadan idxal olunan boksit əsasında inkişaf etdirilir. Əlvan metalurgiyanın mühüm müəssisələri bir neçə müəssisədə: Zaparojye (alüminium), Konstantinovka (sink), Dneprovsk (titan-maqnezium), Pabujsk (nikel) və Nikitovskidədir (civə).

Maşınqayırma sənayesi. Ölkədə güclü metallurgiya əsasında maşınqayırma sənayesi (əsasən metaltutumlu maşınqayırma) inkişaf etmişdir. Kramatorsk, Dnepropetrovsk. Mariupol metallurgiya avadanlıqları istehsal edən əsas mərkəzlərdir. Hasilat sənayesi üçün texnika Qorlovka, Xarkov, Donetsk, Krivoy Roq, Luqanskda istehsal olunur. Energetika maşınqayırması isə Xarkov və Zaparojyedə cəmlənmişdir.

Nəqliyyat maşınqayırması teplovoz (Luqansk, Xarkov), elektrovoz (Dnepropetrovsk), yük vaqonları (Kremençuç, Dneprodzerjinsk, Staxanov), sistem istehsalı (Mariupol) və avtomobilqayırma (Zaparojye, Kremençuç) üzrə ixtisaslaş-

mışdır. Kənd təsərrüfatı maşınqayırması Dneprpetrovsk, Kirovoqrad, Berdyansk, Xerson, Odessa, Cankoy və Xarkovda inkişaf etmişdir. Dəniz və çay gəmiləri istehsal edən müəssisələr Nikolayev, Xerson, Kerçdə, gəmi tərsanələri Odessa, Sevastopolda fəaliyyət göstərir. Ölkənin bir çox şəhərlərində əmək və elmtutumlu maşınqayırma sahələri- dəzgahqayırma, avadanlıq, elektronika və elektrotexnika müəssisələri inkişaf etmişdir.

Cədvəl 2.4.2.b

Ukraynada maşınqayırma məhsulları istehsalı

İllər	Yük avtomobilləri, min ədəd	Minik avtomobilləri, min ədəd	Traktorlar, min ədəd
2000	11,2	17,1	4,0
2001	6,7	26,2	3,6
2002	2,3	43,8	3,0
2003	4,7	98,3	4,6
2004	10,9	174	5,8
2005	14,0	192	5,5
2006	11,9	267	3,7

Kimya sənayesi. Ölkədə kimya kompleksinin ənənvi sahəsi turşu istehsalıdır. Kükürd turşusundan mineral gübrələr istehsalında, metallurgiya, neft emalı, toxuculuq və yeyinti sənayesində istifadə olunur. Kükürd turşusu istehsalı Rovno, Noviy Rozdol, Konstantinovka, Dneprodzerjinskədə cəmləşmişdir. Mineral gübrələr (azot, fosfor, kalium) kimya sənayesinin ixtisaslaşmış sahələrindən biridir. Neft-kimya sənayesi neft emalı və qaz sənayesi əsasında inkişaf etmişdir. Ona görə də neft-kimya sənaye mərkəzləri neft emalı müəssisələri yaxınlığında.

İnşaat materialları istehsalı yerli xammal əsasında inkişaf etmişdir. Bu sahədə keramik plitə və borular, sement və dəmir-beton konstruksiyaları istehsal xüsusilə seçilir.

Yüngül sənaye mürəkkəb struktura malikdir. Bu sahədə toxuculuq sənayesi birinci yer tutur ki, bunun da əsasını pambıq parça istehsalı təşkil edir. Əsas mərkəzləri Xerson, Ternopol, Donetsk, Çernovsi, Poltava, Kiyev, Novovolinsk və Lvovdur. Ölkədə ipək parça (Kiyev, Darnis, Çerkas), yun parça (Çerniqovsk, Luqansk, Dunayevski və Odessada) istehsal olunur. Ukrayna toxuculuq və trikotaj istehsalı məhsulları ilə özünü tam təmin etmir.

Məşə sənayesi inkişaf etmişdir. Ölkədə oduncağa olan tələbat ödənilmədiyi üçün bu məhsulları idxal edilir. Sellüloz-kağız istehsalı müəssisələri xammala, su və elektrik enerjisinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Bahalı növ kağızlar Çerniqov vilayətindəki Koryukovka, Jitomir vilayətindəki Malin fabrikində, qəzet kağızları isə Jidaçov şəhərində istehsal olunur.

Kənd təsərrüfatı. Ukrayna güclü aqrar sənaye kompleksinə malikdir. ÜDM-un 14%-i kənd təsərrüfatının payına düşür. Ukraynanın torpaq fondu 60,4 mln. ha, əkin sahəsi isə 33 mln. ha-a çatır. Kənd təsərrüfatının strukturunda məhsul istehsalının həcminə görə bitkiçilik 62%, heyvandarlıq 38% təşkil edir. Bitkiçilik təsərrüfatında dənli bitkilər əsas yer tutur. İldə orta hesabla 35 mln. t dənli bitki, o cümlədən 20,5 mln. t buğda istehsal olunur. Ölkədə buğda, çovdar, qarğıdalı, suvarılan sahələrdə isə (Kırım, Odessa və Xerson vilayətlərində) çəltik becərilir. Şəkər çuğunduru istehsalına görə Ukrayna dünyanın ölkələrindən biridir. Şəkər çuğunduru istehsalı ildə 18-20 mln. tondur. Günəbaxan, kartof və tütün əkin sahələri də geniş yayılmışdır. Meyvəçilik və tərəvəzçilik inkişaf etmişdir. Heyvandarlığın inkişafı geniş yem bazasına (təbii otlaqlar) əsaslanır. Heyvandarlıqda ən çox gəlir verən sahələr iribuynuzlu heyvandarlıq və donuzçuluqdur. İri buynuzlu qaramalın sayı 10 mln. başdan artıqdır. Qaramal əsasən süd-ət və ət-süd istiqamətində inkişaf etdirilir.

Donuzçuluq yeyinti sənayesinin, şəkər çuğunduru, kartof, tərəvəz və s. bitkilərin tullantıları əsasında inkişaf

etdirilir. İstehsal olunan ətin 50%-ni donuz əti təşkil edir. Qoyunçuluq zəif inkişaf etmişdir. Əsasən ölkənin cənub çöl və Karpat dağlıq ərazilərində yayılmışdır.

Quşçuluq ölkənin demək olar ki, hər yerində inkişaf etdirilir. Quşçuluğun inkişafı üçün yerli dənli bitkilərdən yem bazası kimi geniş istifadə olunur.

Ölkənin cənub rayonlarında ipəkçilik də (baramaçılıq) inkişaf etdirilir. Arıçılıq ənənəvi sahə hesab olunur. Ukraynanın dəniz sahili və daxili su tutarlarında balıqçılıq inkişaf etdirilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Ölkənin coğrafi mövqeyinin əlverişli olması avtomobil, dəmir yolu və boru-kəmərlər nəqliyyatının inkişafına səbəb olmuşdur. Avtomobil nəqliyyatı sərnişin və yük daşınmasında böyük rol oynayır. Avtomobil yollarının uzunluğu 168,5 min km-dir. Əsas avtomobil magistralı Kiyev-Jitomir- Rovno-Lvov, Kiyev-Poltava-Xarkov-Debalsova, Kiyev-Uman-Odessa, Kiyev-qluxov, Lvov-Mukaçevo, Xarkov-Novomoskovsk -Zaparojye-Simferopol istiqamətindədir.

Ukraynanın dəmiryol nəqliyyatı XIX əsrin sonlarında formalaşmışdır. Dəmir yolu nəqliyyatı sərnişin və yük daşınmasına görə 2-ci yer tutur. Bu nəqliyyat növü həm ölkədaxili, həm də ölkələrarası yük daşınmasında böyük rol oynayır. Dəmir yollarının sıxlığı 1000 kv. km-ə 38 km-dir. Dəmir yol nəqliyyatı ilə əsasən tikinti materialları, daş kömür, dəmir filizi, neft məhsulları və s. daşınır. Yük daşınan əsas magistral Krivoy Roq-Dnepropetrovsk-Debalsevo, Krivoy Roq-Fastov-Lvovdur.

Ukraynanın boru nəqliyyatı çox inkişaf etmişdir. Boru kəmərlərinin ümumi uzunluğu 35 min km-dir. Ölkənin qaz kəmərləri Rusiya, Belarus, Moldava, Rumıniya, Macarıstan, Slovakiya, Polşa, oradan isə Avropanın digər ölkələrinin qaz kəmərləri sisteminə qoşulur.

Ölkədə neft kəmərləri şəbəkəsi də güclü inkişaf etmişdir. Ukraynanın neft kəmərləri vasitəsilə Rusiya nefti Mərkəzi və

Qərbi Avropaya nəql olunur. Neft kəmərlərinin uzunluğu 4000 km-dir.

Ölkədə çay nəqliyyatı da inkişaf etmişdir. Ölkələrarası yük daşınmasında Ukraynanın Dunay gəmiçiliyi əsas rol oynayır. Ölkənin çay gəmi yolunun ümumi uzunluğu 3000 km-dir. Bundan başqa Ukraynada əsas çay yolları magistralları Dnepr və onun qolları (Desna və Pripyat), Cənubi Buq, Dnestr və Şimali Don çaylarından keçir.

Dəniz nəqliyyatı yük daşınmasına görə 4-cü yeri tutur. Ölkədə 18 dəniz portu var. Bu portlar üç regionda-Dunayətrafı, Qara dəniz və Azov dənizində yerləşir.

Odessa Ukraynanın dəniz paytaxtı hesab edilir. Odessa portunun ümumi yük dövriyyəsi 50 mln. t-dur. Belqorod-Dnestrovskiy, Nikolayev, Oçakov, Xerson, Yalta, Sevastopol, Feodosiya, Mariupol, Berdyansk, Kerç, İzmail, Ust-Dunaysk, Kiliya və digər portlar ölkənin daxili və xarici iqtisadi əlaqələrində böyük rol oynayır.

Hava nəqliyyatı əsasən sərnişin daşınmasına xidmət edir. Ölkədə 36 hava limanı fəaliyyət göstərir. Bunlardan 16-nın beynəlxalq statusu var.

Xarici ticarət. Ukraynanın xarici ticarət dövriyyəsi 30 mlrd. dollardır. Ölkənin ixracat strukturunun 2/3 hissəsini sənaye məhsulları təşkil edir. İxracatında metal məmulatları və kimya sənayesi məhsulları 1-ci yer tutur.

Ölkənin xarici ticarət əlaqələri MDB ölkələri, AFR, Polşa, Çexiya, Çin, İtaliya, İsveçrə və digər dövlətlərdir. Rusiya Ukraynaya əsasən enerji daşıyıcıları ixrac edir (70 faiz).

Regional fərqlər və iqtisadi rayonlar. Ukraynada 6 iqtisadi rayon formalaşmışdır: Mərkəz, Qərb, Şimal-Şərq, Şərq, Mərkəz-Şərq və Cənub.

Mərkəz rayonunun əsas sahələrindən biri maşınqayırma kompleksidir. Maşınqayırmanın ən iri mərkəzi Kiyevdir. Maşınqayırma sənayesi bütün vilayət mərkəzlərində və bir neçə şəhərdə inkişaf etmişdir. Rayonda orta və dəqiq maşınqayırma (gəmiqayırma, dəzgahqayırma, avdanlıq və elektrotexnika),

metal emalı, tibbi avadanlıq istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Qərb rayonu yanacaq-energetika, maşınqayırma, kimya, meşə, tikinti, aqrosənaye, rekreasiya sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Yanacaq-energetika kompleksinə yanacağın hasilatı və istehsalı (daş və boz kömür, torf, neft, neft məhsulları, təbii qaz) və elektrik enerjisi istehsalı (əsasən İES) daxildir. Rayonda maşınqayırma sənayesi Lvov, Lusk, Droqobiç, Ternopol, Kolomiya, Xmelniskidə inkişaf etmişdir.

Qərb rayonunda rekreasiya kompleksi sanatoriya-kurort və istirahət turizmini əhatə edir. Rekreasiya ehtiyatına görə Ukrayna Karpatları xüsusilə əhəmiyyətlidir. Burada məşhur Truskavets, Morşin, Lyubin Velikiy, Nemirov balneoloji kurortları yerləşmişdir.

Şimal-Şərq rayonu ərazisinə və əhalisinin sayına görə Mərkəz və Qərb rayonundan geri qalır. Lakin iri iqtisadi və tarixi-memarlıq mərkəzi olan Xarkov bu rayonun iqtisadiyyatında böyük rol oynayır. Rayonda maşınqayırma və metal emalı sənayenin ən inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Maşınqayırmanın əsas mərkəzləri Xarkov (energetika maşınqayırması, dəzgahqayırma), Poltava (elektrik motorları), Sumı (kənd təsərrüfatı maşınları, dəzgahqayırma, elektron mikroskopları) və digər şəhərlərdir. Şimal-Şərq rayonunda sosial, iqtisadi və təbii şəraitin əlverişliliyi kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına səbəb olmuşdur. Rayonda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi çoxdur.

Rayon tarixi-mədəni rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir. Rayonun bir çox şəhərləri muzeylər, tarixi abidələr, qədim qalalar, parklar və s. turizm obyektləri kimi məşhurdur.

Şərq iqtisadi rayonunda əhali digər rayonlara nisbətən sıx yerləşmişdir. Şərq rayonu əvvəllər Ukraynanın ağır sənaye rayonu olmuşdur. Rayon təbii ehtiyatlarla zəngindir. Luqansk vilayətində daş və boz kömür, təbii qaz, Donetsk vilayətində daş duz, dolomit, gips, civə, qrafit ehtiyatları vardır. Duzlu göllər və mineral bulaqlar balneoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonda kömür sənayesi və elektroenergetikaya əsaslanan yanacaq-energetika kompleksi formalaşmışdır. Şərq rayonunda metallurgiya, maşınqayırma, kimya, tikinti-inşaat sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Rayonunda kənd təsərrüfatı da yaxşı inkişaf etmişdir. Ərazinin 86%-i becərilir. Rayon buğda, paxlalı və yağlı bitkilər, bağçılıq, üzümçülük üzrə ixtisaslaşmışdır. Ətlik-südlük heyvandarlıq, atçılıq, qoyunçuluq, arıçılıq, balıqçılıq inkişaf etmişdir.

Turizm-rekreasiya kompleksi Donetsk yüksəkliyi və Azovyanı ovalıq ətrafında formalaşmışdır. Rayonda Svyatoqorsk mədəni-tarixi qoruğu məşhurdur.

Mərkəzi-Şərq (yaxud Dnepryanı) ölkənin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etmiş rayonlarından biridir.

Mərkəzi-Şərq rayonu təbii ehtiyatlarla zəngindir. Rayonda yanacaq ehtiyatları, dəmir, manqan, titan, nikel, kobalt filizi yataqları aşkar edilmişdir. Zaparojye vilayətində qrafit və kaolin çıxarılır. Kirovoqrad vilayətində boz və qırmızı qranit yataqları vardır.

Rayonda yanacaq-energetika, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yüngül, yeyinti sənaye sahələri inkişaf etmişdir. Bu rayonun ərazisinin 90%-i əkinə yararlı olsa da, 80%-i becərilir.

Cənub rayonunun dənizsahili mövqeyi gəmiqayırma, dəniz nəqliyyatı, kurort-turizm təsərrüfatı, liman-sənaye kompleksinin inkişafına şərait yaratmışdır. Cənub rayonunun əhalisi çoxmillətlidir. Rayonda ukraynalı (52,5%), rus (37,5%), bolqar, moldavan, yəhudi, belorus, tatar, qaqauz və digər xalqlar yaşayır.

Rayon aqrar-sənaye kompleksi üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayonda taxıl, günəbaxan, tərəvəz, meyvə, üzüm becərilir. Həmçinin yun, şərab (şampan, konyak), efir yağı, tütün məmulatları istehsal olunur. Maşınqayırma, kimya sənayesi nisbətən inkişaf etmişdir. Cənub rayonu Ukraynanın ən iri balıqçılıq rayonudur.

Təkrar üçün suallar:

1. Ukraynanın coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini izah edin.
2. Ölkənin faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsi necədir?
3. Ölkədə ətraf mühitin aktual problemlərinə aid olanları izah edin.
4. Ərazi üzrə əhalinin yerləşmə xüsusiyyətlərini izah edin.
5. Yerli və idxal xammalına əsaslanan sənaye sahələri hansılardır?
6. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşma istiqamətlərini izah edin.
7. Ukraynanın iqtisadi rayonlarının fərqli xüsusiyyətini izah edin.

2.4.3. Qazaxıstan Respublikası

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe. Qazaxıstan Respublikasının sahəsi-2,7 mln. kv.km-dir. Bu göstəriciyə görə Türk dövlətləri içərisində 1-ci, MDB ölkələri arasında 2-ci, dünyada isə 9-cu yerdə durur. Baykonur kosmodromu və onun ətraf ərazisini (təqribən 6 min kv.km) Rusiya Federasiyası icarəyə götürmüşdür. 2004-cü ildə icarə müddəti 2050-ci ilə qədər uzadılmışdır. Qazaxıstan şərqdən, şimal-qərbdən və şimaldan Rusiya, cənubdan və cənub-qərbdən Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, cənub-şərqdən Çinlə həmsərhəddir. Ölkənin sərhədləri qərbdən şərqə 3 min km (Xəzər dənizindən Altaya qədər), şimaldan cənuba 1,8 min km (Rusiyadan Orta Asiya ölkələrinə qədər) uzanır. Sərhədlərinin ümumi uzunluğu 15 min km-dir.

Ölkənin şimal sərhəddi Qərbi Sibir ovalığının cənub hissəsindən keçir. Türkmənistanla sərhəddi çox qısa olub, Qaraböğazqol körfəzi boyuncadır. SSRİ dağıldıqdan sonra Türkmənistan Cənubi Qazaxıstan vilayətinin Çimkənd rayonuna qarşı ərazi iddiası irəli sürmüşdür. Qazaxıstanın ərazisi

Dünya okeanından uzaqda yerləşdiyi üçün ölkənin təbii-coğrafi mövqeyi əlverişli deyildir.

Səth quruluşu. Qazaxıstanın ərazisinin çox hissəsi zəif parçalanmış düzənliklərdən ibarətdir. Bu düzənliklər yaylalarla, şərqdə və cənub-şərqdə isə dağ massivləri ilə əvəz olunur. Burada həm Dünya okeanı səviyyəsindən aşağı (Karaqiye çökəkliyi-132 m), həm də yüksək (Xan-Tenqri zirvəsi 6995 m) olan ərazilər də vardır..

Ölkənin qərbi və mərkəzini səhra, yarımsəhra, yaylalar təşkil edir. Nisbətən hündür yaylalar-Zaili və Cunqar Alatausudur. Qazaxıstanın qərbində dəniz səviyyəsindən 26 m aşağı Xəzərsahili ovalıq yerləşir. Xəzər dənizi səviyyəsinin artması ilə 26 m-dən aşağı əraziləri su basmışdır. Şərqə doğru getdikcə Xəzərsahili ovalıq 50-60 m-ə qədər yüksəlir. Cənubdan Manqışlaq yarımadasının nisbətən yüksək Manqıstau (556 m) platosu əraziləri ilə sərhədlənir. Xəzərdən cənub-şərqə Üstyurt platosu (340 m) uzanır. Turan ovalığınının bir hissəsi Qazaxıstan ərazisinə daxil olur. Ölkənin şimalında İrtiş boyu düzənlik və İşimboyu çöllər, onlardan qərbdə isə Turqay platosu və Muqocar dağları yerləşir. Ərazinin 10 %-ni dağlar təşkil edir.

Faydalı qazıntılar. Qazaxıstan müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngindir. Bu müxtəliflik ölkənin geoloji quruluşunun mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Əlvan, qara və nadir metallar ölkənin mühüm yeraltı sərvətləridir. Burada fosfor, boksit, volfram, xrom, gümüş, sink, qurğuşun, mis, xörək duzu və s. təbii ehtiyatları vardır. Dəmir filizi, manqan və xrom ehtiyatlarına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Qazaxıstan yanacaq ehtiyatları (neft, təbii qaz, daş və boz kömür) ilə də zəngindir. Şimali Xəzər hövzəsində neft-qaz ehtiyatları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Neft-qaz bölgəsinin qurudakı sahəsi 600 min kv.km, şelf zonasında isə 45-min kv.km-dir. Ən böyük neft yatağı Tengizdir. Tengiz yatağında neftin ehtiyatı 1 mlrd t-dur. Ölkədə ümumi neft ehtiyatı isə 6-12 mlrd. t. hesablanmışdır. Ölkənin ikinci neft rayonu- Aktübe vilayətinin

mərkəzində yerləşən Turqay hövzəsidir. Ölkədə təbii qaz ehtiyatı 1,82 trln. kub metr hesablanmışdır.

Ölkədə 100-dən artıq kömür yatağı vardır. Kömür ehtiyatları əsasən Ekibastuz (ümumi ehtiyatın 28 %), Qaraqanda (24%) və Turqay (17%) hövzələrində cəmləşmişdir. Ölkədə kömürün ümumi ehtiyatı 140 mlrd. t.-dur. Xrom ehtiyatı 320 mln t.-dur (dünya ehtiyatının 10 faizi). Dəmir filizi ehtiyatı 8,8 mlrd t təşkil edir.

İqlim. Qazaxıstanın ərazisi Dünya okeanından uzaqda yerləşdiyinə görə iqlimi kəskin kontinentaldır. İki böyük su hövzəsinin ölkənin qərbində olması iqlimə demək olar ki, heç bir təsir göstərmir. Ölkənin hər yerində yay isti və quru keçir. Şimalda iyulun orta temperaturu 22-27° S, cənub və mərkəz rayonlarında isə 40°S-yə çatır. Şimal və mərkəz rayonlarında qış güclü tufan və çovğunlarla keçir. Bəzən havanın temperaturu 40-45°S-yə qədər qalxır.

Ölkənin qərb rayonlarında yağıntının miqdarı 80-100 mm, şərqdə 300 mm-dir. Dağətəyi ərazilərə isə ildə orta hesabla 1000-1200 mm yağıntı düşür.

Hidroqrafiya. Ölkədə quru iqlim hakim olduğundan çay şəbəkəsi zəif inkişaf etmişdir. Çaylar öz mənbəyini Cunqar, Altay, Kungey, Alatau dağlarından götürür. Ən iri çayları İrtiş və Sırdəryadır. Bu çaylar ölkənin kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli rol oynayır. Nisbətən kiçik çaylar Ural, Tobol, İşim yazda bolsulu olur.

Ölkənin uzun və gursulu çayı İrtişdir. O, ölkə ərazisi boyunca 1700 km məsafədə axır. Uzunluğuna görə ikinci çay Sırdərya (1400 km), üçüncü isə İlidir (815 km). İli çayı Balxaş gölünün cənub-qərb hissəsinə tökülərək duzluluğu 2 dəfə azaldır. Bu da hidroorqanizmlərin, əsasən də balıqçılığın inkişafına şərait yaradır.

Qazaxıstanın ucqar şərqində hidroenerji potensialı yüksək olduğu üçün burada su elektrik stansiyaları tikilmişdir. Cənub bölgələrdə su çatışmadığı üçün kənd təsərrüfatında suvarmaya ehtiyac olur. Ona görə də iri çaylar üzərində su

anbarları tikilmiş (Sırdərya çayı üzərində Çardarin, İli çayı üzərində Kapçaqay), İrtış-Qaraqanda və Arıs-Türkistan kanalları salınmışdır.

Qazaxıstanda 50 minə yaxın irili-xırdalı göl vardır. Göllərin çoxu ölkənin şimalında yerləşmişdir. Sahəsinə görə iri göllər isə (Balxaş, Zaysan, Alagöl) ölkənin şərq və cənub-şərq rayonlarındadır. Göllərin əksəriyyəti mineral duzlarla zəngin olduğu üçün onlardan təsərrüfatda istifadə etmək mümkün olmur.

Xəzər və Aral dənizləri ölkədə böyük problemlər yaratmışdır. XX əsrin sonlarında Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması nəticəsində sahil rayonları su basmışdır. Xəzər dənizinə ən böyük çıxışı olan ölkə Qazaxıstandır (1894 km).

Aral dənizinin sahəsi Mərkəzi Avrasiyada təsərrüfat işlərinin intensiv aparılması nəticəsində azalmışdır. Bu rayon ekoloji fəlakət ərazisi elan olunmuşdur.

Son 50 ildə Aral dənizinin səviyyəsi 14-15 metr düşmüşdür. Nəticədə ekosistem pozulmuş, Aral dənizi iki hövzəyə parçalanmışdır. Belə ki, tez-tez qumun tərkibində çoxlu duz olan toz tufanları baş verir.

Aral dənizinin sahəsinin azalması həmin ərazidə iqlimin kontinentallığını artırmışdır ki, bu da əhalinin həyat şəraitini çətinləşdirmişdir.

Torpaq-bitki örtüyü. Qazaxıstanın şimalında məhsuldar qara torpaqlar, mərkəzində isə şabalıdı torpaqlar üstünlük təşkil edir. Yüksək ərazilərdə meşə və çəmən torpaqları yayılmışdır. Çöl zonasında müxtəlif otlar, yarımsəhralarda yovşan və s. bitir.

Qazaxıstan təhlükəli təbii hadisələrdən kənarda deyildir. Bunlara aşağıdakıları aid edirlər:

1. Ölkənin cənub bölgələrində tez-tez baş verən zəlzələləri.

2. Almaatı şəhəri ətrafında baş verən sel hadisələri.

Qazaxıstan dövləti təbiətinə biganə qalan ölkə olmasa da, mütəxəssislər burada ətraf mühitin aşağıdakı problemlərini göstərirlər:

- Hərbi silah və sursat istehsal olunan və hərbi poliqonların ətraf bölgələrində radioaktiv və toksik maddələr hesabına ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Bu isə əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərir;

- Bəzi şəhərlərdə sənaye tullantıları atmosfərə atılır;

- Suvarma məqsədləri üçün çay sularından intensiv istifadə və bu səbəbdən Aral gölünün quruması;

- Əkinçilik işlərində zərərli kimyəvi maddələrdən geniş istifadə hesabına torpaqların gücdən düşməsi;

- Xəzər dənizinin çirklənməsi və s.

2. Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Müasir Qazaxıstanın ərazisində ilk dövlətlər b.e.ə. meydana gəlmişdir. Saks tayfaları müasir Yeddiçayarası və Sırdərya hövzəsində böyük ərazidə məskunlaşmışlar. XIII əsrin əvvəllərində Qazaxıstan Mərkəzi Avrasiya monqol-tatarların yaratdığı dövlətin tərkibinə qatılır.

XV əsrdə bu ərazilərdə xanlıqlar meydana gəlmişdir. XVI əsrin sonunda isə qazax xalqının formalaşması prosesi başa çatır. XVIII əsrin 20-40-cı illərində cunqarların hücumu təsərrüfata və əhaliyə böyük ziyan vurur. Qazax xanları cunqarlardan müdafiə olunmaq üçün Rusiyadan yardım istəyir.

1920-ci ildə 26 avqustda RSFSR-in (Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) tərkibində Qırğızıstan MSSR yaranır, sonralar (1925-ci il 19 aprel) Qazaxıstan MSSR adlandırılır.

1936-cı il 5 dekabrda Qazaxıstan İttifaq Respublikası yarandı. XX əsrin 30-cu illərində burada sənaye quruculuğuna başlanılmışdır. Qazaxıstan mədəni sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına görə SSRİ-nin aparıcı regionlarından birinə çevrilir. Qazaxıstan 1990-cı il 25 oktyabrda müstəqil respublika elan olunmuşdur. 1991-ci il 16 dekabrda isə ölkənin Ali Soveti

«Qazaxıstan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» qanun qəbul etmişdir. Bu qanunda Qazaxıstanın müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət statusu təsdiq olunmuş və referendum nəticəsində ölkənin konstitusiyası (30 avqust 1995-ci ildə) qəbul edilmişdir.

Ölkənin beynəlxalq problemləri. Uzun müddətdən sonra Qazaxıstan və Çin öz aralarında sərhəd problemini həll edə bilmiş və hazırda qeyri-qanuni miqrasiyaların qarşısını almaq məqsədilə sərhədlərdə demarkasiya işlərinə başlanılıb. Rusiya ilə sərhəd məsələləri tam aydınlaşdırılıb. Türkmənistan və Özbəkistan ilə sərhədlərin delimitasiyası başa çatmışdır. Qırğızıstan ilə bu məsələ yoluna qoyulmaq üzrədir. Təkcə Türkmənistan ilə Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi məsələsi hələ tam aydınlaşmayıb.

İdarəolunma forması. Dövlətin başçısı prezidentdir. O, ümumxalq səsverməsi yolu ilə 7 il müddətinə seçilir.

Ali qanunverici orqan Senat (Yuxarı palata) və Məclisdən (Aşağı palata) ibarət ikipalatalı parlamentdir. Senata (39 yer) 7 senator prezident tərəfindən təyin edilir, digər üzvlər seçkilər nəticəsində hər vilayətdən iki nəfər olmaqla 6 il müddətinə seçilir. Məclisə (67 üzv) majoritar və proporsional (10 üzv) sistem ilə ümumi seçkilər yolu ilə 5 il müddətinə seçilirlər. İcraedici hakimiyyət baş nazir başda olmaqla nazirlər kabinəsinə məxsusdur. İnzibati cəhətdən 14 vilayətə bölünür. Respublika tabeliyində 2 şəhər və 1 paytaxt şəhəri vardır. Milli bayramları 25 oktyabr-Respublika günü, 16 dekabr - Müstəqillik günüdür. Ölkədə onlarca siyasi partiya fəaliyyət göstərir. Otan Partiyası, Ak Yol Partiyası, Asar Partiyası və digər partiyaları vardır.

Qazaxıstan 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür. O, həm də MDB, Gömrük İttifaqı, Şanxay Təşkilatı, Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi, və s. təşkilatların üzvüdür.

Qazaxıstan və Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 27 avqust 1992-ci ildə yaranmışdır. 1994-cü il 16

dekabrdan Bakıda Qazaxıstan səfirliyi, Astanada isə Azərbaycan səfirliyi fəaliyyət göstərir.

3.Əhali və şəhərlər. Qazaxıstanın əhalisi 15,4 mln. Nəfərdən artıqdır. Çoxmillətli dövlət olan Qazaxıstanın əhalisinin yarısından çoxunu qazaxlar, təqribən 30 %-ni ruslar təşkil edir. Bu iki xalqdan başqa ölkədə özbəklər almanlar, ukraynalılar, uyuğurlar, həmçinin tatarlar, belaruslar, azərbaycanlılar, çinlilər, koreyalılar və başqa xalqların nümayəndələri yaşayırlar.

Qazaxıstanda əhalinin ilk milli siyahıya alınması 1999-cu ildə aparılmışdır. 1990-cu illərdə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi və SSRİ-nin dağılması nəticəsində xarici miqrasiyalar artmış və əhalinin sayı azalmışdır. 1990-cı illərin ortalarında Qazaxıstan əhalisi azalan ölkələr sırasına daxil olmuşdur. Statistik təşkilatların məlumatına görə 2000-ci ildə ölkədən 341 min nəfər köçüb getmişdir. Bununla belə ölkəyə 184 min nəfər immiqrant gəlmişdir. XXI əsrin əvvəllərində Qazaxıstandan MDB ölkələrinə 120 min, digər ölkələrə 60 min nəfər getmişdir. Ümumiyyətlə, müstəqillik dövründə ölkəni 2,8 mln. nəfər tərk etmişdir (2004).

Qazaxıstanda təbii artım 1991-ci ildə 13 promil olduğu halda, hazırda 4,6 promilə enmişdir.

Təbii artımın azalması nəticəsində əhalinin qocalma prosesi baş verir. Ölkədə 1990-cı illərdə uşaqların sayı 3 faiz təşkil etmişdir. 65 yaşdan yuxarı olanların sayı 1 faiz artmışdır. Əmək ehtiyatları isə 800 min nəfərə qədər azalmışdır. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə təqaüd yaşının 5 il uzadılması haqqında qanun qəbul olunmuşdur. 2007-ci ildə təqaüdcülərin sayı 3 mln. nəfər azalmışdır. Qazaxıstanın iqtisadi cəhətdən fəal əhalisi 7,3 mln nəfərdir. Xidmət sahələrində əmək qabiliyyətli əhalinin 60 faizi işləyir.

Qazaxıstanda əhalinin siyahıya alınması göstərir ki, əhalinin cins tərkibi son illər sabit qalmışdır. Qadınlar üstünlük təşkil edir (51,8 faiz).

Əhalinin orta sıxlığı 1 kv.km-ə 6,0 nəfərdən bir qədər artıqdır. Sənayenin inkişaf etdiyi şimal və şərq rayonlarda

əhali nisbətən sıx yerləşmişdir (1 kv. km-ə 10 nəfər). Lakin səhra və yarımsəhra olan mərkəz və qərb rayonlarda təbii şəraitin əlverişsiz olması burada əhalinin zəif məskunlaşmasına səbəb olmuşdur.

Keçmiş SSRİ-də Qazaxıstan əhalisinin 45%-ə qədərini qazaxlar təşkil edirdi. 1989-cu ildə aparılan siyahıya alınmada qazaxlar 39,7% idi. 1990-cı illərdən qazaxların sayı çoxalmağa başlamışdı. Bu rusdilli əhalinin Qazaxıstandan sürətlə köçməsi ilə əlaqədar idi. Müstəqillik illərində ölkədən 1 mln rus və 600 min alman getmişdir. Həmin illərdə ukraynalılar və tatarların sayı da azalmışdır.

Qazaxlar bir millət kimi XVI əsrin sonlarında formalaşmışdır. Qazax dili altay dil ailəsinin türk dil qrupuna aiddir. Ölkənin rəsmi dili qazax dilidir. Lakin dövlət qurumlarında və yerli idarəetmə orqanlarında qazax dili ilə yanaşı rus dilindən də istifadə olunur.

Son illərin statistik məlumatına görə Qazaxıstanda şəhər əhalisi 60 faiz təşkil edir. Qazaxıstanda 90 şəhər və 200 şəhər tipli qəsəbə vardır. Almaatı (1,3 mln nəfər), Qaraqanda (460 min nəfər), Şımkənd(450 min), Semipalatinsk (Semey)(400 min nəfər), Pavlodar (350 min nəfər), Ust-Kamenogorsk, Astana, Taraz, Aktobe ən böyük şəhərləridir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Astana şəhəri 1830-cu ildən İşim çayının sahilində salınmışdır. 30 ildən sonra Sibir qırğızlarının (qazaxlarının) vilayətinin inzibati mərkəzi olmuşdur. 1960-cı ildə Akmolinsk Selinsk diyarının mərkəzi olmuşdur. Bu dövrdə şəhərdə maşınqayırmanın bəzi sahələri, əlvan metallurgiya inkişaf etmişdir. 1997-ci ildən ölkənin paytaxtıdır. Şəhərin əhalisi 750 min nəfərdir. Şəhərdə bir neçə ali məktəb, o cümlədən L.N.Qumilyov adına Avrasiya Universiteti fəaliyyət göstərir.

Qazaxıstanın paytaxtının Astanaya köçürülməsinin bir neçə səbəbi vardır.

1.Astana ölkənin mərkəzində iri sənaye regionlarının yaxınlığında əsas magistral yolların qovşağında yerləşmişdir.

2.1997-ci ildə paytaxta kapitalın cəlb olunması üçün burada xüsusi iqtisadi zona yaradılmışdır. Burada bütün müəssisələr rüsumdan azad edilmiş, idxal və ixrac olunan məhsullara görə vergi qoyulmur.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Qazaxıstan sənaye-aqrar ölkəsidir. Sənaye məhsulu istehsalına görə Qazaxıstan MDB dövlətləri arasında Rusiya və Ukraynadan sonra 3-cü yerdədir. ÜDM-un 7,2%-i kənd təsərrüfatı, 37,8 %-i sənaye, 55 %i xidmət sahələrinin payına düşür. Əmək qabiliyyəti olan insanların 30 %-i sənayedə, 15 %-i kənd təsərrüfatı, 55 %-i qalan sahələrdə (əsasən xidmət sahələrində) çalışır. Qazaxıstanın çoxsahəli sənaye strukturu sabiq sovet dövründə öz təbii ehtiyatları əsasında formalaşmışdır. Ölkə təsərrüfatında ağır sənaye aparıcı rol oynamışdır.

Sənaye. Yanacaq-energetika kompleksində ölkənin yanacaq ehtiyatları əsas rol oynayır. Sənaye istehsalının 40 % -dən çoxu yanacaq-energetika sənayesinin payına düşür.

Ölkədə kömür istehsalı 96,0 mln.t təşkil edir. Hasil olunan kömürün xeyli hissəsi daxili tələbatə sərf olunur. Ölkədə elektroenergetikanın 70 %-i kömürə əsaslanır (cəđ. 2.4.3.a). İri kömür müəssisələri xarici şirkətlər tərəfindən alınmışdır. Qazaxıstanda neft sənayesi nisbətən cavan sahə sayılır. Şimali Xəzər dənizi sahillərində Embinsk hövzəsində 2 köhnə mədən Dosor və Makat ölkənin əhəmiyyətli neft yataqlarından sayılır. 1963-cü ildən Manqıstau yarımadasında Uzen və Jetıbay yataqlarından neft hasil olunmuşdur. Bununla da respublikada «qara qızıl» hasilatı kəskin artmışdır. Manqıstau yarımadası Qazaxıstanın əsas neft hasilatı rayonu sayılır. Son illər Buzaçı yarımadasında Karajanbas və Kalamkas yataqlarından da neft çıxarılır. Tenqiz (Atırau şəhəri yaxınlığında), Kumkol (Turqay çökəkliyinin cənubunda Baykonur yaxınlığında) yataqlarından neft, Karaçaqanak (Uralsk şəhəri yaxınlığında) yatağından qaz hasil edilir

Qazaxıstanda yanacaq hasilatı

İllər	Neft, mln.t	Təbii qaz, mlrd.m ³	Kömür, mln. t
2006	65,0	26,4	96,2
2007	67,1	29,6	98,4
2008	70,7	32,9	111,1
2009	76,5	35,9	100,9
2010	79,5	37,1	96,0

Hazırda Qazaxıstanda Atırâu (ümumi gücü ildə 11 mln t), Pavlodar (8 mln t), Şımkənd (6,2 mln t) neft emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Pavlodar və Şımkənd zavodlarını neftlə təmin etmək üçün Omsk-Pavlodar-Şımkənd neft kəməri çəkilmişdir.

Elektroenergetika sənayesi əsasən SES və İES-ə əsaslanır. Elektrik enerjisi istehsalında az miqdarda qaz və mazutdan da istifadə olunur. İrtiş çayı üzərində bir neçə SES (Buxtarminsk və Ust-Kamenoqorsk, Şulbinsk) tikilmişdir. İli və Sırdərya çayları üzərində də SES vardır. Manqıstau yarımadasında Manqıstau atom-energetika kombinatında (keçmiş Şevçenko AES) dəniz suyunu şirinləşdirmək üçün enerji alınır.

Qazaxıstanda elektrik enerjisinə olan daxili tələbat ödənilmədiyi üçün ölkənin cənub rayonlarına Qırğızıstandan, şimal rayonlarına isə Rusiyadan elektrik enerjisi nəql olunur. Ölkədə elektrik enerjisi istehsalı 70 mlrd. kvts., idxalı isə 4,0 mlrd.kvts olmuşdur (2007).

Metallurgiya sənayesi ölkənin iqtisadiyyatında böyük rol oynayır. Ümumi sənaye istehsalında əlvan metallurgiyanın xüsusi çəkisi 12%-dir. Mis istehsalı və ixracına görə Qazaxıstan dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Qazaxıstan ərazisində iki iri əlvan metallurgiya rayonu ayırmaq olar: Birinci rayon Kounrad, Sayak, Jezqazqan mis

yataqları yerləşən Mərkəz rayonudur. Balxaş və Jezqazqan metallurgiya kombinatlarında və Karsakpaysk zavodunda 300 min ton mis istehsal olunur. İkinci rayon isə polimetal yataqları olan şərq rayonudur. Bu rayonun qərb sərhədləri Pavlodar şəhərindən keçir ki, burada 1 mln ton giltorpaq istehsal edən zavod vardır. Cənubda isə Tekeli şəhərindəki yataqlar polimetal filizləri ilə zəngindir.

Əlvan metallurgiyanın əsas müəssisələri Ust-Kamenaqorsk titan-manqan kombinatlarıdır. Qazaxıstan qızıl istehsalına görə MDB ölkələri içərisində 3-cü yeri tutur. Ölkədə 170 qızıl yatağı qeydə alınmışdır. İldə təqribən 11 ton qızıl, 400 ton gümüş istehsal olunur.

Xəzər sahili dağ-metallurgiya kombinatında nadir elementlər konsentratında uran filizləri istehsal olunur. Ust-Kamenaqorskida nüvə reaktorları üçün yanacaq istehsal edən böyük zavod fəaliyyət göstərir.

Qazaxıstan dəmir filizi ehtiyatına görə dünyada 8-ci yeri tutur. Qazaxıstanda çıxarılan dəmir filizi yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. Dəmir filizinin ümumi ehtiyatı 8,7 mlrd.tondur. İstehsal olunan dəmir filizinin 70%-i ixrac olunur.

Qara metallurgiya müəssisələri əsasən Mərkəzi rayonda cəmlənmişdir. Ölkədə bütün müəssisələrdə 6 mln. ton polad və 4,0 mln ton hazır prokat istehsal olunur. Ölkənin sənaye məhsullarının ümumi həcmində qara metallurgiyanın payı 12,5 %-dir. Qara metallurgiyanın mühüm müəssisəsi Qaraqandada «İspat-Karmet» metallurgiya kombinatıdır. Müəssisə tam dövriyyəyə malik olub, müxtəlif prokat məhsulları istehsal edir. Ölkədə sənaye istehsalının 8%-i **maşınqayırmanın** payına düşür. Ağır maşınqayırma müəssisələri Almaatı, Ust-Kamenaqorsk, Qaraqanda, Atrau, Astanada cəmlənmişdir. Pavlodarda təkərli traktor zavodu tikilmişdir. Kənd təsərrüfatı maşınqayırması şimal rayonlarda inkişaf etmişdir. Maşınqayırma müəssisələrində dəmir presləyici avadanlıq (Şımkənd), metalkəsən dəzgahlar (Astana), akkumlyatorlar (Taldı-Korqan), rentgen avadanlığı (Aktübe) və s. istehsal edilir.

Hazırda ölkədə maşınqayırma sənaye sahələrini inkişaf etdirmək üçün xarici investorlar cəlb olunmuşdur.

Kimya sənayesinin inkişafı üçün ölkədə təbii ehtiyatlar vardır. Qarataudakı fosforit yatağı əsasında Taraz və Şımkənd şəhərlərində fosfor unu, superfosfat, fosfor duzları istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Qara və əlvan metallurgiya tullantılarından azot gübrələri (Temirtau), kükürd turşuları istehsal edilir. Üzvi sintez kimyası yerli neft ehtiyatı əsasında inkişaf etmişdir. Ölkədə həmçinin yüngül sənaye məhsulları (xəz dəri, yun, pambıq parça və s.) istehsal edilir.

Tikinti materialları sənayesi ölkənin sənaye istehsalının ümumi həcmnin 4 %-ni təşkil edir. Bu sahədə sement, şifer, asbest sement borular, linoleum və s. istehsal olunur.

Kənd təsərrüfatı. Ölkədə ÜDM-un təqribən 20 %-ni aqrar-sənaye kompleksi (ASK) verir. ASK-də kənd təsərrüfatının payı 50 %-dir. Ölkədə 76 min fermer təsərrüfatı qeydə alınmışdır. Bu təsərrüfatlar 30 mln hektar ərazini əhatə edir.

Bitkiçilik kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərcə 56 %-ni təşkil edir. Ölkənin torpaq-iqlim şəraiti burada mülayim iqlim qurşağına xas olan bütün bitkilərinin becərilməsinə imkan yaradır. Otlaq sahələrinin çox hissəsi ölkənin şimalındadır. Taxılçılıq təsərrüfatı əkinçiliyin əsasını təşkil edir. İldə orta hesabla 16 mln ton taxıl istehsal edilir. Ölkədə günəbaxan, qarğıdalı, çəltik, şəkər çuğunduru, tütün də becərilir. Pambığın əkin sahəsi 120 min ha, ümumi yığını 280 min t-dur.

Ölkədə heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin 80 %-ni otlaqlar təşkil edir. Bu göstəriciyə görə Qazaxıstan Mərkəzi Asiyada Türkmənistan və Qırğızıstandan sonra 3-cü yeri tutur. Qoyunçuluq heyvandarlığın əsas sahəsidir. İribuynuzlu qaramal ətlik istiqamətində inkişaf etmişdir. Qazaxıstanda atçılıq və dəvəçilik də inkişaf etdirilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Nəqliyyat kompleksinin əsasını dəmir yol nəqliyyatı təşkil edir. Ölkədə yükdaşınmanın 63%-i dəmiryol nəqliyyatının payına düşür. Dəmir yollarının

ümumi uzunluğu 73,0 min km-dir. Bunun təqribən 4 min km-i elektriklişdirilmişdir. Yüklə daşınmasına görə boru kəmərləri nəqliyyatı ikinci yeri tutur (25,6%). Boru kəmərləri nəqliyyatı ilə əsasən neft ixrac olunur. Yüklə daşınmasında avtomobil nəqliyyatının payı 11,6 %-dir. Avtomobil nəqliyyatının ümumi uzunluğu 82 min km-dir. Bunun 77 min km-i bərk örtüklü yollardır.

Qazaxıstanda hava nəqliyyatı daxili və xarici əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Beynəlxalq dərəcəli əsas hava limanları Almaatı, Qaraqanda, Astana, Aktobe, Ust-Kamenoqorsk, Semipalatinsk (Semey), Aktau, Şımkənddədir. Xəzər dənizində gəmi nəqliyyatı Aktau limanı ilə həyata keçirilir.

Xarici ticarət. Ölkənin yüklə dövriyyəsinin yarısı xarici yüklə daşımalarının payına düşür. Son illər Qazaxıstanın xarici iqtisadi əlaqələri ixracatın artması və ölkəyə xarici sərmayənin ildən-ilə çoxalması ilə əlaqədar sürətlə inkişaf edir.

Hazırda Qazaxıstan dünya bazarına 200-dən çox müxtəlif adda məhsul çıxarır. Ölkə ixracının əsasını xammal (müxtəlif metallar, neft, təbii qaz, kömür və s.) təşkil edir. Bundan başqa Qazaxıstan kənd təsərrüfatı məhsulları, metalkəsən dəzgahlar, energetika və elektron sənayesi avadanlıqları, kənd təsərrüfatı məhsulları (pambıq lifi, buğda, yun, dəri, ət və ət konservləri) ixrac edir. Ölkə idxalının təqribən 40%-ni məhsul və avadanlıq, 19%-ni toxuculuq məmulatları, 11%-ni ərzaq məhsulları təşkil edir. İdxalatında Rusiya, Çin, Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya və Türkiyə məhsulları əsas rol oynayır.

Regional fərqlər və iqtisadi rayonlar. Qazaxıstanı 5 iqtisadi rayona ayırmaq mümkündür: Mərkəz, Şimal, Şərq, Qərb və Cənub.

Qazaxıstanın iqtisadi rayonları

Nö	İqtisadi rayonunun adı	Tərkibi	İxtisaslaşması
1	Şimal	Şimali Qazaxıstan, Kokçetau, Kostanay, Astana, Pavlodar vilayətləri	Yeyinti, hasilat, maşınqayırma, qara və əlvan metallurgiya sənayesi
2	Mərkəz	Qaraqanda vilayəti	Kömür hasilatı, metallurgiya sənayesi
3	Qərb	Aktobe, Atırau və Uralsk vilayətləri	Neft hasilatı və emalı, balıqçılıq və balıq sənayesi
4	Cənub	Qızıl Orda, Şimkənd, Taraz, Almatı, Taldı Kurqan vilayətləri	Hasilat sənayesi, yeyinti və yüngül sənaye
5	Şərq	Şərqi Qazaxıstan və Semipalatinsk(Semey) vilayətləri	Əlvan metallurgiya, heyvandarlıq

Mərkəz iqtisadi rayonu Qaraqanda vilayətini əhatə edir. Sənaye potensialına görə o, ölkədə 1-cidir, kənd təsərrüfatına görə isə digər iqtisadi rayonlardan geri qalır. Ölkədə istehsal olunan mis, çuqun və prokatın, manqanın 100, poladın 90, kömür və sementin 40%-i Mərkəz iqtisadi rayonunun payına düşür. Rayonda qara və əlvan metallurgiyanın iri sənaye mərkəzləri (Qaraqanda, Cezqazqan) formalaşmışdır.

Mərkəz rayonunun kənd təsərrüfatında heyvandarlıq üstünlük təşkil edir. Rayonda urbanizasiya səviyyəsi yüksəkdir (85 faiz).

Şimal iqtisadi rayonuna Akmola, Kustanay, Pavlodar, Kokçetav və Şimali Qazaxıstan vilayətləri daxildir. O, ölkə ərazisinin 21,2%-ni tutmaqla ÜDM-un 1/4-ni verir. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmışdır. Burada ölkə əhalisinin 25%-i məskunlaşmışdır. Şimal iqtisadi rayonu böyük sənaye potensialına malikdir. Belə ki, ölkədə kəşf olunmuş dəmir və boksit filizi ehtiyatının 90%-i bu rayonun payına düşür. Rayonda kömürün 35, sirkonun 30, uranın 25, qızılın 15 %-i hasil edilir. Ölkə paytaxtı Astana Şimal iqtisadi rayonunda yerləşir.

Şərq iqtisadi rayonuna bir vilayət- Şərqi Qazaxıstan və Semipalatinsk (Semey) (mərkəzi Ust-Kamenoqorsk) daxildir. İqtisadi rayonun çox hissəsini dağlıq ərazilər təşkil edir. Buna görə də rayonda kənd təsərrüfatı zəif inkişaf etmişdir. Sink, maqnezium, titan, vismut 100, qurğuşunun 50 %-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Qazaxıstanda süni liflərdən ipək parça istehsal edən yeganə kombinat Ust-Kamenoqorskda fəaliyyət göstərir. Şərqi Qazaxıstan vilayətinin şimal-qərbi Semipalatinsk nüvə poliqonu kimi məşhurdur. Burada keçirilən təlimlər nəticəsində ətraf mühit kəskin dərəcədə çirklənmişdir.

Qərb iqtisadi rayonuna Aktobe, Atırau və Uralsk vilayətləri daxildir. Bu iqtisadi rayon ölkə ÜDM-un 13, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının 11%-ni verir. Qazaxıstan əhalisinin 13,8%-i Qərb iqtisadi rayonunda yaşayır. Rayonda əhalinin sıxlığı aşağıdır (1 kv.km-ə 3 nəfər). Son illər Qazaxıstan iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi aparıcı rol oynamağa başlamışdır. Ölkənin qərb rayonunu bəzən Qazaxıstan Küveyti adlandırırlar. Bundan başqa Qərb iqtisadi rayonunda xrom, nikel, kobalt və digər nəcib metal yataqları vardır. Aktau şəhərindəki AES böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada sənayedə və məişətdə istifadə üçün dəniz suyunun şirənləşdirilməsi aparılır.

Cənub iqtisadi rayonuna Almatı, Canbul, Kızıl Orda, Şımkənd və Taldı Kurqan vilayətləri daxildir. ÜDM-un 24 %-i bu rayonun payına düşür. Cənub iqtisadi rayonu Qazaxıstan

ərazisinin 26,1%-i təşkil etsə də, ölkə əhalisinin 42%-i burada məskunlaşmışdır. Rayonda hər kv. km-ə 8,7 nəfər düşür. Əhalinin 49,9 %-i kənd əhalisidir. Cənub iqtisadi rayonunda ağır maşınqayırma inkişaf etmişdir (Almatı, Kentau, Şımkənd). Bundan başqa rayonda neft-kimya və əczaçılıq məhsulları, polimetal filizləri istehsal olunur. Cənub iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı əsasən bitkiçilik istiqamətində inkişaf etmişdir. Çəltik, pambıq, şəkər çuğunduru, qarğıdalı, tütün, üzüm və s. becərilir. Səhra və yarım səhra rayonlarında qoyun (qaragül) və südlük-ətlik qaramal saxlanılır.

Təkrar üçün suallar:

1. Qazaxıstanın coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərini izah edin.
2. Qazaxıstanın təbii ehtiyatlarla təminat səviyyəsi necədir?
3. Qazaxıstanın əhalisi haqqında nə bilirsiniz?
4. Ölkə paytaxtının dəyişdirilməsi səbəbini izah edin.
5. Ölkənin dövlət quruluşu necədir?
6. Ölkədə aparıcı sənaye sahələri hansılardır?
7. Qazaxıstanın xarici ticarətinin strukturunu izah edin.
8. İqtisadi rayonlarının təsərrüfat imkanlarını şərh edin.

2.4.4. Özbəkistan Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Coğrafi mövqe. Özbəkistan Orta Asiyada, Amudərya və Sırdərya çaylarının arasında yerləşmişdir. Dünya okeanına çıxışı olmayan Özbəkistan şimaldan Qazaxıstan (2203 km), cənubdan Əfqanıstan (137 km), qərbdən Türkmənistan (1621 km), şərqdən isə Tacikistan (1161 km) və Qırğızıstanla (1099 km) həmsərhəddir. Dövlət sərhədlərinin ümumi uzunluğu 6221 km, ölkənin sahəsi isə 447,4 min kv. km-dir.

Səth quruluşu. Özbəkistan mürəkkəb relyef quruluşuna malik ölkələrdən biridir. Ərazinin 80%-i qumlu səhralar və

ovalıqlar təşkil edir. Səhrələr və ovalıqlar əsasən ölkənin qərbindədir. Yaylalar və hündür dağlar ölkənin cənub-şərq hissəsindədir. Ərazinin çox hissəsini Turan ovalığı tutur. Ölkənin qərbində Üstyurt yaylası, mərkəzində Qızılqum səhrası, şərqində Tyan-Şan və Pamir-Alay dağları yerləşir. Özbəkistanın ən hündür nöqtəsi (4643 m) cənub-şərqdəki dağlıq ərazidə, ən alçaq yeri isə qərbdəki Sarıqamış gölü sahilindədir (-27 m).

Özbəkistanın dağlıq bölgələri yüksək seysmikliyi ilə seçilir. Ən güclü zəlzələlər (8-9 bal) Fərqanə vadisində, Hissar sıra dağlarının cənub yamaclarında müşahidə olunur.

Faydalı qazıntılar. Özbəkistanın geoloji strukturunun mürəkkəbliyi faydalı qazıntılarının zənginliyi ilə müşayiət olunur. Ölkədə 100 növdən çox mineral ehtiyatlar vardır. Bunlardan təbii qaz, neft, kömür, qızıl, mis, qalay, sink, gümüş, volfram, vismut, qrafit, kalium və daş duz, talk, sement xammalını misal göstərmək olar. Özbəkistan mis, volfram, gümüş, qalay və sink ehtiyatına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Orta Asiyanın digər ölkələrindən fərqli olaraq Özbəkistanın əsas yanacaq ehtiyatı zəifdir. Kömür ehtiyatı nisbətən az olsa da, Anqren (Daşkənd vilayətində), Şarqun və Baysun (Surxandərin vilayətində) yataqları əsas kömür yataqlarıdır. Kömürün kəşf olunmuş ehtiyatı 2 mlrd. t-dur.

XXI əsrin əvvəlləri üçün ölkədə 90 neft yatağı kəşf olunmuşdur ki, bunun da 36-sı neft, 29-u neft-qaz, 25-i isə neft-qaz kondensatı kateqoriyasına aiddir.

Təbii qaz Özbəkistanın əsas yanacaq-energetika sərvətidir. 2005-ci ildə ölkə ərazisində 130-dan çox qaz yatağı aşkar edilmişdir. Yanar qazın sənaye əhəmiyyətli ehtiyatının ümumi həcmi 3 trln. kub m hesablanmışdır. Ölkənin təbii qaz ehtiyatının 90%-i Buxara-Xivə bölgəsində cəmləşmişdir.

Özbəkistan əlvan metal, əsasən də qızıl və mis ehtiyatına görə MDB ölkələri arasında fərqlənir. Qızıl ehtiyatına görə Özbəkistan dünyada 5-ci, MDB ölkələri arasında (Rusiya Federasiyasından sonra) 2-ci yeri tutur. Burada 30-dan çox

qızıl yatağı vardır (ehtiyatı 4000 t-dur). Qızıl hasil edən ən böyük mərkəz Muruntau rayonudur. Bundan başqa Daşkənd, Cizak və Namanqan vilayətlərində qızıl yataqları yerləşir.

Ölkədə uran ehtiyatı da çoxdur. Özbəkistan radioaktiv metalların ehtiyatına görə dünyada 7-ci yeri tutur. Kəşf olunmuş ehtiyatı isə 55 min t-dur. İnçiçki (Səmərqənd vilayəti) və Koytaşada isə (Cizak vilayəti) volfram yataqları aşkar edilmişdir.

İqlim. Özbəkistan mülayim iqlim qurşağında yerləşir. Ölkənin iqlimi isti, əsasən quru və kontinentaldır. Havanın orta illik temperaturu şimalda + 9, cənubda 16⁰S-dir. Qış aylarında temperatur şimaldan və şimali-qərbdən cənuba və cənub-şərqə getdikcə artır. Məsələn, yanvarın orta temperaturu ölkənin şimalında -10⁰S olduğu halda, cənubda +2-3⁰S olur. Yayda isə ölkə üzrə orta temperatur +30⁰S-yə çatır. Qışda ən aşağı temperatur -25, yayda ən yüksək temperatur +45⁰S olur.

Ölkənin cənub-şərqindəki dağlar Hind okeanından gələn rütubətli küləklərin ərəziyə daxil olmasına mane olduğundan iqlim həddən artıq quraqdır, bu da öz növbəsində səhraların genişlənməsinə səbəb olur.

Yağıntılar ərəzi üzrə çox qeyri-bərabər paylanmışdır. Səhra və yarımsəhralara il ərzində 100-200, dağlara və dağətəyi ərəzilərə 600-1000 mm yağıntı düşür. Özbəkistanda Günəşli günlərin çox olması suvarma tələb edən bitkilərin (pambıq, tütün, üzüm, çəltik və s.) becərilməsinə əlverişli imkan yaradır.

Hidroqrafiya. Özbəkistanın səth suları ərəzi üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Geniş düzən sahələrdə səth suları zəifdir, dağlar isə nisbətən sıx çay şəbəkəsinə malikdir. Dağ çayından suvarmada və elektrik enerjisi alınmasında istifadə edilir. Ölkə ərəzində irili-xırdalı 600-dən çox çay vardır. Bütün çayları Aral dənizi hövzəsinə aiddir (Cəd. 2.4.4). Ölkənin əsas çayları Amudərya və Sırdəryadır. Bu çaylar öz mən-

bələrini Qırğızıstan və Tacikistanın yüksək dağlarından götürür. Ölkədə başqa çaylar da vardır.

Cədvəl 2.4.4

Özbəkistanın əsas çayları

№	Çayların adı	Uzunluğu, km		Hövzəsinin sahəsi, kv.km-lə
		Cəmi	Ölkə daxilində	
1	Amudərya	2294	945	199350
2	Sırdərya	2663	385	150100
3	Zərəfşan	735	455	17710
4	Çirçik	280	280	11940
5	Narın	694	75	58370
6	Qaşqadərya	310	310	8780
7	Surxandərya	196	196	8230

Ölkədə düzənlik və dağ gölləri vardır. Düzənlik gölləri çay və kanalların suları ilə qidalanır. Dağ gölləri isə moren, ya da tektonik mənşəlidirlər.

Özbəkistanın ən böyük gölü Aral dənizidir. Aral dənizi ekoloji fəlakət obyektidir. Özbəkistan ərazisindən axan çayların suları kanallarla tarlalara axıldığından 1960-cı ildən sonra Aral dənizinə tökülən suyun həcmi getdikcə azalmağa başlamışdır. Aral dənizinə tökülən suyun 20%-i Sarıqamış və Arnasay bəndlərinin doldurulmasına sərf edilir. Aral dənizin sahəsinin azalması təbii mühitin dəyişməsinə səbəb olmuşdur (müxtəlif balıq və bitki növlərinin məhv olması, sahilboyu ərazilərdə ekosistemlərin pozulması). Aral dənizi problemi insanların təsərrüfat fəaliyyətinə, ölkənin sosial vəziyyətinə də böyük təsir göstərir. Bu problemi alimlər uzun illərdir ki, tədqiq edirlər, lakin çıxış yolu hələ tapmamışlar.

Torpaq-bitki örtüyü. Qızılqum səhrasında qumlu torpaqlar üstünlük təşkil edir. Dağlıq ərazilərdə boz, qəhvəyi,

dağ-meşə, açıq-qonur çəmən-çöl torpaqları yayılmışdır. Ölkədə 3700 yabani bitki növü var.

Özbəkistanda ətraf mühitin aktual problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Dağıdıcı zəlzələlərin landşaftlara mənfi təsiri;
- Aral dənizinin quruması nəticəsində küləklər vasitəsilə havaya qalxmış duzların və pestisidlərin kənd təsərrüfatına mənfi təsiri;
- Təbii su hövzələrinin sənaye tullantıları hesabına çirklənməsi;
- Gübrələrdən və pestisidlərdən geniş istifadə edilməsinin insanların sağlamlığına mənfi təsiri;
- Əkinçiliyə yararlı torpaqların şoranlaşması və çirklənməsi və s.

2. Ölkənin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Özbəkistan ərazisi qədim insan məskənlərindən biridir. Burada daş dövrünə aid yaşayış məskəni Teşinkənd hesab olunur. Bizim eranın başlanğıcında Amudərya və Sırdərya çayları arasında bir sıra quldarlıq dövlətləri (Soqidian, Baktriya, Xorəzm, Markian və s.) yaranmışdır.

Eramızın I əsrinin başlanğıcında Özbəkistan ərazisində Kuşan şahlığı formalaşmış və o, III əsrə qədər mövcud olmuşdur. III əsrdə Kuşan şahlığı xırda dövlətlərə parçalanmışdır. VII-VIII əsrlərdə Orta Asiya, o cümlədən Özbəkistan ərazisi Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılır. İslam dini yerli əhali arasında tezliklə yayılır. İslam mədəniyyətinə məxsus abidələr bu günədək qorunub saxlanılmışdır. Sonrakı əsrlərdə Özbəkistan müxtəlif dövlətlərin və yerli sülalərin (IX-X əsrlərdə Samanilər, XII əsrdə Xorəzmşahlar, XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində Teymurilər) hakimiyyəti altında idarə olunmuşdur. XVI əsrin əvvəllərində Buxara və Xivə xanlıqları arasındakı müharibələr bu ərazidə inkişafı ləngidirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Buxaranın cənub rayonlarında Kokand xanlığı yaranmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında Orta Asiya torpaqları, o cümlədən Özbəkistan ərazisinin çox hissəsi Rusiyaya birləşdirilir. Bu

əraziləri idarə etmək üçün Rusiyanın tərkibində Türküstan general-qubernatorluğu yaradılır. Kokand, Buxara əmirliyi, Xivə xanlığı isə Rusiyanın protektoratlığı kimi yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. 1918-ci ildə Rusiya Federasiyasının tərkibində Türküstan Sovet Sosialist Muxtar Respublikası yaradılır. 1922-ci ildə Türküstan Respublikası SSRİ-nin tərkibinə daxil edilir. 1924-cü ilin 27 oktyabrında Özbəkistan SSR yaradılır və 1925-ci ildən o, SSRİ-nin tərkibinə daxil olur. 1990-cı il iyunun 20-də Özbəkistan SSR-nin Ali Soveti ölkənin suverenliyi barədə Deklarasiya qəbul edir.

1991-ci il avqustun 31-də respublikanın ali qanunvericilik orqanı Özbəkistanın müstəqilliyini elan edir. O vaxtdan hər il sentyabr ayının biri milli bayram - Müstəqillik günü kimi qeyd olunur.

Ölkənin beynəlxalq problemləri. Ölkədə həllini gözləyən beynəlxalq problemlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Uzun müddət quraqlıq və təkbitkiçilik (pambıq) nəticəsində Amudərya çayının sularından düzgün və səmərəli istifadə olunmaması qonşu dövlətlərlə münaqişəyə səbəb olur.

2. Hələ indiyədək dövlətin bütün sərhədləri tam demorkasiya olunmayıb. Xüsusilə Qırğızıstanla olan sərhəddin 130 km-lik məsafəsi iki ölkə arasında problem yaratmışdır.

3. Fərqanə vadisinin dəqiq sərhədləri müəyyənləşmədiyindən bu məsələnin həllində qonşu dövlətlərlə münaqişələr baş verir.

4. Əfqanıstandan başlayan narkotrafik yol Özbəkistan ərazisindən keçdiyindən beynəlxalq problemlərə səbəb olur.

İdarəolunma sistemi. 1992-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya görə Özbəkistan unitar respublikadır. Dövlətin başçısı prezidentdir. Prezident ümumxalq səsverməsi yolu ilə 7 il müddətinə seçilir. Qanunverici hakimiyyət parlamentə məxsusdur. Parlament (Ali Məclis) iki-Senat və Qanunverici Palatadan ibarətdir. İcraedici hakimiyyət Prezident tərəfindən təyin edilən Nazirlər Kabinetinə məxsusdur.

Ölkədə Liberal-Demokratik, Xalq Demokratik, Milli Demokrat, Milli Tıqlanış, Sosial-Demokratik və digər partiyalar var.

İnzibati ərazi cəhətdən 12 vilayətə, 1 muxtar respublika-ya (Qaraqalpaq) və 1 paytaxt şəhərə (Daşkənd) bölünür.

Özbəkistan 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür. O, həmçinin MDB, Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi və s. beynəlxalq təşkilatların üzvüdür.

1996-cı ilin avqust ayında Daşkənddə Azərbaycan səfirliyi, 1998-ci ilin iyulunda Bakıda Özbəkistan səfirliyi açılmışdır.

3.Əhali və şəhərlər. Özbəkistanın əhalisi 27,8 mln. nəfərdir (MDB ölkələri arasında 3-cü yerdə). Əhalinin təbii artımı 1,5-1,6%-dir. Özbəkistan əhalinin təbii artımına görə MDB ölkələri arasında qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Əhalinin sıxlığı 1 kv. km-ə təqribən 60,3 nəfərdir. Əkinçilik inkişaf edən ərazilərdə (Fərqanə vadisi, Daşkənd və Səmərqənd vilayətləri) əhali daha sıx yerləşmişdir. Buxara, Nəvai, Qaraqalpaqın səhralıqlarında əhali köçəri heyvandarlıqla məşğul olduğundan daimi yaşayış demək olar ki, yoxdur.

Özbəkistan çoxmillətli dövlətdir. Ölkə ərazisində 100-dən artıq millət və xalqın nümayəndələri yaşayır. Əhalinin əksəriyyətini özbəklər (85 %-dən çoxunu) təşkil edir. Digər etnik qruplardan ruslar (5,5%), taciklər (4,7%), qazaxlar (3,1%), tatarlar (1,5%), qaraqalpaqlıları (2,5%) göstərmək olar. Özbək dili altay dil ailəsinin türk dil qrupuna daxildir. Özbək millətinin formalaşması XV əsrin sonları- XVI əsrin əvvəllərində Qazaxıstan çöllərindən Özbəkistan ərazisinə köçəri tayfaların gəlməsi ilə sona çatmışdır.

Müasir özbək dili XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin bir neçə dialekti əsasında formalaşmışdır. Özbək dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun tacik dili ilə dərin tarixi əlaqələrə malik olmasıdır. Qaraqalpaq Muxtar Respub-

likasında əhalinin istifadə etdiyi qaraqalpaq dili türk dillərinin qıpçaq qrupuna aiddir.

Ölkə əhalisinin 34%-ni 15 yaşına qədər olanlar, 61%-ni 15 yaşla 64 yaş arasında olanlar, 5%-ni isə 65 yaşından çox olanlar təşkil edir. Kişilər üçün orta ömür müddəti 60,8, qadınlar üçün isə 67,7 yaşdır. Əhalinin 99,3%-i savadlıdır.

Əhalinin 42,0%-i şəhərlərdə yaşayır. Ölkənin böyük şəhərləri sırasına Daşkənd (3,0 mln. nəfər), Səmərqənd (420 min nəfər), Namanqan (400 min nəfər), Əndican (380 min nəfər), Buxara (350 min nəfər) və Fərqanəni (300 min nəfər) aid etmək olar.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Daşkənd 1930-cu ildən Özbəkistanın paytaxtıdır. Daşkəndin əhalisi 3 mln nəfərə yaxınlaşıb. Bu göstəriciyə görə o, Mərkəzi Asiya regionunda ən böyük şəhərdir. Şəhər IV-V əsrlərdən məlumdur. Şəhərin inkişafında Böyük İpək yolu üzərində yerləşməsinin böyük rolu olmuşdur. Müasir Daşkənd Özbəkistanın şərqində, Çirçik-Anqren vahəsinin mərkəzində yerləşmişdir.

Daşkənd şəhəri maşınqayırma, yüngül, kimya və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Daşkənd həm də ölkənin elm və mədəniyyət mərkəzidir. 1966-cı ildə Daşkənddə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində onun mərkəzi hissəsi dağılsa da, qısa müddət ərzində baş vermiş fəlakətin dəhşətli nəticələrini aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur. Daşkənddə qədim dövrə (VI-VIII əsrlərə aid Ağ Təpə qəsrinin qalıqları) və orta əsrlərə məxsus memarlıq abidələri (Registan, Şeyxantur, Həzrəti İmam ansamblları) dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Özbəkistan sənaye-aqrar ölkəsidir. ÜDM-un 30%-i kənd təsərrüfatı, 24,3%-i sənayenin, 45,7%-i xidmət sahələrinin payına düşür. Ölkə sənayesinin inkişaf etmiş sahələri yanacaq-energetika, əlvan metallurgiya, kimya, neft-kimya, maşınqayırma, yüngül və

yeyintidir. Müasir inşaat materialları istehsal müəssisələri vardır.

Sənaye. Özbəkistanın **yanacaq** balansında təbii qaz əsas yer tutur (70%-dən çox). Ölkədə 150-dən çox təbii qaz və neft yataqları vardır. Ölkə təbii qaza olan daxili tələbatını tam ödəyir və təbii qaz məhsullarının bir hissəsini ixrac edir (əsasən Qazaxıstan və Qırğızıstana). Mübarək şəhərində tikilən qaz emalı zavodu eyni zamanda kükürd qazı da istehsal edir. 2010-cu ildə qaz istehsalı 63,5 mlrd kub m. olmuşdur. Özbəkistanın təbii qaza olan daxili tələbatı 38-40 mlrd. kub metrdir. Ümumiyyətlə, Özbəkistan təbii qaz istehsalına görə dünyada qaz çıxaran ölkələr arasında 10-cu yeri tutur.

Ölkənin yanacaq sənayesində neftin payı nisbətən azdır. Belə ki, ölkə neftə olan tələbatını ödəmir. Özbəkistanda orta illik neft istehsalı 8-9 mln. t-dur. Həmzə şəhərində və Fərqanə vadisində neft emalı zavodları fəaliyyət göstərir.

Elektroenergetika ölkə iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özbəkistanda 11,8 mln. kVt gücündə irilixirdalı 40 elektrik stansiyası vardır. Bu stansiyaların 87,5%-i İES-in payına düşür. Daşkənd vilayətində enerji istehsalı Anqren yatağından çıxarılan qonur kömürə və Çirçik çayı üzərində yerləşən SES-ə, ölkənin digər rayonları isə təbii qaza əsaslanır. Sırdərya çayı üzərində Fərhad SES ölkənin enerji istehsalında böyük rol oynayır. Özbəkistanda orta hesabla bir ildə 50,0 mlrd. kVt/s.-dan artıq elektrik enerjisi istehsal olunur. Özbəkistan təqribən 8-9 mlrd. kVt/s. elektrik enerjisi idxal edir.

Metallurgiya. Özbəkistanda mis, sink, qurğuşun, volfram, molibden, qızıl və s. metal yataqlarına əsaslanaraq iri əlvan metallurgiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. Almalıq şəhərində mis-molibden filizləri istehsal olunur. Daşkənd vilayətində volfram və molibden filizləri istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir. Özbəkistan qızıl istehsalına görə dünyada aparıcı rol oynayır (ildə 90 t). Əsas qızıl yataqları Qızılqumda cəmlənmişdir (Muruntau qızıl filizi kombinatı).

Fərqanə vadisində gümüş hasil edilir. Ölkədə uran sənayesi də inkişaf etmişdir. Uran Nəvai dağ-metallurgiya kombinatında istehsal olunur.

Qara metallurgiya idxal olunan xammala əsaslanır. Nisbətən böyük qara metallurgiya zavodu Bəyabad şəhərində yerləşir. Bu zavod metal qırıntıları və gətirilmə çuqun əsasında fəaliyyət göstərir.

Maşınqayırma sənayesi. Orta Asiya dövlətlərində istehsal edilən maşınqayırma məhsullarının çox hissəsi Özbəkistanın payına düşür. Pambıq təmizləmək üçün avadanlıqlar, pambıqyığan maşınlar, toxuculuq sənayesi üçün dəzgahlar, suvarma avadanlıqları istehsal edən zavodlar Daşkənd və onun ətrafındakı şəhərlərdə yerləşmişdir. Dünyada iki ölkə-ABŞ və Özbəkistan pambıq əkini, yığım və emalı texnikasının tam kompleksini istehsal edən müəssisələrə malikdir. Bu maşınları əsasən Daşkənd traktor zavodu, «Özbəkselmaş», Daşkənd aqreqat zavodu, «Çirçikselmaş» istehsal edir.

İkinci dünya müharibəsi illərində Özbəkistanda təyyarə-qayırma sənayesi inkişaf etmişdi. Hazırda Dəşkənd aviasiya zavodunda “İl-114” sərnişin və “İl-114 T”, “İl-7” təyyarələri istehsal olunur.

Əndican vilayətinin Asaka şəhərində Koreya Respublikasının «Deu» şirkəti avtomobil zavodu tikmişdir (1996-cı il). Bu zavod ildə 200 min avtomobil istehsalı gücünə malikdir.

Kimya sənayesi təbii qaz və neft əsasında inkişaf etmişdir. Ölkədə kimyəvi lif və mineral gübrələr istehsal olunur. Çirçik, Nəvai, Fərqanə şəhərlərində azot gübrələri istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Qazaxıstandan idxal olunan fosfordan Fərqanə, Kokand, Səmərqənd, Almalıq şəhərlərindəki zavodlarda fosfor gübrələri, bitkilərin mühafizəsi üçün kimyəvi dərmanlar istehsal olunur. Ölkədə sintetik yuyucu vasitələr, plastik kütlə, rezin məmulatlar, dərman

preparatları, parfümer-kosmetik və mikrobioloji məhsullar da istehsal olunur.

Yüngül sənayenin Özbəkistanın iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu sahədə pambıq emalı, pambıq parça, ipək və xalça istehsalı xüsusilə seçilir. Yüngül sənayenin ən böyük müəssisələri Daşkənd və Fərqanə toxuculuq kombinatları, Buxara pambıq parça kombinatıdır. Ölkədə yerli xammala əsaslanan gön-dəri sənayesi inkişaf etmişdir.

Kənd təsərrüfatı. Son illər ölkənin kənd təsərrüfatında böyük struktur dəyişikliklər baş vermişdir. Özbəkistan müstəqillik qazandıqdan sonra özünü ərzaqla təmin etmək üçün bitkiçiliyi hərtərəfli inkişaf etdirməyə çalışır. Artıq XXI əsrin əvvəlləri üçün taxıl istehsalı 5 dəfə artmışdır (6,2 mln. t). Ölkədə dənli bitkilərdən qarğıdalı, buğda, çəltik və s. becərilir.

Özbəkistan kənd təsərrüfatının əsasını suvarma əkinçiliyi təşkil edir. Ölkənin əsas kənd təsərrüfatı bitkisi pambıqdır. Hazırda ölkədə 3 mln. ton pambıq lifi istehsal olunur. Bunun təxminən 25%-i ixrac olunur. Ölkədə 100-dən artıq pambıq təmizləyən zavod fəaliyyət göstərir.

Digər texniki bitkilərdən tütün Səmərqənd və Qaşqadərə vilayətlərində, kənaf isə Çirçik çayı dərəsində becərilir. Şəkər çuğundurunun əkin sahəsi 100 min hektar təşkil edir. Ölkədə altı şəkər zavodu fəaliyyət göstərir. Özbəkistan tərəvəz, kartof, üzüm və digər meyvələr ilə özünü tam təmin edir.

Heyvandarlıqda qaragül dərilili qoyunçuluq daha yaxşı inkişaf etmişdir. Qaragül qoyunçuluğunun əsas yayılma arealları-Buxara, Qaşqadərə, Səmərqənd. Surxandərə və Qaraqalpaq vilayətləridir.

Südlük-ətlik heyvandarlıq vahə olan bölgələrdə inkişaf etmişdir. Ölkədə 3,5 mln. t süd, 800 min t ət istehsal olunur. Ölkədə baramaçılıq da inkişaf etmişdir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Özbəkistanda nəqliyyat sistemi yaxşı inkişaf etmişdir. Yük daşımada avtomobil nəq-

liyyatı fərqlənir (74,5%). Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 81,6 min km-dir. Ölkə Qazaxıstan, Çin, Əfqanıstana çıxan avtomobil yolları ilə əlaqəyə malikdir. Avtomobil yollarının 80%-i bərk örtüklüdür.

Ümumi yük daşımalarının 12%-i dəmir yollarının payına düşür. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 4000 km-dir. Bunun da 13%-i elektriklişmişdir. Dəmir yollarının sıxlığına görə Özbəkistan regionda qabaqcıl yer tutur.

Özbəkistanda inkişaf etmiş boru kəmərlər şəbəkəsi mövcuddur. İri qaz yataqları magistral boru kəmərlərilə emal zavodları ilə birləşdirilmişdir.

Ölkədə aviasiya nəqliyyatı sovet dövründən inkişaf etmişdir. Hələ sabiq sovet dövründə Daşkənd Orta Asiyanın əsas hava limanı olmuşdur. Özbəkistan dünyanın onlarca ölkəsi ilə hava yolları vasitəsilə əlaqə saxlayır.

Xarici ticarət. Özbəkistanın xarici ticarətinin 51,8%-i ixracatın payına düşür. İxracatın 40%-i pambıq lifləri, 8%-i enerji daşıyıcıları, 7%-i yüksək texnoloji məhsullar təşkil edir. İdxalatda maşın və avadanlıqlar (47%), ərzaq məhsulları (16%), kimya sənayesinin məhsulları (12%) üstünlük təşkil edir.

Son illər ölkənin MDB ölkələri ilə əməkdaşlığı zəifləməyə başlamışdır. AFR, Koreya Respublikası, ABŞ, Yaponiya şirkətləri ölkənin əsas investitorlarıdır. Özbəkistana idxal olunan məhsulların xeyli hissəsi Koreya Respublikası, AFR, ABŞ, Türkiyənin payına düşür. Özbək məhsullarının əsas idxalçıları B. Britaniya, İsveçrə, Koreya Respublikasıdır.

Regional fərqlər və iqtisadi rayonlar. İqtisadi inkişafında Özbəkistan beş iqtisadi rayona bölünür.

Daşkənd iqtisadi rayonu. Ölkənin iqtisadi cəhətdən ən potensial rayonudur. Ölkə paytaxtı Daşkənd bu iqtisadi rayonda yerləşir. Ölkə əhalisinin 25,6%-i bu rayonda məskunlaşmışdır. Özbəkistanın ÜDM-un 27,6 %-i, sənaye

məhsullarının 28,3%-i, kənd təsərrüfatı məhsullarının isə 21 %-i bu rayonun payına düşür. Daşkənd iqtisadi rayonu maşınqayırma (mərkəzləri Daşkənd, Çirçik, Cizak, Gülüstan), əlvan metallurgiya (Almalıq, Çirçik), kimya sənayesi (Daşkənd, Almalıq, Çirçik), elektroenergetika (Sırdəyə Dövlət Rayon Elektrik Stansiyası ölkə elektrik enerjisinin 33 %-ni verir), yüngül sənaye (Daşkənd) sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Bəyabad şəhərində Orta Asiyada yeganə olan təkraremal metallurgiya zavodu fəaliyyət göstərir. Sənaye sahələrinin çox hissəsi yerli xammala əsaslanır. Burada kömür, mis-molibden, volfram, uran filizləri hasil edilir.

Daşkənd iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı əsasən pambıq xammalı, taxıl məhsulları, o cümlədən çəltik, üzüm, meyvə, tərəvəz və şəkər çuğunduru üzrə də ixtisaslaşmışdır.

Fərqanə iqtisadi rayonu. Rayonun tərkibinə Fərqanə vadisinin üç vilayəti Əndican, Namanqan və Fərqanə daxildir. Ölkə əhalisinin 28%-i məskunlaşmışdır. Bu iqtisadi rayon ölkə əhalisinin ən sıx yerləşmiş bölgəsidir (1 kv.km-ə 500 nəfər). Fərqanə iqtisadi rayonu ölkənin ÜDM-un 20,8%-ni verir ki, bu göstəriciyə görə Daşkənd iqtisadi rayonundan sonra 2-ci yerdə durur. Sənaye məhsulunun 25,9%-i, kənd təsərrüfatı məhsulunun 29,7%-i Fərqanə iqtisadi rayonun payına düşür. Rayon qədim əkinçilik bölgəsidir. Hazırda bu iqtisadi rayon pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik (əsasən alma yetişdirilməsi), baramaçılıq üzrə ixtisaslaşmışdır.

Fərqanə iqtisadi rayonunun ən böyük şəhəri olan Namanqanda yeyinti və yüngül sənaye sahələri daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Zərəvşan iqtisadi rayonu. Bu iqtisadi rayon üç vilayəti-Səmərqənd, Buxara və Nəvai vilayətlərini əhatə edir. Ölkə əhalisinin 20%-i bu rayonun payına düşür. Əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Zərəvşan vadisində əhali sıx, Nəvai və Buxara vilayətlərinin səhra rayonlarında demək olar ki, çox seyrəkdir. Ölkə ÜDM-un 16,4%-i, sənayenin 19,5%-i, kənd

təsərrüfatı məhsullarının 21%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Zərəvşan iqtisadi rayonu əlvan metalların hasilatı (qızıl, uran), təbii qaz istehsalı, kimyəvi məhsullar, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır.

Böyüklüyünə və əhəmiyyətinə görə ölkənin 2-ci şəhəri Səmərqənd və dünyada memarlıq abidələri ilə məşhur olan Buxara bu iqtisadi rayondadır.

Cənub iqtisadi rayonu. İqtisadi rayona Qaşqadərə və Surxandərə vilayətləri daxildir. Burada təbii qaz, neft, kömür, inşaat materialları və s. faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmişdir.

Cənub iqtisadi rayonu ÜDM-un (11,6%), sənaye (10,6%) və kənd təsərrüfatı məhsullarının (16%) istehsalına görə ölkədə 4-cü yeri tutur. Ölkə əhalisinin 16%-i bu rayonda yaşayır.

Cənub iqtisadi rayonun ən qədim şəhərləri Karşi və Şəhrisəbzdir (Əmir Teymurun iqamətgahı burada olmuşdur).

Aşağı Amudərya iqtisadi rayonu. Bu iqtisadi rayonun tərkibinə Qaraqalpaq Respublikası və Xorəzm vilayəti daxildir. Ölkə əhalisinin 11,6 %-i bu rayonda məskunlaşmışdır. Rayon ölkənin ən zəif məskunlaşmış bölgəsidir. Ölkə ÜDM-un 7,9%-i, sənaye məhsulları 6 %-i və kənd təsərrüfatı məhsulları 14,6 %-i bu rayonun payına düşmüşdür.

Aşağı Amudərya iqtisadi rayonu aqrar sənaye kompleksi (ASK) üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayonda pambıq, çəltik, şəkər çuğunduru, səhra rayonlarında qaragül qoyunçuluğu, baramaçılıq inkişaf etmişdir. Rayonda maşınqayırmanın kiçik müəssisələri (Nukus, Urqenç), tikinti materialları sənayesi də (Nukus, Taxiataş, Urqenç, Xivə) vardır.

Xivə bölgənin ən qədim şəhəridir. Bu şəhər XVI əsrin axırlarında Xivə xanlığının paytaxtı olmuşdur.

Təkrar üçün suallar:

1. Özbəkistan hansı təbii ehtiyatlara malikdir?
2. Aral dənizinin ətraf mühitə təsirinin mənfi təzahürlərini izah edin.
3. Özbəkistanın qonşu ölkələrlə münasibətləri necədir?
4. Özbəkistan ərazisində əhalinin məskunlaşma tarixi haqda nə deyə bilərsiniz?
5. Ölkədəki tarixi şəhərlər və bu şəhərlərdəki turistləri cəlb edən obyektlər hansılardır?
6. Özbəkistanda maşınqayırma sənayesinin hansı sahələri daha yaxşı inkişaf etmişdir?
7. Ölkənin iqtisadi rayonlarının ixtisaslaşma istiqamətlərini izah edin.
8. Özbəkistanın ticarət əlaqələrində dəyişikliklər nə ilə izah olunur?

V BÖLMƏ

AMERİKA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.5.1. Region barədə ümumi məlumat

Amerika Qərb yarımkürəsinin Atlantik okeanı ilə Sakit okeanı arasında iki materikdən (Şimali Amerika və Cənubi Amerika) ibarət qitədir. Amerikanın ümumi sahəsi 42,5 mln. kv.km-dir. Dünyanın ən böyük adası hesab olunan Danimarkaya məxsus Qrenlandiya buradadır.

Şimali və Cənubi Amerika geoloji quruluşlarının oxşar olması və Panama bərzəxi ilə birləşməsinə baxmayaraq, onlar əlahiddə materiklərdir. Yerləşdiyi ərazilərin genişliyi, həm bir-birindən, həm də dünyanın digər materiklərindən təcrid olunması təbii şəraitinin, xüsusilə flora və fauna aləminin kəskin fərqlənməsi buna parlaq misaldır. Şimali və Cənubi Amerika arasında təbii sərhəd Panama bərzəxidir.

Ehtimal olunur ki, Amerika on min illər öncə monqoloid irqinə mənsub olan Şimal-Şərqi Asiya bölgəsindən gələnlər tərəfindən mənimsənilmişdir. Onlar Bering boğazını keçərək Alyaska yarımadasına çıxmış, sonradan qitə ilə hərəkət edərək Odlu Torpağa qədər gəlib çıxmışlar. Avropalıların XV əsrdə Yeni torpaq adlandırdıqları ərazilərdə amerikaşünas mütəxəssislərin dediyinə görə 40 mln. nəfərə yaxın yerli əhali yaşayırdı. İki əsrdən artıq bir dövrdə Avropa müstəmləkəçiləri yerli sakinləri kütləvi surətdə qırmış və nəticədə onların sayı bir neçə dəfə azalmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə Avropadan Amerikaya köçüb gələnlərin sayı o qədər də çox deyildi. Mütəxəssislərin fikrincə XVI əsrin əvvəllərində Amerikada 15 min ispaniyalı, XVII əsrin axırlarında cəmi 20 min fransız var idi. Müasir Birləşmiş Ştatların ərazisində İngiltərədən gələnlərin sayı o qədər çox deyildi. Avropada kapitalizmin inkişafı milyonlarla işçi qüvvəsini azad etmişdi. Onların əksəriyyəti Amerikaya üz

tutdular. Məhz bu vaxtdan etibarən Şimali Amerikaya İngiltərədən, digər bölgələrə isə İspaniyadan köçənlər üstünlük təşkil edirdi. İngiltərədən köçənlər ilk dəfə müasir Birləşmiş Ştatların şimal-şərqində məskunlaşmışlar. Bu ərazi hazırda da Yeni İngiltərə adlanır. Həmin dövrdə daha güclü olan İngiltərə fransızları Kanadadan və sonra isə Birləşmiş Ştatların cənub hissələrindən qovmuş və bu əraziləri öz əlinə keçirmişdi.

Amerikanın siyasi xəritəsi də bir çox yüzilliklər ərzində formalaşmağa başlamışdır. XVIII əsrdən etibarən burada baş vermiş işğalçı müharibələr nəticəsində qitənin siyasi xəritəsi dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmışdır. İndiyə qədər burada Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Niderlandın irili-xırdalı 15 müstəmləkə mülkü var. Müasir Amerikanın siyasi xəritəsində BMT üzvü olan 35 müstəqil dövlət və asılı şəkildə idarə olan 15 ərazi mövcuddur (bax cədvəl 5.1).

Amerikanın təbii şəraitinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun keşməkeşli tarixi ona gətirib çıxarmışdır ki, buradakı dövlətlər çox müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, dövlətlər tutduqları əraziyə görə bir-birindən çox fərqlənirlər. Belə ki, Amerika ölkələrindən üçü-(Kanada dünyada ikinci yer), ABŞ (dünyada dördüncü yer), Braziliya (dünyada beşinci yer) nəhəng ölkələr sırasındadırlar. Amerikanın daha beş ölkəsinin (Argentina, Meksika, Peru, Kolumbiya və Boliviya) ərazisi 1 mln kv.km-dən artıqdır. Bu böyük ölkələrlə yanaşı, Amerikada 7 dövlət (Antiqua və Barbuda, Qrenada, Dominika, Sent Vinsent və Qrenadina, Sent Kits və Nevis, Sent Lüsüya) dünyanın mikro dövlətləri cərgəsindədir. Sent-Kits və Nevis Amerikanın ərazicə ən kiçik (sahəsi 260 kv.km) dövlətidir. Müqaiyə üçün qeyd etmək olar ki, Kanada ərazisində 40 min Sent-Kits dövləti yerləşdirmək olar. Amerika ölkələri tutduqları ərazi ilə bərabər, əhalinin sayına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Amma bu fərq Asiya ölkələrinə nisbətən bir qədər zəifdir. Əhalinin sayına görə ən böyük ölkə ABŞ-dir

(310 mln. nəfər). Əhalinin sayına görə isə ən kiçik dövlət Sent Kits və Nevisdir (50 min nəfər).

Coğrafi və geosiyasi mövqelərinə görə Asiya ölkələrinə nisbətən Amerika ölkələri o qədər də bir-birindən fərqlənmirlər. Maraqlıdır ki, 35 müstəqil dövlətdən cəmi ikisinin (Boliviya və Paraqvayın) okean və dənizlərə çıxışı yoxdur. 13 müstəqil dövlət isə adalarda yerləşmişdir.

Amerikada sayca ən çox müstəmləkə mülklərinə (bütün müstəmləkə mülklərinin təqribən yarısı) Böyük Britaniya sahibdir. Bu mülklərdən ərazicə ən kiçiyi (Angilya) rəsmi London tərəfindən idarə olunur. Ərazicə ən böyük müstəmləkə mülkü Fransaya məxsus Qvianadır. Ən çox məskunlaşmış mülk isə ABŞ-a məxsus olan Puerto-Rikodur.

Amerikada ən sıx məskunlaşmış bölgə, eyni zamanda iqtisadi cəhətcə ən inkişaf etmiş subregion olan Şimali Amerikada cəmi 3 müstəqil dövlət yerləşir. Ən kiçik əraziyə, ən az məskunlaşan, eyni zamanda iqtisadi cəhətcə ən zəif inkişaf etmiş Vest-Hind (və ya Karib hövzəsi dövlətləri) bölgəsi subregionuna 13 dövlət aiddir. Təbii ki, Amerika ölkələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə də bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Onu demək kifayətdir ki, qitənin 35 müstəqil dövlətindən yalnız ikisi (ABŞ və Kanada) iqtisadi cəhətcə dünyanın Ən inkişaf etmiş dövlətləri sırasındadır. ABŞ bütün göstəricilərinə görə nəinki Amerikanın birinci dövlətdir. O, həm də dünyada lider dövlətdir. Bununla belə, Amerikada iqtisadi cəhətcə bir neçə (Honduras, Qvatemala, Beliz, Haiti və b.) çox zəif dövlətlər də mövcuddur. Meksika, Braziliya, Argentina, Çili, Venesuela isə iqtisadi cəhətcə daha yüksək inkişafa nail olmuşlar. Amerikanın müasir siyasi xəritəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada monarxiya rejimli dövlət idarəçilik forması yoxdur. Amerika yeganə qitədir ki, burada dövləti idarə edən monarxlar yoxdur. 35 müstəqil dövlətin böyük əksəriyyəti respublikadır (əsasən prezident respublikaları). Cəmi altı dövlət (ABŞ, Kanada, Meksika, Argentina, Braziliya və Venesuela) federativ üsul-idarəlidirlər.

İnzibati-ərazi quruluşuna görə qalan ölkələr unitar dövlətlərdir. Bir ölkə (Kanada) Böyük Britaniyanın keçmiş dominionu rəsmi London tərəfindən təyin olunmuş general-qubernator tərəfindən idarə olunur. Bundan başqa amerikanın siyasi xəritəsində «Birlik» tərəfindən idarə olunan 13 dövlət var. Amerikada Asiya və Avropada olduğu kimi alovlanan «qaynar» nöqtələr olmasa da, burada da vaxtaşırı ocaqlar yaranır.

Təkrar üçün suallar

1.Şimali və Cənubi Amerika materikləri bir-birindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər?

2.Amerikanın siyasi xəritəsindəki dəyişiklikləri izah edin.

3.Amerika dövlətlərinin inzibati-ərazi quruluşlarını sadalayın.

4.«Dominian» və «Birlik» tərkibində dövlətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.

2.5.2. Amerika Birləşmiş Ştatları

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri.

Cografı mövqe. Şimali Amerika materikinın mərkəz və şimal-qərb hissəsində yerləşmiş Amerika Birləşmiş Ştatları ərazisinin böyüklüyünə (9 mln.363 kv.km) görə Rusiya, Kanada və Çindən sonra dünyanın dördüncü, əhalisinin sayına görə isə (310,2 mln.) Çin və Hindistandan sonra üçüncü yeri tutur. Puerto-Riko, Karib dənizindəki Vircinya adaları, Okeaniyada yerləşmiş Quam, Şərqi Samoa adaları ABŞ-ın mülkü hesab olunur. Bunlardan başqa Sakit okeanda yerləşmiş Marian, Marşal və Karolina adalarının əhəmiyyətli hissəsinə nəzarət edir. ABŞ-ın ərazisi üç hissədən ibarətdir:

1.Əsas hissə şimalda Kanada, cənubda isə Meksika ilə həmsərhəddir. Şərqdə və cənub-şərqdə Atlantik okeanının,

qərbdə isə Sakit okeanın suları ilə əhatə olunur. Ölkənin 50 ştatından 48-i əsas hissədə yerləşmişdir. Bu hissənin ərazisi 7 mln. 83 min kv.km-dir.

ABŞ-ın iki okean arasında yerləşməsi onun iqtisadi coğrafi mövqeyinin üstünlüyüdür. Okeanlar ilə əhatə olunması onun dənizlərə çıxışı olan ölkələrlə ticarət əlaqələrini və başqa münasibətlərini asanlaşdırır.

2.Alyaska yarımadası Şimali Amerika materikinın şimal-qərb hissəsini tutur. Yarımadanın yaxınlığında yerləşən adalar, o cümlədən Aleut adaları Alyaskaya aiddir. Bu hissənin yerləşdiyi ərazi 1 mln. 530 min kv.km-dir. Buradan əsas əraziyə qədər ən yaxın məsafə 600 km-dir. Alyaska 1958-ci ildə ştat statusu əldə etmiş və 49-cu ştat olmuşdur.

3.Havay adaları Sakit okeanda yerləşmiş bu hissə əsas hissədən 3500 km aralıdır. Havay adalarının (24 ada) sahəsi 16,7 min kv.km-dir. 1959-cu ildə ştat statusu əldə edərək, ölkənin 50-ci ştatı olmuşdur. ABŞ-ın Sakit okeanda ən böyük hərbi dəniz bazası olan Perl-Harber Havay adalarındadır.

Hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının əsasını təbii mənbələr və təbii sərvətlər təşkil edir. ABŞ qiymətli mineral mənbələr, məhsuldar torpaqlar və əlverişli iqlim şəraiti olan ölkədir. Birləşmiş Ştatlarının təbii şəraitinin müxtəlifliyi və zəngin təbii resursları XIX-XX əsrin əvvəllərində onun sosial-iqtisadi inkişafına böyük təkan vermişdir. Bununla bərabər XX əsrin ortalarından başlayaraq ölkədə ekoloji gərginlik yaranmış, təbiətdən səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi kimi kəskin məsələlər ortalağa çıxmışdır.

Səth quruluşu. ABŞ-ın bütün ərazisi müxtəlif relyefə malikdir. Ərazinin yarısından çoxunu dağ massivləri, yaylalar və yüksəliklər tutur. Ona görə relyefinin böyük hissəsi təsərrüfatın müxtəlif sahələrini inkişafı üçün əlverişlidir. Ölkənin mərkəzi hissəsini kənd təsərrüfatı üçün olduqca yararlı olan geniş Daxili düzənliklər (Böyük və Mərkəzi düzənliklər) tutur. Şərqdə bu düzənliklər alçaq Appalaç dağları ilə əvəz olunur.

Atlantik okeanı istiqamətinə getdikcə Appalaç dağları dərəli-təpəli yamaqlarla və Atlantik sahili ovalıqlarla əvəz olunur.

Ölkənin qərb hissəsi Kordilyer dağ sisitemi ilə tutulmuşdur. Bu sisteminin tərkibini şərqdə Qayalı dağlar, qərbdə Kaskad və Syerra-Nevada dağları təşkil edir. Bu dağlar arasında Böyük Şimali Amerika yaylası, o cümlədən Kolumbiya, Böyük Hövzə və Kolorado yaylaları yerləşir. Sakit okean sahili boyunca uzanan sahil silsilələri ilə Kaskad və Syerra-Nevada dağları arasında məhsuldar torpaqları olan vadilər yerləşmişdir.

Kaliforniya ştatında ölkənin ən alçaq nöqtəsi Ölüm dərəsi (-86 m) yerləşir. Bu dərə qərb yarımkürəsində ən isti olan bir məntəqədir (+57 dərəcə).

Faydalı qazıntılar. Birləşmiş ştatlar sənayenin inkişafına güclü təkan verən müxtəlif və qiymətli qazıntı sərvətləri ilə də zəngindir. Ölkə daş kömür, neft, təbii qaz, uran, dəmir və əlvan metal filizlərinin öyrənilmiş ehtiyatına görə dünyada birinci yerlərdən birini tutur. Ən iri daş kömür yataqları Appalaç hövzəsindədir. Kordilyerin bir sıra bölgələrində həm daş, həm də qonur kömürün iri yataqları var. Neft və təbii qaz yataqları Meksika körfəzi sahili bölgələrdə xüsusilə bu ölkənin şelf zonasında, həmçinin Kaliforniya və Alyaskada aşkar edilmişdir. Dəmir filizinin iri yataqları Yuxarı göl hövzəsindədir. Əlvan və nadir metal filizlərinin iri yataqları isə Kordilyerdə və ölkənin qərb dağlıq ştatlarındadır. Qeyri filiz qazıntılarından Floridada fosforit, Luiziana və Texasda kükürdün iri yataqları aşkar edilmişdir. Ölkə bir çox faydalı qazıntılarla zəngin olmasına baxmayaraq, kobalt, manqan, nikel, boksit kimi qiymətli sərvətləri ya yoxdur, ya da yataqlarda ehtiyat çox azdır. Ölkənin bu sərvətlərinə olan tələbatı idxal yolu ilə ödənilir. Xüsusilə inkişafda olan ölkələrin qazıntı sərvətlərindən çox geniş istifadə edir.

Elə faydalı qazıntı sərvətləri var ki, onların ABŞ-da böyük ehtiyatları mövcuddur. Amma ölkədə onlardan ölkədə istifadə olunmur, ya onu gələcək nəsillər üçün qoruyub saxla-

yırlar, ya da çətin relyef və iqlim şəraitində olduğundan onların istismarı baha başa gəlir. Həmin sərvətlərin çıxarılması daha ucuz başa gələn ölkələrdən idxal etmək ABŞ üçün adi haldır.

Iqlim. Birləşmiş Ştatların əsas ərazisi mülayim qurşağın qərb hissəsində və subtropik qurşaqlarda yerləşir. Ölkənin şimal bölgələrinin iqlimi eyni enlikdə yerləşən Avropa vilayətlərinin iqliminə nisbətən daha sərtidir. Burada ilin bütün mövsümlərində qərb küləkləri üstünlük təşkil edir. Ona görə də Atlantik okeanın yumşaldıcı təsiri yalnız ensiz sahil zolağında məhdudlaşır. Appalaç dağları da Atlantik okeanının təsirinin ölkənin daxili hissələrinə daxil olmasına maneçilik törədir. Ölkənin şimalında okean üzərində yaranan soyuq və quru hava kütlələri heç bir maneəyə gəlmədən cənuba, Missisipi və Missuri çayları hövzələrinə qədər hərəkət edir və aradabir Meksika körfəzi bölgəsinə və hətta Florida yarımadasına qədər gəlib çatır. Ona görə də ölkənin şimal hissəsi kontinental iqlimə malik olmaqla nisbətən az qarlı və sərt qışı ilə fərqlənir.

Ölkənin cənub sahilləri Meksika körfəzinin ilıq suları ilə əhatə olunmuşdur. Meksika körfəzi və Karib dənizi üzərində yaranan ilıq və rütubətli hava kütlələri Şimali Amerikanın mərkəzi hissələrinə daxil olaraq Şimal bölgəsinin iqliminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Çünki meridian istiqamətində uzanmış dağ silsilələri tropik hava kütlələrinin ölkənin mərkəzi hissələrinə daxil olmasına şərait yaradır. Arktik və tropik hava kütlələrinin qarşılaşması, siklon fəaliyyətini fəallaşdırır. Qasırğa baş verir, güclü qar və yağış yağır, hava dəyişkən olur.

Mərkəzi və Böyük düzənliklərdə xüsusilə qış dövründə sutka ərzində temperatur fərqi olduqca böyük olur. Mərkəzi düzənliklərdə elə günlər olur ki, bir neçə saatin ərzində havanın temperaturu 20-25⁰ S aşağı enir, yaxud 15-20⁰ s yuxarı qalxır. Şimal regionunda əsas rütubət mənbəyi Meksika körfəzindən daxil olan tropik hava kütlələridir. Ərazidə hakim mövqe tutan qərb küləkləri tropik hava kütlələlərinin ölkənin şərqinə apardığından, ona görə də bura yağıntı bol, şimal regionunun

qərb hissəsinə az düşür. Yerli əhəmiyyətli iqlim əmələ gətirən amil mühüm Böyük göllər bölgəsidir. Bir növ «daxili dəniz» olan bu göllər (Eri, Miçiqaq, Huron, Yuxarı, Ontario) özünün böyük su səthi ilə (250 min kv. km) yaxınlıqda yerləşən ərazilərinin iqlimini yumşaldır.

Kordilyer dağ sistemi ölkənin daxili bölgələrinə Sakit okeanın təsirini məhdudlaşdırır. Qərbdə dəniz iqlimi Sakit okean sahilinin yalnız ensiz zolağı üçün xarakterikdir. Florida yarımadası və Meksika körfəzinin sahilləri isə isti və rütubətli iqlimə malikdir. Ölkənin şərqininin bütün cənub hissəsində rütubətli subtropik, Florida yarımadasının ucqar cənub hissəsində və Havay adalarında rütubətli tropik iqlim hakimdir. Əsas ərazinin qalan hissəsi kontinental, Alyaska yarımadası isə arktik və mülayim iqlimə malikdir.

Bütün ölkələrdə olduğu kimi ABŞ-da kənd təsərrüfatı istehsalı üçün əraziyə düşən yağıntının miqdarının çox böyük əhəmiyyəti var. Ölkə ərazisi üzrə şərqdən-qərbə getdikcə yağıntının miqdarı aşağı düşür. Belə ki, Atlantik okeanı sahillərində yağıntının miqdarı 1000-1200 mm-dən Kordilyer dağlarına yaxınlaşdıqca 450-300 mm-ə enir. Cənub-qərbin səhralarına isə 100 mm-ə qədər yağıntı düşür. Şimal-şərqdə yağıntı bol (6000 mm-ə qədər), buxarlanma isə nisbətən azdır. Sakit okean sahilinin cənub-qərb hissəsinə yalnız qışda 300-500 mm-ə yağıntı düşür.

Hidroqrafiya. Ölkənin təbii ehtiyatlarından yerüstü suların əhəmiyyəti böyükdür. Çay və göllərdən təsərrüfat fəaliyyətində kompleks şəkildə istifadə olunur. Ölkədəki çaylar bir neçə qrupa bölünür:

- Nəqliyyat yolları kimi daha əhəmiyyətli çaylar (Hudzon, Missuri, Missisipi, Ohayo, Rio-Niçro və b.)

- Hidroenerji mənbəyi kimi istifadə olunan çaylar (Kolumbiya, Kolorado, Tennesi və b.). Bu növ çaylarda hidroenerji ehtiyatı 180 mln. kvtsaattır. ki, bunun da təqribən 40 %-dən istifadə olunur.

Adı çəkilən çaylardan başqa bu vaxta qədər az istifadə olunan iri çaylar da (məs. Alyaskada Yukon) vardır. Ölkədə yeraltı suların ehtiyatı da çox böyükdür. Əsasən quraq keçən Qərb bölgəsində su təchizi və suvarmada geniş istifadə olunan yeraltı suların təsərrüfat əhəmiyyəti böyükdür.

ABŞ hökuməti ərazidəki göllərdən də maksimum dərəcədə istifadə edir. Ölkənin ən böyük gölləri: Yuxarı, Miçiqaq, Huron, Eri, Ontario (bunlar Böyük göllər adlanır) bir-birləri ilə çaylar və kanallar vaitəsilə birləşdirilmişdir. Göllərdən suvarma mənbəyi, su yolu, balıqçılıq və turizm məqsədləri üçün geniş istifadə olunur.

Torpaq-bitki örtüyü. Birləşmiş Ştatların əsas ərazisinin təqribən 2/3 hissəsi kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün əlverişli torpaqlardır. Prerilərin qara və şabalıdı, sahilboyu ovalıqların qırmızı və geniş yayılmış allüvial torpaqları təbii münbitliyi ilə fərqlənir. Ümumiyyətlə, Birləşmiş Ştatların əsas ərazisində kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararsız torpaqlar azdır. Belə torpaqlara Kordilyer və Appalaçın yüksək sahələri, eləcə də Atlantik okeanı boyunca yerləşən ovalıqların bataqlıq sahələri aiddir.

Alyaska və Havay adalarının böyük hissəsinin aqroiqlim şəraiti kənd təsərrüfatı üçün yararsızdır. Ölkənin şərq və cənub hissələrinin düzənlik və ovalıqlarında şumluq, torpaq sahələri, bu regionun qərb hissəsinin dağlıq ərazilərində isə zəngin təbii otlar yerləşir. Qərb hissədə rütubətin çatışmaması kənd təsərrüfatı işlərini çətinləşdirir. Bu ərazidə yeraltı sulardan geniş istifadə edilir. Suvarılmayan əkinçilik yalnız Kolumbiya yaylasında və Uillems çökəkliyində mümkündür. Kənd təsərrüfatı baxımdan Kaliforniya vadisi ölkənin əsas hissəsinin digər bölgələrindən fərqlənir. İqlim şəraiti burada sitrus və başqa meyvələrin, tərəvəzin müxtəlif növlərinin yetişdirilməsinə imkan verir. Vadini əhatə edən dağ yamaqları isə mədəniləşdirilmiş otlaq sahələrinə çevrilmişdir.

Ərazinin səth quruluşu müxtəlif olduğundan ölkənin flora aləmi də zəngindir. Birləşmiş Ştatlar ərazisinin böyük his-

səsi ilk məskunlaşma dövründə meşələr ilə örtülü idi. Ərazinin kənd təsərrüfatı üçün mənimsənilməsi prosesində meşələr qırılır. Hazırda ərazinin yarısını tutan meşə sahələri «ikinci» və hətta «üçüncü» dəfə salınan meşələrdir. Oduncaq ehtiyatına görə qiymətli Oreqon şam ağacları ilə təmsil olunan ölkənin şimal-qərb hissəsində üstünlük təşkil edir. Şam meşələrinin geniş sahələri Appalaçlarda, qismən də ölkənin şimal bölgələrində qalmışdır. Alyaskada tundra və meşə-tundra florası üstünlük təşkil edir. Ölkənin qərb hissəsinin florası yarımşəhra tiplidir. Burada kolluqlar saksaul növlü ağaclar üstünlük təşkil edir.

ABŞ-da təbii təhlükəli hadisələr tez-tez baş verir. Onlar bu xoşagəlməz təbii hadisələrinə aşağıdakılar aid edilir:

- Sunamilər, vulkan püskürmələri və zəlzələlər. Bu təbii hadisələr əsasən ölkənin Sakit okean hövzəsində baş verir.
- Qasırğalar, tufanlar və daşqınlar. Bunlar Atlantik okeanı sahillərində baş verir.
- Tornado hadisələri. Ölkənin orta-qərb bölgəsində və cənub-şərqində baş verir.
- Palçıqlı sel hadisələri. Əsasən Kaliforniyada baş verir.
- Meşə yanğınları hadisələri. Əsasən ölkənin qərb bölgəsində baş verir. Təbii ki, ABŞ hökuməti ətraf mühitə biganə qalmasa da, burada ətraf mühiti çirkənləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:
- ABŞ-ın özündə və Kanadada turşulu yağışların yağması.
- Birləşmiş Ştatlarda havaya atılan zəhərli qazların həcminin ildən-ilə artması.
- Gübrə və pestsidlərdən istifadə nəticəsində su hövzələrinin çirkənlənməyə məruz qalması.
- Şəhərləşmə prosesinin başlanması.

Turistləri maraqlandıran təbii və tarixi abidələr. ABŞ-da təbiətin xoşagəlməz hadisələri ilə bərabər milyonlarla yerli və xarici turistləri maraqlandıran görməli və gəzməli yerlər də az

deyil. Təbii və tarixilik baxımından bunlara aiddir: Niaqara şlaləsi, Böyük Kanyon, Yelouston, Sekvoyya və başqa Milli parklar, Kaliforniya və Florida ştatlarındakı Disneylend, Los-Ancelos şəhərindəki Hollivud kino mərkəzi, təbii əhəng daşından ecazkar qüllələri olan Mono gölü (Kaliforniya ərazisindədir), Nyu-Yorkun göydələnləri, Brodvey, Las-Veqasın kazino və başqa əyləncə mərkəzləri, Vaşinqtondakı Arlington qəbiristanlığı, Nyu-Yorkda BMT binası, Metropoliten muzeyi binası və b. Amerikaya səfər edənləri özünə cəlb edir.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. ABŞ-ın tarixi qədim olmasa da, çox keşməkeşli olmuşdur. Avropalılar Birləşmiş Ştatların müasir yerləşdiyi əraziyə gələndə qədər burada 4-5 mln. nəfərə qədər yerli sakinlər yaşayırdı. Onlar əsasən bir-birilə ya düşmənçilik edən, ya da dostluq ittifaqlarda birləşən köçəri hindu tayfaları idi. Amerikalı tarixçilərin fikrincə bu tayfalar Amerikaya 20 min il əvvəl indiki Berinq boğazının ətrafındakı quru ərazidən keçib gəlmişlər. Avropalılardan öncə Amerikanın «ilk kəşfi» təqribən min il öncə vikinqlərə məxsusdur.

XVI-XVII əsrdən etibarən bu ərazilər avropalılar tərəfindən məskunlaşmağa başlayır. İlk müstəmləkə mülklərini ispanlar, fransızlar, britaniyalılar, hollandlar və isveçlilər yaratmışdır. Birləşmiş Ştatlarda ən qədim şəhər məntəqəsi 1565-ci ildə ispanlar tərəfindən Florida yarımadasında əsası qoyulan Sent-Oqyustin şəhəridir. İspanlar Amerikada yalnız qiymətli metallar, əsasən qızıl və gümüş axtarırdılar. Qızıl yataqları tapmadığından onların əraziyə marağı itir. Daha geniş ərazilərin zəbt edilməsi və məskunlaşdırılması fransızlara, hollandlara, ingilislərə, isveçlilərə nəsib olmuşdur. Bu müstəmləkəçilər arasında ingilislər xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. İlk ingilis daimi yaşayış məntəqəsi 1607-ci ildə indiki Birləşmiş Ştatların cənubunda Virciniya ştatında Ceyms çayının mənsəbində salınmış Ceymstaun şəhəri, ikincisi isə 1620-ci ildə bu şəhərdən təqribən min km şimalda Massaçusets körfəzi sahilində yaranmışdır. Bunların ardınca digər yaşayış məskənləri

salınmış, Boston şəhəri sürətlə böyümüş və Yeni ingilislər adlanan bölgənin mərkəzinə çevrilmişdi. İlk dövrlərdə yerli xalq olan hindu tayfaları avropalıların məskunlaşması üçün onlara hər cür köməklik göstərirdilər.

Lakin sonradan avropalıların xəyanəti nəticəsində münasibətlər pozulmuş və hindular Avropa mülklərinin genişlənməsinə ciddi müqavimət göstərdiyindən, onların kütləvi qırılması ilə nəticələnmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, feodalizm dövründə avropalıların əksəriyyəti öz torpaqlarına bərk bağlanmışdılar. Kapitalizmin inkişafı dövründə isə milyonlarla işçi qüvvəsi azad olmuş və onların çoxu, xüsusilə köhnə ictimai quruluşa qarşı çıxış edənlər və daha bacarıqlı və cəsur insanlar Amerikaya üz tutmuşlar. Onlar Yeni Dünya adlanan bu ərazidə mütərəqqi və ədalətli cəmiyyətin, yeni tipli dövlətin yaradılmasında böyük rol oynamışlar.

Müasir Birləşmiş Ştatların qərb sahillərinin də mənimsənilməsinə ispanlar başlamışlar. Onlar bu bölgədə San-Diyeqo, San-Fransisko, Los –Anselos kimi şəhərlərin əsasını qoymuşlar. Ruslar isə şimaldan Alyaska yarımadasının qərb sahillərinə qədər irəliləyə bilmişlər. Bununla yanaşı hələ XVI əsrdə ispanlar Qayalı dağlar, Appalaç, Missisipi, Kolorado bölgələrində olmuş və Böyük Kanyon, sonralar isə Böyük Hövzəni, Kaliforniya vadisini kəşf etmişlər. XVII əsrin axırlarında fransızlar şimalda Kanadadan Böyük göllərə və Missisipi çayının mənsəbinə qədər gəlib çatmış və kəşf etdikləri bu əraziləri Luiziana (Fransa kralı XIV Lüdoviqin şərəfinə) adı altında Fransanın mülkü elan etdilər.

Şimali Amerikada müstəmləkə uğrunda gedən müharibələrdə (İngiltərə, Fransa, Hollandiya, İspaniya arasında) İngiltərə daim qələbə qazanırdı. Müstəmləkəçilər özlərini ingilis taxt-tacının təbəələri saydıqları halda, rəsmi London onlara «ikinci növ» adamlar kimi baxırdılar. Şimali Amerika müstəmləkə torpaqları uğrunda yeddi illik İngiltərə-Fransa müharibəsi başa çatdıqdan sonra İngiltərə parlamenti müharibəyə sərf olunan xərcin ödənilməsini ingilis müstəmləkə-

çilərinin üzərinə qoymaq qərarına gəlir və bunu onunla əsaslandırır ki, bu müharibə məhz ingilis müstəmləkə mülklərinin təhlükəsizliyi naminə aparılmışdır. Lakin müstəmləkəçilər bununla razılaşmırdılar. Bu dövrdə ingilis müstəmləkə mülkləri arasında ticarət əlaqələrinin getdikcə artması onların həmrəyliyinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

1774-cü ildən 13 müstəmləkə mülkü Filadelfiya şəhərində I qitə konqresini çağırıldı və toplanmış ingiltərəli nümayəndələr İngiltərə kralı III Qeorqa təbəəlikdə sədaqətli vətəndaşlarını parlamentdən və «qəddar» nazirlərdən qorumaq xahişi ilə müraciət etdilər. Kral isə bu müraciətə mənfi münasibətini bildirir. Bu isə ingilis mənşəli Amerika müstəmləkəçilərinin müstəqillik uğrunda müharibəsinin başlanğıcı demək idi. 1776-cı ilin 4 iyulunda Filadelfiyada keçirilən II qitə konqresində 13 müstəmləkə mülkü öz müstəqilliyini elan etdi və yeni dövlətə Ameritka Birləşmiş Ştatları adı verildi. 1782-ci ildə İngiltərə Birləşmiş Ştatların müstəqilliyini tanıdı. Beş ildən sonra Amerika Konstitusiyası qəbul olunur və C.Vaşinqton ölkənin birinci prezidenti seçilir. XVIII əsrin axırlarından başlayaraq o vaxtkı ABŞ qonşu torpaqlar hesabına öz ərazisini genişləndirməyə başlayır.

1823-cü ildə Birləşmiş Ştatların prezidenti Ceyms Monronun irəli sürdüyü «Amerika amerikalılara məxsusdur» siyasi nəzəriyyəsi uzun müddət ölkənin siyasətini müəyyən etmişdir. Bu siyasi nəzəriyyə Avropa ölkələrindən Amerikanın daxili işlərinə qarışmamasını tələb edirdi. Sonradan bu nəzəriyyə bütün Amerikanın Birləşmiş Ştatlara tabe olması fikrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yeni ərazilərin məskunlaşması və mənimsənilməsi şərqdən-qərbə doğru baş verirdi. 1867-ci ildə Birləşmiş Ştatlar Alyaska və Aleut adalarını Rusiyadan 7,2 mln dollara satın aldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, I və II Dünya müharibələri ABŞ iqtisadiyyatının inkişafına yeni təkən verdi. 1991-ci ildə SSRİ və sosializm sisteminin dağılmasından sonra dünyada Birləşmiş Ştatların lider dövlət olması hamı tərəfindən tanındı.

Bizim günlərdə isə Birləşmiş Ştatlarla müqayisə edilə biləcək qüvvələr yaranmışdır. Bu ilk növbədə Qərbi Avropa İttifaqı və Şərqi Asiya dövlətləridir.

İdarə olunma forması. ABŞ federativ prezident respublikası şəklində idarə olunur. 1787-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya (bəzi dəyişikliklər edilməklə) fəaliyyət göstərir. İnzibati cəhətcə 50 ştatdan və paytaxtın yerləşdiyi bir federal mahaldan (Kolumbiya) ibarətdir. ABŞ-ın ştatları: Ayova, Aydaho, Alabama, Alyaska, Arizona, Arkanzas, Vayomi, Vermond, Vircinya, Viskonsin, Vaşinqton, Delaver, Qərbi Vircinya, Yuta, İllinois, İndiana, Kaliforniya, Kanzas, Kentukki, Kolarado, Konniktekut, Luiziana, Massaçusets, Merilend, Men, Minnesota, Missisipi, Missuri, Miçiyan, Montana, Neveda, Nyu-York, Nyu-Meksiko, Nyu-Hempşir, Nyu-Cersi, Ohayo, Oklahoma, Oreqon, Pensilvaniya, Nebraska, Rod-Aylend, Tennesi, Texas, Florida, Havay adaları, Cənubi Dakota, Cənubi Karolina, Corciya, Şimali Dakota və Şimali Karolina.

Maraqlıdır ki, bu ştatların adlarının təqribən yarısı hindu mənşəli sözlərdir. Məsələn, Konniktikut hindu dilində uzun çay, Miçiyan-böyük çay, Missisipi-nəhəng çay, Missuri-bulanıq çay, Nebraska- enli çay, Ohayo- suyu yaxşı olan çay, Kentukki-çəmənli torpaq, Ayova-gözəl torpaq, Alyaska-böyük torpaq, Viskonsin-göy otlı torpaq, İndiana-hindu torpaqları deməkdir.

ABŞ müstəmləkə mülklərinə də malik bir dövlətdir. Karib dənizindəki Puerto-Riko, Vircinya adaları, həmçinin Kubadakı Quantanimo hərbi dəniz bazasının yerləşdiyi ərazi də ABŞ-a məxsusdur. Sakit okeanda yerləşmiş Şərqi Samoa, Quam, Miduey, Ueyk də ABŞ mülkü hesab edilir.

Dövlətin başçısı 4 il müddətinə iki dəfə seçilmək imkanı olan prezidentdir. 2008-ci ilin sonlarına yaxın keçirilmiş seçkilərdə Demokratlar partiyasının nümayəndəsi senator Barak Obama 44-cü prezident seçilmişdir. B.Obama ölkənin ilk qara dərilili prezidentidir. O, 2009-cu il 20 yanvarda inaqura-

siya (təqdimat) mərasimindən sonra prezident kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Dövlətin ali qanunvericilik orqanı konqressdir. İki palatadan ibarət konqressin 535 üzvü var. Bunların 435 nəfəri-nümayəndələr palatasının (aşağı palata), 100 nəfəri senatın (yuxarı palata) üzvləridirlər. Nümayəndələr palatasının üzvləri ştatların əhalisi tərəfindən birbaşa mojaritar seçki yolu ilə iki il müddətinə, senatın üzvləri isə birbaşa bərabər seçkilər yolu ilə (hər ştatdan iki nümayəndə olmaqla) altı il müddətinə seçilirlər. Hər iki ildən bir senatın tərkibinin üçdə biri təzələnir.

Dövlətin ali icraedici orqanı- prezidentin rəhbərlik etdiyi hökumətdir (ABŞ-da bu administrasiya adlanır). Burada bizim bildiyimiz kimi Nazirlər Kabinəsi yoxdur. Bu vəzifələri Administrasiya həll edir. ABŞ-da Xarici İşlər naziri vəzifəsi də yoxdur. Bu vəzifəni Adminstrasiyada dövlət katibi yerinə yetirir.

Ştatların idarə olunması isə seçki yolu ilə seçilmiş qubernatorlara həvalə olunur. Sonuncu parlament seçkilərində Demokratlar partiyasının nümayəndələri hər iki palatada səslerin çoxuna sahib olmuşlar. Tarixən ABŞ-da iki siyasi partiya formalaşmışdır. Demokratlar və Respublikaçılar seçkilərdə bir-birini əvəz edirlər.

Ölkənin Milli bayramları çoxdur: 19 fevral- Corc Vaşinqtonun təvəllüd günü; 4 iyul-müstəqillik günü; 11 noyabr- Veteranlar günü (bunu barışıq günü də adlandırırlar), sentyabrın birinci bazar ertəsi- Əmək günü; noyabrın dördüncü cümə axşamı- Minnətdarlıq günü (bunu həm də valideynlərin yad edilməsi günü də adlandırırlar).

ABŞ dünyanın bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlarının üzvüdür. Bunlar içərisində BMT (Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür), NATO, Amerika Dövlətlər Birliyi, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Şimali Amerika Azad Ticarət Təşkilatı ən önəmliləridir.

3.Əhali və şəhərlər. Hazırda ABŞ-da dünya irqləri, dinləri və mədəniyyətlərin demək olar ki, hamısını təmsil edən 300 mln nəfərə yaxın adam yaşayır. Ölkə müstəqillik əldə edəndə (1776) burada təqribən 3 mln. insan yaşayırdı. 1790-cı ildə keçirilən əhalinin birinci siyahıya alınmasında ölkədə 3,9 mln. nəfərin yaşaması məlum olmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq hər on ildən bir müntəzəm olaraq əhalinin siyahıya alınması aparılır.

ABŞ əhalisi uzun müddət həm təbii, həm də miqrasiya hesabına artmışdır (cədv. 2.5.2.a).

Cədvəl 2.5.2.a

ABŞ əhalisinin dinamikası (siyahıya alınmalara görə)

İllər	Əhalinin sayı, mln. nəfər	10 il ərzindəki artım, faizlə	İllər	Əhalinin sayı, mln. nəfərlə	10 il ərzindəki artım, faizlə
1790	3929	—	1900	76212	21,0
1800	5308	35,1	1910	92228	21,0
1810	7240	36,4	1920	106022	15,0
1820	9698	33,1	1930	123203	16,2
1830	12866	33,5	1940	132165	7,3
1840	17069	32,7	1950	151326	14,5
1850	23192	35,9	1960	179323	18,5
1860	31443	35,6	1970	203302	13,4
1870	38558	27,6	1980	226545	11,4
1880	50189	30,2	1990	248710	9,8
1890	62980	25,5	2000	281550	13,2
			2010	310232	-

Cədvəlin göstəricilərindən aydın olur ki, 220 il ərzində ABŞ əhalisinin sayı təqribən 77 dəfə artmışdır. Proqnozlara görə də 2020-ci ildə ölkədə 340 mln nəfərə qədər insan məskunlaşacaq. Ölkədə əhalinin sürətlə artmasına immiqrasiya

ilə bərabər XIX əsrdə təbii artımın da yüksək səviyyəsi çox təsir etmişdir.

Lakin XX əsrin ortalarında bir müddət elmi-texniki inqilabın inkişafı ölkədə yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı artırmış, digər tərəfdən isə vətəndaşlıq hüququ verilmiş immiqrantların köhnə vətənlərində qalan qohumlarına pul köçürmələri amerikan dollarının axınına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar həmin dövrdə immiqrantlar barədə yeni qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən immiqrantlar arasında elm, texnika və mədəniyyət, idman sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə, həm də ölkə vətəndaşlarının qohumlarına güzəşt edilir. Sonradan immiqrantlar barədə yeni qəbul edilən qanun ailələri ilə birləşmə məqsədilə gələn xaricilərin və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, böyük maliyyə imkanlarına malik olan şəxslərin, qaçqınların Birləşmiş Ştatlara gəlmə imkanları genişlənilir. Hökumət ölkədə immiqrantların qəbulu üçün norma təyin etmişdir (ildə təqribən 700 min nəfər). Hazırda ölkə əhalisinin ümumi artımının təqribən 30 faizi immiqrantların payına düşür (icazəsiz gələnlər nəzərə alınmadan). ABŞ-a dünyanın müxtəlif regionlarından və ölkələrindən immiqrantlar gəlir.

Müasir amerikan millətinin formalaşması dünyanın müxtəlif hissələrindən, xüsusilə Avropadan köçənlərin yerli əhali, zəncilər və bir-birinə assimilyasiyaya uğraması nəticəsində formalaşmışdır. Son illər Latin Amerikasına və Asiya ölkələrindən köçənlərin sayının artması ölkə əhalisinin etnik tərkibini bir daha mürəkkəbləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, demografik Birləşmiş Ştatlarda məcazi mənada «millətləri əridən qazan» adlandırılır. Müasir Birləşmiş Ştatlarda əhalini etnoqrafik tərkibinə görə üç qrupa ayırırlar:

1. Amerikanlar (yəni ağ bənizli insanlar) ümumi əhalinin-78 faizi.
2. Aborijenlər (hindu, eskimos, aleut və havaylılar)-1,1 faiz.
3. İmmiqrant və ya keçid qrupu – 21 faiz.

Ölkə əhalisinin sayında birinci yer ağ bənizli amerikanlar, ikinci yeri Afrika mənşəli amerikanlar, üçüncü yeri Latin

Amerikasından gələnlər, dördüncü yer isə Asiya ölkələrindən gələnlər tutur.

Birləşmiş Ştatlarda əhalinin orta sıxlığı inkişaf etmiş digər ölkələrə nisbətən aşağıdır (hər kv. km-ə 32 nəfər). Lakin əhali ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Ölkənin əsas ərazisində əhalinin orta sıxlığı 40 nəfərdən artıqdır. Havay adalarında bu rəqəm 60, Alyaskada isə 0,3 nəfərdir. Ştatlar üzrə əhalinin orta sıxlığı da qeyri-bərabərdir. Atlantik okeanı sahillərində yerləşmiş ştatlarda sıx (məsələn, bir kv.km-ə 200-400 nəfərə qədər), Göllər ətrafı və aqrar istiqamətli ştatlarda (bir kv.km-ə 30-50 nəfər), Qərbin əlverişsiz təbii şəraiti olan ərazilərdə əhali seyrək məskunlaşmışdır (hər kv, km-ə 3-4 nəfər). Kaliforniya ştatında yaşayanların sayı (35 mln. nəfər) ABŞ ştatlarının hamısından çoxdur. Dünyanın ən alçaq məskunlaşma yeri Kalipatriya (dəniz səviyyəsindən 54 m aşağıda) ABŞ-da yerləşir.

Amerika Birləşmiş Ştatları dünyanın daha yüksək urbanizasiya olunmuş ölkələrindən biridir. Bu ölkədə əhalinin təqribən 80 faizi şəhərlərdə yaşayır. Şəhərlər müstəmləkələşmənin başlanğıcında yaranmış və sonrakı bütün dövrlərdə həm şəhərlərin, həm də şəhər əhalisinin sayı xeyli artmışdır. Meqapolislərdə şəhərlərin sıxlığı olduqca yüksəkdir. Ölkədə sakinlərin sayı 2500-dən artıq olan yaşayış məntəqələri rəsmi olaraq şəhər sayılır. Ölkədə şəhər statusu daşıyan 9000 məntəqə var. Bunların yalnız doqquzunun əhalisi 1 mln-dan artıqdır. ABŞ-ın milyonçu şəhərləri: Nyu-York, Los-Anceles, Çikaqo, Filadelfiya, San-Antoniya, Dallas, Hyuston və Finiksidir.

Son on illiklərdə ABŞ-da suburbanizasiya prosesləri artmağa başlamışdır. Suburbanizasiya dedikdə şəhər ətrafı kiçik məntəqələrdə həm əhalinin, həm də iş yerlərinin artması nəticəsində böyük şəhərin ekoloji cəhətdən çirklənən və səsküylü məhəllələri boşalmağa doğru gedir. Mütəxəssislər suburbanizasiyaya təsir edən ən böyük amili avtomobilqayırmannın sürətli inkişafında görürlər. Artıq XXI əsrin əvvəlləri üçün 80 mln. nəfərdən artıq amerikalının şəhərin ətrafında bir-iki

mərtəbəli ailə mülkü var idi. Mütəxəssislər ölkədə üç iri meqalopolisin formalaşdığını vurğulayırlar (cədv. 2.5.2.b).

Cədvəl 2.5.2.b

ABŞ-ın meqalopolisləri

Meqalopolislərin adları	Aqlomerasiyaların sayı	Sahəsi, mln.kv.km	Əhalisi, mln. nəfər	Sıxlıq, hər kv.km-ə	Əsas oxun uzunluğu (km)
Şimali-Şərq	40	170	50	300	1000
Göllər ətrafı	35	160	35	220	900
Kaliforniya	15	100	20	180	800

Şimal-Şərq meqalopolisini Bosvaş, Göllər ətrafı meqalopolisini Çipits, Kaliforniya meqalopolisini isə (San Fransisko- San Diyeqo şəhərləri arasındakı ərazini) San-San adlandırırlar.

Paytaxtın qısa səciyəsi. Ölkənin ilk prezidenti C.Vaşinqtonun şərəfinə adlandırılmış paytaxt şəhəri Vaşinqton 1991-ci ildən paytaxt funksiyasını yerinə yetirir. Bu vaxta qədər paytaxt funksiyasını Filadelfiya şəhəri yerinə yetirirdi. Potamak çayının aşağı axarında 130 metr hündürlükdə yerləşmiş bu şəhərin iqlimi subtropik rütubətli. Yanvarın orta temperaturu

1, iyulunki isə 25⁰S -dir. Vaşinqton şəhəri ABŞ-ın tipik Avropa üslublu şəhəri hesab edilir. Əhalisi olan bu şəhərdə Birləşmiş Ştatların digər böyük şəhərlərində və ümumiyyətlə paytaxt şəhərlərin əksəriyyətlərində olduğu kimi hündür binalar, göydələnlər yoxdur.

Şəhərin mərkəzi hissəsində heç bir tikili ABŞ hökumətinin yerləşdiyi Kapitolliya binasından hündür ola bilməz. Şəhərdəki küçələrin əksəriyyəti, binalar və onların qarşısındakı kiçik bağçalar Qərbi Avropa, əsasən Fransa şəhərlərini xatırladır. Bu bəlkə ona görədir ki, şəhərin baş planını fransız mənşəli vətəndaş Laften hazırlamışdır. Kapitolliya binası şəhərin düz mərkəzində salınmışdır. Ondan şərqə doğru salınmış mərkəzi xiyaban Parisdəki Yelisey çölləri xiyabanını xatırladır. Şəhərdə heç bir sənaye müəssisəsi (poliqrafiya müəssisələri istisna olunmaqla) yoxdur. Buradakı kiçik müəssisələr (iaşə, təmir, mehmanxanalar və b.) paytaxt funksiyalarının yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Vaşinqton eyni zamanda ölkənin mühüm siyasi, mədəni, maliyyə və nəqliyyat mərkəzidir.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələr. Müasir Birləşmiş Ştatlar iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkədir. İkinci dünya müharibəsindən sonra elmi-texniki tərəqqinin və beynəlxalq siyasət sahəsində dünya miqyasında birinciliyini saxlayan Amerika Birləşmiş Ştatları müasir dövrdə daxili təbii və əmək ehtiyatlarından, həm də beynəlxalq əmək bölgüsündən və getdikcə güclənən dünya inteqrasiyasından səmərəli istifadə edir və bununla da dünyada iqtisadi mövqeyini möhkəmləndirir. Dünya əhalisinin təqribən 4,5 faizi və ərazisinin 7,0 faizi payına düşən Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatı XXI əsrin ilk on illiyində baş vermiş dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar bir qədər zəifləmişdir. Bununla belə dünya ümumi Milli məhsulun təqribən 20%, sənaye istehsalının 15% beynəlxalq ticarətin 14% onun payına düşür.

ABŞ-ın müasir iqtisadiyyatının sahəvi strukturunda xidmət sahələri başlıca yer tutur. Bu da ölkənin sənayeləşdirilməsindən sonrakı mərhələyə keçdiyini göstərir. Hazırda iqtisadi

cəhətdən fəal əhalinin təqribən 2/3-si xidmət sahələrində çalışır. Ölkənin mühüm iqtisadi və sosial coğrafi xüsusiyyətlərindən biri də təsərrüfatın ərazi üzrə yerləşmənin tədricən bərabərləşdirilməsidir. Birləşmiş Ştatlar üçün ayrı-ayrı bölgə və mərkəzlərin müəyyən sahələr üzrə həddən artıq dar ixtisaslaşması ənənəvi xarakter almışdır.

Elmtutumlu istehsal sahələrinin inkişafı ölkədə böyük vüsət almışdır. Bu sahələr əsas etibarilə ixtisaslaşdırılmış geniş areallarda – Baltimor, San-Xose yaxınlığında Silikon vadisi (Kaliforniya), Portlend yaxınlığında Silikon meşəsi (Oreqon ştatı) və Ostin şəhəri ətrafında Silikon gölü (Texas ştatı) yerləşdirilmişdir. Elmtutumlu sahələrin yerləşdirilməsinə təsir edən başlıca amillər yaradıcı ziyahıları cəlb edən beynəlxalq korporasiyalar universitetlərdir.

Sənaye. ABŞ sənayesinin aparıcı sahələrinə dağ-mədən maşınqayırma (xüsusilə avtomobil və təyyarə istehsalı), əlvan və qara metallurgiya, hərbi və kosmik texnika, dəzgah və cihazqayırma, elektron məişət avadanlığı, neft emalı, neft-kimya, toxuculuq, yeyinti və s. aiddir.

Yanacaq energetika sənayesi. Birləşmiş Ştatların nisbətən qədim sənaye sahələrindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Birləşmiş Ştatlar beynəlxalq miqyasda ən iri enerji istehsalçısı və istehlakçısıdır (dünya enerji istehlakının təqribən 25 faizi). Ölkədə hər il təqribən 2,4-2,5 mlrd.ton enerji yanacaq, yəni əhalinin hər nəfərinə hər il təqribən 8-10 ton şərti yanacaq istehlak edilir. Yanacaq energetika kompleksi yerli xammalla yaxşı təmin olunmaqla yanaşı, həm də idxal xammalına əsaslanır.

Kömür sənayesi ölkənin şimal-şərqində daha yaxşı inkişaf etmişdir. Kömür çıxarılmasına görə ABŞ yalnız Çindən geri qalır. Ən böyük kömür yataqları Appalaç hövzəsində Kentukki, Qərbi Virciniya və Pensilvaniya ştatlarındadır.

ABŞ-da ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdır. Lakin uzun müddət daxili bazarın yanacağı olan tələbatını kömür sənayesi təmin etmişdir. Birinci dünya müharibəsindən sonra

daxili yanacaq mühərriklərindən istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq maye yanacaq tələbat xeyli artdı. Kəşf olunmuş neft ehtiyatı 4,2 mlrd. ton-dur. Neft hasilatına görə Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanından sonra üçüncü yerdədir (hər il orta hesabla 300-350 mln.t). Neft Meksika körfəzi bölgəsində, Alyaskada çoxdur. ABŞ özü böyük həcmdə neft çıxarmaqla yanaşı elə böyük həcmdə neft idxal edir (cədv.2.5.2.c). Ölkənin 20 ştatında neft çıxarılsa da, cəmi beş ştat (Texas, Alyaska, Luziana, Kaliforniya və Oklahoma) ölkədə çıxarılan neftin 90 faizini verir.

Cədvəl 2.5.2.c

ABŞ-da neft hasilatı və idxalı

İllər	İstehsal, mln. t.	İdxal, mln. t.	İdxalın tələbatda payı, faizlə
1950	295	25	7,8
1955	335	40	10,7
1960	350	50	12,5
1965	385	60	13,5
1970	475	65	12,0
1975	465	200	30,1
1980	425	260	37,4
1985	440	160	26,7
1990	370	305	45,0
1995	330	305	47,2
2000	355	445	55,6
2005	310	520	62,6
2010	264,9	-	-

2000-ci ildən başlayaraq ölkə təsərrüfatının neftə olan tələbatının yarısından çoxu idxal hesabına ödənilir.

Elektrik enerjisinin istehsalına görə Birləşmiş Ştatlar kəmiyyət göstəricilərinə görə dünyada birinci yeri tutur (4,3 trln.kvt/s).

1990-ci ildən başlayaraq ölkədə elektrik enerji istehsalı ildən-ilə artır 2010-cu ildə elektrik enerji istehsalının 4,3 trln. kvT/saat təşkil etmişdir. Hazırda ölkədə --- istehsal olunur. Elektrik enerjisinin təqribən 70 faizi İES-də (bu stansiyaların 52 faizi kömürlə işləyir), 19 faizi AES-də və 7 faizi SES-dən əldə edilir. Ən iri İES-lərin gücü 2,5-3,5 mln. kvT-dir. Neft idxalı çoxaldıqca bəzi İES-lər mazutla işləməyə keçirildi.

Atom energetikası ölkədə ötən əsrin ikinci yarısından inkişaf etməyə başlayır. Bu sahədə inkişaf 1985-ci ilə qədər daha sürətlə getmişdir (cə.d. 2.5.2.ç)

Atom energetikasının inkişafının ilk mərhələsində AES-lər sənaye cəhətcə inkişaf etmiş Şimali-Şərq və Orta Qərb bölgələri seçilirdi. O vaxt AES-lərin ümumi istehsal güclərinin 3/4-ü şimali-şərqdə yerləşmiş AES-lərin payına düşürdü. Sonradan belə stansiyalar ölkənin cənub ştatlarında, daha sonra isə Qərb ştatlarında inşa edilməyə başlanılır.

Cədvəl 2.5.2.ç

ABŞ-da elektrik enerji istehsalı

İllər	İstehsal mlrd. kvT/s	İllər	İstehsal mlrd. kvT/s
1950	390	1990	3215
1960	844	1995	3580
1965	1220	2000	3980
1970	1740	2005	4240
1980	2463	2010	4343
1985	2720		

SES-lərdə istehsal edilən elektrik enerjinin həcminə görə ABŞ dünyada Kanada ilə bərabər 1-2-ci yeri bölüşdürür. Ölkədə irili-xırdalı 1300 SES fəaliyyət göstərir. Ən möhtəşəm SES Vaşinqton ştatı ərazisində Kolumbiya çayı üzərində salınmış Qrand-Küli stansiyasıdır. 1933-cü ildə işə salınmış bu stansiyanın gücü hazırda 7,1 mln. kvT-a çatdırılmışdır. Yeri gəmişkən qeyd edək ki, Kolumbiya çayı üzərində 90-a qədər SES inşa edilmişdir. Kolumbiya çayından başqa Tennesi çayı

üzərində də iri stansiyalar salınmışdır. Tennesi çayı üzərində 30 stansiya fəaliyyət göstərir. Bu iki çaydan başqa Kolorado və Niaqara çayları üzərində də bir neçə stansiya salınmışdır. Ölkədə istehsal olunan enerjinin təqribən 20 %-i AES-in payına düşür.

Təbii ki, ABŞ-da elektrik enerjisi əldə etmək üçün qeyri-ənənəvi (külək, qabarma, çəkilmə, günəş) mənbələrdən də geniş istifadə olunur. Belə stansiyalar içərisində geotermallar daha geniş yayılmışdır. Bu cür stansiyalar Nevada, Yuta, Kaliforniya və Havay ştatlarında daha çoxdur.

Metallurgiya sənayesi. XX əsrin 70-ci illərinə qədər qara metal istehsalına görə dünyada birinci yeri tutan ABŞ müasir dövrdə Çin və Yaponiyadan sonra üçüncü yeri tutur. Hazırda dünyada istehsal olunan poladın 11-12% ölkə müəssisələrində əridilir. Polad istehsalının aşağı düşməsinə səbəb olan amillər:

- Metal tutumlu istehsal sahələrinin azalması;
- Zəngin yerli dəmir filizi yataqlarının tükənməsi;
- «Çirkli» istehsalın iqtisadi cəhətcə zəif ölkələrə köçürülməsi;
- İdxal xammalına səmtləşmə;
- Ölkədə yüksək keyfiyyətli polada tələbatın artması;

Polad və prokat idxalının həcminə görə (hər il 30-35 mln.t) ABŞ dünyada birinci yeri tutur. Hazırda qara metal nəhəng müəssisələrdə deyil, kiçik müəssisələrdə istehsal olunur. Ölkədə ümumi gücü 25 mln. ton olan 60-dan artıq kiçik qara metallurgiya müəssisəsi var. ABŞ-ın qara metallurgiya sənayesi üçün yüksək səviyyəli təmərküzləşmə səciyyəvidir. Metallurgiya sahəsində fəaliyyət göstərən ən iri korporasiya «Yunaytid-Steys Stildir».

Əlvan metallurgiya sahəsində alüminium əridilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahənin məhsullarının böyük hissəsi hərbi sənayedə və onunla əlaqədar olan istehsalda istifadə olunur. Alüminium istehsal edən ən iri müəssisələr Kolumbiya və Tennesi çayları hövzəsində yerləşir. Bu müəssisələr tamamilə idxal xammalı (Qvineya, Surinam, Yamayka) əsasında işləyir.

Mis, qurğusun və sink əridilməsi həmin filizlərin çıxarıldığı bölgələrdə (əsasən dağlıq ştatlarda) inkişaf etmişidir.

Maşınqayırma sənayesi. Ötən əsrin ikinci yarısından etibarən ABŞ-da maşınqayırmanın ən yeni sahələri sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Maşınqayırmanın ən inkişaf etmiş sahəsi avtomobilqayırmaadır. Bu sahə ABŞ-ın milli sənayesi hesab olunur. Əslində avtomobil amerikan həyat tərzinin simvoludur. Demək olak ki, ölkədə bütün ailələrin avtomobilləri vardır. Avtomobil sənayesi ölkədə istehsal olunan benzinin, kauçukun, poladın, şüşənin və s. böyük hissəsinin istehlakçısıdır. ABŞ-ın avtomobilqayırma sənayesinin tarixi 1903-cü ilin 16 iyunundan hesablanır. O vaxt Detroyt şəhərinin avtomobilqayırma zavodunun konveyerindən «Ford» markalı ilk avtomobil çıxdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1900-cü ildə ölkədə 9 minə yaxın avtomobil olduğu halda, 1930-cu ildə onların sayı 30 mln.-u ötmüşüdü. Ötən əsrin ortalarına qədər ABŞ bu sahədə dünyada lider idi. Məsələn, 1950-ci ildə dünyada istehsal olunmuş avtomobillərin 83%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq vəziyyət dəyişir. Ötən əsrin 60-cı illərinin sonu üçün ABŞ-ın dünya avtomobilqayırma sənayesində payı 50, 70-ci illərin sonunda 29, XXI əsrin əvvəlləri üçün 15-16%-ə enir. Hazırda dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar avtomobilqayırma sənayesində tənəzzül hiss olunmağa başlayır (cə.d. 2.5.2.d). Ölkədəki avtomobillərin 80%-dən çoxu şəxsi avtomobillərdir.

ABŞ-ın avtomobilqayırma sənayesinin bir xüsusiyyəti də odur ki, bu sahə yüksək dərəcədə inhisarlaşmışdır. ABŞ-da uzun müddət üç nəhəng avtomobil korporasiyası fəaliyyət göstərmişdir. Bu korporasiyalara «Ceneral Motors», «Ford Motor», «Daymler Kraysler» aiddir. Birləşmiş Ştatların özündə və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən bu üç şirkət bir ildə 19-20 mln. ədəd avtomobil istehsal edir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Birləşmiş Ştatların daxili avtomobil bazarında son illər başqa ölkələrdə (əsasən Yaponiya, Almaniya) istehsal

olunmuş maşınların sayı da xeyli artmışdır. Əvvəlki illərdə olduğu kimi indi də ABŞ-da avtomobil sənayesinin mərkəzi Detroyt şəhəridir, Ford tipli avtomobillərin mərkəzi isə Dirborn şəhəridir.

Cədvəl 2.5.2.d

ABŞ-da minik avtomobilləri istehsalının dinamikası

İllər	İstehsal min. ədəd	İllər	İstehsal mln. ədəd
1950	4300	1990	6050
1960	6800	1995	6350
1965	9300	2000	5540
1970	6550	2005	4230
1980	6400	2010	12,1
1985	8000		

Aero-kosmik sənaye. Hərbi sənaye ilə sıx əlaqədə olan bu sənaye sahəsi soyuq müharibənin qurtarmasına baxmayaraq o, ölkənin iqtisadiyyatında əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. ABŞ-da ilk təyyarəqayırma müəssisələri ölkənin şimal-şərqində yaranmışdır. Sonrakı illərdə bu sahə Sakit okean ştatlarında, xüsusilə Kaliforniyada daha sürətlə inkişaf etmişdir. Kaliforniyada bu sahənin iri mərkəzləri Los-Anceles, Lonq-Biç, San-Diyego və San-Xose şəhərləridir. Bu şəhərlərin müəssisələrində sərnişin və hərbi gəmilər, kosmik aparatlar, raketlər, raket mühərrikləri və digər məhsullar istehsal edilir. Bu sahədə «Makdonell-Duqlas», «Lokhid», «Nortrop», «Boinq» kimi korporasiyalar fəaliyyət göstərir. Boinq korporasiyasının başlıca müəssisələri Sietl və Everent şəhərlərində yerləşir. Məsələn, Vaşinqton ştatının bütün iqtisadiyyatı 100 min nəfəri işlə təmin edən «Boinq» korporasiyasından asılıdır. Hyuston şəhərində kosmik uçuşların idarətmə, Karaveralda (Florida) isə kosmik raketlərin uçuş mərkəzi yerləşir. «B-52» bombardmançı təyyarələri, həmçinin hərbi-nəqliyyat təyyarələrini xüsusi təyinatlı AVAKS sistemi idarə edir.

Kənd təsərrüfatı. ABŞ-ın kənd təsərrüfatı yüksək inkişaf səviyyəsinə, böyük həcmdə müxtəlif məhsul istehsalına görə digər ölkələrdən fərqlənir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə dünya kənd təsərrüfatı məhsullarının $\frac{1}{4}$ -i ABŞ-da istehsal olunur. Təkcə soya və qarğıdalı məhsullarının yarısı, sorqonun, quş ətinin və pendirin $\frac{1}{3}$ -i, pambığın, sitrus meyvələrinin, südün və yumurtanın $\frac{1}{5}$ -i ABŞ-ın payına düşür.

Birləşmiş Ştatlarda kənd təsərrüfatı ailə fermalarından (ranço) ibarətdir. Yeni kənd təsərrüfatı texnologiyaları fermaların sayının ildən-ilə azalmaqla daha çox ərzaq məhsulları, yun, pambıq və digər lifli məhsullar istehsal etmək imkanı yaratmışdır. Əgər 1930-cu ildə ölkədə 6,5 min ferma var idisə, hazırda onların sayı iki milyona qədərdir. Bununla yanaşı fermaların sahəsi böyümüş (orta hesabla 200 hektar) və istehsal etdikləri əmtəlik məhsulun həcmi artmışdır. Lakin bunlar ölkə üçün orta göstəricilərdir. Həqiqətdə isə fermaların ümumi sayının 15 faizini təşkil edən nəhəng fermalar ölkə kənd təsərrüfatı məhsullarının 70 faizindən çoxunu verirlər. Orta hesabla belə fermaların hər biri 600 hektar torpağa sahib olur və hər il azı 500 min dollarlıq əmtəlik məhsul istehsal edə bilirlər. Hər bir ferma aqrobiznes sistemində bu və digər şirkətlə müqavilə bağlayır. Şirkət fermanı maşın, gübrə, toxum, elmi-metodoloji məsləhətlərlə təmin edir. İşlər başa çatdırıldıqdan, yəni əmtəlik məhsul əldə olunduqdan sonra fermanı təmin etmiş şirkət öz xərclərini ferma sahibindən alır.

Birləşmiş Ştatların kənd təsərrüfatının bütün sahələri üçün dar ixtisaslaşma səciyyəvidir. Ərazicə böyük sahə tutan ixtisaslaşdırılmış bu bölgələri ölkədə qurşaqlar adlandırırlar (məsələn, qarğıdalı qurşağı, buğda qurşağı və s.). Hazırda bu qurşaqların daxilində belə ixtisaslaşdırılmış bölgələr yaradılmışdır. Birləşmiş Ştatların kənd təsərrüfatında aşağıdakı ixtisaslaşdırılmış iri qurşaqlar daha aydın nəzərə çarpır.

Südlük istiqamətli qurşaq. Bu qurşaq ölkənin şimal-şərqində və şimalında, Böyük göllər ətrafındakı əraziləri tutur. Bu qurşaqda vegetasiya dövrü və torpağın məhsuldarlığı zəifdir.

Bu bölgədə otlaq sahələri üstünlük təşkil edir. Süd, pendir və yağ istehsalına görə Viskonsin ştatı xüsusilə seçilir.

Paxlalı bitkilər (soya) əkinləri qurşağı. Bu qurşaq Böyük göllərin cənub ərazilərini, Mərkəzi düzənliyin cənub hissəsini tutur. Bu qurşaqda əsasən qarğıdalı, soya yetişdirilməklə yanaşı ətlik istiqamətli heyvandarlıq da inkişaf etdirilir. Qurşağın aqroiqlim şəraiti çox əlverişlidir. Son illər bu qurşaq əkinçilik-heyvandarlıq istiqamətində inkişaf edir. Bu bölgədə Ayova və İllinoys ştatları ixtisaslaşmalarına görə seçirlər.

Buğda əkinləri qurşağı. Bu, qarğıdalı və heyvandarlıq qurşağından qərbdə yerləşmiş Böyük düzənliyin geniş ərazisini əhatə edir. ABŞ-da bu çöllər preri adlanır. Torpaq-iqlim şəraitinə görə buğda qurşağı bir-birindən fərqlənən iki: şimal və cənub hissələrinə bölünür. Şimal hissədə (Dakota ştatları ərazisi) əsasən yazlıq buğda, cənubda isə payızlıq buğda yetişdirilir.

Pambıq əkinləri qurşağı. Bu qurşaq Missisipi çayının cənub hissələrini, Texas və dağlıq ştatların cənubunu tutur. Burada qurşaqda pambıqdan başqa taxıl, texniki bitkilər yetişdirilməklə yanaşı heyvandarlıq sahələri də (əsasən qaramal və broyler quşçuluğu) inkişaf etdirilir.

Otlaq heyvandarlıq qurşağı. Bu qurşaq Qərbin dağlıq bölgələrin əhatə edən və ərazisinə görə ixtisaslaşmış digər qurşaqlardan ən böyüyüdür. Burada əsasən bir illik qaramal saxlanılır. Adını çəkdiyimiz bu qurşaqlardan başqa Meksika körfəzi və Florida yarımadası boyunca sitrus meyvələri, çəltik və şəkər qamışı yetişdirilən bölgələr də vardır. Havay adalarında tropik meyvələr (əsasən banan) yetişdirilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. ABŞ-da nəqliyyat yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Buna ərazinin böyüklüyü, əhali və təsərrüfat sahələrinin ərazi üzrə qeyri-bərabər yerləşməsi, təsərrüfatın dar ixtisaslaşdırılması, coğrafi əmək bölgüsünün yüksək inkişafı, həm də Amerika vətəndaşlarının yerdəyişməyə meylliyi səbəb olmuşdur. Müasir nəqliyyat növlərinin texniki təchizinə və yolların ümumi uzunluğuna görə Birləşmiş Ştalar

dünyada birinci yeri tutur. Nəqliyyat təsərrüfatına xüsusi şirkətlər nəzarət edir.

Ölkədə istehlak edilən enerjinin 25, maye yanacağın təqribən 50 faizi nəqliyyatın payına düşür. Yük dövriyyəsinin strukturunda nəqliyyatın heç bir növü kəskin üstünlük təşkil etmir. Yük dövriyyəsinin 32%-i dəmir yol, 25%-i avtomobil, 18%-i dəniz, 14%- boru-kəmər, 10,5%-i daxili su, 0,5%-i hava nəqliyyatının payına düşür. Sərnişin daşımada isə vəziyyət başqa cürdür. Ölkə daxili sərnişin daşımalarının 82%-i avtomobil, 17,5%-i hava, 0,5%-i isə dəmir yol nəqliyyatının payına düşür. ABŞ-ın avtomobil nəqliyyatının xüsusi mövqeyini başa düşmək üçün qeyd etməliyik ki, şəhərlərarası əlaqələrin 98%-i, beynəlxalq əlaqələrin 85%-i və iş yerlərinə gedib-gələn insanların 84%-i avtomobillərdən istifadə edir. ABŞ-da avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 6,5 min km-dir. Bu isə dünya avtomobil yollarının 40%-i deməkdir.

Dəmiryol nəqliyyatının ölkənin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə okeanlar arası trans-qitə magistrallarının salınması ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına və yerləşdirilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Lakin bu sahədə bəzi xüsusiyyətlər qeyd olunmalıdır. Bunlardan biri onun zəif elektriklişdirilməsidir. Digər xüsusiyyət dəmir yollarının uzunluğunun ildən-ilə azalmasıdır. Məsələn, 1913-cü ildə dəmir yollarının uzunluğu 413 min km olduğu halda, 1950-ci ildə bu rəqəm 360 min km-ə, 1995-ci ildə 195 min km-ə, 2010-cu ildə 226,6 min km-ə bərabər olmuşdur. Dəmir yollarının sıx şəbəkəsi ölkənin şərqiindədir. Çikaqo ABŞ-ın ən iri nəqliyyat qovşağıdır.

ABŞ-ın yük dövriyyəsində boru kəmər nəqliyyatının xüsusi mövqeyi var. Dünyanın ilk boru kəmərləri Birləşmiş Ştatlarda salınmışdır. Neft və qaz nəql edən kəmərlərin uzunluğuna görə ölkə dünyada birinci yeri tutur.

Dəniz nəqliyyatı başlıca olaraq ölkənin xarici ticarət əlaqələrinə xidmət edir. Dənizlə yük daşımalarının ümumi həcminə görə ABŞ Yaponiyadan sonra dünyada ikincidir.

Atlantik okeanı sahillərində yerləşmiş ən iri portlar Nyu-York, Filadelfiya və Baltimordur. Sakit okean sahilində Los-Anceles, Meksika körfəzi sahilində isə Yeni Orlean və Hyustondur.

Birləşmiş Ştatların müstəmləkələşdiyi ilk illərdə daxili su nəqliyyatının (ümumi uzunluğu 41 min km) olduqca böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Eri kanalı və Hudzon çayı Birləşmiş Ştatlar ərazisində, Müqəddəs Lavrenti çayı isə Kanadanın ərazisində Böyük gölləri Atlantik okeanı ilə birləşdirir. Böyük göllər vasitəsilə beynəlxalq yük daşınması (Kanada ilə) mühüm rol oynayır. Böyük göllər sahilində okean gəmilərini qəbul edə bilən ən iri portlar Çikaqo və Buffalodur.

Hava nəqliyyatı əsasən sərnişin daşınmasına xidmət edir. Ölkənin bütün iri şəhərləri arasında müntəzəm təyyarə reysləri həyata keçirilir. Sərnişin daşınmasına görə Nyu-York ən iri təyyarə portudur. Çikaqo, Los Anceles, Dallas, Atlanta da iri təyyarə portları hesab edilir. Məsələn, təkcə Çikaqo şəhərindən 25 dəmir yolu, 20 avtomobil yolu və 24 boru kəməri keçir.

Xarici ticarət. Birləşmiş Ştatlar xarici ticarət əlaqələrinə görə dünyada qabaqcıl mövqedədir. Dünya üzrə xarici ticarət əlaqələri həcmnin 15%-i ABŞ-ın payına düşür. ABŞ dünya bazarına böyük həcmdə müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları çıxarır. Hər il ölkədən ixrac və idxal olunan məhsulların dəyəri artır (cədv. 2.5.2.e). Cədvəlin təhlili göstərir ki, 1960-2010-cu illər ərzində ölkə ixracatının həcmi 40 dəfə artdığı halda, idxalatın həcmi 100 dəfə yüksəlmişdir. Bu ölkənin ticarət balansında mənfi saldo yaratmışdır. Mənfi saldonun yaranmasının əsas səbəbi dünya bazarında qiymətlərin (əsasən xam neftin) sabit olmamasıdır. Digər səbəb isə dünya bazasında ABŞ-la rəqabət apara biləcək dövlətlərin (Yaponiya, AFR, Avropa İttifaqının digər üzvləri) fəaliyyətidir.

ABŞ-ın xarici ticarətin dinamikası

İllər	İxracat, mlrd.dollar	İdxalat,mlrd.dollar	Ticarət balan- sının saldosu
1960	20,4	15,1	+5,3
1970	42,5	39,9	+2,6
1975	107,1	98,2	+8,9
1980	224,3	249,8	-25,5
1985	225,9	338,1	-122,2
1990	389,3	498,3	-109,0
2000	773,0	1222,0	-449,0
2005	820,0	1530,0	-710,0
2010	950,0	1820,0	-870,0

Ölkə xarici ticarətinin coğrafi bölgüsü demək olar ki, dəyişməmişdir. Son 10 ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində inkişaf etmiş ölkələrin payı azalmış, inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı isə çoxalmışdır.

ABŞ-ın xarici ticarət dövriyyəsində Almaniya, B.Britaniya, Fransa, Niderland, Kanada və Yaponiyanın payı böyükdür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən isə Meksika, Braziliya, Çin, Hindistanın, Filippinin payı nisbətən çoxdur. Qeyd etməliyik ki, xidmət ticarəti sahəsində ABŞ dünyada birinci yer tutur. Məsələn, təkcə beynəlxalq turizmdən gələn gəlir 80 mlrd. dollardan artıqdır. ABŞ böyük kapital ixracatçısı kimi də tanınır. XXI əsrin əvvəlləri üçün ABŞ-dan 170 mlrd. dollar həcmində kapital ixrac olunmuşdur. Xaricə qoyulmuş kapitalın ümumi həcmi isə 900 mlrd. dollardan artıqdır. Bu kapitalın təqribən yarısı Qərbi Avropa (əsasən Böyük Britaniya, Niderland, Almaniya, Fransa və İsveçrə ölkələrinə qoyulmuşdur.

Daxili fərqlər. Birləşmiş Ştatların müstəmləkələşməsinin ilk dövrlərində burada inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənən üç bölgə ayırmaq olardı:

- Şimal və şimal-şərq bölgəsi. Bu bölgədə əsasən o dövrün varlı hesab olunan ağ bənizli fermerləri və sahibkarları cəmlənmişdi.

- Cənub bölgəsi, əsasən gətirilən qulların əməyindən istifadə edən iri torpaq mülkiyyətçiləri yaşayan bölgə.

- Yeni məskunlaşan Qərb bölgəsi. Bu ölkənin qərbində yeni ərazilərin mənimsənilməsi ilə əlaqədar yaranmış bölgədir. Qərb gec mənimsənilmiş bölgədir. Qərb gec mənimsənilsə də çox zəngin, amma əhalisi az olan bölgə idi.

Şimal və şimal-şərq bölgəsi iqtisadi səviyyəsinə, əhalisinin sayı və savadlılıq səviyyəsinə, eyni zamanda siyasi və iqtisadi göstəricilərinə görə digər bölgələrdən həmişə üstün olub.

Birləşmiş Ştatlar inkişaf etdikcə ölkənin regional strukturu da böyük dəyişikliklərə məruz qalıb. Hazırda mütəxəssislər ABŞ-da aşağıda adı çəkilən 9 böyük iqtisadi rayonun olduğunu bildirirlər:

1. **Yeni İngiltərə rayonu.** Bu iqtisadi rayon 6 ştatı: Men, Vermont, Nyu-Hempşir, Massaçusets, Rod-Aylend və Konnektikut ştatlarının ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 173 min kv.km, əhalisi 16 mln. nəfərdir.
2. **Orta Atlantika ştatları rayonu.** Bu iqtisadi rayon 3 ştatı Nyu-York, Nyu-Cersi və Pensilvaniya ştatlarının ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 266 min kv.km, əhalisi 42,0 mln. nəfərdir.
3. **Şimal-şərq və Mərkəz rayonu.** Bu iqtisadi rayon 5 ştatın: Oqayo, Miçiqan, İndiana, İllinoys və Viskonsin ştatalarının ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 653 min kv. km, əhalisi 44,0 mln. nəfərdir.
4. **Şimal-Qərb mərkəz rayonu.** Bu iqtisadi rayon 7 ştatın: Minnesota, Şimali Dakota, Cənubi Dakota, Nebraska, Ayova, Kanzas və Missuri ştatlarının ərazisini əhatə

edir. Rayonun ərazisi 7,3 mln. kv.km, əhalisi 30 mln. nəfərdir.

5. **Cənubi Atlantika ştatları rayonu.** Bu iqtisadi rayon 8 ştatın və bir mahalın: Delaver, Merilend, Qərbi Virciniya, Şərqi Virciniya, Şimali Karolina, Cənubi Karolina, Corciya, Florida və Kolumbiya mahalı ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 724 min kv. km, əhalisi 60 mln. nəfərdir.
6. **Cənub-şərq mərkəz rayonu.** Bu iqtisadi rayon 4 ştatın: Kentukki, Tennesi, Alabama və Missisipi ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 471 min kv. km, əhalisi 180 mln. nəfərdir.
7. **Cənub-Qərb mərkəz rayonu.** Bu iqtisadi rayon 4 ştatı: Texas, Luiziana, Arkanzas və Oklahoma ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 1,2 mln. kv.km, əhalisi 36 mln.nəfərdir.
8. **Dağlıq ştatlar rayonu.** Bu iqtisadi rayon 8 ştatın: Montana, Aydaho, Vayominq, Kolorado, Nyu-Meksika, Arizona, Yuta və Nevada ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 2,2 mln.kv.km, əhalisi 21,0 mln.nəfərdir.
9. **Sakit okean ştatları.** Bu iqtisadi rayon 3 ştatın: Kaliforniya, Oreqon və Vaşinqton ərazisini əhatə edir. Rayonun ərazisi 839 min kv.km, əhalisi 47,0 mln. nəfərdir.

Təkrar üçün suallar:

1.ABŞ-ın tərkibinə hansı ərazilər daxildir? ABŞ-ın müstəmləkə mülləri varmı?

2.ABŞ relyefinin xüsusiyyətlərini və milli sərvətlərini şərh edin.

3.ABŞ-ın iqlimini və hidroqrafiya şəbəkəsini şərh edin.

4.Hansı faydalı qazıntıların ehtiyatına görə ABŞ dünyada qabaqcıl yer tutur?

5.ABŞ-da turistləri maraqlandıran yerlər haradadır?

- 6.ABŞ-da xoşagəlməz təbii hadisələr baş verirmi?
- 7.ABŞ tarixinin qısa icmalını şərh edin.
- 8.Amerika millətinin formalaşmasına təsir edən amillər hansılardır?
- 9.ABŞ meqalopolisləri hansılardır?
- 10.ABŞ-ın beynəlxalq korporasiyalarından hansıları tanıyırsınız?
- 11.ABŞ-da yanacaq-energetika sənayesinin müasir durumu nə vəziyyətdədir?
- 12.ABŞ-da polad istehsalının aşağı düşməsinin səbəbləri nədir?
- 14.ABŞ maşınqayırmasının inkişaf etmiş sahələri hansılardır?
- 15.ABŞ-da kənd təsərrüfatı qurşaqlarının ixtisaslaşma istiqamətlərini izah edin.
- 16.ABŞ-ın nəqliyyat sistemində yük və sərnişin daşınmasının nisbəti necədir?
- 17.ABŞ-ın iqtisadi rayonları hansılardır?

2.5.3. Braziliya Federativ Respublikası

1.Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Braziliya Cənubi Amerikanın şərq və mərkəz hissəsini əhatə edir. Çili və Ekvadordan başqa materikin bütün ölkələri ilə həmsərhəddir. Quru sərhədlərinin uzunluğu 16 min km-dir. Ölkə şərqdən 7,4 min km məsafədə Atlantik okeanının suları ilə əhatələnir. Ərazisi 8,5 mln. kv. km-dir (dünyada 5-ci yer).

Səth quruluşu. Ərazisinin genişliyi təbii şəraitinin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Braziliyanın ərazisində iki təbii region bir-birindən kəskin fərqlənir. Bunlardan biri şimalda ekvatorial meşələrlə örtülü Amazon ovalığı, digəri isə cənubda, ölkə ərazisinin 2/3 hissəsini əhatə edən və tropik landşafta malik Braziliya dağlıq yaylasıdır.

Amazon ovalığında yalnız düzənliklər deyil, həmçinin Braziliya və Qviana yaylalarının az meyilli yamaqları da yerləşir. Bu ovalığın qərb və şərq hissəsinin təbii şəraiti də müxtəlifdir. Ölkənin şimal və mərkəz hissəsi zəif mənimşənilməmişdir. Braziliya yaylasının sahil zolağı daha çox məskunlaşmış və təsərrüfat cəhətdən mənimşənilməmiş bölgədir.

Faydalı qazıntılar. Dəmir, manqan filizləri, xromit, beril, niobiy, sirkon və mika ehtiyatına görə regionda 1-ci, titan, kobalt, volfram, kalium duzu, azbest, qrafit ehtiyatına görə 2-ci yerdədir. Ölkədə nikel, mis, boksit, uran, qalay, qızıl, fosforit, daş kömür və digər sərvətlər də vardır. Dünyada ən iri dəmir filizi yataqlarından biri - Karajas Braziliyanın Paraştatındadır (ehtiyatı 18 mlrd.ton). Minas-Jeras, Matu-Qrosu ştatlarında da dəmir filizi yataqları vardır. Manqan, nikel, titan, boksit, niobiy və s. əsasən Para və Minas-Jeras ştatlarında çıxarılır. Mühüm yanacaq xammalı (neft, təbii qaz və s.) daxili tələbatı ödəmədiyindən idxal olunur. Braziliyanın sahil şelf zonasında neft və təbii qaz ehtiyatı aşkar olunmuşdur, bu sahədə kəşfiyyat işləri davam etdirilir.

İqlim. Braziliya ekvatorial, subekvatorial, tropik və subtropik iqlim qurşaqlarında yerləşir. Amazon ovalığının qərb və şərq iqlim müxtəlifliyi ilə seçilir. Hər ikisində isti iqlim hakimdir, orta aylıq temperatur 24-28^oS təşkil edir. Lakin ovalığın qərbində daim rütubətli isti ekvatorial iqlim hakimdir və yağıntının illik miqdarı 3000 – 3500 mm-dir.

Amazoniyanın şərqində və həmçinin Braziliya yaylasının mərkəzində rütubətli yayı və quraq qışı olan subekvatorial iqlim hakimdir. Braziliya yaylasından quru passatların əraziyə hərəkəti zamanı, avqust və oktyabr aylarında yağıntının aylıq miqdarı 40 mm-ə qədər azalır. Apreldə isə bundan təqribən 10 dəfə çox yağıntı düşür. İllik yağıntının miqdarı 2000 mm-ə çatır. Bu göstərici Amazon çayı mənsəbində yenidən 3000 mm-ə qədər qalxır. Ölkənin Atlantik sahillərinə yaxın Cənub-Şərqindəki syerralara leysan yağışlar dekabr-mart aylarında düşür. Parana və San-Fransisku çayları başlan-

ğiclarını buradan götürür. Ona görə də bu çaylarda dağıdıcı daşqınlar baş verir.

Dağlıq yaylanın şimal – şərq hissəsinin quraqlığı çox kəskin dərəcədə nəzərə çarpır. Quraqlıqla əlaqədar olaraq bu regionu «quraqlıq poliçonu» və ya «fəlakət rayonu» adlandırırlar. Quraqlıq mövsümündə ay ərzində 10 mm-dən az yağıntı düşür. Bu mövsümdə havanın orta aylıq temperaturu 26 – 28^oS təşkil edir. Payızda tropik cəbhədən gələn güclü yağışlar nəticəsində isə ay ərzində 300 mm-dən çox yağıntı düşür. Ərazidə illik yağıntının miqdarı 700 – 1000 mm-ə çatır.

Hidroqrafiya. Braziliya sıx çay şəbəkəsinə malik şirin su ehtiyatı ilə zəngin ölkədir. Ölkənin çayları düzənliklərlə axaraq özləri ilə külli miqdarda çöküntü aparır. Bu çöküntülər suya ağ – bozumtul rəng verdiyindən, çayları «rios brankos» (ağ çaylar) adlandırırlar. Braziliya yaylasının bərk **süxurları** üzərindən axan Riu – Neqru və Amazon çaylarının şərq qollarının suyu şəffafdır. Lakin bitkilərin təsiri nəticəsində suyun rəngi nisbətən qaraya çalır. Bunlar «Rios – Neqros» - qara çaylar adlanır.

Ölkənin ən nəhəng çayı Amazondur. Amazon çayı Riu-Neqru ilə qovuşduğu yerə qədər Solimoyns – nəhəng bula-nıq çay adlanır. Çay eni bəzi yerlərdə 200 km-ə çatan geniş də-rə ilə axır. Amazon çayının çox sayda qolları, qurumuş köhnə yataqları var. Çayın daxili deltası (100 min km²) dünyada ən böyük deltadır. Amazon çayının enerji ehtiyatı 225 mln. kVt. hesablanmışdır. Parana çayının hövzəsindən hidroenerji istehsalında geniş istifadə olunur. Ölkənin Şimal-Şərq rayonu-nun enerji və su ilə təchizatında San-Fransisku çayı mühüm rol oynayır.

Torpaq-bitki örtüyü. Braziliyada geniş yayılmış qır-mızı-ferralit torpaqlarda meşələr üstünlük təşkil edir. Ama-zoniyanın qərb hissəsində rütubətli ekvatorial meşələr, şə-rqində həmişəyaşıl meşələr yayılmışdır. Braziliya yaylasının mərkəz hissəsində savannalar, quraq şimal-şərq isə qır-mızımtil-qəhvəyi səhra torpaqlarında seyrək meşələr yayıl-

mışdır. Braziliya yaylasının cənubunda həmişəyaşıl enliyarpaq və qarışıq meşələr üstünlük təşkil edir. Ucqar cənub bölgə məhsuldar qara torpaqları olan subtropiklərdir.

Amazon çayının sol sahillərində külək tutmayan ərazilərdə, həmçinin qumlu və bərk gilli torpaqlarda, çılaqlaşmış yerlərdə seyrək meşələrə, kolluqlara və otluqlara – savannalara rast gəlinir. Belə ərazilərin yaranmasının digər səbəbi mənimsənilməsi daha əlverişli olan sahələrdə meşələrin vəhşicəsinə qırılmasıdır.

Dağlıq yaylanın lap mərkəz hissəsində kolluqlar, alçaqboylu ağacları olan savannalar, seyrək meşələr yayılmışdır. Bu ərazi kampos serrados adlanır. Ərazinin qırmızı dənəvər torpaqlarında tək-tək və qrup halında kserofit və alçaqboylu ağaclar bitir. Bu ağacların bəziləri həmişəyaşıl, bəziləri isə yarpağını tökən ağaclardır.

Geniş olmayan sahil bölgələrində, dağların aşağı yamaclarında plantasiyaların, bağların salınması və insanların məskunlaşması nəticəsində təbii bitki örtüyü demək olar ki, tamamilə məhv olmuşdur. Lakin yamacların yuxarı hissələrində həmişəyaşıl rütubətli tropik meşələr sıx şəkildə qalmaqdadır. Parana platosunun düzənlikləri özünəməxsus landşafta malikdir. Parana çayının sağ sahili boyunca dağlıq yaylanın mərkəzində kampos – serrados olduğu halda, sol sahildə əvvəllər həmişəyaşıl meşələr olmuşdur. Hazırda bu ərazi qəhvə yetişdirmək üçün optimal təbii şəraitə malik olduğundan həmişəyaşıl meşələr demək olar ki, tamamilə qəhvə plantasiyaları ilə əvəz olunmuşdur.

Parana çayı boyunca uzanan çökəkliyin aşağı hissələri sıx, rütubətli tropik meşələrlə örtülüdür. Bu meşələrdə hündürlüyü 25 m-ə çatan «Parana şam ağacı» bitir, meşə ətrafında «paraqvay çayı» adlanan həmişəyaşıl kolluqlar yayılmışdır. Sonuncunun yarpaqlarından içki hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Tamamilə fərqli təbii vilayət olan Pantanalda batatlıqlar daha çox ərazi tutur. «Pantanal» sözü ispan və portuqal

dillərindən tərcümədə elə «bataqlıq sahə» mənasındadır. Bataqlıq nazik zolaq şəklində Paraqvay çayı boyunca cənuba doğru uzanır. Pantanalda yay leysanlarından sonra da sular yığılıb qalır. Pantanal bir neçə ay göl – bataqlığa çevrilir. Quraq qış dövründə isə Pantanalda göllər, qurumayan bataqlıqlar, onlar arasında çətinliklə seçilən çaylar, otlaq sahələri landşaftı mövcud olur.

Ölkənin çay vadilərində müxtəlif palma növləri, meşə – qalereyalar yerləşir. Çaylararası ərazilərdə isə «ağ meşə» adlanan seyrək meşələr üstünlük təşkil edir.

Təbii təhlükələr: ölkənin şimal-şərqində dövrü olaraq baş verən quraqlıqlar; sellər və ucqar cənubda vaxtaşırı müşahidə edilən zəhər şaxtaları və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri: Amazon çayı hövzəsində meşə sahələrinin azalması nəticəsində ətraf mühitin təbii strukturu dağılır, bu isə çox heyvan və bitki növlərinin mövcudluğuna təhlükə yaradır; vəhşi heyvanların qeyri-qanuni mövcudluğuna təhlükə yaradır; vəhşi heyvanların qeyri-qanuni ticarəti; Rio-de- Janeyro, San-Paulu və digər böyük şəhərlərdə suyun və havanın çirklənməsi; dağ-mədən işlərinin düzgün aparılmaması nəticəsində torpaqların deqradasiyası; bataqlıqların deqradasiyası; geniş ərazilərə neftin dağılması.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Braziliya ərazisində hindu tayfaları qədim zamanlardan məskunlaşmışlar. XVI əsrin əvvəllərində bu ərazi portuqaliyalılar tərəfindən zəbt olunur. Onlar yerli əhalinin xeyli hissəsini qırmaqla yanaşı, Afrikadan gətirilən zəncilərin əməyindən istifadə etməklə iri plantasiya təsərrüfatları salırlar. 1808-ci ildə Napoleon Portuqaliyanı işğal edir və ölkənin kralı Braziliyaya qaçır, orada Portuqaliya imperiyasını yaradır. 1821-ci ildə kral Portuqaliyaya qayıdır. 1822-ci ildən Braziliya müstəqil imperiyadır. 1889-cu ildən Braziliya respublikadır. XIX əsrin sonlarından Braziliyaya ingilis və Şimali Amerika kapitalı daxil olmağa başlayır. II Dünya müharibəsindən sonra ölkədə siyasi qeyri-sabitlik hökm sürür. Hakimiyyət müxtəlif

meylli qüvvələrin əlinə keçir. 1992-ci ildə Braziliya dərin siyasi böhrana düşür. Hazırda ölkəni demokratik qüvvələr idarə edir.

İdarəolunma forması. Braziliya federativ respublika şəklində idarə olunur. O, inzibati cəhətdən 23 ştat, 3 ərazi və 1 federal (paytaxt) dairədən ibarətdir. 1988-ci il konstitusiyasına görə federasiya tərkibində ştatların öz konstitusiyaları, hakimiyyəti, maddi və siyasi hüquqları vardır. Ölkədə qanunverici hakimiyyət 2 palatalı (deputatlar və federal senat) Milli Konqresə, icraedici hakimiyyət isə prezidentə məxsusdur. Prezident 5 il müddətinə seçilir. O, hökuməti formalaşdırır və hərbi qüvvələrə başçılıq edir. Ölkədə bir neçə siyasi partiya fəaliyyət göstərir. Ölkənin Milli bayramı 7 sentyabr müstəqillik günüdür (1822).

Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik münasibətləri 1993-cü il 21 noyabrda yaradılıb. Braziliya onlarla beynəlxalq və regional təşkilatların üzvüdür.

Beynəlxalq problemlər: Argentina, Braziliya və Paraqvayın bir-birinə yaxınlaşdığı sərhəd bölgələrdə «çirklili» pulların yayılması; qaçaqmalçılıq; ekstremist təşkilatların maliyyələşdirilməsi; Kuarai və İvernada çaylarında mövcud olan adaların kimə məxsusluğu barədə Uruqvayla mübahisəsi və s.

3.Əhali və şəhərlər. Braziliya milləti hindu, Afrika zənciləri və avropalıların qaynaşması nəticəsində formalaşmışdır. Ölkə əhalisinin 95%-i braziliyalıdır. Bunlar avropalı, mulatlar, metislər, sambolardır. Əhalisinin 55%-i avropalı, 40%-i mulatlardır. Digər xalqların nümayəndələri portuqaliyalı, ispan, italyan, alman, ukraynalı, yaponlar, ərəblərdir. XVI əsrdən sonra xeyli sayda yerli hindu əhalisi avropalıların tərəfindən qırılmışdır. Ölkədə sayca ən iri hindu tayfaları quaykuru, tupi-quarani, aymara və başqalarıdır. Ölkədə cəmi 1,5 mln. hindunun (qarışıqsız) yaşadığı ehtimal olunur. Onlar əsasən Amazon çayı hövzəsinin daxili rayonlarında yaşayırlar. Zəncilər plantasiyalarda işləmək məqsədilə XIX əsrin

ortalarınadək Afrikadan gətirilmiş qullardır və əsasən Şimal-Şərq rayonunda məskunlaşmışlar.

Braziliyaya Avropa ölkələrindən immiqrasiya XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənir. Avropadan gələnlər arasında italyan, portuqaliyalı, ispan, almanlar üstünlük təşkil edirdi.

Braziliyada təbii artım 1,0%-dir. Əhalisinin sayı 50 il ərzində (1960-2010) iki dəfə artmışdır. Hazırda ölkədə 201,1 mln. nəfər əhali yaşayır. Gənc yaşda olanların sayı üstünlük təşkil edir. Ölkədə orta ömür müddəti kişilər üçün 65, qadınlar üçün 73 ildir. İqtisadi cəhətdən fəal əhali 37% təşkil edir. Ölkədə rəsmi dövlət dili portuqal dilidir. Dini mənsubiyyətinə görə əhalisi əsasən xristianlardır (katolik).

Braziliya əhalisinin yarısı Atlantik okeanı sahilində, ensiz zolaqda yaşayır. Ölkə ərazisinin 10%-ni təşkil edən bu zolaqda San-Paulu, Rio-de Janeyro, Salvador, Belu Orizonti və s. şəhərləri yerləşir. Ölkənin şimal-şərqində orta sıxlıq 1 kv. km-də 80, şimalda isə 2-3 nəfərdir. Braziliya əhalisinin təqribən 20%-i kənd yerlərində yaşayır. Əmək ehtiyatlarının ¼-i kənd təsərrüfatında çalışır.

Braziliyada yoxsul və yoxsulluq həddində yaşayanlar ölkə əhalisinin 40%-ni təşkil edir. Savadsızlıq, uşaq ölümünün yüksək olması, səhiyyə xidmətinin aşağı səviyyəsi, iri şəhərlərin ətrafında özbaşına salınmış «gecəqondular»da acınacaqlı vəziyyət və s. həllini gözləyən problemlərdir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Braziliya şəhəri ölkənin Salvador və Rio-de-Janeyrodan sonra üçüncü paytaxtıdır. Paytaxt Braziliya yaylasında dəniz səviyyəsindən 1200 metr yüksəklikdə, Rio-de-Janeyro şəhərindən 1200 km uzaqlıqda salınmışdır. O, seyrək məskunlaşmış ərazidə 4 il müddətində inşa edilmiş, 1960-cı il aprelin 21-də paytaxt elan edilmişdir. Paytaxtın köçürülməsi ölkənin daxili rayonlarının mənimsənilməsi və məskunlaşması məqsədini güdürdü. Ölkənin geri qalmış Şimal-Şərqindən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Cənub-Şərqə

miqrasiyasının qarşısını almaq ancaq bu yolla həyata keçirilə bilərdi.

Braziliya şəhərində prezidentin iqamətgahı, parlamentin binası, Baş kilsə, Milli teatr, diqqətəlayiq yerlər (bağca-bağlar, parklar, tağşəkilli saray və digər qeyri-adi tikililər) vardır. Braziliya yaşıl şəhərdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrün yeganə abidəsi sayılan Braziliya şəhəri 1986-cı ildə YUNESKO-nun «Ümumdünya mədəni irsi» siyahısına salınmışdır.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Braziliya iqtisadiyyatın inkişafının ümumi həcminə görə Latın Amerikasısı ölkələri arasında liderdir və dünyanın inkişaf etmiş qabaqcıl 10 dövləti ilə bir sıradadır. İqtisadi potensialının zəngin olması Braziliyanı dünya iqtisadiyyatının mühüm mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Ölkədə inkişafa səbəb olan amillər bunlardır: zəngin və müxtəlif təbii ehtiyat potensialı, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların bol olması, geniş və həm də ucuz işçi qüvvəsi bazarı, iqtisadiyyatında iri dövlət sektorunun rolu və s.

İnkişafda «Braziliya modeli»nin tətbiqi ilk illərdə (1970-1980) müsbət nailiyyətlərə səbəb oldu. Lakin 1990-cı illərdə Braziliyada ictimai sektorun özəlləşməsi və müasirləşmə yolu ilə islahatlara cəlb olunması bir sıra yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Maliyyə çatışmazlığı, ictimai istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi, xarici ticarətin dövlətin nəzarətindən çıxması və s. Bu dəyişikliklər ənənəvi və qeyri-ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatının artmasında, bu məhsullara tələbatın yüksəlməsində, lakin bu məhsulların yaradılmasında birbaşa və ya bilavasitə iştirak etmiş insanların yaşayış tərzinin aşağı olmasında da təzahür edirdi. Ona görə də 1982-1990-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatı iqtisadi böhrana məruz qaldı. Braziliya hökuməti maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, 2000-ci illərdə iqtisadiyyatda müasirləşmə siyasətinə başladı. Hazırda o, kompyüter, silah istehsalına görə dünya bazarında qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Maşınqa-

yırma, elektrotexnika və elektron sənaye sahələrində yeni texnologiyalardan istifadə edir, kosmosa peyklər buraxır və s.

Sənaye. Braziliyada **hasilat** sənayesi yerli mineral xammal bazasına əsaslanır. Hasilat sənayesində çıxarılan müxtəlif növ filiz sərvətlərinə görə dünyada liderdir. Bu sərvətlər dəmir filizi, boksit, qalay, niobiy, alüminium və s.-dir. Bunlar əsasən Minas-Jeras, Para, Paraiba, Amapa, Akri ştatlarında hasil edilir. Qara və əlvan metal filizlərinin emalında xarici şirkətlərin (xüsusilə ABŞ, Kanada, Yaponiya, Fransa, B.Britaniya və s.) rolu böyükdür.

Braziliya dünya bazarına strateji xammal (niobiy, beril, tantal, sirkon və s.) çıxaran dövlətdir. Tərkibində uran olan radioaktiv maddələr, torium hasilatı artmışdır. Bunlar Olinda, Penambuku, Minas-Jeras ştatlarında çıxarılır. Amazon ovalığında qızıl yataqları kəşf olunmuşdur. Qızıl çıxarılmasında ABŞ və Kanada şirkətləri iştirak edir. Ölkənin enerji balansının 1/3-i hidroenerjinin, 1/3-i neft və qazın payına düşür. İtaypu su elektrik stansiyası dünyada iri stansiyalardan biridir (12,6 mln. kVt.). Sərhəd çayı olan Parana üzərində yerləşir.

Ölkədə atom energetikası inkişaf edir. Anqra-dis-Reys atom elektrik stansiyası Rio-de Janeyro ştatındadır. Yanacaq kimi daş kömür, şəkər qamışından alınan spirt (etanol), oduncaqdan da istifadə olunur. Neftə olan tələbatının təqribən yarısını yerli sərvəti hesabına ödəyir. İstismar olunan yataqları Cənub-Şərqdə şelf zonasındadır. Neft çıxarılması dövlətə məxsus «Petrobraz» şirkətinin əlindədir. İri müasir neft emalı zavodları Rio-de Janeyro (Duke-di Kaşias şəhəri), San-Paulu (Belu-Orizonti) ştatlarındadır.

Qara metallurgiyada çuqun, polad istehsalına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Bu sahə yerli dəmir filizi və idxal olunan koklaşan kömürə əsaslanır. Mühüm zavodları Rio-de Janeyro, Minas-Jeras ştatlarındadır. Bu zavodların əksəriyyəti xarici şirkətlərə məxsusdur (AFR, ABŞ, Yaponiya).

Əlvan metallurgiya zavodları cənub-şərq bölgələrindədir. Manqan, mis, boksit ABŞ və Kanada kapitalı əsasında Karajas dağ-sənaye zonasında (Para ştatı) emal edilir.

Maşınqayırma sənayesi inkişaf edir. Bu sahədə avtomobilqayırma, gəmiqayırma, elektrotexnika, radiotexnika, elektron, aviasiya-kosmik avadanlığı istehsalı xüsusilə seçilir. Avtomobil istehsalında «Folksvagen –di Brazil», «Ceneral motors», «Ford-Villis», «Kraysler-di Brazil», «FIAT», «Toyota» şirkətləri aparıcı rol oynayır. Maşınqayırma müəssisələri San-Paulu, Rio-de-Janeyro aqlomerasiyalarındakı mühüm sənaye mərkəzlərindədir.

Elektrotexnika sənayesində «Ceneral elektrik» (ABŞ), «Simens» (AFR) şirkətlərinin payı böyükdür. Kimya və neft-kimya sürətlə inkişaf edir. Bu sahələrin mühüm məhsulları müxtəlif turşular, sintetik lif, plastik kütlə, boyaq, azot və fosfor gübrələri, əczaçılıq mallarıdır. Neft emalı əsasında Kubatan, Baiya, Rio-Qrandi-du-Sulda iri neft-kimya kompleksləri yerləşir.

Yeyinti və yüngül sənaye ənənəvi sahələrdir və milli xüsusi kapital əsasında inkişaf etdirilir. Yeyinti sənayesinin bir sıra məhsulları (qəhvə, qənd, ət, yağ, tütün, meyvə şirələri) yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, həm də ixrac olunur. Braziliya konservləşdirilmiş və dondurulmuş portağal şirəsinin ixracına görə dünyada liderdir. Toxuculuq sənayesində pambıq və süni lifdən hazırlanmış parçalar, trikotaj istehsalı xüsusilə seçilir. Mühüm mərkəzləri San-Paulu, Rio-de-Janeyro ştatlarındadır. Gön-ayaqqabı istehsalı inkişaf etmişdir və həm də ixracat əhəmiyyətlidir. Müəssisələri San-Paulu və Novu-Amburquda (Rio-Qrandi-du-Sul ştatı) yerləşir.

Kənd təsərrüfatı. ÜDM-un 11-12%-i, ixracatdan gələn gəlirin 33%-i kənd təsərrüfatının payına düşür. Aqrar bölmədə iri mülkədar (latifundiya) və kapitalist (ölkənin cənub-şərqində həm də xarici) torpaq sahibliyi üstünlük təşkil edir.

Braziliyada kənd təsərrüfatı məhsullarının 3/5 hissəsi **əkinçiliyin** payına düşür. İxracat əhəmiyyətli qəhvə, kakao,

şəkər qamışı, soya, banan, sitrus meyvələri becərilməsi üstünlük təşkil edir. Braziliya qəhvə istehsalına görə dünyada birinci (1,6 mln. ton) yerdədir. Qəhvə Parana, San-Paulu, Minas-Jeras və Espiritu-Santu ştatlarında, plantasiyalarda becərilir. Ölkə şəkər qamışı yığımına görə dünyada birinci, soya istehsalına görə ikinci, kakao dəni istehsalına görə dördüncü yerdədir. Braziliyada şəkər qamışı və pambığın plantasiyalarda becərilməsinin tarixi qədimdir.

Pambiq və şəkər qamışı əsasən Cənub-Şərq və Şimal-Şərq rayonlarında becərilir. Çəltik ölkənin cənubunda əkilir və ixracat əhəmiyyətlidir. Braziliya banan, portaqal becərilməsinə görə də dünyada qabaqcıl ölkələrdəndir.

Heyvandarlıq ətlik istiqamətindədir, təbii otlaq bazası əsasında ölkənin cənubunda və Braziliya yaylasının mərkəzi hissəsində bəslənir. İribuynuzlu mal-qara və donuzların sayına görə Braziliya dünyada lider dövlətlərdən biridir.

Təbii sərvətlərin və aparılan iqtisadi islahatların yararlı olmasına baxmayaraq, Braziliyanın kənd və şəhərlərində ərzaq qıtlığı hələ də mövcuddur. Buğda və ət məhsullarının iri həcmdə ticarəti ilə məşğul olan fermer təsərrüfatları (pərakəndə satış ilə məşğul olan mərkəzlər və topdansatış bazarlar istisna olmaqla) kəndlərdə iqtisadi fəaliyyəti zəifləyən yerli əhalinin maraqlarının qorunmasının qarşısını alır və ticarət fəaliyyətini zəiflədir. Bu meyl Braziliya kəndlərində iqtisadiyata mənfi təsir göstərir. Lakin ölkədə fermer təsərrüfatlarının genişləndirilməsi imkanları çoxdur. Bu imkanlar əhalinin ərzaqla təminatında, icmaların həyat səviyyəsinin yüksəlməsində, gəlirlərinin artmasında mühüm rol oynaya bilər. Son illər Braziliyanın kəndlərində yerli əhali kənd yaşıl turizmindən də gəlir əldə edir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Braziliyada nəqliyyat şəbəkəsi sahil rayonlarında daha çox inkişaf etmişdir. Ölkədəki yük və sərnişin daşımalarında avtomobil nəqliyyatı üstünlük təşkil edir. Ən mühüm magistral avtomobil yolları bunlardır: Rio-de-Janeyro – Salvador; Rio-de-Janeyro – Braziliya; Braziliya –

Belen; Transamazon magistralı. Transamazon magistralı şimal-şərqdə Juan-Pesov və Resifidən başlayır və Perunun sərhəddinədək uzanır. Dəmir yollarının texniki vəziyyəti aşağı səviyyədədir. Belu-Orizonti – Vitoriya istiqamətində olan dəmir yolu nisbətən müasirləşmiş və elektriklişdirilmişdir. Xammal daşınması məqsədilə Amazoniya və Mərkəzi-Qərbdə dəmir yolları çəkilir. Ölkədə çay nəqliyyatından (Amazon və qolları, San-Fransisku, Parana, Paraqvay) geniş istifadə olunur. Ölkənin xarici əlaqələri dəniz və hava yolları vasitəsilədir. Ən mühüm dəniz portları Vitoriya, Santus, Riu-Grandi, Rio-de-Janeyro, Resifi, San-Luis, Manausdur.

Xarici ticarət. Ölkənin ixracatında emaledici sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi artır, ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları (qəhvə, kakao, tropik meyvələr və s.) isə azalır. İdxalatında maşın, dəzgah və digər sənaye avadanlığı, həmçinin sənaye xammalı və yarımfabrikatların payı artır. ABŞ, AI ölkələri, Yaponiya, Rusiya, qonşu dövlətləri ilə ticarət əlaqələri mövcuddur. Manausda (Amazonas ştatının inzibati mərkəzi) azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərir. Burada bütün məhsulların idxalı və ixracına rüsum qoyulmur, onların daşınması, topdan və pərakəndə satış əməliyyatları vergisiz həyata keçirilir. Ölkədə azad ticarət zonalarının yaradılmasına marağ böyükdür.

İqtisadi rayonlar. Braziliyada 5 iqtisadi rayon (Cənub-Şərq, Şimal-Şərq, Cənub, Mərkəzi-Qərb, Şimal) ayrılır. Cənub – Şərq ölkənin ən çox inkişaf etmiş rayonudur. O, digər iqtisadi rayonlardan onunla fərqlənir ki, bu rayonun iqtisadiyyatında sənaye üstünlük təşkil edir. Rayonun nüvəsini San-Paulu ştatı təşkil edir. Ölkənin sənaye məhsulunun yarısından çoxu bu ştatın payına düşür. Rayonda emaledici sənaye zəngin mineral xammal bazasına (Minas-Jeras ştatı) əsaslanır. Kənd təsərrüfatı ixracat əhəmiyyətlidir. Qəhvə, şəkər qamışı, pambıq becərilir, portağal yetişdirilir.

Şimal-Şərq Braziliyanın ilk müstəmləkələşmiş iqtisadi rayonudur. Rayonda əsasən aqrar təsərrüfatlar üstünlük təşkil edir. İqtisadiyyatının monokultur (tək bitkiçilik) strukturu,

maliyyə çatışmazlığı və infrastrukturun zəif olması sənayenin inkişafını ləngidir. Şimal-Şərq rayonunda iri latifundiyalar, kiçik torpaq sahibliyi mövcuddur. Rayonun əhalisinin 70%-i mulatlardır. Şimal – Şərq ölkənin digər iqtisadi rayonlarını ucuz işçi qüvvəsi ilə təmin edir. Rayondakı şəhərlər və kəndlər əsasən şərq sahilində cəmlənmişdir. Sahil zolaqda şəkər qamışı, Baiya ştatının cənubunda kakao, Braziliya yaylasının yamaclarında pambıq becərilir. Mühüm sənaye sahələri: hasilat, toxuculuq, yeyinti, neft emalı, kimya, metallurgiyadır. Mühüm sənaye mərkəzləri Salvador, San-Luis, Resifi və s.-dir.

Cənub əsasən aqrar rayondur. Avropalılar tərəfindən XIX əsrin sonlarında məskunlaşmışdır. İqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Rayonda çəltik, buğda, soya becərilir, üzümçülük, şərabçılıq və donuzçuluq inkişaf etdirilir. Sənaye sahələri meşə və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanır. Ət, gön-dəri, şərab, kağız ixrac olunur. Mühüm sənaye mərkəzləri Portu-Aleqri, Kuritiba aqlomerasiyalarıdır.

Mərkəz-Qərb rayonuna paytaxt köçürüldükdən sonra intensiv mənimlənməyə başlandı. Rayon ətlik istiqamətində heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Rayonda Parana çayı sahil-lərinə San-Paulu ştatından qəhvə plantasiyaları köçürülmüşdür. Mərkəz-Qərbdə iri plantasiyalar və fermer təsərrüfatları hələ çox azdır. Bu isə rayonun landşaftı ilə əlaqədardır. Rayonun emaledici sənayesi zəif inkişaf etmişdir.

Şimal (Amazon ovalığı) rayonu ərazicə böyük və zəif mənimlənilmişdir. Rayon zəngin meşə, hidroenerji və mineral sərvətlərə malik olsa da, bunların istismarına ölkənin digər rayonları ilə müqayisədə hələ yeni başlanılmışdır. Amazon ovalığının məskunlaşması və təbii ehtiyatlarının təsərrüfat cəhətdən mənimlənməsi bəşəri əhəmiyyətli problemlə bağlıdır. Bu problem nadir meşələrin və ekoloji tarazlığın qorunmasıdır.

Təkrar üçün suallar:

1. Braziliya ərazisində hansı təbii ərazilər ayrılır?
2. Braziliyanın mineral sərvətləri hansılardır və dünya

bazarına hansı sərvətləri çıxarır?

3. Amazon ovalığının mənimsənilməsində hansı problemlər mövcuddur?

4. Ölkədə gözlənilən təbii təhlükələr və ətraf mühitin əsas aktual problemləri hansılardır?

5. Ölkənin əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?

6. Braziliya millətinin formalaşmasında rolu olan xalqlar və tayfalar haqda nə deyə bilərsiniz?

7. Paytaxtın köçürülməsi səbəbini izah edin.

8. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olan amilləri sayın.

9. Sənayesinin aparıcı sahələri hansılardır?

10. İxracat əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərildiyi mühüm rayonları hansılardır?

11. İqtisadi rayonlarının ixtisaslaşma istiqamətlərini izah edin.

2.5.4. Kanada dövləti

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi və təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Kanada Şimali Amerikanın şimalında və oralara yaxın yerləşmiş adalarda (Kanada Arktik arxipelaqı, Nyufaundlend, Vankuver və b.) yerləşib. Ərazisinin böyüklüyünə görə dünyada Rusiyadan sonra ikinci yerdə (10 mln. kv. km) duran Kanadanın ancaq bir ölkə ilə quru sərhəddi var. O, cənubdan və şimal-qərbdən ABŞ-la həmsərhəddir. Şərqdə Atlantik, qərbdə Sakit, şimalda və şimal-şərqdə Şimal Buzlu okeanına geniş çıxışı var. Quru sərhədlərinin uzunluğu 8893 km, dəniz sərhədlərinin isə 24300 km-dir. Ölkənin şimaldan cənuba uzunluğu 4600, qərbdən-şərqə isə 5100 km-dir. Kanadanın şimalında yerləşmiş Elsmir adasından şimal qütbünə qədər məsafə 1000 km-dən azdır. Ölkənin cənubunda yerləşmiş Ontario gölü isə Roma şəhəri ilə eyni enlikdədir.

Mütəxəssislər Kanada ərazisinin bir-birindən fərqlənən 5 iri fiziki coğrafi rayona bölürlər: 1. Appalaç-Akadiya rayonu

(Müqəddəs Lavrenti çayından cənubda qalan hissə). 2. Kanada siperi. 3. Daxili ovalıqlar. 4. Böyük düzənliklər (adını çəkdiyimiz 4 rayon ölkənin mərkəzini tutur). 5. Kordilyer dağlıq rayonu. Ölkə səthinin dördüdə üç hissəsini yayla və düzənliklər tutur. Ölkənin təqribən yarısını qədim Kanada platformasının böyük hissəsini buzlaqlar və çoxlu göllər olan Lavrenti yaylası təşkil edir. Bu yerlərin sərt iqlimi insanın təsərrüfat fəaliyyətini çətinləşdirir. Cənubda yerləşən ovalıq və düzənliklər, o cümlədən Müqəddəs Lavrenti çayının vadisi və Dağlıq düzənliklərin bir hissəsi daha sıx məskunlaşmışdır. Çoxillik inkişaf nəticəsində yeraltı sərvətləri tükənmiş Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Kanadada, xüsusilə onun şimal hissəsində sərvətlərə demək olar ki, toxunulmamışdır. Müasir dövrdə dünyanın ən iri dağ-mədən sənayesinə malik olan Kanada bu sahədə inkişaf etmiş ölkələr içərisində qabaqcıl yerdedir. Mütəxəssislər hesablamışlar ki, ölkə ərazisində 26 növ metal, 24 növ qeyri-metal xammalı ilə təmin olunan bütün yanacaq növləri çıxarılır. Ölkədə neft, təbii qaz, kömür, dəmir filizi, mis, boksit, molibden, qızıl və s. çıxarılır. Təbii sərvətlərin əksəriyyətinin dünya əhəmiyyətli ehtiyatları Kanadanı sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin başlıca mineral-xammal bazalarından birinə çevirmişdir. Faydalı qazıntı ehtiyatlarının böyük hissəsi ölkə ərazisinin 70 %-ni tutan nisbətən zəif mənimşənilməmiş şimal bölgəsində cəmləşmişdir. Burada əhali az məskunlaşdığından (ölkə əhalisinin təqribən 2 faizi) şimalın təbii resursları, əsasən növbə metodunun köməkliyi ilə mənimşənilir (ölkəmizdə bu metoddan Neft daşlarında istifadə olunur). Yəni fəhlələr baza şəhərindən bir neçə həftəliyə mədənlərin yaxınlığında yerləşən və yaşayış üçün zəruri olan bütün əşyalara malik olan kiçik məntəqələrə təyyarə ilə gəlir, işlərindən sonra başqa qrup ilə əvəz olunurlar.

Kanadanın iqlimi mülayim kontinentaldır. Ölkə dörd: arktik, subarktik, mülayim və dağlıq iqlim zonalarında yerləşir. Ərazisinin böyük hissəsində sərt iqlim insanın təsərrüfat fəaliyyətini çətinləşdirir. Birləşmiş Ştatların sərhəddi boyunca

daha sıx məskunlaşmış cənub hissənin iqlimi isə mülayimdir. Ərazi üzrə yağıntıların miqdarı qeyri-bərabərdir. Böyük düzənliyin çöl əyalətlərində ildə 250-500 mm, Sakit və Atlantik okeanı sahillərində isə 1000-2000 mm yağıntı düşür. Bölgələr üzrə temperatur fərqləri də böyükdür. Əgər cənub bölgələrində istilik sevən bitkilər (üzüm, tərəvəz, qarğıdalı və s.) becərilirsə, şimalda yalnız istixana bitkiçiliyi və maralçılığı inkişaf etdirmək mümkündür. Quraq çöllərin və dağ vadilərinin torpaqlarından otlaq kimi istifadə olunur. Ölkə ərazisinin yalnız 15 faizi əkin üçün yararlıdır. Bunun da yarısından kənd təsərrüfatında istifadə edilir.

Kanada su rusursları ilə olduqca zəngindir. Planetimizdə iqlimi su həcmnin 20 faizi Kanadanın payına düşür. Hər il su ehtiyatlarının bərpa olunmasına görə (təqribən 13 min kub km) Kanada Braziliya və Rusiyadan sonra dünyada üçüncü yeri tutur. Kanadada əhalinin hər nəfərinə gündəlik su istehlakı 4700 litrdir. Əhalinin böyük hissəsi ensiz cənub zolağında yerləşdiyi halda, çay axınının 60 %-dən çoxu şimal bölgələrindədir. Ölkədə göllərin çoxluğu çay axınının nizamlanması işini asanlaşdırır. ABŞ ilə sərhəddə yerləşmiş Böyük göllərin Müqəddəs Lavrentii çayı ilə böyük nəqliyyat və enerji əhəmiyyəti var. Birləşmiş Ştatlar ilə birlikdə Müqəddəs Lavrenti çayı içərisindən salınmış dərin su yolu gəmilərin Monreal şəhərinə qədər üzməsinə imkan verir. Müqəddəs Lavrenti çayında, Kvebek və Ontario gölləri arasında, Həm də Huron və Miçiqaq göllərini Yuxarı göl ilə birləşdirən Sent-Mari çayında şlüzlər tikilmişdir. Bununla da Monreal və Yuxarı göl arasında olan səviyyə fərqi aradan qaldırılmışdır. Məşhur Niaqara şlaləsi Kanada ilə Birləşmiş Ştatlar arasındadır. Kanadanın çayları olduqca böyük hidroenerji potensialına malikdir. Ölkə üzrə ümumi elektrik enerji istehsalında SES-lərin payının XXI əsrin əvvəllərində 40 faizə qədər azalmasına baxmayaraq hidrostansiyalarda istehsal olunan elektrik enerjisinin həcminə görə dünyada birinci yeri saxlayır.

Kanada dünyada meşə resursları ilə zəngin olan ölkələrdən biridir. Ərazinin təqribən 4,5 mln. kv. km-i, yəni 45 faizi meşə ilə örtülümüştür. Meşə müəssisələri qərbdən şərqə, Sakit okeandan Atlantik okeanına qədər min km-lərlə uzanır. Meşə qurşağının eni 1000 km-dən 2000 km-ə qədər uzanır. Oduncaq ehtiyatına görə Kanada dünyada Rusiya və Braziliyadan sonra üçüncü, əhalinin hər nəfərinə düşən oduncağın həcminə görə isə birinci yeri tutur. Meşə massivləri daha çox ölkənin qərbində Britaniya Kolumbiyası əyalətindədir. Meşələrdə iynəyarpaqlı ağaclar (sidr, küknar, şam) üstünlük təşkil edir. Şərq bölgələrdə isə ağcaqayın meşələri üstünlük təşkil edir. Ağcaqayın ağacının yarpağının şəkli ölkənin milli bayrağına da həkk olunmuşdur. Kanada xəzdərili heyvalar ilə də zəngindir.

Kanada təbiətinə biganə qalan ölkə deyil. Burada xüsusilə mühafizə olunan təbii ərazilər çoxdur. Onların ümumi sahəsinə görə (900 min kv. km) Kanada dünyada ancaq ABŞ-dan geri qalır. Bu ərazilərə Milli parklar, geoloji qorunan ərazilər (rezervatlar), milli əhəmiyyətli çaylar və dəniz portları aiddir. Kanadada milli parkların salınması işinə XXI əsrin axırlarından başlanılıb. Benf adlanan ilk milli park 1885-ci ildə salınmışdır. Hazırda belə parkların sayı 40-a çatıb. Əvvəllər parklar turistləri cəlb etmək üçün salınırdı. İndi isə onlar əsasən ətraf mühitin mühafizəsi üçün salınır. Kanadanın ən böyük milli parkları: Vud-Baffola (ərazisi 45 min kv.km), Elsmir-Aylend (38 min kv.km), Kluyendir (22 min kv.km). Bununla belə Kanadada ətraf mühitin aktual problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: atmosfer havasının turşulu yağışlarla çirklənməsi, öz növbəsində belə yağışlar meşə massivlərinə pis təsir edir. Kömürün yandırılması və avtomobillərin havaya buraxdığı zəhərli qazlar. Okean sularının güclü surətdə çirklənməsi və s. ölkənin ekoloji problemləridir.

Kanadada insanları maraqlandıran təbii və tarixi abidələr çoxdur. Bunlar arasında milli parklar ABŞ sərhəd bölgəsində yerləşmiş Niaqara şlaləsi gözə gəlimli təbii abidələrdir.

Milli qalereya, Nalaymda petroqliflər (qayaüstü rəsmlər) muzeyi, Kvebekdəki Notr-Dam məbədi turistlərin xoşladıkları obyektlerdir.

2.Dövlətin qısa inkişaf tarixi, müasir idarəolunma sistemi. Təqribən 25-30 min il öncə Kanada Asiyadan Bering boğazından keçib gələn hindu və eskimos tayfaları tərəfindən məskunlaşmışdır. Avropalılar ilk dəfə Kanadaya X əsrdə gəlmişlər. Bunlar vikinqlər idilər. Lakin sonradan onlar Kanadada məskunlaşdıqları əraziləri tərk etmişlər. Avropalıların yənidən Kanadaya gəlişi XV əsrin sonunda bərpa olunmuşdur. Həmin dövrdə İngiltərənin hərbi dəniz donanmasında xidmət edən C.Kobat adlı şəxs Nyufaundlend adasını kəşf etmişdir. 1534-1535-ci illərdə ilk fransız dənizçisi Kartye Müqəddəs Lavrentii çayı ilə indiki Monreal şəhərinə qədər gəlmişdir. XVI əsrin sonlarına yaxın (1583) Nyufaundlend Britaniya mülkü elan edilmiş, lakin Utrext müqaviləsinə qədər (1713) beynəlxalq razılaşma əldə edilməmişdir. Müasir Kanada köçürülmə ölkə kimi yaranmışdır. Onun sosial-iqtisadi quruluşunu avropalılara qədər bu ərazidə yaşayan hindu tayfalarının tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Ölkənin yeni tarixi avropalıların müstəmləkə siyasəti apardığı dövrlərdə baş verən hadisələrlə, xüsusilə müstəmləkə torpaqları uğrunda Fransa ilə İngiltərə arasında gedən mübarizə ilə başlanmışdır. Bu mübarizəyə bir-birilə düşmənçilik edən alkonkip (fransızlar tərəfində) və irokez (ingilislər tərəfində) tayfaları da cəlb olunmuşlar. 1605-ci ildə Port-Royal (indiki Annapolis şəhəri) adlandırılmış yaşayış məntəqəsinin əsası qoyulmuş və bu şəhərin ətrafında Akadiya adlanan fransız müstəmləkə mülkü salınmışdır. 1608-ci ildə Yeni Fransa müstəmləkəsinin mərkəzinə çevrilən Kvebek şəhərinin əsası qoyulmuşdur. Həmin dövrdə məhdud əhalisi olan Fransa hökuməti emiqrant axınının genişlənməsinə təşəbbüs göstərmişdir.

Fransa Şimali Amerika müstəmləkəsinə xammal (əsasən balıq və xəzdəri) mənbəyi kimi baxırdı, onun iqtisadi inkişafı barədə düşünmürdü. XVII əsrin ikinci yarısından Fran-

sadan buraya kəndlilər köçürülməyə başlanır. Onların bəziləri Vinnipeq gölü yaxınlığında, Red-River çayı sahilində məskunlaşmış və Manitoba əyalətində fransız mənşəli metis əhalinin formalaşmasının əsasını qoymuşlar. 1663-cü ildə Kanada rəsmi olaraq Fransanın müstəmləkəsinə çevrilir. Müstəmləkəni idarə etmək üçün başda general-qubernator olmaqla şura yaradılır. Avropada Fransanın mövqeyinin tədricən zəifləməsindən istifadə edən İngiltərə 1713-cü ildə Kanada ərazisinə qoşun çıxarmış və fransızlara qarşı müharibəyə başlamışdır. Yeddi il çəkmiş bu müharibədə ingilislər qalib gəlmiş və Fransanın zəbt etdiyi əraziləri özlərinin zəbt etdikləri torpaqlara qatmışlar.

Birləşmiş Ştatlardan 40 min nəfərin Kanadaya göndərilməsi və burada yaşayan əhalinin tərkibində ingilislərin payının artması milli ziddiyyətlərin və yeni ərazilərin mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar müstəmləkələr iki hissəyə-fransızların üstünlük təşkil etdiyi Aşağı Kanadaya (təqribən Yeni Fransa adlanan ərazinin sərhədləri hüdudunda) və ingilis dilli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi Yuxarı Kanadaya bölündü. Hər iki ərazi daxili siyasi-inzibati quruluşa malik idi. Sonrakı illər ölkədə sosial ziddiyyətlər artmış (başlıca olaraq Aşağı Kanadada) və fransızların milli mübarizəsi ilə daha da kəskinləşmişdi. Fransız mənşəli kanadalıların milli hərəkatını zəiflətmək məqsədi ilə 1841-ci ildə Aşağı və Yuxarı Kanada əraziləri vahid bir müstəmləkədə birləşdirildi. Bu birləşmə ölkənin iqtisadi inkişafına yeni bir təkan verdi. Beləliklə, İngiltərə imperiyası tərkibində Kanada federativ özünüidarəyə malik muxtar dövlət kimi yarandı. İngiltərə müstəmləkələri arasında belə bir status ilk dəfə Kanadaya verilmişdir. Ölkənin müasir ərazisinin tam formalaşması 1949-cu ildə Kanada Federasiyasının tərkibinə Nyufaundlend adasının daxil edilməsi ilə başa çatdı.

İdarəolunma forması. Kanada konstitusiyalı monarxiya, həmçinin güclü demokratik ənənəyə malik parlament formasında idarəetmə üsullu federasiyadır. Kanada konstitusiyası 17

aprel 1982-ci ildən qüvvədədir. Dövlət başçısı Böyük Britaniya monarxı, onun ölkədəki təmsilçisi general-qubernatordur. General-qubernator Kanada Baş nazirinin təklifi ilə Böyük Britaniya monarxı tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilir. Parlament seçkiləri nəticəsində İcmalar paltasında (aşağı palata) hakim partiya və ya koalisiyaya rəhbərlik edən şəxs general-qubernator tərəfindən Baş nazir təyin edilir. Ölkədə qanunverici hakimiyyət icmalar və senat palatalarından ibarət olan parlamentdir.. İcra hakimiyyəti Baş nazirdən və onun tərəfindən parlamentdəki partiya üzvləri arasından seçilən federal nazirlikdən ibarətdir. Əyalətlərdə isə regional hökumətlər fəaliyyət göstərir. İnzibati-ərazi cəhətdən Kanada 10 əyalətdən və 3 federal ərazidən ibarətdir. Kanadada onlarca siyasi partiya və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bunların içərisində seçilənləri: Liberal partiya, İslahatlar partiyası, Mütərəqqi Konservativ partiya, Kvebek bloku partiyası, Yeni Demokratik partiüadır. Parlament seçkilərində deputat yerlərinin əksəriyyəti Liberal və İslahatlar partiyalarının nümayəndələri əldə edir. Ölkənin milli bayramı 1 iyul-Kanada günüdür.

3.Əhali və şəhərlər. Kanadada yaşayanların sayı 33,8 mln. nəfərdir (2010). Birləşmiş Ştatlar kimi Kanada da kütləvi immiqrasiya ölkəsidir. Son 400 ildə ölkəyə Avropadan gələnlərin sayı təqribən 13 mln. nəfər, o cümlədən İkinci dünya müharibəsindən sonra gələnlərin sayı 4 mln. nəfər olmuşdur. Nəticədə Kanadada 50-dən artıq dildə danışan və yaşayan 80-ə qədər xalq məskunlaşmışdır. Əhalinin ümumi sayı XX əsrin 70-ci illərinə qədər sürətlə artmış, lakin sonradan artım sürəti xeyli aşağı düşmüşdür. XX əsrdə ölkə əhalisinin milli tərkibində ingilis mənşəli kandalıların payı 60-dan 40 %-ə, fransız mənşəlilərin payı 31-dən 28 %-ə enmişdir. Digər millətlərin payı isə 8-dən 32 %-ə qədər artmışdır. Müasir immiqrantların 26 %-i Avropanın digər ölkələrindən gələnlər, 40 %-i Asiya ölkələrindən gələnlər, qalanları isə digər bölgələrdən gələndəridir.

Avropalılar ilk dəfə Kanadanın cənub-şərqində Nyu-faundlend adasında, sonra isə Müqəddəs Lavrenti çayı vadi-

sində məskunlaşmışlar. O vaxtdan başlayaraq ölkənin yerli əhalisinin (hindu tayfaları və eskimoslar) sayı azalmağa başlamışdır. Hazırda ölkə aborijenlərinin sayı bir milyon nəfərdən də azdır. Onlar əsasən ölkənin cənubunda, böyük çayların sahili boyunca, həm də şimalda göllərin ətrafında yaşayırlar.

Müasir dövrdə ölkədə ingilis mənşəli kanadalılar ən çoxsaylı xalqdır (14 mln. nəfərə yaxın) və onlar ölkənin 10 əyalətindən 9-da üstünlük təşkil edirlər. Təkcə Kvebek əyalətində fransızlar sayca üstüdürlər. Bizim günlərdə Kandada ən kəskin problem fransız mənşəli kanadalıların millətçiliyi və yerli əhalinin öz hüquqları uğrunda apardığı mübarizədir. İngilis dilli kanadalılar ilə fransız dilli kanadalılar arasında böyük ziddiyyətlər mövcuddur. Fransız dillilər cəmləşdikləri Kvebek əyalətini Kanadanın tərkibindən çıxarıb, müstəqil dövlət qurmaq istəyirlər. Bu fikir ötən əsrin sonlarında, xüsusilə kəskin xarakter almışdı. Sonradan onlara müəyyən güzəştlər edildikdən sonra vəziyyət sabitləşmişdir.

Kandada əhalinin 45 %-i xristian dininin katolik, 36 %-i isə protestant kilsəsinə etiqad edir. İnkişaf etmiş ölkələr arasında Avstraliya İttifaqında olduğu kimi Kanadada da əhali ərazi üzrə seyrək və qeyri-bərabər yerləşmişdir. Orta hesabla hər kv. km-ə 3,5 nəfər adam düşür. Əhalinin 90 %-dən çoxu ölkənin cənubunda, eni 165 km olan bir zolaqda yaşayır.

Kanada yüksək səviyyədə urbanizasiyalaşmış dövlətdir. Əhalinin 80 %-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Sakinləri min nəfər və əhalinin sıxlığı 1 kv. km-də 40 nəfərdən az olmayan yaşayış məntəqələri şəhər sayılır. Əhalinin 35 faizi ölkənin üç böyük şəhərində Toronto (4,6 mln. nəfər), Monreal (3,5 mln. nəfər) və Vankuverdə (2,1 mln. nəfər) yaşayır. Ölkənin paytaxtı Ottava şəhərinin əhalisi isə 1 mln nəfərə yaxındır. İqtisadi cəhətdən fəal əhalinin 3,5 %-i kənd və meşə təsərrüfatında, 23 %-i sənaye sahələrində, 73,5 %-i xidmət sahələrində fəaliyyət göstərir. İkinci dünya müharibəsindən sonra kütləvi immiqrasiya axını hesabına ölkədə ixtisaslı və peşəkar kadrların çəkisi artmışdır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Kvebek və Ontario əyalətləri arasında sərhəd əmələ gətirən Otav çayının sahilində yerləşmiş paytaxtın əsası 1799-cu ildə Fioanen Rayt tərəfindən qoyulmuşdur. 72 metr yüksəklikdə yerləşmiş şəhərin iqlimi mülayim kontinentaldır. Orta yanvar temperaturu mənfi 11 dərəcə, iyulunku 21 dərəcədir. Şəhərə hər il ərzində 870 mm yağıntı düşür. Ətrafi ilə birlikdə paytaxtda 1 mln. nəfərə yaxın Adam yaşayır. Şəhər statusu alana qədər (1854) Beytaun adlanırdı. Keçmiş zamanlarda bu ərazidə Ottava adlanan hindu tayfası yaşayırmış. Ottava 1857-ci ildə əyalət, 1867-ci ildə isə dominion mərkəzi funksiyasını yerinə yetirir.

Şəhər ölkənin mühüm siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Şəhərdə sellüloz-kağız, poliqrafiya, radioelektron və cihazqayırma müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ottava 1899-cu ildən baş plana əsasən inkişaf edir. Bol suyu və zəngin yaşıllığı var. Şəhərdə 130-dan artıq park var. Müasir memarlıq nümunələri: Aplends aeroportu, Milli incəsənət Mərkəzi, Milli muzey və Milli qalereya binaları qonaqların çox xoşuna gəlir. Şəhərdə iki universitet, Kanadanın kral elmi cəmiyyəti və digər elmi idarələr fəaliyyət göstərir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. XIX əsrin sonlarında Avropanın müxtəlif ölkələrindən kütləvi sürətdə mühacirlərin gəlməsi və xarici kapital axını (əsasən Böyük Britaniya və ABŞ-dan) hesabına Kanadanın təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Ölkə təsərrüfatı əvvəlcə Böyük Britaniyanın, İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın təsiri altında formalaşmışdır. Kanadanın iqtisadiyyatı uzun müddət «eninə», son onilliklərdə isə «dərininə» inkişaf edir. Ölkənin sürətli inkişafına aşağıdakı amillər təsir etmişdir:

- Müstəmləkə asılılığının nisbətən tez ləğv edilməsi.
- Əhalisinin sayının nisbətən az olması ilə müqayisədə, böyük mineral, torpaq və su sərvətlərinə malik olması.
- Mühacirlərin və kapitalın ölkəyə kütləvi sürətdə axını.
- İşçi qüvvəsinin çatışmaması ilə əlaqədar texnikanın sürətli inkişafı.

Müasir dövrdə Kanada Ümumdaxili məhsulun dəyərinə görə (XXI əsrin

əvvəllərində təqribən 670 mlrd. dollar) dünyanın inkişaf etmiş ölkələri arasında yeddinci və bu göstəricinin əhalinin hər nəfərinə düşməsinə görə isə birinci yeri tutur. Kanada yüksək inkişaf etmiş emaledici sənayeyə malik olmaqla yanaşı, ayrı-ayrı xammal növlərinin istehsalına görə dünyada birinci yeri tutur. İstehsal gücünə görə dağ-mədən, neft-qaz, ağac emalı, sellüloz-kağız istehsalı, əlvan metallurgiya, maşınqayırma və yeyinti sənaye sahələri başlıca yer tutur.

Kanadanın xarici, ilk növbədə ABŞ-dan asılılığı, onun iqtisadiyyatına ikili təsir edir. Bir tərəfdən xarici kapital təsərrüfat sahələrinin inkişafına, iş yerlərinin artmasına, satış bazarının genişlənməsinə təsir edir. Digər tərəfdən isə milli iqtisadiyyat üzərində nəzarəti azalır, xarici avadanlıq və texnologiyalardan asılılığı gücləndirir. Əslində iqtisadi və siyasi müstəqilliyi məhdudlaşdırır. Bu da ölkə iqtisadiyyatının ABŞ-dan asılılığını gücləndirir.

Sənaye. Kanada çoxsahəli təsərrüfata malikdir. Sənayesi yüksək texniki səviyyəsi ilə seçilir. Ölkədə energetika və mədən sənayesi, əlvan metallurgiya və enerjitutumlu sənaye sahələri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Emaledici sənaye sahələri arasında maşınqayırma ilə yanaşı ağac emalı və yeyinti sənayesi mühüm rol oynayır.

Mədən sənayesi. Kanada iqtisadiyyatının başlıca sahələrindən biridir (cəđ. 2.5.4.a). Ümumdaxili məhsulun 10, ixracat dəyərini 20 %-i bu sahənin payına düşür. İri mədən-zavod mərkəzlərinin əksəriyyəti ölkənin cənub bölgəsində son illər Qərb və Şimal bölgələrində faydalı qazıntıların hasilatı sürətlə inkişaf edir.

Kanadanın dağ-mədən sənayesi

Yanacaq və xammal növləri	Ölçü vahidi	İstehsal	Dünyada reytingi
Neft	mln. t	125	11
Təbii qaz	mlrd. m ³	152,7	3
Daş kömür	mln.t	75	10
Nikel	min.t	120	3
Mis	min t	580	4
Qurğuşun	min t	155	5
Sink	min t	950	2
Alüminium*	min t	2400	3
Kobalt	min t	6	1
Kalium duzları	mln. t	9	1
Kükürd (təbii)	min t	770	2
Qızıl	ton	160	4
Gümüş	ton	1770	7

*İdxal olunan xammaldan

Neft və təbii qazın, dəmir filizi, volfram və digər əlvan metalların böyük hissəsi Şimal bölgəsində çıxarılır. Kanadanın mineral-xammal ixracat dəyərini 60 faizə qədəri ABŞ-ın, 25 faizi Qərbi Avropa ölkələrinin, 19 faizi Yaponiyanın payına düşür.

Energetika. Enerji istehsalının ümumi istehsalına görə Kanada dünya ölkələri arasında başlıca yer tutur. Əhalinin hər nəfərinə düşən enerji istehsalına görə isə ABŞ və «səkkizlər» qrupuna daxil olan ölkələri ötüb keçib. Ölkənin yanacaq-energetika balansında neft və təbii qaz üstünlük təşkil edir. Elektrik enerjisi istehsalına görə (651 mlrd. kVt/saat-2008) Kanada dünyanın 10 qabaqcıl ölkələrindən biridir. Elektrik enerjisinin Adam başına düşən miqdarına görə isə Kanada yalnız Norveçdən geridədir. Elektrik enerjisinin böyük hissəsini (60 faizi) SES-lər verir. Ən iri SES-lər «La-Grand River» və «Corcildir». İri İES-lər Toronto və Vankuver şəhərləri yaxınlığındadır.

İstehsal olunmuş elektrik enerjisinin təqribən 18-20 faizi atom stansiyalarının payına düşür.

Emaledici sənaye. İstehsalın və kapitalın yüksək təmərküzləşməsi ilə fərqlənir. Milli kapitalın mövqeyi güclü olan qara metallurgiya sənayesinin mühüm mərkəzləri göllər ətrafı və Atlantik sahili bölgələrdir. Əlvan metallurgiya sənaye sahəsində ABŞ və Böyük Britaniya kapitalının mövqeyi güclüdür. Əlvan metallurgiyanın əksər müəssisələri yerli, alüminium sənayesi isə idxal xammalla işləyir. Emaledici sənayenin strukturunda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi azdır. Başlıca sahəsi ABŞ kapitalının dərin kökü saldığı maşınqayırma (əsasən avtomobil və təyyarə istehsalı). Maşınqayırmanın başlıca mərkəzləri Toronto, Monreal, Vinsor, Hamilton, Vankuver şəhərləridir.

Meşə sənayesi. Kanada iqtisadiyyatının ənənəvi sahəsidir (cəđ.2.5.4.b). Meşə təsərrüfatı sahələrinin iri mərkəzləri Britaniya Kolumbiyası, Ontario və Kvebek əyalətlərindədir. Kağız və digər ağac emalı məhsulları əsas etibarilə ixrac edilir. Xaricə və ölkənin digər əyalətlərinə göndərilən meşə materiallarının 40 faizə qədəri Britaniya Kolumbiyası əyalətində istehsal olunur. Meşə təsərrüfatının problemləri də var. Məsələn, Kanadada yanğın nəticəsində hər il 5 min kv.km meşə massivləri azalır. Britaniya Kolumbiyası əyalətində bütün meşələrin yalnız 65 faizi qalmışdır.

Cədvəl 2.5.4.b

Kanadannın meşə sənayesi

Məhsulun növü	Ölçü vahidi	İstehsal
Meşə doqrama	mln. m ³	60
Ağac plitələr	mln.m ³	3,5
Lifli plitələr	mln.m ³	120
Sellüloza	mln. t	13
Kağız və karton	mln.t	20
O cümlədən bir nəfərə düşən hesabla	kq	630

Kənd təsərrüfatı. Ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin (73 mln. hektar) əhalinin hər nəfərinə düşməsinə görə Kanada yalnız Avstraliya İttifaqı və Argentinadan geri qalır. Yararlı torpaq sahələrini 60 faizi əkilir. Əkin sahələrinin 75 %-i ölkənin çöl əyalətlərinin payına düşür. Ölkənin intensiv inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı, yüksək məhsuldarlığı və əmtə-liliyi ilə fərqlənir. İqtisadiyyatın və məşğulluğun strukturunda bu sahənin payının getdikcə azalmasına baxmayaraq istehsalın mütləq ölçüsü ildən-ilə artmaqdadır. İstehsal isə getdikcə iri fermalarda təmərküzləşir. Fermaların əksəriyyəti taxıl, heyvan-darlıq məhsulları üzrə ixtisaslaşmışlar. Kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların dəyərinə görə heyvandarlıq sahəsi üstünlük təşkil edir (dəyərin təqribən 60 faizi). Ölkədə hər il orta hesabla 50 mln. ton taxıl, o cümlədən 20 mln. t. buğda məhsulu əldə edilir. Kanada dünya bazarına buğda çıxaran ölkələrdən biridir. Son illər yem bitkilərinin (raps, qarğıdalı) əkin sahələri genişləndirilir. Ölkədə 4 mln. baş qaramal var. Kənd təsərrüfatının başlıca bölgələri olan çöl əyalətlərinin cənub hissələrində taxıl təsərrüfatı, südlük istiqamətli qaramal, ətlik-yunluq qoyunçuluq yüksək inkişaf etmişdir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Ölkə ərazisinin böyüklüyü, əhali və təsərrüfat sahələrinin qeyri-bərabər yerləşməsi, ixtisaslaşmanın yüksək səviyyəsi nəqliyyatın rolunu önəmli edir. Avtomobil və hava yollarının uzunluğuna görə Kanada Birləşmiş Ştatlardan sonra dünyada ikinci, dəmiryollarının uzunluğuna görə (ABŞ və Rusiyadan sonra) üçüncü yeri tutur. XIX əsrin ikinci yarısında ölkənin cənubunda çəkilən transqitə dəmir yolları ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla yanaşı daxili su yolları xüsusilə Böyük göllər və Müqəddəs Lavrenti çayı da öz keçmiş əhəmiyyətini saxlayır. Kanadanın xarici ticarət əlaqələrində dəniz nəqliyyatının rolu danılmazdır. Ən iri dəniz portları Vankuver, Monreal, Kvebek, Qalifaks və Sent-Condur. Beynəlxalq dərəcəli ən böyük təyyarə portu Monrealdir. Ölkənin cənub

bölgəsinin müxtəlif nəqliyyat magistralları Birləşmiş Ştatların nəqliyyat sistemi ilə birləşdirilmişdir.

Xarici ticarət. Kanada iqtisadiyyatı ilə dünya iqtisadiyyatı arasında integrasiya prosesinin getdikcə güclənməsi və dərinləşməsi ölkənin xarici ticarət əlaqələrindən asılılığını artırır. Dünya üzrə ixracat dəyərinin təqribən 4-5 faizi Kanadanın payına düşür. Ölkədə istehsal olunan əmtəəlik məhsulların 25 faizi ixrac olunur. Böyük həcmdə ixrac olunan məhsullara buğda, meşə materialları, sənaye xammalı, ərzaq, metal və s. aiddir. Bu məhsulları ilk növbədə ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Yaponiya alır. Kanada eyni zamanda avtomobil və maşınqayırma sənayesinin digər materiallarını da ixrac edir.

Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin 65 faizi ABŞ-ın payına düşür. ABŞ ilə Kanada arasında Azad Ticarət barədə saziş imzalandıqdan (1989) sonra bu ölkələr arasında iqtisadi integrasiya prosesi güclənmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Kanadanın xarici ticarət əlaqələrində Yaponiya Böyük Britaniyanı sıxışdırmış və ikinci yerə çıxmışdır. Kanada Asiya, Latin Amerikası və Afrikanın inkişafda olan ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə təşəbbüs göstərir.

Daxili fərqlər. Kanadanın ayrı-ayrı bölgələri sosial- iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və təsərrüfat sahələrinin ixtisaslaşmasına görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Çünki bu bölgələr müxtəlif dövrlərdə mənimsənilmiş və müxtəlif təbii- iqtisadi şəraitdə inkişaf etmişlər. Tarixən formalaşan Kanadanın hər bir əyalətinin təkrarolunmaz və daima dəyişən siması var. Əyalətlər əhalinin milli tərkibinə görə müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Əvvəllər kanadalılar «iki Kanadanın» (ingilis və fransız) olmasından danışmışdılar. Ölkə inkişaf etdikcə Kanadanın beş bölgəsinin:

1. Sənayeləşdirilmiş mərkəz;
2. Tənəzzülə uğramış Atlantik okean sahili;
3. Mineral və kənd təsərrüfatı xammalı ilə zəngin çöl bölgəsi;
4. Sürətlə inkişaf edən Sakit okean bölgəsi;

5. Yeni mənimsənilən şimal bölgəsinin olmasını vurğulayırdılar.

Hazırda Kanada mütəxəssisləri ölkəni 12 regiona ayırırlar. Bütün bu bölgələr içərisində Mərkəz bölgəsi seçilir.

Təkrar üçün suallar:

1. Kanada neçə və hansı fiziki-coğrafi rayonlara bölünür?

2. Kanadada mədən sənayesinin özəlliyi nədədir?

3. Kanadanın su resurslarının özəlliyi nədədir?

4. Kanadanın idarə olunma sistemi necədir?

5. Kanada ilə Azərbaycan münasibətlərinin durumu nə vəziyyətdədir?

6. Ölkə əhalisinin milli tərkibini şərh edin.

7. Kanadanın aparıcı sənaye sahələri hansılardır?

8. Kanadada kənd təsərrüfatının müasir durumunu şərh edin.

9. Kanadada hansı daxili rayonları ayırmaq olar?

2.5.5. Meksika Birləşmiş Ştatları

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Meksika 2 okean və 2 materik arasında yerləşməklə çox əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malikdir. O, şimalda və şərqdə ABŞ (3326 km), cənubda Qvatemala (962 km) və Belizlə (250 km) həmsərhəddir. ABŞ ilə sərhəddi 1846-1848-ci il müharibəsindən sonra təsdiqləşdirilmişdir. Qvatemala və Belizlə olan sərhəddi isə bir qədər gec (1882-1894-cü illər) müəyyən edilmişdir.

Meksika qərbdə Sakit okeanın, şərqdə Karib dənizi və Meksika körfəzinin suları ilə əhatə olunur. Ölkənin ərazisi 1,9 mln. kv km-dir. Sakit okeanda və Kaliforniya körfəzindəki bir sıra adalar da Meksikaya məxsusdur. Ərazisinə görə Meksika Latın Amerikası ölkələri arasında 3-cü yeri tutur. Meksikanın

Atlantik və Sakit okeana çıxışı, ABŞ-la qonşu olması onun siyasi, mədəni və iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Səth quruluşu. Meksikanın təbiəti çox rəngarəngdir. Ölkə ərazisində kaktus kolları ilə örtülü geniş yüksək yaylalar ovalıqlarla, zirvəsi qarlı vulkanlar dərin dərələrlə növbələşir. Meksika təbiətindəki bu təzadlar relyefin mürəkkəb quruluşu ilə izah olunur.

Meksika dağlıq ölkədir. Ölkə ərazisinin yarısından çoxu dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə yerləşir. Ərazisinin 2/3 hissəsini Meksika yaylası tutur. Meksika yaylası iki hissəyə: Şimalı və Mərkəzi Mesalara (ispan dilində «mesa» - stol mənasını bildirir) ayrılır. Şimalı Mesa yarımşəhra landşaftına malikdir və bu yaylada sıra dağlar çökəkliklərlə biri-birindən ayrılır. Burada orta yüksəklik şimalda 660, cənubda 2000 metrdir. Şimalı Mesalar cənubda Mərkəzi Mesa ilə birləşir. Mərkəzi Mesanın yüksəkliyi cənubda 2600 metrə çatır və o, vulkan çöküntüləri ilə örtülüdür. Mərkəzi Meksika yaylası qərb, şərq və cənubdan dağ massivləri ilə əhatələnir.

Qərbi Syerra – Madre dağ qurşağı dərinliyi 2000 m olan çay dərələri ilə parçalanır. Dağların yüksəkliyi Kaliforniya düzənliyində artır və daxili yaylalara doğru tədricən enir. Bu dağlar şərqdən və qərbdən «əlçatmaz»dır.

Şərqi Syerra – Madre şimal, mərkəz və cənub hissələrində yüksəkliyinə görə fərqlənir. Dağlar şərqdə Meksika ovalığına sıldırım şəkildə enir. Mərkəzi Mesanı cənubdan Vulkanik Syerra dağları əhatə edir. Adından məlum olduğu kimi bu dağlar vulkan konuslarından yaranmışdır. Ölkənin yüksək zirvələri bu sistemdədir. Burada yerləşən Orisaba vulkanı ölkənin ən hündür zirvəsidir (5747 m.). Bu region vaxtaşırı seysmikliyi ilə seçilir.

Ölkənin paytaxtı Mexikodan cənubda köndələn «əkiz vulkanlar» - İstaksiuatl («ağ ana») və Popokatepetl («tüstülənən dağ») yerləşir. Bu nəhəng sistemdə onlarla sönmüş və fəaliyyətdə olan vulkan vardır. Bu vulkanların hündürlüyü 4500-

5000 metrədən yüksək, zirvələri isə daim qarla örtülüdür. Meksikadakı püskürən və sönmüş vulkanların izlərinə çox yerdə rast gəlmək olur. Fəaliyyətdə olan vulkanların lavası əkinçiliyin inkişafına mane olur. Bu sahələri «malpais» - yaramaz torpaqlar adlandırırlar. Lakin Mərkəzi Mesanın cənubunda vulkan külləri məhsuldar çöllərin (andosol) formalaşmasına səbəb olmuşdur. Meksikanın ucqar cənub-şərqində mürəkkəb dağ sistemi olan Çyapas uzanır. Ölkədə düzənliklər və ovalıqlar əsasən sahil zonasında yerləşir.

Faydalı qazıntılar. Ölkənin geoloji strukturunun müxtəlifliyi yeraltı sərvətlərin zənginliyinə səbəb olmuşdur. Ölkənin ən mühüm təbii sərvəti neft və təbii qazdır. Neft əsasən Çiapas, Tabasko ştatlarında və Meksika körfəzinin şelf zonasında çıxarılır. Neft ehtiyatına görə (14 mlrd.ton) Meksika Latın Amerikasında yalnız Venesueladan geri qalır. Meksika gümüş, polimetal, mis, manqan, civə hasilatına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. O, dəmir filizi, uran, kömür ehtiyatlarının bol olmasına görə də seçilir. Ölkədə hasil olunan gümüşün 40 faizi Sakatekas ştatındakı Fresniyo yataqlarının payına düşür. Qurğuşun-sink, miss yataqlarının ən mühümləri ölkənin şimalındadır. Dəmir filizi, əsasən, Las-Truças (Miçiokan ştatı), Sero-de-Merkado (Duranqo ştatı) və La-Perla (Çiuaua ştatı) yataqlarında hasil edilir. Ölkədə qeyri-metal filizlərdən kükürd, qrafit, sürmə və s. vardır. Çiuaua, Duranqo, Leon ştatlarında uran aşkar edilmişdir.

İqlim. Müləyim qurşaqdan tropik enliyə qədər uzanan Meksikada bir neçə iqlim tipi, o cümlədən subtropik və tropik iqlim mövcuddur. Ölkənin iqlimindəki müxtəliflik əsasən onun relyefi ilə əlaqədardır. Meksika yaylasını qərbdən və şərqdən meridional istiqamətdə əhatə edən dağlar və Şimali Mesaların qərbdə ABŞ – in səhra rayonlarına məlii enməsi qışda şimaldan soyuq və quru hava kütlələrinin əraziyə maneəsiz daxil olmasına səbəb olur. Ölkənin şimalı subtropik kontinental iqlim qurşağındadır. Bu ərazidə temperatur amplitudu kəskindir, yağıntı az düşür. Qalan hissə tropik iqlim

qurşağındadır. Meksika yaylasında quraq iqlim hakimdir. Temperatur 13-31°S arasında dəyişir. Ən yüksək orta illik temperatur Yukatan yarımadasında müşahidə olunur.

Düzənliklərdə və alçaq dağlıq ərazilərdə də orta aylıq temperatur çox yüksək olur. Belə ki, bu yerlərdə temperatur yanvarda 21-25°S, iyulda 27-30°S-yə çatır. Dağlarda, xüsusilə Mərkəzi Mesalarda bu göstərici 12-14°S və 16-20°S arasında dəyişir. Ölkənin məşhur kurortlarında mövsümdən asılı olaraq orta temperatur 24-38°S (Kankunda) və 22-33°S (Akapulko-da) təşkil edir.

İqlimdəki müxtəliflik temperatur göstəricilərində bir o qədər də nəzərə çarpmadığı halda, yağıntıların qeyri – bərabər paylanmasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, şimal-qərbdə 75 mm yağıntı düşdüyü halda, cənub-şərqdə və cənubda 3000-4000 mm yağıntı düşür. Meksika körfəzi sahilləri və dağ yamacları daha çox yağıntı alır. Daxili rayonlara il ərzində 400-500 mm yağıntı düşür. Meksika ərazisinin yarısı kifayət qədər yağıntı almır.

Hidroqrafiya. Ölkənin kəskin parçalanmış dağlıq relyefi və geniş çökəklikləri, quraq səhra iqlimi iri çay hövzələrinin formalaşmasına mane olmuşdur. Ölkənin su sərvətinin 80 faizi rütubət bolluğu olan düzənlik ərazilərdədir.

Meksikada ən böyük çay ABŞ – la sərhəddə axan Rio – Bravo – del Nortedir. Bu çay quraq bölgələrdən axdığından suvarma əhəmiyyətinə malikdir. Qərbi Syerra – Madre dağlarından başlanğıcını götürən və həmçinin yay leysan yağışlarından sonra sulu olan Şimali Mesanın çayları epizodik axınları ilə qumlar arasında itib – batır, yaxud suları duzlu göllərin səthindən buxarlanır. Suyunu okeana axıda bilməyən bu çayların yalnız izləri qalır.

Mərkəzi Mesalar su ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Lakin burada da qapalı dağ çökəklikləri vardır ki, burada yeraltı sulardan geniş istifadə olunur. Mərkəzi Mesalarda başlıca çay Lermadır, bu çay Meksikada ən böyük göl olan Çapala

tökülür. Göldən sonra bu çay suyunu Rio-Grande-de Santyaqo adı altında Sakit okeana axır.

Montesuma yaylasının ikinci böyük su arteriyası Panukodur. Çayın yuxarı sistemi Mərkəzi Mesalardan şərqdə yerləşir, oradan ayrılaraq Şərqi Syerra – Madrenin dik yamacları ilə gur axaraq Panuko adı altında Meksika körfəzinə tökülür.

Vulkanik Syerradan cənubda, yağıntılarının bol olduğu ərazidə çay şəbəkəsi sıxdır. Cənubi Syerra – Madre dağlarının şimal yamaclarından başlanğıcını götürən Balsas Sakit okeana, Çyapas yaylasından başlanan Usumasinta Meksika körfəzinə tökülür. Yukatan yarımadası yerüstü axından məhrumdur. Əhəngdaşlı karst mənşəli bu düzənlikdə yeraltı sulardan geniş istifadə olunur.

Mə'lum olduğu kimi ölkənin geniş ərazisində gur yağıntuları olan rütubətli yay iqlimi üstünlük təşkil edir. Ona görə də Meksikanın bütün çayları üçün güclü daşqın səciyyəvidir. Ölkədə təhlükəli daşqınlar rütubətli şərq dağ yamaclarında, xüsusilə Usumasinta – Qrixalva hövzəsində – payız tropik siklonlarının təsirinə məruz qalan rayonlarda baş verir.

Torpaq-bitki örtüyü. Meksikanın coğrafi mövqeyi, relyefinin müxtəlifliyi, iqlimindəki təzadlar ölkədə rəngarəng və zəngin torpaq-bitki örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bitki örtüyünün zənginliyinə görə dünyada Meksikaya bənzər az ölkə tapılar. Floranın müxtəlifliyinə görə Meksika dünyada dördüncü yerdədir. Elmə mə'lum olan 250 min bitkinin 25 mini Meksikadadır. Bu, ölkənin relyefinin müxtəlifliyi, rütubətin paylanmasında təzadlıq, coğrafi mövqeyi ilə izah olunur.

Quraq şimal və şimal-qərbin (xüsusilə Mərkəzi Mesalarda) yarım səhra və səhralarında tikanlı kollar və ağaclarla (akasiya, küsdüm ağacı, kauçuklu və s.) yanaşı 500 növ kaktus, 100 növ aqava, zanbaq və s. bitir. Bu bitkilərin gövdəsi və yarpaqları quraq dövrdə uzun müddət rütubəti saxlayır. Bütün kaktusların yarpaqları buxarlanmanın qarşısını aldığından

formasını dəyişmişdir. Bunların bəzilərinin diametri 2 metr, bəzilərinin hündürlüyü 20 metrə çatdığı halda, digərləri yerə sərilmiş formada olur. Bunlar bəzi yerlərdə tək-tək bitdiyi halda, digər yerlərdə zanbaqla növbələşir, yaxud aqava və başqa kollarla keçilməz şərait yaradır. Kaktuslardan təsərrüfatda geniş istifadə olunur. Çünki bu bitki heyvan üçün yem, yanacaq, tikinti materialı kimi yararlı olmaqla yanaşı şirəsi içilir, yapışqanından lif alınır və əcazılıqda, boyaq alınmasında istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, kaktus ölkənin rəmzi olub, onun gerbində də əks olunur. Aqava bəzək bitkisi olmaqla yanaşı, ondan möhkəm lif alınmasında, spirtli içkilər hazırlanmasında geniş istifadə olunur. Aqavalar əsasən plantasiyalarda becərilir. Yukatan yarımadasının şimalında bu plantasiyalar geniş əraziləri əhatə edir.

Mərkəzi Mesaların rütubətli cənub rayonlarında məhsuldar torpaqlarda təbii bitki örtüyü saxlanılmamışdır. Bu ərazilərdə qırmızı-boz, qəhvəyi-qırmızı və qırmızımtıl-qara dağ torpaqlarında ənənəvi istehlak məhsulları (paxlalılar, qarğıdalı, küncüt, yer fındığı) becərilir.

Meksikada subtropik qarışıq və iynəyarpaqlı meşələr dağlarda - yüksək zonallıq qurşaqlarında aydın seçilir. Həmişəyaşıl palıd meşələri 1200 – 1400 metr hündürlüyədək bitir. Bunlardan yuxarıda 1700 metrədək şam meşələridir. Köndələn Vulkanik Syerralarda şam meşələri 1000 metr hündürlükdən bitir. Dağlardakı iynəyarpaqlı ağaclar ölkədə təsərrüfat məqsədilə geniş istifadə olunur.

Köndələn Vulkanik Syerralardan cənubda torpaq-bitki örtüyü tam fərqlidir. Bu ərazilərdə daim rütubətli və mövsümi rütubətli tropiklərdə qırmızı-laterit torpaqlar geniş yayılmışdır. Burada iynə-enliyarpaqlı meşələrə hələ rast gəlmək olur. Cənub massivləri və düzənliklərdə, xüsusilə Teuantepek bərzəxindən şərqdə bu meşələr qalın həmişəyaşıl rütubətli meşələrlə əvəz olunur. Bu meşələrdə lianalar və epifitlər çoxdur, palma, bambuk, qırmızı ağac və digər qiymətli ağaclar bitir. Meksika körfəzi yaxınlığında bu meşələrdə bataqlaşmış

sahələr çoxdur. Meksika sahili düzənliklərdə portağal, banan, ananas, şəkər qamışı, yemiş ağacı – papayya və digər tropik bitkilər becərilir.

Meksikanın dağlıq tropik meşələrində vitaminlərlə zəngin yabani meyvələri olan ağaclar da bitir. Bunların bəzi növləri plantasiyalarda da yetişdirilir.

İnsanın əsrlər boyu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ölkənin təbiətinə böyük ziyan çox dəymişdir. Lakin XX əsrin son rübündən Meksikada təbiəti mühafizə məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Bunun nəticəsidir ki, Meksikada mövcud olan 50-dən artıq milli parkın ümumi sahəsi 800 min kv. km-dən artıqdır. Ölkədəki milli parklardan ən böyükləri dağlıq şam meşələri qorunan Bosençeve və Kumbres-de Monterrey, məşhur vulkanlar və yüksək şaquli zonallığın əks olunduğu La-Molinçe və Piko-de Orisabadır. Təbii abidələrdən – əsrarəngiz vulkanlar, dərin dağ dərələri, göllər, körfəzlər dövlətin nəzarəti altında qiymətli milli sərvət kimi qorunur.

Gözlənilən təbii fəlakətlər: Sakit okean sahillərində baş verən sunamilər; ölkənin mərkəzində və cənubunda baş verən vulkan püskürmələri və dağdıcı zəlzələlər; Sakit okean, Meksika körfəzi və Karib dənizi sahillərində dövri surətdə baş verən fırtınalar və qasırğalar.

Ətraf mühitin aktual prolemləri: Təhlükəli tullantıların utilizə olunması üçün istehsalat gücünün kifayət qədər olmaması; kənd yerlərindən şəhərlərə güclü miqrasiya; ölkənin şimalında içməli su mənbələrinin çatışmazlığı və çirklənməsi; ölkənin mərkəzində və ucqar cənub-şərqində içməli suyun çətin əldə olunması və keyfiyyətsizliyi; sənaye və məişət tullantılarının ölkənin urbanizasiyalaşmış bölgələrində çay sularını çirkləndirməsi; meşəsizləşmə, çox yerdə mühafizə olunan torpaq eroziyası; səhralaşma; kənd təsərrüfatının deqradasiyaya uğraması; ölkənin paytaxtı və ABŞ-la sərhəddə yerləşən şəhərlərində havanın çirklənməsi; Mexiko vadisində yeraltı suların tükənməsi səbəbindən torpaqların çökməsi və s.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Meksikanın müasir ərazisində Qərb yarımkürəsinin inkişaf etmiş sivilizasiyaya malik dövlətləri mövcud olmuşdur. Bu ərazidə toltek mədəniyyətinin tarixi eramızdan çox əvvəllərə təsadüf edir. Mayya mədəniyyəti eramızın VI əsridə daha çox inkişaf edir. X əsrdə Meksikanın mərkəzində döyüşkən Toltek dövləti yaranır. XI əsrdə tolteklər başqa tayfalar tərəfindən sıxışdırılır. XIV əsrin sonlarında astek imperiyası meydana gəlir. Asteklər Mərkəzi və Cənubi Meksikada o dövrün ən qüvvətli dövləti idi. Avropalılar isə bu torpağa ilk dəfə XVI əsrdə ayaq basmışlar. 1517-ci ildə ispan dənizçiləri Meksikaya gəlmiş və Yukatan yarımadasında qədim mayya məskənlərini aşkar etmişlər.

1519-cu ildən isə Meksikanın yerli əhalisinin acınacaqlı günləri başlayır. 1535-ci ildə Meksika İspaniyanın müstəmləkəsinə çevrilir. XIX əsrin əvvəllərində isə azadlıq müharibəsi üçün zəmin yaranır və 1821-ci ilin iyulunda müstəqil Meksika imperiyasının yaranması ilə nəticələnir. 1823-cü ildə Meksika respublika elan olunur. ABŞ ilə qonşuluğu xoşagəlməz hadisələrlə nəticələnir. Belə ki, 1836-cı ildə Meksika özünü müstəqil respublika elan edən Kaliforniya və Texas ərazilərini, ABŞ ilə müharibədən sonra isə (1846-1848) Rio-Bravo-del-Norte çayından şimalda olan torpaqlarını itirir. 1910-1917-ci illərdə Meksikada burjua inqilabı baş verir. İnqilabdan sonra ölkə müasir sosial-iqtisadi inkişaf yolunu seçir. Hazırda Meksika siyasi, iqtisadi sahədə və beynəlxalq münasibətlərdə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. O, bir sıra mühüm iqtisadi və siyasi təşkilatların üzvüdür. Ölkənin Milli bayramı 16 sentyabr (1810) müstəqillik günüdür.

Beynəlxalq problemləri: uzun müddət baş verən quraqlıq, əhalinin təbii artımı, sərhədyanı bölgələrdə sudan istifadənin köhnəlmiş üsulları və infrastrukturunu ABŞ-la müştərək su ehtiyatlarının istifadəsində problemlər yaradır; Mərkəzi Amerika dövlətlərinin sakinlərinin Meksikaya iş axtarışı və ABŞ-a keçmək məqsədilə gəlmələri və s. .

İdarəolunma forması. Meksika federativ respublika şəklində idarə olunur. Dövlətin başçısı 6 il müddətinə seçilən prezidentdir. Konstitusiyaya görə onun ikinci dəfə seçilmək hüququ yoxdur. Qanunverici orqan senat (yuxarı) və deputatlar (aşağı) palatalarından ibarət olan Milli Konqresdir. İcraedici hakimiyyət funksiyasını prezident həyata keçirir.

İnzibati cəhətdən Meksika 31 ştatdan və 1 federal paytaxt əyalətindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası ilə Meksika arasındakı diplomatik münasibətlər 10 fevral 1992-ci ildə yaradılmışdır.

3.Əhali və şəhərlər. Meksika Latın Amerikasının ən kəskin demoqrafik vəziyyətə malik ölkələrindən biridir. Ölkədə demoqrafik vəziyyətin kəskinliyi əhalinin sürətlə artması, əhalinin şəhərlərdə həddən çox cəmlənməsi və bunların nəticəsi kimi bir çox problemlərin ortaya çıxması ilə müəyyən olunur.

BMT ekspertləri ötən əsrin 80-ci illərində ölkə əhalisinin 130 mln-a çatacağını qeyd edirdilər. Lakin statistik məlumatlara diqqət yetirdikdə bu proqnozun özünü doğrultmadığı aydın olur. Belə ki, 2000-ci ildə əhalinin sayı 98 mln. nəfər, 2010-cu ildə isə 112,5 mln. nəfər olmuşdur (cəđ.2.5.5.).

Cədvəl 2.5.5

Əhalinin artım dinamikası, mln. nəfərlə

İllər	Nəfər	İllər	Nəfər
1900	13,6	1970	50,8
1910	15,2	1980	75,1
1920	14,2	1990	86,2
1930	16,5	1995	90,5
1940	19,6	2000	99,1
1950	25,5	2005	108,1
1960	34,9	2010	112,5

Ölkədə əhalinin təbii artımı 2,0% təşkil edir. Əhalinin yaş strukturuna görə Meksika dünyanın ən cavan ölkələrindən

biridir. Ölkədə 15 yaşadək olan əhali təqribən 31,2 mln., 15 – 59 yaşlı əhali 46,2 mln., 60 – 84 yaşlı əhali isə 2,9 mln. nəfər təşkil edir. Əhalinin cins tərkibində dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, 1990-cı ildə kişilər 50,2 faiz, qadınlar 49,8 faiz təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq 49,7 və 50,3 faiz olmuşdur. Etnik tərkibinə görə meksikalılar ispan-hind mənşəli metislər (60 faiz) və hindilərdən (30 faiz) ibarətdir. Ölkədə 40-dan artıq hindi tayfa və xalqları qeydə alınmışdır. Bunlardan sayca ən böyükləri astek və mayyalaradır. Avropadan və Amerikanın digər ölkələrindən gələn etnik qruplar isə əhalinin 10 faizini təşkil edir. Dini mənsubiyyətinə görə Meksikada əhali, əsasən, xristian dininə etiqad edir. Ölkədə xristian dininin katolik məzhəbi geniş yayılmışdır. Meksikada xristianlıq XVI əsrdə avropalıların buranı işğalı nəticəsində yayılmağa başlamışdır. Meksikada rəsmi dövlət dili ispan dilidir. Əhalinin 90 faizi bu dildə danışır. Hindilər bu günədək öz dillərini və adət-ənənələrini saxlamışlar.

Ölkənin təbii şəraiti və coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətləri əhalinin yerləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, əhalinin xeyli hissəsi Meksikanın mərkəzində, dağlararası çökəklikdə məskunlaşmışdır. Ölkə əhalisinin 2/3 hissəsi 1000 metrədən yüksək olan ərazilərdə cəmlənmişdir.

Meksika əhalisi əsasən 3 mərkəzdə məskunlaşmışdır. Bunlardan biri Mərkəz regionudur. Bura ölkənin ən sıx məskunlaşmış hissəsi hesab olunur. Mexiko dağlıq yaylası ölkə ərazisinin 7 faizini təşkil etdiyi halda, əhalisinin 40 faizi burada məskunlaşmışdır. Mərkəz regionunda əhalisinin sayına görə dünyada birinci yerdə duran Mexiko şəhərindən başqa Qvadalaxara, Monterrey kimi iri şəhərlərdə yerləşir.

Meksikada əhalinin sıxlığına görə ikinci yeri Şimal regionu tutur. Bu regionda əhalinin sıxlığına səbəb onun ABŞ-la sərhəddə yerləşməsidir. Çünki, ABŞ-dan miqrasiya edən əhali əsasən bu regionda məskunlaşmışdır. Ölkə əhalisinin 30 faizi Şimal regionunun payına düşür. Meksikada əhalinin sıxlığına görə üçüncü yeri Cənub regionu tutur. Bu regiona Sakit okeanla həmsərhəd olan cənub – qərb əraziləri aiddir. Burada

əhali əsasən ikinci dünya müharibəsindən sonra məskunlaşmağa başlamışdır.

Meksikada əhalinin miqrasiyası səciyyəvi sayılır. Ölkədə həm daxili, həm də xarici miqrasiya mövcuddur. Kənddən-kəndə miqrasiya mövsümi səciyyə daşıyır. Kənddən-şəhərə olan miqrasiya isə əhalinin peşəsini dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Emiqrasiyanın əsas səbəbi ölkədə işsizlik problemidir. Meksikalılar əsasən ABŞ-a, az miqdarda da Avropa dövlətlərinə işləmək məqsədilə gedirlər. Hər il açıq və gizli yolla 100 minlərlə meksikalı ABŞ sərhəddini keçir. Gizli yolla ABŞ-a miqrasiya edənlərin (braseros) sayı ildə 500 minə ötür. ABŞ-da meksika mənşəli əhalinin ümumi sayı isə 13 mln. nəfərdən artıqdır. Meksikaya ABŞ və Avropa ölkələrindən gələnlər də çoxdur.

Meksika urbanizasiya səviyyəsinə görə Latın Amerikasında seçilən dövlətlərdən biridir. Ölkə əhalisinin 70%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Meksikada şəhər əhalisinin artmasına təsir edən ən mühüm amillər bunlardır: əhalinin kənddən-şəhərə miqrasiyası, şəhərlərdə iş yerlərinin artması, ixtisaslı kadrların sayının çoxalması, şəhər infrastrukturunun genişləndirilməsi və s. Ölkədə 4 milyonçu şəhər vardır: Mexiko (ət-rafı ilə birlikdə əhalisi 20 mln. nəfər), Qvadalaxara (2,8 mln.), Monterrey (2,5 mln.), Pueblo (1,5 mln.). Paytaxt aqlomerasiyası sürətlə inkişaf edir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Mexiko qədim şəhərdir. O, 1325-ci ildə astek şəhəri Tenocitlanın yerində salınmışdır. Tenocitlan ispanlar tərəfindən dağıldıqdan sonra onun yerində 1521-ci ildə yeni şəhər – Mexiko meydana gəlir. Şəhər ispan memarlığı üslubunda, fransız çalarları əlavə edilməklə yenidən bərpa edilir. Təsadüfi deyildir ki, Mexikonu hazırda «açıq səma altında muzey» adlandırırlar. Şəhər həm tarixiliyi, həm də müasirliyi ilə məşhurdur. Mexikodakı qədim məbədlər, saray kompleksi qalıqları, kilsələr, meydanlar (dünyada məşhur Sokolo, Üç mədəniyyət meydanı və s.) ölkəyə gələn turistləri cəlb edən ən mühüm tarixi-mədəni turizm obyektləridir. Müasir Mexiko ölkənin ən iri sənaye, maliyyə, ticarət və mədəni-maarif mərkəzidir. Əhalisinin sürətlə artması, sənaye

müəssisələrinin yüksək səviyyədə bu şəhərdə mərkəzləşməsi mühüm problemlər yaradır. Bunlardan ən mühümü paytaxtın coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar olan problemdir. Belə ki, Meksiko şəhəri dağlıq çökəklikdə, dəniz səviyyəsindən 2250 metr yüksəklikdə, daim çirkli havanın olduğu coğrafi məkanda yerləşir. Şəhərin su ilə təminatında da problem mövcuddur.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri.

Meksika çoxsahəli təsərrüfatı, zəngin mineral xammal bazası, iqtisadi potensialına görə yalnız Latin Amerikasında deyil, həm də inkişafda olan ölkələr arasında seçilir. O, ÜDM-un həcminə görə Latin Amerikasında Braziliyadan sonra ikinci yerdədir. Ölkədə ÜDM-un 28,2%-i sənaye və tikintinin, 4%-i kənd təsərrüfatı və meşəçiliyin, 67,8%-i xidmət sahələrinin payına düşür. İqtisadi inkişafın bəzi xüsusiyyətlərinə görə Meksika Latin Amerikasının digər ölkələrindən fərqlənir. Belə ki, Meksika burjua inqilabından sonra (1910-1917-ci illər) Latin Amerikasında radikal aqrar islahatlar həyata keçirən dövlətdir. Bu islahatlar kənd təsərrüfatının dinamik inkişafını təmin etmişdir. O, həmçinin Latin Amerikasında təbii sərvətlərini milliləşdirən və güclü dövlət sektoru yaradan ilk dövlətdir. Bu sektor ölkənin iqtisadi həyatında çox mühüm rol oynayır. Meksika neft sənayesini 1938-ci ildə milliləşdirməklə dünyada bu addımı atan ilk dövlətlərdən biridir. O, həm də sabiq SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratmış ilk Latin Amerikasılı dövlətdir.

Ölkədə iqtisadi siyasətin istiqamətlərindəki «boşluqlar» 1975-1980-ci illərdə böhrana səbəb oldu. Bu, Meksika hökumətini iqtisadiyyatda yeni inkişaf modelinə keçməyə vadar etdi. 1995-ci ildə baş verən iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına ABŞ yardım etdi. Bununla da Meksika sənayesi Amerika bazarının maraqlarına yönəldildi. İqtisadiyyatın bütün sahələrində bazar münasibətlərinə keçilməsi, NAFTA-ya daxil olması ABŞ-la iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, Meksikanın «açıq iqtisadiyyata» keçməsinə imkan yaratdı. Meksika iqtisadiyyatına investisiya yatan ən mühüm ölkə ABŞ-dır (xarici investisiyanın 60%-i). Ölkə iqtisadiyyatına in-

vestisiya qoyuluşunda Yaponiya, AFR, B.Britaniya, İspaniya-nın da mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədədir.

Sənaye. Meksika sənaye potensialının həcminə görə Latın Amerikasında Braziliyadan sonra ikinci yerdədir. Re-gionda sənaye istehsalının 1/4-i onun payına düşür. Sənayesi zəngin xammal və ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanır. Sənayenin strukturunda hasilat sahələrinin üstünlüyü səciyyəvidir.

Emaledici sənayedə metallurgiya, maşınqayırma, neft emalı və neft-kimya mühüm sahələrdir. Ölkədə yüngül və yeyinti sənayesi də yaxşı inkişaf etmişdir.

Qara metallurgiya ənənəvi sahədir. Yerli dəmir filizi və koklaşan kömür əsasında inkişaf etmişdir. Qara metallur-giyanın iri kombinatları Monklov, Monterrey, Lasaro-Kordenas-dadır. Meksika dünyada qara metal ixrac edən 5 qabaqcıl ölkə sırasındadır. **Əlvan metallurgiyanın** xammal bazası müxtəlifliyi ilə seçilir və bu sahənin əsas məhsulları gümüş, qurğuşun, mis, sink, alüminiumdur. Əlvan filiz yataqları ölkənin şimalında yerləşdiyindən metallurgiyanın əsas mərkəzləri də həmin ra-yonlardadır (Çiuaua, Santa-Barbara, Nakosari və s.).

Energetika sənayesinin əsasını neft və təbii qaz hasilatı təşkil edir. Neft və qazın kəşfiyyatı, emalı, nəqli və satışı dövlətə məxsus «Pemeks» şirkətinin əlindədir. Meksika neft emalına görə (129,3 mln. ton) Latın Amerikasında 1-ci, dünyada 6-cı yerdədir. Neftin yarıdan çoxu Kampeçe körfəzinin şelf zonasında çıxarılır. Neft emalı və neft-kimya sürətlə inkişaf edir. Ən mühüm neft emalı zavodları Meksika körfəzi sahi-lində yerləşmişdir (Reynosa, Posa-Rika, Monterrey, Tula, Salina-Krus və s.). Neft emalı sənayesinin inkişafı **kimya** sənayesinin rolunu artırmışdır. Bu sahənin məhsulları polietilen, etilen, metanol və s.-dir. Neft-kimya sənayesinin mühüm mərkəzləri La-Kanqrexera (Latın Amerikasında iri neft-kimya komplekslərindən biridir), Minatitlan, Paxaritos və s.-dir. Meksika körfəzi sahillərində və Tamaulipas ştatında çıxarılan təbii qaz neft-kimya müəssisələri və elektrik stansiyalarında istifadə edilir. Meksika maye qaz istehsalına görə Latın Amerikasında 1-ci yerdədir. Hidroenerji ehtiyatları ilə zəngin olmayan Meksikada elektrik enerjisinin xeyli hissəsi İES-də

istehsal olunur. İES-lər yerli daş kömür əsasında fəaliyyət göstərir. Ölkədə ən iri İES-dən olan «Rio-Eskondido» (istehsal gücü 1,5 mln. kVt.) kömürlə işləyir. Elektrik enerjisi istehsalının 20%-i SES-in payına düşür. Nisbətən iri SES Qrixalva, Balsas çayları üzərindədir. Ölkədə geotermal elektrik stansiyaları da fəaliyyət göstərir. Yerli uran xammalı əsasında isə «Laquna Verde» AES-i Verakrus şəhərinin 70 km-də yerləşir.

Ölkənin **maşınqayırma** sənayesində avtomobil, sənaye və məişət avadanlıqları istehsalı mühüm yer tutur. Bu sahədə «Folksvagen», «Ceneral Motors», «Kraysler», «Toyota» kimi məşhur şirkətlər hakim mövqə tutur.

Avtomobilqayırma müəssisələri əsasən Puble, Toluk, Saaqunda şəhərlərindədir. Elektron sənayesinin yeni sahələri inkişaf etdirilir. Bu sahənin başlıca müəssisələri «makiladoras» adlandırılan zavodlardır. Bunlar idxal olunan xammal və texnologiyadan istifadə etməklə ABŞ-la sərhəd zonasında əsasən Amerika şirkətləri tərəfindən yaradılmışdır. Amerika kapitalı və Meksikanın ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanan bu müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların 90%-i ABŞ bazarlarına göndərilir.

Toxuculuq sənayesi köhnə sahədir. Yerli xammala əsaslanır. Bu sahədə milli kapitalla məxsus kiçik və orta müəssisələr üstünlük təşkil edir. Pambıq, yun, ipək parça istehsal edilir. Ən iri toxuculuq bölgələri Pueblo ştatı (pambıq parça), Yukatan (xeneken emalı), Mexiko (yun və ipək parça) və s.-dir.

Kənd təsərrüfatı. Təbii-iqlim şəraitinin əlverişsiz olması səbəbindən Meksika ərazisinin cəmi 20 %-dən kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunur. Suvarma əkinçiliyi üstünlük təşkil edir. Suvarılan sahələrə görə (6 mln. ha) Meksika dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Kənd təsərrüfatında aqrotexniki səviyyə yüksəkdir. «Yaşıl inqilab»ın nəticəsində aqrar sektorda məhsuldarlıq artmış, kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı çoxalmışdır.

Kənd təsərrüfatında **bitkiçilik** üstünlük təşkil edir. Əsasən, qarğıdalı, darı, paxla, buğda becərilir. Tərəvəz yetişdirilməsi və ixracına görə Meksika xüsusilə seçilir (pomidor, is-

tiot, yaşıl noxud). Qarğıdalı və paxla ölkənin əksər əkinçilik rayonlarında, buğda şimal və şimal-qərbdə suvarılan torpaqlarda becərilir.

Meksika pambıq becərilən iri dövlətlərdən biridir. Meksika pambığına dünya bazarında tələbat böyükdür. Ölkədə lifli xeneken bitkisi də becərilir ki, ondan hazırlanan məhsullar ixrac olunur. Kənd təsərrüfatında transmilli şirkətlərin rolu böyükdür. Bu şirkətlər əsasən şəkər qamışı, tropik meyvə (sitrus meyvələri, manqo, ananas, çörək ağacı), qəhvə yetişdirilməsinə nəzarət edir. Bu məhsullar, əsasən ABŞ bazarlarına göndərilir. Ölkədə taxıla olan tələbat idxal hesabına ödənilir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Nəqliyyat şəbəkəsinin əsasını quru, dəniz, hava yolları təşkil edir. Yük və sərnişin daşımaları əsasən avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Avtomobil yollarının uzunluğuna görə (300 min km-dən artıq) Latin Amerikasında ancaq Braziliyadan geri qalır. ABŞ-la sərhəddə Nuevo Laredodan Panamerika şosesi başlayır və Argentinadakı Uşuayayadək davam edir. Ölkənin relyefi dağlıq olduğundan dəmir yolları çox yerdə tunellərdən keçir. Dəmir yolları əsasən meridional istiqamətdədir.

Ölkənin xarici ticarəti dəniz nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. Meksikanın ticarət donanması inkişaf etmişdir. Ən böyük portları Sakit okean sahilində Lasaro-Kardenas və Mansanilo, Atlantik okeanı sahilində Verakrus və Tampiko-Altamiradır.

Boru kəmərlər nəqliyyatı inkişaf etmişdir (uz. 30 min km). Boru kəmərləri neft və qaz mədənlərindən istehlak mərkəzlərinə və port şəhərlərinə doğru çəkilmişdir. Ölkənin beynəlxalq dərəcəli ən böyük təyyarə limanı Mexikodadır.

Xarici ticarət. Ölkənin ixracat strukturunda baş vermiş mühüm dəyişikliklər sənayenin inkişafı ilə bağlıdır. İxracatında hazır məhsullar, xüsusilə elektron və elektrotexnika avadanlığının payı artmışdır. Meksika neft, maye qaz, qara və əlvan metal filizləri, kimyəvi məhsullar, kənd təsərrüfatı məhsulları (qəhvə, tropik meyvə, pambıq və s.) ixrac edir. İdxalatında sənaye avadanlığı və ərzaq məhsulları üstünlük təşkil edir.

Meksikanın xarici ticarət əlaqələrində mühüm tərəf müqabili ABŞ-dır. NAFTA-nın digər üzvü olan Kanada ilə də əlaqələri geniş miqyaslıdır. Aİ dövlətləri ilə əlaqələrini ildən-ilə genişləndirir. İqtisadi əlaqələrində Yaponiyanın mövqeyi də artır. Latin Amerikasını ölkələri ilə əlaqələri çox sıxdır. Ölkənin pul vahidi Yeni Meksika pesosudur.

Təkrar üçün suallar

1. Meksikanın coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini izah edin.
2. Ölkənin mühüm təbii sərvətlərini sadalayın və ərazi üzrə paylanmasında qanunauyğunluğu izah edin.
3. Ölkənin gözlənilən təbii fəlakətləri və aktual problemlərini izah edin.
4. Meksikanın yerli əhalisi hansı tayfalar olmuşdur?
5. Meksikanın əsas beynəlxalq problemləri hansılardır?
6. Yerli tayfaların mədəniyyətinin izlərinə ölkənin hansı bölgələrində daha çox rast gəlmək olar?
7. Meksikanın Latin Amerikasında iqtisadi mövqeyini faktlar göstərməklə izah edin.
8. Ölkənin iqtisadiyyatında ABŞ-ın rolunu hansı amillərlə izah edə bilərsiniz?
9. Meksikada ÜDM-un müasir strukturunu rəqəmlər göstərməklə təhlil edin.
10. Ölkənin kənd təsərrüfatında səciyyəvi xüsusiyyətlər hansılardır?

VI BÖLMƏ

AFRIKA REGIONLARI VƏ SUBREGIONLARI

2.6.1. Region barədə ümumi məlumat

Afrika böyüklüyünə (30 mln. kv.km) və ölkələrinin sayına görə dünyanın ən böyük coğrafi regionlarından biridir. Hazırda Afrikada 55 (2010) müstəqil dövlət vardır. Bu dövlətlər məskunlaşan əhalinin sayına görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər (məsələn, 130 mln. nəfər əhalisi olan Nigeriya, cəmi 180 min nəfər əhalisi olan San-Tome və Prinsipi). Tutduqları əraziyə görə də Afrika ölkələrində kəskin fərq hiss olunur. Məsələn, Sudan, Əlcəzair, Mali, Mavritaniya, Nigeriya, Çad, Efiopiya və Cənubi Afrika Respublikasının (CAR) yerləşdiyi ərazi 1,0 mln. kv.km-dən artıqdır.

Sahəsinə görə böyük ölkələr Sudan (2,5 mln. kv. km) və Əlcəzair (2,4 mln.kv.km) ilə yanaşı adalarda yerləşmiş dövlətlərin (Komor, Kabo-Verde, San-Tome və Prinsipi, Mavriki) hər birinin əraziləri bir min kv.km-dən 4 min kv.km-ə qədərdir. Ərazicə Afrikanın ən kiçik dövləti San-Tome və Prinsipinin sahəsi bir min kv. km-dir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Sudan ərazisinə görə San-Tome və Prinsipidən 2555 dəfə böyükdür.

Afrikanın siyasi xəritəsinin müasir şəklə düşməsi ikinci dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə sisteminin dağılması ilə əlaqədardır. O vaxta qədər isə Afrikanı müstəmləkə mərkəzi və ya “qara Afrika” adlandırırdılar. Həqiqətən Afrika B.Britaniya, Fransa, Portuqaliya, Belçika və İspaniya müstəmləkəçiləri arasında bölüşdürülmüşdü. XX əsrin 40-cı illərinə qədər Afrikada formal şəkildə 4 müstəqil dövlət- Misir, Efiopiya, Liberiya və Cənubi Afrika (indiki CAR) mövcud idi. Afrikanın müstəmləkə zülmündən xilas olması birdən-birə deyil, bir neçə mərhələdə baş vermişdir.

Birinci mərhələ 1940-1960-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələdə Afrikanın şimalında yerləşmiş və başqa ölkələrə nisbətən inkişaf etmiş ölkələr: Mərakeş, Tunis (keçmiş Fransa müstəmləkələri) eləcə də Liviya (keçmiş İtaliya müstəmləkəsi), Sudan (B. Britaniya və Misirin şəriqli müstəmləkəsi), həmçinin Mərkəzi Afrikada yerləşmiş Qana və Fransız Qvineyası müstəmləkə buxovlarından azad oldular. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Afrika ölkələrinin əksəriyyəti müstəqillik əldə etdikdən sonra, dövlətlərə yeni adlar, ya da müstəmləkəçiliyə qədər mövcud olmuş tarixi adları verməyə başladılar. Məsələn, müstəmləkəçilər tərəfindən Qızıl Sahil adlanan ərazi Qana, fransız Sudanı- Mali, Daqomeyo-Benin, Yuxarı Volta-Burkino Faso, Belçika Konqosu-Zair, Cənubi Rodeziya-Zambiya, Nyasolend-Malavi, Bequanlend-Botsvana adlandırıldı.

İkinci mərhələ 1960-cı illəri əhatə edir. Tarixi ədəbiyyatda 1960-cı ili Afrika ili adlandırırlar. Təkcə bu ildə Afrikanın 17 müstəmləkəsi müstəqillik əldə etmişdir. Bu müstəmləkələrin 16-sı Fransaya, 1-i B. Britaniyaya məxsus idi.

Üçüncü mərhələ 1960-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Milli müstəqillik uğrunda Fransa ilə 8 illik müharibə aparmış Əlcəzair 1962-ci ildə, eləcə də B. Britaniyanın bütün müstəmləkələri həmçinin Belçika və İspaniyanın sonuncu müstəmləkələri müstəqillik əldə etdilər. 1974-cü ildə Portuqaliyada baş vermiş demokratik inqilabdan sonra Afrikadakı müstəmləkələri (Anqola, Mozambik, Qvineya-Bisau və b.) müstəqillik əldə etdilər. 1980-ci ildə müstəqillik əldə etmiş dövlətlər cərgəsinə Böyük Britaniya müstəmləkəsi olan Cənubi Rodeziya, 1990-cı ildə Cənubi-Qərbi Afrika (indiki Namibiya) və Eritreya da qoşuldu. Bu hadisədən sonra kiçik adalar istisna olmaqla, Afrikada böyük müstəmləkə mülkləri qalmadı.

XXI əsrin əvvəlləri üçün Afrikada təkcə bir ərazinin Qərbi Səhra adlanan siyasi statusu müəyyən edilməmiş qaldı. 1976-cı ilədək Qərbi Səhra ərazisi İspaniya müstəmləkəsi olub. İspaniya buradan qoşunlarını çıxardıqdan sonra bu torpaqlara sahib durmaq istəyən iki qonşu dövlət: şimalda Mərakeş,

cənubda Mavritaniya bu ərazini ələ keçirməyə cəhd göstərirlər. Qonşularının arzu və istəklərinə rəğmən Qərbi Səhrada məskunlaşanlar bu ərazidə Saxara Ərəb Demokratik Respublikası adlandırdıqları müstəqil bir dövlətin yaradılmasını elan etsələr də, Mərakeş öz qonşularını buradan çıxarmır. İndiyədək bu ölkəni (ərazisi 266 min kv. km, əhalisi 300 min nəfər) dünyanın onlarca dövləti tanıyıb. Mərakeş isə onun müstəqilliyinə mane olur. Belə ərazi mübahisələri isə bütün Afrika üçün səciyyəvi haldır.

Təbiidir ki, müstəmləkəçiliyin ləğvindən sonra Afrika dövlətlərinin idarə olunma quruluşlarında da böyük dəyişikliklər baş verdi. İdarəçilik formasına görə Afrikanın əksər (46) dövlətləri prezident üsul-idarəsi şəklində idarə olunan dövlətlərdir. Parlament və monarxiya formasında idarə olunan dövlətlərin sayı o qədər də çox deyil. Keçmiş zamanlarda da Afrikanın monarxiya quruluşlu dövlətləri (Misir, Liviya, Efiopiya) o qədər də çox olmayıb.

Afrikanın müasir siyasi xəritəsində cəmi 3 monarxiya dövləti mövcuddur: Mərakeş ölkənin şimalında, Lesoto və Svazilend ölkənin cənubunda. Bunlar hüquqi krallıq şəklində idarə olunur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, respublika üsul-idarəli dövlətlərin əksəriyyətində hərbi diktatura və ya avtoritar rejimli üsul-idarələr hökm sürür.

İnzibati idarəetmə quruluşuna görə Afrika ölkələrinin əksəriyyəti unitar dövlətlərdir. Cəmi 4 dövlət (CAR, Nigeriya, Komor adaları və Efiopiya) federativ şəkildə idarə olunur. Amma Afrika federasiyaları öz məzmununa görə Avropa federasiyalarından fərqlənir. Bu federasiyalarda unitarlıq formaları çox güclüdür.

Afrikanın subregional bölgüsü. Təbii ki, böyük coğrafi regionda yerləşmiş Afrikanı müəlliflər müxtəlif cür bölməyə çalışmışlar. Ümumiləşdirilmiş şəkildə ən böyük bölgü şimali və tropik Afrika (və ya Böyük Səhradan cənubdakı Afrika) bölgüsüdür. Bu iri hissələr arasında çox fərqli təbii, tarixi, etnik və sosial-iqtisadi fərqlər də mövcuddur.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, tropik Afrika inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunda ən zəif bölgədir. BMT mütəxəssislərinin tərtib etdiyi təsnifata əsasən dünyanın ən zəif inkişaf etmiş 47 ölkəsindən 28-i tropik Afrikadadır. Həm də burada yerləşmiş 15 dövlətin dənizlərə bir-başa çıxışı yoxdur.

Bu regionları nəzərə alan başqa mütəxəssislər Afrikanı üç böyük subregiona (Şimali, Tropik və Cənubi Afrika) ayırmağı məsləhət bilirlər.

Son illərdə Afrika regionun öyrənilməsi və tədqiq edilməsi ilə məşğul olanlar BMT-nin Afrika üçün yaratdığı xüsusi İqtisadi Komissiyası mütəxəssislərinin təklif etdiyi 5 subregional bölgədən istifadə edirlər. Bu bölgüyə görə Afrika beş subregiona (və ya makrorayona) bölünür. Bu subregionları əsaslandırmaq üçün Afrika İqtisadi Komissiyası əvvəlcə Afrikanın beş regional mərkəzini yaratdı. Şimali Afrika üçün regional mərkəz Mərakeşdə, Qərbi Afrika üçün Nigeriyada, mərkəzi Afrika üçün Kamerunda, Şərqi Afrika üçün Zambiya və Ruandada yaradıldı.

Afrika münafişələr mərkəzi kimi. Son illərdə Afrikanı planetimizin ən münafişəli regionu kimi tanımağa başladılar və o, münafişələr kontinenti və ya qaynar kontinent adlandırılmağa başlandı.

Məlumdur ki, Afrika ölkələrinin əksər problemi müstəmləkəçilikdən miras qalmış problemlərdir. Məsələn, müstəmləkəçilər bu ölkələrin dövlət sərhədlərini az qala xəritə üzərində xətkəşlə çəkmişlər. Onlar bu süni sərhəd xətlərini çəkməklə düşmənçilik edən yerli tayfaları bir-birindən ayırmaq məqsədini güdürlər. Şübhəsiz ki, bu cür hallar tayfalararası münafişələri daha da qızıqdırırdı. Mütəxəssislər hesablamışlar ki, Afrikada dövlət sərhədlərinin 40 %-də ümumiyyətlə demarkasiya xətti yoxdur. Sərhədlərin 44 %-i paralellər və meridianlar, 30 %-i qövs şəkilli və əyri xətlər üzrə, yalnız 26 %-i etnik sərhədlərlə üst-üstə düşür. Belə güman etmək olar ki, Afrikanın bütün problemlərini onun siyasi xəritəsinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi, monoetnik dövlətlərin yaradılması yolu ilə həll

etmək olar. Lakin praktiki cəhətdən bu qeyri-mümkündür. Mütəxəssis- etnoqraflar qeyd edirlər ki, belə olan halda Afrika-da 250 dövlət olmalıdır. Buna görə Afrika Ölkələri Birliyi Təşkilatı özünün birinci zirvə toplantısında iştirakçı dövlətlərin hansının sərhədlərinin toxunulmazlığı barədə öhdəçilik qəbul etmişdir.

Yeni yaradılmış dövlətlərin əksəriyyətində traybalizm, separatizm ideyaları hökmranlıq edir, hər hansı bir qəbilənin nümayəndəsi dövlət və hökumət rəhbərliyinə irəli çəkilsə o, ilk növbədə öz ailə üzvlərinin, qohumlarının, sonradan isə qəbiləsinin daha sonra isə dövlətin qayğısına qalır.

Maraqlıdır ki, müstəmləkəçiliyin ləğvindən sonra Afrika ölkələrində 35 hərbi münaqişə qeydə alınmışdır. Bu münaqişələrdə 10 mln. nəfər insan ölmüşdür ki, bunların 90 %-i dinc sakinlər olub. Təkcə 1970-1990-cı illərdə Afrikada 38 dövlət çəvrilişi baş vermişdir. Bu hadisələr zamanı ölkələrin 25 prezidenti öldürülmüşdür.

Onilliklər ərzində Anqola, Somali, Sudan, Zair (indiki Konqo Demokratik Respublikası), Ruanda, Burindi, Liberiya, Nigeriya, Efiopiya, Mozambik, Qərbi Səhra, Uqanda, Çad, Mavritaniya və digər ərazilərdə münaqişə ocaqları alovlanmış, bəzilərdə bu ocaqlar indi də fəaliyyətdədir.

2011-ci ilin yanvar ayında Afrikanın ərəb ölkələrində (Misir, Tunis, Liviya, Əlcəzair, Mərakeş) başlayan kütləvi iğtişaşların coğrafiyası genişlənərək Qərbi Afrika subregionu ölkələrinə də təsir etdi. Bu iğtişaşların nəticəsində yüzlərlə dinc əhali qırılmış, ölkələrin iqtisadiyyatı "iflic" vəziyyətə düşmüşdür. Münaqişəli halların tez-tez baş verməsinin səbəbləri müxtəlif: etnik, dini, geosiyasi və sosial-iqtisadi xarakterlidir.

Afrika dövlətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, dövlət idarəçiliyində ordu görkəmli yer tutur. XXI əsrin əvvəlləri üçün Afrikada 25 mln. nəfərə yaxın adam hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdı. Ən böyük ordu heyəti Misirdə, Mərakeşdə, Efiopiyada, Əlcəzair və Anqoladadır. Qeyd etməliyə ki, Azərbaycan Respublikası Afrika dövlətləri ilə sıx

əlaqələrə malik deyil. Baxmayaraq ki, Afrikada olan 55 müstəqil dövlətin əksəriyyəti Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyır. Ölkəmiz Afrikanın müsəlman dövlətləri ilə, ilk növbədə, Misir, Liviya, Əlcəzair, Mərakeş və b. ilə daha yaxından əlaqə saxlayır. Misirdə Azərbaycan Respublikasının səfirliyi fəaliyyət göstərir. Tropik Afrika, Cənubi Afrika ilə münasibətlərimiz zəifdir. Münasibətləri daha da inkişaf etdirmək üçün həm Afrika ölkələrinin, həm də Azərbaycan Respublikasının potensial imkanları böyükdür.

Təkrar üçün suallar:

1. Afrika dövlətləri ərazisinin böyüklüyü və əhalisinin sayına görə nə cür fərqləndirilir?
2. Afrika ölkələrinin müsətləmələkdən azad olması neçə mərhələdə baş vermişdi?
3. Qərbi Səhra problemini izah edin.
4. Afrika dövlətlərinin idarəçilik formaları hansılardır?
5. Afrikanın subregional bölgüsünü izah edin.
5. Afrikanın siyasi xəritəsində möhtəşəm dəyişikliklər nə vaxt baş verdi?
6. Afrikadakı münaqişələr əsasən hansı zəmində baş verir?
7. Azərbaycan Respublikası ilə Afrika dövlətləri arasında münasibətlərin müasir durumu haqda nə deyə bilərsiniz?

2.6.2. Cənubi Afrika Respublikası (CAR)

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. CAR Afrika materikinın cənubunda yerləşməklə, geniş əraziyə (1,2 mln kv.km) malikdir (Afrika materikinın ümumi ərazisinin 4,2 %-i). Şimal – şərqdə Mozambik və Svazilend, şimalda Botsvana və Zimbabve, şimal – qərbdə Namibiya ilə həmsərhəddir. Cənub-şərq ərazisində yerləşmiş Lesoto Krallığı anklav dövlətdir.

Ölkənin cənub sərhəddi 3 min km məsafədə Atlantik və Hind okeanının suları ilə əhatələnmişdir. Ölkənin strateji və coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir. O, beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat yolları üzərində yerləşdiyindən Yaxın Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrini Avropa ilə əlaqələndirən dəniz yolları onun sahillərindən keçir. Atlantik okeanı ilə Sakit okeanı birləşdirən Dreyk boğazı Panama bərzəxinin alternativini kimidir.

Səth quruluşu. Ölkənin təbii landşaftı müxtəlifliyi ilə seçilir. Ərazisinin xeyli hissəsini 1500-2000 m hündürlükdə yerləşən düzən yaylalar (Karu, Veld və s.) tutur. Yaylaları kənarlardan yüksək dağlar əhatə edir. Bunlar qərbdə Əjdaha dağları (ən hündür zirvəsi Katkinpik-3660m), cənubda Kap (hündürlüyü 2500m-dən artıq) dağlarıdır. Şimala doğru Kalaxari yaylası və Limpopo çayı vadisində yüksəklik tədricən alçalır. Ölkə ərazisinin cəmi 1/4-i dəniz səviyyəsindən 500 m-dək hündürlükdədir. Şərqdə və cənubda, okean sahillərində rütubətli və məhsuldar düzənliklər, qərb sahillərdə isə yarımsəhra və səhra landşaftına malik quraq ərazilər yerləşir. Ölkənin şimal-qərbinə səthi qumlu Namib səhrası tutur. Ümumiyyətlə, ölkənin təbiətində qərbdən-şərqi doğru bir-birini əvəz edən savanna, seyrək meşələr, yarımsəhra və səhrələr üstünlük təşkil edir. Dağlıq şimal-şərqdə subtropik meşələr yayılmışdır.

Faydalı qazıntılar. Geoloji quruluşunun müxtəlifliyi yeraltı sərvətlərinin zənginliyinə səbəb olmuşdur. CAR dünyada qızıl, platin, almaz, sürmə, uran və manqan filizləri, xromit, vanadium, azbest və s. ehtiyatlarına və çıxarılmasına görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Ölkədə yanacaq xammalı, neft və qaz olmadığından, daş kömürdən daha çox istifadə olunur. Daş kömür ehtiyatına görə materikdə liderdir. Yeraltı sərvətlərin mühüm yataqları ölkənin daxili rayonlarında, xüsusilə Transvaaldadır. Oranji əyalətinin şimalında qızıl, Kap əyalətinin şimal-şərqində dəmir, manqan, mis filizləri çıxarılır.

İqlim. CAR tropik və subtropik qurşaqda yerləşir. Ölkənin xeyli hissəsində iqlim təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişlidir. Orta illik temperatur 12-23°S arasındadır. Bu göstərici CAR-la eyni enlikdə yerləşən ölkələrlə müqayisədə nisbətən aşağıdır. Səbəbi isə ölkə ərazisinin yarısından çoxunu yüksək yaylalardan ibarət olmasıdır. «Ən soyuq» və «ən isti» bölgələrin temperaturu arasında fərq 10°S təşkil edir. İllik yağıntılar qərb sahillərində 100 mm düşdüyü halda, Əjdaha dağlarının yamaclarında 2000 mm-ə çatır. Ərazisinin xeyli hissəsində tez-tez quraqlıqlar baş verir. Cənub və şərq sahillər daha çox rütubət alır. Durban əyalətində orta illik yağıntıların miqdarı 1200 mm təşkil edir ki, bu da əsasən yay mövsümünə təsadüf edir. Əyalətin iqlimi subtropik musson tiplidir. Ölkənin qərb sahillərinə çox az yağıntı düşür(30-50mm).

Hidroqrafiya. Ölkənin ən iri çayı Oranjdır, uzunluğu 2000 km-dir və Atlantik okeanına tökülür. O, Brak, Vaal, Kaledon qolları ilə birlikdə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Hind okeanı hövzəsinə aid olan daimi axara malik çayları qısaadır. Nisbətən iri çayları Limpopo, Tugela, Umgeni, Sandis və s.-dir. Ölkədə su problemi mövcuddur. Yeraltı suların, həmçinin təmizlənmiş dəniz suyundan istifadə olunur.

Torpaq-bitki örtüyü. Relyefi və iqliminin xüsusiyyətləri ölkədə enlik istiqamətdə torpaq-bitki zonallığının təbii tarazlığını pozmuşdur. Burada savannalar üstünlük təşkil edən quraq rayonlarda şabalıdı və qırmızı-qonur torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü əsasən savannalar və təbii otlaqlar kimi istifadə olunan çöllərdir. Ölkə ərazisinin cəmi 1%-ində meşələr yerləşir. Meşə ilə örtülü sahənin 1/10-i təbii meşələrdir. Təbii meşələr Keyptaundan şərqdə Sahil dağlarında və Şimali Transvaaldadır. Qalan meşələrdə isə sənaye əhəmiyyətli şam, evkalipt və küsdüm ağacları vardır. Yağıntının miqdarından asılı olaraq savannaların görünüşü də dəyişir. Belə ki, rütubətli rayonlarda savannalarda palma, baobab və s. ağaclar, quraq ərazilərdə kol bitkiləri, quraqlığa davamlı ağaclar üstünlük

təşkil edir. Təbii müxtəlifliyi saxlamaq məqsədilə ölkədə Milli parklar və qoruqlar yaradılmışdır (300 qoruq, 16 milli park, 1 qoruq göl). Kalaxari- Xemsboq, Krüqer, Natal, Xluxluve Milli parkları və Faldam, Cayante-Kasi, Sent- Lusiya və s. qoruqları beynəlxalq əhəmiyyətlidir.

Ətraf mühitin aktual problemləri: su mənbələrinin çatışmazlığı su ehtiyatlarının toplanmasını və onların paylanmasına nəzarət olunmasını tələb edir; çayların kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsi; havanın çirklənməsi nəticəsində yağan turşulu yağışlar; torpaqların eroziyası; səhrələşmə və s.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Afrikanın cənubu qədim zamanlarda puşmenlər, qotentodlar və bantular tərəfindən məskunlaşmışdır. Qotentodlar materikin cənub və cənub-qərbində, buşmenlər onlardan şimalda və şimal-şərqdə, bantular isə əsasən daxili rayonlarda yaşayırdılar. Portuqaliya dənizçisi Afrika materikin ucqar cənubunu (Ümid burnu) kəşf etdikdən sonra (1488) regionun müstəmləkələşdirilməsinə başlandı. 1652-ci ildə hollandlar Kap müstəmləkəsini (hazırkı Keyptaun rayonunda) yaradırlar. Hollandiya mühacirləri – burlar (bur- holland dilindən tərcümədə «kəndli» deməkdir) və ya afrikanerlərin əsas məşğuliyyəti ekstensiv əkinçilik və heyvandarlıq idi.

XVII-XVIII əsrlərdə Afrikanın cənubuna Fransa və Almaniyadan mühacirlər gəlməyə başlayır. Onlar afrikanerlərlə birlikdə yerli əhalinin torpaqlarını zəbt etməklə yanaşı həm də onları qırırdılar. XVIII-XIX əsrlərdə Kap müstəmləkəsi zəifləyir. XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə hökuməti Kap müstəmləkəsini zəbt edir, bir qədər sonra isə Natal müstəmləkəsini nəzarəti altına alır. Afrikanerlərlə (burlar) ingilis müstəmləkəçi hakimiyyəti arasında ziddiyyətin kəskinləşməsi XIX əsrin 30-cu illərinin sonunda burların Cənubi Afrikanın daxili rayonlarına kütləvi köçürülməsinə səbəb oldu. Bu isə həmin rayonlarda yaşayan kosa, zulu və digər bantu xalqlarının sıxışdırılması ilə nəticələndi. Afrikanerlər bu əra-

zilər də müstəqil respublikalar (Transvaal, Oranj Azad dövləti) yaradırlar və burada yerli tayfaların qul kimi istismarı davam etdirilirdi. Nəticədə Afrika mənşəli əhali zorla az məhsuldar torpaqlara sıxışdırılır və bu ərazilər sonralar bandustanların (xounlend) əsasını təşkil edir. Böyük Britaniyanın Cənubi Afrikada mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, Keyptaun-Qahirə istiqamətində materikin daxilinə soxulmaq səyi bantuların sonuncu müstəqil ərazilərini, 1899-1902-ci il ingilis – bur müharibəsində isə Oranj Azad dövləti və Transvaalı zəbt etməsi ilə nəticələndi. 1910-cu il 31 mayda İngiltərə Kap müstəmləkəsi, Natal və keçmiş bur Respublikaları (Böyük Britaniya dominionu statusunda) Cənubi Afrika İttifaqında (CAİ) birləşdirildi.

XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında irqi ayrışdırıcılıq (müstəqil inkişaf) və ya aparteid rəsmi siyasət kimi təsdiqləndi. 1961-ci ildə CAİ Britaniya Millətlər Birliyinin tərkibindən çıxır və Cənubi Afrika Respublikası elan olunur. Ölkənin afrika mənşəli əhalisinin öz hüquqları uğrunda uzun müddət apardıqları mübarizə, dünya ictimaiyyətinin təzyiqi 1990-cı illərin əvvəllərində hakimiyyəti irqi ayrışdırıcılıq qanunlarının ləğv edilməsi ilə nəticələnən demokratik dəyişikliklər etməyə məcbur etdi.

İdarəolunma forması. Müasir CAR federalizm elementləri olan unitar respublikadır. Ölkədə siyasət hakimiyyətin bölüşdürülməsi və aparteiddən imtina prinsipinə əsaslanır. Ölkənin başçısı prezidentdir. Prezident Milli Assambleya üzvləri tərkibindən 5 il müddətinə seçilir. Ali qanunverici orqan əyalətlərin Milli şurası (Yuxarı palata) və Milli Assambleyadan (Aşağı palata) ibarət olan parlamentdir. Konstitusiyaya görə CAR-ın ərazisi 9 əyalətə bölünür: Qərbi Keyp (paytaxt Keyptaun), Şərqi Keyp (Bişo), Şimali Keyp (Kimberli), Azad dövlət (Blumfonteyn), Kvazulu – Natal, Şimal-Qərb əyaləti (Mabata), Qotenq (Yohannesburq), Mpumalanqa (Neletpreyt) və Şimal əyaləti (Pitersburq). Bunlardan birində (Kvazulu-Natal) idarəetmə monarxiya şəklindədir. Konstitusiyada

hakimiyyətin bölüşdürülməsi də təsbit olunmuşdur: Ölkənin idarəetmə orqanları bir neçə şəhərdə cəmlənmişdir. Məsələn, Qotenq əyalətində yerləşən Pretoriya şəhəri dövlətin inzibati paytaxtıdır. Keyptaunda isə (Qərbi Keyp əyaləti) qanunverici orqan yerləşir, Blumfonteyn (əvvəllər Oranj azad dövlətinin yerləşdiyi Azad əyalət) Ali məhkəmənin yerləşdiyi paytaxtdır.

Əsas beynəlxalq problemləri: Namibiya ilə Oranj çayından keçən sərhədin dəqiqləşdirilməsi; narkotik maddələrin qaçaqmalçılığı; bəzi bölgələrdə irqi ayrışçılığa yol verilməsi və s.

3.Əhali və şəhərlər. CAR əhalisinin sayına görə Afrikada Nigeriya, Misir, Efiopiya və Konqo DR-dan geri qalır. Ölkədə 49 mln. əhali yaşayır. Əvvəllər ölkə əhalisinin sayı ancaq immiqrasiya hesabına artırdı. 60-cı illərdən başlayaraq immiqrantların sayı kəskin azalır. Əhali təbii artım hesabına çoxalmağa başlayır. Həmin illərdə Afrika mənşəli əhali arasında təbii artım 3,5 % təşkil etdiyi halda, ölkə üzrə bu göstərici 2,4 % idi. Hazırda ölkə əhalisinin orta illik artımı (1,3 %) materikdə ən aşağı göstəricilərdəndir.

Etnik tərkib müxtəlifliyi ilə seçilir. Əhalinin əsas hissəsini (75 %) yerli bantu xalqları (zulu, kosa, tsvana, suto, tsonqa və b.), buşmenlər (sanlar) və qotentodlar (koykoinlər) təşkil edir. Afrika mənşəli əhali əsasən şəhərlər ətrafında xüsusi məhəllələrdə, dağ-mədən və kənd təsərrüfatı rayonlarında yaşayırlar.

Avropa mənşəli əhalinin sayı 10-12 % təşkil edir. Bunların yarısından çoxu afrikanerlərdir (burlar) və onlar öz doğma dillərində (afrikaans) danışirlar. Avropadan gələnlərdən sayca çox olan digər qrup ingilislərdir. Ölkədə Almaniya, Belçika, İsveçrə, İtaliya, Fransa və digər Avropa ölkələrindən gələnlər də yaşayır. CAR-da güclü yəhudi icmaları da vardır. Avropa mənşəlilərin 80%-i Transvaal əyalətində və Keyplendin cənubunda yaşayırlar. İngilis-bur müharibəsi zamanı Avropa mənşəli iki böyük qrup arasında ziddiyyətlər uzun müddət saxlanılsa da, hazırda afrikanerlər imkanlı və nüfuzlu

qrupdur və onlar ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırlar.

Sayına görə 3-cü qrupa (3mln nəfər) mulatlar və metislər aid edilir. Onlar yerli əhali ilə avropalıların, afrikalı və plantasiyalarda işləmək üçün Asiya ölkələrindən gələnlərin qarışığından törəyənlərdir. Bunlar əsasən Kap əyalətində yaşayırlar. Asiya mənşəli əhalinin sayı 1 mln-dan çoxdur (hindli, çinli, malaylar və s.). Hindlilər əsasən Natalda məskunlaşmışlar. CAR Afrikanın digər ölkələrindən onunla fərqlənir ki, ölkədə ağ dərilili əhalinin sayı çoxdur.

Dini etiqadlarına görə CAR əhalisinin 77%-i xristiandır (əsasən protestant). Əhalinin 1/5-i ənənəvi dinlərə, qalanı isə islam, hinduizm və iudaizm dinlərinə etiqad edir. Ölkədə orta ömür müddəti 63 ildir. Bu göstərici ağ əhali üçün 73, afrikanerlər üçün 57 ildir. Əmək qabiliyyətli əhali 40% təşkil edir.

CAR Afrikanın urbanizasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələrindəndir. Əhalinin 60%-indən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Urbanizasiya prosesi sənaye rayonlarında (Transvaal, Oranj əyalətləri) daha sürətlə gedir. Yohannesburq, Keyptaun, Pretoriya, Durban milyonçu şəhərlərdir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Pretoriya CAR-ın paytaxtı, Transvaal əyalətinin inzibati mərkəzidir. Əhalisi 1,5 mln. nəfərdir. Şəhərdə afrikalıları (65 %), metislər (12%) və avropadan gələnlər (ingilis və afrikanerlər) yaşayır. Şəhər yaylada, dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəkdə, Tsvana çayı sahilində yerləşir. Şəhərin yerləşdiyi bölgənin iqlim subtropikdir. Burada bütün il boyu temperatur müsbət olur. Şəhərin tarixi 1837-ci ildən başlayır. Həmin vaxtlar bu yerdə burlar tərəfindən ferma yaradılıb. Getdikcə böyüyən şəhər 1860-cı ildə Transvaal respublikasının paytaxtı elan olunur. 1910-cu ildən Cənubi Afrika İttifaqının, 1961-ci ildən isə Cənubi Afrika Respublikasının paytaxtıdır. Pretoriya sənayesi inkişaf etmiş şəhərlərdəndir. Şəhər ölkənin siyasi, mədəni və ictimai həyatında mühüm rol oynayır. Pretoriyada çox sayda mədə-

niyyət və təhsil ocaqları, elmi – tədqiqat institutları, rəsədxana (Radcliff) və s. vardır.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. CAR Afrikanın yeganə inkişaf etmiş sənaye-aqrar ölkəsidir. O, dünya hasilat sənayesində qızıl, uran, almaz çıxarılması üzrə ixtisaslaşmışdır. CAR-ın Afrika regionunun iqtisadi potensialında xüsusi çəkisi yüksəkdir. Ölkə Afrika materikinin ərazisinin cəmi 4%-ni təşkil etdiyi halda, ümumi məhsulun 30%-dən çoxu, sənaye məhsulunun 40%-dən çoxu, kənd təsərrüfatı məhsulunun 30 %-i onun payına düşür. ÜDM-nin həcminə görə dünyanın 20 qabaqcıl ölkələri sırasındadır. ÜDM-un adambaşına düşən həcminə görə Afrikanın digər ölkələrindən irəlidədir. Bunlarla yanaşı CAR-ın təsərrüfatında ətraf dövlətlərə xas olan xüsusiyyətlər özünü biruzə verir.

Sənaye. CAR-ın iqtisadiyyatının strukturunda **dağ-mədən** sənayesi öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamışdır. Bu sahədə qızıl və platin çıxarılması ölkədə aparıcı sayılır. Dünya qızıl ehtiyatının təqribən yarıdan çoxu, istehsalının 1/3-i CAR-ın payına düşür. 1970-ci illərdə qızıl hasilatı artırdı və həmin ildə min ton qızıl çıxarılmışdı. Sonrakı illərdə qızıl istehsalı 50% azalsa da, hazırda ÜDM-un 4%-i onun payına düşür. Yohannesburqdakı köhnə mədənlərdə qızıl ehtiyatı azaldığından, Oranj əyalətində istehsal artmışdır.

CAR-da uran çıxarılmasına 1950-ci illərdən başlanmışdır. Uran əsasən istifadəsi məhdudlaşmış qızıl hasilatı saxtalarındakı laylardan çıxarılır. CAR dünyada almaz istehsal edən iri dövlətdir. Onun kəşfiyatı ilə transmilli «De Birs» şirkəti məşğuldur. Ölkədə almaz çıxarılması bu şirkətin əlindədir və o dünya almaz bazarına nəzarət edir. Almaz Kimberli və Postmasburq şəhərlərində «Kimberli borusu» adlandırılan yerlərdə, Pretoriya yaxınlığında çıxarılır. Qərb sahilin şelf zonası, ölkənin digər yerlərində də (Namakvalend və s.) almaz ehtiyatı vardır.

CAR-da dəmir filizi, manqan, mis, alüminium, xromit, vanadium, titan, sürmə və digər minerallar da çıxarılır. Dünya

xromit ehtiyatının 70 %-i Buşveld vulkanik kompleksindədir. Dünya manqan ehtiyatının 80 %-i Şimali Keyplend vilayətindədir. CAR-da almaz, qızıl və digər faydalı sərvətlərin emalı Qərb ölkələri texnologiyasına əsaslanır. Ölkədə mineral sərvətlərin intensiv kəşfiyyatı iri dağ-sənaye rayonlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan ən mühümləri Qotenq əyalətini əhatə edən Vitvatersrand (qızıl, uran, daş kömür, almaz və s.), ondan şimalda Buşveld (platin, xromit, dəmir-titan və s.), şərqdə Böyük Veld (xromit, vanadium, azbest), Vitvatersranddan cənub-qərbdə almaz yataqları olan Kimberli rayonu yerləşir.

Energetika. Enerjiyə olan tələbatının 80%-i kömürün hesabına ödənilir. İri İES-i kömür çıxarılan rayonlardadır. Afrikada ilk AES Keyptaundan şimalda 1984-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. Materikdə istehsal olunan elektrik enerjisinin yarısından çoxu CAR-ın payına düşür. Enerji istehsalında AES və SES-lərin payı çox deyildir. **Qara metalurgiya** sahəsində polad lövhələr, rels istehsal olunur. Qara metalurgiya kombinatları Pretoriya, Nyukasl, Fanderbeylparkdadır. Bu zavodlar İSKOR şirkətinə məxsusdur. CAR ferroxrom, ferromanqan istehsalı və ixaracatına görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. **Əlvan metallurgiya** müəssisələrində mis (xammal mədənləri yaxınlığında), alüminium (Riçards-Bey), sink (Sprinqs), qızıl (Cermiston) emal edilir. **Maşınqayırma** məhsulları müxtəlifdir. Ölkədə mədən avadanlıqları, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı maşınları, kimya sənayesi üçün texniki avadanlıq, mühərrik və nəqliyyat avadanlığı, elektrotexnika və radiotexnika məhsulları, dəzgah və s. istehsal edilir. Maşınqayırmanın mühüm mərkəzləri Vitvatersrand, Keyptaun, Port Elizabet, İst-London, Durbandadır. CAR-da hərbi sənaye yaradılmışdır. Burada müxtəlif silah və hərbi sursatlar istehsal olunur. Nüvə silahı istehsalı üçün imkanları vardır. Hərbi sənaye mərkəzləri Yohannesburq, Keyptaun, Sasolburq, Durbandadır. **Kimya** sənayesinin yaradılması dağ-mədən sənayesinə xidmətlə sıx bağlı olmuşdur. Qızıl istehsalı üçün

partlayıcı maddələr və kükürd turşusu lazım olduğundan bu sahə dinamik inkişaf etməyə başlayır. Modderfonteyn (Yohan-nesburq rayonu), Sommerset-Uest (Keyptaun rayonu), Um-boqintvin (Durban rayonu) müəssisələrində partlayıcı maddələr, mineral gübrələr, plastmas və sintetik qətran, dərman preparatları və s. istehsal olunur. Neft-kimya zavodları idxal olunan neft əsasında Keyptaun və Durbanda fəaliyyət göstərir. Kömürdən süni duru yanacaq istehsal edilməsi xüsusilə seçilir. Müəssisələri Sasolburq (Azad dövlət), Sekunddadır (Qotenq). **Yüngül** sənaye yerli tələbatı ödəməsə də, toxuculuq və trikotaj sənaye sahələri nisbətən yaxşı inkişaf etmişdir. **Yeyinti** sənayesinin bəzi sahələri (tərəvəz, meyvə, balıq konservləri, şəkər, şərab) ixracat əhəmiyyətlidir.

Kənd təsərrüfatı. Əmək qabiliyyətli əhalinin təqribən 30%-i bu sahədə çalışır. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin məhdud olmasına (ərazisinin 10%-i) baxmayaraq, CAR-da aqrar məhsullara olan yerli tələbat ödənilir və bəzi məhsullar ixrac olunur. Kənd təsərrüfatına yararlı ərazilər əsasən sahil rayonlar və Transvaaldadır. Ərazisinin 2/3 hissəsi otlaqlardır və əsasən qoyunçuluq üçün yararlıdır. Əkinçilik süni suvarma tələb edir. Kənd təsərrüfatında **bitkiçilik** aparıcı sahədir. Dənli bitkilərdən buğda, kalış, qarğıdalı becərilir. Taxıl yığımına görə Afrikada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Texniki bitkilərdən şəkər qamışı, pambıq, tütün, günəbaxan, yağlı bitkilərdən əsasən yerfındığı becərilir. Üzüm, sitrus və digər meyvələr yetişdirilir. Otlaq heyvandarlığı ekstensiv qoyunçuluq istiqamətindədir. Qoyunların sayına görə Afrikada 1-ci yerdədir (30 mln. baş). CAR yun ixrac edən iri dövlətlərdəndir. Ətlik-südlük istiqamətində heyvandarlıq Transvaal və Oranj əyalətlərindədir. Bu əyalətlərdə şəhərətrafı südçülük təsərrüfatları yaradılmışdır. Əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsulları afrika-nərlərə məxsus fermer təsərrüfatlarında becərilir.

CAR-ın okeansahili mövqeyi balıqçılığın inkişafına səbəb olmuşdur. Ölkənin qərb sahillərində balıqçılıq daha yaxşı

inkişaf etmişdir. O, balıq ovu və balıq məhsulları ixracına görə Afrika ölkələri arasında 1-ci yerdədir.

Nəqliyyat və xarici ticarət. CAR Afrikada nəqliyyat şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmiş yeganə ölkədir. Daxili yük və sərnişin daşımalarında dəmir yolu nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Dəmir yollarının uzunluğu 25 min km-dir, bunun da yarısı elektriklişdirilmişdir. Yohannesburqdan port şəhərlərinə dəmir yolları çəkilmişdir. Dəmir yolu ilə qonşu Namibiya, Zimbabve, Mozambiklə də əlaqə saxlayır. Avtomobil yolları dəmir yollarının konfigurasiyasına uyğun olaraq salınmışdır. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 300 min km-dir. Transvaal əyalətində avtomobil yolları sıxdır. Bu yollar Transvaal sənaye rayonunu dəniz portları ilə əlaqələndirir. Avtomobil yolları CAR-ı bəzi qonşu ölkələrlə də əlaqələndirir. Dəniz və hava nəqliyyatı xarici iqtisadi əlaqələrini təmin edir. Durban, Keyptaun mühüm portlarıdır. Bu portlar Cənub yarımkürəsində həm də strateji əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə kömür ixracı (Riçards-Bey), dəmir filizi ixracı (Saldanya) üzrə ixtisaslaşmış portlar da vardır.

Xarici ticarət. CAR dünya bazarına mineral xammal və kənd təsərrüfatı malları çıxarır. İxracatın dəyərcə 2/3 hissəsini dağ-mədən sənaye məhsulları təşkil edir. Cənubi Afrika mineral xammalı dünyanın 100-dən artıq ölkəsinə ixrac olunur.

İxracatında hazır malların xüsusi çəkisi artır. Nəqliyyat vasitələri, hazır sənaye məhsulları, bəzi ərzaq məhsulları və s. İdxal edir. Əsas ticarət tərəfdaşları B.Britaniya, AFR, ABŞ, Yaponiya, İtaliya və s.-dir. Digər ölkələr, o cümlədən Afrika dövlətləri ilə ticarət əlaqələri genişlənir.

Təkrar üçün suallar.

1.CAR-ın landşaftının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?

2.Cənubi Afrikanın yerli əhalisi kimlərdir və onlar nə ilə məşğuldurlar?

3.Bandustanlar nədir və onları kimlər yaratmışdır?

4. İngilis-bur müharibəsi nə ilə nəticələndi?
5. CAR-da idarəçilik formasında səciyyəvi xüsusiyyət nədir?
6. Ölkə beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsündə hansı sahələr üzrə ixtisaslaşmışdır?
7. CAR-ın Afrika iqtisadiyyatında mövqeyini izah edin.
8. «Kimberli» və «Vitvatersrand» haqda nə deyə bilərsiniz?

2.6.3. Misir Ərəb Respublikası

1. Ölkənin coğrafi mövqeyi, təbiətinin xüsusiyyətləri

Coğrafi mövqe. Misir iki qitədə Afrikanın şimal-şərqində və Asiyanın cənub-qərbində Sina yarımadasında yerləşir. Ərazisinin təqribən 3%-i Asiyada, qalanı isə Afrikadadır. Bu hissələri bir-biri ilə Süveyş kanalı ilə kəsilmiş Süveyş bərzəxi birləşdirir. Misirin ərazisi 1,0 mln. kv. km-dir.

Misir qərbdən Liviya, cənubdan Sudan, şimali-şərqdən İsrail və BMT-nin Fələstin ərəb dövləti üçün ayırdığı ərazi (Qəzza bölgəsi) ilə həmsərhəddir. Ölkə şimalda Aralıq, şərqdə Qırmızı dənizlərin suları ilə əhatələnir. Misirin mühüm dəniz və hava yolları qovşağında yerləşməsi onun geosiyasi mövqeyinin üstünlüyüdür.

Səth quruluşu. Misirin relyefi orta hündürlüyü 300-1000 m arasında olan yaylalardan ibarətdir. Nisbətən hündür dağlar Sina yarımadasındadır. Ölkənin cənubundan şimalına Nil çayı uzanır. Nil çayından qərbdə səthi əsasən daşlı və çınqıllı olan Liviya səhrası yerləşir.

Ölkə ərazisinin təqribən 70 %-ni təşkil edən bu səhranın qərb hissəsinin səthi qumlarla örtülüdür. «Qum dənizi» adlanan ən böyük qum yığını ölkənin qərb sərhəddindən şimali-qərb və şərq sərhədlərinə qədər uzanır. Nil çayından şərqə doğru Ərəbistan səhrası yerləşir. Bu səhranın Misir ərazisində orta hündürlüyü 300-700 m. arasındadır. Bu səhrada onlarca vadiyə rast gəlmək olar.

Sina yarımadası səthinin əksər hissəsini Ət-Təhrif yaylası tutur. Yarımada-danın cənub hissəsində orta hündürlüklü dağlar yerləşmişdir. Ölkənin ən hündür nöqtəsi Cəbəl-Katrin (2637 m.) dağı buradadır. Ölkənin ən alçaq nöqtəsi isə Kattar çökəkliyidir (- 133 m).

Misirin Aralıq dənizi sahilində süni yaradılmış buxtalar ətrafında ölkənin böyük dəniz limanları olan İsgəndəriyyə və Port-Səid salınmışdır. Qırmızı dənizin Misir sahilləri demək olar ki, başdan-başa mərcan rifləri ilə örtülmüşdür.

Nil vadisi və Nil deltasının Misirin təbiətində özünə-məxsus yeri var. Nil vadisi uzunluğu 1500, orta eni 10 km və ətrafı səhralıq olan böyük bir oazisdır. Ölkənin cənubunda dərə bir qədər ensiz, şimalında isə əksinə, bir qədər enlidir. Nil dərəsi şimalda Nil deltasına keçir. Səthi çay gətirmələrindən ibarət deltanın cənubdan şimala uzunluğu 175, qərbdən-şərqə isə 220 km-dir. Sahəsinə görə (22 min kv.km) Nil deltası dünya deltaları içərisində böyüklərindən biridir.

Faydalı qazıntılar. Misir müxtəlif faydalı qazıntılarla təmin olunmuş ölkələrdəndir. Sina yarımadasında, əsasən onun cənub-qərb hissəsində və Qırmızı dənizin sahil bölgələrində polimetall filizlər və gips aşkar olunmuşdur. Süveyş kanalının qərb sahilində və Liviya səhrasının şimal hissəsində neft yataqları var. Həm Ərəbistan, həm də Liviya səhralarında dəmir filizi və məhdud halda qızıl yataqlarının olması məlumdur. Sina yarımadasının dağlıq bölgəsində volfram, qızıl və mis yataqları var. Səhralarda qiymətli tikinti materiallarına da rast gəlmək olar. Bunlardan başqa ölkənin müxtəlif yerlərində fosforit, xörək duzu, kömür yataqları da aşkar edilmişdir.

İqlim. Aralıq dənizi sahil zolağı istisna olmaqla, ölkənin iqlimi kontinental tropikdir. Bütün ərazi üçün havanın quru və az buludlu olması səciyyəvidir. Yağıntıları çox azdır. Orta eni 30-40 km olan Aralıq dənizi bölgəsində isə xüsusi iqlim tipi formalaşmışdır. Bu zolaqda yaz və yay ayları quraq və isti, payız və qış isə mülayim və rütubətli keçir.

Ölkənin şimalından cənubuna getdikcə havanın temperaturu artır, yağın-tıların miqdarı azalır. Aralıq dənizi bölgəsində orta illik temperatur 20° S olduğu halda, Nilin orta axarında bu rəqəm 22° S-yə, cənubunda isə 26° S-ə bərabərdir. Paytaxtda yay aylarında hava $30-35^{\circ}$ S qızdığı halda, gecələr 0 dərəcəyədək enir. Misirdə sutkalıq temperatur amplitudu yüksəkdir. Səhrada gündüz temperatur 50° S-dək yüksəlir, gecə isə 0° dərəcəyə enir. Misirdə ilin ən isti ayları avqust, sentyabrdir. Bu aylarda əraziyə demək olar ki, yağış yağmır.

Misirdə yağıntılar əsasən dekabr və yanvar aylarında düşür. Ən çox yağıntı alan bölgə Nil deltasının qərbidir. Ölkəyə orta hesabla bir ildə 180 mm yağıntı düşür. Məsələn, Qahirə şəhərinə il ərzində $30-35$ mm, cənubda yerləşmiş Asuan şəhərinə isə cəmi $3-5$ mm yağış yağır. Ölkənin daxili rayonlarında isə yağmursuz keçən illər tez-tez müşahidə edilir.

Yağışlar əsasən leysan şəklində düşdüyündən Nil deltasında bərk örtüyü olmayan yolların müvəqqəti sıradan çıxmasına səbəb olur. Dağlıq ərazilərdə, xüsusilə Sina yarımadasındakı dağlara qar yağsa da qar örtüyü çox davamsız olur.

Hidroqrafiya. Ölkənin daimi axara malik çayı və əsas su mənbəyi Nildir. Nil çayı Misirin iqtisadi həyatında xüsusilə əhəmiyyətlidir. O, suvarmada, əhalinin içməli su ilə təminatında əsas mənbə olmaqla yanaşı, həm də mühüm nəqliyyat yoludur. Nildə daşqınlar yay-payız mövsümünə təsadüf edir. Axımı nizama salmaq məqsədilə Nil və onun qolları üzərində iri bəndlər (Köhnə Asuan, Yüksək Asuan), SES (Asuan, Əl-Feyyum) tikilmişdir.

Yerüstü sulardan müvəqqəti axınların-vadilərin əhəmiyyəti böyükdür. Dağlara düşən yağıntılardan sonra bu vadilər su ilə dolur. Köçərilər bu suları süni hovuzlara toplayır, ondan həm məişətdə, həm də kiçik sahələrin suvarılmasında istifadə edirlər. Yağmursuz illərdə vadilər tamamilə quruyur.

Ölkənin səhra rayonlarında qurult sularının əhəmiyyəti misilsiz dərəcədədir. Misir zəngin yeraltı su ehtiyatlarına malikdir. Nildən qərbdə Liviya səhrasında «yeraltı Nil»in

olması ehtimalı təsadüfi deyildir. Lakin yeraltı sulardan hələ lazımı səviyyədə istifadə olunmur. Bu sular həm təbii, həm süni yolla səthə çıxır.

Torpaq-bitki örtüyü. Ərazisinin çox yerində şoran, Nil vadisi və deltasında, həmçinin vahələrdə allüvial torpaqlar yayılmışdır. Nil vadisi və deltasının torpaqları Nilin Efiopiya yaylasından gətirdiyi dağ süxurlarının qırıntılarının çökməsi nəticəsində formalaşmışdır. Tərkibində yararlı elementlər və duzlar olan bu torpaqlarda əsrlər boyu əkinçiliklə məşğul olunduğundan təbii münbitliyini itirmişdir. Süni gübrələrdən geniş istifadə olunur. Bu isə Nil vadisi və deltasında müxtəlif - sarı-boz, səhra, karbonatlı, gilli-boz və digər torpaq növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Misirdə mədəni bitki örtüyünə Nil vadisi və deltasında, həmçinin vahələrdə rast gəlmək olar. Aralıq dənizi sahilboyu zonasında ağot (ceyranotu), gəvən, dəvətikanı, itburnu geniş yayılmışdır. Qışda efemerlərdən süsən, lələ, qaymaqçıçəyi, nərgizgülü çiçəklənərək səhranın həyatsız simasını tamamilə dəyişdirmişdir. Sahilboyu zonadan cənubda Liviya səhrasında kserofit kol bitkiləri yayılmışdır. Qırmızı dəniz sahilində şora kol bitkisi üstünlük təşkil edir. Nil vadisi və deltasında təbii bitki örtüyünə yalnız deltanın şimalındakı göllər rayonunda rast gəlmək olar.

Gözlənilən təbii hadisələr: dövrü olaraq təkrarlanan quraqlıqlar; tez-tez baş verən zəlzələlər; sel hadisələri; sürüşmələr; quraq, isti və boğucu küləklər (xəmsinlər); yazda əsən toz və qum burulğanları və s.

Ətraf mühitin aktual problemləri; urbanizasiya və qum burulğanları nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin azalması; Asuan bəndindən cənubda torpaqların şoranlaşmaya məruz qalması; səhralaşma; dəniz sularının neftlə çirklənməsi; mərcan rifləri və dəniz heyvanlarının populyasiyasının azalması təhlükəsi; həmçinin çimərliklərin sanitariyaya tələblərinə cavab verməməsi; suların kimyəvi maddələrlə, kanalizasiya və sənaye tullantıları ilə çirklənməsi və s.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi.

Misir dünyada bəşəri sivilizasiya ilə bağlı ən qədim dövlətlərdən biridir. E.ə Yuxarı və Aşağı Misir şahlıqları yaranmışdır. Şahlıqları idarə edən fironlar özləri üçün nəhəng ehramlar (piramidalar) tikdirir. Müharibələrdə əsir alınmış qullar tərəfindən tikilmiş Heops, Hefren ehramları, daşdan yonulmuş şir heykəlləri və b. abidələrin qalıqları indiyə qədər qalmaqdadır.

Bizim erayadək Misir assuriya, fars, yunan və b. işğalçı dövlətlərin təsiri altında olmuşdur. VII yüzilliyin əvvəllərinə yaxın Misirdə yaşayan qibtilər xristianlığı qəbul edirlər. 639-cu ildə Misirə Ərəbistan yarımadasından ərəblər gəlməyə başlayır. 640-641-ci illərdə ərəb qoşunları Misirdəki Bizans ordusunu darmadağın edir. Sonrakı dövrlərdə Misir Fatimilər, Əyyubilər, Məmlüklər, Osmanlılar və digər dövlətlərin təsiri altına düşür.

XVII yüzilliyin sonu Osmanlı imperiyası zəiflədikdən sonra məmlüklər Misirdə öz hökmranlığını bərpa edir və burada müstəqil dövlət yaradılır. 1808-ci ildə Misir hakimi Məhəmmədəli paşa islahatlar həyat keçirməklə Misiri qüvvətli dövlətə çevirmək məqsədini qarşıya qoyaraq ixracat əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı və eləcə də sənayenin bəzi sahələrini inkişaf etdirir.

XIX yüzilliyin 30-cu illərində Misirə xarici kapital axını güclənir. Fransa və İngiltərə Misirin milli bazarlarını tədricən ələ keçirməyə başlayır və ölkədə xaricilərə məxsus müəssisələr yaradılır. Qərbi Avropa şirkətlərinin fəaliyyəti ilə nəqliyyat-rabitə şəbəkəsi, dəniz limanları, Süveyş kanalı inşa edilir. 1882-ci ildə İngiltərə öz ordularını Misirə yeridir, ingilis ordusu ölkəni zəbt edərək onu öz müstəmləkəsinə çevirir. Lakin xalqın müstəmləkəçiliyə qarşı getdikcə güclənən mübarizəsi rəsmi Londonu 1922-ci ildə Misirin müstəqilliyini formal olaraq tanımağa məcbur edir. Əslində isə XX yüzilliyin ortalarına qədər Böyük Britaniya Misir üzərində özünün hərbi-siyasi və iqtisadi nəzarətini saxlayırdı.

II Dünya müharibəsində Böyük Britaniya Misirin ərazisindən, təbii ehtiyatlarından və ordusundan Liviyada İtaliya-Almaniya qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlar üçün istifadə edir. Müharibədən sonrakı illərdə milli-azadlıq hərəkatı güclənir. 1952-ci il iyulun 23-də ölkədə inqilabi çevriliş baş verir, kral taxt-tacdan əl çəkərək ölkəni tərk edir. 1953-cü il iyulun 18-də Misir respublika elan olunur. Üç ildən sonra isə respublikanın ilk konstitusiyası qəbul edilir və Camal Əbdül Nasir ölkənin prezidenti seçilir. Ölkədə mütərəqqi sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə başlanılır. 1956-cı ilin iyulunda ingilis ordusu Misirdən çıxarılır və Süveyş kanalı milliləşdirilir. Kanal milliləşdirildikdən sonra Böyük Britaniya, Fransa və İsrail Misirə qarşı hərbi təcavüzə başlayır. Bir sıra sülhsevər dövlətlərin köməyi ilə Misir xalqı tezliklə bu təcavüzü dəf edir. 1958-ci ildə Misir və Suriya birləşərək Birləşmiş Ərəb Respublikası adlanan dövləti təsis edirlər. 1961-ci il sentyabrın 1-də onlar yenidən müstəqil dövlətlərə ayrılırlar. 1967-ci ildə qonşu ərəb ölkələri və Misir yenidən İsrailin təcavüzünə məruz qalır.

C. Ə. Nasirin vəfatından sonra (sentyabr, 1970) ölkənin daxili və xarici siyasətindəki dəyişikliklər onun bir sıra ölkələrlə (o cümlədən ərəb dövlətləri) münasibətlərinin pozulmasına səbəb olur. Prezident Hüsni Mübarək hakimiyyətə gəldikdən sonra (1981, oktyabr) xarici və daxili siyasətdə bəzi dəyişikliklər edilir. Misirin Ərəb ölkələri və digər dövlətlərlə pozulmuş münasibətləri H. Mübarəkin prezidentliyi dövründə yenidən bərpa olunur. Lakin 2011-ci il yanvar ayının 11-dək davam edən kütləvi ixtişaşlar H. Mübarəkin 30 illik hakimiyyətinə son qoydu. Prezident ölkəni tərk etdi, parlament buraxıldı, hakimiyyət müvəqqəti hökumətin əlinə keçdi.

İdarəolunma forması. Dövlət quruluşuna görə Misir unitar respublikadır. Dövlət başçısı referendum yolu ilə 6 il müddətinə seçilən prezidentdir. Prezidentin yenidən seçilmə hüququ qeyri-məhduddur. Onun namizədliyi xalq məclisi tərəfindən irəli sürülür. Prezidentin səlahiyyət hüquqları genişdir.

O, konstitusiyaya və qanunlara riayət olunması, milli birliyin qorunmasına nəzarət edir, fəvqəladə vəziyyət və müharibə elan edir, Milli Müdafiə Şurası və Ali Hakimiyyət Şurasının sədri funksiyasını yerinə yetirir, özünün müavini, baş nazir və hökumət üzvlərini təyin edir, nazirlər şurası ilə birlikdə dövlətin ümumi siyasət xəttini müəyyən edir və onun həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

Ali qanunvericilik hakimiyyəti birpalatalı Xalq Məclisinə, Ali icraedilik isə Baş nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Şurasına məxsusdur. Parlamentin 10 üzvünü, Nazirləri prezident təyin edir. Ölkənin milli bayramı 23 iyul günüdür (İnqilab günü, 1952-ci ildən qeyd olunur). Misir inzibati cəhətdən 26 əyalətə (mühəffəzə) bölünür. Misirdə çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Ölkədə Xalq Demokratik partiyası, «Yeni Vəfd» partiyası, Milli Mütərəqqi Partiya, Liberallar Partiyası və başqa siyasi təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası ilə Misir Ərəb Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il martın 27-də yaradılmışdır. 1993-cü ilin martında Bakıda Misirin səfirliyi açılmışdır. Misirin regionda və İslam dünyasında rolunu və nüfuzunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikası hökuməti 1994-cü ilin sentyabrında Misirdə öz səfirliyini açmışdır.

Beynəlxalq problemlər: Misir və Sudan hələ də sərhəddən 22-ci paralel boyu şimalda və cənubda yerləşmiş «Xələb üçbucağı» adlanan əraziyə iddialıdırlar.

3. Əhali və şəhərlər. Misirdə 80,4 mln nəfər əhali yaşayır (2010-cu il). Proqnozlara görə 2015-ci ildə əhalinin sayı 85 mln nəfərə yaxınlaşacaq. Əhalinin sayına görə Misir ərəb ölkələri arasında 1-ci, Afrikada isə 2-ci (Nigeriyadan sonra) yerdədir. Ölkədən xaricə, əsasən ərəb ölkələrinə qazanc arxasında gedən miqrantların sayı 3,0 mln nəfərdən artıqdır. Misir əhalinin təbii artımı yüksək olan ölkələr sırasındadır. Əhalinin təbii artımı orta hesabla 2%-ə yaxındır. Ölkə əhalisinin orta ömür müddəti kişilər üçün 65, qadınlar üçün 67 yaşdır. Hər min

nəfərə 26 nəfər anadan olur, 8 nəfər isə ölür. Yaşlı əhalinin 60%-ə qədəri savadlıdır.

Müasir Misir əhalisinin formalaşmasına VII yüzillikdə bu ərazini işğal edən ərəblər təsir göstərmişlər. Yerli əhali tədricən ərəblərlə qarışmış, onların dillərini, dinlərini və adət-ənənələrini qəbul etmişlər.

Əhalinin etnik tərkibinə görə misirlilərin 98%-i avropoid irqinə mənsub olan bir etnosdur. Əhalinin 97%-i ərəblərdən və qibtilərdən (koptlardan) ibarətdir, təqribən 2-3% -i isə nubiya və bərbər tayfalarıdır. Ərəblər əsasən Nil çayı vadisi və deltası, Aralıq və Qırmızı dənizin sahilləri, Süveys kanalı zonasında, qibtilər böyük şəhərlərdə, bərbərlər Liviya ilə sərhəd bölgələrində, nubiyalılar isə ölkənin cənubunda məskunlaşmışlar.

Misirin dövlət dili ərəb dilidir. Bərbərlər, nubiyalılar həm ərəb, həm də öz dillərində danışırlar. Ölkənin rəsmi dini İslamdır. Müsəlman dindarların əksəriyyəti sünnilərdir. Qibtilər ərəb dilində danışırsalar da, dini etiqadlarına görə xristiandirlar. Ölkə üçün orta sıxlıq hər kv.km-ə 80 nəfərdən artıqdır. Nil çayı vadisi və deltasında əhali çox sıx (hər kv.km-ə 1300-1600 nəfər) Liviya və Ərəbistan səhralarında çox seyrəkdir (hər kv.km-ə 1-3 nəfər). Əhalinin təqribən yarısı şəhərlərdə yaşayır.

Kənd əhalisi yüksək sıxlığı ilə səciyyəlidir. Qahirə-İsgəndəriyyə şosse yolu boyunca əhalisinin sayı 10-15 min nəfər olan iri kəndlərə rast gəlmək olar. Misirdə urbanizasiyanın sürəti yüksəkdir. Ən böyük şəhərləri Qahirə, İsgəndəriyyə, Port-Səid, Süveys, Asuan, Məhəllə-əl Kubra, Əsyut və b.-dir.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Qahirə Nil çayı deltasından cənubda, əsasən Nilin sağ sahilindəki 2 kiçik adada (Cəzirə və Rod) yerləşir. Əhalisinin sayına görə nəinki Misirin və ya Afrikanın, eləcə də bütün İslam dünyasının ən böyük şəhəridir. Şəhərdə ətrafı ilə birlikdə 14,0 mln. nəfərdən artıq adam yaşayır.

Qahirə 2 əsrə yaxın müddətdə Fatimilər xilafətinin paytaxtı olur (973-1171). Sonralar əyyubilər, məmlüklər, fransız və

ingilislər tərəfindən işğal edilir. O, 1953-1958-ci illərdə Misir Respublikasının, 1958-1971-ci illərdə Birləşmiş Ərəb Respublikasının, 1971-ci ildən isə Misir Ərəb Respublikasının paytaxtıdır. Ölkədə sənaye istehsalının 1/4 hissəsi Qahirənin payına düşür. Şəhərdə və onun ətrafında metallurgiya (Heluanda), metal emalı, maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti, sement, kağız, dəri-ayaqqabı, kimya, poliqrafiya sənaye müəssisələri vardır. Ölkənin mühüm dəmir, şosse və su yolları bu şəhərdən keçir. Paytaxtın təyyarə limanı Afrika qitəsinin ən böyük təyyarə limanlarından biridir. Şəhər həm də iri ticarət-maliyyə mərkəzidir.

Qahirə nəinki Misirin, həm də bütün ərəb mədəniyyətinin, elminin və incəsənətinin mərkəzidir. Müasir şəhər köhnə (Fustat) və yeni hissədən ibarətdir. Yeni Qahirə Qərbi Avropanın və Amerikanın böyük şəhərlərindən seçilmir. Burada enli prospektlər, geniş meydanlar, bulvarlar, çoxmərtəbəli hökumət idarələri, səfirliklər, mehmanxanalar, banklar və s. vardır. Qahirənin şərq və cənub rayonlarını əhatə edən köhnə hissədə Roma və Bizans tikililəri, məscidlər, məqbərələr, qala divarlarının qalıqları və qədim ərəb mədəniyyətini təmsil edən digər memarlıq abidələri qorunub saxlanılır. Qahirədə Misir Ərəb Respublikasının ali təhsil ocağı olan Qahirə Universiteti, Müsəlman dünyasının ən nüfuzlu universitetlərindən biri olan Əl-Əshar dini universiteti və digər ali təhsil müəssisələri yerləşir.

4. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri.

Ötən əsrin ortalarına qədər Misir, sənaye sahələri zəif inkişaf etmiş monokultur (təkbətəkçilik) kənd təsərrüfat ölkəsi idi. Misir hökuməti 1952-ci ildən başlayaraq ölkədə əsaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirir. Bu müddətdə xarici müəssisələr milliləşdirilmiş, kənd təsərrüfatında aqrar islahatlar keçirilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ölkəyə xarici kapitalın cəlb edilməsinə və Qərblə iqtisadi əlaqələrə üstünlük verilmişdir. Misirdə 90-cı illərin əvvəllərindən sosial-iqtisadi

inkişafın bazar iqtisadiyyatı modelinə keçidi başlanmışdır. Bu halda dövlət təsərrüfat subyekti qismində öz mövqeyini zəiflətməmişdir. Turizm, yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri özəlləşdirilmiş, valyuta qanunvericiliyi liberallaşdırılmışdır. Hazırda ÜDM-un 70%-i, kapital qoyuluşunun 60%-i özəl sektora aiddir.

2008-ci ildə Misirdə ÜDM-un həcmi 300 mlrd. dollara yaxın, adam başına düşən gəlirin həcmi isə 4 min dollardan artıq olmuşdur. 1990-2005-ci illərdə iqtisadi artım tempi hər il 4-5 % təşkil etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının sahələr üzrə strukturuna görə: ÜDM-un 14%-i kənd təsərrüfatı və balıqçılığın (işçi qüvvəsinin təqribən 30%-i bu sahə ilə məşğuldur); 30%-i sənaye və tikintinin (işçi qüvvəsinin 20%-i); 56%-i xidmət sahələrinin payına düşür.

Sənaye. Misirin sənaye sahələri arasında **hasilat** sənayesinin xüsusi mövqeyi var. Ölkədə daş kömür, volfram, qızıl, mis, dəmir və manqan filizləri, fosforlar, müxtəlif inşaat materialları, neft, təbii qaz çıxarılır. Neft yataqları Süveyş kanalının hər iki sahili boyunda yerləşir. Afrikada sənaye üsulu ilə neft çıxarılmasına (1896-cı il) və emalına (1913-cü il) ilk dəfə Misirdə başlanılmışdır. Ölkədə neft ehtiyatı o qədər çox deyil (500 mln ton). İllik hasilat isə 40 milyon tondan çoxdur. Misir-Amerika qarışıq şirkəti (Qalf oil Petroleum Company) Süveyş körfəzindəki Morqan yatağından, Petrobel şirkəti Belayim yatağından neft çıxarır. Təbii qaz ehtiyatı 55 mln. m³ həddindədir. Ölkədə həm neftin, həm də təbii qazın ehtiyatları az olduğundan tükənmək üzrədir. Ona görə ölkəyə xammal və yanacaq idxalı tədricən artır.

Dəmir filizi ehtiyatı neft və təbii qaza nisbətən çoxdur. Asuan şəhərinin cənub-şərqində yeni yataqlar aşkar edilmişdir. Ölkədə dəmir filizinin ümumi ehtiyatı 400 mln. ton həddindədir. Sina yarımadasında kəşf olunmuş Mağara daş kömür yatağının ehtiyatı 30 mln. tona yaxındır. Kömürün çıxarılmasına Böyük Britaniya şirkətləri nəzarət edir. Xörək

duzu Sina yarımadasının şimalında yerləşmiş göllərdən çıxarılır.

Energetika sənayesi yüksək Asuan hidroenerji kompleksi istifadəyə və-rildikdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Hidrotexniki kompleksdə olan su elektrik stansiyası ildə 10 mlrd. kvtsaatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edir. Ölkədə mövcud olan su və istilik elektrik stansiyalarında 80,0 mlrd. kvtsaatdan artıq (2008) elektrik enerjisi istehsal olunur. İstilik elektrik stansiyaları Asuan, İsgəndəriyyə, Qahirə, Port-Səid rayonlarındadır. Enerjiyə artan tələbatı nəzərə alaraq Günəş enerjisindən səmərəli istifadə olunması nəzərdə tutulur. Ölkədə Günəş enerjisi ilə işləyən su qızdırıcı qurğular az da olsa mövcuddur.

Emaləedici sənaye 300-dən artıq iri müəssisələrdə cəmlənmişdir. Ölkədə toxuculuq, tikiş, metallurgiya, metalmalı, maşınqayırma sənaye sahələri inkişaf etdirilir. Metallurgiya müəssisələrində polad, çuqun, alüminium istehsal olunur. Ölkənin mühüm qara metallurgiya kombinatı Heluanda, əlvan metallurgiya müəssisələri isə Həq-Həmmadi və İsmailiyədədir. **Neft-kimya** sənayesi inkişaf etdirilir. Dövlət və xüsusi şirkətlərə məxsus neftayırma müəssisələri İsgəndəriyyə, Süveys, Qahirə və Tantadadır. Kimya sənayesi azot və fosfor gübrələri, boyaq maddələri və digər kimyəvi məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Əsas mərkəzləri Asuan, Süveys, Heluan və digər şəhərlərdir. Tikinti materialları sənayesi zəif inkişaf etmişdir. Sement istehsalı tələbatın cəmi 50%-ni ödəyir.

Maşınqayırma minik və yük avtomobillərinin, müxtəlif elektromexaniki məmulatların (məişət təyinatlılar üstünlük təşkil edir) yığılması ilə məşğuldur. Maşınqayırmanın mühüm mərkəzləri Qahirə, İsgəndəriyyə, Heluan, Port-Səiddir. İsgəndəriyyədə gəmi təmiri müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Ən müasir avadanlıqlar ilə yaxşı təchiz olunmuş sahə parfümeriya-kosmetika istehsalı sayılır. Bu sahə üçün zəruri nadir xammal xüsusi ilə müxtəlif efir yağları mövcuddur. İstehsal olunan salon mebeli öz keyfiyyəti ilə məşhurlaşmışdır.

Kənd təsərrüfatı. Hələ XX yüzilliyin əvvəllərində ölkə əhalisinin 80%-nin kənd rayonlarında yaşadığı vaxtda kəskin problemlərdən idi. Həmin dövrdə əhalinin cəmi 1%-ni təşkil edən «torpaq zadəganları» becərilən torpaqların 40%-ni mənimsəmişdi. İngiltərə müstəmləkəçilərinin nəzarətində becərilən məşhur Misir (lifinin uzunluğuna görə seçilən) pambığı əsas kənd təsərrüfatı bitkisi sayılırdı. Ölkədə keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində monokultur təsərrüfat forması elmi cəhətdən əsaslandırılmış növbəli əkinlərlə (məsələn, yonca-qarğıdalı-pambıq-buğda-çəltik) əvəz olunur. Becərilən torpaqların bir hissəsi kəndlilərə paylanılır.

Nil vadisi və deltası rayonunda mövcud olan məhsuldar torpaqlar və bol su hələ qədim zamanlardan burada məskunlaşan əhalini əkinçiliklə məşğul olmağa sövq etmişdir. Bu məqsədlə Nil çayı üzərində su qurğuları yaradılır və suvarma kanalları çəkilir. Misirin getdikcə artmaqda olan əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək, dünya bazarına pambıq ixracını yüksəltmək məqsədilə suvarma əkinçiliyinin genişləndirilməsi Nildən daha səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Nilin axınıni tənzimləmək üçün suvarma sistemi yaradılır. Yüksək Asuan bəndi tikildikdən sonra ölkənin cənubunda nəhəng su anbarı yaradılmışdır. Bəndlərlə yanaşı suvarma kanalları çəkilmişdir. İsmailiyyə, Əl-Mahmudiyyə, Yusif, İbrahimiyə və digər kanalların ümumi uzunluğu 35 min km-dən çoxdur. Hazırda əkin üçün yararlı ümumi sahə ölkə ərazisinin 1%-dən bir qədər çoxunu təşkil edir. Kənd təsərrüfatında başlıca sahə suvarılan **əkinçilikdir**. Suvarma əkinçiliyi kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyərcə 70%-dən çoxunu verir. Heyvandarlıq 22%, balıqçılıq isə təqribən 7% təşkil edir.

Ölkədə yetişdirilən əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri bunlardır: pambıq (hər il orta hesabla 400 min ton), buğda (təqribən 6 mln. ton), qarğıdalı (təqribən 6 mln. ton), çəltik (5 mln. ton), müxtəlif tərəvəzlər (təqribən 17,5 mln. ton). Bunlarla yanaşı şəkər çuğunduru, tütün, paxla, sitrus bitkiləri, üzüm, alma yetişdirilir. Hər il 2-3 dəfə məhsul yığılır. Pambıq

istehsalının həcminə görə Misir dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Misir pambığı yüksək keyfiyyətli-uzun liflidir.

Təbii otlaqlar məhdud olduğundan **heyvandarlıq** lazımı səviyyədə inkişaf edə bilməmişdir. Oturaq əhali iribuynuzlu qaramal, ev quşları saxlamağa üstünlük verir. Əkinçilik rayonlarında heyvandarlıq südlük istiqamətlidir. Köçürilər dəvə, qoyun, keçi bəsləməyə üstünlük verirlər. Mal-qara az məhsuldardır və daima yem çatışmamazlığı ilə üzləşir. Ölkəyə böyük həcmdə ət məhsulları idxal olunur.

Balıqçılıq daxili tələbatı ödəmək məqsədi ilə inkişaf etdirilir. Balıq və digər dəniz məhsulları misirlilərin qidasında mühüm yer tutur. İqlim şəraiti və əhalinin peşəkarlığı balıqçılığın inkişafı üçün əlverişlidir. Nil çayında, göllərdə, Aralıq və Qırmızı dənizin sularında müxtəlif balıq növləri ovlanılır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Misirdə nəqliyyatın bütün növləri vardır. Daxili yükdaşımaların 85%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşür. Şosse yollarının ümumi uzunluğu 48 min km-dir. Qahirə-İsgəndəriyyə, İsgəndəriyyə-Mərsə-Mətruh-Əs-Səlmum, Qahirə-Süveys, Süveys-Port-Səid, Qahirə-Qürdəqa, Qahirə-Əsyut mühüm avtomobil magistrallarıdır. Dəmir yollarının uzunluğu - 7,7 min km-dir. Qahirə-Asuan, Qahirə-İsgəndəriyyə, Qahirə-Süveys, Port-Səid-İsmailiyyə mühüm dəmir yollarıdır. Misir iqtisadiyyatında çay nəqliyyatının da rolu böyükdür. Nil çayı deltasındakı kanalların əksəriyyəti gəmiçilik üçün yararlıdır. Daxili su yollarının uzunluğu 3,4 min km-dən artıqdır. Misirin ərazisindən beynəlxalq dəniz və hava yolları keçir. Süveys kanalının əhəmiyyəti xüsusi ilə böyükdür. Yük dövriyyəsinə görə o, dünyanın iri gəmiçilik kanallarındandır.

Ölkənin xarici ticarəti dəniz nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Mühüm limanları İsgəndəriyyə, Süveys, Port-Səid, Ras-Qərib, Ras-Şükeyr və Səfaqadır. Port-Səidin yaxınlığındakı Şərq limanında iri gəmilərin yan almasını təmin etmək üçün dərin-sulu kanal inşa edilmişdir. Həm də həmin ərazi azad ticarət zonası elan olunmuşdur. Misirin özünün milli dəniz donanması

vardır. Süveyş körfəzi rayonundan İsgəndəriyyə şəhərinə neft kəməri çəkilmişdir.

Misir ərazisindən 30-dan artıq beynəlxalq hava xətti keçir. Ölkənin bütün şəhərlərinin yaxınlığında beynəlxalq dərəcəli təyyarə meydanları var. Qahirədə yerləşən təyyarə limanı ən iri beynəlxalq hava yolları qovşağıdır.

Turizm ölkə iqtisadiyyatının gəlirli sahələrindəndir. Misirin turist cəlb edən təkrarolunmaz təbii şəraiti, diqqətəlayiq tarixi-mədəni abidələri vardır. Ölkədə turizmin müxtəlif növləri (ekskursiya, kurort-məzuniyyət və s.) inkişaf etdirilir. 2010-cu ildə ölkəyə 14,1 mln. əcnəbi turist gəlmişdir. Turizmdən əldə olunan gəlir 12,5 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Xarici ticarət. Xarici ticarətində xroniki kəsrə baxmayaraq bu sahə Misir iqtisadiyyatında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlət neft və neft məhsulları, pambıq və çəltik ixracatının inhisarını öz əlində saxlamışdır. Ənənəvi ixracat malları bunlardır: neft və neft məhsulları (bütün ixracat həcmnin 50%-ə yaxını), alüminium, çiyidli-pambıq, iplik, parça, əzcaçılıq malları, sintetik yuyucu mallar, tütün məmulatları və son dövrlərdə bu siyahıya təbii qaz da əlavə edilmişdir.

İdxal məhsulları: taxıl,ət və süd məhsulları, metal prokatı, sənaye avadanlığı, nəqliyyat vasitələri, elektrik mühərrikləri, ağac materialları, yanacaq və neft məhsulları. İxracatdan əldə olunan vəsait idxal məsrəflərinin 30-35%-ni ödəyir. Yaranmış kəsr fərqi turizmdən və Süveyş kanalından istifadədən əldə olunan gəlirlə yanaşı, xaricdə işləyən misirlilərin pul köçürülmələri hesabına ödənilir.

Misirin ixracat mallarının ən böyük alıcısı ABŞ-dır. Misirə ən çox mal göndərən isə Avropa İttifaqı ölkələridir. Misir 2001-ci ildən Avropa İttifaqının assosiativ üzvüdür. Bunun sayəsində Misir malları (ərzaq, pambıq və iplik istisna olmaqla) Avropa İttifaqı ölkələrinin bazarlarına gömrük rüsumu qoyulmadan çıxarılır.

Təkrar üçün suallar:

1.Süveyş kanalının ölkənin siyasi- iqtisadi mövqeyinə təsirini izah edin.

2.Ölkənin təbii şəraitinin səciyyəvi xüsusiyyətini nədə görürsünüz?

3.Nil çayı və deltasının ölkə üçün əhəmiyyətini izah edin.

4.Gözlənilən təbii hadisələr və ətraf mühitin mühafizəsi haqda nə deyə bilərsiniz?

5.Misir hansı dövlətlərin tərkibində olmuşdur?

6.Misirin ərəb ölkələri ilə münasibətlərinin «soyuq» olmasına səbəb nə olmuşdur?

7.H.Mübarəkin hakimiyyəti dövründə ölkənin xarici siyasətində baş verən dəyişikliklər hansılardır?

8.Misirdə 2011-ci il yanvar ayında baş verən ixtişaşların səbəbi nə idi?

9.Misirdə xristian ərəblər kimlərdir və onlar ölkənin hansı hissəsində məskunlaşmışlar?

10.Ölkənin tarixi onun təsərrüfatının formalaşmasına necə təsir etmişdir?

11. ÜDM-un strukturundakı dəyişiklikləri izah edin.

VII BÖLMƏ

AVSTRALIYA VƏ OKEANIYA REGIONU

2.7.1. Region barədə ümumi məlumat

Sakit okeanın cənub-qərbində Avstraliya (latınca mənası-cənub) və Okeaniya tarixi-coğrafi regionunda müstəqil və asılı şəkildə idarə olunan 26 dövlət və ərazi yerləşir. Regionda yerləşmiş dövlət və ərazilərin tarixi keçmişi, təbiəti, yerli əhalinin etnik, dini və linqvistik yaxınlıqlarının, adət-ənənələrinin oxşarlıqları çox olduğundan, mütəxəssislər onların kompleks öyrənilməsinə və öyrədilməsinə üstünlük verirlər.

Qəbul olunmuş təsnifata əsasən Avstraliya Okeaniya ilə birlikdə daimi məskunlaşmış beşinci qitədir. Onun sahəsi 8,7 mln. kv. km-ə yaxındır. Bunun təqribən 7,7 mln. kv.km-i Avstraliya İttifaqı dövlətinin, 1,0 mln. kv.km-ə yaxını isə Okeaniya yada yerləşmiş 20-dən artıq dövlət və ərazilərin payına düşür.

Maraqlıdır ki, regiondakı dövlət və ərazilərin hamısı Avstraliya İttifaqının ekvator xəttinin hər iki tərəfində minlərlə adalarda və adacıqlarda yerləşmişlər. Bu adaların təqribən dördüdə-biri indiyə qədər məskunlaşmamışdır, bəzilərinin isə heç adları da yoxdur. 15 müstəqil dövlətdən ikisi - Avstraliya İttifaqı və Yeni Zelandiya istisna olmaqla digər dövlətlər dünyanın siyasi və iqtisadi həyatında o qədər də görkəmli rol oynamırlar. Dünyanın başqa regionları ilə müqayisədə Okeaniya adalarının bəziləri ekoloji baxımdan bir qədər təmizdirlər.

Ən kiçik materik olmasına baxmayaraq Avstraliya regionu ölkələrinin yalnız biri böyüklüyünə görə fərqlənir. Məsələn, Avstraliya İttifaqı dövlətinin tərkibinə materikin özündən başqa Tasmaniya adası və sahilə yaxın yerləşən Norfolk, Milad, Makdonald, Kokos və s. kimi kiçik adalar da daxildir.

Okeaniya planetimizin ən böyük okeanı olan Sakit okeanda pərakəndə şəkildə səpələnmiş onlarca nisbətən iri və minlərcə kiçik adalar və adacıqlardan ibarət bir bölgədir.

Okeaniya bölgəsinə hansı adaları aid etmək olar? Mütəxəssislərin fikrincə, şimalda Havay arxipelaqı, cənubda Yeni Zelandiya adası, şərqdə Pasxi adası, qərbdə isə Palau adası arasındakı bütün arxipelaqlar və adalar Okeaniyanın tərkibinə daxildir.

Regionun təbiətinin xüsusiyyətləri. Təbiəti və adaların yaranma mənşəyi etibarilə Avstraliya və Okeaniya bölgələri bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Belə ki, Avstraliyanın bütövlükdə cənub yarımkürəsində yerləşməsi ilk növbədə onun iqliminə təsir edir. Materikdə ən isti ay yanvar, soyuq ay isə iyuldur. Bundan başqa Avstraliya Yer kürəsinin ən quraq materikidir. Ərazisinin yarısını səhra və yarımsəhralar tutur. Təbiətində qırmızı-qonur rənglər üstünlük təşkil edir.

Başqa materiklərlə müqayisə burada fəaliyyətdə olan vulkanlar, cavan dağ silsilələri, gursulu çaylar və müasir buzlaşmadan əsər-alamət yoxdur. Materikə düşən orta illik yağıntı Cənubi Amerika materikinə düşən orta illik yağıntıdan 8 dəfə azdır.

Okeaniya bölgəsindəki adalar isə öz təbiətinə görə çox gözə gəlirlidir. Bu bölgənin iqlimi əsasən dəniz subekvatorial və ekvatorial tipli olsa da, bölgənin cənubundakı adalarda subtropik və mülayim iqlim üstünlük təşkil edir. İllik yağıntı təqribən 1000 mm-ə yaxındır. Vulkan mənşəli adalarda tropik meşələrə, çətin keçilən cəngəlliklərə rast gəlmək olar. Adaların bölgələrində hündür dağlar, fəaliyyətdə olan vulkanlar var. Avstraliya və Okeaniya bölgələrindəki adaların hamısının sahillərində mərcan rifləri mövcuddur.

Okeaniyanın «cənnət həyatı» barədə ilk yazılı məlumatlar XVIII əsrə təsadüf etsə də, onlar öz əhəmiyyətini bu günə qədər saxlayır. Sakit okeanın cənub-qərbində yerləşmiş bu adalar təbii və ekzotik gözəlliyi, maraqlı tarixi keçmiş, özünəməxsus adət-ənənələri ilə seçilir. Bəlkə elə bu səbəbdən «əldən-ayaqdan» uzaq bir məsafədə yerləşmiş bu adalara səfər etmək arzusunda olanların sayı ildən-ilə artır.

Regionun flora və fauna aləminin də özəllikləri var. Nadir bitkilərin 75 %-ə qədərinə Avstraliyada rast gəlmək olar. Bu, Avstraliyanın digər materiklərdən tez ayrılması ilə izah olunur. Avstraliya üçün evkalipt və akasiya ağaclarının onlarca növü və başqa materiklərdə bitməyən sapaoxşar yarpaqsız budaqlı kazuarin ağacı səciyyəvidir. Burada evkaliptin bir neçə yüz növü bitir.

Okeaniyanın çox hissəsi tropik qurşaqlarda yerləşdiyinədən burada həmişə isti günlərə rast gəlmək olar. Bütün Okeaniya bölgəsi üçün gün, ay, fəsil temperatur fərqi çox zəifdir. Adalarda təbii şəkildə bitən ağaclar içərisində fikus, kazuarin, bambuk və palma ağacları üstünlük təşkil edir. Təsərrüfat baxımından kokos palması daha qiymətlidir.

Ümumiyyətlə, palma ağacı Okeaniya ölkələrinin iqtisadiyyatında xüsusi çəkiyə malikdir. Bu bölgədə kokos palması bitməyən ada tapmaq qeyri-mümkündür. Yerlilər palmanın qozu içərisindəki şirintəhər mayeni içir. Onun yumşaq hissələrindən isə kopra adlanan xammal istehsal edilir. Kopradan isə öz növbəsində bitki yağı (palma yağı) əldə olunmaqla yanaşı, o həmçinin yeyinti və əczaçılıq sahələri üçün də xammaldır. Əgər bədəvi ərəb üçün dəvə bəsləmək, oturaq həyat tərzini keçirən ərəb üçün xurma ağacları yetişdirmək nə qədər əhəmiyyət kəsb edirsə, Okeaniyada yaşayanlar üçün kokos palması yetişdirmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Yeni Zelandiyanın təbiəti, xüsusilə insan əli toxunmamış təbiəti çox gözəldir. Meşələri çoxdur. Meşələrdə Yer kürəsinin heç bir yerində təsadüf edilməyən ağaclara rast gəlmək olar. Planetimizin ən nəhəng ağaclarından biri olan kauri ağacına ancaq Yeni Zelandiya meşələrində rast gəlmək olar. Ağacın açıq rəngli və son dərəcə möhkəm oduncağı inşaatda, xüsusilə gəmiqayırmada çox qiymətli hesab edilir.

Okeaniya bölgəsinin əksər adalarında da çoxlu qiymətli ağaclar: manqo, kauçuk ağacı, yemiş ağacı (meyvələri yemişə oxşayan ağac), çörək ağacı (meyvəsi yeyilir) və s. vardır. Okeaniya adaları müstəmləkə şəklində idarə olunduğu

vaxtlarda meşələr çox qırılmışdır. Hazırda meşələrin xeyli hissəsini isə sonradan əkilən ağaclar təşkil edir. Son yüzilliklərdə adalardakı ağacların növ tərkibi də dəyişmişdir.

Regionun faunası da florası kimi zəngindir. Materikə yaxın adaların heyvanlar aləmi zəngin və müxtəlifdir. Məsələn, regionun ərazicə ən böyük adası olan Yeni Qvineyada yexidna, ağac kenqurusu kimi nadir heyvanlar yayılmışdır. Başqa materiklərdə nəslə çoxdan kəsilmiş heyvan növlərinə bu regionda rast gəlmək olar. Amma başqa materiklərdə geniş yayılmış heyvanlar burada demək olar ki, yoxdur, çünki Avstraliya və onun adaları başqa materiklərdən fərqli olaraq bitki aləmi ilə yanaşı heyvanlar aləmindən də uzun müddət təcrid olunmuş halda inkişaf etmişdir. Yexidna və ördəkburun kimi heyvanlara ancaq burada rast gəlmək olar. Bu heyvanları başqalarından fərqləndirən cəhət budur ki, onlar öz balalarını quşlar kimi yumurtadan çıxarır, məməli heyvanlar kimi südlə bəsləyirlər.

Region əhalisinin xüsusiyyətləri. Avstraliya ən seyrək əhalisi olan materik olmaqla yanaşı, əhalisi ərazi üzrə çox qeyri-bərabər məskunlaşmışdır. Region sakinlərinin böyük əksəriyyəti materikin içərisində və cənub-şərqində yaşayır. Daxildə və şimal hissələrdə əhali çox seyrəkdir, materikdə yerli aborijen əhalinin sayı azdır. Regionda əhalinin sayına görə ən böyük ölkə Avstraliya İttifaqıdır (21,5 mln.,2010). İkinci ölkə Papua-Yeni Qvineya (5,2 mln.), üçüncüsü ölkə isə Yeni Zelandiyadır(4,2 mln.). Okeaniyanın müstəqil dövlətlərindən ən az əhalisi olan Nauru Respublikası (15 min) və Tuvaludur (16 min).

Regionda məskunlaşmış əhalinin ümumi sayı 33,0 mln. nəfərdir. Yerlilər, yəni avstraliyalı aborijenlər mənşəyinə görə ekvatorial irqin avstraliya qoluna mənsubdurlar. Avstraliya İttifaqı dövlətində əhalinin 2/3-ni ingilis avstraliyalılar təşkil edir. Avstraliyalı aborijenlər materiklərlə birlikdə ölkə əhalisinin cəmi 1%-ni təşkil edirlər. Yeni Qvineya və onun yaxınlığında yerləşmiş tünd dərili, sıx və qıvrım saçlı papuaslar yaşayır. Yeni Zelandiya və ona yaxın yerləşmiş adalarda

məskunlaşan yerli əhali xüsusi qrupa- Polineziya qrupuna daxildir. Yeni Zelandiyada yaşayan yerli xalq özlərini maori adlandırırlar. Bu xalqın nümayəndələrinin dərisi nisbətən açıq, saçları dalğavaridir.

Okeaniyanın yerli əhalisi, xüsusilə polineziyalılar Avstraliya aborijenlərinə nisbətən daha qabaqcıl hesab olunurlar. Adalarda yaşayan əhalinin bir qismi avro-amerikanlaşmaya məruz qalıb. Bu xalqlara Havay adaları əhalisini, maoriləri, taitiləri aid etmək olar.

Region ölkələrinin 14-nün dövlət dili və ya rəsmi dili ingilis dilidir. O cümlədən; əhalisinin sayına görə ən böyük ölkə olan Avstraliya İttifaqının da ingilis-avstraliyalıların danışığında aborijenlərin işlətdikləri sözlər və ifadələrə rast gəlmək olar. Aborijenlər isə mənşəcə bir-birinə yaxın olsalar da, müxtəlif dillərdə danışırlar. Avstraliya dillərinin dünya dil ailələrinin heç biri ilə genetik yaxınlığı yoxdur.

Okeaniyanın yerli əhalisinin dilləri iki böyük qrupda verilir:

1. Papuas dili (Yeni Qvineya və Melaneziyanın bəzi adalarında).
2. Avstroneziya dili (regionun digər adalarında).

Çox yığcam məskunlaşmış papuaslar Yeni Qvineya və yaxınlıqdakı

adalarda yaşayırlar (Solomon, Santa-Krus). Avstroneziya dil ailəsi xalqlarını irqi, mədəni-tarixi xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayırırlar:

Polineziya, Melaneziya və Mikroneziya xalqları qrupu, polineziyalılar, yəni maorilər, havaylılar, taitilər, toqalıqlar və b. Okeaniyanın cənub və şərq hissəsinin adalarında əsasən, fici-lilər, həmçinin Fici adasının yaxınlığındakı adalarda məskunlaşmışlar. Mikroneziyalılar isə Marian, Karolin, Marşal, Hilbert və Nauru adalarının yerli əhalisi hesab edilir.

Yeni Zelandiya əhalisinin əksəriyyətini ingilis Yeni Zelandiyalıları təşkil edir ki, bunlar da öz mənşəyi və etnik tərkibi baxımından ingilis-avstraliyalılara çox yaxındırlar. Əsasən fərq ondan ibarətdir ki, Yeni Zelandiya əhalisininin

formalaşmasında ingilislər deyil, şotlandlar mühüm rol oynamışlar. Adlarını çəkdiyimiz xalqlardan başqa regionda Hindistandan, Çindən, Ərəbistandan gələnər də məskunlaşmışlar.

Okeaniya bölgəsində məskunlaşan əhalinin etnik tərkibinə və adaların özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə birindən fərqlənən üç subregiona bölünürlər:

1. Melaneziya (mənası qara adalar) xalqları.
2. Polineziya (mənası çoxlu adalar) xalqları.
3. Mikroneziya (mənası kiçik adalar) xalqları.

Bu təsnifatın ilk müəllifi fransız tədqiqatçısı Dümon Dervill olmuşdur.

Birinci qrup adalara -Yeni Qvineya, Yeni Hebrid, Yeni Kaledoniya, Solomon, Fici və b. aiddir. İkinci qrupa-Markiz, Taonotu, Samoa, Tonqa, Tuvalu, Havay, Kuk, Yeni Zelandiya, Pasxi aiddir. Üçüncü qrupa-Marşal, Karolin, Marian, Hilbert, Nauru daxildir. Bu bölgünün əsasını irqi fərqlər təşkil edir. Mikroneziya və polineziyalılar antropoloji xüsusiyyətlərinə görə daha çox monqoloid irqinə aid edilə bilər. Melaneziyalılar isə Avstraliya aborigenlərinə daha çox oxşayırlar.

Regionun kəşfi tarixindən. Avstraliya haqqında Avropaya ilk məlumatı XVI əsrdə Portuqaliya dəniz səyyahları gətirmişdilər. Hollandiyalı dəniz səyyahı Rille Yanson 1606-cı ildə materikin Keyp-York yarımadasının qərb sahillərini kəşf etmişdir. XVII əsrdə Avstraliyanın ən böyük kəşflərini Hollandiya dənizçiləri etdiklərinə görə onlar materiki Yeni Hollandiya adlandırırlar.

1770-ci ildə ingilis dəniz səyyahı Ceyms Kuk özünün ilk dünya səyahəti zamanı materikin şərq sahillərini kəşf və tədqiq etmişdir. Onun həmyerlisi M. Flinders 1798-1803-cü illərdə Böyük Sədd Rifini Karpentariya körfəzini və materikin başqa ərazilərini kəşf və tədqiq etdikdən sonra Yeni Zelandiya adının Avstraliya adı ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir.

Materikin kəşfi R. Yanson, A. Tasman, C. Kuk, M. Flinders adları ilə bağlı olduğu kimi Okeaniya bölgəsinin də tanınmasında Alvaro de Saavedro, Migel Lopez de Lenqasti, Abel

Tasman, Con Fransuade Survill, Seludel Uollis və b. səyyah və tədqiqatçıların böyük zəhməti olub. Sonrakı dövrlərdə region daha dəqiq (əsasən XIX əsrdə) və tam öyrənilmiş və mənimsənilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq qüdrətli dövlətlər Okeaniya adalarını bölüşdürməyə başlayırlar. İkinci dünya müharibəsində adalar Yaponiya, ABŞ, Avstraliya İttifaqı, Fransa, Yeni Zelandiya və digər dövlətlərin maraq dairəsinə çevrilir.

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Okeaniya bölgəsində müstəmləkəçilik siyasəti təcridən zəifləməyə başlayır. 1962-ci ildə Qərbi Samoa, 1968-ci ildə-Nauru, 1970-ci ildə Fici və Tonqa, 1975-ci ildə Papua Yeni Qvineya adaları müstəqillik əldə etdilər. Sonrakı illərdə Vanuatu, Kiribati, Solomon adaları və b. müstəqil dövlətlər statusu əldə etdilər.

Okeaniyanın digər ölkələri müstəmləkə sistemindən müxtəlif vaxtlarda ayrılaraq, müxtəlif inkişaf yolu seçmişlər. Ümumi halda isə aqrar sektorun üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdir. Adaların bəziləri ABŞ, Avstraliya İttifaqı, Yeni Zelandiya Fransa kimi dövlətlərin «dəniz aşırı əraziləri», «departamentləri» və ya «əyalətləri» kimi adlar statusuna malik olsalar da, əslində isə asılı şəkildə idarə olunurlar. Beləliklə, XIX əsrin əvvəlləri üçün region ərazisinin 98 %-dən çoxu müstəqillik əldə etmiş ölkələrdir.

Mikroneziya bölgəsinin müxtəlif adalarında hakim tayfalar arasında baş vermiş münaqişələr, ABŞ üçün bu adalarda BMT-nin mandatına əsasən qəyyumluq etmək imkanı yaratdı. Məsələn, Şimali Marian adaları, Palau Respublikası, Marşal adaları və b. uzun müddət ABŞ-in qəyyumluğu altında idarə olunsalar da, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində rəsmi şəkildə müstəqillik əldə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ və Fransa Mikroneziya adalarından nüvə silahının və başqa silahların sınaqlarını həyata keçirmək üçün poliqon kimi istifadə etmişlər. Eyni zamanda burada ABŞ-in hərbi bazaları, peyk-rabitə stansiyaları və başqa obyektlər hələ də qalmaqda-

dır. Məsələn, Quam adasında ABŞ-ın Sakit okeanda ən böyük hərbi-hava bazası yerləşir. Yeni Kaledoniyada isə Fransanın böyük hərbi bazaları var. Dövlət quruluşlarına görə materikdə və Okeaniya bölgəsində yerləşmiş dövlətləri müqayisə etmək çox çətindir. Avstraliya İttifaqı və Yeni Zelandiya köçürülmə kapitalizm ölkələri olduğundan yüksək inkişaf etmiş dövlətlər kimi regionun digər dövlətlərindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Avstraliya İttifaqı və Yeni Zelandiya B.Britaniyanın rəhbərlik etdiyi «Birlik» təşkilatının üzvüdürlər. Ümumiyyətlə, regionun 10 ölkəsi «Birlik» tərkibində olan dövlətlərdir. Okeaniya bölgəsinin əksər ölkələri kiçik və ya çox kiçik olduğundan onları bir-birindən yüzlərlə, minlərlə km məsafə ayırır. Dünyanın 26 mikro dövlətindən (yəni ərazisi 1 min kv.km-ə qədər olan) 10-u region, 7-si isə Okeaniya bölgəsində yerləşir.

İqtisadi inkişaf durumuna görə Okeaniya dövlətlərini bəzən Tropik Afrika dövlətləri ilə müqayisə edirlər. Məsələyə bu cür yanaşma o qədər də düzgün deyil, çünki həm iqtisadi imkanlarına, həm də əhalinin mədəni səviyyəsi, savadlılıq dərəcəsinə görə Okeaniya ölkələri Tropik Afrika ölkələrindən xeyli irəlidedirlər. Məsələn, mikrodövlət olan Nauru kapital ixracatçısı olmaqla bərabər, bir çox göstəricilərə görə Bəhreyn, Oman, Yəmən kimi ölkələrlə müqayisə edilə bilər. Okeaniya bölgəsində yaşayanların orta ömür müddəti də Tropik Afrika ölkələri ilə müqayisədə çoxdur.

Təkrar üçün suallar:

1.Hansı xüsusiyyətlərinə görə Avstraliya materikini və Okeaniya bölgəsi bir yerdə öyrənilir?

2.Okeaniya bölgəsinin təbii sərhədləri haradan keçir?

3.Avstraliya materikinə təbii xüsusiyyətlərini şərh edin.

4.Okeaniyanın siyasi xəritəsini izah edin.

5.Okeaniya bölgəsinin təbii xüsusiyyətlərini şərh edin.

6.Okeaniya bölgəsinin əhalisi etnik tərkibinə görə hansı qruplara bölünür?

7.Regionun t dqi tarixində hansı dövlətlərin rolu böyük olub?

8.Q dr tl  dövlətlər Okeaniya adalarından hansı məqsədlər   n istifadə edirlər?

9.Region ölkələrinin iqtisadi durumunu  r h edin.

2.7.2. Avstraliya İttfaqı

1. lk nin coğrafi mövqeyi, təbiətinin x susiy tl ri.

Coğrafi mövqe v  tərkibi.  lk nin hamı t r f nd n qəbul olunmuş adı Avstraliya İttifaqıdır. Çox vaxt onu materikin adı ilə sadəcə olaraq Avstraliya adlandırırlar. Avstraliya İttifaqı cənub yarımkürəsində bütöv bir materikin ərazisini tutan yeganə dövlətdir.

Latın dilindən tərcümədə Australis cənub mənasını bildirir. Avstraliyanın cənub v  qərb sahillərinin Hind okeanına,  imalının Timor, Arafur v  Mərcan dənizlərinə,   rq sahillərinin isə Sakit okeanın Tasman dənizinə çıxışı olsa da, sahilləri az girintili- ıxıntılıdır.  imalda Karlentariya, cənubda Böyük Avstraliya k rf zl ri yerl sir.

Avstraliya İttifaqının ərazisi 7,6 mln. kv.km-dir. Ərazisinin b y kl y n  görə dünyada Rusiya, Kanada,  in, ABŞ və Braziliyadan sonra altıncı dövlətdir.  lk nin qərbində yerl mi  Pert  h rindən,   rqində yerl mi  Brisben  h rin  qədər məsafə Londondan Qahir y  qədər olan məsafəyə bərabərdir. Avstraliyalılar  z ərazilərində B.Britaniya kimi 30-dan artıq dövləti yerl dirm k mümkün olduėunu iftixar hissi ilə söyləyirlər. Dövlətin sahil xəttiinin uzunluėu 25760 km-dir. Sahil suları 12 dəniz mili, dövlətə məxsus iqtisadi zonanın eni isə 200 mildir.

Səth quruluşu. Avstraliya platforması  zerində yerl  n ölkənin relyefi mürəkkəb deyil. Geoloji keçmişdə bu platforma Qondvananın tərkibinə daxil idi.  lk nin qərb hissəsi bir qədər h nd rd r. Alçaq yayladan ibarət olan bu hissə   rq  tərəf

getdikcə alçalır və mərkəzi ovalıq adlanan düzənliyə keçir. Ölkə ərazisinin cəmi 2 %-i 1000 m-dən hündür sahələrdən ibarətdir. Ən hündür nöqtə Yeni Cənubi Uels ştatının ərazisində yerləşmiş Kostyuşko dağıdır (2228 m). Ən alçaq nöqtə isə Eyr gölünün sahilindədir (-16 m). Avstraliya yeganə materikdir ki, burada cavan dağ silsilələri, fəaliyyətdə olan vulkan və müasir buzlaşmadan əsər-ələmət yoxdur. Mütəxəssislər belə bir fikir irəli sürürlər ki, endogen və ekzogen proseslər materikin bir hissəsini sındırır, okeanın dibinə endirmişdir. Tasmaniya və Yeni Qvineya adaları bu dövrdə materikdən ayrılmışlar. Avstraliyanın relyefində əsasən üç əsas forma nəzərə çarpır:

1. Ölkənin şərqində yerləşmiş orta hündürlüklü dağlar.
2. Ölkənin mərkəzində yerləşmiş düzənlik və ovalıqlar.
3. Ölkənin qərbində yerləşmiş yaylalar.

Şərqdəki dağlar Böyük Suayrıcı dağlar adlanır. Onlara bəzən Mavi dağlar və Avstraliya Alpları da deyilir. Avstraliyanın şərqindəki dənizlərin səthində suyun yüksək temperatura malik olması (yayda +24°, qışda +20°) mərcan poliplərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Ölkənin şimal-şərq sahili boyunca sahil xəttinin konfiqurasiyasına bənzər poliplərdən ibarət Böyük Mərcan rifi uzanır. Böyük Sədd adlanan bu rifin uzunluğu 2000 km-dən artıq, eni şimalda 2, cənubda 150 km-ə çatır.

Faydalı qazıntılar. Avstraliya İttifaqı faydalı qazıntılarla zəngin olan ölkələrdən biri hesab olunur. Ölkədə dəmir filizi, boksit, daş kömür, uran kimi qiymətli sərvətlər aşkar olunmuşdur. Boksit və uran filizləri ehtiyatlarına görə dünya miqyasında seçilir. Avstraliyada həmçinin mis, sink, qurğuşun, gümüş, qızıl, neft, təbii qaz kimi sərvətlər də aşkar olunmuşdur.

İqlim. İqlim baxımından Avstraliya dünyanın ən isti materikidir. Ölkə üçün illik və sutkalıq temperatur amplitudu böyük olan isti, quru iqlim səciyyəvidir. Materikin 2/3 hissəsini səhra və yarımsəhralar təşkil etdiyindən yay aylarında (dekabr, yanvar, fevral) onların səthi çox qızır. Məsələn, Simpson səhrasında bəzi günlərdə kölgəli yerlərdə havanın temperaturunun

50-60° S-dək qızması müşahidə edilir. Qış aylarında (iyun, iyul, avqust) materik soyuyur. Məsələn, ölkənin mərkəzi hissəsində yerləşmiş Alis Springs şəhərində gündüz havanın temperaturu müsbət 40-43° S olduğu halda, gecələr temperatur 6° S-dək enə bilər. Ölkənin şimalında subekvatorial iqlim formalaşmışdır. Tasmaniya adasında isə iqlim mülayimdir. Daimi yaşayış məskənləri və daimi sakinləri olmayan Antarktida istisna olmaqla Avstraliya ən quraq materikdir. İl ərzində materikə orta hesabla 300 mm-ə qədər yağıntı düşür. Bu rəqəm Cənubi Amerika və hətta Afrika ilə müqayisədə xeyli azdır.

Hidroqrafiya. Avstraliyada çay və göl az olduğundan ərazinin çox hissəsinin okeana birbaşa axarı yoxdur. Bu ölkə üçün daha çox «krik» deyilən və istilər düşəndə quruyan çay şəbəkəsi səciyyəvidir. Kriklərdə yalnız yağışlardan sonra su olur, çünki onlar böyük miqdarda yağıntı alan dağların yamacları ilə axır. Ölkənin ən əhəmiyyətli çay sistemi Murreydir. Darlıq Murreyin böyük qoludur. Bu çaylar üzərində su anbarları yaradılıb. Avstraliyada olan göllərin əksəriyyəti şorsulu və axarsızdır.

Ölkənin çayları kimi gölləri də ya yağış, ya da qrunt suları ilə qidalanırlar. Bu göllərin ən böyüyü Eyr gölüdür. Yağışlar zamanı kriklər gölə böyük həcmdə su axıdır və onun sahəsini genişləndirirlər. İlin quraq fəslində isə Eyr gölünün sahəsi kiçilərək xırda gölməçələrə çevrilir.

Avstraliya səth suları ilə zəif təmin olunsada, yeraltı sularla zəngindir. Bu sular qərbdəki yayla ilə böyük suayrıcı dağlar arasındakı nəhəng, artezian hövzəsində cəmlənmişdir. Sulu qatlar 20,100 bəzən isə hətta 1000 m dərinlikdə aşkar olunmuşlar. Bəzi artezian quyuları yüksək dərəcədə minerallaşmış isti su verir. Avstraliyanın ən böyük yeraltı su hövzəsi Mərkəzi düzənliyi əhatə edən Böyük artezian hövzəsi adlanır.

Torpaq-bitki örtüyü. Avstraliya materiki uzun müddət Yer kürəsinin digər hissələrindən təcrid olduğundan buranın flora aləmi endemikdir. Materikdə aşkar edilmiş 22 min bitki növünün 80 faizinə başqa yerlərdə rast gəlinmir. Amma

bununla belə insanlar materikin təbiətinə, xüsusilə onun bitki örtüyünə mənfi təsir göstərə bilmişlər. Artıq 850 növ bitki yoxa çıxmaq üzrədir. 85 bitki növü isə ancaq müstəmləkə illərində tamamilə ləğv edilib. Təqribən 2000-ə yaxın bitki növü isə başqa yerlərdən buraya gətirilmişdir. Evkalipt Okeaniya və Avstraliya üçün ən tipik ağac növləridir.

Ölkədə Evkaliptin 500 növünə rast gəlmək olar. Oduncaqları çürümədiyindən çox qiymətli hesab edilən bəzi evkaliptlərin hündürlüyü 90-100 m-ə çatır. Evkalipt meşələri ölkənin cənub-şərq və cənub-qərbində daha geniş sahə tutur. Materikdə akasiyaların da yüzlərlə növü bitir. Avstraliya qızıl akasiyası ağacının çiçəyi ölkənin milli simvolu olduğundan onun şəkli dövlətin gerbində də əks olunmuşdur. Materikin sahillərində həmişəyaşıl rütubətli meşələr bitir. Şimal sahillərində manqr, Tasmaniya adasında isə iynəyarpaqlı meşələr üstünlük təşkil edir. Tasmaniyada bitən kral Vilyam şamının oduncağı çox qiymətlidir. Materikin içərilərinə doğru getdikcə kontinentallıq artdığından ağaclar seyrəkləşərək kolluqlarla əvəz olunur. Ölkənin savanna və yarımsəhra zonalarının flora aləmində təbii otlaqlar üstünlük təşkil edir.

Avstraliyanın bitki aləmi kimi, heyvanat aləmi də növ müxtəlifliyi, özünəməxsusluğu, yəni qədimliyi, dırnaqlıların, primatların və vəhşi heyvanların olmaması ilə səciyyələnir. Avstraliyada kiqali, ördəkburun və yexidna kimi primitiv məməli heyvanlar qrupu üstünlük təşkil edir.

Avstraliyada kisəli heyvanların 162, təkə kənqurunun 50 növü var. Materikdə yaşayan 670 quş növündən 450-i endemikdir. Ölkədə sürünənlərin və həşəratların da bir çox növü vardır (kərtənkələ, 100 növ zəhərli ilan və s.). Avstraliyada kəpənək qurduna heykəl qoyulmuşdur. Argentinadan gətirilmiş bu həşəratlar 10 il ərzində ölkənin məhsuldar torpaqlarını «zəbt etmiş» kaktus kollarını tamamilə məhv edə bilmişlər.

2. Dövlətin qısa inkişaf tarixi. Müasir idarəolunma sistemi. Amerika qitəsi kəşf olunduqdan sonra Avropanın səyyah və tədqiqatçıları latın dilində «Terra Australis inkornimo»

adlanan və bəşəriyyətə dəqiq məlum olmayan torpaqları kəşf etmək barədə düşünməyə başladılar. Onlarca səyyah və tədqiqatçı X.Kolumb kimi məşhurlaşmağa can atırdı.

Təxmin edilir ki, materikin qərb sahilləri 40-45 mln. il əvvəl Antarktidadan ayrılmışdır. Həmin sahilə ilk dəfə 1606-cı ildə Hollandiyalı dəniz səyyahı V. Yanson çıxır. Bu hadisədən 36 il sonra Ost-Hindin (Şərqi Hindistan) qubernatoru Entori Van Dümen məlum olmayan torpaqları kəşf etmək üçün hollandiyalı Abel Tasmanın başçılığı altında ekspedisiya təşkil edir (Tasmaniya adası onun şərəfinə adlandırılıb).

Adaların sərt təbiəti, qiymətli faydalı qazıntıların yoxluğu, aborigenlərin dənizçilərin özləri ilə gətirdikləri gümüşə və qızıla biganə qalmaları, bu yerləri kəşf edənlərdə belə təəsürrat yaradırdı ki, burada heç bir qiymətli sərvət yoxdur və ibtidai icma quruluşunda yaşayan yerli xalq pulun, xüsusi mülkiyyətin nə olduğunu bilmir. Bu hadisədən sonra uzun müddət cənub torpaqlar səyyahları maraqlandırmırdı. Nəhayət, 1770-ci ildə ingilis dəniz səyyahı Ceyms Kukun gəmisi materikin sahillərində lövbər salır. Materikə yaxınlaşmış digər dəniz səyyahları kimi C.Kuk da bu geniş torpaqlarda qiymətli sərvətlərin (əsasən qızıl və gümüş) yataqlarını aşkar edə bilmir. Bunların əvəzinə C.Kuk Yeni Cənubi Uels adlandırdığı əsl Avstraliyanı kəşf edir. Kuk artıq başa düşmüşdü ki, onun kəşf etdiyi ərazilər V.Yansonun kəşf etdiyi torpaqların şərqə doğru davamıdır.

1770-ci ilin 22 avqustunda C.Kuk kəşf etdiyi torpaqları Yeni Cənubi Uels adı altında İngiltərə müstəmləkəsi elan edir. Bu hadisədən 18 il sonra müasir Sidney şəhərinə Artur Filippinin rəhbərliyi altında 11 gəmidən ibarət ilk ingilis hərbi donanması daxil olur (26 yanvar, 1798-ci il). Onlar özləri ilə 750 məhbus gətirmişdilər. Bu hadisədən 13 gün sonra Artur Filipp materikdə ilk dəfə İngiltərənin dövlət bayrağını qaldırır. O vaxtdan həmin gün ölkənin milli bayramı kimi qeyd olunur.

Beləliklə, XVIII əsrin axırlarından etibarən Avstraliya mənimsənilməyə başlandı. İlk dəfə cinayətkarların bir qrupu materikin cənub-şərqinə sürgün edildilər. Sürgün olunduqları

ərazidə Sidney şəhərinin (o vaxtlar İngiltərənin müstəmləkə naziri olmuş Lord Sidneyin şərəfinə) əsasını qoydular. İlk onilliklər ərzində İngiltərədən Avstraliyaya 750 min nəfərdən artıq məhbus göndərilir.

Maraqlıdır ki, 1803-cü ilədək Avropada Avstraliya barədə dolğun və dəqiq məlumat yox idi. Ehtimal olunurdu ki, Avstraliya Çinlə birləşdiyindən o, Asiyanın bu vaxta qədər məlum olmayan bir hissəsidir. 1803-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Metyu Flinders Avstraliyanı sahilləri boyunca səyahət edərək onun nəhəng bir ada olduğunu kəşf edir və ilk dəfə onu Avstraliya adlandırır.

XIX əsrin ortalarında zəngin qızıl yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar Avstraliyaya «səadət və macəra axtaranlar» gəlməyə başladılar. İngiltərə bu materiki şərti olaraq 6 hissəyə bölərək onu özünün müstəmləkəsi elan etdi. 1907-ci ildə dominion statusu olan 6 müstəmləkə mülkü birləşərək Avstraliya İttifaqı adlanan dövlətin yaradılmasını elan etdilər. 1931-ci ildə isə Avstraliya İttifaqı dominionuna müstəqil dövlət statusu verildi.

İdarəolunma sistemi. Avstraliya İttifaqı B.Britaniyanın rəhbərlik etdiyi «Birlik» təşkilatının tərkibində konstitusiyalı federativ monarxiyadır. İnzibati-ərazi cəhətdən dövlət 6 ştatdan (Yeni Cənubi Uels, Viktoriya, Kvinslend, Tasmaniya, Qərbi Avstraliya və Cənubi Avstraliya) və 2 ərazidən (Şimal və federativ paytaxt ərazisi) ibarətdir.

Konstitusiyaya görə (1901-ci ildən fəaliyyət göstərir) dövlətin başçısı B.Britaniya monarxıdır. Onu ölkədə hökumətin təqdim etdiyi və monarxın təyin etdiyi general-qubernator təmsil edir. General-qubernatorun parlamenti çağırmaq və buraxmaq hüquqları var. O, həmçinin Baş naziri və hökumət üzvlərini təyin edə bilər. General-qubernator həm də ölkənin silahlı qüvvələrinin ali baş komandanıdır. Onun xarici siyasət sahəsində fəaliyyəti B.Britaniyanın xarici siyasəti ilə uyğundur.

Dövlətin ali qanunverici orqanı Senat və nümayəndələr palatasından ibarət federal parlamentdir. Federal parlament-

dən başqa, altı ştatın hər birinin öz parlamenti var. Parlamentin işində, ümumiyyətlə, ölkənin həyatında, nümayəndələr palatası daha mühüm rol oynayır. 150 üzvü olan nümayəndələr palatasının deputatları birbaşa ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilir. 76 üzvü olan (hər ştatdan 72, hər ərazidən 2 nəfər olmaqla) senatorlar isə 6 il müddətinə seçilir. 3 ildən bir senat üzvlərinin yarısı təzələnilir.

Ölkənin ali icraedici orqanı Baş nazirin rəhbərlik etdiyi federal hökumətdir. Nazirlər kabinəsi Baş nazir tərəfindən onun parlament seçkilərində qalib gəlmiş partiya üzvləri arasından seçdiyi federal nazirlərdən ibarətdir. Avstraliyada fəaliyyət göstərən əsas siyasi partiyalar: Avstraliya Leyboristlər Partiyası; Avstraliya Milli Partiyası; Avstraliya Fəhlə Partiyası; Avstraliya Kommunist Partiyası; Avstraliya Demokratlar Partiyası və s.-dir.

Avstraliya parlamentinə seçkilərdə əsasən iki partiyanın (Leyboristlər və Liberallar) deputatları üstünlük təşkil edir. Avstraliya İttifaqı beynəlxalq və regional təşkilatlarda fəal iştirak edir. O, BMT-nin, «Birlik» təşkilatının, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası və başqa təşkilatların üzvüdür.

Avstraliya İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlər hələ lazımi səviyyədə inkişaf edə bilməmişdir. 1992-ci ilin 19 iyununda hər 2 dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı.

3. Əhali və şəhərlər. Avstraliya İttifaqında məskunlaşan əhali 21,5 mln. nəfərə çatmışdır (2010). Əhalisinin təqribən 20%-i 14 yaşa qədər olanlar, 68%-i 14 yaşla 65 yaş arasında olanlar, 12%-i isə 65 yaşından yuxarı olanlardır. Regionun digər ölkələrinə nisbətən əhalinin orta ömür müddəti yüksəkdir (kişilər üçün 78, qadınlar üçün 83 il). Əhalinin etnik tərkibinə görə ağ sifətli avstraliyalılar- 62 %, Asiya ölkələrindən gələnlər- 7 %, aborigenlər (yerli əhali)- 1%.

Avstraliyada məskunlaşmış ilk insanlar aborigenlər olmuşlar. Onlar bu materikə cənub-şərqi Asiyadan təqribən 40 min il öncə gəlmişlər. Hazırda ölkə əhalisinin çox cüzi bir hissəsini təşkil edən aborigenlər əslində çoxsaylı tayfalardan ibarətdir. Onlar arasında nisbətən geniş yayılmış dil pama-yunda dilidir. Aborigenlərin əksəriyyəti dədə-baba peşələrini (köçəri həyat, ovçuluq, yığıcılıq və s.) yadırgamışlar.

Ölkədə ingilis və ya yalnız avstraliyalı adlanan və millət kimi formalaşanların sayı daha çoxdur. Avstraliyaya ilk gələnlər çox cəsur və qorxmaz insanlar olub. İngilis və irlandiyalılarından əlavə materikə italyanlar, yunanlar, ispanlar və Avropanın başqa xalqlarının nümayəndələri də gəlmişlər. XIX əsrin ortalarına qədər Avstraliyada yaşayanların həyat tərzi B. Britaniyada yaşayanların həyat tərzindən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmirdi. Sonralar ölkə mədəniyyəti, adət-ənənələri, mətbəxi və s. digər ölkələrdən, ilk növbədə Cənub-Şərqi Asiya və Yaponiyadan gələnlərin hesabına bir qədər zənginləşdi. Gəldikləri ölkələrdən asılı olmayaraq onların hamısında milli qürur çox güclüdür və hamı özünü avstraliyalı hesab edir.

Əhalinin təbii artımına görə Avstraliya İttifaqı Avropa ölkələrini xatırladır. Ölkədə təbii artım 5-6 promildir. Yəni, hər 1000 nəfərə təbii artım 1 ildə 5-6 nəfərdir. Orta sıxlıq göstəricisinə görə ölkə (hər kv. km-ə təqribən 3 nəfər) dünya dövlətləri içərisində sonuncu yerlərdən birini tutur.

Ölkə əhalisinin 85%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Avstraliyda 500 məntəqəyə şəhər statusu verilmişdir. Materialın ən böyük şəhərləri: Sidney (4,1 mln.), Melburndur (3,6 mln.). Bu iki şəhərdə ölkə əhalisinin təqribən 40%-i yaşayır. Daha üç şəhərin (Brisben, Pert və Adealida) əhalisinin sayı 1 mln.-u ötüb. Böyük şəhərlər sırasına Nyukasl, Vullonqonq, Çilonqu da aid etmək olar. Maraqlıdır ki, bu şəhərlərin hamısı okean sahilində yerləşmişlər. Təkcə dövlətin paytaxtı – Kanberra okean sahilindən uzaqdadır.

Paytaxtın qısa səciyyəsi. Kanberranın (380 min) paytaxt olmasının çox maraqlı tarixəsi var. Məsələ ondadır ki,

1901-ci ildə paytaxt barədə məsələ ortaya çıxanda Sidney artıq məşhurlaşmış şəhər olduğundan özünü paytaxt kimi görmək istəyirdi. Amma Melburn şəhəri də paytaxt funksiyalarını yerinə yetirmək arzusunda idi. Bu iki şəhər arasında birincilik uğrunda mübahisələr həll olunmadığından ölkə parlamentinin üzvləri belə qərar gəlirlər ki, mübahisələrə son qoymaq üçün paytaxt kimi digər şəhər seçilməlidir və seçim o vaxtlar üçün o qədər də tanınmayan Kanberranın (yerli tayfa adı) üzərinə düşür.

Sidney ilə Melburn arasında hər ikisindən eyni məsafədə aralı yerləşən Kanberra rəsmi şəkildə ölkənin paytaxtı elan olunur. Bu kiçik şəhər paytaxt infrastrukturuna malik olana qədər (1927-ci il) Melburn müvəqqəti paytaxt funksiyasını yerinə yetirmişdir. Sidney və Melburndan fərqli olaraq Kanberrada heç bir iri müəssisə, fabrik, zavod tikilməmişdir.

Avstraliyada rəsmi dil ingilis dilidir. İngilis avstraliyalıların danışığında ingilis dili ilə bərabər aborigenlərin işlətdikləri bəzi sözlərdən də istifadə olunur. Dini baxımdan ölkə əhalisini çox hissəsi xristianlardır (əsasən protestant və katoliklər). Əhalinin təqribən $\frac{1}{4}$ -i qeyri xristianlardır. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi 100 faizdir.

4.Ölkə iqtisadiyyatının ümumi səciyyəsi və aparıcı sahələri. Avstraliya İttfaqı nisbətən qısa bir müddətdə (təqribən 70-75 il) mürəkkəb iqtisadi inkişaf yolu keçmişdir. Ölkə B. Britaniyanın XX əsrin əvvəllərindənkə aqrar xammal mənbəyindən bazar iqtisadiyatı yolu ilə irəliləyən iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə qədər yüksələ bildi. Ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verən amillərdən biri ixtisaslı kadrlar olmasıdır. Məlumdur ki, Avropa ölkələrindən (ilk növbədə B. Britaniyadan) Avstraliyaya köçüb gələn əhali arasında ixtisaslı mühəndis, fəhlə və ziyalılar çox olub. Gələnlər öz bilik və bacarıqlarını yerli şəraitə uyğunlaşdırma bilmişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün ərazidəki müxtəlif təbii ehtiyatların olması da buna ilkin şərait yaratdı. Ərazinin xeyli hissəsini tutan geniş çöllərdə zərif yunlu merinos

qoyunların bəslənilməsi və yun satışından əldə edilən gəlir, başqa sahələrin dirçəlməsinə də şərait yaratdı.

İkinci dünya müharibəsində ABŞ-la müttəfiq olduğuna görə Avstraliya ərazisində hərbi sursat anbarları, hərbi məqsədlər üçün şosse, təyyarə meydanları və dəniz portları kimi mühüm iqtisadi obyektlərin inşası ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını sürətləndirmişdir. Müasir Avstraliya iqtisadi səviyyəsinə görə inkişaf etmiş sənaye-aqrar ölkəsidir. İqtisadiyyatın bir çox əsas göstəricilərinə görə o, dünyanın yüksək dərəcədə inkişaf etmiş 10 dövlətindən biridir.

Sənaye. Ölkə iqtisadiyyatında dağ-mədən sənayesinin rolu danılmazdır. Bu göstəriciyə görə o, inkişaf etmiş digər ölkələrdən seçilir (Kanada istisna olmaqla). Metal tərkibli bəzi filizlərin (dəmir, sink, qurğuşun) çıxarılmasına görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Avstraliyanın dağ-mədən sənayesi yüksək texniki təminat və yüksək ixrac istiqamətlidir. Boksit, sink, almaz çıxarılmasına görə dünyada birinci, dəmir filizi, uran və qurğuşun çıxarılmasına görə ikinci və qızıla görə isə üçüncü yeri tutur. Avstraliya həmçinin kömür, manqan, gümüş, mis, qalay çıxarılmasına görə dünya liderləri sırasındadır. Neft və təbii qaz ehtiyatları ilə özünün daxili tələbatını ödəyir. Çıxarılan xammal əsasən Yaponiya bazarlarına göndərilir.

Dağ-mədən sənayesinin ənənəvi mərkəzləri ölkənin cənub-şərq və cənub bölgələrindədir. Sidney-Nyukasl bölgəsində daş kömür, Broknen-Hill məntəqəsində qurğuşun-sink, Ayron-Neb məntəqəsində dəmir filizi, Maunt-Ayza bölgəsində Avstraliyada çıxarılan misin təqribən yarısı çıxarılır. Qızıl yataqları isə Qərbi Avstraliyanın cənubunda (Kolqurli məntəqəsi) çıxarılır.

Avstraliyanın yeni kəşf olunmuş mineral xammal yataqları ölkənin şimal və qərb bölgələrindədir. Məsələn, Qlads-ton rayonunda kömür və mis, Taunsvilldə kobalt və nikel yataqları, mis, bismut və qızıl Merat Krikdə, yüksək keyfiyyətli boksit yataqları isə Keyp-York yarımadasında aşkar

edilmişdir. Manqan filizlərinin böyük ehtiyatı Qreyt-Aylend adasında aşkar olunduğundan burada xüsusi ixrac portu da salınmışdır. Qərbi Avstraliya ştatında almaz yataqları aşkar edilmişdir. Almazla bərabər bu ştatda dəmir filizi də çıxarılır.

Neft və təbii qazın çıxarılmasına görə Avstraliyanın kontinental şelf neft yataqları böyük rol oynayır. Barrou adasından çıxarılan təbii qaz sıxılmış şəkildə balonlara doldurularaq Yaponiyaya göndərilir. Avstraliyanın təcrübəsi göstərir ki, xammal istiqamətli iqtisadi inkişaf hələ iqtisadi gerilik, zəiflik əlaməti deyil, çünki Avstraliya İttifaqı yüksək səviyyəli emaledici sənaye sahələrinə (elektronika və elektrotexnika, avtomobilqayırma, aqrotexnika və s.) malikdir. Avstraliya İttifaqı iqtisadiyyatının bir xüsusiyyəti də odur ki, bu ölkədə yeyinti sənayesi (əsasən ət istehsalı) yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən o ixracat yönümlüdür.

Metal istehsalının bütün mərhələləri Avstraliyada inkişaf etdirilmişdir. Qara metallurgiya ilə yanaşı ölkədə əlvan metallurgiya sənayesi də inkişaf edib. Qara və əlvan metallurgiya xammalı ölkənin maşınqayırma sənayesinin tələbatını tam təmin edə bilər. Spenser körfəzi sahilindəki Uayalla şəhəri böyük metallurgiya mərkəzidir. Bu mərkəzdə maşınqayırma sənaye sahələri də inkişaf etdirilir. Avstraliya İttifaqında gəmi istehsalı da yaxşı inkişaf etmişdir. Avstraliyada elm və müasir texnologiyalar sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı. Avstraliya İttifaqının kənd təsərrüfatı yüksək əmtəəliliyi, çox sahəliliyi, texniki cəhətdən yaxşı təmin olunması ilə digər ölkələrdən seçilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərinə görə o, yalnız ABŞ-dan geri qalır. Amma məhsulların adam başına düşən dəyərinə görə Avstraliya İttifaqı dünyanın bütün ölkələrindən irəlidədir. Ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin təqribən 4-5%-i kənd təsərrüfatı sahələrində çalışır. Ölkədə kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi isə **heyvandarlıqdır**. Qoyunların sayına görə (70 mln. başdan artıq) dünyada birinci yeri tutur. Avstraliya yüksək keyfiyyətli yun istehsalı və ixracına görə dünyada birinci, ət-süd məhsulları,

buğda, şəkər istehsalı və ixracı üzrə qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Avstraliya çöllərinin təbii şəraiti qoyunçuluğun inkişafına təkan verir. Qoyunların ümumi sayının 70 faizə qədərini merinos cinsli qoyunlar təşkil edir. Ən kiçik qoyun sürüsü 5-6 mln. başdan əskik olmur. Ətlik istiqamətli maldarlıq əsas etibarilə ölkənin şimalında tropik və subtropik zonalarda inkişaf etdirilir. Qaramalın sayı 22,0 mln.-dan artıqdır.

Ölkə ərazisinin təqribən 5%-dən əkinçilik məqsədləri üçün istifadə olunur. Əkinçilikdə taxılçılıq aparıcı mövqeyə malikdir. Taxıl və digər dənli bitkilər süni suvarmasız ancaq gübrələrdən istifadə yolu ilə becərilir. Yalnız çəltik əkinləri suya tələbkardır. Taxılçılığın əsas becərilmə bölgəsi «taxıl qurşağı» adlanan və Kvinslend ştatından Cənubi Avstraliya ştatına qədər eni 90-300 km olan zonadır. Ölkədə texniki bitkilərdən qamış, pambıq və tütün yetişdirilir. Texniki bitki yetişdirilən sahələr süni suvarılır.

Nəqliyyat və xarici ticarət. Böyük ərazidə yerləşmiş Avstraliyada daxili və xarici əlaqələr üçün nəqliyyat xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ən sıx dəmiryol nəqliyyatı ölkənin inkişaf etmiş cənub-şərq və cənub-qərb bölgələrinin payına düşür. İri transkontinental magistral dəmiryol xətti ölkənin şərqindən (Sidney şəhəri)- qərbinə (Sidney-Pert şəhəri) qədər uzanır. İkinci transkontinental magistral dəmiryol xətti meridian istiqamətlidir. Bu xətt ölkənin şimalındakı Darwin şəhərindən başlayaraq cənuba qədər uzanır. Dəmiryolları vasitəsilə iri həcmli yüklər, əsasən dağ-mədən sənaye xammalı, taxıl, sement, gübrələr, oduncaq və mal-qara daşınır.

Şose yollarının əksəriyyəti, bir qayda olaraq radikal şəkildə böyük şəhərlərdən başlanır. Bu yollara məşhur səyyah və tədqiqatçıların adları verilib. Avtomobil nəqliyyatı kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilən bölgələrdə də yaxşı inkişaf edib. Ölkədəki yük və sərnişin daşınmalarının təqribən 2/3-si avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir.

Dəniz nəqliyyatından əsasən dünya ölkələri ilə ticarətdə və sərnişin daşınmasında istifadə olunur. Ölkənin böyük portları Sidney, Melburn, Nyukasl, Adelanda, Dampir və Port-Xedlenddir. Ölkənin daxili və xarici əlaqələrində hava nəqliyyatının çox böyük əhəmiyyəti var. Avstraliyada həm dövlətə, həm də xüsusi kapitalla məxsus aviasiya (əsasən kiçik aviasiya) şirkətləri var. Ölkədə telekommunikasiya, telefon və radio əlaqələri çox yaxşı inkişaf etmişdir. Bəzi ucqar fermalarda yaşayan ailələrin uşaqlarına radio və televiziya vasitəsilə dərs keçirilir.

Xarici ticarət Avstraliya iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta əldə etmək üçün ixracat mühüm mənbə olaraq qalır. Ötən əsrin ortalarında ölkənin ixracatında struktur dəyişikliklər baş versə də, Avstraliya yenə də böyük həcmdə müxtəlif xammal ixracatçısı kimi tanınır. İxracatın dəyəcə yarısını qızıl, kömür, yun, ət, dəmir filizi, boksit, şəkər, buğda və s. təşkil edir. Eyni zamanda emaledici sənaye məhsullarının ixracatdakı payı ildən-ilə artır. Yaponiya, ABŞ, Yeni Zelandiya, Çin, Koreya Respublikası, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Avstraliyanın mühüm ticarət müttəfiqləridir. Ölkə idxalatında maşın və avadanlıq, çox işlənən məmulatlar, kimya və ağac emalından əldə olunan məhsullar üstünlük təşkil edir. Ölkənin ticarət balansını müsbətir.

Daxili fərqlər. Ərazinin böyüklüyünü və əhalisinin seyrəkliyini nəzərə alsaq, Avstraliyada daxili fərqlərin mövcudluğunu başa düşmək olar. Müxtəlif göstəricilərə əsaslanaraq ölkədə 5 region ayrılır:

1. Cənub-Şərq regionu. Bu region ölkənin iqtisadi beyni hesab edilir. Regiona Yeni Cənubi Uels və Viktoriya ştatları ilə yanaşı, Cənubi Avstraliya ştatının cənub-şərq hissəsi daxil edilir. Ölkənin iki ən böyük şəhəri Sidney və Melburn bu region ərazisindədir. Ölkə əhalisinin üçdə iki hissəsi bu regionda yaşayır. Ölkə üzrə emaledici sənaye məhsullarının 80 %-i, qoyunların 70 %-i, dəmiryollarının yarısı bu regionun payına düşür.

2. Şimal-Şərq regionu. Təkcə Kvinslend ştatını əhatə edir. Əhalinin sayına görə ölkənin üçüncü şəhəri olan Brisben bu regiondadır. İqtisadiyyat və nəqliyyat üçün regionun iqlim şəraiti o qədər də əlverişli deyil. Bununla yanaşı regionda dağ-mədən sənayesi və maldarlıq yaxşı inkişaf etmişdir.

3.Mərkəz-Qərb regionu. Sahəsinə görə ən böyük iqtisadi region və ən quraq bölgədir. Ölkə ərazisinin 40 %-i bu regionun payına düşür. Ölkə daxili əmək bölgüsündə dağ-mədən sənayesi və buğda əkinlərinə görə seçilir.

4.Şimal regionu. Təbii şəraitinin ekstremallığı və zəif məskunlaşması ilə seçilir. Region iqtisadiyyatının əsasını dağ-mədən sənayesi və kənd təsərrüfatı təşkil edir.

5.Tasmaniya regionu. İqlim şəraiti çox əlverişli olan bir regiondur. Region iqtisadiyyatının əsasını hidroenergetika, əlvan metallurgiya, turizm və kənd təsərrüfatı təşkil edir.

Təkrar üçün suallar:

1. Avstraliya İttifaqı dövlətinin coğrafi mövqeyini və tərkibini izah edin.
2. Avstraliya relyefinin xüsusiyyətini izah edin.
3. Avstraliya hansı sərvətlərlə zəngindir?
4. Avstraliyanın iqlimi və hidroqrafiya şəbəkəsini izah edin.
5. Avstraliyanın flora və fauna aləminin özəlliyi nədədir?
6. Avstraliyada urbanizasiya vəziyyəti necədir?
7. Avstraliyanın tədqiqində xidmətləri olan səyyah və tədqiqatçılar haqda nə deyə bilərsiniz?
8. Avstraliyanın iqtisadi dirçəlişində hansı ölkələrin rolu böyük olmuşdur?
9. Avstraliyanın dağ-mədən sənayesinin mövcud durumunu şərh edin.
10. Avstraliya kənd təsərrüfatının aparıcı sahələri hansılardır?
11. Avstraliya hansı regionlara bölünür?

III HİSSƏ

ƏLAVƏLƏR

Dərslikdə işlədilən terminlər

Auditor- latın mənşəli sözdür. Keçmişdə hərbi məhkəmələrdə yoxlayıcı (müasir mənada prokuror) vəzifəsini icra edən şəxs.

Manufaktura- (latın mənşəli sözdür, əl ilə hazırlamaq mənasını bildirir). Manufaktura dedikdə əl ilə iş texnikası nəzərdə tutulur. XVI əsrin 60-cı illərində Qərbi Avropada manufakturanı maşınlı istehsal ilə əvəz olunur.

İyerarxiya- yunan mənşəli sözdür. Dilimizə tərcümədə aşağı rütbəliyələrin yuxarı rütbəliyələrə tabe olması mənasını bildirir.

Xartiya- latın mənşəli sözdür, fərman mənasını bildirir. Fərman mənalərini əks etdirən sənədlərin və digər aktların ümumi adı.

Demoqrafik vəziyyət. Başqa qitələrlə müqayisədə Avropada demoqrafik vəziyyət əlverişli deyil. Dünyada ən aşağı təbii artım göstəriciləri Avropa ölkələrinin də (Albaniya və Moldova istisna olmaqla) müşahidə edilir.

Demoqrafiya- yunan mənşəli sözdür. Əhali haqqında elm anlayışını bildirir. Bu termini ilk dəfə fransız alimi Giyar işlətməmişdir. Demoqrafiya əhalinin strukturu, yerdəyişməsi və dinamikasında baş verən amil və səbəbləri araşdırılır.

Bərzəx- ərəb mənşəli sözdür. Əsasən iki geniş su sahəsini birləşdirən ensiz quru zolağı. Bərzəx iki materiki birləşdirir (Panama bərzəxi, Süveyş bərzəxi).

Dominion- (İngiliscə malikanə, hakimiyyət mənalərini bildirir). Britaniya imperiyası tərkibinə daxil olan və İngiltərə monarxını özünün dövlət başçısı kimi tanıyan dövlətlər. İlk dominion status Kanadaya verilmişdir (1847).

Birlük (1947-ci ilə qədər Böyük Britaniya Birliyi) - müstəqillik əldə etmiş keçmiş müstəmləkələrin Böyük Britaniyanın rəhbərliyi altında vahid təşkilatda birləşməsi. Bu isə o deməkdir ki, Böyük

Britaniya monarxi rəsmi şəkildə Birlik üzvü olan dövlətlərin monarxi hesab edilir və yerlərdə monarxin adından onun nümayəndəsi təmsil olunur.

Sipər (qalxan) – əsas hissəsi müxtəlif tərkibli qədim yaşlı maqmatik kənarları isə çökmə süxurlarla örtülmüş ərazi.

Şlüz- (holland mənşəli sözdür, ayırırım mənasını bildirir)- gəmiçilikdə, çayda və ya kanalda gəmilərin bir su səviyyəsindən digərinə keçirmək üçün salınmış hidrotexniki qurğu.

Utrext müqaviləsi İspaniya varisliyi uğrunda gedən müharibələrin başa çatmasından sonra bağlanmış bir sıra (Fransa-İngiltərə, Fransa-Hollandiya və s.) sülh müqavilələrinin ümumi adı. Bu müqavilə Niderland şəhəri Utrextdə imzalanmışdır.

Dəniz mili-beynəlxalq ölçü vahidi. 1 dəniz mili 152 km-ə bərabərdir.

Avstraliya İttifaqının tərkibinə özündən savayı Tasman adası və sahilə yaxın yerləşmiş Kinq, Kenquru, Kokos, Milad, Norfolk kimi kiçik adalar və atollar daxildir.

Qondvana- bəzi alimlərin fikrincə Palezooy və qismən Mezozooy eralarında Yer kürəsinin cənub yarımkürəsində mövcud olan qitə. Qondvana Cənubi Amerika, Hindistan yarımadası və Avstraliyanı əhatə etmişdir.

Poliplər- (yunanca hərfi mənası çoxayaqlılar) isti su hövzələrinin dibində yaşayan heyvan növləridir.

Endemik (yunan dilində yerli mənasını bildirir)- məhdud bir şəraitdə yayılmış heyvan və bitki növləri. Onların yayıldığı sahələr bəzən çox kiçik də ola bilər.

Evkalipt-bitki növü. Əsasən həmişəyaşıl ağac (hündürlüyü 100 m-ədək) və kollardır. Evkaliptdən tibdə geniş istifadə olunur. Əsasən bataqlıqları qurutmaq məqsədi ilə əkilir. Oduncağı çox möhkəmdir.

Primat- məməlilər dəstəsinə aid edilən heyvanlar. Prmiatlar dedikdə meymunlar və meymuna bənzər heyvanlar nəzərdə tutulur.

Aborijen (latınca əzəldən mənasını bildirir) – hər hansı bir Ölkənin qədim, yerli sakinləri. Qədim yunanca avtoxton termininin oxşarıdır.

Doktrina-(latınca təlim mənasını bildirir)-elmi, fəlsəfi və ya siyasi biliklər sisteminin nəzəri müddəalarını rəhbərtutmaq kimi başa düşülür.

İmmiqrant -latın mənşəli sözdür, daxil olmaq mənasını bildirir. Bir dövlətin vətəndaşlarının müxtəlif səbəblər (siyasi, dini, etnik və s.) üzündən daimi və ya müvəqqəti müddətə başqa ölkə ərazisinə köçən şəxs. Dilimizdə mühacir mənasını daşıyır.

Unitar dövlət- İdarəçiliyin bir forması. Belə ölkələrdə dövlət ərazisi federativ idarəçilikdən fərqli olaraq federativ vahidlərə (ştat, torpaq, respublika və s.) deyil, inzibati-ərazi vahidlərinə (vilayət, mahal, diyar, rayon və s) bölünür.

Teokratiya- yunan mənşəli sözdür. Hərfi mənası Allahın hakimiyyəti kimi başa düşülür. Siyasi və dini hakimiyyətin bir şəxsə məxsus olduğunu bildiren dövlət idarəçilik forması.

Ümummilli məhsul – Həm ölkə daxilində, həm də ölkənin istehsal amilləri (investisiya qoyuluşu) hesabına xaricdə yaradılan əmtəə və xidmətlərin ictimai bazar dəyərinin məcmusudur.

Ümumdaxili məhsul – Ölkə sərhədləri daxilində bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində yaradılan əmtəə və xidmətlərin son istehsalının ictimai bazar dəyərinin məcmusudur.

ƏLAVƏLƏR

III HİSSƏ

Cədvəl 1

XXI əsrdə dünya əhalisinin artımı

Regionlar	2007-ci ildə əhalinin sayı, mln nəfər	Hər 100 nəfərə doğum	Hər 100 nəfərə ölüm	2025-ci ildə əhalinin sayı	2050-ci ildə əhalinin sayı	Uşaq ölümü	65 yaşdan yuxarı olanların xüsusi çəkisi, %-lə
Afrika	994	38	14	1359	1953	86	3
Şimali Amerika	335	14	8	387	462	6	12
Cənubi Amerika	569	21	6	691	784	24	6
Asiya	4010	19	7	4768	5378	48	6
Avropa	733	10	11	719	669	6	16
İnkişaf etmiş ölkələr	1221	11	10	1254	1259	6	16
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	5404	23	8	6711	8036	57	6
Dünya üzrə	6625	21	9	7965	9294	52	7

Cədvəl 2

Asiya ölkələrinin bəzilərində əhali artımı və proqnozu

Region, subregion, ölkələr	Əhali artımı (mln. nəfər)		
	2000	2010	2025
Şərqi Asiya o cümlədən:	1485	1630	1700
Çin	1261	1330	1431
Yaponiya	127	126	120
Koreya Respublikası	47	48	33
Cənub-Şərqi Asiya o cümlədən:	519	600	680
İndoneziya	512	242	275
Vyetnam	80	89	220
Filippin	76	99	110
Tailand	61	67	73
Myanma	46	53	58
Cənubi Asiya o cümlədən:	1400	1592	1830
Hindistan	1014	1173	1330
Pakistan	156	184	265
Banqladəş	129	156	280
Cənub-Qərbi Asiya o cümlədən:	278	326	420
İran	68	76	95
Türkiyə	67	77	88

Cədvəl 3

Xarici Avropanın bəzi ölkələrində hər 1000 nəfərə əhali artımının göstəriciləri

Ölkələr	Doğulanlar	Ölüm halları	Təbii artım
Albaniya	15	5	10
İrlandiya	14	8	6
İslandiya	14	8	6
Bosniya və Hertsoqovina	13	8	5
Makedoniya	12	9	3
Norveç	12	9	3
Serbiya	12	10	2
Çernoqoriya	71	9	2
Böyük Britaniya	11	10	1
Niderland	11	9	2
Polşa	11	10	1
Portuqaliya	11	10	1
Rumıniya	11	12	-1
Fransa	11	9	2
Belçika	10	10	0
Bolqarıstan	10	14	-4
Macarıstan	10	13	-3
Yunanıstan	10	10	0

İspaniya	10	10	0
Slovakiya	10	9	1
Finlandiya	10	10	0
Xorvatiya	10	11	-1
İsveçrə	10	8	2
İsveç	10	10	0
Estoniya	10	13	-3
Avstriya	9	10	-1
İtaliya	9	10	-1
Latviya	9	14	-5
Litva	9	11	-2
Sloveniya	9	10	-1
Çexiya	9	11	-2
Almaniya	8	11	-3

BMT-nin təsnifatına görə Avropanın subregionları

Şimali Avropa	Qərbi Avropa	Cənubi Avropa	Şərqi Avropa
10 ölkə	7 ölkə	13 ölkə	10 ölkə
İslandiya	Almaniya	İtaliya, İspaniya, Portugalıya	Rusiya
Norveç	Fransa	Malta	Ukrayna
İsveç	Belçika	Yunanıstan	Belarus
Danimarka	Niderland	Serbiya	Moldova
Finlandiya	Lüksemburq	Sloveniya	Polşa
Estoniya	İsveçrə	Xorvatiya	Çexiya
Latviya	Avstriya	Bosniya və Hert seqovina	Slovakiya
Litva		Makedoniya	Macarıstan
B.Britaniya		Çernoqoriya	Rumıniya
İrlandiya		Albaniya	Bolqarıstan
		Kosovo	

Mikrodövlətlər istisna olmaqla

Cədvəl 5

Xarici Asiyannın subregionları

Subregionlar	Ərazisi, mln.kv.km	Əhalisi mln. nəfərlə	Müstəqil dövlətlərin sayı
Cənub-Qərbi Asiya	6,9	300	16
Cənubi Asiya	4,5	1500	7
Cənubi-Şərqi Asiya	4,5	600	11
Şərqi Asiya	11,8	1600	5
Xarici Asiya	27,7	4000	39

Cədvəl 6

Amerikada müstəmləkə mülkləri

Mülklərin adları	Məxsus olduğu dövlət	İnzibati mərkəzi	Sahəsi, kv.km	Əhalisi, nəfər
1. Angilya	B.Britaniya	Valli	96	1000
2.Bermud adaları	B.Britaniya	Hamilton	53	7500
3. Vircinya adaları	B.Britaniya	Rod-Taun	153	22000
4.Kayman adaları	B.Britaniya	Corctaun	260	40000
5.Montserrat adaları	B.Britaniya	Plimut	162	13000
6. Terks və Kaykos adaları	B.Britaniya	Kok-Taun	430	20000
7.Folklend adaları	B.Britaniya	Port-Stenli	12100	5000
8. Qvadelupa ad.	Fransa	Bas-Ter	18000	500000
9. Qviana	Fransa	Kayenna	91000	180000
10.Martina adası	Fransa	Ford-de Frans	1100	400000

11. Vircinya adaları	ABŞ	Şarlotta-Amalya	355	180000
12. Sen-Pyer və Mikelon adaları	ABŞ	Sen-Pyer	242	1000
13. Puerto-Riko adası	ABŞ	San-Xuan	9100	550000
14. Antil adaları	Niderland	Villenstad.	800	250000
15. Aruba adaları	Niderland	Oranyestad	193	100000
Cəmi	4 dövlət		52144	2,1 mln

Cədvəl 7

Amerikanın subregionları

Şimali Amerika	Mərkəzi Amerika	Vest-Hind bölgəsi	Cənubi Amerika
1. Kanada	1. Beliz	1. Antiqua və Barbuda	1. Argentina
2. ABŞ	2. Qvatemala	2. Barbados	2. Boliviya
3. Meksika	3. Kosta-Rika	3. Baham adaları	3. Braziliya
	4. Nikaraqua	4. Qrenada	4. Venesuela
	5. Panama	5. Dominika	5. Qayana
	6. Salvador	6. Dominikan Respublikası	6. Ekvador
	7. Honduras	7. Yamayka	7. Kolumbiya
		8. Kuba	8. Paraqvay
		9. Sent-Vinsent və Qrenadina	9. Peru
		10. Sent-Kits və Nevis	10. Surinam
		11. Sent-Lüsiya	11. Uruqvay
		12. Trinidad və Tobaqo	12. Çili
		13. Haiti	

Cədvəl 8

Afrikamın subregionları

Subregionlar	Ərazi , mln.kv.km-lə	Əhali, mln.nəfərlə	Müstəqil dövlətlərin sayı
Şimali Afrika	8,5	259	7
Qərbi Afrika	6,0	300	16
Şərqi Afrka	6,3	300	18
Mərkəzi Afrika	6,6	150	9
Cənubi Afrika	2,7	70	5
Cəmi	30,1	11,7 mlrd.	55*

*Saxara Ərəb Respublikası daxil olmaqla

Cədvəl 9

Alp dağlarında salınmış dəmir və avtomobil tunellərinin bəzi göstəriciləri

Tunelin adı	Təyinatı	Tikintisi başa çatıb	Uzunluğu km	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü, m	Yerləşdiyi ölkə
Sen-Qotard	d/y	1882	15,0	1310	İsveçrə
Arlberq	d/y	1882	11,0	1154	İsveçrə
Simplon I,II	d/y	1906,1922	19,8	705	İsveçrə
Tauern	d/y	1908	8,5	1225	Avstriya
Letqberq	d/y	1913	14,6	1240	İsveçrə
Mon-Seni	d/y	1871	13,6	1507	Fransa-İtaliya
Frejyus	d/y	1871	12,9	1300	Fransa-İtaliya
Karavanken	d/y	1905	1,3	600	Avstriya-Slovakiya
Böyük Sen-Bernar	avt.	1964	5,8	1875	İsveçrə-İtaliya

Monblan	avt.	1965	11,6	1380	Fransa-İtaliya
Albula	avt.	1960	5,9	1823	İsveçrə
Loybl	avt.	1958	1,0	1067	Avstriya-Slovakiya
Sen-Bernardino	avt.	1967	6,6	1650	İsveçrə
Fenbertaurn	avt.	1967	5,2	1650	Avstriya
Sen-Qotard	avt.	1976	16,3	1175	İsveçrə
Frejyus	avt.	1980	12,9	1300	Fransa-İtaliya

Cədvəl 10

Qərbi və Şərqi Avropa arasında əsas nəqliyyat dəhlizləri

	İstiqamət	Ümumi uzunluğu, km-lə	İstismara verildiyi il
I	Helsinki-Tallin-Riqa-Kaliningrad-Qdansk-Riqa-Kaunas-Varşava	7000	2005
II	Berlin-Poznan-Varşava-Minsk-Moskva	1830	2009
III	Berlin-Drezden-Bratislav-Katovitse-Krakov-Lvov-Kiyev	1640	2010
IV	Drezden-Praqa-Bratislava-Vyana-Budapeşt-Konstansa-Sofiya-Plovdiv-İstambul	3285	2010
V	Triest-Lübliyana-Budapeşt-Ujqorod-Lvov-Bratislava	1595	2010
VI	Qdansk-Varşava-Katovitse-Jilina	800	2010
VII	Vyana-Bratislava-Budapeşt-Belqrad-Lom-Ruse-Brenla-Qalats	1600	2010
VIII	Durres-Tirana-Skopye-Sofiya-Plovdiv-Burqas-Varna	905	2010
IX	Helsinki-Sankt-Peterburq-Moskva-Kiyev-Kişinyov-Buxarest-Klaypeda-Kaunas	3400	2010

Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları göstəriciləri üzrə Çinin dünyada mövqeyi

Məhsulun növü	Tutduğu yer	Məhsulun növü	Tutduğu yer
Kömür	1	Meyvələr	1
Dəmir filizi	1	Tərəvəz	1
Çuqun	1	Yağlı bitkilər	1
Polad	1	Ət	1
Volfram	1	Yumurta	1
Sink	1	Balıq və digər dəniz məmulatları	1
Alüminium	1	Siqaret	1
Mineral gübrələr	1	Pambıq	1
Sement	1	Qurğuşun	2
Radioqəbuledicilər	1	Qalay	2
Televizorlar	1	Molibden	2
Paltaryuyan maşın	1	Elektrik enerjisi	2
Velosipedlər	1	Soyuducular	2
Ayaqqabılar	1	Kimyəvi liflər	2
Dənli bitkilər	1	Qarğıdalı	2
Kartof	1	Çay	2

Avstraliya İttifaqının dağ-mədən sənayesinin göstəriciləri (2007)

Yanacaq və xammalın növləri	Ölçü vahidi	Hasilat	İxrac
Daş kömür	mln.t	370	220
Neft	mln. t	23	---
Təbii qaz	mlrd.kub m.	37	19
Uran konsentratı	min t.	8,9	8,9
Dəmir filizi	mln. t	230	165
Məngən filizi	mln.t	2,1	2,0
Mis konsentratı	min t	420	100
Sink konsentratı	min t	1260	700
Qurğuşun konsentratı	min t	700	250
Boksit	mln. t	55	5
Gillicə	mln. t	15,5	15
Nikel	min t	70	60

Cədvəl 13

Avtomobillərin adambaşına düşən sayına görə dünyanın aparıcı ölkələri

Ölkələr	Hər 1000 nəfərə düşən avtomobillərin sayı
1.ABŞ	765
2.Lüksemburq	686
3.Malayziya	641
4.Avstraliya	619
5.Malta	607
6.Bruney	589
7.İtaliya	566
8.Kanada	563

Cədvəl 14

Sərnişin dövriyyəsinə görə dünyanın 10 ən iri təyyarə limanları

Nö	Şəhər	Ölkə	Sərnişin daşınmaları, mln.nəfər
1	Atlanta	ABŞ	84,8
2	Çikaqo	ABŞ	77,0
3	London	Böyük Britaniya	67,5
4	Tokio	Yaponiya	65,8
5	Los-Anceles	ABŞ	61,0
6	Dallas	ABŞ	60,1

7	Paris	Fransa	56,8
8	Frankfrut	Almaniya	52,8
9	Pekin	Çin	48,5
10	Denver	ABŞ	47,3

Cədvəl 15

ABŞ-da bəzi faydalı qazıntıların ehtiyatı

Faydalı qazıntıları	Ölçü vahidləri	Ümumi ehtiyat	Dünya miqyasında payı, faizlə
Kömür	mlrd.ton	3,7	28,7
Dəmir filizi	mlrd.ton	25,0	6,8
Neft	mlrd.ton	4,2	2,4
Fosforit	mlrd.ton	4,4	6,6
Təbii qaz	trln.kub m	5,4	2,9
Molibden	mln. t	3,7	28,9
Mis	mln t	115,3	12,0
Qurğuşun	mln t	26,2	12,8
Sink	mln t	48,7	10,3
Qızıl	ton	9030	9,5
Volfram	min t	210	5,3
Uran	min t	100	4,2

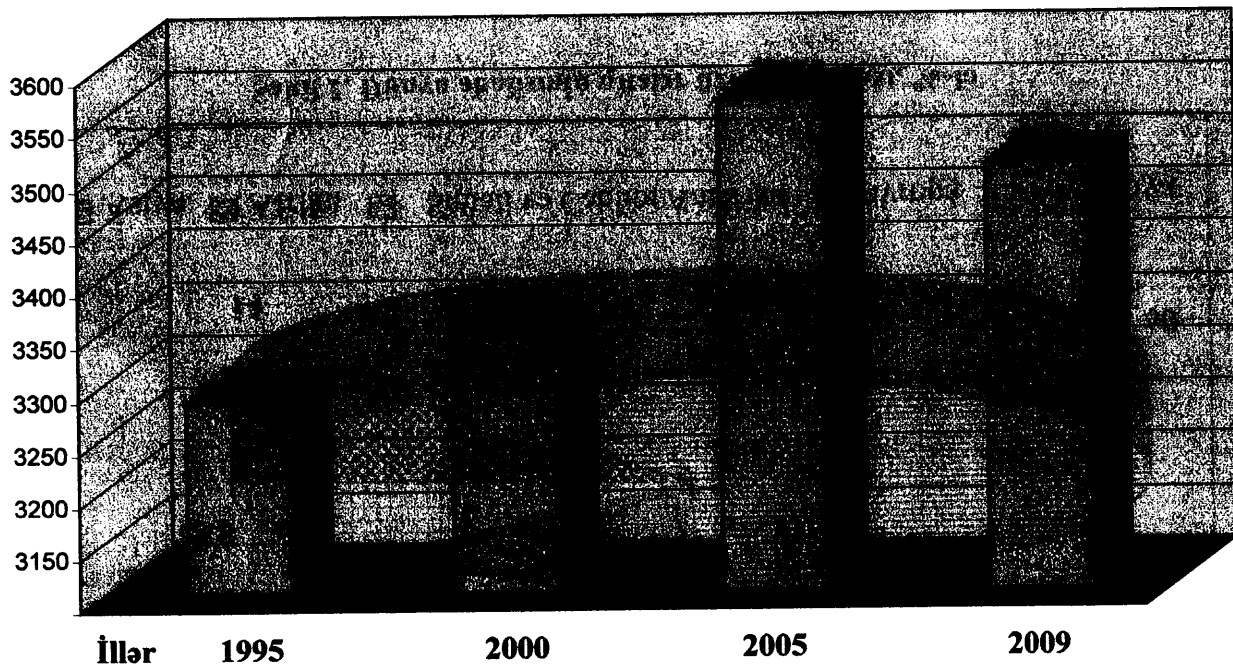
Avstraliya və Okeaniyanın müasir siyasi xəritəsi

Nö	Dövlətin adı	Dövlət dili	Paytaxt və ya inzibati mərkəz	Sahəsi, min kv.km	Əhalisi, nəfər, (2008)	İdarə olunma sistemi
1.	Avstraliya İttifaqı	ingilis	Kanberra	7,7 mln.	23 mln.	«Birlik» tərkibində monarxiya 1931-ci ildən müstəqildir.
2.	Vanuatu dövləti	Bislama	Port-Vila	12,2 min	200 min	«Birlik» tərkibində respublika 1980-ci ildən müstəqildir.
3.	Müstəqil Qərbi Samoa dövləti	ingilis	Apia	2,8 min	200 min	«Birlik» tərkibində dövlət 1962-ci ildən müstəqildir
4.	Quam	ingilis	Xaqatna	549	160 min	ABŞ mülkü
5.	Yeni Zelandiya dövləti	ingilis	Billinqton	270,5 min	4,2 mln.	«Birlik» tərkibində dövlət 1931-ci ildən müstəqildir.
6.	Yeni Kaledoniya	fransız	Numea	19,1 min	230 min	Fransa mülkü
7.	Kiribati Respublikası	ingilis	Bayriki	700	100 min	«Birlik» tərkibində respublika 1979-cu ildən müstəqildir.
8.	Kuk adaları	ingilis	Avarua	240	23 min	Yeni Zelandiya mülkü
9.	Marşal	ingilis	Macuro	181,3	70 min	Unitar respublika 1990-cı ildən müstəqildir.

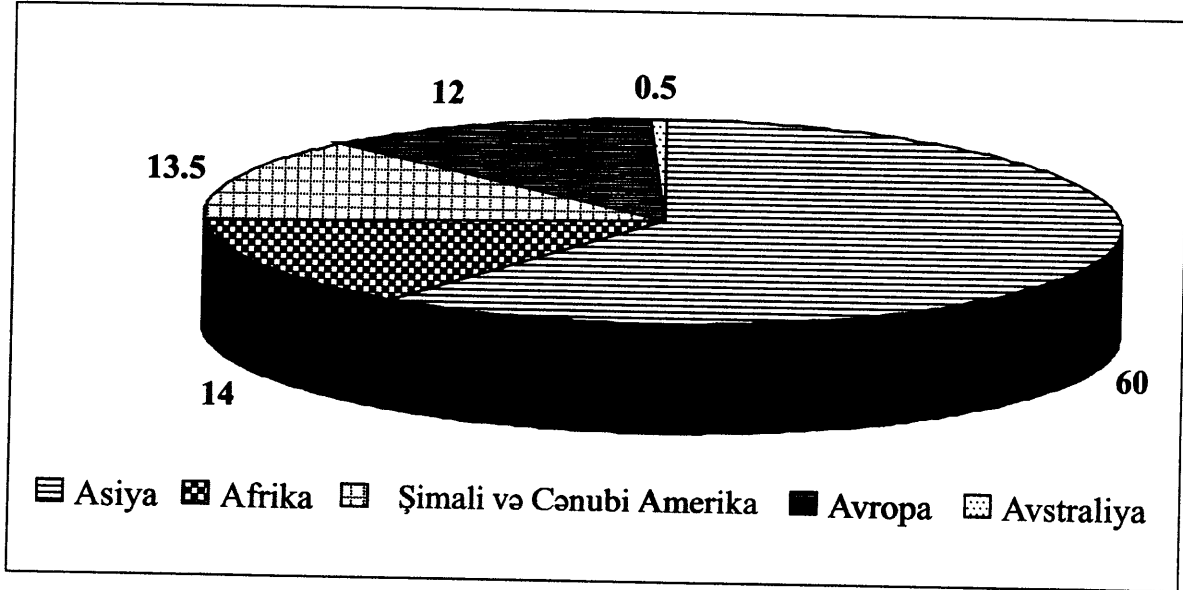
10.	Mikroneziya Federativ Ştatları	ingilis	Palikir	701,4	160 min	Federativ respublika 1990-cı ildən müstəqildir.
11.	Nauru Respublikası	Nauru, ingilis	Yaren	21	15 min	«Birlik»tərkibində müstəqil respublika 1968-ci ildən müstəqildir.
12.	Niuye adası	İngiliz	Apofis	262,6	2,5 min	Yeni Zelandiya mülkü
13.	Norfolk adası	ingilis	Kingston	34,5	2 min	Avstraliya İttifaqı
14.	Palau	palau, ingilis	Koror	497	25 min	Unitar respublika 1994-cü ildən müstəqildir.
15.	Papua-Yeni Qvineya dövləti	ingilis	Port-Morsbi	462,8 min	5,2 mln.	«Birlik»tərkibində dövlət 1975-ci ildən müstəqildir.
16.	Pitgern adası	ingilis	Adamstaun	35,5	300	Böyük Britaniya mülkü
17.	Polineziya	fransız	Papyete	4,2 min	215 min	Fransa mülkü
18.	Solomon adaları dövləti	ingilis	Xoniara	29,8	520 min	«Birlik»tərkibində dövlət 1978-ci ildən müstəqildir.
19.	Tokelau adası	ingilis	Fakoofu	10,1	2 min	Yeni Zelandiya mülkü

20	Tonqa krallığı	Tonqa, ingilis	Nukualofa	700	30 min	«Birlik»tərkibində monarxiya 1970-ci ildən müstəqildir.
21	Tuvalu dövləti	Tuvalu, ingilis	Funafuti	26	16 min	«Birlik»tərkibində dövlət 1978-ci ildən müstəqildir.
22	Ueyk adası	ingilis	Ueyk	7,7	2 min	ABŞ mülkü
23	Uollis və Futuna adaları	fransız	Mata-Utu	274	15 min	Fransa mülkü
24	Fici Respublikası	ingilis	Suva	18,3 min	1,0 min	Unitar respublika 1970-ci ildən müstəqildir.
25	Şərqi Samoa	ingilis	Paqo-Paço	195 min	200 min	ABŞ mülkü
26	Şimali Marian adaları birliyi	ingilis	Saypan	475		Unitar respublika 1991-ci ildən müstəqildir.

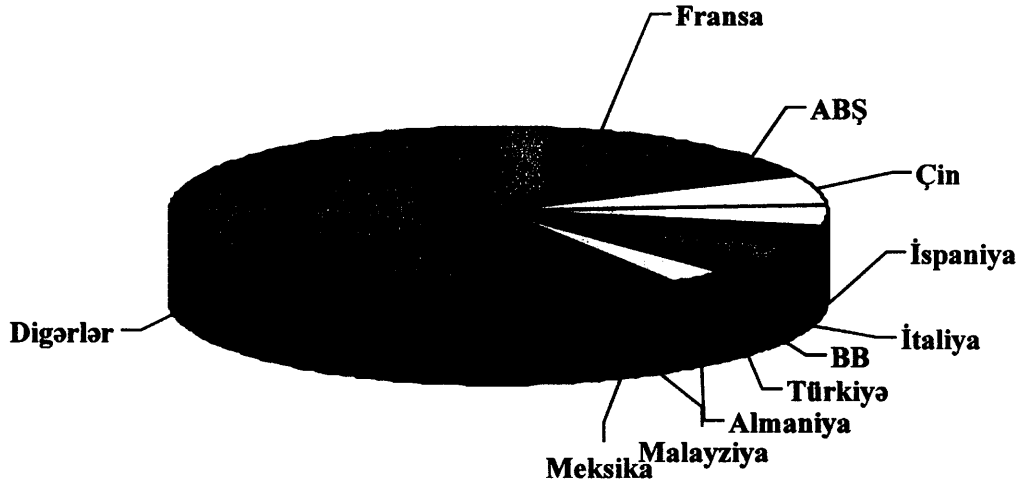
DIAQRAMLAR

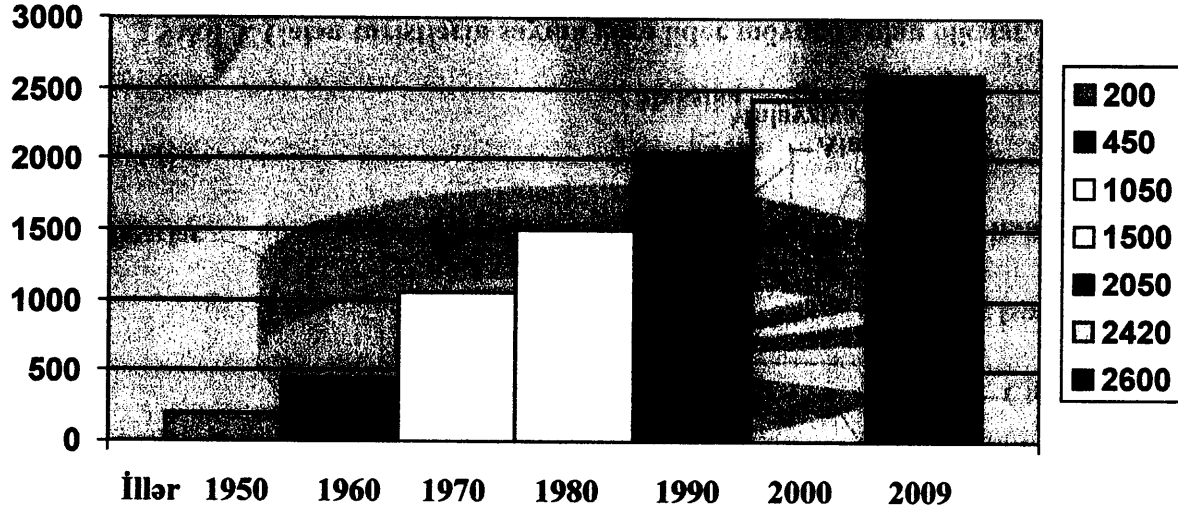
Şəkil 1. Dünya üzrə neft hasilatı mln.ton

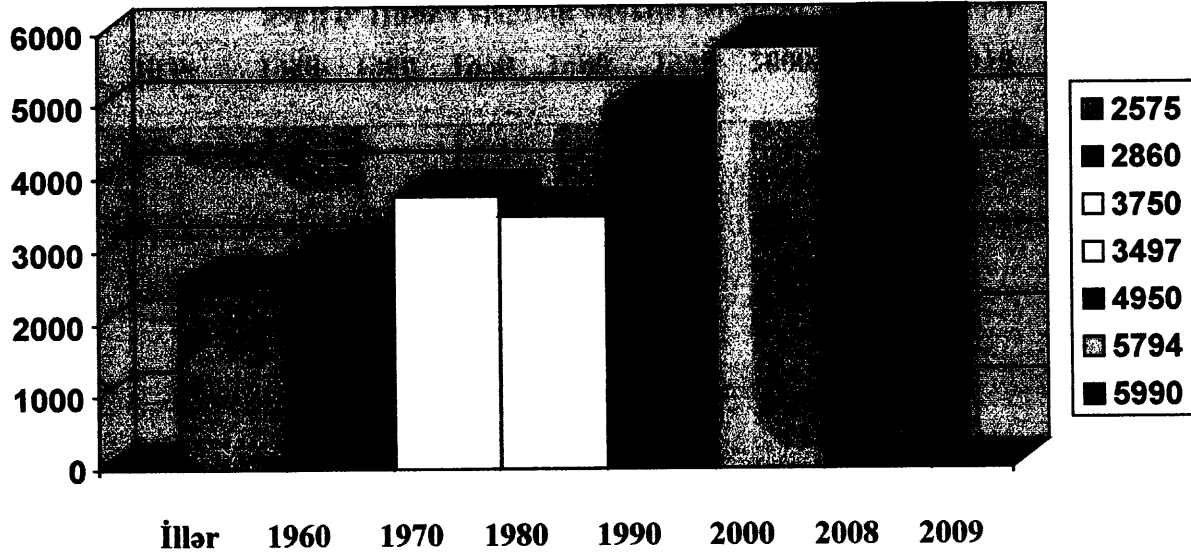
Şəkil 2. Dünya əhalisinin qitələr üzrə yayılması, %-lə

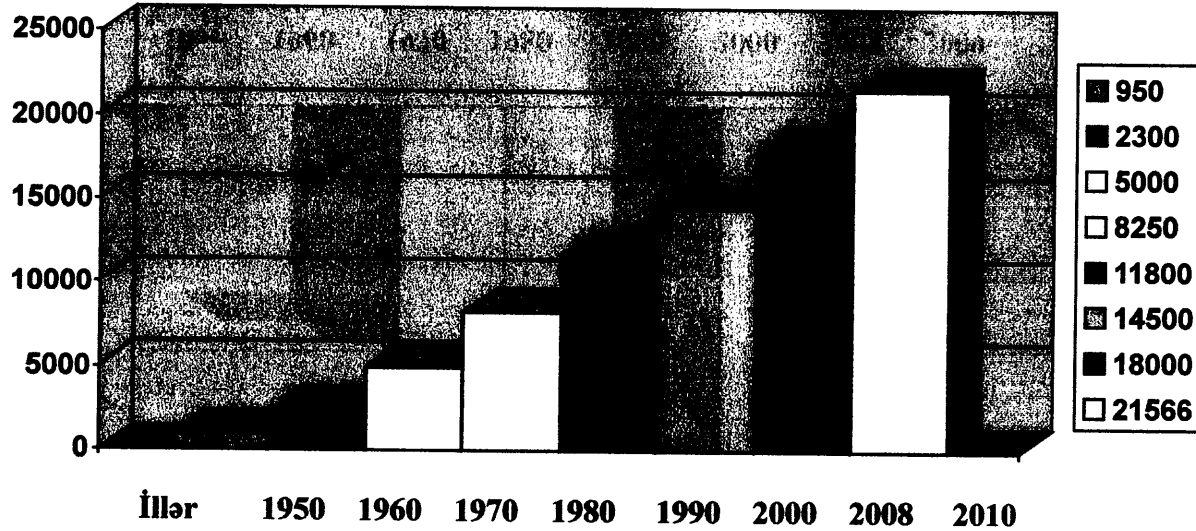
Şəkil 3. Gələn turistlərin sayına görə lider mövqedə olan ölkələr

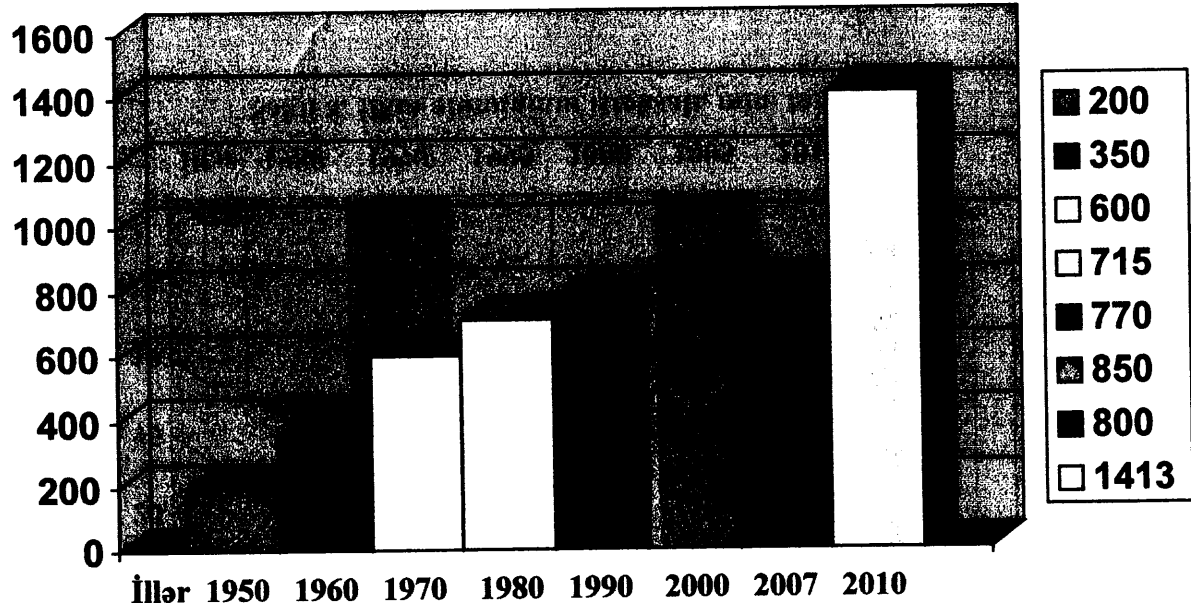
Şəkil 4. Dünya təbii qaz hasilatı, mlrd. m³

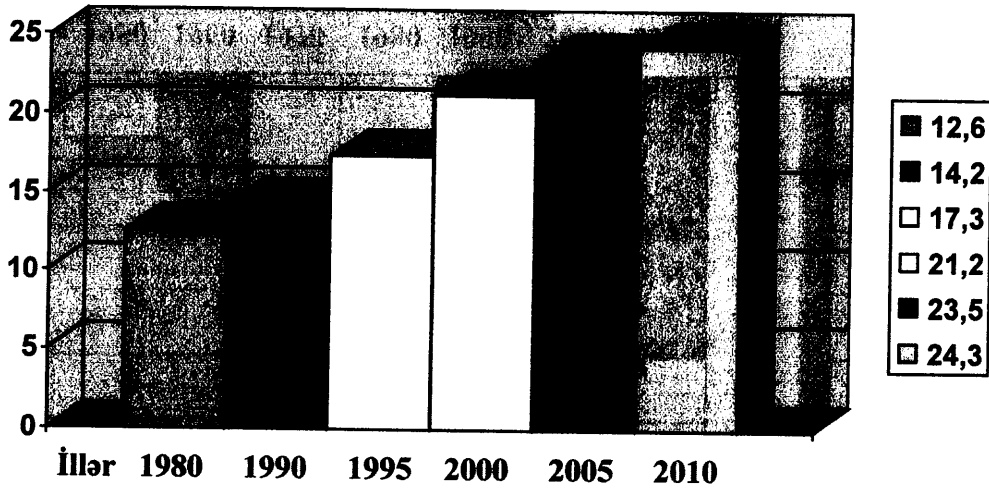
Şəkil 5. Dünya daş kömür hasilatı, mln. t.

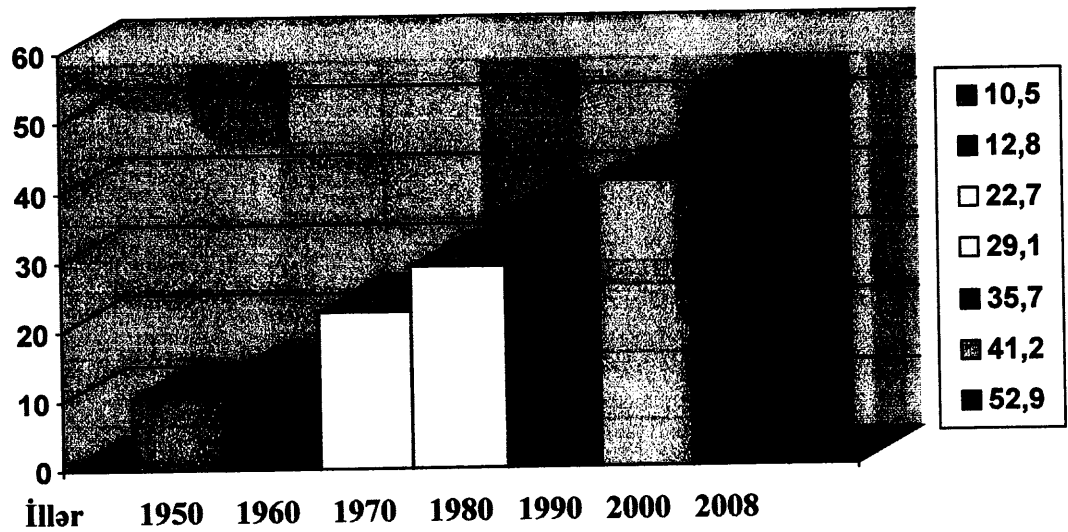
Şəkil 6. Dünya elektrik enerjisi istehsalı, mlrd. kVt/saat

Şəkil 7. Dünya polad istehsalı, mln. ton

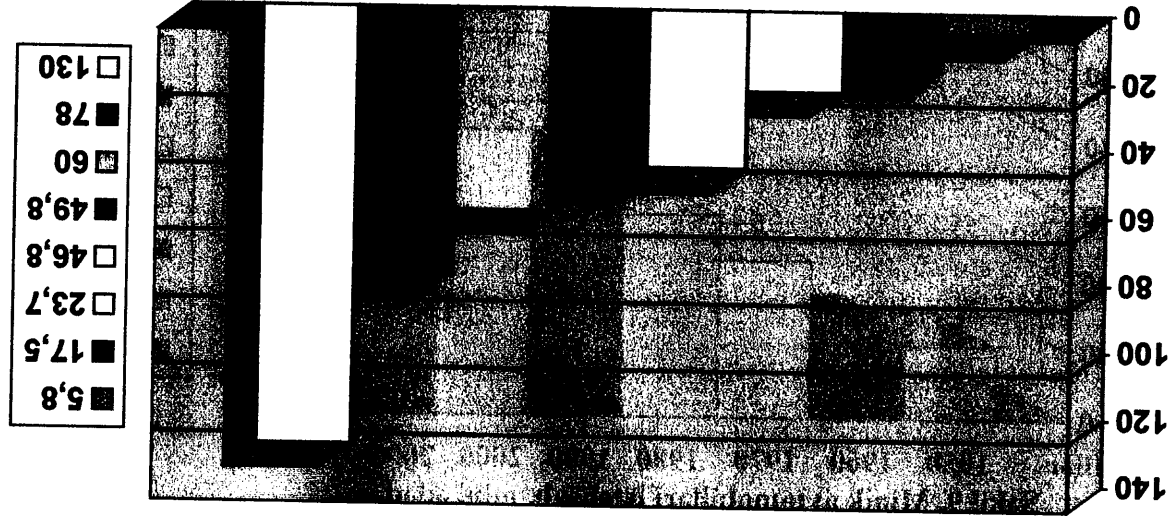
Şəkil 8. İlkin alüminium istehsalı, mln. ton

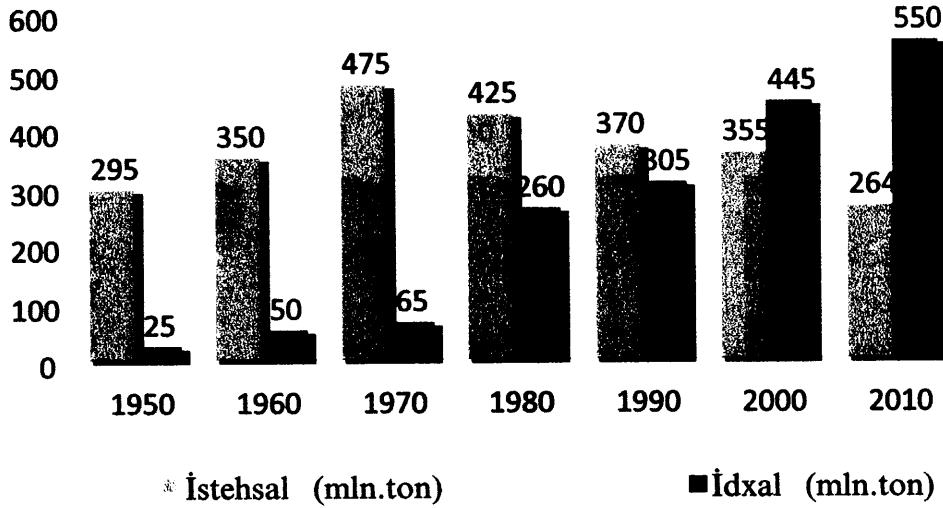

Şəkil 9. Minik avtomobilləri istehsalı, mln. ədəd

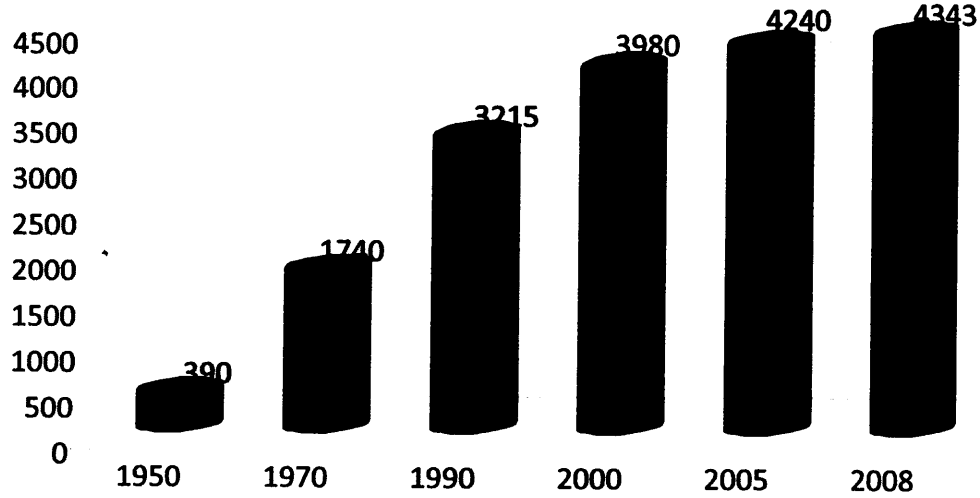
Şəkil 10. Parça istehsalı (mlrd m³)

İllər 1950 1960 1970 1980 1990 2000 2005 2010

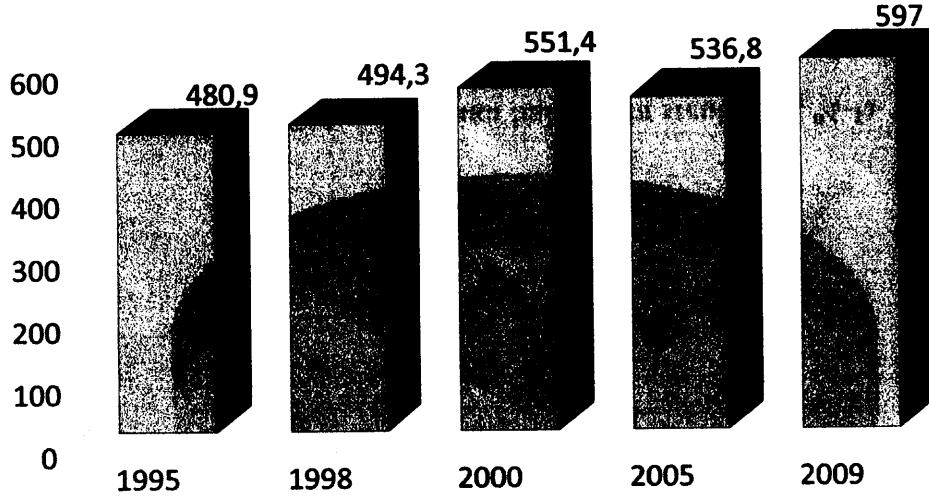

Şəkil 11. ABŞ-da neft istehsalı və idxalı (mln.ton)

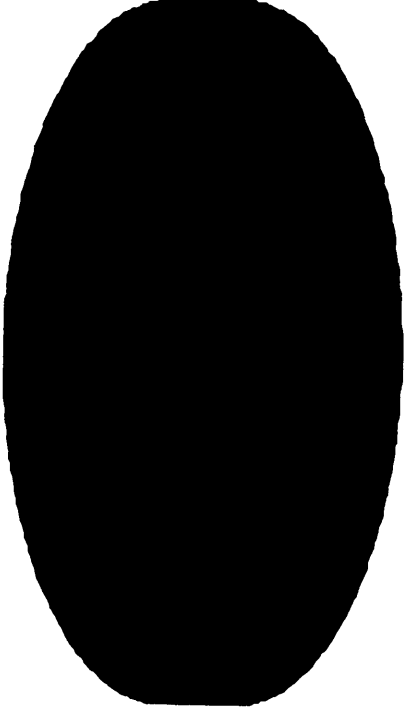
■ İstehsal (mlrd. kVt/s)

Şekil 12. ABŞ-da elektrik enerjisi istehsalı (mlrd. kVt/s)

■ İstehsal (mlrd kub.m.)

Şəkil 13. ABŞ-da təbii qaz istehsalı (mlrd m³)

Şekil 14. ABŞ-da enerjetika balansının strukturu, %-le (2008)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikası və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: 2004.
2. Axundov N.A., Məmmədov C.A. Dünya dövlətlərinin əsas coğrafi, siyasi və iqtisadi göstəriciləri (Avrasiya ölkələri), Bakı: «Çaşıoğlu», 2001.
3. Əhmədov E. Beynəlxalq təşkilatlar, Bakı: «Mütərcim», 2005.
4. Gərayzadə T.P. Regional coğrafiya. Bakı: 2004.
5. Göyçaylı Ş.Y. Coğrafi ekologiyanın əsasları. Bakı: «MBM» MMC, 2010, 406 s.
6. Həsənov Ə.M., Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə münasibətləri. Bakı: 2000.
7. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005.
8. Həsənov Ə.M., Vəliyev A.İ. Azərbaycanın və xarici ölkələrin siyasi sistemləri. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2007.
9. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Bakı: «Aypara - 3», 2010, 604 s.
10. Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı: 1999.
11. İsmayılov Ç.N. İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları. Bakı: «CBS», 2010, 328 s.
12. Məmmədov C.A., Abbasova Z.A. Avstraliya və Okeaniya. Bakı: 1999.
13. Məmmədov C.A. Avrasiyanın İslam ölkələri. Bakı: «Çaşıoğlu», 2000.
14. Məmmədov C.A. Gərayzadə T.P. Qərbi Avropa dövlətləri. Bakı: «Çaşıoğlu», 2001.
15. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı: «R.N. Novruz-94», 2002
16. Məmmədov C.A., Axundov N.A. Avstraliya, Okeaniya dövlətləri və Antarktida. Bakı: 2003.
17. Məmmədov C.A., Axundov N.A. Amerika dövlətlərinin əsas coğrafi, sosial və siyasi göstəriciləri. Bakı: 2004.
18. Məmmədov C.A. Geosiyasət. Bakı: «Mütərcim», 2005.
19. Musayev M.R., Mirzəyev M.N. Türk dünyası. «Müəllim» nəşriyyatı, Bakı: 2006.

20. Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası Bakı: 1999.
21. Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumları, Bakı: 2003.
22. Soltanova H.B., Məmmədov C.A. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və siyasi coğrafiyası. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.

Xarici dildə:

23. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или мировое лидерство. М.: 2004
24. Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации. М.: «Весь мир», 2007
25. Все страны мира (энциклопедический справочник), М.: «Вече», 2004.
26. Все страны мира (энциклопедический справочник) М.: «Вече», 2009
27. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. М.: «Весь мир», 2004
28. Гладкий Ю.Н., Сухоруков В.Д., Экономическая и политическая география зарубежного мира. М.: «Центр Академии», 2008.
29. Гурова И.П. Мировая экономика. М.: «Омега», 2007
30. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Книга 1, М.: «Дрофа», 2004.
31. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Книга II, М.: «Дрофа», 2005
32. Новейшая информация о всех странах и территориях мира. Географический справочник ЦРУ, Екатеринбург: 2005, 701 с.
33. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. М.: «Аспент-Пресс», 1997
34. Родионова И.А., Буланова Т.М. Экономическая география М.: 2000
35. Социально-экономическая география зарубежного мира (под ред. В.В Вольского). М.: « Дрофа», 2005
36. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М.: «Мысль», 2003
37. Страны и регионы мира (экономико- политический справочник), М.: 2005.
38. Страны мира. Справочник. Смоленск: «Русич», 2001.

39. Страны и регионы мира (экономико-политический справочник) М.: 2008.
40. Хаггет П., Скопина А. Общая география: глобальный синтез. Custom Publishing. 2005
41. Холина В.Н., Наумова А.С., Родионова И.А. Социально-экономическая география мира. М.: «Дрофа», 2009
42. Critical Trends: Global change and sustainable development N.Y., United Nations, 1997
43. IMF World Economic Outlook Database. 2008
44. Oil & Gas Journal, 2000 №3, Россия – ЦДУ ТЭК

İnternet məlumat mənbələri

- <http://www.world-tourism.org> – Ümumdünya Turizm Təşkilatının saytı
- <http://www.eia.dol.gov> – ABŞ-in Energetika Nazirliyi nəzdində informasiya idarəsinin saytı
- <http://www.mineral.ru> – Dünyanın və Rusiyanın mineral ehtiyatları haqqında Məlumat Mərkəzinin saytı
- <http://www.opec.org> – The Organization of the petroleum Exporting Countries – OPEK
- <http://www.prb.org> - BMT –nin əhaliyə dair komissiyasının saytı
- <http://subsidyscope.org/energi/summary/strukture/>

- [http://ru.wikipedia.org/wiki/Dünya şəhərləri](http://ru.wikipedia.org/wiki/Dünya_şəhərləri) haqda sayt
- <http://iformatsiya.ru/tab/525-chislennost-naseleniya-stran-mira-2010.html> – dünya ölkələrinin əhali sayı haqda sayt
- <http://www.indexmundi.com/minerals/?country=product=bauxite&graph=production>
- www.worldometers.info/cars/
- www.top5ofanything.com/
- www.goldsheetlinks.com/production.htm
- www.worldcoal.org/resources/coal-statistics/
- <http://data.worldbank.org/#widget-source>
- http://www.nationmaster.com/graph/ene_nuc_pow_pro_kwh-energy-nuclear-power-production-kwh
- [http://www.enotes.com/topic/List of countries by iron production](http://www.enotes.com/topic/List_of_countries_by_iron_production)

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ -----3

GİRİŞ -----5

I HİSSƏ.

DÜNYA TƏSƏRRÜFATININ COĞRAFIYA

+ 1.1. Dünya əhalisinin coğrafiyası-----	8
+ 1.2. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər---	14
1.3. Dünya sənayesinin coğrafiyası-----	22
1.3.1. Yanacaq-energetika sənayesi-----	24
1.3.2. Elektroenergetika sənayesi-----	32
1.3.3. Qara və əlvan metalluriya sənayesi-----	35
1.3.4. Maşınqayırma sənayesi-----	44
1.3.5. Kimya sənayesi-----	47
1.3.6. Meşə sənayesi-----	51
1.3.7. Yüngül və yeyinti sənayesi-----	53
1.4. Dünya kənd təsərrüfatının coğrafiyası-----	58
1.5. Dünya nəqliyyatının coğrafiyası-----	69
1.6. Bəşəriyyətin qlobal problemləri-----	78

II HİSSƏ.

I BÖLMƏ. REGIONAL COĞRAFIYA

+ 2.1.1 Dünyanın müasir siyasi xəritəsinin formalaşma mərhələləri. Ölkələrin tipologiyası-----	88
2.1.2. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemləri və müasir idarəçilik formaları-----	96
2.1.3. Dünyanın mühüm siyasi-iqtisadi təşkilatları-----	104

II BÖLMƏ.

AVROPA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.2.1. Region barədə ümumi məlumat-----	117
2.2.2. Almaniya Federativ Respublikası-----	127
2.2.3. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş krallığı----	142
2.2.4. Fransa Respublikası-----	158
2.2.5. İtaliya Respublikası-----	176

III BÖLMƏ.

ASIYA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.3.1. Region barədə ümumi məlumat-----	196
2.3.2. Çin Xalq Respublikası-----	203
2.3.3. Hindistan Respublikası-----	229
2.3.4. İndoneziya Respublikası-----	246
2.3.5. İran İslam Rspublikası-----	254
2.3.6. İsrail dövləti-----	268
2.3.7. Malayziya Respublikası-----	280
2.3.8. Pakistan Respublikası-----	289
2.3.9. Səudiyyə Ərəbistanı-----	297
2.3.10. Türkiyə Respublikası-----	308
2.3.11. Yaponiya dövləti-----	322

IV BÖLMƏ. MDB ÖLKƏLƏRİ REGIONU

2.4.1. Rusiya Federasiyası-----	347
2.4.2. Ukrayna Respublikası-----	366
2.4.3. Qazaxıstan Respublikası-----	381
2.4.4. Özbəkistan Respublikası -----	396

V BÖLMƏ. AMERİKA REGIONU VƏ SUBREGIONLARI

2.5.1. Region barədə ümumi məlumat-----	411
2.5.2. Amerika Birləşmiş Ştatları-----	414
2.5.3. Braziliya Federativ Respublikası-----	444
2.5.4. Kanada dövləti-----	457
2.5.5. Meksika Birləşmiş ştatları-----	471

VI BÖLMƏ. AFRİKA REGIONLARI VƏ SUBREGIONLARI

2.6.1. Region barədə ümumi məlumat-----	487
2.6.2. Cənubi Afrika Respublikası-----	492
2.6.3. Misir Ərəb Respublikası-----	503

VII BÖLMƏ. AVSTRALIYA VƏ OKEANIYA REGIONU

2.7.1. Region barədə ümumi məlumat-----	518
2.7.2. Avstraliya İttifaqı-----	526

III HİSSƏ. ƏLAVƏLƏR

Dərsləkdə işlədilən terminlər-----	540
Cədvəl 1. XXI əsrdə dünya əhalisinin artımı -----	545
Cədvəl 2. Asiya ölkələrinin bəzilərində əhali artımı və proqnozu-----	546
Cədvəl 3. Xarici Avropa ölkələrində hər 1000 nəfərə əhali artımının göstəriciləri -----	547
Cədvəl 4. BMT-nin təsnifatına görə Avropanın subregionları--	549
Cədvəl 5. Xarici Asiyanın subregionları.-----	550
Cədvəl 6. Amerikada müstəmləkə mülkləri -----	550
Cədvəl 7. Amerikanın subregionları-----	551
Cədvəl 8. Afrikanın subregionları-----	552
Cədvəl 9. Alp dağlarında salınmış dəmir və avtomobil tunellərinin bəzi göstəriciləri-----	552
Cədvəl 10. Qərbi və Şərqi Avropa arasında əsas nəqliyyat dəhlizləri-----	553
Cədvəl 11. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları göstəriciləri üzrə Çinin dünyadakı mövqeyi-----	554
Cədvəl 12. Avstraliya İttifaqının dağ-mədən sənayesinin göstəriciləri -----	555
Cədvəl 13. Avtomobillərin adambaşına düşən sayına görə dünyanın aparıcı ölkələri-----	556
Cədvəl 14. Sərnəşin dövriyyəsinə görə dünyanın 10 ən iri təyyarə limanları-----	556
Cədvəl 15. ABŞ-da bəzi faydalı qazıntıların ehtiyatı-----	557
Cədvəl 16. Avstraliya və Okeaniyanın müasir siyasi xəritəsi--	558
Diaqramlar-----	561

İSTİFADƏ OLUNMUŞ VƏ TÖVSIYYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT-----	577
---	------------

Mətbəə müdiri:	<i>Əvəz İdris oğlu</i>
Dizayner:	<i>Vəfa Nağıyeva</i>
Korrektor:	<i>Dülbər Qələndərli</i>
Texniki redaktor:	<i>Şahin Abbasov</i>
Operator:	<i>Şahin Salmanov</i>

*Çapa imzalanıb 13.05.2011-ci il
Sayı 500. Həcmi 36,5 çap vərəqi.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Əla növ kağız.*

***AzTU-nun mətbəəsi. H. Cavid pr.25.
Tel: (+012) 439-14-52
E.mail: aztumetbee@yahoo.com***